e-KİTAP

TÜRK SÖYLENCE SÖZLÜĞÜ

Deniz Karakurt

2011

Açıklamalı

Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü

Açıklamalar

Dijital Sürüm için:

1. Bu kitap kesinlikle ücretsizdir. Herhangi bir bedel talep edilemez.
2. Kaynak belirtmeden alıntı yapılamaz, kullanılamaz.
3. Yazarın izni olmadan basılamaz.
4. Yazarın izni olmadan kısmen de olsa değiştirilemez.
5. Serbestçe dağıtılabilir ve paylaşılabilir.
6. İnternet ansiklopedilerine yüklenebilir.

"Eskiden kış günlerinde köy topluluğunun ortak malı olan köy odalarında ocağın etrafında günlerce, hattâ haftalarca süren masalsı öyküler anlatılırdı. Bunlar teknolojinin henüz gelişmemiş olduğu dönemlerde dizi filmlerin, arkası yarınların yerini tutardı. Ben çocukluk yıllarımda bu sözlü anlatım geleneğinin son örneklerine tanık olma fırsatını yakaladım."

– Deniz Karakurt / Pusula Gazetesi, Röportaj Alıntısı –

DİĞER ESERLER:

1. Aktarma Sözlüğü

Türk Dillerinden Anadolu Türkçesi'ne. Açıklamalı 26.000 kelime.

2. Elma

Geleneksel bir halk öyküsünden esinlenen müthiş bir roman.

12+

ONİKİ YAŞ VE ÜZERİ OKUYUCULAR İÇİNDİR.

Kaynak göstermek kaydıyla her tür alıntı yapılabilir.
(İlgili alıntılar için yasal gerekçedir.)

TÜRK
SÖYLENCE
SÖZLÜĞÜ

Deniz Karakurt

Sözlük
AÇIKLAMALI, ANSİKLOPEDİK
İnceleme, Derleme,
Halkbilim, Etimoloji

Türkçe
Türk Lehçe ve Şîveleri,
Moğolca Lehçe ve Şîveleri.

392 Sayfa

BİRİNCİ BASKI
Ağustos, 2011 / TÜRKİYE

ISBN
978-605-5618-03-2

F-KLAVYE

İÇİNDEKİLER:

GİRİŞ

Dünyâ bir deniz idi; ne gök vardı, ne bir yer,
Uçsuz bucaksız sonsuz sular içindeydi heryer.

(Altay Yaradılış Destanı – Giriş Cümlesi.)

Türk efsânelerinde, masallarında, halk öykülerinde ve söylencelerinde yer alan temel unsurların ve bileşenlerin tespit edilip bir sözlük hâlinde sistemli bir biçimde ortaya konulması amaçlanan bu çalışma, belki de Türk Mitolojisi alanında bir ilk olacak kadar geniş kapsamlıdır. Bu amaçla var olan ve ulaşılabilen tüm çalışmalar tek tek taranmış ve gözden geçirilmiştir. Buna rağmen gözden kaçmış ve ayrıca derlemelere girmeyen başlıkların olması da kaçınılmazdır. Belirtilmesi gereken diğer bir husus da bu sözlük oluşturulurken yalnızca derlemelerden veyâ başkalarına âit yapıtlardan yararlanılmadığıdır. Bunlara ek olarak yazarın Anadolu'nun değişik yerlerinde kırsal hayatın içinde bulunarak pek çok motifi, figürü bizzat işitmiş ve sözlüğün içeriğine eklemiş olması bu yapıtın belirleyici özelliklerinden birisidir. Örneğin Radloff'un Asya'da neredeyse yüzyıl önce derleyerek kayıt altına aldığı bir cümle, günümüzde Anadolu'nun küçük bir köyünde benzer bir üslupla hattâ birebir aynı olarak işitilebilmektedir. Bu duruma defâlarca, sayısız kereler tanık olunmuştur. Çünkü halk kültüründe, köy odalarında anlatılanlar, ister Asya'da ister Anadolu'da olsun, aynı kökenden kaynaklanmaktadır.

Yapılan çalışmada Türk ve Moğol ayrımına çok fazla gidilmemiş, iki kültürün de ortak ve iç içe geçmiş unsurlara sâhip olduğu gerçeğiyle hareket edilmiştir. Hattâ ortak geçmişe sâhip olduğumuz Macar söylenceleri de mümkün mertebe ele alınmıştır. Tam olarak ifâde etmek gerekirse, izlenen yöntem şu şekilde özetlenebilir. Türk kültürüne dışarıdan giren etkiler elden geldiğince dışarıda bırakılmaya çalışılarak, binlerce yıllık öze inilmeye çalışılmış, dışarıdan gelen unsurlara sınırlı olarak ve gerek görüldüğü için yer verilmiştir. İster dil, isterse kültürel olarak tamamen Moğol kültürünün bir öğesi niteliğindeki, Türklere bütünüyle yabancı olup, anlaşılması bile mümkün olmayan etkenler de dışarıda bırakılmıştır. Ancak bu iki kültürün kesişim bölgesi ve tamamen ortak paydası olan kavramlar ise hiç tereddüt etmeden ele alınmıştır. Hattâ biraz zorlama yapılarak, ama çok da aşırıya kaçmadan Moğolca tâbirler de sözlüğe alınmıştır. Bunun dışında Macar, Nart, Çeçen, Ugor mitolojilerine ise Türk halk kültürünün katkı yaptığı unsurlar oranında değinilmiştir.

Sümerlere henüz ispatlanmamış olmakla birlikte Ön-Türk bir kavim oldukları çerçevesinde yaklaşılmış ve gerekli bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır. Ancak bu hususta çok da fazla abartılı bir yaklaşım sergilenmemesine dikkat edilmiştir. Yâni Sümer kültürüne âit ne kadar mitolojik figür varsa hepsi alınarak buraya aktarılmamıştır. Çok kısıtlı ölçülerde ve bazı kriterler göz önüne alınarak bu yola başvurulmuştur. Herşeyden önce Sümerlere âit motiflerin Türk anlatıları içerisine girip girmediğine bakılmış, onlarla bütünleşmesi esas ölçüt olarak ele alınmıştır. Daha sonra da etimolojik benzerlikler göz önünde bulundurulmuştur. Sümerlerin Türklerle akrabalığı bir süredir ciddi olarak ele alınan bir konudur. Her ne kadar bu durum ispatlanmamış olsa da, tersine bir iddianın geçersizliği kesinleşmiştir. Yâni Sümerlere kesin olarak Türk kökenli bir kavim olarak bakamasak da, en azından dilleri açısından Hint-Ari (ayrıca Îran-Avrupa) ve Hâmi-Sâmi (ayrıca Arap-İbrâni) kökenli olmadıkları yüzde yüz kanıtlanmıştır.

Benzer bir sorun da İskitlerin Türkî bir kavim olup olmadıkları tartışmalarında karşımıza çıkar. Kesin olan şey İskitlerin (yada kurdukları devletin) tek bir kavimden oluşmadığı, farklı kabîlelerin bir araya gelerek bir millet meydana getirdikleri ve Türklerin de bu kavimlerin arasında ciddi bir çoğunluğa ve hattâ yönetici kadrolara sâhip olduğudur. İskit mitolojisi ile ilgili kriterler de yine yukarıda bahsedilen yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Günümüzde kültürel etkileşim kapıları sonuna kadar açıktır ve Dünyâ toplumlarının düşünsel ve toplumsal birikimlerine dâir bilgi edinmek ve bunlardan yararlanmak son derece kolaydır. Fakat buradaki en sakıncalı husus, egemen kültürlerin küçükleri yok etmesi, tekdüzeliğin belirmesidir. Aynı durum söylenceler için de doğrudan geçerlidir. Yunan-Roma eksenli söylence anlayışı baskın ve başat olarak filmlerden, dizilerden, kitaplardan ve en tehlikelisi bilimsel terminoloji üzerinden tüm Dünyâ'ya empoze edilmektedir. Astronomi, kimya, psikoloji vs. hep bu kültürlerden alıntılanan terimlerle genişletilmektedir. Etkileşim kaçınılmazdır ancak dengeli ve karşılıklı olduğu müddetçe olumlu sonuçlar doğurabilir.

Türk kültürü târih boyunca etkileşime açık olmuş ve pek çok şey aldığı kadar, bir o kadar kültürel katkıyı da komşu uygarlıklara aktararak bu etkileşimi gerçekleştirmiştir. Türk dili ve kültürü sıkça Macar, Fin, Kafkas (Çeçen, Adıge, Kabartay) halklarıyla ve onların anlayışlarıyla iç içe geçmiş, Fars ve Arap kültürlerinden yoğun biçimde etkilenmiştir. Asya'da ise Çin ve Hint medeniyetlerinin yaptığı etkinin kaçınılmaz sonuçları olmuştur.

Dinler açısından bakıldığında ise Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık ve özellikle İslâmiyet, geçen yüzyıllar içerisinde Türk halk inancının şekillenmesinde belirli düzeylerde rol oynamıştır. İslâmiyet'e girişle birlikte tek-tanrılı bir anlayış yavaş yavaş yerleşmiş ve nihâyetinde mutlak geçerlik kazanmıştır. Bunun sonucunda da doğal olarak yine yavaş yavaş eski tanrılar (ruhlar) geniş coğrafyalarda etkilerini yitirerek unutulmaya başlanmışlardır. Fakat bu inançların kimi zaman biçim değiştirerek ve uyarlanarak varlığını sürdürdüğü de bir gerçektir. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, İslam öncesi döneme âit çok-tanrılı sistemi inceleyip sınıflandırmak herşeyden önce bilimsel bir çalışmadır ve bu durumun dinsel olarak çekinilecek bir yönü yoktur. Örneğin Kuran-ı Kerim kimi âyetlerinde târihten sildiği bazı putların (ve onların simgeledikleri) tanrıların adlarını saymaktadır (Necm Sûresi 19, 20. ve Nuh Sûresi 23. âyetler). Kuran-ı Kerim'in Dünyâ durdukça yok olmayacağı anlayışı da göz önüne alındığında; İslam Dini'nin yasakladığı, kesin olarak menettiği hususlarda bile insan ve toplum hâfızasını yok etmeye değil, korumaya açık bir yaklaşıma sâhip olduğu anlaşılmaktadır.

Eski çağlardaki değişik toplumların inançları içerisinde ortaya çıkan söylenceler, masallar, olağanüstü anlatılar, hayali öyküler aynı zamanda insan aklı doğa olaylarına gerekçeler ararken bunları açıklamaya çalışmaktaydı. Meselâ Ay'ı ve Güneş'i yiyen canavarların, devlerin öyküleri pek çok kültürde Ay'ın evrelerini veyâ tutulmaları açıklamanın başlıca yanıtı olarak görülmüştür. İslâmiyet öncesi Türk halk inancında da durum bundan farklı değildir. Elbetteki günümüzde artık bilimin gelmiş olduğu seviyede doğa olaylarını açıklamak için insan zihni bu türden öykülere ihtiyaç duymamaktadır. Fakat bu anlatılara artık gerek yoktur diyerek bunları unutulmaya terketmek insanlığın ortak hâfızasını silmeye çalışmak mânâsına gelir ki, bu durum bir insanın çocukluğunda dinlediği masalları unutabilmek için, tüm izlerini ortadan kaldırmak istemesi kadar anlaşılmaz bir durum olur. Çünkü o masallar kendi gelişiminin bir parçasıdır, hayatının bir döneminde Dünyâ'yı onlarla algılamıştır. Onları unutmuş olsa bile bilincinin derinlerde bir yerlerde saklı durmaktadır.

Orta-Asya'da Şamanist geleneğin bazı yönlerini İslam ve Hıristiyanlıkla bir biçimde bağdaştırarak sürdüren toplumlar olduğu gibi, bir inanç sistemi olarak Kamlık (Türk-Moğol Şamanizm'i) dışında başka bir din kabul etmeyen topluluklar da -sayıları çok az da olsa- günümüzde dâhi mevcuttur. Bu toplumların bugünkü uygulamaları bile geçmiş çağlardaki inançları hakkında pek çok kıymetli bilgiler içerir. Bunun dışında geçmiş dönem inançlarına âit pek çok uygulama ve anlayışın örtülü bir biçimde günümüzde varlığını sürdürdüğü de görülmektedir. Ancak istisnâlar (meselâ Gagavuzlar'da Hıristiyanlık, Karaylar'da Mûsevilik, Moğollarda Budizm, kimi Sibirya ve Altay boylarında Kamlık) dışında İslam Dini tüm Türk dünyâsının en önemli ortak paydalarından ve ortak değerlerinden birisidir. Türklerin devlet kurarak yayılmış oldukları alanların tamamında nüfusun en az yüzde 90'ı İslâmiyet'i benimsemiş durumdadır. Dolayısıyla İslâmiyet artık Türk dünyâsı için halk kültürünün aslî unsurlarını da içeren ve etkileyen bir öneme sâhiptir.

Halk edebiyatında İslam öncesi pek çok motif, İslâmiyet'teki kıssalar ile kaynaştırılarak yeniden işlenmiştir. Tasavvuf edebiyatında bu durum daha belirgin olarak görülür. Bu nedenle İslam Dini'ni göz önüne almadan Türk halk kültürünü inceleyebilmek ve analiz edebilmek mümkün değildir. Üstelik Hıristiyan (ve Mûsevi) Türk toplulukları da sürekli Müslüman komşularla etkileşim içinde oldukları, bâzen birlikte yaşadıkları için, hattâ sonradan Hıristiyanlaşmış (veyâ Hıristiyanlaştırılmış) olmaları nedeniyle İslâmiyet'in etkilediği halk inanışlarının bu topluluklar için de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. (Moğol kültüründe ise aynı durum Budizm için geçerlidir. Budizm Moğollar için artık millî bir din konumundadır. Tibet veyâ Hint Budizmi'nden çok farklı anlayışları bünyesinde barındırarak, kendine özgü yönleri belirginleşerek ve Moğol halk inanışından beslenerek şekillenmiştir.)

Bu eserin konusu İslâmiyet öncesi halk inanışlarını büyük oranda içermekle birlikte, günümüzde İslâmiyet'e uyarlanarak süregelen pek çok inanç ve anlayış nedeniyle İslam dininin esaslarını ve anlatılarını göz önüne almak ayrıca gerekmektedir. Bu nedenle mitolojik yönü olan kavramlarla birlikte, aslında dinsel kökenli olduğu halde halk kültürü içerisinde mitolojik unsurlarla donatılan ve efsânevî nitelik kazandırılan konu başlıklarına da yer verilmiştir.

İslâmiyet daha önceki çağlarda yer alan çok-tanrılı inançların yerine, mutlak anlamda tek-tanrıcı bir inanç sistemi getirmiştir. Bu konuda hiçbir bulanıklık veyâ mecaz dahi kabul edilmemiştir. Örneğin Hıristiyanlık da tek-tanrıcı bir inanç öngörmekle birlikte, çoğu mezheplerinde Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu inancı yayılmıştır. Ancak İslâmiyet bu anlamda hiçbir biçimde -mecâzen bile olsa- Allah'a ortaklık veyâ akrabalık bağı isnat edilemeyeceğini, hattâ Allah'a erişmede aracılık bile yapılamayacağını açık olarak ortaya koymuştur. İslâmiyet içerisinde akla ve aklın kullanılmasına sürekli vurgu yapılmıştır. Kuran-ı Kerim'de aklın işletilmesi ile ilgili pek çok âyet bulunur. Hz. Muhammed akla ve bilime büyük önem vermiştir. Örneğin o dönemdeki pek çok toplumda görüldüğü üzere Ay ve Güneş'e farklı anlamlar yüklenmesine karşı çıkarak şöyle demiştir:

> *Şüphesiz Ay ve Güneş asla kimsenin ölümü veyâ doğumu için tutulmazlar. Ancak bunlar Allah'ın iki âyetidir.* (Hz. Muhammed, Hadis-i Şerif)

Hz. Peygamber'e âit bu cümle, doğa olaylarına karşı bilimsel yaklaşımın esas alınmasını vurgulamaktadır.

KİTAPTA İZLENEN YÖNTEM

Bu kitap herşeyden önce, kaynak taraması yöntemi ile ortaya çıkmıştır. Maddeler hâlinde yer alan bilgiler Türk halk kültürünü anlatan eserlerden derlenmiştir. Özellikle eski metinler olabildiğince incelenmiş ve terimler bulunup çıkarılmıştır. Türk mitolojisinde terimler dizgesi (terminoloji) henüz doğru dürüst oluşmadığı, farklı kaynaklarda değişik telaffuzlarla yazıldıkları için bu araştırmada çeşitli zorluklarla karşılaşılmıştır. Hele de bu terimlerin çoğu hem Türkçe'nin farklı akraba dillerinde, hem de Rusça, Almanca gibi Türkoloji alanında başlıca yapıtların kaleme alınmış olduğu diğer dillerde farklı yazılışlarla, farklı harflerin kullanılmasıyla kayıt altına alındıkları için, bu tarama işlemi oldukça zahmetli olmuştur. Madde başlıklarının tespiti esnasında derlenen ve aynı kavramı karşılayan kelimelerin farklı yazılışlarına her başlık içerisinde yer verilerek, böylece toplanmış olan veriler korunmuştur. Özel adlar geldikleri şîve veyâ lehçedeki biçimleri ile olduğu gibi korunmuş fakat Türkiye Türkçesi'ne uygun telaffuzlarla yazılmışlardır. Örneğin: "Pura" çeşitli kaynaklarda "Puura" olarak (çift "u" ile) yer almaktadır. Oysaki sözcüğün tam karşılığı Türkçe'de "Buğra"dır. Burada ne "Puura" ne de "Buğra" tercih edilmemiştir. Çünkü ilki telaffuza dayalı ikincisi ise anlama dayalı bir yazımdır. Özel ad olarak Pura veyâ Puğra biçimi tercih edilmiştir.

Farklı söyleyişler Türk alfabesinde yer alan harflerle en yakın biçimiyle yazılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla sözcüklerin ve harflerin tam olarak doğru seslendirilişine yer vermek, ancak içinde yer aldıkları asıl dillerini ve alfabelerini esas almakla mümkün olabilir ki, bu durum daha teknik, daha kısıtlı bir çevreye hitap eden daha bilimsel bir eserde faydalı olabilirdi. Fakat bu sözlüğün amacı, Türk kültürüne ilgi duyan herkesin temel bilgileri edinebilmesidir. Bu nedenle dilbilimsel ve ses bilgisine dayalı olarak farklı dilleri ve farklı şîveleri çok yönlü bir biçimde ele alan açıklamalar belirli bir düzeyden ileriye götürülmemiştir. En azından bu yönde bir çaba sarf edilmiştir. Ancak yine de yer yer -gerektiği ölçüde- dilbilimsel çözümlemelere girmekten de kaçınılmamıştır. Etimolojik analizler ise okuyucular için kısmen sıkıcı olabilmektedir, üstelik bunu deneyen araştırmacılar için çok zahmetli ve yorucudur. Buna karşın yine de son derece gereklidir ve mümkün mertebe (özellikle Türkçe kökenli sözcüklerde) bu uğraşa yer verilmiştir.

Bunun dışında yazar bizzat Anadolu'da kendi yaptığı derlemeleri ve gözlemleri de eserin her yanına yaymıştır. Fakat bu yapılırken, yapıtın doğası gereği herhangi bir biçimde derleme kriteleri değil de sözlük hazırlama prensipleri dikkate alındığı için bu kitaba yalnızca derlemelerden oluştuğu gözüyle bakılması da mümkün değildir. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere yalnız bireysel gözlemler değil, ulaşılabilen eski kaynaklar ve var olan çok sınırlı sayıdaki çağdaş eserler de incelenmeye, dikkate alınmaya çalışılmıştır.

Halk kültüründe ve eski kayıtlarda var olan sözcükler titizlikle bulunarak çıkarılmıştır. Yâni sözlükteki maddelerin tamamı bütünüyle halk kültüründen alınmadır. Elbette ki bunların bir bölümü Türk dilleri içerisinde bâzen aynı anlamı koruyarak, bâzen de anlam değişimine uğrayarak günümüzde varlığını sürdürse de, bir kısmı bugün kullanımda olmayıp, Türkçe'nin farklı dillerinin, farklı şîve ve lehçelerinin geçmişteki halk dilinde veyâ edebi eserlerinde mevcuttur. Ne eserin ne de yazarın bu kelimeleri yeniden diriltmeye, kullanıma zorla sokmaya çalışma gibi bir amacı kesinlikle yoktur. Fakat kimi sözcüklerin ilerleyen zaman içerisinde sanat eserlerinde ve bilimsel kaynaklarda işlenerek yeniden kullanıma girebilmesi de mümkündür. Böylesine kendiliğinden kullanıma yeniden giren sözcükler Türkçe'yi zenginleştirecektir ve bunun hiçbir olumsuz yanı da yoktur. Fakat bu kesinlikle zorlama ile olmayacağı gibi, bu yapıtın da asıl amacının da dışındadır.

BİLGİLERİN SINIFLANDIRILMASI

Türk–Moğol kültüründeki söylencesel unsurlar genel olarak dört sınıfta toplanabilir. Mümkün olabilecek temel farklılıkları göz önüne alarak yapılabilecek bir sınıflandırma şu şekildedir:

A. TİNSEL (RUHÂNİ) VARLIKLAR:

Türk kültüründe bu unsurların arasında kesin çizgilerle belirlenmiş net farklar ve ayrımlar yoktur. Aslında bahsi geçen varlıkların hemen hepsi de birer koruyucu ruh niteliğindedir. Burada ruh kavramından anlaşılması gereken şey de yine soyut bir varlıktır. Bilinen anlamda insan ruhunu düşünmek bu kavramları çok fazla daraltmaya ve yanlış algılamaya sebebiyet verecektir. Türk halk inancında bitkilerin, hayvanların hattâ cansız varlıkların da ruhları vardır, en azından geçmişte bu inanış kesin olarak böyleydi. Fakat bu ruhlar insandaki gibi onunla kaynaşmış olmayıp, ona bağlı olan ve onu koruyan ama yine de ondan ayrı bir olgu olarak ele alınmalıdır.

1. TANRILAR: Yaratıcı ve yönetici güçlerdir. Kişiliğe büründürülmüşlerdir. Eril tanrılar “Han”, dişil tanrılar/tanrıçalar “Hanım” (Moğollarda “Hatan”) sözcüğünün isimlerinin sonuna getirilmesiyle tanımlanırlar. Veyâ erkeklere Toyun, dişilere Hatun sıfatı eklenerek kullanılırlar. Kimi zamanda Ata veyâ Ana olarak anılırlar. Örneğin: *Alaz Han (Alaz Toyun, Alaz Ata), Kübey Hanım (Kübey Hatun, Kübey Ana)*… Burada değinilmesi gereken en önemli husus, benzer isimlerdeki eş sözcüklerin kullanımında, aralarındaki ayrıma dikkat edilmediğinde çoğu zaman çeşitli karışıklıklar ortaya çıkabileceğidir. Örnek verilecek olursa “Ay Ata” bir tanrıdır. Ay Han ise Oğuz Han’ın oğlu olan bir kişidir. Tanrılar insan biçimine bürünmüş olsalar bile, bu biçimsel (dış görünüş algısı ile ilgili) olarak yalnızca betimlemelerde var olan bir durumdur ve asıl tanrı vasıfları yâni insanüstü yönleri hep ön plandadır. Tanrı adları içerisinde önemli olanlar ayrıntılı bir biçimde, hattâ ikinci derecedekiler de bir sözlüğün elverdiği ölçüde incelenmiş fakat üçüncü derecedeki tanrılara dâir ayrıntı zaten halk kültüründe yeterince mevcut olmadığı için sâdece kısa tanımlamalarla yetinilmek zorunda kalınmıştır. Listenin daha titiz derleme çalışmalarıyla çok daha fazla genişleyebileceği kesindir.

Türk inanç sistemindeki tanrı anlayışı Batı çok-tanrıcılığından oldukça farklıdır. Bu nedenle farklı kaynaklarda çeşitli hatâlara düşülmüştür. Türk Şamanizm’inde tanrı olarak vasıflandırılan tüm varlıklar aslında koruyucu ruhlardır ve bunların diğerlerine göre daha üst seviyelere çıkmış olmaları temel belirleyici özelliktir. Bu ruhlara insâni vasıflar verilmesi, insan biçimli olarak anlatılmaları onların ruhsal varlık olma özniteliklerini değiştirmez. En yukarıda yer alan Kayra Han soyut ve mutlak bir yaratıcı olarak düşünülür. Tanrılar arasında maddî yönü en az vurgulanan odur. Fakat yine de zaman zaman insan biçimli olarak tasvir edildiğine rastlanır. Ancak Tengri (Gök-Tanrı) veyâ bazı Türk kavimlerindeki “Tura” anlayışı soyut (insâni olmayan) tanrı inancını çok büyük oranda ve belirgin bir biçimde kavramsallaştırmıştır. Eski Şamanist Türk kültüründe melek kavramı yoktur ancak bu kavram yer almış olsaydı, Kayra Han hâricindeki tüm tanrıları/ruhları melek olarak adlandırmak hiç de yanlış olmazdı. Çünkü Türk söylencelerindeki tanrı kavramını Yunan veyâ Roma mitolojilerindeki gibi anlamak çok yanlış sonuçlar doğuracaktır. Daha ötede ise Kayra Han bile aslında Tengri (Kuday, Oğan) olarak adlandırılan kapsayıcı ve yaratıcı gücün yansımasıdır. Bu bağlamda İslam öncesi Türk inanç sisteminde en yukarıdaki tek Yaratıcı’ya doğru ilerleyen bir düzen vardır. Fakat bu düzenin tanrılaşmış koruyucu ruhları da kapsayan karmaşık bir yapıda olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Özetle İslam öncesi eski Türk inancında “Tengri” tektir ama tanrısal nitelik taşıyan başka varlıklar da vardır. Budizm (ve Lamaizm mezhebi) ile Maniheizmin etkileri, yöresel algı farklılıkları ve hattâ Batılı bilim adamlarının bâzen doğru bâzen de yanlış yaklaşımları sonucu bu konu içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Kimi görüşler, eski Türk inancının tek-tanrıcılıktan çok-tanrıcılığa doğru değiştiğini öne sürmüştür. Kısmen tutarlı bir yönü olan bu iddianın yüzde yüz doğru olduğunu öne sürmek şu an için mümkün değildir. Ancak bu görüşü desteklemek için kimi kaynaklarda İslâmiyet'in bir öngörüsü dayanak noktası olarak kullanılmıştır ve buna göre tüm dinlerin kökeninde, aslında en başta tek yaratıcı (yani Allah) inancının var olduğu ancak insanların yoldan çıkarak bu inancı tahrif ettiği kabul edilir. Kesin olan şey Tengricilik inancının gerçekten de tek-tanrıcı bir dinsel anlayışa olabildiğince yaklaşmış olduğudur. Bu nedenle Türkler İslâmiyet'in tek Tanrı (Allah) inancını benimsemekte çok fazla zorlanmamışlardır.

2. ATA-ANA'LAR: Genellikle soyundan gelindiğine inanılan bir varlığı veyâ yine soya dayalı olarak kendisine özel bir önem verilen yaratıcı doğa unsurlarını niteler. Örneğin: *Börü Ana (Kurt Ana), Zılant Ata (Yılan Ata), Barak Ata, Yel Ata, Su Ana*… Bunlar da belirli bir kişiliğe sâhiptirler veyâ simgesel özelliği bulunan bir canlının biçimindedirler. Tanrısal özelliklere sâhip oldukları için tanrı sınıflandırılması içerisinde de değerlendirilebilirler. Diğer önemli bir husus da tanrı olarak anılan isimlerin sonunda Han veyâ Hanım unvanı yer almakla birlikte Ana veyâ Ata tanımlamasının aslında onlar içinde geçerli olduğudur. Meselâ Umay Hanım için Umay Ana ifâdesi çoğunlukla kullanılır.

3. İYELER: Koruyucu ruhlardır. Bir varlığın yanında veyâ onun içindedir. Fakat koruduğu ve temsil ettiği bu varlıktan ayrılabilir, yine de ondan çok da fazla uzaklaşmaz. Çoğu zaman kişilik özellikleri net olarak ortaya koyulmaz, çünkü sayıları çok fazladır. Pek çok doğa unsurunun koruyucu ruhu vardır.

4. DİĞER SOYUT VARLIKLAR: Bunların pek çoğu da aslında İye veyâ Ruh olarak değerlendirilebilir. Fakat çok daha fazla özelleşmiş anlamları ve nitelikleri olan varlıklardır. Örneğin; *Çor (Cin), Abası (Şeytan)*, *Körmös (Hayâlet)* gibi.

B. CANLI VARLIKLAR:

1. KİŞİLER: Söylencesel olmakla birlikte soyut nitelikte olmayıp, insan olarak tanımlanan bireylerdir. Çoğu zaman bir topluluğun önderi veyâ kahramanlık yapmış kişiler olarak görülürler. Sıradışı güçleri ve insanüstü özellikleri olsa da, insâni niteliklerini yitirmemişlerdir.

2. HAYVANLAR / BİTKİLER: Kutlu hayvanlar veyâ kutsal sayılan bitkilerdir. Özel bir öneme sâhiptirler. Soyundan gelinen bir hayvan olabilir. İnsansı özellikler atfedilmiştir. Bozkurt, Alageyik, Bürküt gibi hayvanlar veyâ Ulukayın, Bayterek gibi ağaçlar…

C. DÜŞSEL VARLIKLAR:

Çoğu zaman masal yaratıklarını ve hayâli özellikleri olan canlıları içerir. Albıs (Cadı), Yelbeğen (Dev), Tepegöz gibi…

D. CANSIZ / NESNE VARLIKLAR:

Özel bir öneme sâhip olan veyâ kutsallık içerdiği düşünülen somut nesnelerdir. Kopuz, Ok, Otağ, Ak Dağ, Kan Irmağı gibi.

E. KAVRAMLAR:

Soyut kavramlardır. Örneğin Kut, Yom, Arpağ gibi…

SÖYLENCE NEDİR?

Söylence veyâ **Söylenç** sözcüğü efsâne, rivâyet, anlatı, masal, halk öyküsü gibi kavramların tamamını ifâde eden bir terimdir. Nesilden nesile aktarılan ve insanüstü varlıkların öykülerinin doğayla bütünleşik ve gerçekçi bir yapı içerisinde anlatılmasıyla oluşan anlatılar toplamıdır. Eski çağlardan bu yana anlatılagelen olağanüstü olay ve varlıkları konu edinen imgesel öykülerdir. Söylenç kelimesi konuşmak, anlatmak, söz vermek anlamları içeren "Soy/Söy/Söz" kökünden türemiştir. Kökteki "Soy" anlamı, nesilden nesile aktarılmayı da içerir. Dede Korkut öykülerinde yer alan *Soy Soylamak* (bâzen *Boy Boylamak*) tâbiri destan okumak mânâsı taşır.

Batı dillerinden tüm Dünyâ'ya yayılmış olan karşılığı ile "Mit" (Myth, Mythos) anlamında kullanılır. Mitoloji (Mythology, Mythologia) ise mitleri inceleyen bilim dalı veyâ sosyal bilimlerin bir kolu olup Türkçe'ye Söylenç-Bilim olarak çevirmek mümkündür. Fakat Mitoloji sözcüğü çoğu zaman bilim dalı mânâsının ötesinde doğrudan Mit (Myth, Mythos) ile eşanlamlı olarak kullanılır hâle gelmiştir. Mitler efsânelerin, halk inançlarının, masalların, kayıp geçmiş çağara dâir anlatıların toplamıdır.

1. Mitoloji çok uzak, geçmiş çağların ve gerçek olmayan hayâli dönemlerin birbiriyle iç içe geçtiği zamanları anlatan düşsel öyküleridir.
2. Mitoloji, bazı konularını târihten alsa bile içerisine olağanüstü motifler katılmıştır. Târihsel gerçeklik bunların içerisinde erir, dağılır ve hattâ tamamen kaybolur.
3. Mitoloji kesinlikle bir din değildir. Dinsel bir görüşü savunmaz. Ancak, geçmiş dinlerden ve hattâ var olan mevcut dinlerden motifler, unsurlar edinmiş olan halk inançlarını da dikkate alır. Mitoloji içerisinde günümüz dinlerine âit anlatılar (kıssalar) da bulunabilir.
4. Mitoloji geçmiş çağlardaki inançların doğruluğunu savunmaz. Bunların devam ettirilmesini veyâ yeniden canlandırılması gerektiğini asla öne sürmez. Eğer öyle olsaydı bugün Dünyâ'nın en çok tanınan mitolojileri olan Yunan ve Roma mitolojilerinin doğrudan ve birincil muhatabı olan Avrupa halkları ve milletleri topyekün panteist (çok-tanrılı) inançlara sâhip olurlardı. Ancak tam aksine mitolojik konuları filmlerinde bile sürekli tekrar tekrar yeniden işleyen Avrupa, çok büyük oranda Hıristiyanlığa inanmaktadır. Avrupa'da Şamanizm'e veyâ çok-tanrıcılığa inanan herhangi bir topluluk -istisnâi bireysel tercihler dışında- kitlesel anlamda neredeyse hiç yoktur. Çok-tanrılı inançlar, günümüzde Dünyâ nüfusunun küçük bir kısmı hâriç, büyük oranda geçerliliğini yitirmiş durumdadır. Bu nedenle mitolojik anlatılara genellikle düşsel veyâ masalsı öyküler olarak bakılır.
5. Mitoloji geçmişten süzülüp gelen, ister dinsel, ister geleneksel olsun tüm uygulamaları, halk inanışlarını dikkate almaya çalışır. İnançları nesnel ve tarafsız olarak değerlendirir. Hiçbir inanca önyargı ile bakmaz.

Dolayısıyla mitolojinin amacı eski çok-tanrılı inançlara bir övgü, onlara özenme, onları yüceltme ve hattâ kimilerinin zannettiği (veyâ kasıtlı olarak öne sürdüğü) gibi bunları yeniden yayma veyâ diriltmeye çalışma değildir. Mitoloji pek çok ilgi çekici kısmı olan, birbiriyle bağlantılı anlatılar bütünüdür. Filmlerde izlediği fantastik öykülere kimse inanmaz. Öyleyse neden izlenir? Amaç eğlenmektir. Mitoloji de tıpkı kurmaca filmler gibi günümüzde bir eğlence aracıdır. Hattâ Avrupa bilim terminolojisinde olduğu gibi bir terim üretme kaynağıdır. Örneğin bir ay adı olan Mart sözcüğü, Osmanlı'dan bu yana kullanılır ve savaş tanrısı Mars'ın adından gelir. Dünyâ bilim literatüründe ortak olarak kabul gören gezegen adlarının tamamı Roma tanrılarının adından gelir. Tıp, kimya, biyoloji kaynakları mitolojik kökenli sözcüklerle doludur. Ama mâlesef bunların hepsi Batı mitolojilerine âittir.

Mitolojik öykülerin derin dersler ve ibretler içerdiği de başka bir gerçektir. Bunlar binlerce yıldır insanın ilkel doğasından kaynaklanarak ortaya çıktığı için insana kendisini ve kendi geçmişini anlatır. İnsanın çağlar içerisinde kat ettiği mesâfeyi ortaya koyar ve zihninin ulaştığı yeri göstererek insanoğlunun kendisini tanımasına yardımcı olur. Mitoloji yeri geldiğinde din ile hurâfenin birbirinden ayırt edilebilmesini bile sağlar. Örneğin İslam Dini'nin (Kuran-ı Kerim'de) anlattığı cin kavramı ile masallarda anlatılan veyâ halk kültüründe bahsedilen cinler aslında birbirlerinden çok farklı olmakla birlikte, masalsı özelliklerin bir kısmı cinlerin gerçek nitelikleri zannedilir olmuştur. Hattâ Türk halk kültüründeki cin anlayışı ile meselâ Endonezya'daki veyâ bir Afrika kabîlesindeki cin algısı birbirinden aslında çok farklıdır. Fakat herbiri kendi kültüründeki özellikleri İslam'ın öngörüsü olarak kabul eder, öyle sanar. Oysaki aslında durum çok farklıdır. Bunu anlayabilmenin tek yolu Mitoloji (Söylenç-Bilim) sâyesinde halk kültürünün şekillendirdiği kısmı belirlemekten geçer. Bu kısım ise çoğu zaman İslam öncesi dönemlere kadar uzanan etkilerle biçimlenmiştir.

Günümüzde mitolojik konular daha çok sanat dallarında yararlanılan konular hâline gelmiştir. Çünkü çok zengin çağrışımlar içerirler ve doğrudan insan doğasının kendisinden kaynaklanmış oldukları için bu konuların işlenmesi ve anlaşılması sanatçı için de, sanatın muhatabı olanlar için de ilgi çekicidir. Mitolojik karakter ve figürlerin heykel, resim, edebiyat ve hattâ sinema / televizyon eserleri olarak yeniden işlenmesi bir ülkenin özgün sanat anlayışının oluşması için ilk şarttır. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, mâlesef Türk dünyâsı bu konuda kendi mitolojisini işlemekte oldukça yetersiz bir durumdadır ve mitolojiye dayalı sanat ürünleri sıfır düzeyindedir. Dünyâ'da Yunan ve Roma mitolojileri bu konuda yine baskın ve ezici bir biçimde en önde yer alır. Onların ardından Hint mitolojisi yine sanat eserlerinde yoğun olarak kullanılır. Daha sonra ise Germen / İskandinav Mitolojisi sıralamaya eklenebilir.

Söylentiler

Söylenti (rivâyet), herhangi bir olayın olduğuna dâir, toplumda anlatılagelen ama kesin olarak doğrulanmamış haberdir. Yazılı olmayan çağlara âit anlatıların korunma ve aktarılma biçimidir. Toplumun ortak hâfızasında kulaktan kulağa, ağızdan ağza anlatılan hikâye, destan ve efsâneler yeterli sayıda insanın belleğinde korunur. Ebetteki bu arada ekleme ve çıkarmalar ile farklılaşmalar meydana gelir. Öyküde eksilmeler ortaya çıkabilir çünkü anlatıcı unutabilir veyâ fazlalıklar oluşabilir çünkü anlatıcının hayal gücü devreye girebilir veyâ başka hikâyelerle birleştirilebilir. Söylentilerin aktarılış biçimleri ise farklı farklıdır. Erteği (Masal), Tuğul (Destan), Anız (Efsâne), Nuvak (Halk Hikâyesi) gibi… Türk kültüründe bu anlatılar daha çok köy odalarında veyâ otağlarda insanların toplandığı özellikle kış günlerinde anlatılır. Güçlü belleğe sâhip kimselerin günlerce, haftalarca hattâ aylarca süren anlattığı bu hikâyeler topluma ve kuşaktan kuşağa aktarılır. Günümüzde dahi devam eden bu gelenek mâlesef yok olmaya yüz tutmaktadır. Söylentiler ikiye ayrılabilir.

1. Ortak Söylentiler: Bunlar bir ulusun veyâ çok daha geniş bir coğrafyanın, örneğin tüm Türk dünyâsının ortak hâfızasında yer alır. Söylencelere dönüşerek nesilden nesile aktarılır. Örneğin Oğuz Kağan, Beyrek Han, Deli Dumrul gibi…

2. Yöresel Söylentiler: Daha çok belirli bir yöreye, köye veyâ şehre âit rivâyetlerdir. Geçmişteki gerçek olaylarla bağlantılı olabilirler. Örneğin; Sivas'ın Şarkışla İlçesi'ne bağlı Akçakışla (Ağcakışla) Bucağının kuruluş söylentisinde Ağca Bey adlı bir kişinin Ağ Kayalar (Ağca Dağlar) çevresinde nasıl yerleştiği, daha sonra kızının aşığına kavuşmak için çabalarken bu kayalardan aşağıya nasıl düştüğü anlatılır. Bu olayın gerçek bir olayla bağlantısı olma ihtimali olduğu kadar genel motiflerden kurulmuş olması da muhtemeldir. Fakat arka fonda dâima geleneksel unsurlar söylentinin içine işlemiştir.

HARFLER, SES DEĞERLERİ VE SÖZCÜKLERİN YAZIMI

Sözlüğün içeriğini oluşturan başlıkların ve terimlerin azımsanamayacak bir kısmı, geleneksel sözlü iletişimle Türk dünyâsının çok değişik bölgelerine yayılmış olduğu için bunların farklı biçimlerde telaffuzu da kaçınılmaz olmaktadır. Bu nedenle Türk alfabesinin olanaklarına ve diğer Türk dillerinin farklı harflerine ve ses değerlerine kısaca değinmekte yarar olacaktır. Günümüzde alfabe çalışmaları dikkate alındığında Türkî cumhûriyetlerde bu yönde son derece olumlu gelişmeler yaşanmaktadır. Örneğin Azerbaycan, ülkemizdeki Türk alfabesini temel alan bir sistemi kabul etmiştir. Türkiye Cumhûriyeti alfabesinin üzerine üç tane harf (yeni ses değerleri) ekleyerek kendi alfabelerini oluşturmuşlardır. Tatarlardaki harf sayısı daha fazladır. Aşağıda bazı harflerin incelenmesi bunların Türkçe'ye eklenmesini istemek amacı gütmez ve böyle bir öneri de bu eserin amacı dışındadır. Fakat klavyelerde zaten bulunan ve Türkî dillerde de resmi olarak kullanılan özellikle Q, W, X harflerinin ses değerlerini anlamak faydalı olacaktır. Böylece en azından Türkî dillere uygun olarak algılanabileceklerdir. Bu harflerden başlıcaları şu şekildedir:

Ä: [Azerice'de, Tatarca'da, Gagavuzca'da ve Türkmence'de.] Kısa, kapalı, boğazdan gelen bir "E" sesidir. Normal E harfine göre daha kısa ve serttir. Ayrıca A/E arası bir ses olarak öngörülür. İddia edildiğinin aksine Anadolu Türkçesi'nde çok sık rastlanmaz ve normal "E" sesinden tam olarak ayırt edilebilmesi günümüzde çok zordur. Ancak yine de bütünüyle ortadan kalmış olduğu söylenemez. Örneğin: *İncä (İnce), Annä (Anne), Älma (Elma), Akçä (Akçe)* sözcüklerindeki "E" sesleri boğaza yakın olarak çıkarılır. Azerice'de **(Э/Ə)** biçimiyle yoğun olarak kullanılır.

Q: [Tatarca'da ve Azerice'de.] Gırtlaktan veyâ gırtlağa yakın çıkarılan kalın bir "K" sesidir. Arapçadaki "Kaf" harfini karşılar. Örneğin: *Qalın (Kalın), Qadın (Kadın), Qayın (Kayın), Qurt (Kurt), Qoyun (Koyun)* sözcüklerinin okunuşunda baştaki "K" sesi gırtlaktan ve kalın bir tonla söylenir. Olağan K sesi ile arasındaki fark çok bilinen bir örnekle "Kâr" ve "Qar" sözcüklerinin okunuşunda rahatlıkla anlaşılabilir. Türkçe'de oldukça sık kullanılan bir sestir. Kimi lehçelerde ise bu sese oldukça yakın ve boğazda daha aşağıdan çıkarılan gırtlaksı bir "G" sesi olarak okunur ve söylenir. Örneğin Azerice'de resmi harflerden biri olan bu ses kalın bir "G" gibi çıkar. İç Anadolu ve Doğu Anadolu ağızlarında bu biçimiyle yaygın olarak kullanılır. Örneğin: *Qadın (Kadın)* kelimesindeki Q gırtlaksı bir G gibi söylenebilir.

X: [Tatarca'da ve Azerice'de.] Boğazdan gelen gırtlaksı bir "H" sesidir. Normal "H" sesi hiçbir engele takılmadan çıkarken, bu ses boğazın üst kısmında titreşir ve biraz daha serttir. Osmanlıca'daki geleneksel adlandırmayla kalın "Ha" harfini karşılar (ince "He" değil). Örneğin: *Xalı (Halı), Xoroz (Horoz), Xoca (Hoca), Xamur (Hamur)* sözcüklerinin okunuşunda baştaki "H" sesleri boğazdan çıkartılır. Türkçe'de oldukça sık kullanılan bir sestir. Kimi lehçelerde ise daha aşağıdan çıkarılan gırtlaksı ve hırıltılı bir "H" sesi olarak okunur ve söylenir. Örneğin Azerice'de resmi harflerden biri olan bu ses kalın, hırıltılı olarak çıkar. Bu durumda Arapça'daki "Hı" harfine denk gelir. İç ve Doğu Anadolu ağızlarında bu biçimiyle yaygın olarak kullanılır. Örneğin: Azerice *Baxmax* (Bakmak) fiili.

W: [Tatarca'da ve Türkmence'de.] Tıpkı "U" sesine benzeyen açık bir "V" harfidir. Dudakların dişlere değdiği Klasik "V" sesinden kesinlikle farklıdır çünkü "W" harfinde dudakların kapanması söz konusu değildir. Arapçadaki "Vav" ve Batı dillerindeki "W" sesi başlıca örneklerdir. Örneğin: *Dawul (Davul), Hawlu (Havlu), Kawun (Kavun)* sözcüklerinin okunuşunda "V" sesleri dudaklar ve dişler birbirine değmeden çıkarılır. Çok fazla olmasa da Türkçe'de kullanılan bir sestir.

Ň: [Tatarca'da, Türkmence'de.] Damaktan çıkarılan N/G karışımı bir sestir. Bâzen de N/Ğ olarak öngörülür. Pek çok ağızda "N" sesine dönüşmüştür. Osmanlıca'daki üç noktalı "Kaf-ı Nûni" harfinin karşılığıdır. Örneğin: *Yaňgın (Yangın), Beňgü (Bengü), Süňgü (Süngü)* sözcüklerinin okunuşundaki gibi. Pek çok kaynakta "Tengri" olarak yazılan sözcük aslında *Teñri* şeklinde okunur. İddia edildiği gibi Türkçe'de çok sık kullanılan bir ses değildir. Genellikle ard arda gelen N ve G seslerinde ortaya çıkar. Azerice'de bu durumda yumuşatma işâreti G harfi üzerinde (Ğ) yer alır. Örneğin: *Yanğın.* Tatarca'da **(Ñ)** biçimiyle kullanılır. Kimi lehçelerde ise boğazdan çıkarılan gırtlaksı ve boğumlu bir sestir.

Ğ: [Türkçe'de, Azerice'de, Tatarca'da.] Türkçe'de bağlayıcı bir harftir. Çoğunlukla önüne geldiği sesli harfin yinelenerek veya uzatılarak okunmasını sağlar. Örneğin: *Dağ* (Daa gibi okunur). Ancak bazı şîve ve lehçelerde ve Anadolu'daki pek çok yörede boğazdan gelen "Hırıltılı G" sesi olarak da söylenir. Bu durumda Arapça'daki "Gayın" harfini karşılar. Almanların "Gırtlaksı R" harfine benzer. Örneğin: *Mağrur* sözcüğündeki Ğ sesi hırıltılı olarak çıkar.

Not: Bazı dillerde örneğin Gagavuzca ve Kırgızca'da Ğ harfi sesli harflerin ard arda iki kere yazılmasıyla elde edilir. Örneğin: *Uur (Uğur).*

Düzeltme/Şapka İmi (^): Bu işârete daha çok yabancı kökenli sözcüklerin yazımında ihtiyaç duyulur. Türk Alfabesinde resmi olarak öngörülen **Â, Û, Î** harfleri aslında yalın biçimlerinden farklı birer ses değeridir. Dolayısıyla şapkalı harflerin kaldırılmalarına yönelik tartışmalar uygun olmayıp tam aksine kullanımlarının teşvik edilmesi gerekir. Ancak bu işâretin kullanılmasında bazı karışıklıklar bulunmaktadır ve bunların giderilmesi gerekir. Herşeyden önce inceltme amaçlı mı yoksa uzatma amaçlı mı kullanılacağı kesinleştirilmiş değildir. Genelleyici bir yaklaşımla ("Düzeltme İmi" mantığıyla) her ikisini de içerdiğinin öne sürüldüğüne sıklıkla rastlanır. Fakat bu yaklaşımın karışıklığı daha da artırdığı görülmektedir. "İnceltme İmi" adıyla özellikle K, G ve L harflerinin inceltilmesi için kullanılmasını öneren bir görüş bulunur. Burada kesinlikle doğru algılanması gereken bir husus şudur; böyle bir kullanımda bu işâret üzerine geldiği ünlü harfleri değil, içinde bulunduğu hecedeki ünsüz harfleri inceltir. Dolayısıyla ünsüzleri inceltmek için ünlüleri kullanmanın ne derece uygun olduğu zaten çok eskiden beri var olan bir tartışmanın konusudur. Pek çok Türkî alfabede Kalın/İnce "K" karışıklığı "Q/K" ayrımı ile giderilmiştir. Benzer biçimde Kalın/İnce "H" karışıklığına engel olmak için "X/H" ayrımı yapılmıştır. Dolayısıyla inceltme ihtiyacı duyulmaz. İnce L harfine ise pek çok lehçede zaten rastlanmaz ve Türkçe'de ise çok sınırlı olarak kullanılan bir sestir. Bu işâretin uzatma amacıyla kullanılmasının daha doğru olacağı yönündeki görüşler ise uygulamada daha fazla rağbet görür. Özellikle Arapça ve Farsça çevirilerde veyâ okunuşa dayalı metinlerde uzatma amaçlı kullanımın tercih edildiği görülmektedir. Üstelik "Düzeltme İmi" ile çok benzeyen ve el yazılarında sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılan "Uzatma İmi" (¯) bazı alfabelerde, (örneğin Letonca'da) kullanılmaktadır.

Â: [Türkçe'de.] Uzun bir A sesidir. Örneğin: *Lâle, Hâlâ, Nâne, Târih, Âlem.*

Û: [Türkçe'de.] Uzun bir U sesidir. Örneğin: *Sükûnet, Mûris, Mûzip, Sûni.*

Î: [Türkçe'de.] Uzun bir İ sesidir. "İ" harfi üzerine işâret koyulması çift noktalama olacağından yalnızca şapka kullanılır, nokta düşer. Örneğin: *Millî, Dînî, Çîdem, Dîdem, Mîde.*

Ê: [Gagavuzca'da.] Uzatılarak okunan bir E sesidir. Türkçe'de sâdece birkaç kelimede mevcut olduğu için kullanımı öngörülmemiştir. Örneğin: *Mêmur, Têlif, Mêzun, Têsir, Têmin, Jêoloji, Têoloji.*

Ô: Uzatılarak okunan bir o sesidir. Türkçe'de sâdece birkaç kelimede mevcut olduğu için kullanımı öngörülmemiştir. Örneğin: *Alô, Abô, Yô, Kôperatif, Kôrdinasyon, Pôetika.*

Vurgu İmi (´): Türkçe'de sessiz harflerde kullanılabilir. Özellikle yabancı kökenli kelimelerde sert ve vurgulu bir söyleyiş kazandırır. Örneğin: *Hać (Hacc), Haḱ (Hakk)*. Ayrıca sözcük içinde sessiz harfte duraksanıp sesli harfle heceye başlanmasını sağlar. Örneğin: *Kıt́a (Kıt'a), Meĺun (Mel'un).*

Aksan İmi (`): Türkçe'de fonetik gösterge olarak sessiz harflerde kullanılabilir. K, G, L gibi harflerin inceltilmesini sağlar. Örneğin: *Rüzg̀ar*, *Derg̀ah*, *Tezg̀ah*, *Yâdig̀ar*, *G̀ah*, *Mek̀an*, *K̀ar*, *Dükk̀an*, *Laì*, *Lâl̀e*, *Hal̀*, *Rol̀*, *Gol̀*. Aksan İmi'nin, sessiz harfler üzerinde değil de bulunduğu hecedeki sesli harfe kaydırılarak kullanılması tartışmalı bir husustur. (Örneğin: *Kàr*, *Gàh*, *Làl*, *Hàl*, *Ròl*, *Gòl*)

Türkçe'de Kullanılmayan Bazı Harfler

Š: [Başkurtça'da.] Peltek **"**S" sesidir. Arapça'da "Še" olarak bilinen harfi karşılar. Bu harf gerçekte Arapça'daki iki noktalı "Te" harfinin peltek biçimi olan üç noktalı bir harftir. Dolayısıyla "Peltek S" bâzen **(Ť)** olarak da gösterilir. Çünkü dilin dişlerin arasına değdirilmesiyle çıkarılan bu ses kimi zaman T harfinin bâzen de S harfinin bir türevi olarak görülür. Yâni **Ť**=**Š** olarak ifâde edilebilir. Örneğin: *Ešer*.

Ž: [Başkurtça'da.] Peltek "Z" sesidir." Arapça'da "Žel" olarak bilinen harfi karşılar. Bu harf gerçekte Arapça'daki noktasız "Dal" harfinin peltek biçimi olan tek noktalı bir harftir. Dolayısıyla "Peltek Z" bâzen **(Ď)** olarak da gösterilir. Çünkü dilin dişlerin arasına değdirilmesiyle çıkarılan bu ses kimi zaman D harfinin bâzen de Z harfinin bir türevi olarak görülür. Yâni **Ď**=**Ž** olarak ifâde edilebilir. Örneğin: *Žeka*.

Ṭ: [Gagavuzca'da ve Moğolca'da.] Sert bir "TS" gibi işitilir. Fakat kesinlikle bitişik iki ses olmayıp kendine özgü bir ses değeri vardır. Moğolca'da "Ç" sesinin türevi olan bir harftir. Örneğin: Moğolca'daki *Ṭag (Çağ, "Tsag" okunur), Ṭeṭeg (Çiçek, "Tsetseg" okunur)* sözcüklerinde olduğu gibi. Rusça'da, Slav dillerinde ayrıca Kiril alfabesini kullanan pek çok dildeki Kiril **"**Tse" harfinin Latin karşılığıdır. Gagavuzca'da ise Slav kökenli kelimeleri yazmakta kullanılır.

Ḍ: Sert bir "DZ" gibi işitilir. Fakat kesinlikle bitişik iki ses olmayıp kendine özgü bir ses değeri vardır. Gagavuzların da kullandığı Moldova alfabesinde (ve birebir aynı olan Rumen alfabesinde) resmi olmayan harfler arasındadır. Bu dillerdeki eski metinlerde sıklıkla rastlanır. Slav dillerinde, ayrıca Kiril alfabesini kullanan bazı dillerde "J" sesinin türevi olan bir harftir. Ses olarak Macarca'da, Bulgarca'da, Boşnakça'da yer alır ve "DZ" olarak yazılır. Örneğin; Macarcadaki *Bodza* ("Boḍa": Mürver Meyvesi). Kiril alfabesini kullanan bazı dillerdeki (örneğin Abhazca'daki) Kiril **"**Dze" harfinin Latin karşılığıdır.

Ḽ: İnce "L" harfidir. Dilin ucunun damağın biraz gerisine çekilerek değdirilmesiyle çıkarılan bir sestir. İnceltme İmi ile yazılan bazı kelimelerde aslında sesli harf değil L harfi incelmiştir. Her ne kadar Türkçe'de yazarken kullanılmasa da bu sözcükler ince L ile okunur. Örneğin: *Hâḽâ, Laḽ, Goḽ, Roḽ.*

Č: Kiril alfabelerinin latinizasyonunda Türkçe'deki J sesini göstermek için de kullanılır. Örneğin: *Čilet, Čandarma, Ečder.*

Açıklamalar

1. Madde başlıklarının altında yer alan "Eşdeğer" sözcükler kavramın diğer Türk dillerindeki karşılıklarını ifade eder. Bu karşılıklar Türk Alfabesi ile yazımı esas alınarak verilmiştir.
2. Maddelerin sonunda yer alan "Anlam" bölümleri etimolojik çözümlemeler içermektedir. Bu çözümlemelerde Türk dillerinin yanı sıra Moğolca, Tunguzca, Altayca dilbirliği de dikkate alınmıştır.
3. Anlam bölümlerinde ayraç içerisinde kelimelerin etimolojik kökleri verilmiştir. Köklerin tespitinde ses değişimleri de belirtilmiştir.

-A-

AAL: *Saygı Sözcüğü.* [TKA: **Âal**]
Eşdeğer: AL, AĞAL
Kutsal sayılan isimlerin başında kullanılır *(Hz. gibi).* Yakut mitolojisinde yaygın olarak kullanılan bir kavramdır. Örneğin; *Aal Luk Mas* (Kutsal Ulu Meşe).
Anlam: *(Ağ/Ag/Ak* veyâ *Al).* Kutsal ruh demektir. Yakutça'da "ruhları çağırmak" anlamını da, kendi içeriğinde taşıyan bu sözcük, "kutsal ruh" tanımlamasını bünyesinde barındırır.

AAN: *Saygı Sözcüğü.* [TKA: **Âan**]
Eşdeğer: AN, AĞAN
Kutsal sayılan isimlerin başında kullanılır *(Hz. gibi).* Yakut mitolojisinde yaygın olarak kullanılır. Örneğin; *Aan Kübey Hotun* (Saygıdeğer Kübey Hatun).
Anlam: *(Ağ/Ag/Ak)* veyâ *(An).* Yüce varlık demektir. Duâ etmek içeriği sözcüğün kökünde mevcuttur. Dolayısıyla tanrısal veyâ ruhsal bir güce yönelişi ifâde ettiği görülür. *Anmak* fiili ile de alâkalıdır.

ABAKAN: *Ayı Kral.* [TKA: **Abaqan**]
Eşdeğer: ABAHAN, APAHAN, ABAĞAN, ABIĞAN, ABAGAN
Abakan Irmağı'nda boğulduğuna inanılan ve Hakasların atası olarak kabul edilen efsânevî kişidir. Özelde Abakan boyunun atası olarak anılır. Yağmur yağdırdığı ve Altayları koruduğu inanışı Hakaslar arasında oldukça yaygındır. Bir söylentiye göre Abakan Irmağı'nın adı, kıyısında yaşayan Aba Han ("Ayı Han") adlı bir savaşçının atıyla birlikte bu nehrin sularında boğulması nedeniyle verilmiştir. Ayrıca Hakasya'nın başkenti Abakan (Hakasça: *Ağban*) adını yine bu kahramandan alır. Ayı, Hakaslarda kutsal ve soyundan gelinen bir hayvan olarak görülür. Hakaslar, Abakan Han'ın bu ırmağın kaynağında yaşadığını ve koruyuculuğunu yaptığını düşünürler. Abakan Han'ın atıyla ırmağın bir kıyısından diğer kıyısına atladığı anlatılır. Küçük Abakan ve Büyük Abakan ırmaklarının kavuştuğu yerde ayıya benzer biçimli kayalar bulunmaktadır. Bir efsâneye göre Abakan adlı bir genç, köylüleri kaçıran bir ayı ile savaşarak onu yener ve öldürür. Bunun üzerine ayının gövdesinden bir ırmak doğar. Bir başka rivâyette ise, Abakan Irmağı'nın etrafında geçmişte çok fazla ayı yaşadığı için ırmağa bu adın verildiği öne sürülür. Abakanların ayıdan türediklerine dâir inanışları, ayının bir ongun (totem) hayvanı olarak kabul görmesine neden olmuştur. Bazı Türk boylarında **"Aba Tös"** (Ayı Ruhu) adlı bir ongunun bulunduğu da bilinmektedir.
Anlam: *(Ab/Ap/Ay/Av/Az). "*Ayı Han" veyâ "Ayı Kanı" demektir. Anadolu Türkçesi'nde "Abakan" sözcüğü cömert, şerefli, onurlu anlamlarına gelir. *Abartmak* ve *Azmak* fiillerinde olduğu gibi bu kökten gelen sözcüklerde büyüklük ve şiddet içeriği bulunur. *Abi* (büyük erkek kardeş) ve *Aba/Apa* (baba, dede) mânâları da yine bu isimle alâkalıdır. Eski Moğolca ile Mançuca'da *Aba* ve eski Türkçe'de *Ab* sözcükleri av, avlanmak mânâlarını da barındırır. Moğolca'daki "Abgalday (Avgalday)" sözcüğü ise "şaman maskesi" anlamına gelir ve çoğunlukla ayı biçimli olarak simgelenir.

ABASI: *Kötü Ruh.* [TKA**: Abası**]

Eşdeğer: ABAHI, ABAZI, ABAKI, ABAÇI

Yeraltında yaşayan, insanları kaçırabilen tek kollu, tek bacaklı, tek gözlü varlıklardır. Ateşten yaratılmışlardır. Yeraltında (bir anlamda Cehennem'de) yaşadıklarına inanılır. İnsanlara zarar verirler. Tek ayaklı (veyâ ayaksız), tek gözlü ve kel olarak betimlenirler. Leş yiyerek beslenirler. Zararlı ve iğrenç görünümlü hangi canlı varsa, onların bu durumda olmasına Abasılar sebebiyet vermiştir. İnsanları yoldan çıkartırlar, kötü işler yaptırırlar ve bazı kimseleri de delirtirler. İnsan ruhunu kaçırabilirler. Görünmezdirler, ancak onları yalnızca şamanlar görebilirler. Yeryüzünden yeraltına gelenleri de kendileri göremezler (meselâ şamanları). Arka arkaya sıra hâlinde yürürler ve yeryüzüne çıktıklarında görünmez olurlar. İnsanoğlunu genelde yalnızken veyâ korumasız, çaresiz, sayrı (hasta) oldukları ve sıkıntılı zamanlarda yakalarlar. Abasılara dâhil olan daha başka pek çok çeşit kötü ruhun insanoğluna zarar verdiğine inanılır. Bunların verebileceği zararlar da değişik seviyelerdedir. Türk halk kültüründe bostanlara dikilen korkuluklara da "Abakı" adı verilir ve korkutucu olması îtibariyle bu sözcükle doğrudan bağlantılıdır. *Abakı* (bahçe korkuluğu) aslında daha önceki dönemlerde kötü ruhlardan korunmak için evlere ve bahçelere dikilen heykellerin, ongunların (totemlerin) veyâ simgesel direklerin dönüşmesiyle ortaya çıkmışlardır. Tatarlar bostan korkuluklarının gece canlanıp gezdiğini söylerler. Abasıarın İki türleri vardır: 1. **Çak:** Şeytan ve 2. **Çor:** Cin.

Anlam: *(Ab/Ap/Av/Az).* Kaçıran veyâ doyumsuz demektir. *Aparmak* (kaçırmak, alıp götürmek) anlamını içerir. Türkçe'de Apazlamak sözcüğü avuçlamak anlamına geldiği gibi rüzgarla gitmek de demektir. *Abı* sözcüğü de can, ruh gibi anlamlara gelir. Köken olarak *Av* kelimesi ile de bağlantılıdır. Anadolu'da *Abaza* kelimesi argoda cinsel doyumsuzluğu veyâ cinsel açlığı olan kişiyi ifâde eder.

ABAY: *Yeryüzü Tanrıçası.* [TKA**: Äbäy**]

Eşdeğer: APAY, APAY, EBEY

Yeryüzünün koruyuculuğunu yapar. Bâzen bir doğum tanrıçası olarak anılır. İskit (Saka) mitolojisinde Ana Tanrıça konumunda bulunan aynı adı taşıyan Tanrıça ile de bağlantılıdır. Kocasının adı **Papay** *(bkz.)* olarak anılır. *Abay/Aba/Ava* sözcüğünün "Havva" adıyla ilgili olduğunu öne süren görüşler de vardır, fakat bu etimolojik olarak kesinleştirilebilecek bir öngörü değildir.

Anlam: *(Eb/Ev/Ab/Ap/Av)*. Yaşlı kadın anlamındadır. Türkçe *Aba/Ebe*, Moğolca *Ebe/Ebi/Eve*, Tunguzca *Eve/Evke/Ebke* sözcükleri ana-yanlı akrabalıkların bazılarını karşılamakta kullanılır. *Eb/Öb/Öv* kökü Moğolca'da emmek anlamına gelen içeriklere sâhiptir. Türklerde *Ebe* sözcüğü nine (büyükanne) demek olduğu kadar, bir insanı doğurtan kişi (doğum hemşiresi) anlamına da gelir ki, bu sözcüğün türeyişle (doğumla, yaratılışla) ilgili olan ilk anlamını bir biçimde içerisinde barındırmaktadır. *Aba* sözcüğü ayı anlamı da taşır ki, bu hayvanın toprakla olan bağlantısını da içerir.

ABRA ve YUTPA: *Yeraltı Yılanları.* [TKA**: Abra vä Yutpa**]

Eşdeğer: 1. APRA ve YUTMA 2. ABURA ve UTMA

Yeraltındaki "Büyük Deniz"de (Tengiz/Tingiz'de) yaşayan ve ejdere benzeyen devasa iki yılandır. Timsaha benzer bir görünümleri vardır. Çatal kuyruklu ve dört ayaklıdırlar. Yapılan betimlemelere göre yeşil baldırlı, ak göğüslü, kayık gibi yassı çenelidirler. Erlik'in sarayını korurlar. Bir Yağna'yı (fili) tek lokmada yutabilirler. Gözleri parlak bakır renklidir. Ayakları ise kızıldır. İnanılmaz büyüklüktedirler, onları görenlerin yüreğine korku basar. Çok güçlü çeneleri vardır. Abra ve Yutpa, Erlik Han'ın sarayının bekçileri olarak da söylencelerde yer alırlar. Şaman elbisesinde ve davulunda onları simgeleyen resimler veyâ bez parçalarından yapılmış temsili figürler bulunur. Bu iki yeraltı yaratığı bazı kaynaklarda **Ker Abra** ve **Ker Yutpa** olarak da anılırlar.

Anlam – Abra: *(Ab/Ap/Av/Az).* Suda yüzen veyâ suları yöneten demektir. *Abramak* fiili, deniz taşıtlarını yönetmek mânâsı taşır. *Aparmak* kelimesi kapmak, alıp götürmek anlamlarını içerir. Ayrıca ağırlık içeriği kelime kökünde ve sözcük anlamında mevcuttur. Anadolu Türkçesi'nde *Abra* sözcüğü, tartıya koyulan ağırlık demektir. *Ebren/Evren* ise ejderha anlamı taşır.
Anlam – Yutpa: *(Yut/Yud/Ut/Ud).* Yutmak fiilinden "Yutucu" demektir. "Kazanan" anlamı da *Utmak* (kazanmak, yenmek) kelimesinden kaynaklanır. Bazı lehçelerde "Yudarha" sözcüğü ejderha demektir. Sözcüğün son iki hecesinde ("Ejderha" ile) benzeşim bulunması çok büyük bir olasılıktır.

ABZAR: *Ahır.* [TKA: **Abzar**]
Eşdeğer: ABAZAR, ABSAR
Eşanlam: 1. DAMIZ 2. KİTRE
Büyükbaş hayvan barınağı. Türk halk kültüründe hayvanlar önemli bir yer tuttuğu için bu mekanın korunması büyük önem taşır. Ayrıca hayvanların ekonomik değerleri kadar onlarla yan yana geçen bir yaşam tarzı anlatılara ve hikâyelere de konu olmalarını sağlamıştır. Ahırların yarı karanlık ortamları ve barınan hayvanların davranışlarında zaman zaman yaşanan değişiklikler (örneğin hiçbir sebep yokken huysuzlanması, öfkelenmesi) ahırları dikkatli davranılması gereken mekanlar hâline getirmiştir.
Anlam: *(Ab/Ap).* Ahır veya avlu mânâsı taşır. Tatarca'da her iki manayı birden karşılar.

ABZAR İYESİ: *Ahırın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Abzar İyäsi**]
Eşanlam: 1. DAMIZ İYESİ 2. KİTRE İYESİ
Evin ahırında veyâ bâzen de avlusunda yaşar. Evcil hayvan kılığına girer. İnsanlara ancak uzaktan uzağa ve farklı hayvanların kılıklarına bürünerek görünür. Genelde ahırda veyâ bâzen dışarıya çıkarak avluda yaşar ve orada yaşayan canlılara sâhip çıkarak onları korur. Bâzen bir hayvan kılığında, gözükür. Ahır İyesi ahırda yaşayan hayvanların bazılarını daha çok sever, bazılarından ise hoşlanmayabilir. Sevdiği hayvanın (genelde atın) yelesini taramaktan, kuyruğunu örmekten çok hoşlanır. İnsanlar görmediği sırada onun önüne ot veyâ saman atarak besler, sevmediği atı ise aç bırakır, gece boyu koşturur, ter içinde bırakır, aşırı derecede yorar.

Bağlantılı Varlıklar
1. ABZAR ANA: *Avlunun Koruyucu Ruhu (Dişi).*
Aksaçlı bir ninedir. Yaşlı bir kadın olduğu söylenir. Abzar İyesine âit tüm nitelikleri taşır. Bâzen avluya kuruması için asılmış olan çamaşırları alarak götürür. Bazen geceleri bahçeyi süpürür.
2. ABZAR ATA: *Avlunun Koruyucu Ruhu (Erkek).*
Aksakallı bir dede görünümündedir. Abzar İyesine benzer bir varlıktır. Akşam sığır sürüleri dağılırken eve gelen hayvanların doğru yolu bulmasını sağlar. Bazen eve gelen misafirlere selam verir.

AD: *İsim.* [TKA: **Ad**]
Eşdeğer: AT
Moğolca: NER
Bir varlığı tanıtan, sembolize eden sözcük. Herhangi bir şeyi tanımaya, tanıtmaya veyâ tanımlamaya yarayan, ona özgülenmiş bir kelimedir. Bir kimseyi, nesneyi, varlığı yada olguyu anlatmaya, akla getirmeye yarayan kavramdır. Ad insanoğlunun var olduğu her yerde nesneleri ve olguları nitelemek için kullanılan soyut bir araçtır. Ün, şöhret mânâları da taşır. Bazı felsefî yaklaşımlarda, varlıklardan önce onların adlarının var olduğuna inanılmıştır. Elbette ki bu felsefî bir tartışma konusudur. Ancak ad kavramı Türk kültüründe önemli bir yere sâhiptir. Etimolojik olarak da aynı kökten gelen *At* ve *Ad* kavramları birbirleri ile bağlantılıdır. Yâni bir anlamda ad bir varlığın soyut olarak atı, yâni bineğidir.

Adı olmayan varlıkların öteki âlemlere, farklı dünyâlara âit olduğu düşünülür. Bu nedenle de adsız olmak bir eksiklik sayılır. Türklerde Yayguçı Çağ (Yaratılış Zamanı) inanışı, tüm varlığın birbirinden ayrışmadığı, henüz herşeyin bütün olarak var olduğu bir dönemi ifâde eder. Başka hiçbir şeyin mevcut olmadığı, herşeyin sonsuz bir su hâlinde olduğu bu çağda, gök bile yaratılmamışken varlıkların anlamı ve adı yoktur. Bu nedenle Türk efsânelerinde herşeyin bu dönemde sağır ve dilsiz olduğu söylenir. Bu sonsuzlukta önce varlığa ad verilerek yaratılış başlamıştır. Benzer biçimde Sümer inanışına göre su tanrısı Enki, herşeye bir ad vermiş ve böylece yaratılış başlamıştır. Yâni ad bu bağlamda anlam ve başlangıç demektir. Ayrıca Felsefe'de önemli bir akım olan İdealist Yaklaşım da benzer bir öngörüye sâhiptir. Buna göre önce "İdea" (Düşünce) vardır ve onun temsil ettiği nesneler sonradan varlık bulur. Türklerin İslâmiyet'i kabul ettikleri ilk dönemlerde, halk kültürü kendi anlayışına ve algılayışına uygun olarak İslam terminolojisindeki pek çok kavramı Türkçe sözcüklerle ifâde etmiştir. (Örneğin "Abdest Almak" için "Yunup Kılmak" tâbiri kullanılmıştır.) Besmele kavramı da bu dönemlerde belirli bir süre *Adlama* sözcüğü ile karşılanmıştır. Arapça *İsm/İsim* kökünden türeyen "Besmele" sözcüğü Allah'ın (c.c.) adını anma demektir. Türkçe "Adlama" kelimesi ad anma, ad söyleme anlamına gelir ve erken dönem Türk-İslam inancında ve daha sonraki çağlarda kimi kırsal bölgelerde bu tâbir ile Allah'ın (c.c) adının anılması yâni Besmele kastedilmiştir. Günümüzde ise, İslam terminolojisindeki asıl biçimi olan *Besmele* ifâdesi tercih edilir ve kullanılır. İslam ile birlikte Besmele ("Adlama") kavramı çok yaygın bir hâle gelmiştir. İslami anlayışa göre her işe Allah'ın (c.c) adıyla başlamak gerekir. Üzerine Allah'ın (c.c) adının anılmadan kesilen veyâ kendiliğinden ölen hayvanların yenilmesi yasaktır. Besmele cümlesinin içeriği Türkçe'ye anlam olarak; *"Acıyıcı ve Acıyan Allah'ın adıyla…"* yada kısaltılmış biçimiyle "Bismillah" *("Allah'ın adıyla…")* olarak çevrilebilir. Besmele, doğal süreçlere Yaratıcıyı dâhil etmeyi öngörür. Yâni aslında, (Türk halk inanışına da uyumlu olarak) önce maddenin değil düşüncenin var olduğu görüşü uyarınca düşünceyi temsil eden sözün söylenmesi gerekir. İbadete, duaya ve kurban etmeye başlamadan önce zihin temizlenmelidir ki yapılan iş de temiz olabilsin. Bunun için de Yaradan'ın adı anılır. Böylece, hiçbir şey yokken yalnız Allah'ın (c.c.) var olduğu anımsanır.

Anlam: *(Ad/At/Ay).* Türkçe'de bu kök tanımlama, niteleme, yönelme, başka bir yere atlama, binek hayvanı anlamı içerir. Türkçe'de ad aynı zamanda at demektir ve pek çok lehçede "d/t" farkı ortadan kalkar. At kutlu bir hayvan olarak o kişinin kimliğidir aynı zamanda. Kişinin adının aslında onun soyut bir atı olduğu ve kendisini taşıdığı düşünülebilir. Bu nedenle eskiden Türkler öldüklerinde atlarıyla (yani adlarıyla) birlikte gömülmüşlerdir. Çünkü at öte âlemdeki yolculuğunda kişiye yardımcı olacaktır. Türkçe'nin tüm şîve ve lehçelerinde *Ad/At* biçimiyle binlerce yıldır yer alan ortak bir kelimedir. Aynı zamanda bir kök olarak yüzlerce kelimenin türemesine olanak vermiştir. *"Ad"* ve *"Adda"* kelimeleri Sümerce'de baba demektir. Dolayısıyla köken olarak *Ata* kelimesi ile de bağlantılıdır ve bu sözcük aslında adı alınan kişi demektir yâni Ata kavramı kendisinden ad alınmayı ifâde eder. Bu durumu destekler bir başka örnek ise *Atamak* kelimesinin bazı şîvelerde Ad Koymak mânâsı taşımasıdır. *Adamak, Adak* sözcükleri yine bu kökten türemiştir. Karaçay-Balkarların "Adurhay" adını taşıyan bir soy ataları bulunur. Kökeninde ad verme manası bulunur ve soyundan gelinen kişiyi ifade eder.

Açıklama: *Adapa* Sümerlerin atasıdır. Sümer krallar listesinde Sümer ulusunun ilk hükümdarıdır ve bazı söylencelere göre yaratılmış ilk insandır. Sümerlerde evrenin tüm bilgisinin üçte birine sâhip olduğu ve bunun Tanrı tarafından kendisine öğretildiğine inanılır. Bu inanışa benzer bir biçimde İslâmiyet'te de Hz. Âdem'e eşyânın bilgisinin öğretildiği Kuran-ı Kerim'de de belirtilir. İnsanlığa dili öğretenin Adapa olduğuna inanılır. Türkçe'deki *Ad* (isim) sözcüğü ve *Ata* kavramı ile bağlantılıdır. İbrânice *Adamah* şeklinde ifâde edilen biçiminde çamur, balçık, kil gibi anlamları vardır. *Adapa/Adama* dönüşümüne uğramış ve *Adam/Âdem* şeklinde söylenir hâle gelmiştir.

ADAGAN: *Dağ Tanrısı.* [TKA: **Adağan**]
Eşdeğer: ADAĞAN, ATAGAN, ADAHAN, ATAHAN
Dağları ve üzerinde yaşayan varlıkların (özellikle dağlardaki at ve sığır sürülerinin) koruyuculuğunu yapar. Buralardaki canlılara zarar verenlere çok kızar. Koruduğu varlıkları kıskandığı söylenir. Elinde geniş ağızlı kılıcı (Yatağan) vardır. (Yatağan adlı kılıç türünün başka bir söyleyiş biçimi de *Atagan*'dır.)
Anlam: *(Ad/At).* Adak sunulan veyâ kendisine adak adanan demektir. *Ad ve Ata* kelimeleri ve *Adamak* fiili ile bağlantılıdır. *Ataghan* sözcüğü Moğolca da kıskançlık anlamı içerir.

ADAK: *Nezir.* [TKA: **Adaq**]
Eşdeğer: 1. ADAH, AZAH, ADIK, ADUK 2. IDUK, ITUK
Kişinin Tanrı'ya veyâ tanrısal bir güce karşı bir şey yapmayı üstlenmesi demektir. Herhangi bir dilek yerine geldiğinde, karşılığında yapılacağı veyâ verileceği söylenen bir edimdir. Bunun sonucunda insanın kendisini Tanrı'ya karşı yükümlü kıldığı durumdur. Burada şarta bağlanmış, amacı bulunan bir eylem vardır. Bir dileğin gerçekleşmesi için kutsal varlıklardan yardım dilemek amacıyla kurban kesme, saçı verme, mum yakma, para bağışlama gibi eylemlerde bulunma taahhüdü de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu yüklenim yerine getirilmediği takdirde kişinin başına olumsuzluklar, hattâ felâketler geleceğine inanılır. Çünkü bu söz Tanrı'ya karşı verilmiştir. Adak kavramına hemen her dinde rastlanmaktadır. *Adamak/Adanmak* fiili ise kendisini bir işe bütünüyle vermek veyâ o uğurda fedâ etmek anlamında da kullanılır. Türk kültüründe en yaygın olan uygulama adak kurbanı ve adak sadakasıdır. Bir dilek yerine geldiğinde, önceden adandığı biçime uygun olarak ya kurban kesilir yada yoksullara para verilir. Türk halk kültüründe çocuğun en geç bir buçuk yaşında "Adaklama"sı (yürümeye başlaması) gerektiğine inanılır. Bundan sonra yürüyemeyen çocuklara ruhsal varlıkların (Aza'lar) musallat olduğu düşünülerek evde tütsüleme veya Alazlama (ateş gezdirme) yapılır.
Anlam: *(Ad/At) ve (Id/It).* Üstlenmek veyâ yüklenmek demektir. *Ad* (isim) sözcüğünden türeyen *Adamak* fiilinin çekimli hâlidir. Adını ortaya koymak, adıyla sorumluluk alma demektir. Çünkü adını vermek, kendini vermek anlamına gelir. *Idımak/Itımak* (azat etmek) fiili ile de alâkalıdır. *Idık/Iduk* ise Tanrı için azat edilerek doğaya salınan hayvan demektir. Türkçe'de *Idı/İdi/İzi* sözcükleri de Tanrı anlamı içerir ve kutluluk, tanrısallık anlamlarına da gelir.

AD KOYMA: *İsim Verme.* [TKA: **Ad Qoyma**]
Törenle çocuğa ad verilmesidir. Aile içerisinde yapılan bir toplantıyla veyâ özellikle geçmiş dönemlerde boy (kabîle) içerisinde yapılan bir törenle genellikle boy'un şamanı, hocası gibi kutlu sayılan bir kişi tarafından gerçekleştirilirdi. Eski Türklerde çocuğun adı ile alın yazısı arasında bir bağ olduğuna inanıldığı için ad koyma önemli bir olay sayılırdı. İslâmiyet sonrasında çocuğun kulağına ezan okunarak, ardından adının söylenmesi bir gelenek hâline dönüşmüştür. Yakutların çocuğa ilk (geçici) adını doğumdan üç ay sonra, gerçek adını da ok atmaya başlayınca vermeleri yönündeki gelenek değişikliğine uğrayarak da olsa günümüzde bile bazı yörelerinde sürdürülmektedir.

ADSIZ: *İsimsiz Çocuk.* [TKA: **Adsız**]
Eşdeğer: ATSIZ
Moğolca: NERGÜY
Henüz kahramanlık yapmadığı için adı koyulmamış, bir ad kazanmamış çocuk. Türk geleneğinde çocuk büyüyüp de bir kahramanlık veyâ önemli bir iş yapana kadar kendisine isim verilmez, yada o zamana kadar geçici bir ad verilir. Dikkate değer bir olay gerçekleştirdiğinde ise o bölgenin ulu kişisi (ozan, şaman, hoca vs.) gelir bu yaptığı kahramanlığı çağrıştıran bir ad koyar. Örneğin; boğayı boynuzlarından tutup yere vurarak yenen çocuğa Korkut Ata'nın gelerek "Boğaç" adını vermesi gibi.

Genelde küçük bir şölen yapılır veyâ yemek verilir. Adsız olmak bir eksiklik sayılır ve bu nedenle olumsuz anlamlar içerir. Örneğin Sibirler'de "Adsız Hanım" adlı kötü bir ruh bulunmaktadır. Ad nesnenin bir anlamda ruhudur, onun bir parçasıdır ve aralarında bir bağ vardır. Soyadı ise insanın ataları ile olan bağını ortaya koyar ve pek çok insan için bir gurur kaynağı olarak algılanır. Kendi soyadını taşıyan insanların meziyetleri övülür.
Anlam: *(Ad/At).* Adı olmayan veyâ atı olmayan demektir. *At* sözcüğüyle bağlantısı dikkate alındığında atsız olmak adsız olmakla eşdeğer tutulur.

ADSIZ HANIM: *Kötülük Tanrıçası.* [TKA: **Adsız Xanım**]
Eşdeğer: ATSIZ HANIM
Kötülükler yapan dişi bir varlıktır. Adı olmadığı için bu kötülükleri kimin yaptığı bilinmez. Adı olmayan yani tanımlanamayan, niteliği anlaşılamayan kötülük, bu âleme değil farklı bir evrene, başka bir boyuta âittir. Adsız Hatun'un, *Adsızlar'a* (henüz kahramanlık gösteremediği için ad alamayan çocuklara) ilişeceğinden ve onlara zarar vereceğinden korkulur. Adı olmayan ruhsal varlıkların diğerlerinden daha tehlikeli olduğu düşünülür. Sibirler'in halk inanışlarında yer alan bir kişiliktir.

AFRASYAB: *Efsânevî Hâkan.* [TKA: **Afrasyab**]
Eşdeğer: 1. AFRASYAP, AFRASIYAB, EFRASYAB 2. FRASYAN, FIRASIYAV, FRANSRASYAN
Pers/İran efsânelerinde Türklerin kağanı olarak anılır. Yetenekli bir savaşçı ve komutandır. Turan (Türk) ülkesinin hâkanı ve Farsların baş düşmanı olarak tanıtılır. Efsânevî kral Tur'un soyundan gelir ve torunlarından biridir. "Hanakana" adıyla bilinen demirden yapılmış 100 sütunlu bir yeraltı kalesinde oturur. Îran (Fars) mitolojisinde Turan hükümdarlarının en önde gelen arasında sayılmaktadır. Oğullarının adı ise **Barsgan** ve **Barman**'dır. Türk kavimleri Îran efsâneleri ile tanıştıklarında kendilerini gururla Turan'ın kralı Afrasyab'ın uyruğu saymışlardır. Örneğin Selçukluların 33 atasından biri olarak kabul edilmiştir. Ünlü Fars destanı Şehname'deki verilere göre çok uzun bir süre yaşamıştır. Geçmişte Îran ve Ortadoğu halklarının pek çoğu tarafından tanındığı eski metinlerde yazılıdır. Bayrağında altınla işlenmiş yarım bir ay parıldadığı söylenir. Sözcük eski Persçe kökenlidir ve Türkçe ile olan bağlantısı tam olarak kurulamamıştır. Afrasyab'ın Türk efsânelerindeki "Alper Tunga" ile aynı kişi olduğu Divân-ı Lügat-it Türk'te Kaşgarlı Mahmud tarafından öne sürülse de etimolojik verilerle bu iddianın kanıtlanması mümkün değildir.

AĞAÇ: *Kutlu Bitki.* [TKA: **Ağaç**]
Eşdeğer: 1. AĞAC, AĞAŞ, AĞAS 2. YAĞAÇ, YIĞAÇ, CIĞAÇ 3. EVES
Eşanlam: MAS, MAŞ
Moğolca: MOD, MODUN, MODON
Türk kültüründe özel bir önemi bulunan, bazen kutlu sayılan, uzun yıllar yaşayabilen odunsu bitki. Özellikle sıradışı görünümü olan ağaçlara, efsânevî Ulu Kayın'ı çağrıştırdığı için saygı gösterilir. Türk kültüründe büyük ve kovuğu olan ağaçlara saygı duyulur, hattâ bu tür ağaçlardan korkulur. Çünkü içlerinde Ağaç Ana'nın (veyâ bâzen Al Anası'nın) yaşadığına inanılır. Ağaç, soyluluğun da bir simgesi olarak görülür. Türklerde ağacın türünden ziyâde büyüklüğü ve görkemi ön plana çıkar. Korkut Ata Öykülerinde Uruz'un ağaca seslenişi ilgi çekicidir:

Başın ala bakar olsam, başsız ağaç,
Dibin ala bakar olsam dipsiz ağaç.
Beni sana asarlar, götürmegil ağaç,
Götürürsen, yiğitliğim seni tutsun ağaç.

Türklerdeki ağaç algısı dâima Ulu Kayın (Uluğkayın) kavramı ile birlikte değerlendirilmelidir. Altay efsânelerine göre yeryüzündeki ilk insan, dokuz budaklı (dokuz dallı) bir ağacın altında yaratılmıştır. Sayan-Altay halk kültüründe anlatıldığına göre bu ağacın altında Ulu Ana yaşar ve kahramanlara memesinden süt verir. Dünyâ'nın tam ortasındaki Ulukayın adlı söylencesel ağacın kökleri yeraltına kadar iner, dalları ise göğün zirvesine kadar yükselir. Yerle göğü birbirine bağlayan bu ağacın en üst dallarında, iki başlı bir kartal (Öksökö) yuva yapmıştır. Bu kartalın görevi, gökleri korumaktır. Hakaslar, "Imay Toyı" (Umay Şenliği) adını verdikleri törenlerde bir ağacı ormana götürüp dikerler. Altay şamanlarının inançlarına göre, kişioğlu ilk yaratıldığında ilk ağaç da onunla birlikte Umay Ana tarafından yeryüzüne indirilmiştir. Altaylarda anlatılan bazı öykülerde yiğitler kayın ağacının altında bir gece uykusuz durduktan sonra sabah gündoğumunda ad alırlar. Eski Kırgız ve Kazak inancına göre kısır kadınlar, ıssız bir yerdeki yalnız bir ağacın yanında gece sabaha kadar kalıp sonra kurban keserlerdi. Yakutlarda, çocuğu olmayan kadınlar, kutsal sayılan bir ağacın dibinde ak (veyâ boz) at derisinin üzerinde otururlardı. Türk kültüründe bazı yörelerde ağaçların eren (evliyâ) adlarıyla anılmasına da çok yaygın olarak rastlanır. Türk halk kültüründe Elma Ağacı büyük bir öneme sâhipken, İncir ve Zeytin ağaçları ise İslâmiyet'in etkisiyle kutsallık kazanmıştır. Çünkü Kuran-ı Kerim'de bu ağaçlar (ve/veyâ meyveleri) üzerine yemin edilmektedir: *"İncire ve Zeytine and olsun ki…"* (Tin Suresi, 1. âyet). Türklerin geçmişte belirli bir dönem, Moğolların ise günümüzde de tabi oldukları Budizm dininin kurucusu olan Buda (Budha) bir incir ağacının altında düşünerek gerçeğe erişmiştir. Zeytin, Akdeniz ve Ege kültüründe çok önemli bir yere sâhip olup, Batı mitolojilerinde vurgulanır. Ayrıca Zeytin ağacından İncil'de kutsal bir bitki olarak bahsedilir. Hz. İsa gökyüzüne yükselirken Zeytin Dağı'nın eteklerindeki sekiz büyük zeytin ağacının bu duruma tanık olduğu, İncil'de anlatılmaktadır.
Anlam: *(Ağ/Ag/Ak).* Yukarıya uzayan demektir. *Ağmak* (yukarı çıkmak) fiiliyle bağlantılıdır. Bu bağlamda göğe doğru olmayı belirtir. Ağacın kutluluğu göğe doğru yükseliyor olmasından kaynaklanır. *Ağma* sözcüğü de kayan yıldız (meteor) anlamına gelir ve (dala benzer) kuyruğu bulunur.

Önemli Ağaç Türleri

Türklerde dikkat çeken, önem verilen ve masallarda, ökülerde adı geçen bazı ağaçlar şunlardır:

- **Yangak/Cangak:** Ceviz Ağacı.
- **Kamalağ/Kamalag:** Sedir Ağacı.
- **Kavlağan/Kavlagan:** Çınar Ağacı.
- **Çöke/Cüke/Yüke:** Ihlamur Ağacı.
- **Karagay/Karakay:** Çam Ağacı.
- **Çördük/Çörtük:** Armut Ağacı.
- **Kos/Goz/Hoz:** Ceviz Ağacı.
- **Siye/Şiye/Çiye:** Vişne Ağacı.
- **Tal/Tel:** Söğüt Ağacı.
- **Terek/Tirek:** Kavak Ağacı.
- **Örük/Örik:** Kaysı Ağacı.
- **Niğde/Niyde:** İğde Ağacı.
- **Palıt/Pelit:** Meşe Ağacı.
- **Alça/Elçe:** Vişne Ağacı.
- **Arça/Arca:** Çam Ağacı.
- **Buk/Bük:** Kayın Ağacı.
- **Koçaç/Koşaş:** Armut Ağacı.
- **Emen/İmen:** Meşe Ağacı.

AĞAÇ ANA: *Ağaç Tanrıça.* [TKA: **Ağaç Ana**]
Moğolca: MODUN EH
Bazı kavimler ağaçtan çıkan bir kadının soyundan geldiklerine inanırlar. Yerle göğü birbirine bağlayan yaşam ağacı Ulukayın'ı (Beyterek'i) korur. Kimi Türk boyları ağaçtan türediklerine inanışına sahiptirler. Örneğin bir boy adı olan "Kıpçak" kelimesi, "ağaç kovuğu" demektir. Annesi, Kıpçak'ı bir adanın ortasındaki ağacın kovuğunda doğurmuştur. Kıpçaklar da onun soyundan türemişlerdir. Aslında ağaç kovuğunun içerisindeki kadın motifinin daha gerçekçi bir anlatım için oluşturulduğu sonraki çağlarda anlaşılmaktadır. Daha eski dönemlerde ise doğrudan ağaçtan doğma anlayışının var olduğu söylenebilir. Bu da aslında sıradan bir ağaç olmayıp, Ulukayın'dır. Çünkü o, tüm yaşamı ve doğurganlığı simgelemektedir. Oğuz Han'ın bularak evlendiği ilk eşi olan kız da efsâneye göre bir ağacın ortasında oturmaktadır.

AĞAÇ ATA: *Ağaç Tanrı.* [TKA**: Ağaç Ata**]
Moğolca: MODUN ETSEG
Bazı kavimler ağaçtan çıkan bir erkeğin soyundan geldiklerine inanırlar. Kimi Türk boyları örneğin Uygurlar ağaçtan türediklerini düşünürlerdi. İki nehrin kavşağında bulunan bir adacığın tam ortasında, yan yana duran iki ağacın arasına düşen yıldırımlar sonrasında beş tane çadır belirir. Çadırların herbirisinin içerisinde birer çocuk oturmaktadır. Bu çocuklar o bölgedeki insanlarca bulunarak büyütülürler. Büyüdüklerinde ise o iki ağaca saygı gösterirler ve bunun üzerine ağaçlar konuşup alkımada (hayırduâ) bulunurlar. Daha sonradan Uygurların atası olan bu beş çocuğun adları şöyledir: ***1.*** *Sonkur Tekin,* ***2.*** *Kotur Tekin,* ***3.*** *Oğur (Or) Tekin,* ***4.*** *Tükel Tekin,* ***5.*** *Bögü Tekin.*
Bu isimlerden birisi olan Tükel sözcüğü Türk kültüründeki anlatılarda zaten ağaçtan doğan kişiler için kullanılmaktadır. Bögü Tekin ise Mani dinini Türkler arasında yayan kişidir ve aslında târihte yaşamış gerçek bir kişi olmasına rağmen ağaçtan doğma efsânesine dâhil edilmiştir. Belki de târihte gerçekten yaşamış olan Bögü Tekin'in adı daha önceden farklı biçimleriyle bilinen bu efsâneye istinaden verilmiştir. Bu ise başka bir olasılıktır. Beş çocuk motifinin Kırgızya'nın başkenti Bişkek'in eski adı olan Pişbeg (Beş Bey) ile bağlantılı olma ihtimali de vardır. Korkut Ata öykülerindeki Basat adlı kahraman (veyâ onun ataları) ulu ve büyük bir ağaçtan türemiştir. Dolganlar'ın kendilerine verdikleri diğer isim olan **Tığa Kihi** (Orman Kişi) ise "Ağaç Adam" anlamına gelmektedir. Mitolojik olarak ele alındığında ağaçtan doğma motifini bünyesinde barındırır. **Terekeme** adlı Türk boyunun adının kökeni olan "Terek" (Kavak Ağacı veyâ -genel anlamda- Ağaç) sözcüğü yine bu anlayışla yakından alâkalıdır.

AĞAÇ İYESİ: *Ağacın Koruyucu Ruhu.* [TKA**: Ağaç İyäsi**]
Moğolca: MODUN EZEN
Ağacın içinde yaşadığına inanılır. Ancak dışarıya da çıkabilir. Her ağaç için farklı bir İye vardır. Özellikle büyük, yaşlı ve kutlu sayılan ağaçların mutlaka bir İyesi bulunur. Ağaç İyesi'nin tüm bedeni ağaç kabuklarıyla ve kıllarla, sık tüylerle kaplıdır. Tüm gövdesine yapraklar yapışmış, saçı sakalı birbirine karışmıştır. Çürümüş yaprak ve ağaç kabuğu gibi kokar. Havada uçabilir. Bâzen de sihirli güçleri olan kanatlı bir atı olduğu söylenir. Anadolu'da bazı ağaçların (meselâ Ceviz) altında uyumak tehlikeli sayılır ve yüz felci veyâ kısmi felce neden olacağına inanılır.

Bağlantılı Varlıklar
1. AĞAÇ ANA: *Ağacın Koruyucu Ruhu (Dişi).*
2. AĞAÇ ATA: *Ağacın Koruyucu Ruhu (Erkek).*
➢ Ayrıca ağaç türleriyle bağlantılı olarak değişik iyeler olabilir. Örneğin;

* Meşe/Maş İyesi,	* Kavak/Gavak İyesi,	* Söğüt/Sövüt İyesi,	* Çam/Şam İyesi,
* Ceviz/Cevis İyesi,	* Kayın/Katın İyesi,	* Çınar/Şınar İyesi,	* Ardıç/Artuş İyesi,
* Erik/İrig İyesi,	* Dut/Tut İyesi,	* Gürgen/Kürken İyesi,	* Armut/Almurt İyesi,
* İğde/İyde İyesi,	* Servi/Selvi İyesi,	* Vişne/Fişne İyesi,	* Ihlamur İyesi.

AĞAL: *Ruh Çağırma.* [TKA**: Ağal**]
Ataların ruhundan yardım isteme. Ruhlarla İletişim kurulduğuna inanılmasıdır. Özel bir törenle ve bâzen de çeşitli araçlar kullanarak doğaüstü varlıkları dâvet etme. Özellikle ataların ruhlarının yardım etmesi için bazı ritüellerle çağrılmasıdır. Târih boyunca insanoğlu, savaşları kazanmak, düşmanlarını cezâlandırmak, geleceği hakkında bilgi edinmek, ölmüş yakınlarını yeniden görmek gibi gerekçelerle doğaüstü varlıkları çağırmayı denemiştir. Öteki âlemle bağlantı kurma isteği ve anlayışı, insanoğlunun dâima ilgisini çekmiştir, çünkü bilinmezlik dâima merak uyandırır ve ölümden sonrası da merak edilir.

Günümüzde çağdaş toplumlarda da Ruh Çağırma törenleri yapıldığına sıklıkla rastlanır ve hattâ ruhlarla iletişime geçebildiğini iddia eden kişilerin bu işi meslek hâline getirdiğine tanık olunur. Büyük şehirlerde kendilerini elit olarak gören sınıflarda dahi ruh çağırma uygulamalarının zaman zaman moda olması dikkat çekicidir. Fakat ilkel topluluklarda dini bir âyin olarak görülen Ağal ile bu tip modaların birbirinden çok farklı yönleri olduğu kesindir. Ağal uygulaması hayatın güçlükleri karşısında kutlu sayılan ruhların insanlara yardımcı olacağı inanışına dayanır. Yakut geleneğinde yaygın bir uygulama olarak görülür. Ata Ruhlarına saygı gösterme anlayışı ile bağlantılı bir uygulamadır. Bu inanışa göre ölmüş aile üyelerinin veyâ daha üst kuşaklarda soyundan gelinen kişilerin Dünyâ ile ilişkilerini kesmedikleri ve yaşayan insanların, özellikle de soybağı bulunan kimselerin yaşamlarını etkileyebilecekleri düşünülür. Bu nedenle onlar kızdırmamak ve saygı göstermek gerektiğine inanılır. İslâmiyet ile birlikte bu tür mistik törenler hoş görülmemiş hattâ yasaklanmış olmakla birlikte yine de evliyâların darda kalanlara yardıma geldiği düşüncesi devam etmiştir.
Anlam: *(Ağ/Ag/Ak)*. Beyazlamak, ışımak, yükselmek gibi anlamlar taşır. *Ağalbay* sözcüğü, saygıdeğer demektir. *Ağmak* kelimesi yukarı çıkmak (veyâ aşağı inmek) mânâsını içerir. Anadolu'da "Ağanlar" tâbiri bir kişinin soyundan geldiği dede ve ninelerinin ifâde etmek için kullanılır ve çok büyük olasılıkla daha eski söylenişi "Ağallar" biçimindedir. *Ağıl* sözcüğü ise gökcisimlerinin özellikle de Ay'ın etrafındaki ışık çemberi anlamına gelir ve burada da ruhsal varlıklar ile ışığın ilişkilendirilmesine yönelik eski bir anlayış görülmektedir. *Aguy* kelimesi ise Moğolca'da mağara anlamı taşır ve bu törenlerin Ata Mağaraları'nda yapılması ile ilgilidir.

AĞAN: *Duâ.* [TKA: **Ağan**]

Tanrı'ya yakarma, yalvarma, yardım isteme. Bazı kaynaklarda ise bu sözcüğün "Tövbe" etmek içeriği ön plana çıkar. Dolayısıyla tanrısal bir güce yönelik olarak ortaya çıkan bir istekte bulunma asıl manayı oluşturur. Duâ, yeryüzündeki neredeyse bütün dinlerin özünde yer alan temel unsurlardan birisidir ve insan gönlünün, irâdesinin yaratıcıya yönelmesi ve ondan yardım istemesidir. Yakutça'daki yücelik bildiren bir saygı sözcüğü olan "*Aan*" sözcüğüyle bağlantılıdır. Dede Korkut Öyküleri'nde sıkça kullanılan "Ağlamak" fiili de kimi zaman "duâ etmek" anlamında kullanılmaktadır ve "Ağan/Agan" kelimesi ile aynı kökten türemiştir. Dede Korkut Kitabı'nda Kazan Han'ın oğluna sesleniși ve sorasında ibâdet edişi şu cümlelerle anlatılır:

> *Oğul oğul, Ay oğul! Sen gideli ağlamağım gökteyken, yere indi." Ağ alnını yere koydu. Namaz kıldı. Ağladı, Kadir Tanrı'dan hacet diledi.*

Anlam: *(Ağ/Ag/Ak).* Beyazlamak, ışımak, yükselmek gibi anlamlar taşır. *Ağmak* kelimesi yukarı çıkmak (veyâ aşağı inmek) mânâsını içerir. Örneğin, kız çocuklarına verilen bir ad olan *Ağanbüke* göğe doğru yükselen hanım, göğe doğru yükselen güzel demektir (ve bu ad olasılıkla eski bir tanrıça adı ile bağlantılıdır). *Akmak* fiili ile de alâkalıdır. *Ağan* sözcüğünün kuyrukluyıldız veyâ kayanyıldız (göktaşı) anlamı da bulunur. *Ağma* kelimesi de yine kuyrukluyıldız, anlamı taşır. *Ağduk* ise kutsal mânâsına gelir. Bir ölünün ardından duyulan acıyı anlatmak için ezgi ile okunan şiiri ifâde eder *Ağıt* kavramı ile de hem anlam hem de etimolojik köken olarak doğrudan bağlantılıdır. *Ağlamak* (yakarmak, istemek anlamında) fiili de sözcüğün bağlantılı bulunduğu başka bir kavramdır.

AĞAR: *Canlılar Tanrısı.* [TKA: **Ağar**]

Eşdeğer: AR

Yeryüzünün işleyiş sürecini düzenler. İnsanlardan ve diğer canlılardan sorumludur. Bazen de yeryüzünün koruyucusu olarak görülür.

AĞCA HAN: *Söylencesel Bey.* [TKA**: Ağca Xan**]

Eşdeğer: AKCA HAN, AKÇA HAN, AĞÇA HAN, AHÇA HAN

Bazı halk anlatılarında adı geçen efsânevî kişi. Erkek çocuğu olmayan Ağca Han (Anadolu'daki söylencelerde Ağca Bey) çok güzel olan tek kızıyla evlenmek isteyenleri ona layık görmez. Eski Türk geleneği uyarınca defâlarca kaçırmaya çalıştıklarında ise zaten küçüklüğünden beri iyi bir savaş eğitimi almış olan kızını erkek kılığına sokar. Bir kaç yıl sonra baharda sürülerini Akdağ'a çıkaran bir çoban dolunaylı bir gecede kavalını öyle bir çalar ki, kız büyülenmiş gibi uyanır ve sese doğru gider. Görür görmez de çobana âşık olur. Ama babası aklına gelince korkarak atına atlayıp gider. Diyar diyar gezen çoban kızı bulamayınca obasına geri döner. Ancak ertesi yıl yine Akdağ'a gelir. Kız, çobanın kavalını duyar duymaz atına atlayıp bir kez daha sese doğru gider ve onun yanına varır. Ertesi yıllarda yine böyle buluşurlar. Bir yıl fırtınalı bir günde kız yine yola çıkar ama esinti kavalın ezgilerini alıp farklı yönlere götürdüğü için sesin ne yandan geldiğini anlayamaz. Rüzgarın oyunuyla şaşırarak farkına varmadan yolunu yitirir. (Burada rüzgar aldatıcı bir motif olarak görünür.) Uzaklaşan kaval sesiyle yanlışlıkla Akdağ'ın (Ağ Kayalar'ın) tepesine yönelir. Bir uçuruma vardığının farkına bile varmadan aşağıya Ak Irmağa (veyâ Ak Göle) düşerek boğulur. Çoban da yiter gider, kimse ondan haber alamaz. Farklı adlarda yinelenen bir biçimde *Ak/Ağ* sözcüğünün kullanılması ve suyun asıl belirleyici olarak en sonda ortaya çıkışı arasındaki bağlantı asıl belirleyicidir ve Ak rengin su ile özdeşleştirilmesinin en güzel örneklerinden birisini ortaya koymaktadır. Van Gölü'ndeki "Aktamar" (Akdamar/Ahtamar) Adası'nda bir kilisede babası tarafından korunan kızın öyküsü de benzerdir ancak orada boğulan kişi suya düşen/bırakılan feneri tâkip eden delikanlıdır. ***Not:* Ak Ata ile karıştırılmamalıdır.**

Açıklama: Van Gölü'ne ait Akdamar Efsanesi kızın adı olan Tamara ile de boğulan delikanlının o anda "Ah Tamara" diye seslenişiyle de ilişkilendirilir.

AĞIL İYESİ: *Ağılın Koruyucu Ruhu.* [TKA**: Ağıl İyâsi**]

Eşdeğer: AGIL İYESİ, AHIL İYSİ

Küçükbaş hayvanların barındığı ağılın koruyucu ruhudur. Koyunların ve keçilerin arasında uyuduğuna inanılır. Ağıllar, çoğu zaman dağlarda kerpiçten yapılmış tek gözlü yapılardır. Ağıl İyesi bir tehlike anında çobanı ses çıkararak veyâ hayvanların ses çıkarmalarını sağlayarak yabâni hayvanlara ve kurtlara karşı uyarır.

AĞLIS: *Demirci Kahraman.* [TKA**: Ağlıs**]

Dünyâ'nın ilk demircisi olduğuna inanılır. At nalını ilk kez o keşfetmiştir. Bazı rivâyetlere göre körük, çekiç ve örs gibi demircilik araçlarını bulan kişi de odur. Yakutların demirci atası olarak kabul edilir.

AHAGA: *Hayvan Tanrısı.* [TKA**: Axaga**]

Eşdeğer: 1. AHAĞA 2. AĞA, AGA, AHA

Hayvanların koruyucu tanrısıdır. Hayvanların ağası, onların efendisi olarak görülür. Ülgen tarafından yabâni hayvanların ve onların yavrularının sorumluluğu kendisine verilmiştir. Türk kültüründe insanların diğer canlılarla, hayvanlarla, bitkilerle ve hattâ cansız varlıklarla kardeş olarak görülmesinin en güzel dışavurumlarından birisidir.

Anlam: *(Ağ/Ah/Ak/Ag).* Eski Türkçe'de *Ağa/Aha* kelimeleri abi demektir. Büyük erkek kardeş anlamı veyâ sâhiplik ifâde eder. Beyazlık içeriğini de barındırır. Moğolca ve Tunguz dillerinde geçmişte ve günümüzde erkek yanlı akrabalıkları tanımlamakta kullanılır. Moğolca *Ah*, Mançuca *Ahon* sözcükleri erkek kardeş demektir.

AK: *Kutlu Renk.* [TKA: **Aq**]
Eşdeğer: 1. AĞ 2. OK
Eşanlam: 1. ÜRÜNG, ÜRÜN 2. SOR, SUR, SURA, ŞURA
Moğolca: 1. SAJ 2. SAGAN, SAGAĞAN
Ak renk suyu ve temizliği simgeler. Suyun şekilsiz ve yapısız oluşu onu bir madde olarak algılamaktan ziyâde kimi zaman ruhsal varlıklarla ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Ruh da su gibi akışkan ve biçimsizdir. Sulardaki varlıklar yaşlanmazlar, hastalanmaz ve çirkinleşmezler.
Anlam: *(Ağ/Ag/Ak).* Beyazlamak, ışımak, yükselmek, yukarı çıkmak veyâ aşağı inmek, kutsallık, yaratmak gibi anlamlar taşır. *Ağmak* fiili yukarıya çıkmak mânâsı taşır. *Akmak* fiili su ile alâkasını içerir. Kirlenmemişlik, el değmemişlik ve günahsızlık mecâzen anlamın içeriğinde yer alır. Asya'da yapılan *Akrar* adlı bir tören ile de bağlantılıdır. *Akın* sözcüğü ozan mânâsı taşır.

AKA: *Irmak Tanrıçası.* [TKA: **Aqa**]
Eşdeğer: AHA, EHE, EKE, EKHE
Irmakların ve içindeki varlıkların koruyuculuğunu yapar. Yakut mitolojisindeki kişiliklerden birisi olmasına karşın Anadolu'daki Aka adlı ırmak tanrıçası ile ilginç bir biçimde ad ve özellik benzerliği taşır. Moğol halk kültüründe **Ehe Üreng** (Beyaz Ana) olarak bilinir ve sonsuz suların derinliklerinden çıkardığı çamuru bir kaplumbağanın sırtına koyarak yeryüzünü yarattığı söylenir. Bir başka rivâyette ise çamuru çıkarmasını kaplumbağadan istemiştir. Burada *Eke Hatun (Aka Hatun)* bir ırmak tanrıçası olarak eski Türk kültüründeki sulardan çıkan Ak Ana'nın özelliklerini taşır.
Anlam: *(Ağ/Ah/Ak).* Türkçe'de *Ağa/Aha* sözcüğü abi demektir. Ayrıca büyük kız kardeş (abla) anlamı veyâ sâhiplik ifâde eder. Beyazlık içeriğini de barındırır.

AK ANA: *Deniz Tanrıçası.* [TKA: **Aq Ana**]
Henüz hiçbir şey yaratılmamışken sonsuz suların içinden çıkarak Tanrı Kayra'ya yaratma ilhamını vermiştir. Başka bir efsânede Tanrı Ülgen'e yaratma emrini vererek sulara tekrar daldığı anlatılır. Işıktan (cisimsel olmayan) bir bedeni vardır. Başında gücü simgeleyen ve taca benzeyen zarif boynuzları bulunur. Denizkızı gibi çok uzun, hafif mâviye çalan bir balık kuyruğu vardır. Evrenin başlangıcında ortaya çıkan hangi varlık varsa hepsine ruh/can vererek yaşam döngüsünü başlatmıştır. Bir efsâne okyanusu olan Akdeniz'de yaşar. Bazı söylencelerde, geyik şekline giren Su Ana ile Göktürklerin Atası evlenmiştir. Çeşitli söylencelerde de denizden çıkan bir geyik olarak betimlenir. Asyada kadın ozanlara ise *Akınay* denmesinin Ak Ana ile bağlantılı olması muhtemeldir.

AK ATA: *Deniz Tanrısı.* [TKA: **Aq Ata**]
İnsanlığı korumakla görevlidir. İyiliği temsil eder. Dünyâ'nın diğer ucunda yer alan Akdeniz'de (sonsuzluk okyanusunda) veyâ onun kıyısındaki Ak Dağ'da yaşar. Ak bir atı vardır. Dokuz memleketi (kıtayı) idâre eder. Soylu insanları ve hâkanları simgeler. "Aksoylu" tâbiri bu anlamda kullanılan bir sözcüktür. Demir Yaylı olarak betimlenir ve bu onun gücünü gösterir. Balık kılığına girebilir. Denizler mecâzen sonsuzluğu, yaşamın başlangıcını ve tanrısal kapsayıcılığı ifâde eder. Bu bağlamda Ak Ata suların koruyucusu olarak aslında yaşamı da korumaktadır. ***Not:* *Ağça Han ile karıştırılmamalıdır.***

AKAR İYESİ: *Akarsu Ruhu.* [TKA: **Aqar İyäsi**]
Eşdeğer: 1. AHAR İYESİ 2. AHIN İYESİ 2. AKARSU İYESİ
Akarsuyun koruyucu ruhudur. Çıplak bir kadın görünümündedir. Su kıyısında saçlarını tararken veyâ güneşlenirken rastlanır. Genelde zararsız bir varlıktır, ancak kızdığında insanları suya çekebilir.

AKATUY: *Gündenkliği Şenliği.* [TKA: **Aqatuy**]
Gündenkliğinde (gündüzle gecenin eşitlendiği zamanda) düzenlenen bir şenliktir. Bu bayramın Çuvaşya'da ülke genelinde kutlanması zorunludur. Kutlamaya katılmayan kişilerle iletişim kesilir.

AKBOZ-AT ve GÖKBOZ-AT: *İkiz Atlar.* [TKA: **Aqboz-At vä Gökboz-At**]
Eşdeğer: AKBUT-AT ve KÖKBUT-AT, AĞBUZ-AT ve GÖĞBUZ-AT
Demirkazık (Kutup Yıldızı)'nın etrafında dönerler. Masal kahramanlarının atı olarak görünürler. Akbut-At en çok Ural Batur destanı ile özdeşlemiş durumdadır. Köroğlu'nun Kırat'ı da yine Akboz At motifinin bir türevidir. Bamsı Beyrek'in atının adı da Bengi-Boz veyâ Dengi-Boz olarak anılır. Burada yine atın renginin Boz olması öne çıkar. Gökboz At ise masallarda ve nağıllarda (halk öykülerinde) kanatlı bir at olarak görünür. Sıradışı yetenekleri ve olağanüstü güçleri bulunur.

AKBUGA: *Tıp Tanrısı.* [TKA: **Aqbuga**]
Eşdeğer: AKBUĞA, AKBÖĞE, AKBÖKE, AĞBUGA, AĞBUĞA, AKBÜKE, AĞBÜĞE, AĞBÜKE, AĞBUKA
Hekimlerin koruyucusudur. Kolunda taşıdığı büyük beyaz bir yılan ile simgelenir. Hekimler kendisine duâ ederler ve yardım dilerler. Elinde bilgiyi ve bilgeliği temsil eden bir asası vardır. Bu asa ile kime dokunursa hemen iyileşir. Ak Yılanı ise yeryüzündeki yılanlardan farklı olarak ağulu (zehirli) değildir. Onun ağusu (zehiri) ilaçtır, her tür hastalığı sağaltır. Yılanın deri değiştirmesi onun ölümsüz olduğu, toprak altında gezmesi ise ölüler dünyâsına inebildiği şeklinde bir inancın doğmasına neden olmuştur. Bu nedenlerle onun gizemli bir canlı olduğu düşünülmüş ve tıp simgesi hâline gelmiştir. Yılan ayrıca gücü ve koruyuculuğu simgeler. Zehiri öldürücü olabildiği için de ona karşı korku ile karışık bir saygı duyulur. Ayaklarının olmaması ve sürünerek ilerlemesi dikkat çekici başlıca özellikleridir.
Anlam: Beyaz Ejder veyâ Beyaz Yılan demektir. Ak (Beyaz) ve Büke (Ejder, Yılan) sözcüklerinin bileşik hâlidir. *Bügü/Büge/Böge* sözcükleri aynı zamanda sihirbaz ve/veyâ şaman anlamlarını da içerir ve geçmişte şamanlar kabîlenin hekimi olarak da görev yapmışlardır.

AKÇOR: *İyi Cin.* [TKA: **Aqçor**]
Eşdeğer: AĞŞOR, AKÇURA, AĞÇOR
İnsanlara zararı dokunmayan hattâ bâzen yardım eden bir varlıktır. İslam inancı ile birlikte kabul gören, iyi cinlerin, hattâ Müslüman cinlerin var olduğu anlayışı ile de benzerlikler gösterir.
Anlam: Beyaz Cin demektir. Ak (Beyaz) ve Çor (Cin) sözcüklerinin bileşimidir.

AKDENİZ ve GÖKDENİZ: *Sonsuz Okyanuslar.* [TKA: **Aqdeniz vä Gökdeniz**]
Eşdeğer: AĞDENİZ ve GÖYDENİZ, AKTENGİZ ve KÖKTENGİZ, AĞTİNES ve GÖVTİNES, AĞTENGİS ve GÖĞTENGİS
Dünyâ'nın sonunda yer alan ve yeryüzünün etrafını çevreleyen denizlerdir. Bu denizlerde veyâ kıyılarında yaşayan hâkanlara ulaşılamaz. İnsan gücünü aşan sonsuz bir suyun varlığını anlatır. Ak kelimesini pekiştirmek için bâzen "Sur/Sura" (beyaz) sözcükleri kullanılır. Akdeniz'in ve Gökdeniz'in de ötesinde Od-Deniz (Ateş Denizi) vardır. ***Not:* Akgöl ile karıştırılmamalıdır.**

Açıklama: Türk kültüründe "Ak" ve "Gök" kavramları asimetrik karşıtlık oluşturur. Yâni her ikisine de olumlu anlamlar yüklenirken biri (Ak) diğerine daha baskındır. Renk olarak ele alındıklarında Ak renk suyu, Göğ renk ise Gökyüzünü simgeler. Bu anlayışın bir sonucu olarak masallarda Demirkazık'ın (Kutup Yıldızı'nın) etrafında dönen "Akboz At" ve "Gökboz At" bulunur. Yine bu mantığa uygun olarak Türk-Moğol devletleri "Ak-Orda ve "Gök-Orda" olarak iki bölgeye ayrılır. Ancak yönetici konumdaki baskın taraf Ak-Orda olarak kabul görür.

AKGÖL: *Yaşam Havuzu.* [TKA: **Aqgöl**]
Eşdeğer: AKKÖL, AĞKÜL, AĞGÖL, AĞKÖL
Eşanlam: 1. SÜTGÖLÜ, SÜTKÖL, SÖTKÖL, SETKÜLE 2. ÜTKÜĞÖL 3.“**Süt-Ak Göl”**
Moğolca: 1. HÜNNÜR, HÜNNEVÜR 2. SÜNNEVÜR
Gökyüzünde (göğün üçüncü katında) içinde doğacak çocukların ruhlarının bulunduğu bir göldür. Yaşam Ağacı'nın üzerinde yer alan sütten bir göldür. Yaşamsal unsurları taşır ve hayatın kaynağı olarak kabul edilir. Yeryüzüne gelecek ruhlar bu gölün içindedir. Kübey Ana meşin kırbalarla (deri tulumlarla) buradan alarak getirdiği sütü doğacak çocukların ağzına damlatır. Bu damla çocuğun ruhunu simgeler. Pek çok Türk boyunda ise bebeklere annesinin ilk sütünün bu gölden alınan damla ile Umay Ana tarafından verildiğine inanılır. Yakutlarda ise Ayzıt adlı tanrıçanın gebe kadının yanına gittiği anlatılır. Süt gölünden aldığı damlayı çocuğun ağzına damlatır ve daha fazla süt isteyen çocuk ana karnından çıkmak ister. Bu süt aslında çocuğa verilen ruhtur. Süt beyazlığı, saflığı, temizliği ve ruhu sembolize eder. Altay halk inanışına göre iyi insanlar yakınlarıyla birlikte Süt Gölü'nde altın sandallarla gezerler. Bu gölün kıyısındaki uçsuz bucaksız sedef kumsallarda eğlenirler. Altay efsânelerinde “Pura” adlı boynuzlu atlar Süt gölünden çıkarlar. Bu inanış soylu hayvanların (veyâ atalarının) sudan çıkarak geldikleri anlayışının en eski kökenini oluşturur. Ayrıca “Süt Golü” motifi Nasreddin Hoca'nın gölü süt olarak düşünüp maya çalması toplumsal bilinçaltı düzeyinde de olsa alâkalıdır. ***Not:* Akdeniz ile karıştırılmamalıdır.**

AKKIZLAR: *İyilik Tanrıçaları.* [TKA: **Aqqızlar**]
Eşdeğer: AĞGIZLAR, AKGIZLAR, AĞKIZLAR
Eşanlam: **“Kıyanlar”** adı da verilir.
Ülgen Han'ın kızlarıdırlar. Sanat, estetik ve zevk için insanlara ilham verirler. Hiçbirisinin ismi bilinmez. İsimsiz olmaları onları bu dünyâdan tamamen uzak kılar ve başka bir âleme âit varlıklar olduklarının en önemli göstergesidir. Hattâ bu durum onların çağrılamayacakları ve ancak kendi istekleriyle gelebilecekleri şeklinde de yorumlanabilir. Erkek kardeşleri ise *Akoğlanlar* olarak bilinirler. Kutlu sayılan kuğu kuşuna kimi lehçelerde “Akkuş” adı verilir.

AKKULA: *Söylencesel At.* [TKA: **Aqqula**]
Eşdeğer: AĞKULA, AKKOLA, AKGULA, AKKULYA
Manas Han'ın atıdır. Sıradışı özellikleri vardır. Sahibine sadıktır ve zekidir. Savaşlarda durumu anlayarak onunla birlikte düşmana ve isteyerek saldırır. Manas ile Akkula'nın aynı gün doğdukları söylenir. Çölde doğup taşlar arasında büyümüş, tay iken yedi kısrağın sütünü emmiştir. Çok görkemlidir. Bacakları o kadar yüksektir ki altından bir devenin bile geçebileceği söylenir. Boğanınki gibi baldırları vardır, hızı dağ yeli veyâ kasırga gibidir. Bâzen ona diğer atların yetişmesi bile mümkün olmaz. Sivri kulakları vardır ve çok uzaklardaki sesleri bile işitir. Katıldığı tüm yarışları kazanır ve Manas Han da atına verilen ödülleri dört boyun halkı arasında paylaştırır.
Anlam: Ak (beyaz) ve Kula (kahverengi) sözcüklerinin bileşik biçimidir. *Kula* kelimesi ayrıca karışık renk mânâsı da taşır. Gövdesi koyu sarı veyâ kahverengi olan; kuyruğu, bacakları ve yelesi ise kara renkli at demektir. Sahibine sadakati açısından bakıldığında *Kul* kökü ile de bağlantılıdır ve eski Türkçe *Kıla/Gıl/Gul* sözcükleri farklı lehçelerde hayvan anlamına gelir. *Kılmak* (yerine getirmek) mânâsı ile de alâkalıdır ve emirleri yerine getirmeyi çağrıştırır. *Kulan/Kolan* sözcüğü ise yaban atı mânâsı taşır. Atın eyerini bağlamaya yarayan deri kayışa da *Kolan* adı verilir. *Gol* kelimesi ise Moğolca'da ırmak anlamına gelir. Bu sözcük ile olan bağlantısı ise kutlu sayılan hayvanların veyâ atalarının sudan çıkarak geldiği anlayışını akla getirmektedir.

AKOĞLANLAR: *İyilik Tanrıları.* [TKA: **Aqoğlanlar**]
Eşdeğer: 1. AĞOĞLANLAR, AKOGLANLAR 2. AKULLAR, AKUĞULLAR
Eşanlam: 1. AKERLER, AĞERLER 2. **Kıyatlar"** adı da verilir.
Ülgen Han'ın oğulları olan bu tanrılar yedi kardeştirler. Yedi Altay boyunun koruyucusudurlar ve yedi kat Gökyüzü'nü sembolize ederler. Her birinin sorumlu olduğu bir olgu vardır. Kızkardeşleri ise *Akkızlar* olarak bilinirler. Akoğlanların adları şöyledir:

1. **Karağus Han**: Kuşlar Tanrısı.
2. **Baktı Han**: Lütuf Tanrısı.
3. **Pura Han** : At Tanrısı.
4. **Burça Han**: Zenginlik Tanrısı.
5. **Yaşıl Han**: Doğa Tanrısı.
6. **Kanım Han**: Güven Tanrısı.
7. **Karşıt Han**: Temizlik Tanrısı.

Açıklama: Türk-Moğol târihinde *Kıyat ve Kıyan* adlı iki akraba boy vardır. Akkızlara unvan olarak *Kıyan* denirken, Akoğlanlara da *Kıyat* adı verilmesi bu boyları çağrıştırmaktadır.

AK-ORDA ve GÖK-ORDA: *Devlet Bölümleri.* [TKA: **Aq-Orda vä Gök-Orda**]
Eşdeğer: AK-URDA ve KÖK-URDA, AĞ-ORDA ve GÖĞ-ORDA
Eski Türk geleneğinde ikiye bölünen ülke bölümlerine verilen addır. Toprakların (hattâ nâdiren de olsa ülkenin) kardeşler arasında bölüşülmesi hâlinde egemen ve asıl yönetici konumda olan büyük kardeşe bırakılan bölgeye Ak-Orda denir ve genellikle doğuda yer alırdı. Bağımlı (küçük kardeşin idâresindeki) bölgeye ise Gök-Orda denilirdi ve batıda bulunurdu. Örneğin, "Ak ve Gök" anlayışına uygun olarak Cengiz Han ölmeden önce ülkeyi oğulları arasında *Ak Orda ve Gök Orda* olarak ikiye paylaştırmıştır. Daha sonraki dönemlerde bağlantılı olarak *Altın-Orda, Kızıl-Orda, Sarı-Orda* gibi kavramlar da ortaya çıkmıştır. "Ak ve Gök" Türk kültüründe asimetrik karşıtlık oluşturur, yâni her ikisine de olumlu anlamlar yüklenir ancak "Ak" diğerine göre daha baskındır.
Anlam: Moğolca *Ord*, Türkçe *Ordu* (askeriye) ve *Ordo* (halk), *Orda/Urda* (karargah, kamp) sözcükleri tamlamanın ortak unsuruyla alâkalıdır ve diğer Dünyâ dillerine "Horda/Horde" olarak geçmiştir.

Açıklama: Günümüzde Kırgızya'da *Tengir Ordo* (Tanrı'nın Halkı) adı verilen bir kuruluş bulunmaktadır ve Türk kültürü üzerine araştırmalar yapmaktadır.

AKRAR: *Kabul Töreni.* [TKA: **Aqrar**]
Eşdeğer: AHRAR
Eski Türk halk inanışlarında bir bereket töreni olarak yer alır. Alevî inançlarında daha sonradan kelime benzeşimi ile "İkrar" şeklinde anılmaya başlamıştır. Ancak köklerinin İslâmiyet öncesi dönemlere kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Arapça "İkrar" sözcüğü karar verme, kabul etme mânâsı taşır. "İkrar Cemi" adı verilen bu törende kişi kendi rızası ile nefsâni tutkulardan, aşırı isteklerden, geçici arzulardan vazgeçmeyi ve özünü gerçeğe adayıp doğru yola girmeyi onaylar. Kişi böylece bir anlamda ruhsal olarak arınmaktadır. Hattâ Alevî inançlarına göre mecâzen yeniden doğuş olarak algılanır. Aynı zamanda topluluğa giriş için bir kabul törenidir.
Anlam: *(Ağ/Ak/Ah).* Beyazlık ve saflık bildirir. Dolayısıyla eski Türk halk inançlarındaki "Ak" anlayışının bir sonucu olarak arınma ve temizlenme ile ilişkili olduğu görülür. Eski Türkçe "Aktar/Aklar" sözcüğü "Ak" kavramının çoğulu olup topluluk bildirir ve "Temiz Kişiler" mânâsı taşır. Aynı kökten türeyen *Akraç* kelimesi ise su kabı anlamı taşır, *Aktarmak* ise suyu başka bir kaba boşaltmak mânâsına gelir ve kişinin yeni bir hâle geçmesi ile alâkalıdır. *Ağmak* fiili ise yukarıya çıkmak, ışıldamak anlamları taşır. *Ağan* sözcüğü ise Anadolu Türkçesi'nde ced, ata mânâsı içerir. *Aklanmak* (temizlenmek) fiili ile aynı kökten türemiştir.

AKSAÇLI: *İhtiyar Kadın.* [TKA: **Aqsaçlı**]
Eşdeğer: AKSAŞLI, AĞŞAŞLI, AKÇAÇTI, AĞSAÇLI
Eşanlam: GÖKSAÇLI, GÖĞSAÇLI
Bir bölgenin tanınmış en yaşlı kadını. Nine. İyi niteliklere sâhiptir. Çoğunlukla bu dünyâda kimsesiz ve yalnızdır. Yolda kalmış, evinden uzak, yabancı kahramanlar dâima, tesâdüfen böyle bir ninenin evine sığınır ve orada konaklarlar, dinlenirler. Bâzen de Aksaçlı, otalar (ilaçlar) hazırlayarak yiğidin yaralarını iyileştirir. Ettiği dualar hep kabul olur. Tasvir edilirken "gümüş saçlı" mecazı da tercih edilir. Dünyâ'daki hemen her medeniyette yaşlılık ve onun simgesi olan ak saçlar deneyimi ve bilgeliği simgeler. Türk kültüründe "saç" bazı mitolojik çağrışımlar içerir. Kara saç gizemi temsil ederken ak saç sırra erişmenin, hakikati bulmanın (deneyimin) simgesidir. Bu bağlamda Kut ile alâkalı görülür. Örneğin bazı masallarda ak ve kara iki saç telini birbirine sürtünce kıvılcımlar çaktığı ve dilekleri yerine getiren bir cin çıktığı söylenir.

AKSAKALLI: *İhtiyar Adam.* [TKA: **Aqsaqallı**]
Eşdeğer: AKHAGALLI, AĞSAGALLI, AĞSAKALLI, AKSAHALTI, AKSAHALLI, AĞSAKKALLI, AĞSAGGALLI
Eşanlam: GÖKSAKALLI, GÖĞSAKALLI, GÖĞSAGALLI, GÖĞSAHALLI
Bir yörenin tanınmış en yaşlı erkeği. Dede. İyi niteliklere sâhiptir. Ayrıca anlatılarda iyicil özellikler taşıyan yaşlılar ve dedeler için kullanılır. İnsanların zor anlarında yardımlarına koşar. Bu nedenle İslâmiyet sonrası bazı söylencelerde Hızır Peygamber ile özdeşleşmiştir. Ulu Kayın ağacından inip çocuklara yardım eder ve ad verir. Ak veyâ gökçe giysilidir. Ak-boz atlıdır. Çevgen denilen hayvan başlı bir asa taşır. (Çevgen aynı zamanda kutlu oyun olan Cirit'in diğer adıdır.) Yaşından beklenmeyecek kadar güçlüdür. Tasvir edilirken "altın sakallı" mecazı kullanılır. Verdiği elmayı yiyen kısır karı kocanın çocukları, elmanın kabuğunu yedirdikleri atlarının da yavruları olur. Sogotoh Destanı'nda **Sabıya Bay Toyun** ve **Sabıya Bay Hotun** adlı bir ihtiyar karı-kocanın adı geçer. Bunların ömürlerinin sonunda duaları kabul edilerek bir erkek çocukları olur. Bâzen Aksakallı tâbiri "Eren" ile eş anlamlı kullanılır.

AKTU: *İyilik Tanrısı.* [TKA: **Aqtu**]
Eşdeğer: AKTO, AHTU
İyilik esinleyen bir tanrı olarak görülür. Kötülüğe dâir içinde hiçbir duygu yoktur. Kendisine bağlı olan diğer iyilik ilahları **Aktular** olarak çoğul biçimde kullanılır. Fin (Suomi) mitolojisindeki su tanrısı **Ahtı (Ahto)**'yu akla getirmektedir.
Anlam: *(Ağ/Ag/Ak).* Ak olan demektir. Ak renk yaratıcılığın, tanrısallığın ve soyutluğun simgesidir.

AKYAN: *Ak Din.* [TKA: **Aqyaň**]
Eşdeğer: AKJAN, AKJANG, AKYANG, AĞYAN, AĞYANG
Altay Şamanizm'i. Kamcılığı (Şamanizm'i) ilk kez sistematik bir din hâline getirmiştir. Altaylarda 1900'lü yılların başında ortaya çıkmış olan dinsel bir direniş niteliği taşır. Akyan, çevre kültürlerdeki İslâmiyet, Hıristiyanlık, Budizm gibi dinlerdeki disiplinli yöntemlerden etkilenerek, Şamanizm gibi bütünüyle dağınık ve farklı uygulamalara dayalı halk inançlarını bir din hâline getirmeye çalışmıştır. Değişik ruhsal kavramlar ve soyut varlıklar önemli fonksiyonlara sâhiptir. Şamanizm'deki asıl kavram olan "Şaman" her zaman belirleyici olmasına karşın Akyan'da ortak kavramlar oluşturulup bunlar ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bazı araştırmacılara göre, aslında Tengriciliği esas almakla birlikte, şamanlıkla ilgili bazı unsurlar çıkarılmıştır. Ayrıca Akyan'da şamanlar gökyüzünün temsilcisi olarak değil de, yeraltına âit olarak algılanırlar. Eski Türk dini olan Tengricilik (Tengriizim) temelleri üzerine kurulmuş olan Akyan'a sözlü mitolojiden bazı kahramanlar da tanrısal varlıklar olarak eklenmiştir.

Ak-Yang kısa sürede Altayların Rus egemenliğine karşı başlattıkları ulusal bir direnişe dönüşmüştür. Eldeki tarihsel verilere göre bu direnişin kültürel yönü ağır bastığı için silahlı bir ayaklanma niteliği taşımadığı anlaşılmaktadır. Rusların şiddet kullanarak bastırdıkları bu direniş yine de günümüze kadar Altay kültüründe izler bırakmıştır. Bu dinsel hareketin başlangıcında Ak Din'in ilk önderi Çet Çelpen (Çot Çolpanov) ile onun 14 yaşındaki üvey kızı Çugul, beyaz atı ile koşan ak giysili ruhsal bir varlığı (**Ak Burhan**) gördüklerini anlatmışlardır. Bu görümü, efsânevî kurtarıcı Oyrat Han'ın geri döneceğine bir işâret olarak yorumlamışlardır. Daha sonra Ak Din'in ilkelerini öğretip öğütler vermeye başlamışlardır. Çet Çelpen vaazlarını çoğu zaman hitabet yeteneği yüksek olan evlatlık kızı vasıtasıyla vermiştir. Bu genç kızı dinlemek için binlerce kişi toplanıyor hattâ bâzen on binlerce kişi bir araya geliyordu. 1904 Temmuz'unda binlerce Altaylı onların çadırı etrafında toplanmış, genç kızın vaazlarını dinlerken, Rus askerleri bir baskın gerçekleştirdiler. Çet Çelpen'le birlikte karısı, kızı ve yirmi arkadaşı tutuklanarak ağır cezâ mahkemesinde yargılandılar. İki yıl sonra 1906 da Çet Çelpen hapishanede öldü ve kızı Çugul tekrar serbest bırakıldı. Ancak bu dinsel hareket hiçbir zaman eski gücüne takrar ulaşamadı.
Anlam: Beyaz din demektir. Ak (Beyaz) ve Yan/Jan (Taraf) sözcüklerinden oluşmuştur. *Yan/Jan* Türkçe'de taraf, yön ve din mânâlarını da içerir. Farsça "Can" kelimesiyle de alâkalı görünen *Yan/Yen* sözcüklerinin "Yan/Yön" mânâsı ile uyuşumu da dikkat çekicidir. *Cangarçı/Yangarçı/Jangarçı* destan anlatıcısı demektir. Cangar destanında güzel bir kız olan Cangarçı ortaya çıkarak destanı okur.

AL: *Şer.* [TKA**: Al**]
Eşdeğer: 1. HAL, GAL 2. ALA
İnsanüstü, doğaüstü, metafizik, soyut bir kötülüğü ifâde eder. Aynı zamanda kızıl renk mânâsını bünyesinde barındırır. Hîle anlamı da bulunur. Kötülükle ilgili pek çok kavram bu kökten türemiştir. Aldatma, insanların hastalanması, ruhsal olarak çöküntü yaşaması, çaresiz kalması hep bu kavram ile bağlantılandırılır. Her tür aldatıcı niteliğe sâhiptir. Türklerde kötülüğü, yakıcılığı, kanı, şehveti, aldatmayı ifâde eden bir anlayıştır. Kökenleri târih öncesi çağlara, hattâ Türkçenin ilk oluşum dönemlerine ve Sümerlere kadar uzanan bir kavramdır. Sibirya inançlarında *Alartpa (Alartpah)* adlı varlık ölümcül güçlere sâhiptirler ve insanı alıp götürebileceklerine inanılır. Al anlayışı Bulgar, Makedon, Sırp kültürlerine de geçmiştir. Bu toplumlarda "Ala (Hala)" adıyla tanınır. Tarım arâzilerini, buğday tarlalarını, bağları, tarlaları mahveden yıldırımlar ve bulutlar gönderen dişi bir şeytan olarak ortaya çıkar. "Al" ayrıca Kafkas, Fars, Kürt ve Rus halk kültürlerinde bile tanınan soyut bir varlıktır. Ermeni halk inanışında "Alk (Alh)" adıyla anılır ve kadınlara doğum yaparken ve sonrasındaki lohusalık döneminde çeşitli sorunlar çıkaran kötü, acımasız bir varlık olarak görünür. Tatarlarda "Alap" adında, büyük ağızlı ve dili ağına sığmayan bir varlık bulunur. Sümerlerdeki "Al Tanrısı" da insanların göğsüne oturarak soluğunu kesmektedir ve bela getirip, hastalık yaymaktadır. Anadolu'da bazı büyük ve yırtıcı kuşlara "Alıcı Kuş" denir ve küçük çocukları kaçıracağından korkulur.
Anlam: *(Al/Hal/Gal/Kal).* Bu kavram *Aldatmak* (kandırmak) ve *Al* (kızıl) renk anlamlarını içerir. Moğolca kökünde ise Al/Hal benzeşmesine ilâve olarak "Gal" (ateş) anlamı da vardır. Yine Moğolca'da *Halah* fiili yakmak demektir. *Almak* (alıp götürmek) mânâsını da bünyesinde barındırır.

AL ANA: *Kötülük Tanrıçası.* [TKA**: Al Ana**]
Eşdeğer: 1. GAL ANA, HAL ANA 2. **"Hal Nene"**
Kızıl giysileri olan, kızıl saçlı bir kadındır. Kötü ruhlar olan Albıslar'ın başında bulunur. Çirkin, dağınık saçlı, gözleri kanlı, uzun tırnaklı olarak tanımlanır. Deveyle güreşebilecek kadar uzun ve güçlü olduğu söylenir. Bâzen "Albıs" ile özdeş olarak düşünülür.
Anlam: Moğolca'da *Halah* fiili yakmak demektir. *Almak* (götürmek mânâsında) ile de alâkalıdır.

AL ATA: *Ateş Tanrısı / Kötülük Tanrısı.* [TKA: **Al Ata**]
Eşdeğer: 1. GAL ATA, HAL ATA 2. "**Hal Dede**"
Kızıl renkli giysileri olan, kızıl gözlü, yaşlı bir adamdır. Kızıl renkli ve ateş yalımına benzer sakalları vardır. İnsanları kandıran bir varlık olarak görünür. Ala Ana'nın yansıması olarak düşünülebilir. Ancak onun aksine kötülük yapan yönü çok fazla ön plana çıkmaz. Hattâ bâzen ateşin, bâzen de yurdun (çadırın) koruyucusu olarak da anılır. Moğol kültüründeki "Gal Han" (veyâ "Gal Etseg" yâni "Ateş Ata") ile de kökensel benzerlik îtibariyle özdeş görülür. Al inancından kaynaklanan kötü bir ruhtur.
Anlam: *(Al/Hal/Gal).* Aldatmak, kandırmak ve kızıl renk anlamlarını içerir.

ALABOLAN: *Kutsal Geyik.* [TKA: **Alabolaň**]
Eşdeğer: ALABULAN
Eşanlam: 1. ALATABA, ALADABA 2. ALAGEYİK, ALAKEYİK, ALAKİYİK, ALAGİYİK 3. GÖKGEYİK, KÖKGEYİK
Moğolca: KUBAMARAL, GUBAMARAL, GOBAMARAL, GOVAMARAL, GUVAMARAL, GÖVEMEREL
Bazı Türk, Moğol ve Macar boyları, soylarının bu kutlu varlıktan türediğine inanırlar. Dokuz boynuzlu, boynuzları dokuz budaklı olarak betimlenir. Çoğu zaman soyun bir kolu Gökkurt'tan, diğer kolu ise Gökgeyik'den gelir. Bâzen erenler alageyiğe dönüşür.
Anlam – Alabolan: Alaca (karışık) renkli veyâ açık kahverengi geyik mânâsı taşır. "Al" yâni kırmızı çağrışımı da bulunur. Moğolca *Eli* sözcüğü de geyik demektir.
Anlam – Kubamaral: Türkçe ve Moğolca'da *Kuba/Kuva/Guva/Huba/Huva* kelimeleri ala veyâ boz ve daha genel olarak ise soluk rengi anlatmak için kullanılır. Maral ise geyik demektir.

ALAHÇIN: *Yaşam Tanrıçası.* [TKA: **Alaxçın**]
Eşdeğer: ALAHCIN, ALAHŞIN
Yeryüzünü korur. Doğaya can verir. Yeşillik alanlarda rüzgar olup gezer. Bataklık bölgelerde dolaşır. Doğada ne varsa hepsinin iyilik içerisinde olmasını ister. İnsanlar başka canlılara zarar verdiklerinde meselâ bir hayvanı zevk için öldürdüklerinde derin üzüntü duyar ve hattâ ağlar. Işıklı bir yüze ve ak saçlara sâhiptir. Bir oğlu ve bir kızı (veyâ iki oğlu iki kızı) vardır. Onlar da bitki tanrısı ve tanrıçası olarak yeryüzünü korur, soluklarıyla bitkilere, otlara, ağaçlara can verirler. Ağaçlar onların nefesleriyle çiçek açarlar. Çocuklarının adları şöyledir: **1. Ereke** ve **2. Cereke.**
Anlam: *(Al).* Çamur oluşturan veyâ çamurda yaşayan demektir. *Almak* fiiliyle bağlantılıdır. *Alak* sözcüğü batak, balçık demektir. Toprak yaşamı simgeler. Moğolca'da *Alah* öldürmek demektir ve aslında ölüm yeni bir başlangıç olduğundan yaşam da demektir aynı zamanda.

ALANKOVA: *Söylencesel Hanım.* [TKA: **Alanqowa**]
Eşdeğer: ALANGUVA, ALANGUĞA, ALANGOVA, ALANKOĞA, ALANGOĞA, ALUNGOĞA, ALUNGOVA
Moğolların soyundan geldiğine inanılan kutsal ana. Buyan Han'ın 41. kızıdır. Gece çadırının penceresinden içeriye giren parlak ayışığından hâmile kalmıştır. Kimi efsânelerde çadırına, gökten yeşil gözlü bir tanrı iner. Babası annesini, eğer kız doğurursa öldürmekle tehdit ettiği için küçükken erkek kılığına sokulmuş ve öyle yetiştirilmiştir. Çok güçlüdür. Büyüyünce de babasından korktuğu için hâmile kızı, annesi bir sala koyup ırmağa bırakır. Çocuğu ırmağa bırakma motifi, Sümer ve Ortadoğu efsânelerinde de mevcuttur. Ancak burada ırmağa bırakılan çocuk değil, hâmile kadının kendisidir. Tek gözü olan Duva adlı biri tarafından bulunan kız bu adamla evlenir. Duva'dan da oniki oğlu olur. Ayışığından olan ilk oğlunun adı Buzancar'dır. Kardeşlerinin ilk oğlunu öldürmesinden korkan annesi Buzancar'ı ırmağın kenarına götürüp suyu izlemesini ve dedesinin yurduna dönmesini öğütler. O da bunun üzerine yurduna geri döner ve ilerleyen yıllarda Kağan olur, boyları birleştirir bir araya getirir.

Anlam: *(Al).* Moğolca *Guva/Goğa* geyik demektir. *Kuba/Kuva/Guva/Huba/Huva* kelimeleri boz ve soluk rengi ifâde eder. *Alan* sözcüğü ışık, nur mânâlarına geldiği gibi ormanlık arâziyi belirtir. "Işığın Geyiği" gibi bir karşılık yaklaşık olarak anlamını ifâde edebilir.

ALAŞA HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Alaşa Xan**]
Eşdeğer: ALAŞ HAN
Alaş boyunun kurucusu ve Kazakların atası olarak anılır. Arıstan Han'ın oğludur. Diğer Türk boylarınca da büyük saygı gösterilir. İslâmiyet öncesi Türklerin savaşırken *"Alaş! Alaş!"* diye bağırdıkları bilinmektedir. Kazaklarda onun türbesi (Alaşa Han Kümbeti) kutlu bir yer olarak kabul edilir. Babası olan Arıstan Han savaşta esir düşünce güzel bir kıza âşık olur ve evlenir, fakat bedeni alaca renkli bir çocuğu olduğu için bunu kötü bir durum olarak kabul eder. Oğlunu ırmağa bırakır. Fakat onu çocuğu olmayan bir balıkçı bulur. Bedeninin alaca olmasından dolayı ona "Alaş" (yada Alaşa) adını verirler. Bu çocuk çok cesur olur ve kahramanlıklar yapar, ünü çok kısa bir zamanda her tarafa yayılır. Bunu öğrenen Arıstan Han, oğlu Alaş'a üçyüz adam gönderir ve emrine verir. Bu üç yüz kişiyle dolaşmaya başlayan Alaş Han, çevresindeki halklara boyun eğdirerek güçlenir ve Kazaklar onun soyundan türer. Alaş Han'ın oğlunun adı Kazak Han'dır.
Anlam: *(Al).* Alan (ülkeler ele geçiren) demektir. *Alaş* kelimesi Kazakçada ulus (millet, kavim) demektir ve Kazaklar'da "Altı Alaş" bulunur. *Alaşa* sözcüğünde lehçeye dayalı okunuşlarda "Alaca" (karışık) renkli mânâsı da vardır. *Alaçık/Alaşık/Alasık* sözcükleri ise çadır mânâsı taşır ve bu anlam bağlantısı yurt kurucu olmayı simgeler.

ALAZ: *Ocak Tanrısı.* [TKA: **Alaz**]
Eşdeğer: ALAS, YALAZ
Evlerdeki ateşi korur. Evcil hayvanların da koruyuculuğunu yapar. Ocak ve içindeki ateşe saygılı davranılmalıdır, aksi takdirde Alas Han kızarak yangın çıkartır. Türklerde gökyüzü büyük bir çadır olarak algılandığı için, yeryüzünün sıcaklığını da o sağlar. Ülker burcunun altı yıldızı göğün altı deliği olarak kabul edilir ve Alas Han oradan sıcak hava üfleyince yaz gelir.
Anlam: *(Al/Hal/Gal/Yal).* Ateş, alev demektir. *Yalaz, Yalazlanmak* sözcükleriyle bağlantılıdır.

ALAZLAMA: *Ateş Tedâvisi.* [TKA: **Alazlama**]
Eşdeğer: ALASLAMA, YALAZLAMA, YALASLAMA
Hastalıkları ateşle tedâvi etmek demektir. Bir şeyin üzerinden alev geçirmeyi anlatır. Al anlayışı (*Hal/Gal* "Ateş" anlamı da dikkate alınarak) ve Alaz Han ile bağlantılı olduğu açıktır. Belki de Alaz Han'ın yardımı istenmektedir. Tören başlarken *"Alaz!"* diye bağırılması bunun açık bir göstergesidir. Alaz kelimesinin eski Türklerde, İslâmiyet öncesinde "Amin!" mânâsında kullanıldığı da öne sürülen başka bir görüştür. Ateşin temizleyici ve sağaltıcı bir unsur olduğu inancı gereği kırmızı bir bez parçası yakılıp hastanın etrafında dolaştırılır. Tören akşam karanlığında yanan ilk ışıkla birlikte başlatılır. Cansız nesneler aleve tutulur. Canlı varlıkların ise simgesel olarak, değmeyecek bir mesâfeden üzerinden geçirilerek dolaştırılır. Ateş, kötü ruhları korkutur ve onları kaçırır. Şaman, ardıç veyâ başka türden kutsal bir ağacın parçasını dumanlı ateşin içerisine atarak yakar. Evin tütsülenerek kötü ruhların kovulmasına *Arçı* adı verilir.
Anlam: *(Al/Hal/Gal/Yal).* Ateşten geçirme demektir. *Alaz* sözcüğü ateş, alev mânâsı taşır. Kırmızılık ve kandırma anlamları vardır, böylece belki de kötü ruhların kandırılmasını ifâde eder mecâzen. Azericede hastalanmak anlamında kullanılan "*Alızdamak*" sözü de bu anlayışla bağlantılıdır. Anadolu Türkçesinde "*Alazlama*" sözcüğü kızgın demirle dağlamak/yakmak anlamına gelir.

ALBAN: *İntihar Ruhu.* [TKA: **Alban**]
İntihar eden kişilerin ruhlarıdır. Bu kötü varlıklar insanları intihar etmeye telkin eder ve hattâ zorlarlar. Genellikle yalnız kalmış, bunalım içindeki, ruhsal hastalıkları olan kişilere musallat olurlar. Çok kötü isimleri ve çok kötü yüzleri vardır. Ters dönmüş gözleri, yukarıya kalkık olarak uzayan saçları vardır. Türk kültüründe intiharın tasvip edilmediğinin en açık örneklerinden birisi bu motifidir.

ALBASMAK: *Ruh Çarpmak.* [TKA: **Albasmak**]
Eşdeğer: ALPASMAK, ALVASMAK
Albıs'ın (Alkarısı'nın) neden olduğu ruh hastalığına yakalanmak. Albastı olmak. Bâzen de loğusa kadının yaşadığı sıkıntıları ifâde etmek için kullanılan bir tâbirdir.

ALBASTI: *Ruh Çarpması.* [TKA: **Albastı**]
Eşdeğer: 1. ALVASTI, ALPASTI, ALBASDI 2. ALBASMA
Albıs'ın neden olduğu ruh hastalığı, boğucu sıkıntı. Halk anlayışına göre Loğusa humması denilen ve yüksek ateş ile ortaya çıkan bir hastalık. Bunlara bağlı baygınlık, sara nöbeti. Bir çeşit korku hâlidir. Aynı zamanda ruhsal varlıkların bazı durumlarda verdiğine inanılan zararları ifade eder. Gebe kadın hastalanıp kan kaybettiğinde gözüne değişik varlıklar görünmeye başlar, nefesi daralır, yemeden içmeden kesilir. En çok korktuğu şeyler zihninde ortaya çıkar ve bâzen bayılır. Albıs'ın o esnada göğsüne dizleriyle çökerek soluğunu kestiğine inanılır. Albastı'ya tutulan kişiye *Albıstar* denir ve kurtulması için "Al Ocağı"na götürülür. Bu yer genelde kutlu bir mekandır veyâ bir evliyâ mezarıdır. Ayrıca Udmurt ve Mari dillerinde de *Alvasta* ve *Alvastı* olarak yer almaktadır. **Aleybanı (Alyabâni)** adlı varlığı da akla getirir.

ALBIS: *Cadı.* [TKA: **Albıs**]
Eşdeğer: ALBIZ, ALBAS, ALPAS, ALMAZ
Moğolca: ALMAS
Albastı'ya neden olan kızıl renkli kötü varlık. Çirkin, saçları darmadağınık, gözleri kanlı, uzun tırnaklı, uzun boylu, çok kuvvetli olarak betimlenir. Develerle güreşebilecek kadar uzun ve güçlü olduğu anlatılır. Kızıl elbiseler giyer. Kimi anlatılarda bir küpün içine girerek orada yaşar. Bâzen de ırmak kenarlarındaki ıssız bölgelerde veyâ içi boş ağaç kovuklarında yaşadığı söylenir. İri gözlüdür. Çok fazla sayıda ağır, demirden yapılmış takıları vardır. En sevdiği şey atların yelesini örmektir. Albıs'ı yakalamak için elbisesine veyâ kendisine iri bir iğne saplamak gerekir. Demirden ve demircilerden korkar. Lohusalara musallat olur ve ölümlerine sebebiyet verir. Korunmak için lohusaların odalarında demir eşyâ bulundurulur. Kötülük yapmaktan zevk alır. Ayakları ters olarak betimlenir. Kendisiyle konuşan kam (şaman) ne derse, söylenenin tersini yapar. Başı sıkışınca bir kuyuya girerek kaybolur. Bâzen de iğne batırılınca su olup bir kuyuya doğru akar. Ayrıca genel özellikleri îtibariyle Kızıl Albıs olarak da bilinen bu varlığın iki türü daha vardır; Sarı Albıs ve Kara Albıs.

1. Kızıl Albıs: *"Kızılsaç"* olarak da bilinir. Al renkli giysiler giyer. Kızılhumma'ya neden olur. Yaptığı kötülükler "Albasmak" fiili ile anlatılır. Kızıl saçlı bir kadın olarak betimlenir. Uzun boylu, uzun parmaklı ve sivri tırnaklı, dağınık saçlı, yağlı vücutlu, dişlek, çıplak gezen, göğüslerinden birini geriye atmış, tepesinde gözü olan çok çirkin bir yaratıktır. Irmaktan veyâ denizden çıkan ve yalnız oynayan çocukları çalarak suyun dibindeki evine götüren bir kadın olarak da anlatılır. "Gökçe Munçuk" (Mâvi Boncuk)'tan çok korkar, ki "Nazar Boncuğu" kavramının kökeninde bu anlayış yatar. Küplerin içinde saklandığı da düşünülür. Ağzında sihirli bir taş olan bir kuş kılığına girebilir. Öleceğini anladığında kendini yaralar ve akan kanından bir süre sonra yeni bir Albıs doğar. **"Alkarısı"** olarak da bilinir.

2. Sarı Albıs: *"Sarısaç"* olarak da bilinir. Sarı giysiler giyer. Sarıhummaya neden olur. Oluşturduğu hastalık "Sarı Basmak" tâbiriyle ifâde edilir. Sarışın bir kadın görünümündedir. Kötülükte Kızıl Albıs'a göre biraz daha düşük seviyededir. Ölümcül değildir. Keçi veyâ tilki donuna (kılığına) bürünebilir. Şımarık yönü ağır basar, hoppa ve oynaktır. Kandıracağı kişiyi cilvelerle kendisine çeker. Dünyâ'daki en güzel kadından daha güzel bir görünüşe sâhip olabilir. Şehvetli ve açgözlüdür.

3. Kara Albıs: *"Karasaç"* olarak da bilinir. Kara giysiler giyer. Karahummaya neden olur. "Kara Basmak" tâbiri yaptığı kötülükler için kullanılır ve kâbuslarla da ilgilidir. Esmer, koyu tenli bir kadındır. Diğer Albıslara göre daha ağırbaşlı ve ciddi görünümlüdür. Ancak daha aldatıcı ve baştan çıkarıcıdır. Albıslar içinde nâdiren rastlanır ve en ölümcül olandır. Çakal veyâ sırtlan kılığına girebilir.

Anlam*: (Al/Hal/Gal).* Alıp götüren demektir. *Almak* (kaçırmak) mânâsını bünyesinde barındırır. *Aldatmak* (kandırmak) ve *Al* (kızıl) renk anlamlarını içerir. Moğolca'da *Halah* fiili yakmak demektir. Moğolca anlamı küp içine girmeyi de içerir. Çeçen diline "Almaz" olarak geçmiştir.

ALCI: *Şeytan Kovucu.* [TKA: **Alcı**]
Eşdeğer: ALCU, ALÇU
Albıs'ı kovma yeteneği olan, Albastıyı tedâvi edebilen kişi. Cin çıkaran. Al Ocağı adı verilen ve bu tür rahatsızlıkların sağaltımı (tedâvisi) için gidilen mekanların piri veyâ koruyucusudur. Eski Türk inancında, yeni doğum yapmış lohusa kadınlara musallat olan Albıs denilen kötü ruhları kovabilen ve Albasması'na karşı koruyabilme gücüne sâhip olduğuna inanılan kişilere "Alcı/Alçı/Alçu" denirdi. Türkler Anadolu'ya göç edince Alcı'lar da Anadolu'nun çeşitli yörelerine yerleşerek çok sayıda Al Ocağı kurmuşlardır. Bunlar daha sonraları evliyâ mezarları ile özdeşleşmiştir.

ALDAÇI: *Ölüm Tanrısı.* [TKA: **Aldaçı**]
Eşdeğer: ALDACI, ALDAŞI
İnsanların canlarını alır. Uzun kara giysileri ve kara bir atı vardır. Görünümü heybetli ve korku vericidir. Geçtiği yerlere korku salar. Erlik'in elçisidir ve onun tarafından gönderilir. Bir evden ölü çıktıktan sonra Aldaçı'nın emrindeki ölümcül ruhlar o evde yedi gün kalırlar. Yönettiği ölüm ruhlarına da *Aldaçılar* adı verilir. Bu nedenle o evden yedi gün boyunca bir şey çıkmaz ve girmez. İslam sonrası Azrâil ile özdeşleşmiştir ve halk inancındaki tüm özellikleri ona aktarılmıştır.
Anlam *(Al).* Can alan demektir. *Almak* veyâ *Aldamak* (kandırmak) kökünden gelir. *Altaçu* kandıran, hîle yapan demektir. *Aldah* fiili Moğolca'da kaybetmeyi belirtir. *Alda* sözcüğü eski Altay ve Moğol dillerinde anlamak, kavramak (Tunguz dillerinde ise Aldan biçimiyle derinlik) anlamları içerir. Tatarca *Aldav* fiili kandırmak, *Aldak* kelimesi hîle, *Aldar* sözcüğü ise hîlebaz anlamına gelir.

ALIGAN: *Güney Tanrısı.* [TKA: **Alıgan**]
Moğollarda 99 güney tanrısının başıdır. Moğol halk kültüründe Budizm'in etkisiyle birincil yön doğu olarak değil güney olarak kabul görmüştür. Türklerdeki "Alı Han" ile de alâkalı görünmektedir.

ALIĞ HAN: *Körler Tanrısı.* [TKA: **Alı Xan**]
Eşdeğer: ALU HAN, ALI HAN, ALIĞ HAN
Kör bir ihtiyar kılığındaki dağ ruhudur. Dağlardaki at sürülerini korur ve bir rivâyette kanatlı atlar yüzünden kör olmuştur. Köroğlu destanındaki "Kör Ata" motifinin arkaik varyasyonudur. Köroğlu'nun babası da hediye ettiği bir kötü görünümlü at nedeniyle yörenin beyi tarafından kör edilmektedir. Fakat daha sonra bu at bir ahırda güneş görmeden kırk gün bekleyince, sıradışı özellikleri belirir. Babası rüyâsında oğlunun kordan (ateşten) doğacağını görür ve bu "kor" bir sınavı simgelemektedir.

Köroğlu'na ozanlık yeteneğini, savaşçılığını ve atını veren de babasıdır. Böylece daha eski çağlarda bir tanrı konumunda olan bu kişilik Köroğlu destanında baba kimliğine bürünür. Alı Han, suları gençlik (veyâ ölümsüzlük) veren **Koşabulak**'ı (İkiz Pınar'ı) korur. Bu ölümsüzlük en azından mecâzen geçerli olmuş ve onu içen Köroğlu'nun adı hep yaşamıştır. İslam öncesi Türklerde zaten yaygın olarak kullanılan "Alı/Alu" şeklindeki bir isim mevcuttur. Örneğin; Alu Beşe (Ali Paşa) adlı gerçekte yaşamış bir ozan her iki isimle de tanınmaktadır. Bir görüşe göre, İslam sonrası Türk toplumunda Hz. Ali'nin önemli bir yer edinmesi bu ad benzerliğinin bir sonucudur. Hz. Ali'nin yiğitliği, savaşçılığı, Zülfikar'ı (iki dilli kılıcı) Türk kültüründe büyük ilgi çekmiştir. Azerbaycan halk öykülerinde kahramanlara Buta (Bâde) veren, onlara yetenek bahşeden çoğu zaman Hz. Ali'dir. Gerçekten de Köroğlu'nun adı da Ali'dir. (Azeri versiyonunda babasının adı Alı Kişi'dir.) Yaşar Kemal'in "İnce Memed" adlı yapıtını oluşturan dört kitabın sonunda da benzer cümlelerle yamacındaki çakır dikenliğin çığlığa benzer seslerle üç gün üç gece yandığı söylenen dağın adı Ali Dağı'dır. Bu olay şu cümleyle ifâde edilmektedir kitapta: *"Bu ateşle birlikte de Alidağın doruğunda bir top ışık patlar. Dağın başı üç gece ağarır, gündüz gibi olur."* Kafkas Nart Destanlarında ise "Alavgan/Alıvgan" adlı bir kahramandan bahsedilir.
Anlam: *(Al).* Kör demektir. Alev ve alınmış (gözleri alınmış) anlamları içerir. Çünkü eskiden gözler ateşle dağlanarak kör edilirdi. Gözün alazlanması da aynı anlama gelir. Gerçekten de Köroğlu'nun babasının gözleri böyle kör edilmiştir. Moğolca'da *Alı/Ali* sözcüğü *"Kim?"* demektir ve bilinmeyen tehlikeli varlıkları çağrıştırır. *Alı/Ala* kökü Eski Moğol ve Altay dilleriyle Tunguz dillerinde bilmek, bilgili olmak anlamı taşır. Moğolca'da *Alh* ve *Aluka* sözcükleri çekiç anlamı taşır ve bu kelimelerle bağlantılı olması muhtemeldir. Yine Moğolca'da *Alı* fiili bilmeyi anlatır. Sümerlerde ise "Alu" adlı ölümcül bir varlık bulunur. Moğollardaki "Alıgan" adlı tanrı ile de alâkalı görünmektedir.

ALINCA: *Türklerin Atası.* [TKA: **Alınca**]
Eşdeğer: 1. ELÜNCE 2. ALINÇAK, ALUNCAK
Bulca Han'ın soyundan gelen Buka Han'ın oğludur. Türk boyları çocuklarının soyundan türemiştir.
Anlam: *(Al).* Alınan (kendisinden soy alınan) ve ayrıca önyüz, bir şeyin ön tarafı demektir. Moğolca'da *Elünce* sözcüğü Ced (Atalar) demektir.

ALKA: *Kutlu Kuş.* [TKA: **Alqa**]
Tufandan sonra dışarıya salınan güvercin suların dindiği haberini getirince Hz. Nuh Peygamber tarafından "alkınır" yani kutsanır. Kendisine kargınan (beddua edilen) "Karga" ile tezat oluşturur.

ALKARISI: *Cadı.* [TKA: **Alqarısı**]
Eşdeğer: 1. ALGARISI 2. ALKADIN, ALGADIN
Özellikle hâmile veya loğusa kadınlara musallat olur. Issız yerlerde daha çok rastlanır. Özellikle su kıyılarında, içinde kovuk bulunan ağaçların içine insanları çekerek boğduğuna inanılır. Lohusaların ve yeni doğmuş çocukların ciğerleriyle beslendiği inanışı halk kültüründe bugün bile yaygındır. Alkarısından korunmak için çeşitli yollar olduğu düşünülür. Lohusa kadını odada asla, kısa bir süre bile olsa yalnız bırakmamak, ışıkları sürekli yakılı tutmak, yüzünü kırmızı örtüyle (al yazmayla, al yaşmakla) örtmek bunlardan bazılarıdır. Türklerdeki **"Hal Ana**" ve Moğolca **"Gal Ana"** (Ateş Ana) inanışıyla da bağlantılıdır. Azeri kültüründe "Al Arvadı (Al Avradı)" olarak bilinir. Azerbaycan'da ve Anadolu'nun kimi yörelerinde Çarşamba gecesi iş yapılırsa öfkelenen ve o eve kötülük getiren çirkin, kötü giysili, ürkütücü bir kadın olduğu söylenen "Çarşamba Karısı" da benzer bir varlıktır. Azerilerde "Çerşenbe Arvadı" (Çarşamba Avradı) olarak anılır. Çarşamba günleri bitirilmemiş işler bulunan evlere girerek ortalığı karıştırdığı anlatılır. Kimseden korkmaz ve çocukları gizlice değil, herkesin gözü önünde alıp kaçırır. Türkçe'de mecâzen saçı başı karmakarışık, paspal, özensiz kadın anlamına da gelir.

ALKIM: *Gökkuşağı.* [TKA: **Alqım**]
Eşdeğer: ALGIM, ALHIM
Eşanlam: 1. SÜLEYKE, SÜLEYHE, SÖLEYKE
Moğolca: 1. SOLONGO, SOLONHO 2. HOLONGO, HOLONHO
Bilimsel olarak düşmekte olan yağmur damlalarında ışığın kırılmasıyla oluşan yansımadır. Renkler birbirinden ayrışarak sırayla dizilirler. Tüm Dünyâ mitolojilerinde ilgi çekici bir unsur olan gökkuşağına söylencesel anlamlar yüklenir ve çoğu zaman da bunu çağrıştıran isimler verilir. Gökkuşağı görsel olarak tüm insanlığın dâima ilgisini çekmiştir, çünkü fizik kuralları gereği ona hiçbir zaman ulaşmak mümkün değildir, bu nedenle geriye tek bir şey kalır, hayal gücünü zorlamak. Türk halk inanışında Umay Ana yeryüzüne inmek için gökkuşağını kullanır. Bâzen göğe asılmış bir yay olarak, bâzen de gizemli bir yol olarak düşünülür. Al inancıyla bağlantılı olarak ele alındığında yerle göğü birbirine bağlayan büyülü bir köprü olduğu anlaşılır. Pura adlı ruhlar (koçlar veyâ atlar) bu efsânevî köprünün üzerinde yürürken, yeryüzüne inerken veyâ gökyüzüne çıkarken görünürler. Şamanın göğe çıktığı bir köprü olarak da algılanır. Moğollara göre "Holongoto" adlı kişi şamanların atası sayılır ve Moğol lehçelerinde Gökkuşağı anlamına gelen **Holongo** sözcüğü ile bu bağlamda alâkalı görünür. Gökkuşağı pek çok dış tesirle karşılaşmıştır ve bunlar ilgi çekerek yaygınlaşmıştır, meselâ Avrupa kültürlerine göre toprakla birleştiği yerde bir sandık dolusu hazîne olduğu inancı yaygındır (ama optik kurallarına göre oraya kimse ulaşamayacağından bulmak asla mümkün olamayacaktır). Türk kültüründe kullanılan adlarda dâima "Kuşak" tâbirinin tercih edildiği görülür:

1. **Gökkuşağı/Göykurşağı**: Gökyüzünü sardığı, çevrelediği düşünülür.
2. **Kempirkoşak/Kempirkorşak:** Kazakça'da yer alır ve Kempir adlı mitolojik bir varlıkla ilgilidir.
3. **Enekemkoşak/Enekemkorşak:** Teleğütçe'de ise *Eneke* sözcüğü koruyucu ruh demektir.
4. **Cenekemkoşak/Cenekemkorşak:** Nâdiren rastlanan bir kullanımdır.
5. **Ebekuşağı/Ebemkuşağı**: Anadolu'da kullanılan bir tâbirdir. "Ebe" sözcüğü nine mânâsı taşır.
6. **Alakuşak/Alakorşak:** Karışık renkli kuşak demektir.

Anlam: *(Al).* Sözcüğün kökünde beğenilme, hoşa gitme anlamı bulunur. Örneğin aynı kökten türeyen *Alımlı* sözcüğü. *Alkımak* (övmek, beğenmek, hayırduâ etmek) fiiliyle bağlantılıdır. *Ilgım* ise serap mânâsı taşır ve çölde görülen hayalleri ifâde eder.

ALKIMAK: *Hayırduâ Etmek.* [TKA: **Alqımak**]
Eşdeğer: ALKAMAK, ALGAMAK, ALGIMAK, ALKUMAK, ALHIMAK
1. Bir insan için iyi temennîlerde bulunmak ve bu amaçla Tanrı'ya yakarmak. Tüm Dünyâ kültürlerinde başkaları için iyi dileklerde bulunma olgusuna rastlanır. Yüreği temiz olan insanların temennîlerinin tutacağına inanılır. O nedenle hayırduâ, genellikle yaşlı ve ermiş kişilerden istenir. Önemli bir işe başlamadan önce Ana-Atanın veyâ kutlu kişilerin hayırduâlarını istemek bir gelenektir. Bedduâ'nın tam karşıtı olan bir kavramdır.
2. Bir şeyin beğenildiğini ve onaylandığını, hoşa gittiğini göstermek. Bunun için el çırpmak, alkışlamak. Bu durum günümüzdeki küresel kültür anlayışının bir sonucu olarak tüm Dünyâ'nın ortak bir beğeni gösterme aracı hâline dönüşmüştür.
Anlam: *(Al).* Övmek, övücü sözler söylemek, iyilik temennî etmek demektir. Ayrıca *Al* kökü dikkat çekmeyi de ifâde eder; *Alım, Alımlı* sözcüklerinde olduğu gibi. İyi ruhların dikkatinin çekilmesini de uzak bir anlam olarak içerir. Yakutçada"Alkış" kelimesi efsun ve yemin anlamları taşır. *Kargımak* fiili ile aralarında bir karşıtlık oluştururlar. *Alkımak/Alkamak* fiilinin Macarca'daki "Alka" adlı bir kuş türünün adıyla bağlantılı olması muhtemeldir.

ALKIŞ: *Hayırduâ.* [TKA: **Alqış**]
Eşdeğer: 1. ALGIŞ, ALGUŞ, ALHIŞ 2. ALKIMA, ALKAMA
1. Bir insan için iyi temennîlerde bulunma ve bu amaçla Tanrı'ya yakarma. İyi dilekte bulunma. Eski Türk anlayışına göre "söz" pek çok şeyi değiştirmeye yetebilecek etkileyici bir güce sâhiptir.
2. Beğendiğini göstermek için el çırpmak. Bu davranışın iyi ruhları çağırmak anlamında unutulmuş ve yitmiş bir içeriği vardır. Ruhların elden çıkan sese geldikleri düşünülürdü.
Anlam: *(Al).* Yakarmak, övmek anlamları vardır. *Alkımak* (övmek, hayırduâ etmek) fiilinden türemiştir. Ayrıca *Algı* (idrak) sözcüğü ile aynı kökten gelir ve bu bağlamda sezgi anlamı ile de bağlantılıdır. *Alkamış* adı kutsanmış mânâsı taşımaktadır.

Açıklama: Algış ve Kargış sözcükleri (ayrıca türemiş oldukları Alkımak ve Kargımak fiilleri) kendi aralarında bir karşıtlık oluştururlar. Alkımak/Alkamak fiilinin Macarca'daki "Alka" adlı bir kuş türüyle olan bağlantısı dikkat çekicidir. Benzer bir ilişki karşıt kavram olan *Kargımak/Kargamak* fiili ile ondan türeyen "Karga" sözcüğü arasında bulunur. Bahaeddin Ögel "Alka" sözcüğünün kırmızı mânâsında bir renk adı olabileceğini ifâde eder. Ayrıca buradan yola çıkarak "Alka-Evli" ve "Kara-Evli" tâbirlerinin bir karşıtlık oluşturduğunu belirtir.

ALLAY HAN: *Vatan Tanrısı.* [TKA: **Allay Xan**]
Eşdeğer: ALIY HAN, ALAY HAN
Vatanı korur. Yurduna ihanet edenlere hastalık ve belâ getirir. İlk ata (ilk insan) olan "Elley"in adıyla da ilgilidir. Ateşi simgeleyen "Al" renk ile ve bu bağlamda "Albayrak" kavramıyla da bağlantılıdır, çünkü bayrak da üzerinde dalgalandığı vatanın koruyucusu olarak algılanır ve ateş onun koruyucu gücünü oluşturur. ***Not:* Karısı Allay Hanım ile aynı ismi taşır.**
Anlam: *(Al/Hal/El).* Topluluk sâhibi demektir. Aynı kökten gelen *Halay* kelimesi de toplumsal dayanışmanın ve birlikteliğin simgesel bir dışavurumudur. *Alay* sözcüğü ise askeri birlik mânâsı taşır.

ALLAY HANIM: *Vatan Tanrıçası.* [TKA: **Allay Xanım**]
Eşdeğer: ALIY HANIM, ALAY HANIM
Vatanın koruyucu ruhudur. Işıklı bir görüntüsü vardır. Bazı kaynaklarda toprak tanrıçası olarak da görülür. ***Not:* Kocası Allay Han ile aynı ismi taşır.**
Anlam: *(Al/Hal/El).* Dayanışma anlamı içerir. *Hala* (babanın kızkardeşi) sözcüğüyle de ilgilidir.

ALMA: *Kutlu Meyve.* [TKA: **Älma**]
Eşdeğer: ELMA, OLMA, ULMA, ULMO
Moğolca: ALIM, ALIMAN
Meyvelerin anası ve atası olarak kabul edilir. Türün tamamı, yeryüzüne Orta-Asya'dan yayılmış olup Altay ve Kafkas kökenlidir. Kazakya'nın başkenti Almatı'nın esi adı Alma Ata'dır ve elmanın Dünyâ'ya buradan yayıldığına inanılır. Dünyâ'da en çok türü olan ağaç elmadır. En çok yetiştirilen ve en çok yenen meyve de odur. Kadınla erkeğin birbirine duyduğu tensel sevginin simgesidir. Aksakallı kocanın (belki de aslında Alma Ata'nın) elinden aldığı elmanın kabuğunu yiyen kısır kadın ikiz doğurur. Kızılelma için ordular kıtalar aşmıştır. Masallarda hep büyülü elmalar vardır. Gizemli bahçelerden hep o çalınmış, üzerine türküler yakılmış, yavuklunun yanağı ona benzetilmiştir. Yunan mitolojisinde Altın Elma için kadınlar birbirlerine düşman olmuşlardır. Olgunlaşmayı temsil eder. Âdem ile Havva'nın cennette yedikleri yasak meyvenin elma olduğu, yasağın ise aslında cinselliği içerdiği, bu nedenle de elmanın cinselliği sembolize ettiği iddia edilir. İlk elma ağacını Alma Ata'nın diktiğine inanılır.

Anlam: *(Al/El).* Orta-Asya Türkçesi'nden hemen hemen tüm lehçe ve şîvelere aynı kökten geçerek kullanılan bu ad Türkiye Türkçesi'nde, Alma -> Elma dönüşümüne uğramıştır. Kelimenin kökeninde; "*Almak*" fiilinin ve meyvenin rengini simgesel olarak ifâde eden "*Al*" (kırmızı) sıfatının olduğu bilinmektedir.

ALMA ANA: *Savaş Tanrıçası.* [TKA: **Alma Ana**]
Moğol kaynaklarında Alma Hatan adıyla bir savaşçı tanrıça olarak yer alır. Türk kültüründe kadınların savaşçılığı yaygın olup, bu realite masallarda ve mitolojide de yansımaktadır. Türk-Moğol algılayışında kadın hiçbir zaman eve kapatılıp, saklanan biri değildir ve sosyal hayatta aktif rol alır.
Anlam: *(Al).* İsim *Almak* fiiliyle bağlantılıdır. Kızıl Elma/Alma tâbirinin Türk fetih anlayışını simgelediği dikkate alınırsa Alma sözcüğünün içeriği daha doğru anlaşılabilir. *Alagan, Algan, Alçu, Alkan, Almış, Alaman* sözcükleri Türkçe'de "Fâtih" (ülkeleri alan) anlamına gelir ve insanlara da isim olarak verilir. Hattâ bu isimleri taşıyan yer adları vardır.

ALMA ATA: *Savaş Tanrısı / Savaşçı Evliyâ.* [TKA: **Alma Ata**]
Savaşçı evliyâ. Fetih kültürünü simgeler. Bir rivâyete göre yeryüzünde ilk elma ağacını yeryüzünde o dikmiştir. Kazakya'nın başkenti Almatı'nın adı buradan gelir ve "Elmalı" veyâ Elma'nın yayıldığı yer demektir. Yakın bir zamana kadar da bu şehrin adı resmi olarak da Alma Ata idi. Elmanın varlığı ilk insana kadar uzandığı için Alma Ata'nın nerdeyse ilk insan ile ortak bir geçmişin ürünü olduğu öne sürülebilir. Alma sözcüğü emir kipinde olumsuz yapıda "Alma!" şeklinde de ele alınırsa, Elma'nın yasak bir meyve olduğu bir kez daha anlaşılacaktır. Fakat bu yasak öteki dünyâya âit olduğu, bu dünyâda ise öte âlemin tam tersi bir mantık geçerli bulunduğu için en kutsal ve en yaygın ağaç ile en çok tanınıp bilinen meyve elmadır. ***Not:* Aynı ismi taşıyan Alma Ata adlı bir tanrı vardır.**
Anlam: *(Al).* Elma Atası veyâ Fetihçi Ata demektir. Kelimenin kökeninde "*Almak*" fiili vardır. Bu fiil aynı zamanda fethetmek demektir.

Açıklama: Anadolu'da Sivas ilinin Şarkışla ilçesine bağlı "Alaman" adlı bir köy vardır ve burada bir evliya türbesi yer alır. İçerisinde orada yatan kişiye ait bir kılıç vardır. Alaman kelimesi fatih, fetihçi yani bir yeri alan kişi demektir. Ayrıca çok yakında bir Çermik (Kaplıca) bulunur.

ALP: *Cengâver.* [TKA: **Alp**]
Eşdeğer: 1. ALIP 2. İLP, İLB
Eşanlam: ALPAGUT, ALPAVUT, ALPAĞUT, ALPAGOT, ALPAGO
Savaşçı, yiğit kişi. Orduya gerektiğinde katılan yarı milis. Cesur, cesâretli, gözüpek demektir. Alplar, Hâkanın yanında bulundukları yere göre farklı adlarla anılırlar: **1. Çoro** (Sağ yan) ve **2. Yoro** (Sol yan). Ayrıca alplar değişik türlere veyâ sınıflara da ayrılabilirler:

* **Alperen:** Savaşçı Derviş demektir. Tanrı'nın buyruğuna uyarak onun uğrunda savaşır. Savaşlarda titizlikle uydukları insani kuralları vardır.

* **Alpkız:** Savaşçı kadın anlamına gelir. Dede Korkut öykülerinde adları geçer. Anadolu'da yaşamış olan Amazon adlı kadın savaşçılar olduğunu iddia eden görüşler vardır.

Anlam: *(Al).* Sözcük *Almak* fiilinden gelir. *Alpımak* fiili saygı göstermek, hürmet etmek demektir. *Alba* sözcüğü Moğolca'da görev anlamına gelir. Eski Türkçe *Alp* kökü savaş, güçlük, zorluk gibi anlamları bünyesinde barındırır. Dağların çok yüksek yamaçlarında yetişen bir bitkiye "Alpyıldızı" adı verilmesi bu ismin yücelik içeren saygınlığı ile alâkalıdır. Tatarca *Alpar* sözcüğü kahraman manası taşır.

ALPAMIŞ: *Söylencesel Kahraman.* [TKA: **Alpamış**]
Eşdeğer: ALPAMSI, ALPOMIŞ, ALPAMIS, ALPAMIŞA, ALPAMŞA
Bilinmeyen diyarlara yolculuklar yapmıştır. Masal yaratıklarıyla savaşmıştır. Anasının karnında 12 ay kalmıştır. Yedi günde yedi yaşına gelmiştir. Atının adı **Şubar (Bayşubar)**'dır. Ulu bir ağacın tepesindeki dev kuşun yavrularını ejderhadan (veyâ yılandan) kurtarır. Aya gidip gelir. Ateş kendisini yakmaz. Demir Ev'de hapis kalır. Kendisini hapseden hâkanın kızı tarafından kurtarılır. Döndüğünde nişanlısının evlendirildiğini görüp çoban kılığına girer ve yanına yaklaşarak gerçeği öğrenir. Sonunda nişanlısına kavuşur. Türk masal motiflerinin pek çoğunu bünyesinde barındıran bir öykünün kahramanıdır. Alpamış kuyuda (hapishânede) yedi yıl (bazı efsânelerde dokuz yıl) kalır. Kuyuya yaralı bir kuş (kaz veyâ güvercin) düşer. Kuşu tedâvi ederek kanadına, yazdığı mektubu bağlar ve gönderir.
Anlam: *(Al).* Yiğitlik gösteren demektir. *Alp* sözcüğünden gelir. Yiğitlik, kahramanlık anlamlarını taşır. *Alba* sözcüğü Moğolca'da görev anlamına gelir ve kendisine ilâhi bir görev verilmiş kişi mânâsı içerir.

Açıklama: Çok ilginç bir benzerlikle ünlü Türk-İslam âlimi Serahsî (Muhammed ibn Ahmed) de çok uzun yıllar Karahanlılar döneminde Özkent hapishanesinin içindeki bir kuyuda tutulur ve el-Mebsut adlı ünlü eserini bu kuyuda etrafına topladığı öğrencilerine gizlice (yada aldığı izinle) yazdırdığı söylenir. Güvercinle gönderilen mektup motifi de yazdırılan kitapla örtüşür. Ancak Es-Serahsî târihsel verilere göre gerçekten bir kuyuda hapsedilmiştir ve uzun yıllar burada eziyet görmüştür. Ancak buradan anlaşılmaktadır ki, kuyu hapsi geçmişte gerçekten uygulanan acımasız bir cezâdır.

ALPKIZ: *Savaşçı Kadın.* [TKA: **Alpqız**]
Eşdeğer: ALPGIZ, ALIPGIZ
Dede Korkut Öyküleri'ndeki ve anlatılardaki Alpkızların, daha eski çağlarda Anadolu'da yaşamış olan Amazon adlı kadın savaşçılar olduğu söylenir. Türk söylencelerindeki Alpkızlar motifi incelendiğinde Amazonlar ile birebir aynı özellikleri taşımasalar bile, kesin olan, Türk kültüründe Savaşçı Kadın unsurunun sıklıkla rastlanan bir durum olduğudur. Örneğin Oğuz Han'ın annesinin veyâ Dede Korkut öykülerinde Burla Hatun'un Alpkızları vardır. Onlar da tıpkı erkekler gibi savaşçıdırlar. Ayrıca târihî İskit bölgesinde yapılan kazılarda mezarlarda ve höyüklerde ok başları, demir hançerler ve kılıçlar ile birlikte gömülmüş 40 tane kadın cesedi ortaya çıkarılmıştır. Amazonların da İskit/Saka kökenli bir topluluk oldukları kesinleşmiştir. Amazonlar, erkeksiz bir toplumdur. Senede bir kez çocuk doğurmak için erkeklerle birlikte olurlardı ve doğan çocuk erkekse babalarına gönderirlerdi. Yaygın inanışa göre Amazonların daha rahat ok atabilmek ve mızrak kullanabilmek için sağ tek göğüslerini ateşle dağladıkları söylenir (Eski Yunanca Amazon sözcüğü göğsü olmayan demektir). Târihsel verilere göre günümüzdeki Türkiye sınırları içinde Karadeniz kıyılarında yaşamış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

ALTAN: *Altın Tanrısı.* [TKA: **Altan**]
Eşdeğer: 1. ALTIN, ALTUN 2. ALTAY 3. İLTEN, İLTEY 4. OLTIN, OLTİN
Moğolca: 1. ALT 2. ALTAN
Macarca: ARAN
Altın Dağ'ın sâhibi ve koruyucusudur. Altından bir giysi giyer. Altın, Türk kültüründe hâkanlık (imparatorluk) simgesidir. Altın çukalı (zırhı) ve tolgası (miğferi) vardır. Kargısı ve yayı altındandır. Altın Dağ erişilmez bir uzaklıktadır ve zirvesi görünemeyecek kadar yüksektir. Altan Han yerle göğü birbirine bağlayan bu dağdan sorumludur ve zirvesinde oturur. Zenginliği, ihtişamı, yönetim erkini ve değerli madenleri temsil eder. Çünkü altın bütün insanlık târihinde zenginliğin en bilinen simgesidir ve pek çok büyük uygarlık altın para uygulamasını târih içinde zenginliği biriktirmek kullanmıştır.

Kazakya'da Isık Kurganı'nda bulunan altın zırhlı, altın giysili tekin (prens) bu anlayışın somut bir dışavurumudur. Atı için altından koşum takımı bulunan 18 yaşında olduğu tahmin edilen genç bir prense (tekin/tigin) âit cesedin üzerindeki altın zırh bile bir sanat eseridir. Kurganda bulunan *"Han uya üç otuzı yok boltı, Utugsi tozıltı"* şeklindeki bir yazıyı bazı araştırmacılar *"Han oğlu 23'ünde öldü, Halkı sağolsun"* şeklinde çevirdiler. Bu müthiş giysiden ve altın eşyâlardan da anlaşılmaktadır ki, altın nesneler yalnızca gösteriş amaçlı değil Altan Han'a duyulan bir saygının sonucu olarak bu kurgana koyulmuştur. Belki de böylece Altay Han'ın gönlü alınarak genç prensin cennete gitmesi sağlanacağı düşünülmüştür. Macarlarda ise **Arany Atyacska** (Altın Ata) adlı bir karakter vardır. Ural-Altay kültürlerinin ortak bir motifidir.
Anlam: *(Al/Hal/Yal).* Işıltı, parıltı anlamlarına gelir. *Altın* sözcüğü ile aynı kökene sâhiptir. *Alım, Alımlı* gibi göz alıcılık ve *Alav (Alev), Alaz* gibi yakıcılık bildiren kelimelerle aynı kökten gelmektedir. Mogurca'da *Haltan* olarak geçer.

ALTANHADAS: *Kutup Yıldızı.* [TKA: **Altanxadas**]
Moğolca: ALTANKADAS, ALTANHADAK, ALTANHADAH, ALTANHUDAV
Göğün bu yıldızın etrafında döndüğüne inanılır. Tanrılar atlarını bu kazığa bağlarlar. Yeraltını, yeryüzünü ve gökyüzünü birbirine bağlayan bir eksendir.
Anlam: Moğolca kökenli bir tamlamadır. "Altın Çivi" veyâ "Altın Kazık" demektir.

ALTINÇAĞ: *Asrı Saadet.* [TKA: **Altınçağ**]
Eşdeğer: ALTINÇAK, ALTANŞAK, ALTUNÇAĞ
Moğolca: ALTANGALAV, ALTANGALAB, ALTANKALAB
İnsanların mutluluk, zenginlik, refah ve huzur içinde özgür ve kavgasız yaşadığı geçmiş bir dönemi anlatır. Kimileri ise bunu geleceğe yönelik bir Ütopya (Düş-Ülke) hâline getirerek, insanların üst düzey bir bilince ulaştığı, toplumsal bir yapıyı anlatmak için kullanmıştır. İnsan psikolojisinin doğal bir sonucu olarak geçmişe özlem veyâ gelecekte daha güzel bir dünyâ umudu hemen her toplumda bir biçimde kendisini dışavurmuştur. "Düş-Ülkeler" aslında olmayan, bugün gerçekleşmesi imkansız toplum tasarımlarıdır. Bu ülkeler geleceğin mükemmeliyetçi bir hayali olabileceği gibi geçmişte var olduğu düşünülen kusursuz bir dönemin özlemi şeklinde de ortaya çıkabilir. Örneğin İslâmiyet'le birlikte Dört Hâlife dönemi Altınçağ (Asr-ı Sâadet) olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Geleceğe yönelik düş-ülkeler kadar geçmiş çağların anlatıları da hayal gücünden yeterince yararlanır. Çoğu zaman geçmişe yönelik bu tür tasvirler gerçeği doğru yansıtmaktan uzak olup, abartılarla donatılır. Bâzen de ulaşılmak istenen kayıp bir ülkenin varlığı ile birleşir ve hattâ bu düşsel tanımlamalara gerçekten inanıldığına bile rastlanır. Örneğin her tarafı altından veyâ zümrütten yapılmış kentlerin gerçekte var olduğundan bahsedilir.

ALTINDAĞ: *Kutsal Dağ.* [TKA: **Altındağ**]
Eşdeğer: 1. ALTUNDAĞ, ALTANTAV, ALTANTAĞ, ALTANDAG, ALTANTAK, ALTUNTAH 2. OLTINTOG
Eşanlam: 1. BOZDAĞ, PUSTAK, PUSTAG 2. DAZDAĞ, TASTAV, TAZTAĞ, TASTAK, TASKILTAV 3. KIZILDAĞ
Moğolca: ALTANAVLA, ALTANULA
Altay Dağları'nın simgeselleşmiş biçimidir. Gökyüzünde bulunur. Bâzen 33 katlı olarak anılır. Türk yurdunun ve devletinin enginliğini göz alıcılığını temsil eder. Burada dokuz tanrı yaşar. Zirvesinde ise Altan Han vardır. Tanrı Ülgen'in tahtı burada yer alır. Altın Türk kültüründe hâkanlık (imparatorluk) simgesidir. Altın pâdişahı, gümüş veziri, tunç ise halkı simgeler. Altay dağları Türkler için o kadar büyük bir öneme sâhiptir ki, Asya'daki akraba kavimlerden ayırmak için ikili bir sınıflandırma yapılır:

1. Ural kökenli soylar ve dilleri ile 2. Altay kökenli soylar ve dilleri şeklinde ayrılırlar. Ural dağları da Ugor kökenli kavimler için aynı önemi taşır. "Tas Tav" (Kel Dağ) adı verilen bir yerin "Tanrılar Yurdu" olarak algılandığı dikkate alınırsa bu sıfatın Altandağ'ı nitelemekte kullanıldığı söylenebilir. Bu dağlar mitolojideki Altındağ motifinin oluşumuna kaynak teşkil etmiş olabileceği gibi aynı zamanda bu motiften etkilenerek gerçek Altay dağlarına bu adın verilmiş olması da muhtemeldir.
Anlam: *(Al).* Işıldama, parıldama, değerlilik anlamlarına gelir. "Al", Türk lehçelerinde kırmızı renk olduğu kadar "Altın" anlamına da gelir. Altay dağının adı *Al* (altın) ve *Tay* (Tağ/Dağ) sözcüklerinin bileşimi olup "Altay" kelimesi bu bağlamda zaten Altındağ demektir.

ALTINKAZIK: *Kutup Yıldızı.* [TKA: **Altınqazıq**]
Eşdeğer: ALTINGAZIH, ALTINKAZGIK, ALTUNKAZUK, ALTUNGAZIK, ALTUNKAZIH, ALTANKAZGUK
Eşanlam: ALTANKALA, ALTANHALA
Moğolca: ALTANHADAS, ALTANKADAS, ALTANHUDAV, ALTANHADAK, ALTANHADAH
Gökyüzünün tam tepesinde bulunan yıldız. Göğün bu yıldızın etrafında döndüğüne inanılır. Gökyüzü tanrıları atlarını bu kazığa bağlarlar. Yeraltının da böylesi kutsal bir kutup merkezi ve kazığı vardır. Yeraltı tanrıları da atlarını bu kazığa bağlarlar. Yeraltı ve gökyüzü kutuplarını birleştiren ise Demir Direk veyâ Ulukayın'dır. Bâzen de Tanrı'ya gidilen bir kapı veyâ delik olarak ifâde bulur. **Akboz At** ve **Gökboz At** adlı iki at Demirkazığın etrafında döner. Moğolca'daki Altanhadas kelimesinin anlamı "Altın Çivi" demektir. Kazık, direk, çivi gibi nesneler hep bir yere çakılmış olmayı ifâde eder ki, göğün sâbitlendiği bir ekseni vurgulamaktadır. Bu yaklaşım bilimsel olarak da zaten geçerli görünmektedir.

ALTINTEREK: *Gök Direği.* [TKA: **Altıntäräk**]
Eşdeğer: ALTUNDİREK
Yeraltı ve gökyüzü kutuplarını birleştiren direktir. Bu direğin gökyüzünde kalan kısmıdır. Bâzen "Altındirek" *(Altanterek, Altuntirek, Altaytereg)* olarak da söylenir. Göğün en üst katlarına kadar yükselir. Alt kısmı (Dünyâ'da kalan bölümü) Demirdirek olarak da bilinir. "Terek" sözcüğü Türk dillerinde ağaç anlamı da taşır. Altındirek çadırın orta direğine (Bagan/Bağana) benzetilir ve aynı zamanda Altınkazık (yâni Kutup Yıldızı) ile de bağlantılıdır.

ALYABAN: *Cadı.* [TKA: **Alyaban**]
Eşanlam: ALYABANİ
Yabâni kadın varlık olarak tanımlanır. Saçları dağınıktır. Gözleri kızıldır. Yakaladığı insanları kaçırır. Genellikle ıssız yerlerde ortaya çıkar. Ortadoğu kültürlerinde **Aleybanı (Alyabâni)** ve **Kuleybanı (Gulyabâni)** adlı varlıklar bâzen birlikte anılırlar. Bu isimler *Albastı ve Gulbastı* şeklindeki ikili bir anlayışın da izlerini taşır. Kafkas anlatılarında özelliklere sahip *Alav* adlı bir varlık bulunur.

AMA HANIM: *Yaratıcı Tanrıça.* [TKA: **Ämä Xanım**]
Eşdeğer: AMMA HANIM, EME HANIM
Yaratıcı güçleri olan bir tanrıça olarak anlatılır. İskitlerdeki Apa (Abay) adlı tanrıça ile arasında bir bağ olması da muhtemeldir. Bâzen evi koruyan bir tanrıça olarak adı geçer. Ana tanrıça Umay ile de ilişkilendirilmektedir. Sümerlerde de "Ama" adlı bir tanrıça mevcuttur.
Anlam: *(Am/Em).* Hastalıkları iyileştiren, tedâvi eden, ilaç yapan demektir. Bu kök Türkçe ve Moğolca'da kadınlık, ilaç, aşk gibi kavramlarla bağlantılıdır. Moğolca'da *Amı/Ami (Amın/Amin)* sözcükleri ruh veyâ yaşam mânâsı taşır. Türkçe'deki *Eme* (Hala, Teyze) ile bağlantılıdır. Anadolu'da *Ama, Eme, Apa, Ebe* gibi sözcükler hep kadın akrabaları anlatır. *Em* kelimesi Eski Türkçe ilaç demektir.

AMBAR ANA: *Dişilik Tanrıçası.* [TKA: **Ambar Ana**]

Eşdeğer: ANBAR ANA

Kadınları ve kadınların yaptığı işleri gözetir, çalışmalarına bolluk verir. Kendisi için yapılan törenler vardır. Kadın şamanlar ondan yardım dilerler. Özbek kültüründeki önemli mitolojik kişiliklerden birisidir. Her ne kadar kiler, depo mânâsı taşıyan Arapça "Ambar" sözcüğü ile bağlantısı olmasa da kelime benzerliği nedeniyle "Kilerin Koruyucu Ruhu" mânâsını da içerir hâle gelmiştir. Çünkü kilerler ile en çok muhatap olan kişiler evdeki kadınlardır. Benzeşim yoluyla özdeşleşmiş olan **"Ambar İyesi"** evin kilerinde veyâ deposunda yaşadığına inanılan bir varlıktır. Kilerdeki buğdayları yer. Kedi kılığına girebilir ve buraya dadanan küseleri (fâreleri) kovalar. Ambardaki kedileri beslediği de olur. Fareleri kovaladığı için genellikle kedilerden hoşlanan ve onlarla arası iyi olan bir varlıktır. Eşyâların yerini değiştirir hattâ kızarsa kırabilir. Bazı geceler kilerden gelen sesleri, tıkırtıları o çıkarır. Göze neredeyse hiç görünmez. Saklanmayı sever.

Anlam: *(Am/Em).* Bu kök Türkçe'de dişilik bildirir ve aynı zamanda iyileştiricilik ve ilaç anlamlarıyla da bağlantılıdır. Örneğin *Emmek* ve *Emzirmek* dişil içeriğe sâhiptir. Depo, kiler anlamındaki Arapça "Ambar" sözcüğüyle (bazı lehçelerde *Anbar* olarak söylenir) ilgisi yoktur. Fin-Ugor kökenli kılık değiştirebilen "Amba" adlı ruhla da ilişkili olduğu öne sürülür. Tatar halk inancındaki "**Amba"** adlı varlık ise boş evlerde yaşar.

AMRA: *Âşık.* [TKA: **Ämrä**]

Eşdeğer: AMRAK, AMRAĞ, EMRE, İMRE

Anadolu'da farklı halk ozanlarının, âşıkların ve dervişlerin isminde yer alan "Emre" sözcüğünün ilk biçimidir (Örneğin; *Yunus Emre, Taptuk Emre*). Bu kavramın Türkçe'de "Âşık" (birisini çok seven, tutkuyla bağlanan ve mecazen Tanrı sevgisiyle dolu olan) anlamına geldiği dilbilim açısından kesinleşmiş durumdadır. Ayrıca baharda buzların erimesi ile ilişkili görülen "İmre" kavramı ile bağlantılı olduğu kabul edilmektedir.

Anlam: *(Am/Em/İm).* Türk-Moğol dil bütününde ilaç, ağız, dişilik ve işâret bildiren bu kökten türeyen *Amramak/Emremek/İmremek* fiili âşık olmak demektir ve *Emre* kelimesi de "Âşık" mânâsı taşır. *Amrağ/Amra/Emre* dönüşümüne uğramıştır. Anadolu'da "İmremek" ve "İmrenmek" fiilleri bir şeyi çok sevmek, gıpta etmek, aşırı istek duymak mânâları taşır.

AMULCA: *Türklerin Soy Atası.* [TKA: **Amulca**]

Eşdeğer: 1. ABULCA, EBÜLCE 2. ABULŞAD, AMULŞAD

Türklerin ve Moğolların ilk atası. Nuh Peygamberin oğlu olarak soykütüklerinde kayıt altına alınmıştır. Kurt sütü içmiştir. Eski kaynaklarda daha az rastlanmakla birlikte Amulşad/Abulşad söylenişi ise sondaki *–şad* eki dikkate alındığında (Türkçe'deki Kurşad ismi ve Natulşad adlı efsanevi hakanın adında olduğu gibi) eski Türkçe'nin ender rastlanan isimlerinden biridir.

AMURGA: *Canavar.* [TKA: **Amurga**]

Eşdeğer: AMIRGA

Moğolca: 1. ABURGA, ABURYA, ABARGA 2. AVRAGA, AVRAYA

Vahşî, korkunç ve devâsa yaratık. Korkunç bir dev olarak görülür. Moğol kültüründe de farklı söyleyişlerle yer alan bir kavramdır. Ayrıca Tuvalarda güreşçilerin yükseldiği en son seviye ünvanı da bu adla anılır.

Anlam: *(Ab/Av). Aparmak* kelimesi kapmak, alıp götürmek anlamlarını içerir. Ayrıca *Avlamak* fiili ile de bağlantılı görünmektedir.

ANA: *Valide.* [TKA**: Ana**]
Eşdeğer: ANAY, ENE, ENİ, İNE, İYE, ONA
Eşanlam: ÖG, ÖK
Moğolca: ECİ, ECE, EÇE, EJE, EZİ, ESE, EZ, EH, EHE
Macarca: ANYA
Soyundan gelinen dişil kişi. Bir insanı doğuran kimse. Mitolojide soyundan gelindiği kabul edilen varlıklara veyâ yaşamın özünü oluşturduğu düşünülen dişil unsurlara da Ana denilir. Örneğin Kurt Ana, Geyik Ana… Soyundan gelindiğine inanılan belli başlı hayvanlar şunlardır: *Kurt, Geyik, Boğa, Kartal, Köpek, Deve, Kuğu, Ayı…* Ayrıca hayvanlardan başka *Od (Ateş), Kuyaş (Işık), Su, Toprak* gibi temel yaratıcı unsurlara da bu şekilde hitap edilir. Bu varlıklar aynı zamanda tanrısal nitelikler taşırlar. İslam diniyle birlikte keramet sâhibi kadın evliyâlara da Ana denilmeye başlanmıştır. Anayurt (Anavatan) sözcüğü toprağın dişil olmasıyla da ilgilidir. İnsanın ölünce gömülmesi onun tekrar ana rahmine dönüşünü sembolize eder. Uyku ve gece insanoğluna ana rahmindeki sakin ve sessiz dönemi anımsatır bilinçaltında. Ana kavramı tüm toplumlarda doğurganlığın simgesi olmuştur.
Anlam: *(An).* Anılan kişi demektir. *Anmak* fiiliyle bağlantılıdır. An kökü zihinsel faaliyetleri temsil eder. Moğolca'da *Anh*, önde gelen, birinci sıradaki demektir. Ana kimi etimoloji araştırmacılarına göre Hitit/Hatti kökenli bir kelimedir. Hatti (Eti)'ler, Hititler Anadolu'ya gelmeden önce de var olan sonra Hititler ile kaynaşan bir toplumdur. Anlayış gücü ve zihinsel yeteneklerle de ilgili bir kökten gelir. Bazı lehçelerde **Anne** ve **Atte** biçimine de dönüşen Ana ve Ata kelimeleri aynı zamanda ön ek olarak da kullanılırlar. Özellikle ana ile ilgili olarak şu örnekler verilebilir: *Anayurt, Anadil, Anayasa, Anayol, Anakent, Anayapı, Anakapı, Anasoy, Anakara, Anapara* gibi… Moğolca'da Anah fiili, iyileştirmek, tedâvi etmek demektir. Tunguz Mançu dillerinde Enin olarak geçer ve yine anne demektir. "Anya" biçimiyle Macarca'da yer alır.

ANAK İYESİ: *Caminin Koruyucu Ruhu / Meleği.* [TKA**: Anaq İyäsi**]
Eşdeğer: ANAH İYESİ
Eşanlam: TOPLAĞ İYESİ, TOPLAK İYESİ, TOPLAH İYESİ
İbadethanelerin ve Camilerin koruyucu ruhu veyâ meleği olarak kabul edilmiştir. İslam inancının Türk topluluklarında ilk kabul edildiği dönemlerde halk inancında yerleşmiştir. Daha sonraları "İye" (Sahip, Koruyucu) anlayışının İslam'a aykırı olduğu düşüncesiyle her caminin bir meleği olduğu söylenerek İye kavramı yerine Melek tercih edilmiştir. Daha sonraları da bütünüyle terkedilmiştir bu inanç. Ancak sınırlı da olsa bazı yörelerde geçerliliğini bugün de sürdürmektedir. Örneğin Tatar halk kültüründe çok az da olsa bazı yörelerde *Mescid İyesi* anlayışı sürdürülmektedir. Bu varlık daha çok şakacı olarak anılır; cami kapılarını açar kapatır, ayakkabılıkta duran papuçları gizler, namaz kılan kimsenin seccadesinin ucundan çeker fakat insanlara zarar vermez. Tam tersine camiyi kötü ruhlardan korur. Onun yakınlarda olduğunun farkına varınca, sâdece insanın bildiği duaları okuması gerekir. Bazı insanlar onu elinde asası, başında sarığı olan beyaz giysili bir yaşlı olarak gördüklerini söylerler.
Anlam: *(An).* Anma yeri (Allah'ın adının anıldığı yer) demektir. *Anmak* fiilinden türemiştir. *Ananklar* adlı kutsal ruhlar ile de bağlantılı görünmektedir. *An* kökü zihin gücünü ifâde etmektedir. Teleğütçe'de *Eneke* sözcüğü koruyucu ruh demektir. Tatarca *An* sözcüğü akıl anlamına gelir.

Açıklama: Türk kültüründe İslâmiyet'i kabulun ilk yıllarında İslami terminolojiyi halk anlayışı Türkçeleştirmiştir ve Arapça "toplanmak" kökünden gelen "Cami" kelimesi karşılığında Türkçe "Toplak/Toplağ" sözcüğü kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki tâbirler tamamen halk kültürü içerisinde kendiliğinden türemiştir:

* **Toplak:** *Cami* (Toplanılan yer anlamında).
* **Anak:** *Mescid* (Allah'ın adının anıldığı yer anlamında).
* **Komaltmak:** *Namaz Kılmak* (Koymak, başı yere koymak anlamında).
* **Yükünmek**: *Secde Etmek* (Yüklenmek, yükümlülük, üstlenmek anlamında).
* **Baçağ:** *Oruç* (Moğolca "Maçağ" kelimesinden gelir).
* **Yunup:** *Abdest* (Yunmak; yıkanmak kökünden gelir).
* **Ünlen:** *Müezzin* (Ünlemek; seslenmek kökünden gelir).
* **Kümbet:** *Türbe* (Küm/Köm kökünden, gömülen ve yuvarlak yer anlamında).

AND: *Yemin.* [TKA: **And**]
Eşdeğer: ANT
Moğolca: 1. ANDA 2. ANDGAY, ANDKAY, ANDAGAY, ANDAKAY, ANDAHAY
Kişinin bir davranışı gerçekleştireceğine veyâ yapmayacağına dâir kendi kendisine (vicdanına) veyâ ilâhi bir varlığa karşı verdiği söz. Genellikle Tanrı'yı veyâ kutsal sayılan başka bir varlığı tanık göstererek, onun adını kullanarak bir olayı doğrulama (doğruluğuna dâir beyanda bulunma) yada kendi kendine söz verme amacı ile kullanılır. Sözün kutsal gücüne olan inançtan kaynaklanan bir kavramdır. "Ant" sözcüğünden türemiş olan *"Antlaşma"* kavramı da "karşılıklı olarak ant içmeyi" ifâde eder ki, zamanla anlamı genişleyerek sözleşme (*mukavele, muahede*) veyâ uluslararası anlaşma mânâlarını da içerir hâle gelmiştir. Ayrıca bu sözcük hukuk literatürü içerisinde bir terim olarak yerleşmiş durumdadır. Yeminden dönmek büyük bir günah ve suç olarak kabul edilir. Türk-Moğol kültüründe önemli bir yer tutan kan kardeşliği de yine ant içilerek gerçekleştirilir ve bu kan kardeşi olmuş bu kişilere *Antlı* denir. İslâmiyet içerisinde yemin daha çok Allah'ın isimleri anılarak yapılır. Eski Ortadoğu kültüründe yemin edenler sağ ellerini birbirine vururlar. Mahkemelerde veyâ Millet Meclislerinde ant içilerek işe başlanır.
Anlam: *(An).* Yemin demektir. Söz verme, anlaşma anlamlarını içerir. *An* kökü Moğolca ve Türkçe'de tutmak, hatırlamak, hafıza anlamlarını barındırır. Örneğin; *Anmak, Anımsamak, Anlamak* fiilleri ile *Anıt, Andaç* sözcüklerinde olduğu gibi. *Anız* kelimesi Karakalpakça'da efsâne anlamına gelir ve insanlığın en eski hâtıralarının akılda tutulup anılması mânâsı taşır. And kavramı da dolayısıyla akılda tutulup korunması gereken bir olgudur.

ANDAGAY: *Kutsal Sözleşme.* [TKA: **Andagay**]
Eşdeğer: ANDAHAY, ANDAKAY
Ahit, söz verme demektir. Bu sözv verme kan üzerine yapılır. Antlaşmadan dönmek büyük bir suç olarak kabul edilir. Söz ile bildirdiği davranış, sonuç veyâ nesne arasında bir farklılık olmadığı, sözün (ve adların) bir anlamda bunların ruhu olduğu, aralarında bir bağ olduğu düşüncesinin bir sonucudur. Büyük veyâ önemli bir Ant içilirken bir kaba kan akıtılmasının nedeni de budur. Başkurtlar'da yeri kazarak ant içme uygulaması ise mezarı dolayısıyla ölümü çağrıştırması ile bağlantılıdır. Türklerde demir kutsal olduğu için pek çok Türk topluluğunda bu nedenle kılıçla veyâ bıçakla ant içilir. Bu aynı zamanda sözünde durmayanın bu âletlerle kanı dökülsün anlamına da gelir. And yerine getirilmediğinde insanın en azından onurunda bir eksilme meydana geleceğine, bâzen de felâketlerle karşılaşılacağına ister çağdaş, ister ilkel hemen her toplumda inanılır. Bu nedenle de Anadolu'da "Söz namustur," şeklinde bir deyim vardır.
Anlam: *(An).* And (yemin) sözcüğü ile doğrudan alakalıdır. *Anmak* fiili ile de ilgili görünmektedir. Verilen sözün akılda tutulması onu kişiye ait kılacaktır.

ANDAKAR: *Kan Kardeşi.* [TKA: **Andaqar**]
Moğolca: ANDA, ANDAHAR
Eşanlam: ANTLI, ANDLI
Eski Türk-Moğol geleneğinde bir tasın içerisine koyulan süte kişilerin bileklerinde açtıkları kesikten kendi kanlarını akıtıp içmeleriyle kan kardeşi olunur ve gerçek kardeş gibi hüküm görür. Ant içerek kan kardeşi olmayı ifâde eder. Türklerde ve Moğollarda ortak ve eski bir gelenektir. Bugün dahi Türk dillerinin pek çoğunda "Ant İçmek" tâbiri kullanılır ve bu deyim yemin edilirken içilen Süt ile bağlantılıdır. "Söz Vermek" deyimi de sözün bir nesne gibi başkalarına devredildiği düşüncesinin bir kalıntısıdır. Moğol mitolojisinde "Anda Bars" denen ve insanlarla kan-kardeş olmuş bir Pars ongunu (totemi) vardır. Eski Türk-Moğol kültüründe Andalar birbirlerini kardeşlerinden daha ileride korur, sayar ve kayırmaya çalışırlar.
Anlam: *(An).* Yemin etmiş olan demektir. Dolayısıyla *And* sözcüğüyle bağlantılıdır. Moğolca kökenlidir. Eski Altayca'da *Anta*, Tunguzca ve Mançuca'da *Anda* biçimiyle yer alır. *Anmak* fiili ile de alâkalıdır. Dolayısıyla eski Türkçe'deki zihin, hafıza bildiren (damaksıl N ile söylenen) Ang kökü ile bağlantılıdır.

ANDAR: *Ateş Tanrısı.* [TKA: **Andar**]
Eşdeğer: ANDIR
Ateşi korur. Bâzen kızarak yeryüzünde yangınlara neden olur. Elinde bir yola (meşale) ile betimlenir. Saçları ateştendir. Gözleri alev saçar. Heybetli ve kaslı bir görünümü vardır. Meşalesi kendiliğinden hiç sönmeden sürekli yanar. Bitkilerin koruyucu tanrısı olarak da görülür. Yeraltının veyâ Cehennem'in koruyucusu olarak da söylenir. Azerbaycan Türkçesi'ndeki "*Andıra Kalmak*" ve Anadolu Türkçesindeki "*Ender Kalmak*" deyimleri bedduâ içerikli filer olarak kullanılır. Ayrıca "*Andıra Kalasın"* veyâ "*Ender Kalasın"* ifâdeleri "Kahrolsun" veyâ "Lânet olsun" mânâsında halk ağzında kullanılırlar. Ayrıca **Andarhan Hatun** adında bir tanrıçadan da bahsedilir, fakat o yeryüzünün koruyucusu olarak anlatılır.
Anlam: *(An/En/Yan).* Yandıran (yakan) demektir. *Anmak* ve *Ant* kelimelerinden ve eski Türkçe'de avlanmak anlamı da içeren *An* kökünden gelmektedir. Bu bağlamda çok anılan, adına yemin edilen mânâsına geliyor olması uzak da olsa ihtimal dâhilindedir. Azericede, kara ve çirkin anlamında kullanılan, "*Enter*" kelimesinin kökeni de yine bu isimle ilgili görünmektedir. Sözcüğün Arapça "Ender" (nadir bulunan) kelimesi ile etimolojik alâkası yoktur.

ARAGÜN: *Çarşamba Günü.* [TKA: **Aragün**]
Türklerde haftanın tam ortasıdır (bâzen de çalışma günlerinin sonuncusudur) ve bu nedenle bu güne değişik anlamlar yüklenmektedir. Diğer günlerden farklı olarak görülmektedir. Fars kökenli takvimlerde Çarşamba Günü'ne karşılık gelmektedir. Navruz'dan önceki son dört Çarşamba'ya özellikle Azeri kültüründe ayrı bir önem verilir. Navruz yaratılışın aşamalarını simgeleyen dört öğeyle (su, ateş, rüzgâr ve toprak) ilgili kutlamaları içerir. Genel olarak Çarşamba günlerinde ve özellikle bu son dört Çarşambada gece vakti dikkatli olunması ve doğaya (doğa ruhlarına) saygısızlık yapılmaması gerektiğine inanılır. Navruz'dan önceki dört Çarşamba şu isimlerle anılır:

1. Su Çarşambası: ("*Sular Navruzu*"). "*Ezel Çarşamba"* da denilmektedir. Bugünde su kanallarında düzenleme çalışmaları yapılır, su kaynakları ve kuyular temizlenir. Henüz gün doğmadan tüm insanlar su kıyılarına veyâ kuyulara, çeşmelere gider. Önce ellerini yüzlerini yıkarlar ve sonra su üstünden atlarlar. Yaralılar yaralarına su sürer. İnsanlar birbirlerinin üzerine su serperler. O gün sudan geçenlerin yıl boyunca hastalığa yakalanmayacağına inanılır. Eski Türklerde su tanrıları *Aban ve Yadan*'ın onuruna türküler ve duâlar okunduğu bilinmektedir.

2. Od Çarşambası: (“*Otaş Navruzu*”). “*Üskü Çarşamba”* olarak da bilinen gündür. Bu gelenek eski Türklerin Güneş'e ve Od’a (ateşe) olan kutsal inancından veyâ saygısından kaynaklanmaktadır. Geleneklere göre, bu gün ateş yakılarak ateşin üzerinden atlandığı takdirde insanın içinde bulunan tüm kötülük ve çirkinliklerin yakılmış (ortadan kaldırılmış) olacağına inanılır.

3. Yel Çarşambası: (“*Salhın Navruzu*”). “*Esen Çarşamba*” olarak da bilinir. Bu günde esen sıcak veyâ ılık rüzgârlar yazın gelişini insanlara haber verirler. Uyanan yel, daha önceden uyanmış olan suyu ve ateşi harekete geçirir. Navruz şenliklerindeki Yel Baba töreni geçmiş çağlardaki yel tanrısı inancı ile ilgilidir. O gece söğüt ağacının veyâ kutlu sayılan başka bir ağacın altına gidilerek “Yel Baba” çağırılır. Eğer Yel Baba (Yel Ata) insanların sesini duyup eserse ve söğüdün dallarını toprağa dokundurursa, tutulan dilekler yerine gelecek demektir.

4. Yer Çarşambası: (*“Toprak Navruzu”*). “*Yılahır Çarşambası”* da denir. Navruz öncesindeki son Çarşamba gününde nihâyet yer uyanır, nefes almaya başlar. Toprak artık ekilmeye hazır olduğu için ona tohum serpilebilir. Söylencelere göre geçmiş çağlarda gıda kıtlığından dolayı eziyet ve sıkıntı çekilen bu günde su, ateş ve yel bir araya gelerek, Toprak Hatun’un yeraltı tapınağına konuk olarak giderler, ondan yiyecek isterler ve böylece uyumakta olan toprağı uyandırırlar.

ARAH HAN: *Ruh Tanrısı.* [TKA**: Arax Xan**]
Eşdeğer: ARAK HAN
İnsan ruhları hakkında karar verir. İnsanın geleceğini belirler. Yeraltı âleminde yaşar. Tatar inançlarındaki ruhları öte âleme götüren “Erek” adlı Ölüm Meleği ile de bağlantılıdır.
Anlam: *(Ar/Er).* Arayan demektir. *Aramak* sözcüğünden türemiş görünmektedir Fakat bu konuda kesin bir kanıya varmak zordur. Türkçe’de *Araklamak* (gizlice alıp kaçırmak) şeklinde bir fiil vardır. Moğolca’da *Arılah* fiili görünmezliği, *Ereh* ise aramayı belirtir. Arapça “Ruh” sözcüğünün çoğulu olan Arvah (Ervah) ile alâkalı olduğu iddiası pek mantıklı değildir. Çünkü *Arah/Arvah* kelimesi aslında Tunguz-Mançu, Moğol-Buryat ve Türk-Altay dillerinde yer alan ve kötü ruhlarla ve öteki âlemle iletişime geçmeyi ifâde eden Ar kökünden türemiştir ve *Arbamak/Arvamak* fiilinin çekimli hâlidir.

ARAN: *Avlu.* [TKA**: Aran**]
Eşanlam: 1. ÖĞEN, ÖVEN, ÖGEN, ÜĞEN, ÜVEN, ÜVENİK 2. ÇULAN, ÇOLAN
Evin ön bahçesidir. Bir evin önündeki çevrilmiş yer, çeşitli işlerin görüldüğü alan, bahçe demektir. Fakat bu alanda ekim yapılmaz, bazı günlük işlerin görülebilmesi için, düz ve boş bir alan olarak bırakılmıştır. Evin dış dünyâdan ayrılan ilk bölümü olduğu için buranın korunması ve sâhiplenilmesi gerekir. Bu nedenle Türk halk inançlarında avlunun ve hattâ avlu duvarının bile ayrı bir İyesi (sahibi, koruyucu ruhu) vardır. Bu alanın dışı, içeriye göre tehlikelere biraz daha fazla açıktır. Dolayısıyla avlu önemli bir sınır teşkil eder. Ayrıca iktisadi ve hukuki açıdan burası kişinin ve ailesinin mülkiyetindedir. İzinsiz girilmesi hoş karşılanmaz.
Anlam: *(Ar).* Anadolu’da üstü kapalı yer ifâde eder. Kimi lehçelerde bu sözcük ahır mânâsı taşır. “Arada olan” (evin arası, ara alan) içeriği de bulunur.

ARAN ANA: *Altın Tanrıçası.* [TKA**: Araň Ana**]
Macarca: ARANY ANYA
Macar kültüründe güzelliği simgeler. Kelime anlamı “Altın Anne” demektir. Türk halk inanışındaki Aran İyesi’nin (avlunun koruyucu ruhunun) dişi biçimi olan Aran Ana ile kelime benzerliği taşır.

ARAN ATA: *Altın Tanrısı.* [<u>TKA</u>**: Araň Ata**]
<u>Macarca:</u> ARANY ATYA
Aran Ata geçmiş çağlarda tüm Dünyâ'yı sular kapladığında bir sal yaparak insanları ve hayvanları kurtarmıştır. Bu açıdan bakıldığında Hz. Nuh ile benzer özellikler taşıdığı görülür. Kendi ülkesini kurmak için "**Buvar"** adlı ördekten yardım istemiştir. Buvar suya dalarak çamur çıkarmış ancak bu çamurun bir kısmını kendisi için ağzında saklamıştır. Aran Ata bu durumu farkettiğinde kızarak ördeği cezâlandırmış ve bacaklarını ayırmıştır, inanışa göre bu nedenle ördekler o günden bu yana paytak yürümektedirler. Daha sonra çamuru ördekten alan Aran Atya bununla suyun üzerinde kendi ülkesini oluşturmuştur. Yeryüzünü tıpkı Nuh Tûfanı'nda olduğu gibi sular kaplayınca yüksek bir dağın tepesinde insanlara yol gösterir ve bir sal yapmalarına yardımcı olur. Macarca'daki anlamı "Altın Baba" demektir. Türk halk inanışındaki avlunun koruyucu ruhunun eril biçimi olan "Aran Ata" adlı varlık ile isim benzerliği taşır.

ARAN İYESİ: *Avlu Ruhu.* [<u>TKA</u>: **Aran İyäsi**]
Avlunun koruyucu ruhudur. Evin avlusunda veyâ ön bahçesinde yaşar. İnsanlara ancak uzaktan ve değişik hayvan kılıklarına girerek görünür. Evcil hayvanları sever. Örneğin atların kuyruğunu örmekten çok hoşlanır. Türk halk inanışlarına göre her nesnenin bir koruyucu ruhu olduğu için, aslında avlu duvarının bile ayrı bir İyesi vardır.
Anlam: Avlunun Sahibi veyâ Avlunun Koruyucusu demektir.

Bağlantılı Varlıklar
1. ARAN ANA: *Avlunun Koruyucu Ruhu (Dişi).*
2. ARAN ATA: *Avlunun Koruyucu Ruhu (Erkek).*

ARAN SÖYLENCESİ: *Yaratılış Efsânesi.* [<u>TKA</u>: **Aran Söylencesi**]
Macar kökenli destana göre, her yerin ormanlarla kaplı olduğu bir çağda periler, devler ve insanlar yeryüzünde birlikte yaşardı. "Arany Atya" (Aran Ata) kendi ülkesini yaratmak istediğinde (tıpkı Altay Yaratılış Efsânesi'ndeki gibi) bir yaban ördeğinden yardım ister ve suya dalarak toprak getirmesini söyler. Ama ördek dilinin altında kendisi için biraz çamur saklar. Kendi ülkesini kurmak isteyen Aran Ata toprağın yalnızca denizin karşı kıyısında bulunabileceğini bir tanrıçadan öğrenir. Bütün bunlar olup biterken şeytânî varlıklar *(Liderc)* ile olan mücâdelesine yer verilir destanın bazı kısımlarında. Uçurumlar, dağlar ve denizler anlatının önemli figürleridir. Üst Dünyâ'nın tanrı ve tanrıçaları zaman zaman olaylara müdâhil olurlar. Destana damgasını vuran 77 sayısıdır. Örneğin 77 uçurum veyâ 77 gün gibi kavramlar sürekli vurgulanır. Yeryüzünü sular kapladığında insanların bir sal yapmalarına yardımcı olur. Aran Ata'nın salı yapmasına engel olabilecek pek çok durum çıkar ama o hepsinin üstesinden gelir. Son günde salı yapar ve bitirir. Sular yükselirken insanlar ve hayvanlar çiftler hâlinde sala binerek kurtulurlar. Destanda renkli doğa betimlemelerine sıklıkla rastlanır. Saraylardan ve içindeki eğlencelerden sıkça bahsedilir. Tanrısal yarışmalar yine rastlanan bir motiftir. Tıpkı Türk destanlarındaki gibi yeryüzünün merkezi olarak algılanan ulu bir dağ Aran Atya'nın bâzen ulaşmaya çalıştığı bâzen de ikamet ettiği yerdir. Altay söylencelerinde buranın adının "Altın Dağ" olması da Aran Atya'nın isminin anlamı ile bağlantısını net olarak ortaya koyar. Destanda Sarkan/Sarhan (Macarca: "Sarkany") adlı ejderhalara da rastlanır.
Anlam: "Aran" adı etimolojik olarak Türklerdeki "Yaran/Arang" adlı su ruhları ile de ilişkili görülür. Ayrıca Türkçe *Ar/Yar* kökü üzerinden "Yaratmak" sözcüğü ile de bağlantılıdır. Macarca'daki karşılığı Altın Söylencesi'dir.

ARAT: *Ölüm Balığı.* [TKA**: Arat**]
Eşdeğer: 1. ARAĞIT, ARAĞUT, ARAVUT, ARAĞAT
Moğolca: ARAĞATAN
Dev Balık. Baykal gölünde veyâ yeraltındaki büyük denizde yaşadığına inanılan efsânevî devasa balık. Zaman zaman yeryüzünde yaşayan insanlardan kurban ister. Ağzı gırtlağının altında, gözü ise ensesindedir. Belkemiği ters çevrilmiştir. Zincirlerle bağlı tutulur. Başını ve vücûdunu oynatınca depremler olur, tûfanlar kopar. Şimdiye kadar yuttuğu tüm canlılar orada yaşarlar. Orası başka bir âlem gibidir. Pustag (Bozdağ) adlı Dünyâ Dağı'nın hemen altındaki sularda yaşar. O her kıpırdadığında yer titrer. Alt çenesi yere, üst çenesi göğe değer. Çenelerinden biri yazı ve sıcağı, diğer çenesi ise kışı ve soğuğu getirir. Ters görünümlü olması onun öteki âleme âit olduğunun en önemli göstergesidir. Yeryüzünün taşınmasının bir balıkla ilişkilendirilmesine pek çok toplumun söylencelerinde rastlanır. Çevre kültürlerin etkisiyle "Dünyâ Balığı" (yeryüzünü sırtında taşıyan balık) anlayışı da yavaş yavaş yerleşmiştir. Fakat bu durumda bile Türk halk kültüründe Dünyâ Balığı anlayışının çok fazla ilgi çekmediği ifâde edilebilir. **"Ker Balık"** olarak da adlandırılır. "Ker" sözcüğünün anlamını kör olarak açıklayan bazı görüşlere göre, bu onun öte âleme âit olduğunu gösterir.
Anlam: *(Ar/Er).* Arayan veyâ aranan demektir. *Aramak* fiilinden türemiş bir kelimedir. Tunguzca *Ar* sözü yapmak, çalışmak anlamlarına geldiği gibi, korku, kötü ruh görmek gibi anlamlar da taşır. Moğolca *Ar* kökü yol, yöntem içeriği barındırır. Tunguz-Mançu, Moğol-Buryat ve Türk-Altay dillerinde yer alan ve kötü ruhlarla ve öteki alamla iletişime geçmeyi ifâde eden *Ar/Arg* köküyle de doğrudan bağlantılı görünmektedir. Türklerde büyük ırmak balıklarına *Irgay* adı verilir ve kökensel olarak bağlantılı olması muhtemeldir. Hakaslarda mamuta *Arğıl* adı verilir, fakat yeterli ilgi yoktur.

ARBAMAK: *Efsun Yapmak.* [TKA**: Arbamak**]
Eşdeğer: ARPAMAK, ARVAMAK
Göz boyamak, gözbağı yapmak. Sihir yapmak. Bir takım sihirli sözler ve dualarla; nesnelerin ve insan yaşantısının doğal akışını etkilemeyi amaçlar.
Anlam: *(Ar/Er).* Kökte araya girmek içeriği bulunur. Büyü yapan kişi, ruhlarla veyâ doğaüstü güçlerle insanların ve doğal süreçlerin arasına girmektedir. Kelimede şaşırtmak anlamı da vardır. *Er* kökü ise ulaşmak (ermek) mânâsını barındırır ki, gizli bilgilere ve varlıklara erişmek demektir. Tunguzca "*Ar*" sözcüğü yapmak, çalışmak anlamlarına geldiği gibi, korku, kötü ruh görmek gibi anlamlarda taşır. Moğolca *Ar* kökü yol, yöntem içeriği barındırır.

ARÇI: *Tütsü Uygulaması.* [TKA**: Arçı**]
Tütsü yapılıp, ateş yakılarak kötü ruhların kovulmasıdır. Genellikle kokulu veyâ yıldırım çarpmış ağaçların parçaları kullanılır. Bu kokunun ağacın içindeki iyi ruhun bir sonucu olduğu düşünülür. Tatarca *Arçıv* fiili temizlemek, arındırmak mânâsı taşır,

ARÇURA: *Orman Cini.* [TKA**: Arçura**]
Eşdeğer: ARÇURI, ARSURI, ARSURA, ARSURİ
Ormanlarda yaşayan şeytânî, kötücül varlık. Uzun saçlı, kara görünümlü, tüm vücûdu kıllarla kaplıdır. İkisi önde ikisi arkada dört gözü bulunur. Üç kolu ve üç bacağı vardır. Bâzen üç eli, üç ayağı ve üç gözü olduğu söylenir. Kızıl gözlüdür. Bu organların hepsinin biri önde, ikisi arkasındadır. Saçları yere değecek kadar uzundur. Öldürmez ama insana bedenen zarar verir. Erkek veyâ kadın türleri vardır. Bu varlığın rahatını bozmak tehlikelidir. Kurban ister. İnsanları gıdıklayarak öldürdüğü iddiaları da vardır. Gece at sırtında dolaşmayı sever. Geceleri su kıyısında saç tarayan kızlar tarafından sıklıkla görülür.

Kahkahalar atarak ve tokat şaklaması gibi seslerle konuşarak insanları çağırır. Eğer bu sese dönüp bakan olursa o kişiye zarar verir. Ormanın içinde kahkaha atar ve yakaladığı insanların dişlerini çekerek söker. İstediği şekle kabulgar (biçim değiştirir). Göz açıp kapayana kadar bir anda aksakallı bir adam, balık (özellikle yayın balığı), kuş, keçi vs. şekline girebilir. Onun kır sakallı bir yaşlı veyâ yakışıklı bir genç kılığında dolaştığına inanılır. Biçura ile de akraba olarak görülür.
Anlam: *(Ar/Er).* Yarım Cin demektir. *Ar* kökünde; geride olan, görünmeyen anlamı vardır. *Çurı* kısmı ise eksiklik, yarımlık anlamları içerir. *Çor* kavramıyla da ilgilidir.

ARDOV: *Su Cini.* [TKA: **Ardow**]
Eşdeğer: 1. ERDOV, ARDOĞ, 2. ERDOY, ARDOY
Su kaynaklarında yaşadığına inanılır. İnsana zararı yoktur. Uzaklaşması için, ölü gömüldüğünde mezarın başında üç gün ışık yakılır. Geceleri atları kaçırır ve sabaha kadar koşturup kan ter içinde bırakır. Uzun boylu, sarışın ve çok güzel bir kadındır. Bir kuyuya veyâ dereye girip kaybolur. Tatar halk inanışlarında **Artavaz** adlı bir varlık bulunur ve onun hatırı için demircilerin örse fazladan bir kez vurduğu söylenir. Ancak bu varlıkla bağlantısı netleşmiş değildir.
Anlam: *(Ar/Er).* Tunguz-Mançu, Moğol-Buryat ve Türk-Altay dillerinde *Ar* kökü kötü ruhlarla ve öteki âlemle iletişimi ifâde eder. *Art/Ard* sözcüğüyle aynı kökten gelir. *Artmak* fiili ile de bağlantılı olabilir.

ARGALIK: *Yeraltı Geçidi.* [TKA: **Argalıx**]
Eşdeğer: ARGALIH, ARKALIH
Yeraltı Dünyâsı'na giden geçidin kapısıdır. Uzak diyarlardaki bir mağaranın içinde bulunur. Bâzen de farklı diyarlara giden uzunca bir tünel şeklindeki geçittir. Geçmek günler, haftalar bâzen de aylar alır. Bâzen destanlarda yeraltında yaşayan *Arhanal Toyun* adlı bir karaktere rastlanır.

ARIĞ: *Temizlik Tanrıçası.* [TKA: **Arığ**]
Eşdeğer: ARIL
Temizliği, nâmusu ve iffeti simgeler. Beyaz giysileri vardır. Pek çok arı kovanına sâhiptir ve arı aynı zamanda temizliği simgeler. Arı kovanlarına koruyucu ruhlar (İyeler) gönderir.
Anlam: *(Ar/Er).* Arı, saf, temiz demektir. Moğolca'da da *Arıhun/Arığun* sözcüğü saflık anlamı taşır.

ARPAĞ: *Efsun.* [TKA: **Arpağ**]
Eşdeğer: ARBAĞ, ARBA, ARVAĞ, ARVA, ARVAŞ, ARBIŞ, ARBUZ
Büyülü söz, mistik duâ. Sihir. *Arbağçı* denilen efsuncular tarafından okunur. Hastaları iyileştirmek, kötülükleri ve kötü ruhları savuşturmak için yapılan duadır. Örneğin yılanın zehrinin etkisini yok etmek veyâ yılan, akrep gibi hayvanların sokmasını engellemek için yapılan ve okunan arpağlar vardır. Bu arpağlar sonucu yılanın veyâ akrebin sokmadığı inancı Anadolu'da bugün bile yaygındır. Sibirya inançlarında "Arbatı" adlı varlıklar insanları dermansızlaştırır, gücünü tüketir ve bedenini yok ederler. Dolayısıyla sözcüğün güçlerin alınması manası ile bağlantısı bulunur.
Anlam: *(Ar).* Sihir, efsun demektir. *Arbamak* fiilinden türetilmiştir. Sözcüğün eski kullanımında şaşırtmak anlamı da vardır. Tunguzca "*Ar*" sözcüğü yapmak, çalışmak anlamlarına geldiği gibi, korku, kötü ruh görmek gibi anlamlarda taşır.

ARSI: *Kısırlık Cini.* [TKA: **Arsı**]
İnsanların içine girdiğine ve özellikle kadınları kısırlaştırdığına inanılır. Kadınların bu varlıklar yüzünden çocukları olmaz.

ASAR: *Tanrılar Yurdu.* [TKA**: Asar**]
Eşdeğer: AZAR, ASARI
Tanrıların yaşadığı "Gökyüzü" demektir. Tartışmalı olmakla birlikte Azeri ulus adının buradan türediğini ileri süren bazı görüşlerde mevcuttur. Moğolca'da "Asar" çadır demektir. Türklerde göğün büyük bir çadır olarak algılanması fikrinin bir başka örneğidir. Çok-tanrılı dinlerin neredeyse tamamında tanrılar topluluğunun insanlardan uzak bir yerde (genelde göklerdeki bir dağda) yaşadığı inancı yaygındır. Tibet ve Moğol metinlerinde de yer alan, hattâ İskandinav mitolojilerinde dahi benzer bir sözcükle "Aesir" şeklinde tanrılar topluluğunu ifâde eden ortak bir unsurdur. Asarı sözcüğü de Tibetçe'de göksel tanrıları tanımlamakta kullanılır. Dolayısıyla bu sözcük ilah anlamına da gelir. Fars kültüründeki "Asman" adlı gök tanrıçası ile de alâkalı görünmektedir. *Asman (Asuman)* Farsçada gökyüzü mânâsı taşır. Dolayısıyla pek çok kültürün kesişim alanında duran ortak ama her birinde kendine özgü farklılıkları olan bir kavramdır. Azerbaycan sözcüğünün kökeni konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Bunların arasında dikkate değer iki tanesi şöyledir:

1. Asarıların adından kaynaklanır ve "Asar Yurdu" demektir. Asarılar aslında gök halkıdır ve tanrısal varlıklardır fakat kavga ettikleri için yeryüzüne sürülürler. Yeryüzü meyvelerini yiyince de tanrısal vasıflarını yitirir, insana dönüşürler.

2. Diğer bir görüşe göre ise o bölgede büyük bir devlet kurmuş olan ve Hazar Gölü'ne de adını veren Hazar'ların adından kaynaklanmaktadır. Buna göre doğru biçim Hazarbay (Hezerbey) ulus adı Hazarbaycan (Xazarbaycan) ise ülke adıdır.

Anlam: *(As/Az).* Asılı yer demektir. Ayrıca *Asarmak* fiili, korumak, saklamak anlamı içerir. Mançuca ve Moğolca'da *Asar/Asarı* sözcüğü çadır mânâsı taşır. Aynı kökten gelen *Astana* kelimesi hem eşik anlamı taşır hem de "başkent" demektir ve aynı zamanda Kazakya'nın da başkentinin adıdır.

AŞ: *Yemek.* [TKA**: Aş**]
Eşdeğer: 1. AS, HAŞ 2. OŞ
Türklerde yemek Tanrı'nın bir nîmeti olarak kabul edilir. Ekmeğe kutlu bir yiyecek olarak değer verilir ve üzerine basılmamasına özen gösterilir. Ateşin Tanrı tarafından gönderilmiş temizleyici bir unsur olarak görülmesi nedeniyle geçmiş çağlarda özellikle pişirilmiş olan yiyeceklerin sofrada bulunması ilâhi bir lütuf olarak görülürdü. Aynı durum güneşte kurutulmuş yiyecekler için de geçerlidir ve ışığın gücünün bu yiyeceklere geçtiğine inanılır. Bu anlayış günümüzde bilimsel olarak da yadsınmaz. Tahıldan yapılan yiyecekler de sofralarda önemli bir yer tutar. Örneğin; **Uğut** adlı içecek buğdaydan üretilir. Kavrulmuş buğdayın dövülmesi ile elde edilen yiyeceğe de **Kavut** denir. Bunun dışında süt ve süt ürünleri de önemli sayılan yiyecekler arasındadır. Yağı alınmış yoğurdun kurutulmasıyla yapılan peynire **Kurut**, ekşimiş sütten yapılan peynire ise **Sogut** adı verilir. Bir Çuvaş duası şöyle sona erer:

> *Senin yüceliğin önünde secde ederek, duâ ederiz. Gök Tanrısı ve Yer'in hükümdarı. Fakir halkımıza huzur, barış ve bolluk ver. İçecek ve yiyecekle dolmuş kaplarımız eksilmesin.*

Anlam: *(As/Aş/Haş).* Pehlevice ve Partça'daki *Aş* ve Eski Farsça'daki *Asa* (sulu yemek) ve aynı anlamdaki Ermenice *Haş* sözcükleri ile ilişkilendirilse de Türkçe *Haşlamak* fiili ile olan alâkası göz ardı edilmektedir. Bu bağlamda haşlanmış yiyecek demektir. Eski Türkçe'de *Aşamak* fiili yemek mânâsı taşır. Tatarca'da benzer mânâlar taşıyan *Aşav* sözcüğü bulunur. Türkçe *Aç* (tok olmayan) sözcüğü ile de alâkası muhtemeldir.

Açıklama-1: Farsça eklerle türetilen "Aşpaz/Aspaz" kelimesi kimi Türk dillerinde Aşçı mânâsı taşır.

Açıklama-2: Yemeği, Tanrı'nın bahşettiği insan rızkını temsil eden ve açlıktan kurtuluşu simgeleyen Aşura/Aşûre Türk kültüründe ve Ortadoğu'da hatta tüm İslam coğrafyasında önemli bir gelenektir. Sıkıntılardan ve felâketten kurtuluşu, huzura kavuşmayı yâni karmaşadan düzene geçişi sembolize eder. Aşura Günü, Hicri takvimin ilk ayı olan Muharrem Ayının onuncu günüdür. Şiî inancında Aşura Günü'ne çok daha fazla ve ayrı bir önem verilir. Fakat kesinlikle hiçbir mezhep ayrımı olmaksızın tüm Anadolu'da hattâ Türk-İslam coğrafyasında yaygın bir gelenek olarak çeşitli tahıllardan (on veya oniki çeşit) Aşura pişirilir ve mümkünse dağıtılır. İslâmiyet'te veyâ İslam inancına dayalı olarak gelişen halk inançlarında bu günde birçok önemli olayların gerçekleştiğine inanılır. En yaygın inanışa göre Hz. Nuh'un gemisi Tûfan'dan bu günde kurtulmuştur. Alevî kültüründe ise Hz. Hüseyin şehit edildiği gün olduğuna da inanılır. Bunun dışında Aşura Günü'nde gerçekleştiği söylenen diğer bazı olaylar daha bulunmaktadır. Hz. Âdem'in tövbesinin kabul edilmesi, Hz. İdris'in canlı olarak göğe yükseltilmesi, Hz. İbrahim'in ateşte yanmadan çıkması, Hz. Yakup'un oğlu Yusuf'a kavuşması, Hz. Eyüb'ün hastalıklarının iyileşmesi, Hz. Mûsa'nın Kızıldeniz'den geçmesi, Hz. Yunus'un balığın karnından çıkması, Hz. İsa'nın doğumu hep bu günde gerçekleşmiş olaylardır. Anlatılanlara göre Nuh Tûfanı'nda gemidekilerin yiyecekleri artık bitmiş, çuvalların dibinde kalan yiyecekler tek bir kazan içerisinde toplanarak yemek yapılıp taşkının son günlerinde yolcular tarafından yenmiştir. Alevî inanışında, Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki acılarını anmak için Muharrem Yası tutulur. Oniki günlük orucun ardından oniki değişik malzemeden oluşan Aşure pişirilerek komşulara, fakirlere ve hattâ yoldan geçenlere dağıtılır. Arapça'da "On" mânâsına gelen "Aşara" kelimesinden türemiştir. "Onuncu Gün" (Muharrem Ayı'nın onuncu günü) mânâsı taşır. Ayrıca on (veyâ oniki) çeşit tahıldan yemek yapılması ile alâkalı görünür.

AŞAPATMAN: *Tıp Tanrıçası.* [TKA: **Aşapatman**]

Yaşlı ve bilge görünümlü bir kadındır. Sâhip olduğu sihirli güçler yardımıyla, insanların üzerinden sayrılıkları (hastalığı) kovar. Gelecekten haberler verebilen, insanları beladan koruyan bir varlıktır. Gümüş renkli saçları olan, tek gözlü, tek bir altın (veyâ inci) dişi bulunan bir kadın olarak da betimlenir. Çok uzak bir diyarda dağlar arasında çevresi sık ormanlarla kaplı bir gölün içinde yaşar. Su ve ateş ona yardım eder. Yeryüzünde denge, huzur ve düzeni sağlayan bir varlıktır. Belalardan korunmak için okunan Arpağ (efsun) dualarında Aşapatman'ın da adı geçer. Şamanlar ve baksılar onu yardıma çağırırlar. Özellikle kadın falcıların, kamların, baskıların, şamanların koruyucusudur.

Anlam: *(Aş/Eş).* Türkçe'nin kimi lehçelerinde *Aşa/Aça* sözcüğü kızkardeş, abla anlamlarına gelir. Aşmak (yükselmek) anlamı içerir. Arapça kökenli *Ayşe-Fatma* isimlerinin kaynaşmış biçimi olduğu görüşü pek mâkul değildir. Hint tanrıça isimlerine benzediği bile söylenmiştir.

AŞINA: *Kutsal Kurt.* [TKA: **Aşına**]

Eşdeğer: AÇINA, ASANA, ASENA, ASINA, AŞANA, AŞONA

Dişi kurt. Bazı Türk kavimleri onun soyundan geldiklerine inanırlar. Aynı adı taşıyan bazı Türk boyları da mevcuttur. Farklı efsânelerde bu dişi kurdun doğurduğu çocuğun adı da Asana olarak anılır. Eski Çin kaynaklarında tüm kabîlesi ve ailesi düşmanlar tarafından yok edilen, kolu bacağı kesilip bir bataklığa atılan Hung-nu soyundan bir çocuğun öyküsü anlatılır. Bu çocuğu dişi bir kurt bulur ve besler. Düşmanların hâkanı, çocuğun henüz yaşadığını öğrenince onu öldürtmek için yeniden adamlarını gönderir. Dişi Kurt bir dağın üst kısmındaki bir mağaraya kaçar. Mağaranın içinde çok geniş bir alana yayılan ve uzun otlarla kaplı bir ova vardır. Çocuk büyüyünce bu dağın / mağaranın içine sığınan dişi kurtla evlenir ve soyu tekrar çoğalır. Kurt bu yerde on oğlan çocuk doğurur. Çocuklar büyüyünce dışarı çıkarak komşu kavimlerden kızlar alarak evlenirler. Çocukların hepsi ayrı bir boy oluştururlar. Bu boylardan birisinin adı da Asana'dır. "Aş/Eş" sözcüğü Moğolca dişilik bildirir.

AŞIK: *Halk Oyunu.* [TKA: **Aşıq**]
Eşdeğer: 1. AŞIH, AŞIG, ASIK 2. OŞUK, OŞUG
Eşanlam: 1. ÇAKAY, ÇAGAY 2. ÇÜKÖ 3. KAJIK
Moğolca: ŞAGAY
Aşık Oyunu (sözcük kısa "A" harfi ile okunur ve yazılışında düzeltme / şapka imi yoktur) kesilen koyunların ve keçilerin arka bacaklarından elde edilen dört yüzlü kemikle oynanır. Çok eski çağlardan günümüze kadar gelmiştir. Asya ve Türkiye başta olmak üzere Türklerin yayıldığı tüm bölgelerde bu oyuna rastlamak mümkündür. Kimi zaman bir halk anlatısı motifi olarak da yer alır, öykülerde adı geçer. Aşık kemiğinin dört yüzünden ikisinin adı **Çik** ve **Tok** olarak bilinir. Kemikler yerde **Zıda** adı verilen bir dairenin ortasına dizilir. Oyuncular ellerinde bulunan ve genellikle daha iri ve/veyâ içi kurşunla doldurulmuş *Enek (Eneke)* adı verilen aşıklarını daire içinde bulunan diğer aşıklara vurarak daire dışına çıkarmaya çalışırlar. Dışarı çıkan aşık, atışı yapan oyuncunun olur. Atışlar daire dışından oyuncuların belirlediği bir mesâfeden yapılır. Bunun hâricinde, tıpkı zar oyunu gibi aynı yüzlerin bir birine denk getirilmeye çalışıldığı daha basit türleri de vardır. Kökte acele etmek mânâsı vardır. Tatarca'da *Aşığu* sözcüğü acele etmek ve âciliyet anlamları taşır.

AŞKINLIK: *Kendini Aşma.* [TKA: **Aşqınlık**]
Görülen, bilinen, yaşanılan dünyânın ötesine geçerek, yada Dünyâ'nın veyâ insan algılarının üstüne çıkarak yaşanan deneyimi ifâde eder. Sanatçının kendini aşma durumudur. Şamanist inanca göre şamanın öte âlemle irtibata geçme hâlidir. Tatarca *Aşu* fiili yükselmek anlamı içerir.

AŞLIK İYESİ: *Mutfağın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Aşlık İyesi**]
Yaşlı bir kadın kılığına girebilir. Mutfakta eşyâların yerini değiştirir, bâzen geceleri bulaşıkları yıkar. Ara sıra kendiliğinden düşüp kırılan tabak çanağın gerçekte onun tarafından kırıldığına inanılır. "Mutfak İyesi" olarak da bilinir.

AT: *Kutlu Hayvan.* [TKA: **At**]
Eşdeğer: OT
Eşanlam: 1. YUNT, YUND, YOND 2. YABU, YABI, CABI, CABAK, JABAK, YABAK, YAFAK 3. YILKI, CILKI
Moğolca: 1. ADU, ADUĞ, ADAGU 2. MOR, MORIN
Biyolojik olarak toynaklı, dört ayaklı bir yük ve binek hayvanıdır. **Argan, Kulan, Tarpan** gibi yabâni türleri bulunur. Pek çok Türk topluluğunda ekonomik ve sosyal değeri açısından çok büyük önemi vardır. At eski Türk anlayışında bir insanın kimliği gibidir. Örneğin Altaylarda 1900'lü yılların başında dahi ölüler atlarıyla birlikte gömülmekteydi. At, Türkler ve Moğollarla özdeşleşmiş bir canlıdır. Moğollarda insanın düşünce gücü bir taya benzetilir ve adına "Rüzgar Tayı" denilir. Atın rüzgardan yaratıldığına inanılır, onun gücü ve hızı ata geçmiştir. Türk dillerinde at ile ilgili yüzlerce kelime vardır. Ayrıca efsâne ve öykülerde en sık bahsedilen hayvandır. Türk söylencelerinde sâhipleriyle birlikte silkinip daz (kel) bir hayvana dönüşen atlar vardır ve böylece bir anda güçleri artar. Konuşabilen, uçabilen atlar bulunur masallarda. İyi at, uçan kuşa yetişir, hiç yorulmaz, düşmanı hisseder, sâhibini önceden uyarır, kahramanın durumunu anlar ve ona göre davranır, rengini değiştirir, ölen kahramanı bırakmaz vatanına geri götürür, yaralı sâhibini iyi birisinin yanına yetiştirerek kurtulmasını sağlar. Söylencelerde adı geçen olağanüstü at türleri şunlardır:

1. **Tulpar:** Uçan At.
2. **Yılmaya:** Kanatlı At.
3. **Ciren:** Konuşan Atlar *(Kayçı Ceren ve Kamçı Ceren).*
4. **Burşun:** İkiz Atlar *(Ak Burşun ve Kök Burşun).*

Özellikle kutlu atlar Güneş'ten yeryüzüne inmişlerdir. Soylu hayvanların atalarının sudan çıktığına inanılır. Dağdan çıkma ise sudan çıkma kadar yaygın olmasa da farklı bir özelliktir. Bu dünyâya âit atlarla öte dünyâya âit atların birleşmesinden doğan taylar çirkin olur ama sonradan değişirler. Atla ilgili pek çok halk inancı geçmiş çağlarda ortaya çıkmış ve ilgili uygulamalar şekillenmiştir. Örneğin; Ev yapılırken en büyük direğe veyâ çadırın orta direğine at kanı veyâ at sütü sürülür. Şamanlar dağ, orman ve ateş ruhlarına yakarırken, doğaya kımız (at sütünden yapılan içki) veyâ at sütü saçarak, kırmızı at yelesi sallar; ateşin önünde âyin yaparken "ak at derisi" üzerinde duâ ederler. At olan eve şeytan girmeyeceğine, onun soluğunun cinleri kovduğuna inanılır. Atın kuyruğunun, kadının saçının, erkeğin bıyığının kesilmesi yas işâretidir. Ve bunlara izinsiz dokunulması yada kesilmesi de hakarettir. Bazı yörelerde masaların ayakları at toynağı şeklinde yontulur. Rüyâda kuyruğu kesik at görmek ölüm haberidir, gören kişi ölecek demektir. Atlar, ruhları öbür dünyâya taşır. Kara At'ın yeraltına giderken, Ak At'ın ise gökyüzüne giderken kullanılacağına inanılır ve bu nedenle yeraltı tanrısı için Kara At, gökyüzü tanrısına ise Ak At kurban edilir. Şeytanların atları ise üç ayaklıdır. Karakalpak Türkleri tabuta Ağaç-At derler. Demirkazığa (Kutup Yıldızına) bağlı olan **Akboz At** ve **Gökboz At** bu kazığın etrafında döner dururlar. Bu atlar Başkurt destanlarında "Buzat" (Boz-At) ve "Sarat" (Sarı-At) olarak yer alırlar. (Balkarlar'a göre ise Doru Aygır ve Saru Aygır şeklindedir.) Benzer biçimde masallarda da atlara renklerine göre isimler verirler: *Akat, Bozat, Kırat, Alat, Sarat, Karat, Dorat*… Köroğlunun Kırat'ı Deniz Aygırı ve Çöl Kısrağının birleşmesinden türemiştir ve sudan çıkıp gelmiştir. Arap kültüründen alıntılanan Battal Gâzi'nin atının adı Aşkar'dır. Tıpkı Köroğlu'nun atı gibi o da kırk gün güneş görmeyen bir ahırda ıslah edilmiş, güçlenmiştir. Yalnızca Manas destanında bile 200 kadar at adı yer alır. Ayrıca İslam inancına göre Hz. Muhammed Mîrac'a çıkarken **Burak** adı verilen bir binek hayvanı kullanmıştır ve bu binek Türklerce dâima at olarak tasavvur edilmiştir. Türk destanları içinde en çok tanınan, bilinen, dikkat çekici bazı atlar şunlardır:

1. Şubar: Alpamış Han'ın atıdır. **2. Akkula:** Manas Han'ın atıdır. **3. Burul:** Koblandı Han'ın atıdır.
4. Bengiboz: Beyrek Han'ın atıdır. **5. Kaska:** Targın Han'ın atıdır. **6. Akbut:** Ural Han'ın atıdır

Anlam: *(At/Ad).* Hareket, hız, atlama gibi anlamlar içerir. Ad (isim) sözcüğüyle de bağlantılıdır. Adı aynı zamanda bir insanın atıdır. At sözcüğü Mançuca'da *Adun*, Evenkç'de *Avdu* olarak yer alır.

ATA: *Baba.* [TKA: **Ata**]
Eşdeğer: ATAY, EDE, ETE, ETİ, İTE, İDE, OTA
Eşanlam: OĞ, OG
Moğolca: ETSEG, ESEGE, EÇEGE, ECİGE
Macarca: ATYA
Soyundan gelinen eril kişi. Mitolojide soyundan gelindiği kabul edilen varlıklara veyâ yaşamın özünü oluşturduğu düşünülen eril unsurlara da Ata denilir. Örneğin; Kurt Ata, Geyik Ata... Soyundan gelindiğine inanılan belli başlı hayvanlar şunlardır: *Kurt, Geyik, Boğa, Kartal, Köpek, Deve, Kuğu, Ayı…* Ayrıca hayvanlardan başka *Od (Ateş), Kuyaş (Işık), Su, Toprak* gibi temel yaratıcı unsurlara da bu şekilde hitap edilir. Bu varlıklar aynı zamanda tanrısal nitelikler taşırlar. İslam diniyle birlikte keramet sâhibi erkek evliyâlara da Ata denilmeye başlanmıştır. *Karaltı Ata, Sarı Ata, Kırklar Ata, Ak Ata, Karakurt Ata, Atlı Ata* gibi isimler bunlar için örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca herhangi bir toplumsal statüyü efsânevî olarak ilk oluşturan kişilere de Ata denir.

Bazı Efsânevî Atalar

* **Atasagun:** İlk hekim. Hekimbaşı (Ata+Sagun)
* **Atahan:** İlk han. Baş Kağan (Ata+Han)
* **Atabahşı:** İlk şaman. Baş Şaman (Ata+Bahşı)
* **Atakam:** İlk şaman. Baş Şaman (Ata+Kam)

Ata kelimesi zaman zaman "ced" yâni soyundan gelinen kişiler anlamında da kullanılır ve onlara saygı gösterilmesi gerektiğine inanılır. Bu saygı geçmiş çağlarda Ata Ruhları ile iletişim kurma ve onlardan yardım isteme biçiminde tezahür etmiştir. Hunlarda yılda bir kere tüm toplum tarafından genel bir tören düzenlenerek ataların ruhlarına kurban kesildiği bilinmektedir. Bu anlayışın kökeninde yaşarken toplum içinde saygınlığı bulunan kişilerin öldükten sonra da ailelerini ve hattâ toplumlarını korumaya devam ettikleri inancı bulunur. Atalara âit eşyâlara hattâ onların mânevî hâtıralarına değer verilmesi anlayışı günümüzde bile sürmektedir. Ata mezarlarına yapılan saldırıların ağır şekilde cezâlandırılması da bu anlayışın bir sonucudur. Örneğin Attila'nın başlattığı Balkan Savaşı'nın bir gerekçesi olarak Hun hükümdar ailesine âit mezarların bazı Bizans Piskoposları tarafından açılarak içlerindeki eşyâların alınması öne sürülmüştür. Ataların her yaptığının doğru kabul edilerek eleştiri dışı tutulmasına da yaygın olarak rastlanır. Fakat bu anlayış Kuran-ı Kerim'de açık olarak engellenmiştir ve ataların yanlışlarının sürdürülmesinin sakıncalı olduğu açıklanmıştır. Şiî Türklerin son imamları için yaptıkları tapınak **"Kayıp Ata"** adını taşımaktadır. Bazı Asya Türk ülkelerinde vatanı tanımlarken "Atayurt" kavramı kullanılır. Baba, insanın çocukluğunda ilk korktuğu kişi olarak, bilinçaltında önemli bir etkiye sâhiptir ve bunun toplumsal yansımaları vardır. Tatarlar'da çocukları korkutmakta kullanılan **Ataman** adlı bir varlık bulunur.
Anlam: *(Ad/At).* Adı alınan kişi demektir. *Ad* ("isim") sözcüğüyle bağlantılıdır, kendisinden ad alınmayı ifâde eder. *Adda* kelimesi Sümerce'de soyundan gelinen kişi, yâni baba demektir. Kimi etimoloji uzmanlarına göre Hitit / Hatti kökenli kelimelerdir. Hatti (Eti)'ler, Hititler Anadolu'ya gelmeden önce de var olan ve sonra Hititler ile kaynaşan bir toplumdur. "Atya" biçimiyle Macarcada yer alır.

ATAY: *Cezâ Tanrısı.* [TKA: **Atay**]

Suçluları cezâlandırır. Hiçbir suçu cezâsız bırakmaz. Ordusunda 6666 tane yenilmez askeri vardır. Galta Ulan (Kızıl Ateş) olarak da bilinir. Karısının adı **Mayas'**dır. Üç oğlu vardır. Üç Şaraday Han'lar olarak da bilinen oğullarının adları şöyledir: **1. Sagan Hasar, 2. Şara Hasar, 3. Hara Hasar.**
Anlam: *(Ad/At).* Bu isim *Ata* ve *Ad* sözcükleri ile bağlantılıdır. *Ata* (ced, soy) anlamını içerir.

ATLAMA: *Olağanüstü Yolculuk.* [TKA: **Atlama**]
Eşdeğer: ETLEME, HETLEME, HATLAMA
Sıçrayarak bir engeli aşma. Ayakların yerden kesilmesiyle birlikte başka bir yere konmak. Söylencelerde başka âlemlere geçmek, boyut değiştirmek anlamında kullanılır. Yeraltına atlama yoluyla gidilir. Atlamada bu dünyâ ile diğer dünyâ arasındaki sınırlar ortadan kalkar. Günümüz bilimkurgu eserlerinde ve filmlerinde de uzayda başka bir yere çok kısa bir sürede (bir an içerisinde) ulaşmayı ifâde etmek için de bu kavram kullanılır. Atlama söylencelerde genellikle üç yolla yapılır.

1. **Kuş veyâ başka bir hayvan kılığına girerek.** Bu şekilde pek çok olumsuz dışsal etkenin zarar vermesinin önüne geçilmiş olur. İnsanların veyâ kötücül varlıkların dikkatini çekmeden çok hızlı bir biçimde öteki âleme gidilir.
2. **Sıradışı bir hayvana binip yolculuk yaparak.** Böylece söylencesel bir göl, deniz, ateş okyanusu geçilir. Bu hayvan genellikle bir at olup, uçabilme yeteneğine sâhiptir. At zaten özü îtibari ile kutlu bir varlık ve Tanrı'nın bir armağanı olarak görülür.
3. **Bir geçit veyâ kapı kullanılarak.** Bu geçitler çoğu zaman kuyular, mağaralar, yeraltı tünelleri şeklinde görülür. Bu tür yerler Türk kültürünün dâima odak noktalarından olmuş ve her yerde o yöredeki mağaraların çok derinlere indiği, dibinin bulunamadığı, çok uzak yerlerdeki başka mağaralara bağlı olduğu söylentileri gelişmiştir.

Anlam: *(At/Hat).* Geçmek, aşmak anlamları vardır. Atın başka âlemlere gidebilen bir hayvan olduğu inancı ve etimolojik olarak atlamanın, atın yaptığı hareket olmasıyla da ilgisi bulunmaktadır. Anadolu da *Atlak* sözcüğü ırmak üzerine koyulmuş taşlardan oluşan geçit demek olduğu kadar köprü anlamını da ihtivâ eder. *Atmak, Atamak* gibi sözcüklerle aynı kökten gelir. Ayrıca *Atak* (gözüpek) kelimesi ile de bağlantılıdır. Yakutlarda *Attuk*, geçitleri ve aşakları (dağ bellerini) koruyan ruhları ifâde eder.

AVUL: *Köy.* [TKA: **Awul**]
Eşdeğer: 1. AVIL, AĞIL, AĞUL 2. AVLUKA
Moğolca: AYIL
Köy kavramı yerleşik kültür ile ortaya çıkmış fakat bu yerleşiklik yine de Yörük yaşam biçimine bağlı olarak kışın bir yerde yazın farklı bir yerde konaklama biçiminde yarı göçebe bir uygulamaya dönüşmüştür. Yazın yüksek ve serin, hayvanların daha iyi yayılabileceği yerlere (Yazla/Yayla), kışın ise kuytu ve korunaklı bölgelere (Kışla) dönüşümlü olarak göçülmüştür. Hattâ az kullanılmakla beraber ***Güzlek*** (Sonbaharda kalınan yer) ve ***Köklek*** (İlkbaharda kalınan yer) sözcükleri de mevcuttur. Kırgızlar hem kışlık ve hem de yazlık daimi mesken için Catak (Yatak) sözünü kullanırlar. *Cataka Kalmak* deyimi ise yaylaya göçmeksizin kışlakta oturmak vay bir yerde sürekli kalmak mânâsına gelir.

- **Bucak (Buçak):** *(Buc/Buç).* Nahiye demektir. Köyden biraz daha büyüktür.
- **Catak (Çatak):** *(Cat/Yat).* Yaz-kış sürekli kalınan köy. Yatılan yer demektir.
- **Kıştak (Kışlak):** *(Kış/Kıs).* Kışlamak kökünden gelir. Kışın kalınan Köy demektir.
- **Yazdak (Yaylak):** *(Yaz/Yay).* Yaylamak kökünden gelir. Yazın kalınan Köy demektir.

Anlam: *(Ağ/Av).* Köy demektir. *Ağıl* sözcüğüyle de bağlantılıdır. Civar, çevre gibi anlamlar içerir.

AVUL İYESİ: *Köy Ruhu.* [TKA: **Awul İyäsi**]
Köyün koruyucu ruhudur. Her köyün kendi İyesi vardır ("Köy İyesi" de denir). Bâzen civardaki bir evliyâ mezarı ile de alâkalı görülürler. Anadolu'da Bucak sözcüğü ilçeden küçük, köyden büyük birim (Nahiye) için kullanılır. "Bucak İyesi" de yaklaşık bir anlamla köyün koruyucu ruhu demektir.

AY: *Gökcismi.* [TKA: **Ay**]
Eşdeğer: OY
Eşanlam: UYAH, UCAH, ÜCEH
Moğolca: SAR, SARA, SARAN
Ay sözcüğünün Türkçe'de pek çok şîve ve lehçede iki anlamı vardır:
1. Gökcismi Ay'ın dönüşüyle bağlantılı olarak, yılın belirli zaman dilimlerine ayrılmış olan bölümlerinden herbiri. Eski çağlardaki Güneş takvimi yerine Ay'ı dikkate alan bir ölçme sisteminin göstergesidir. Ay aynı zamanda Türklerde zaman ölçü birimidir.
2. Gökbilim açısından yapılan bir tanımla Dünyâ'nın uydusu olan ve etrafında dönen gök nesnesidir. Türk kültüründe mutluluğun ve bahtın sembolüdür. Bu durum daha çok dolunay biçimi için geçerlidir. Ay'ın hilal şekli ise sembolize edilmiş iki boğa boynuzunu andırır ki, Ay ve Boğa birbirleriyle ilişkilendirilir. Türklerde Ay ve özellikle ayın şekilleri ile bağlantılı pek çok kavram vardır:

- **Ayça:** Hilal,	- **Aypara:** Hilal,	- **Ayla:** Hâle,	- **Ayas:** Mehtap,
- **Aybar:** Dolunay,	- **Aytolu:** Dolunay,	- **Aydan:** Yarımay,	- **Ayçıl:** Yakamoz.

Anlam: *(Ay).* Parlaklık, ışık, temizlik, yükselmek gibi anlamları vardır. *Aymak* fiili ise kendinde olmayı, bilinci, kendine gelmeyi ifâde eder.

AY ATA: *Ay Tanrı.* [TKA**: Ay Ata**]
Göğün altıncı katında oturur. Anlatılan bir efsaneye göre bir mağarada doğmuştur. Bu mağara bir çeşit ana rahmi olarak simgeselleşmiştir. Bazı Türk boyları aydan türediklerine inanırlar. Moğolların efsânevî soyana'sı Alankova ise gece çadırına giren Ay Işığı'ndan hâmile kalmıştır. Yine Moğolların *Sagağansar* (Sagansar) veyâ *Sagağalgan* (Sagalgan) yâni "Ak Ay" dedikleri törenin bu tanrı ile bağlantısı olması muhtemeledir. Masallarda anlatılan **Ay Dede** motifi de yine bu anlayışın bir uzantısıdır. Yakutlarda "Aybıt" adlı bir yaratıcı tanrı bulunur. Oğuz Han'ın soyunun Ay Ata'ya kadar gittiği anlatılır. ***Not:* Ay Han ile karıştırılmamalıdır.**

Açıklama: Türklerde Ay eril olarak algılanır. Bu nedenle **"Ay Ana"** tâbiri pek yaygın değildir. Fakat Yer ve Gök birbirinden ayrışmadan önce herşey zıddını da ihtivâ ettiği için onun da var olduğu söylenir. Aya adlı Sümer tanrıçası ise Güneş'in karısı olarak anılır.

AY HAN: *Ay Kağanı.* [TKA**: Ay Xan**]
Moğolca: SARA HAN, HARA HAN
Oğuz Han'ın ikinci eşinden olan oğludur. Ongunu kartaldır. Kartal hükümranlığı simgeler. Ay pek çok kültürde dişil bir varlıktır, ancak Türklerde değişik topluluklarda hem dişi hem de erkek ay tanrısı mevcuttur. Ancak genel olarak Ay Türklerde eril olarak algılanır. Fakat özellikle vurgulanması gereken husus, Ay Han'ın bir tanrı değil, kutsal bir kişi olarak kabul edildiğidir. Ay sözcüğü burada nitelik veyâ özellik değil bir sıfattır. ***Not:* Ay Ata ile karıştırılmamalıdır.**

Açıklama: Buryatça'da "Hara" (Moğolca "Sara") Ay demektir. Bazı kayıtlarda Oğuz Han'ın babasının adı Kara Han, iken bazı kaynaklarda "Ay" olarak gösterilmesi bu kelime benzeşimi nedeniyledir. Yâni Oğuz Destanı önce Buryatlar'a oradan da Moğollar'a geçerken Türkçe "*Kara*" kelimesi Buryatça "*Hara*" (gırtlaksı "H" ile Xara, Khara) olarak algılanarak bu dildeki Ay mânâsında düşünülmüştür büyük olasılıkla. Böylece Oğuz'un babasının adı özellikle Buryatlara yakın Türk topluluklarında "Ay" olarak kabul görmüştür. Halbuki destana göre Ay Han, Oğuz Han'ın babasının değil oğlunun adıdır.

AYA: *İyi Ruh.* [TKA**: Aya**]
"Ayalar" biçiminde çoğul olarak kullanılır. Hayırsever ruhların ve meleklerin genel adıdır. Çoğunlukla gökyüzünde yaşarlar. 17 farklı iyicil ruh kategorisinin tamamını anlatır. Kavramın karşıtı "Aza"dır. Bu ruhlar yeryüzündeki tüm yaratıcılığın, bereketin, sevginin ve sevincin kaynağıdırlar. Eski Türkçe'de, İslâmiyet'teki *Melek* sözcüğünü karşıladığı da öne sürülür. Sümerlerde "Aya" adlı bir tanrıça bulunur. Kafkas kültüründe doğayı koruma haftası 21-28 Haziran'da "Ayavgan" adıyla kutlanır. "Ayav" sözcüğü merhamet ve doğumun ilk haftası anlamları taşır. "Ayanmak" fiili merhamet etmek demektir.
Anlam: *(Ay).* İyilik yapan, acıyan demektir. Yaratmak ve ışık anlamını içerir. Avuç içi anlamı da bulunur. *Ayamak* (kayırmak, korumak) fiili ile aynı kökten gelir. *Aya* kelimesi Moğolca'da iyilik, müzik, ezgi anlamını da içerir. Evenk dilinde *Aya*, Eski Moğolca'da *Ayı* sözcükleri iyilik mânâsına gelir.

Açıklama: "Ayazma" içenlere şifâ verdiğine ve çoğu zaman bir kutsal kişi tarafından korunduğuna inanılan içmece pınarı veya çeşmedir. Ortodoks Hıristiyanlarda özellikle de Hıristiyan Türklerde kutsal sayılan kaynak veyâ pınarlara verilen isimdir. Anadolu'nun ve özellikle İstanbul'un birçok yerinde bu su kaynaklarından bulunur. O kadar ki bunların bir kısmı, onlarla birlikte yaşayan Müslüman Türk toplulukları tarafından da kutsal kabul edilir hâle gelmiştir. Yunanca "*Agia/Hagia*" (Türkçe okunuşu ile "Aya", yâni "kutsal") kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Türk kültüründe "Aya" adı verilen iyi ruhları da çağrıştırır. Türklerce benimsenme nedenlerinden birisi de olasılıkla bu sözcük benzerliğidir.

AYAÇI: *Yaratıcı Ruh.* [TKA: **Ayaçı**]
Eşdeğer: AYATÇI
Yeryüzündeki tüm yaratıcılığın, bereketin, sevginin kaynağıdırlar. Kutsal sayılan Aya'lar adlı varlıklarla da ilgili görülür.

AYANGA İYESİ: *Gökgürültüsü Ruhu.* [TKA: **Ayanga İyäsi**]
Gökgürültüsünün sesini o çıkarır. Kızdığında bu ses daha fazla çıkar.

AYAS: *Soğuk Tanrısı.* [TKA: **Ayas**]
Eşdeğer: AYAZ, AYOZ
Ay Işığından yaratılmıştır. Soğuk havaya neden olur. Ülker burcunun altı yıldızı göğün altı deliğidir ve oradan soğuk hava üfler. Böylece kış gelir. Ayaz tüm Türk coğrafyasında yakıcı soğuk anlamına gelir ki, Ay'ın gökte rahatlıkla görüldüğü açık ve bulutsuz havalarda ay tanrısının (veyâ ona bağlı Ayas Han'ın) gönderdiği düşünülmüştür. Soğuk ve kış tanrısı Ayas zaman içerisinde Türk kültürünün bazı bölgelerinde "Ayaz Ata" *(bkz.)* adı ile bir tür Noel Baba kişiliğine dönüşmüştür. Bazı eski kaynaklarda "**Ak Ayas**" olarak da adı geçer.
Anlam: *(Ay).* Aşırı soğuk, zemheri demektir. *A*ynı zamanda mehtap (ayışığı) demektir. Eski Altayca'da *Ayas/Hacas* kelimesi açık gökyüzü mânâsı taşır. Gökyüzünün açık olduğu kış gecelerinde hava bulutsuz olduğundan soğuk etkisini artırmakta ve ertesi gün daha şiddetli hissedilmektedir.

AYAZ ATA: *Noel Baba.* [TKA: **Ayaz Ata**]
Bir tür Noel Baba olarak düşünülebilir. Hattâ Kazaklarda birebir Noel Baba ile özdeşleşmiştir. Kışın soğukta ortaya çıkan ve kimsesizlere, açlara yardım eden bir evliyâdır. Hıristiyan azizi olduğu yönünde görüşler de vardır. Fakat dilbilim ve halk şenlikleri bağlamında ele alındığında Türk kültüründe zaten var olan bir kişilik olduğu kesindir. Kimi görüşlere göre "Ayas Han" *(bkz.)* ile aynı kişidir. Kazaklarda ilk karın yağması ve soğuğun vurması ile birlikte kışın karşılanması amacıyla **Soğumbası** isimli bir eğlence düzenlenir. Bu bayramda Ayaz Ata ve torunu **Karçana** *(Kar-Kız)* birlikte hediyeler dağıtırlar. Her ikisi de mâvi elbiseler giyerler. Kırmızı giysili Noel Baba figüründen en önemli farkları belki de budur. Bu açıdan bakıldığında daha çok Ruslardaki mâvi giysili Ded Moroz (Soğuk Baba) ile benzeşir. Kardan adamların Ayaz Ata'yı sembolize ettiği de düşünülebilir.

AYDIN ATA: *Söylencesel Ozan.* [TKA: **Aydın Ata**]
Müzisyenlerin, şâirlerin, âşıkların, ozanların atasıdır. İnsanların rüyâlarına girip şâirlik ve ozanlık yeteneği verir. Rüyâsına girdiği kişiler onu aydınlık bir ışık huzmesi içinde görürler. Kutsal ışık (nur) şeklindeki bu aydınlık kimi görüşlere göre suyu ve saflığı simgeler. Aydın Ata'nın sıradışı güçleri vardır. Türkmen ve Özbeklerin inançlarında Âşık Aydın'ın mezarı, günümüzde bile ziyâret yeridir ve saygı görür. (Aydın Ata halk edebiyatında "Âşık Aydın" olarak da bilinir.) Elbetteki bu mezarın gerçekte ona âit olup olmaması tartışması ayrı bir husustur. Bu mezardan farklı yerlerde birkaç tane bulunması diğer kutlu kişilerin mezarlarında da sık rastlanan bir durumdur. İnanışa göre Aydın Ata, mezarının üstünde yatanların rüyâlarına girip âşıklık bahşeder. Köroğlu Destanı'nın Türkmen versiyonunda da görünen bir kişidir. Ayrıca "Neceb Oğlan" adlı halk öyküsünde Âşık Aydın çırağına hayırduâ edip, ona sihirli güçler verir.
Anlam: *(Ay).* Işıklı, nurlu demektir. Ayrıca bilgeliği, bilinci ve içsel anlamda aydınlanmışlığı ifâde eder. Moğolca *Aya* sözcüğü müzik ve ezgi anlamlarına gelir. *Ayıtmak* sözcüğü ise hitap etmek, konuşmak, *Aytıvçu* ise hatip, konuşmacı demektir. Kökteki bu mânâlar ozanlık ve şâirlik yönüyle de alâkalıdır.

AYI: *Ongun Hayvanı.* [TKA: **Ayı**]
Eşdeğer: 1. AZI, ADI, ACU, AYU, AZIĞ, ADIĞ, AYIG, AYUV, AYIK, AYİK 2. ABA, ABAY
Moğolca: BAVGAY, BAĞAVGAY
Pençeleri olan iri ve yırtıcı bir hayvandır. Bazı Türk boylarınca geçmişte kutsal sayılan bir ongun (totem) olarak görülürdü. Ayı tırnağının ve pençelerinin koruyuculuğuna inanılır. Ayı yeryüzündeki pek çok kültürde korkulan bir hayvan olarak yer almıştır. Çöllerde, bozkırda, ormanda, kutuplarda bile yaşayan türleri onu gücün, savaşçılığın, vahşî yaşamın ve toprağın simgelerinden birisi hâline getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında Ayı'nın pek çok kültürde bir totem hayvanı olması şaşırtıcı değildir. Güçleri ile kış uykusuna yatmaları arasında bilimsel yönü tartışmalı, hattâ belki de geçerliliği hiç bulunmayan bir bağlantı kurulur. Çünkü kış uykusuna yatan hayvanlara yönelik olarak genelde ölümsüzlük veyâ gençlik algısı ortaya çıkmıştır. Ayının isminin açıkça söylenmemesi gerektiği inancı özellikle Altaylarda, Yakutlarda ve Dolganlarda da vardır. Çünkü ongun hayvanlarının adı pek çok kültürde tabu (yasak) olarak görülür. Ayı toprakta veyâ yeraltında yaşar ve inanca göre isminin söylendiğini topraktan işitir, çünkü "Çer Kulaktı" (Yer Kulağı) onu duyar. Anadolu'da *"Yerin kulağı vardır deyimi"* de bunu ifâde eder. Bu nedenle adını duymaması için ayıdan bahsederken bazı Türk boylarında "Dayı" denir. Bu anlayış tutulması *"Köprüyü geçene kadar ayıya dayı demek*" sınakası (atasözü) ile de bağlantılıdır. "Aba Tös" adlı ongun (totem) ise ayıyı betimler. Geçmiş dönemlerde avlanan ayıların postlarının giyinilmesi hem soğuk bölgelerde ısınmaya yardımcı olduğu kadar ayının gücüyle özdeşleşmeyi de psikolojik olarak sağlamaktaydı. Özellikle postun kafa kısmının dişleriyle birlikte savaş giysisi olarak kullanıldığı bilinmektedir. İskandinavya'ya göçmeden önce Türklere komşu bir kavim olan Ural kökenli Fin (Suomi) halkında kahverengi ayı en kutsal hayvan olarak kabul edilir. Aynı şekilde Türklerle komşu olarak hatta zaman zaman iç içe yaşayan Rus toplumu için de ayı önemli bir kültürel öğedir. Kafkaslarda "Aymuş" adlı bir masal kahramanı bulunur.
Anlam: *(Ay/Az/Ad).* Sözcük olarak güç anlamını barındırır. *Az* kökü üzerinden *Azman* (vahşî hayvan) sözüyle de yakından alâkalıdır. Moğolca *Ayh* sözcüğü korku demektir ve bağlantılı olması muhtemeldir. *Aba (Ebe)* bazı boylarda ayı anlamına gelmektedir.

Açıklama: Modern ekonomi/borsa teorilerinde "Ayı Eğilimi" yukarıdan aşağıya doğru vurulan pençeyi, yâni değeri düşen kıymetlerden kar elde etmeyi anlatır *(Karşıt: Boğa Eğilimi).* Bu benzetmenin yapılmış olması insanın ne kadar çağdaş olursa olsun dâima içinde ilkel bir yön bulunduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Gerçi bu durumun doğrudan Türk söylenceleriyle bağlantılı olduğunu söylemek mümkün değildir fakat pek çok kültürün de ortak algılayışlarının olduğu muhakkaktır. Yâni söylencelerin de kendine özgü yönleri olduğu kadar diğer toplumlarla benzer ve kimi zaman da aynı zihinsel süreçlerle ortaya çıkmış olan taraflarını da göz ardı etmemek gerekir.

AYI ANA: *Ayı Tanrıça.* [TKA: **Ayı Ana**]
Bazı Türk boyları ayıdan türediklerine inanırlar. Ayı Ana yeraltındaki bir mağarada yaşar. Kimi zaman da ayı boynuzları takan bir kadın olarak görünür.

AYI ATA: *Ayı Tanrı.* [TKA: **Ayı Ata**]
Bazı Türk boyları soylarının bir ayıya dayandığına inanırlar. Güç boynuzları takar. İnsanoğlunun korktuğu şeye saygı duymasının ve onu yok etmeye çalışmak yerine onunla özdeşleşerek onun gibi olmayı amaçlamasının en güzel örneği Ayı Ata kavramıdır. Moğollarda şamanın giydiği ayı biçimli bakır bir maske ile simgelenir.

AYIĞ: *Gökyüzü Tanrısı.* [TKA: **Ayıǧ**]
İlk insanı o yaratmıştır. Dünyâ'yı idâre eder. Göğün 13. katında oturur. Yaratıcı ruhların en büyüklerindendir. Yakut inancında oldukça saygı gören kutlu, nur yüzlü, yaşlı ve ulu bir varlıktır. İnsanların ısınması için Güneş'i yaratmıştır. İki beyaz Güneş onun yanında durur. İnsanlara yeteneklerini ve becerilerini o verir, ilham kaynağıdır. Toprağın verimli, ürünlerin bereketli olmasını sağlar. Kısaca yaratıcılıkla ilgili tüm unsurların kaynağıdır. Hayvanların çoğalması onun isteğiyle olur. Yiğitleri ölümden kurtarır, ölen kahramanlara yeniden can verir. Ayığı (Ayığ) adı verilen ruhlar onun emrindedir. Eşi "Kübey Hatun"dur. Ongunu Kartal'dır. Kendisine beyaz bir at "Idık" olarak sunulur, yâni canlı olarak doğaya salınarak ışığın doğduğu yöne (doğuya) doğru sürülür ve bir daha kimse o hayvana el süremez.
Anlam: *(Ay).* Yaratan demektir. Ayışığı anlamını da içerir. *Aymak* (kendinde olmak) fiili ile aynı kökten gelir. *Aymaz* ise karşıt anlamlı olarak gafil, kendini bilmez demektir. Moğolca *Ayh* sözcüğü korku demektir ve bağlantılı olması muhtemeldir. Türklerde bazı boylarde kutlu sayılan bir hayvanı ifâde eden *Ayı* sözcüğü ile benzerliği dikkat çekicidir. *Ayıhı* adı verilen iyi ruhlar ile doğrudan bağlantılıdır. Ayrıca genel olarak iyi ruhları ifâde eden "Aya" anlayışı ile de alâkaladır. Tatarca *Ayav* sözcüğü acıma ve koruma anlamları içerir.

AYIĞI: *İyi Ruh.* [TKA: **Ayıxı**]
Eşdeğer: AYIHI
İyilik yapan ruhlardır. Melek anlamında da kullanılmıştır. Yeryüzünde iyilik yapan insanları korurlar. Yoldan çıkanları ise yalnız bırakırlar.
Anlam: *(Ay).* Sözcük *Aymak* (kendinde olmak) fiili ile aynı kökten gelir. Yaratmak mânâsı kökte mevcuttur. Erenlere/ermişlere verilen bir diğer isim ise *Ayıkşa*'dır.

AYKUN: *Güç Tanrısı.* [TKA: **Ayqun**]
Eşdeğer: 1. AYHUN 2. AYKOYUN
Gücü ve kuvveti sembolize eder. İktidar, otorite kavramlarını içerir. Koyun Türk kültüründe gücün sembollerinden birisidir. Aslında sakin ve uysal bir hayvan olan koyunun bu şekilde algılanması birkaç sebebe dayalı olabilir. Öncelikle erkeğinin (koçun) boynuzları olması. Çünkü boynuz güç sembolüdür. Çift boynuz evrensel düzeni (karşıtların birliğini) simgeler. İkinci olarak ne kadar çok koyuna sâhip olunursa o kadar zengin olunduğunun, dolayısıyla o kadar çok nüfuzlu olunduğunun anlaşılması. Bir başka görüşe göre de koyunun renginin çoğunlukla beyaz olup (nâdiren de siyah), bu nedenle bu renklerin iktidar ve otoriteyi vurgulaması ve bu yöndeki bir algısal çağrışımın oluşması.
Anlam: Ay ve Kun (Koyun) sözcüklerinin bileşik hâlidir. Türk tarihinde yer alan Akkoyunlu (Ak-Hun), Karakoyunlu (Kara-Hun) gibi devlet adları Kun (Koyun) ekiyle bağlantılıdır. Eski Türkçe'de "Kun/Hun", ayrıca insan demektir.

AYLANU: *Can Değiştirme.* [TKA: **Aylanu**]
Bir kişinin başkasının yerine ölmeyi kabul etmesidir ve en güzel ve en yetkin örneği Deli Dumrul öyküsünde yer alır. **"Öz Yerine Öz"** anlayışıdır. Azrail'e Deli Dumrul'un yerine canını vermeyi karısı kabul eder. Anlatılan insanın ne kadar özveri ve erdem sâhibi olduğunun ilâhi güç tarafından ölçülmesidir. İnsanın gerektiğinde ailesi uğruna canından vazgeçip geçemeyeceği sınanır.
Anlam: *(Ay/Ağ).* Göçmek, değişmek anlamlarını içerir. *Aylanmak* sözü gezmek, dolaşmak, sürmek gibi içeriklere sâhiptir. Tatarca *Eylenü* kelimesi döndürmek, dönüştürmek mânâsı taşır. Moğolca'da *Ayl* sözcüğü akrabalık bağını ifâde eder.

AYSAR: *Değişken Karakter.* [TKA**: Aysar**]

Ay'a (ayın hareketleri ile evrelerine ve belki de Dünyâ'ya olan mesâfesine) bağlı olarak karakteri ve huyu değişen kişi ve onun yaşadığı psikolojik durum. *Aysamak* fiili de aynı şekilde bu değişken ruh hâlini ve sonuçlarını anlatmakta kullanılır. Batı mitoloji ve masallarında yer alan ve dolunayda kurda dönüşen Erbörü (Kurtadam) motifi bu anlayışın bir dışavurumudur. Kurtadamlar (Werewolf) özellikle Avrupa toplumlarında en çok ilgi duyulan mitolojik figürlerden birisidir. Bu konu pek çok sinema filminde sürekli olarak işlenmiştir. Dişleri ile pençeleri sıklıkla abartılı olarak vurgulanır. Özellikle dolunayın etkisiyle bu durumun ortaya çıktığı kanısı yaygındır. Ayın hareketleri ve evreleri insanoğlunun dâima ilgisini çekmiş ve bunlara mitolojik veyâ masalsı değişik anlamlar yüklenmiştir. Eski çağlardaki uygarlıklarda ve halk inançlarında insanların uykularında gezinmeleri dolunay ışığı tarafından çekilmelerine bağlanmıştır. Dolunayın ışığının pencereden veyâ çadırdan içeri girmesinin rüyâları bile etkilediği, dolunayda cinsel içgüdülerin, tarlaların bereketlerinin arttığı inanışı ortaya çıkmıştır. Bunlar bâzen ay ışığından gebe kalma gibi daha somut motiflere dönüşmüştür. Örneğin Moğol efsanelerinde Alankova'nın çadırına giren ayışığından hamile kalması gibi. Günümüzde ise Ay'ın evrelerine ve Dünyâ'ya olan uzaklığına bağlı olarak depremlerin, kasırgaların arttığı, hattâ cinâyetlerin, intiharların, kazaların çoğaldığı iddia edilmektedir. Gerçekçi bir olasılık ise geçmiş çağlardan beri gece dolunay ışığı altında suçların daha kolay işlenmesi nedeniyle bu dönemlerde suç oranlarının artması ve toplumsal algı tarafından bu durumun anlaşılmış olmasıdır. Bâzen kadınların aybaşları ve hastaların sara nöbetleri ile ayın çekim gücü arasında ilişki bulunduğu öne sürülmektedir. Bütün bunların bilimsel bir dayanağı yoktur fakat Ay'ın çekim gücünün Dünyâ'daki denizlerde ve okyanuslarda gel-git'lere, (suların alçalması ve yükselmesi) neden olduğu bilimsel bir gerçektir.

Anlam: *(Ay).* Aydan etkilenen demektir. *Aysamak* fiilinden türemiştir. *Aylamak* (gezmek, dolaşmak) ile de kökensel bağı vardır, bu anlamda karakterin değişkenliğini ifâde eder.

AY-YILDIZ: *Kutlu Simge.* [TKA**: Ay-Yıldız**]

Eşdeğer: AY-ULDUZ, AY-CILDIZ, AY-YULDUZ, AY-YOLDIZ

Ay (yaygın olarak hilal biçimi) ile Yıldız (veyâ Güneş) şekillerinden oluşan Türklerin ortak simgesidir. Birçok Türk devletinin ve Müslüman ülkenin bayrağında yer alır. Sembolün kökeni İslam öncesi çağlara uzanır (çünkü İslâmiyet'in sembolü aslında yalnızca hilaldir, yâni yıldız çoğu zaman yer almaz) ancak günümüzde bu biçimi ile de İslâmiyet ile özdeşleşmiştir. Göktürklerin paralarında da ay-yıldıza rastlanır. Hattâ bu simgenin İslam kültürüne Türklerden geçmiş olma ihtimâli oldukça yüksektir. Çünkü Türklerin İslam dinine olan hizmet ve katkıları göz ardı edilemeyecek kadar çoktur ve bu arada gerçekleşen kültürel alışveriş esnasında bu simgenin de diğer İslam topluluklarına yayılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bugün Türk devletlerinin bayraklarında kullanılan ay-yıldıza benzeyen ve gökyüzünde Güneş ile Ay'ın kavuşumunu (bir araya gelişini) temsil eden bir motif mîlattan yaklaşık bin yıl önce, Ön-Türk bir kavim olan Çu'ların bayrağında görünür. Yıldızın, Güneş şeklinde simgeselleştirilmesine sıklıkla rastlanır. Örneğin, günümüzde Azerbaycan bayrağında bu simgeler Ay ve Güneş olarak kullanılır. (Zâten bilimsel olarak Güneş de aslında bir yıldızdır.) Ay Türk kültüründe güzelliği ve estetiği, daha özel olarak hilâl biçimi ise boğa boynuzu çağrıştırmasıyla gücü, doğurganlığı ve bereketi simgeler. "Ay" sözcüğünün "Ayı" ile etimolojik bağlantısı da yine güç unsuru ile ilişkilidir. İslam kültüründe Ay aynı zamanda "Nur" (kutsal ışık) sembolüdür. Güneş ise yeryüzündeki yaşamın kaynağı olarak canlılığı, verimliliği, hayatı sembolize eder. İslam kültürüne ve edebiyatına göre Güneş ise "Nar" yâni ateş olarak izah edilir. Yıldızlar ise bahtı, çokluğu, erişilmezliği ve yüceliği ifâde ederler. Ay-Yıldız simgesi bu mânâların tamamını ihtivâ eder. Türkçede ay'ın bir kavram olarak mecazen parlaklığı, temizliği, güzelliği de ifade etmekte kullanılması çok yaygındır.

AYZIT: *Güzellik Tanrıçası.* [TKA: **Ayzıt**]

Eşdeğer: AYIĞSIT, AYIHIT, AYISIT, AYISAT

Aşkın ve güzelliğin simgesidir. Ongunu kuğudur. Kuğular bu nedenle kutsal sayılır ve dokunulmaz. Beyaz Turna kuşu da diğer simgelerinden biridir. Ayığsıt gümüş tüylü bir kısrak biçimine bürünebilir ve gökten yeryüzüne bu şekilde iner. Kısrak kılığındayken kuyruk ve yelelerini kanat gibi kullanır. Ormanlarda dolaşmayı sever. Ak bir kalpağı (başlığı), çıplak omuzlarında ak bir atkısı vardır. Çocukları ve hayvan yavrularını korur. İnsanlara sevgiyi ve aşkı ilham eder. Sarayının kapısında ellerinde gümüş bakraçlar ve gümüş kamçılar bulunan yasakçıları (bekçileri) vardır. Bu yasakçılar kötü insanları içeriye almazlar. Ayzıt'ın kızları vardır. Onlar da kuğu kılığına bürünebilirler. Kuğular pek çok söylencede biçim değiştirmiş kutsal kızlar olarak kabul edilir. Ayzıt'ın kızları büyülü beyaz bir tülü giyindiklerinde kuğuya dönüşürler. Sümerlerde ay tanrıçası olan Aya'da ışık saçmaktadır ve adı da bu anlamla bağlantılıdır. Aşk her zaman ışıkla ve parlaklıkla simgelenmektedir. "*Aşk Ateşi* gözlerimi kör etti," ifâdesi bunun en belirgin anlatımıdır.

Anlam: *(Ay).* Ay gibi parlak demektir. Ay güzelliği ve ışığı, nuru simgeler. Ayrıca genel olarak iyi ruhları tanımlamak için kullanılan "Aya" kavramı ile de anlam açısından alâkaladır.

AZA: *Kötü Ruh.* [TKA: **Aza**]

Eşdeğer: ASA

Moğolca: ADA

"Azalar" biçiminde çoğul olarak kullanılır. Yeraltındaki karanlık yurtlarında yaşarlar. Genel olarak kötücül ruhların ve kötü varlıkların tamamına verilen bir addır. Oyratlar'da 13 farklı kötücül ruh kategorisinin tamamını anlatır. Karşıtı "Aya"dır. Bazı kaynaklarda üç türü sayılır.

1. **Azabuk:** Kötücül ruhlar. *(Bkz. BUK)*
2. **Azaşulbus:** Kötücül cadılar. *(Bkz. ŞULBUS)*
3. **Azahortan:** Kötücül hortlaklar. *(Bkz. HORTLAK)*

Bu sözcüklerin hepsi de farklı niteliklerde olmak üzere hep kötü ruh demektir. *Azar* sözcüğü yine kötü ruhlara dayalı hastalıkları ifâde eder. *Azar* sözcüğü de yine bu mantığa bağlıdır ve *Azarlamak* fiili de buradan türemiştir. Bir insanı *Azarlamak* (kızgın bir biçimde kötü veyâ sert sözler söylemek) aslında onun üzerine kötü ruhları çağırmak mânâsı kötü ruhları göndermek demektir. Halk dilinde ruhsal ve fiziksel hastalıkları tanımlamakta kullanılan Azar-Bazar-Kazar kavramları yine *Aza* adlı ruhlarla bağlantılıdır. Asya Şamanizm'inde "Azar" adı verilen bir ruh seçtiği kişiyi şaman olmaya zorlar. Ona eziyet eder ve peşini bırakmaz, sürekli hastalandırır. Bu hastalık bâzen yıllarca sürebilir. Bu duruma "Kam Azarı" adı verilir. Azarlanan şaman adayı yere yığılarak saatlerce öyle kalır ve bir süre sonra da ağzından köpük ve/veyâ kan gelir. Ayıldıktan sonra ise kopuz çalma yeteneği kazanmıştır ve doğaçlama çalıp söyleyebilir. Burada Azar her ne kadar şamanlık yeteneği vererek olumlu bir durum sergilese de hastalık getiren bir varlık olarak görülür ve Aza anlayışı ile bağlantılıdır. Çünkü şaman olma sürecinin sonunda kişi hastalanır. Kumandı Türklerinin inançlarında Aza'lar iki farklı sınıf olarak yer alırlar: **A) Çertegri**: Şeytan ve **B) Çor**: Cin.

Anlam: *(Az/As).* Kötülük yapan demektir. *Azmak, Azarlamak* fiilleri ile aynı kökene sâhiptir. Yas tutmak anlamını da içerir. Aşırılık, sapkınlık, suç, şaşırmak, kaybetmek gibi anlamlar içeren ve "Az" ile başlayan sözcükler bu kökten türemiştir. Örneğin *Azgın* sözcüğü doğrudan bu kök ile alâkalıdır. Moğolca'da *Az/Azh* sözcüğü varoluş anlamına gelir. Eski Moğolca *Ad/Ada*, eski Türkçe *Ada/Aza* sözcükleri tehlike ifâde eder. *Azman* kelimesi vahşî hayvanları tanımlar. Sümerlerde "Asag" adlı hastalık ve illet cini bulunur.

Açıklama: Îran mitolojisindeki *Azdaha/Azdaka/Azdahak/Ajdaka* ise *Zahhak (Azı Dahhak)* olarak bilinen şeytânî varlık *Ejderha (Ejder/Ajdar)* ile yakından alâkalıdır. Eski Farsça'da *Az/Azı/Azi/Aji* ise yılan demektir. Bu varlık Pers söylencelerinde Yılan-Kral olarak görünür. Fin mitolojisinde *Ajatar* adında ormanlarda yaşayan ve ejderha kılığına bürünebilen bir ruh vardır. Sümer inançlarında *Azag* adlı büyük bir yılanın adı geçer. Fakat bu kavramların Türk-Moğol kültüründeki *Aza* kavramı ile bağlantısı uzak bir olasılıktır. Rastlantısal bir benzerlik olabileceği gibi birbirlerinden etkilenmiş olma dereceleri ise tamamen belirsizdir.

AZAR-BAZAR-KAZAR: *Üçüz Kötü Ruhlar.* [TKA: **Azar-Bazar-Qazar**]
Şeytânî ruhların, kötü varlıkların adlarıdır. Hastalık, felâket ve bela getirirler. Ruhsal (ve hattâ bâzen fiziksel) hastalıklar bu üç varlıkla ilgili görülürler: **1. Azar (Ezer), 2. Kazar (Kezer), 3. Pazar (Bezer).** Azerice'de "Azar-Bazar" tamlaması "her türlü hastalık ve dert" mânâsını içerir. Azeri geleneğinde yılın son Çarşamba gününde, ülkenin kırsal bölgelerinde evlerin önünde yakılan ateşlerin üzerinden atlayanlar; *"Azarım-Bazarım dökülsün,"* derler. "Azart" sözcüğü Tatarca'da coşku ve heyecan bildirir. Kötü ruhların tamamını ifâde eden "Aza" anlayışı ile doğrudan alâkalıdır. Bir Anadolu Türküsünde geçen *"Pazarı Pazarladım, Anamı Azarladım"* şeklindeki ifâde bu kavramın olumsuz içeriklere sâhip olduğunu göstermektedir. Yeraltı tanrısı Erlik'in iki köpeğinin adı da **Kazar ve Pazar**'dır. Tatar halk inançlarında "Bazar Anası" anası adlı bir varlık yer alır. Ruhsal ve zihinsel sıkıntıları tanımlamakta kullanılan "Azar-Bazar" *(Asar-Masar, Eser-Meser, Azar-Pazar, Azır-Bezir, Ezar-Bezar) veyâ* "Azar-Kazar" *(Ezer-Kezer)* yada "Kasar-Pasar" *(Kazar-Pazar)* tamlamaları da yine bu varlıklarla yakından alâkalıdır. Karaçay-Balkar masallarında devler As-Bus diye seslenirler (Uf-Puf gibi).

AZMAN: *Canavar.* [TKA: **Azman**]
Vahşî hayvan veyâ sıradışı güçleri ve büyüklüğü olan yaratık. Büyük ve keskin dişleri olan, iri gövdeli, büyük ayaklı, keskin pençeli, derisi sert canlılar bu sınıflama içerisine daha çok girerler. Oğuz Kağan destanındaki **Kıyant** adlı tek boynuzlu yaratık, Gılgamış Destanı'ndaki **Humbaba** adlı dev öküz bu konudaki bazı örneklerdir. Ayrıca Korkut Ata öykülerinde bahsi geçen dövüş için yetiştirilmiş Beserek'ler (erkek develer) de bu anlayışa dâhil edilebilirler. Anadolu'da halk kültürü içerisinde de köpek ve özellikle kedi hayvanların yabâni veyâ evcil olduğu halde insana uzak duran saldırgan olanlarına da yie "Azman" denilir. Canavarlar sıradışı büyüklükte ve görüntüdedir. İnsanları kaçırarak yiyebilir. Ormanlarda, dağlarda veyâ çöllerde daha sık ortaya çıktıklarına inanılır. Canavarlar insanlara ve medeniyete düşman varlıkları temsil ederler, ayrıca yıkıcılığı temsil ederler. Yöresel ve yerel canavar motiflerine rastlanır. Örneğin Türkiye'de *Van Gölü Canavarı* ve Moğolya'daki dikenli, korkunç, devasa bir tırtılı veya solucanı andıran *Gobi Çölü Canavarı* gibi. Üstelik günümüzde bilimkurgu filmlerinde yer alan hayali uzaylı yaratıklar bile canavar kategorisi içerisinde değerlendirilebilmektedir. Modern kültürdeki "Yaratık" (Dünyâ-dışı yabâni uzaylı anlamında, İngilizce "Alien"; doğru karşılığı *Yabancı* demektir) motifi de aslında bu anlayışın günümüzdeki bir türevidir.
Anlam: *(Az/Aş).* Yırtıcı, parçalayan veyâ aşırı güçlü olan demektir. *Azgınlık* anlamı vardır. *Azmak* fiilinden gelir. Ayrıca *Az* kökünde cinsellik çağrışımı da bulunur. Azgınlık dönemi hayvanların çiftleşme mevsimini ifâde eder. *Aşmak* fiili ile de bağlantılıdır ve sınırları geçmek, yapılmaması gerekeni yapmak ve cinsel birleşme anlamları taşır. Eski Moğolca *Ad/Ada*, eski Türkçe *Ada/Aza* sözcükleri tehlike ifâde eder. Kelimenin sonundaki "–man/–men" eki, Türkçe'de güçlendirici etki de yapar. Meselâ; "Kocaman, Toraman" gibi… Asya söylencelerinde yeraltında yaşayan "Azna" adlı bir kötülük tanrısı bulunur. "Azı Diş" kavramı da bu dişlerin yırtıcı hayvanlarda bulunduğu inancı ile alâkalıdır. *Azıtmak* sözcüğü de yoldan çıkmak, kötü davranışlar sergilemek gibi anlamlar içerir.

Açıklama: Farsça "Canavar" sözcüğünün farklılaşmış anlamları bulunur. Örneğin; Azerice'de mâna daralarak, doğrudan "kurt" anlamını taşır hâle gelmiştir. Ayrıca acımasız seri katiller için de mecâzen bu ad kullanılır. Örneğin; 1976 yılında İstanbul'da hakkında pek çok söylenti yayılan ancak gerçekten var olup olmadığı bile bilinmeyen "Kasımpaşa Canavarı" adlı katil hiçbir zaman yakalanamamış ve kötü ününü uzun yıllar korumuştur. Daha sonra bazı filmlerde ve kitaplarda da işlenmiş olan bu karakter "Tenten – Marmara Canavarı" adlı çizgi romanın da konusunu oluşturmuştur.

AZMIÇ: *Yol Cini.* [TKA**: Azmıç**]
Eşanlam: 1. AZITKI, AZATKI 2. AZIKTI
Türk ve Altay halk inancında bir yol cinidir. Aldatıcı bir yaratıktır (Aldatıcı Cin). Tek başına yola çıkan insanları kandırıp götüren ve kaybeden kötü ruhtur. İnsanları kandırmak için her türlü kılığa girer. Bir insana en sevdiği kişi veyâ yakınları (akrabaları, dostları, arkadaşları) gibi gözükebilir. Tanıdığı birisinin sesiyle yolcuya seslenir. Eğer bu sesi duyan kişi geriye dönüp bakarsa onu alır götürür ve kaybeder. Böylece insanları peşine takıp *azıtarak* (yolunu şaşırtarak), dağa, uçuruma, ırmağa götürüp, buralara düşürerek ölmesine neden olur. İslâmiyet öncesi Asya inançlarında şeytânî bir varlık olarak görülür.
Anlam: *(Az/Aş).* Yol şaşırtan veyâ bırakıp kaçan demektir. *Azdıran* yâni yoldan çıkaran anlamına gelir. Anadolu'da *Azıtmak* fiili, ıssız bir yerde bırakıp kaçmak demektir. Örneğin; "*Köpeği azıtmak"* gibi. Eski Moğolca *Ad/Ada*, eski Türkçe *Ada/Aza* sözcükleri tehlike ifâde eder. *Azman* sözcüğü ise vahşî hayvan mânâsı taşır. Kökü de oluşturan *Az* kelimesi ise Türkçe'de eksiklik ve yoksunluk bildirir. *Azak* sözcüğü Tatarca'da sonuç, bitiş mânâlarına gelir. "**Aznıç**" olarak telafuz edildiğine de rastlanır.

Açıklama: "Mekir" olarak bilinen aldatıcı varlık da benzer özelliklere sahiptir. (Arapça "Mekr": Hîle, aldatma demektir.) İnsanları kandırıp, tanıdığı bir kişinin kılığına bürünür veyâ tanıdık birisinin sesiyle çağırıp götürerek kaybeder. Anadolu halk kültüründe ve Türk dünyasının bazı bölgelerinde adı geçen bir varlıktır. Sözcüğün Arapça "Mekr" kelimesinden türediğine neredeyse kesin gözüyle bakılmaktadır. Fakat Moğolca "Mekelemek" (aldatmak, kandırmak) fiili ile ilgisi hiç dikkate alınmamıştır. Örneğin aynı Moğolca kökten gelen "Mekeçi" (hileci) sözcüğünün varlığı bu durumu destekler niteliktedir. Arapça "Mekr" kökü ile uyum göstermesi tamamen büyük bir tesadüf eseridir.

AZNA: *Fesat Tanrısı.* [TKA**: Azna**]
Eşdeğer: ADNA, AYNA, AYINA
Yeryüzünde kargaşa çıkarır. Kötülüğe dâir tüm nitelikleri bünyesinde barındırır. Fırsat bulduğunda insanlara ve yeryüzüne zarar verir. Yeraltında yaşar. Azna Han'a bağlı kötü ruhlar vardır ve onlar da *Aynalar (Aznalar)* adıyla anılır. Yeryüzünde kötülük çıkarmak istediği zaman bu ruhları gönderir. Aynalar bu anlamda Şeytan kavramı ile özdeşleşmişlerdir. İnsanların ruhlarını çalıp götürerek hastalık verirler. Bâzen Ayna Han, çocukları da çalar. Bazı Türk boylarında ise Cuma veyâ Perşembe gününe "Ayna Gün" adı verilmiştir. Bu isimlerde bu günlere yüklenen olumsuz bir anlamdan daha çok, yeraltındaki ruhlara yalnızca o gün izin verilerek Dünyâ'ya çıkıp zararsızca gezmelerine izin verildiği için bu adların koyulduğu düşünülmektedir. Bâzen destanlarda *Ayına Hotun (Ayna Hanım)* adlı bir karaktere rastlanır. Sibiryada *Hara Ayna* ve *Çabal Ayna* gibi ruh türlerinin bulunduğuna inanılır. Kafkas destanlarında ise *Ay-Moğur* adlı kötü bir varlık bulunur.
Anlam: *(Ay/Az/Aş).* Kökte karışmak, şaşırmak, ayırmak gibi anlamlar mevcuttur. Farsça "Ayna" (yansıtıcı nesne, Türkçe "Gözgü") ile etimolojik bir bağı yoktur. Fakat ilginç bir tesâdüf olarak, "Ayna" da Türk halk inancında öte âlemi simgeleyen bir nesnedir. *Ayanga* kelimesi Moğolca'da gökgürültüsü demektir. *Azmak, Azdırmak* fiilleri ise Anadolu halk ağzında yolunu şaşırtmak mânâlarını içerir.

-B-

BADIŞ: *Felâket Tanrısı.* [TKA: **Badış**]

Yeryüzünde felâketlere neden olur. Kıranlar ve afetler, salgınlar onun elinden gelir. İnsanların başına zorluklar getirir. Erlik Han'ın oğludur. Bastığında toprak yerinden oynar. Değirmen taşlarını yutar. Demir kaşağılı olarak betimlenir. *Çolok* (Anadolu Türkçesinde *Çolak*; yâni tek kollu) olarak anılır. Ancak bu tek kolunda dokuz insanın kollarının gücü vardır.

Anlam: *(Bat/Bad).* Batıran (yerin altına götüren, şehirleri helak eden) demek olabilir. *Batmak* fiili ile aynı kökten türemiştir. *Badıç* sözcüğü kabuk anlamına gelir. *Badırdamak* ise homurdanmak, gürültülü ve anlaşılmaz konuşmak demektir.

BADRAÇ: *Yedibaşlı Ejderha.* [TKA: **Badraç**]

Eşdeğer: BADRAŞ, BATRAÇ, PADRAÇ, PADRAŞ

Yedi tane başı vardır. Ölmesi için yedisinin de kesilmesi gerekir. Aksi takdirde kesilen baş tekrar yeniden çıkar. Bazı söylencelerde tek tek kesilen baş geri yerine gelir bu durumda yedi başın da aynı anda kesilmesiyle ancak öldürülür. Ağzından ateşler saçar. Kuyruğu bir kamçı gibi şaklar. Derisi zırh gibi pullarla kaplıdır. Çokbaşlı ejderha kavramına pek çok toplumda rastlanması son derece ilgi çekicidir. Çokbaşlılığın bir canavar için simgesel olarak ne anlama geldiği hakkında kesin bir açıklama getirilebilmiş değildir. Başların ruh veyâ can ilişkilendirilmesine sıklıkla rastlanır ve birden fazla ruha (cana) sahip olma ilk olarak dikkat çeken husustur. Gücün ölçüsü olması veyâ insan karakterinin bir yansıması olarak çözümlenen ejderhalardaki bu başların aslında insan karakterinin farklı yönlerini veyâ zaaflarını simgelediği öne sürülebilecek diğer görüşlerdir.

Anlam: *(Bad/Bat).* Yakan, alev saçan demektir. *Batırmak* fiili ile aynı köke sâhiptir. Moğolca'da *Badrah* yangı (yanma hissi veren yara) anlamına gelir. *Badırdamak* fiili ise homurdanmak demektir.

BAĞI: *Sihir.* [TKA: **Bağı**]

Eşdeğer: BAGI, BAHI, BAYI

Büyü, efsun demektir. *Bağlamak* sözcüğü ile ilgilidir. Örneğin; *ağzını dilini bağlamak*… Eski Türkçe'de *Bağıçı, Bağışı* kelimeleri sihirbaz anlamına gelir. "Bağ" kelimesinin *düğüm* anlamı da vardır ki, eskiden büyüler düğümler ile yapılmaktadır. Örneğin; *"Düğümlere üfleyenlerin kötülüğünden…"* (Kuran-ı Kerim, Felak Suresi – 4. âyet). Genel olarak büyü, daha özelde düğümlerle büyü yapma ve düğümlere üfleme Kuran-Kerim tarafından yasaklanmıştır.

Anlam: *(Bağ/Bag/Mag/Mağ).* Büyü anlamı içerir. *Bakmak* (fal bakmak) kelimesiyle de bağlantılıdır. *Bağnaz* sözcüğü de bir şeye bağlanmış anlamına gelir ve "bağlanmış" ve "bağılanmış" (büyülenmiş) gibi demektir. *Bakı/Bahı* ise fal mânâsı taşır. *Bahşı/Baksı* (şaman) sözcüğü ile de bağlantılıdır. *Bag* kökü Tunguzca'da beyazlık ifâde eder. *Bağ/Mağ* kökü pek çok dilde sihirle bağlantılı anlamları olan kelimeleri türetir. Örnegin: Avrupa dillerindeki *Mag/Magi/Magia/Magic* sözcükleri… Azerice "Vağ/Vag" (eski Türkçe Bağ/Bag) sözcüğü ise efsânelerde bahsi geçen balıkçıl kuşu anlamına gelir.

Açıklama: Eski Fars kültüründe ve inanç sisteminde *Mağuş* (Maguş / Magus / Macus / Majus / Moğuş / Muğuz / Mus) adı verilen kâhinlerin büyü yapabilme, rüyâları yorumlayabilme, göğe bakarak öngörülerde bulunabilme ve ileri seviyede kehânet yetenekleri vardır. Maguşların bu güçleri nedeniyle Mazdek Dini üzerinde etkili oldukları, sonradan da Zerdüştlüğü kabul ettikleri ve Zurvan mezhebini oluşturdukları söylenir. Pers kültürü içerisinde din ve özellikle de cenâze işlerine baktıkları kaydedilmiştir. Onuncu yüzyıldan sonra târih içerisinde yitip gitmişlerdir. Sözcük Zerdüştlüğün ateşperestlik olarak algılanmasıyla birlikte "Ateşperest Rahip" anlamında da kullanılmıştır. Maguşlar, "Efendi Tepesi" adı verilen bir dağın üzerinde sürekli (aralıksız olarak) nöbetleşe saati tâkip ederlerdi ve "Büyük Yıldız" görünene kadar bu saatin izlenmesi gerektiği düşünürlerdi. Yıldız göründüğünde ise "Büyük Kurtarıcı"nın geleceğine inanırlardı. Bu saat tutma geleneği babadan oğula geçerdi. Ateşin ısısının (belki de Güneş'le bağlantılı olarak) yaşam üzerindeki etkisi nedeniyle onu tanrısal bir güç olarak kabul etmişlerdir. Maguşların, zamanla ateşe saygıyı ileri götürerek ateşi doğrudan tanrı kabul ettikleri öne sürülür. Ateş âyinlerini ilk kez "Mecus" adında bir kimsenin oluşturduğu da rivâyetler arasındadır. "Mecuslar"ın tâbi oldukları dine "el-Mecusiyya" denilirdi. Ateşi iyilik tanrısı Hürmüz'ün simgesi olarak kabul ettiklerinden dolayı içinde hiç sönmemek üzere sürekli ateş yakılan pek çok "Ateşgede" (Ateş Tapınağı) yaptıkları târihsel verilerle kesin olarak bilinen bir gerçektir. Hattâ günümüze kadar ulaşan Ateşgedeler vardır. Mecûsilik aslında hem tek-tanrıcı hem de düalist bir inanç sistemidir ancak ateş kültü o kadar öne çıkmıştır ki bir süre sonra ateşe tapma şekline dönüşmüştür. Zerdüştlük ile Mecûsilik aslında farklı dönemlerde ortaya çıkmış olmalarına rağmen ateşe verdikleri önem nedeniyle her ikisi de birbirinden etkilenmiş ve birbirleriyle özdeş olarak görülmüştür. Mecûsiliğin Türkler arasında çok fazla rağbet görmese de dar bir alanda ve sınırlı olarak, kısa süreli yayıldığı tahmin edilmektedir. Bu durumun da Zerdüştlükten sonra ortaya çıktığı ve ateşe tapmanın fazla kabul görmediği anlaşılmaktadır. İslam öncesinde Buhara ve Semerkant'da Mecusi mabetleri olduğu bilinmektedir. Mecûsîlerin yıllık olarak kutlanan yedi büyük bayramları vardır. Bunlar arasında en önemlisi Nevruz (No Ruz) adı verilen yeni yıl bayramıdır. Doğanın dirilişi anısına kutlanan Nevruz aynı zamanda dünyanın ve insanın yaratıldığı gün olarak kabul edilir. Ayrıca sonbaharda hasat zamanı kutlanan Mihrican da önemli bir bayramdır. Farsça'dan Yunanca'ya ve Latince'ye de geçmiş olan *Maguş* sözcüğünün anlamı müneccim, kâhin veyâ yada yıldız falcısı olarak açıklanır. *Maguş/Magus* kelimesi Batılı dillerde büyü anlamına gelen *Magic, Magia, Magie* gibi sözcüklerin asıl kökenidir. "Mecûsi" sözcüğü de sıklıklı Zerdüştçü anlamına (genellikle bu inancın din adamları kastedilerek) gelen bir terimdir. Pek çok kaynakta ateşe tapan veyâ ateşperest olarak açıklanan bu kelime de yine Maguş sözcüğünden türemiştir. *(Mag/Mağ/Bağ/Bag/Bak)* kökünden gelen Türkçe'deki *Bağı* (büyü) ve *Baksı* (şaman) kelimeleri ile aynı kökten türemiş olduğu da farklı kaynaklarda öne sürülen bir iddiadır. Bakı sözcüğü) kehanet, geleceği görmek anlamları içerir. *Bakmak* fiilinden türemiştir.

BAĞLAMAK: *Sihir Yapmak.* [TKA: **Bağlamak**]

Eşdeğer: BAĞILAMAK

Doğaüstü güçlerden yararlanarak veya gizemli bilgileri kullanarak büyü yapmak demektir. *Bağlamak* ve edilgin biçimiyle *Bağlanmak* fiilleri Türkçe'de iki nesneyi bir biri ile birleştirmek, düğümlemek gibi anlamları içermesinin yanı sıra büyülenmek, ilüzyon görmek, yetilerini yitirmek, kısıtlanmak gibi anlamlara da sahiptir. Örneğin: *Basireti (Sağduyusu) bağlanmak, Kısmeti bağlanmak, Gözü bağlanmak, Dili bağlanmak, Eli kolu bağlanmak.* Bunların tamamının kişinin elinde olmayan nedenlerle hatta metafizik gerekçelerle ortaya çıktığına inanılır.

Anlam: *(Bağ/Bag/Mag/Mağ).* Kök büyü ile bağlantılı anlamları olan kelimeleri türetir. Örneğin: *Bakı* (fal), *Baksı* (şaman), *Bağı* (sihir)…

BAHÇA İYESİ: *Bahçenin Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Baxça İyäsi**]
Eşdeğer: BAĞÇA İYESİ, BAKÇA İYESİ
Evin bahçesinde yaşar. Bâzen çiçekleri ve ekili sebzeleri sular. Ayrıca üzüm bağının koruyucu ruhu olan "**Bağ İyesi"** ile de benzer özellikler taşıyan bir varlıktır. Kimi zaman uzaktan yaşlı bir adam olarak görünür. Geceleri bahçede kirpi kılığına girerek dolanır.

BAKAV: *Fal.* [TKA: **Bakaw**]
Eşdeğer: BAKI, BAHI
Gelecekten haber verme. Bazı işâretlere bakarak geleceği tahmin etme demektir. Çağdaş toplumlarda bile yüz falı, kağıt (iskambil veyâ tarot) falı, el falı, kum falı kahve falı gibi birçok fal türü bulunur. Türk halk kültüründe günümüzde en yaygın fal türü kahve falıdır. Ancak geçmişte suya, kemiklere, yıldızlara bakarak gelecekten haber verme uygulamaları oldukça yaygın olarak yer almıştır. Sezgilerle veyâ bazı araçlarla bilinmeyen durumlara dâir ve gelecekle ilgili yorumlar yapma ve tahminde, varsayımlarda bulunma falın asıl amacıdır. Falcı, bu tahmin ve/veyâ varsayımlar kesin gerçekmiş veyâ mutlaka gerçekleşecekmiş gibi bir tutum içerisindedir. Sezgiye, hissiyata dayalı (veyâ öyle olduğu iddia edilen) bir tahmin uygulamasıdır ve doğruluğu büyük bir tartışma konusudur. Şiddetle karşı çıkanlar, falın bir safsata, uydurma ve aldatmaca olduğunu, falcıların amacının yalnızca insanların paralarını almak olduğunu öne sürenler olduğu gibi falı savunanlar ve hiç tereddüt etmeden kesin olarak inananlar da vardır. Pek çok kimse ise falcıların derin gözlem ve psikolojik çözümleme yeteneğine sâhip olduklarına ve bunu zamanla iyice geliştirdiklerine, aslında fal adına yaptıkları şeyin de bu gözlem ve çözümlemelere dayandığına inanır. En yaygın fal uygulamalarından biri olan el falı eldeki çizgilere bakarak bir kimsenin karakterini, kişilik özelliklerini ve geleceğini okumak veyâ okuduğunu iddia etmek demektir. El falının kökeni kesin olarak bilinmemektedir, ancak anavatanının Hindiyye (Hindistan) olduğu düşünülmektedir. Buradan Çingeneler vasıtasıyla Dünyâ'ya yayıldığına dâir bazı veriler mevcuttur. Yeryüzünde hemen her kültürde mevcut bir uygulamadır. Ancak buna rağmen eldeki çizgilerin anlamları olduğu konusunda hiçbir bilimsel bulgu yoktur. İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik'te fal bakmak günah sayılmaktadır. İslam dini falcılığı kesin olarak yasaklamıştır. Gaybın (kayıp âleminin, insanın erişemeyeceği bilgilerin) yalnızca Allah tarafından bilinebileceği mutlak olarak vurgulanmıştır. O kadar ki, İslam inancına göre kesin bilginin sâhibi Allah'tır ve o izin vermedikçe bunların büyük bir kısmını peygamberler bile haber veremez. Örneğin kıyâmetin ne zaman kopacağının bilgisi yalnızca Allah'a (c.c) âittir.
Anlam: *(Bak/Bağ/Bag/Mag/Mağ).* Kehanet, geleceği görmek anlamları içerir. *Bakmak* fiilinden "Bakındak" (astroloji) ve "Bakındız" (astrolog) sözcükleri türemiştir. Falcı veya kâhinin gelecekte veya geçmişte olanları gözüyle görmüş gibi bildirmesi inanıcına dayalıdır. *Bahşı/Baksı* (şaman) kavramı ile de bağlantılıdır. *Bağ/Mağ* kökü büyü ile bağlantılı anlamları olan kelimeleri türetir.

BAKAVCI: *Kâhin.* [TKA: **Bakawcı**]
Gelecekten haber veren kişi. Geleceği tahmin edebildiğine inanılan insan. Falcılar genellikle önlerinde kristal bir küre ile tasvir edilirler. Kimi zaman kemiklere, bâzen de kartlara bakarak gelecekten haber verdiklerini ileri sürerler. "Müneccim" ise yıldız falcısı anlamına gelir ve Arapça "Necm" (Yıldız) kelimesi ile aynı kökten türemiştir. Anadolu'da bugün dahi "Yıldıznâme" adı verilen gizli bilgilere bakarak kişilerin geleceğinden haber veren hocalar bulunur. Bir tür astrolog olarak da düşünülebilir. Ancak yaşadığı yörede son derece saygı duyulur hattâ kendisinden korkulur.
Anlam: *(Bak/Bağ/Bag).* Kökte kehanet, geleceği görme anlamları bulunur. *Bakmak* fiilinden türemiştir. Geleceği görmek anlamını içerir.

BAKIRDAĞ: *Yeraltı Dağı.* [TKA: **Baqırdağ**]
Eşdeğer: BAKIRTAV, BAKIRTAG, BAKIRTAĞ, BAHIRDAĞ, PAKIRTAĞ, PEHERTAV
Eşanlam: MAŞDAĞ, MASTAK, MIŞTAĞ, MISTAV, MİSDAĞ
Yeraltında bulunan efsâne dağıdır. Yeraltında dokuz deniz vardır, bunların hepsinin birleşmesiyle Büyük Deniz *(Taluy)* meydana gelir. Burada dokuz tanrı yaşar. Bu dokuz denizin birleştiği yer olan tam orta noktada Bakır Dağ yer alır. Bakır üçüncül olmayı ifâde eder. (Birinci sırada altın, ikinci sırada demir vardır.) Günümüzde yarıştaylarda (olimpiyatlarda) sırasıyla altın, gümüş ve bronz madalyalar verilir. Avrupa kültürlerinde gümüş metali demirin yerine geçerek ikinci sırayı almış (ikisi de beyazdır), Bronz madeni ise bakırın yerine geçmiştir (ikisi de kızıla çalar). Fakat mantık ve sıralama benzer bir şekilde işlemektedir.
Anlam: *(Bak/Bah).* Dikkat çekmek ve kızıl renk anlamı vardır. *Bakmak* fiili ile aynı kökten gelir.

BAKIRTEREK: *Yeraltı Direği.* [TKA: **Baqırtäräk**]
Eşdeğer: BAKIRDİREK
Yeraltı ve yeryüzü kutuplarını birleştiren direktir. Gerçekte bu direğin yeraltında kalan kısmıdır. Dünyâ'daki bölümü "Demirdirek", gökyüzüne uzanan kısmı ise "Altındirek'tir".

BAKSI: *Şaman.* [TKA: **Baqsı, Baxşı**]
Eşdeğer: 1. BAHŞI, BAHÇI, BAĞŞI, BAHSI, BAHŞİ, BAGŞİ 2. BAHICI
Moğolca: BÖĞE, BÜGE
Destan anlatıcısı, kam (şaman), büyücü ve duâcı mânâlarında kullanılan bir sözcüktür. Aslında Kam (şaman) kavramından bile daha geniş kapsamlıdır. Bilge, öğretmen, saz şâiri, şaman, ozan, ermiş, hekim, efsuncu, falcı, kâhin mânâlarının tamamını tek başına bünyesinde barındırır. Bunlar ilerleyen çağlar içerisinde ayrışmıştır. Halk ozanı, âşık, müzisyen yönü de kimi zaman ön plana çıkabilir. Geleneksel yöntemlere dayalı halk hekimliği yapabilir. Koşuklar okuyan bir halk şâiridir. Büyülü sözlerle kötü ruhları kovar. Türk söylencelerinde Irkıl Ata ilk bakşıdır. Budizm ve Lamaizm ile birlikte *Budist Rahip* ve *Lamaist Rahip* anlamlarına da genişlemiştir. Ruh kovarken kızıl elbise giyerler. Altınordu ve daha sonra Türkistan saraylarında destan anlatan baksılar her zaman bulunmuşlardır. Her boyun bahşıları, halk destanlarını kuşaktan kuşağa aktarmışlardır. Bahşı, dombırasını (sazını) alır ve bütün gece sabaha kadar kay (destan) okuyabilir. Çinceye "Bokşi/Boşi" olarak geçmiştir.
Anlam: *(Bağ/Bag/Bak/Bah).* Büyü yapan kişi demektir. *Bağı* (büyü) kelimesiyle ilişkilidir. *Bağırmak, Bağlamak* filleri bu kökten türemiştir. Moğolca *Bagşı* öğretmen, *Bah/Baka* ise mutluluk demektir. Eski Moğolca *Baga/Bagal* sözcükleri gırtlak ve gırtlaktan ses çıkarmak anlamları içerir (Moğolca gırtlak mânâsındaki *Bagalzur/Bagalahur* sözcüğü Türkçe'de *Boğaz* ile akrabadır). Tunguzca'nın Evenkçe lehçesinde *Buga* sözcüğü yaratıcı demektir. Eski Türkçe *Bahmak/Bakmak* fiilinden gelen *Bahı* kelimesi fal, *Bahıçı/Bağuçı* ise falcı anlamına gelir. Moğolca *Böge* ile de köken olarak bağlıdır ve bu sözcüğün Türkçe'deki *Büke* (Ejderha) sözcüğü ile de ilgili olduğu kesindir. Asya'daki komşu kavimlerin pek çoğunda *Bög/Bök/Bug/Buk* kökenli sözcükler doğaüstü güçlerle ilgilidir.

BAKTI: *Lütuf Tanrısı.* [TKA: **Baqtı**]
Eşdeğer: PAKTI, BAHTI
Yeryüzündeki iyiliklere vesîle olur. İnsanlara lütufta bulunur. Tanrı Ülgen'in oğludur. Şor Türklerinde güz mevsiminde kendisine **"Paktıgan"** adı verilen bir tören yapılır.
Anlam: *(Bak/Bah/Bag/Bağ).* Gözeten, kollayan demektir. *Bakmak* fiili ile aynı kökene sâhiptir. *Baksı* (şaman) sözcüğü ile de bağlantılı görünmektedir.

BALAĞAN: *Ev Tanrısı.* [TKA: **Balağan**]

Evin ve ailenin koruyuculuğunu yapar. İyi işler yapan ailelerin evini bereketli kılar. Eski kaynaklarda hakkında çok fazla bilgi yoktur.

Anlam: Sözcük Tatarca'da baraka veyâ kulübe anlamı taşır.

BALBAL: *Mezar Totemi.* [TKA: **Balbal**]

Eski Türk kültüründe mezarların başına dikilen küçük heykelcik. Yaygın bir kanıya göre savaşçıların mezarlarının etrafına dikilen bu taşlar onların öldürdüğü düşmanları simgelerdi. Genellikle taştan yapılmış, bir elinde kılıç ile betimlenen heykellerdir. Bu taşların sayısının fazlalığı orada yatan kişinin sağ iken öldürdüğü güçlü düşmanları simgelediği için gücünün ve kahramanlığının da ölçüsüdür. Diğer bir olasılık ise kişinin kendisini ve ailesini veya yanındaki savaşçıları temsil ediyor olmasıdır. İslâmiyet öncesinde yaygın olarak dikilen balballar, İslam Dini'nin kabulünden sonra terkedilerek yerini mezar taşlarına bırakmıştır.

BALTAY: *Bal Şenliği* [TKA: **Baltay**]

Eşdeğer: BALTUY, BALTOY

Tatarlarda ve komşu kavimlerden Mordvinler'de kutlanan bir şenliktir. Ayı kılığına bürünen insanlar topluluğu eğlendirir. Halay'a benzeyen oyunlar oynanır ve ayıların hareketlerini çağrıştıran figürlerle çeşitli danslar yapılır.

Anlam: Sözcük *Bal* ve *Toy* (şenlik) sözcüklerinin bileşimden oluşur.

BAR: *Rab.* [TKA: **Bar**]

Yaratıcı, Hâlik. Mutlak varlık demektir. Arapça "Rab" sözcüğünü çağrıştırması tesâdüftür.

Anlam: *(Bar/Var).* Var olan demektir. Farsça'ya Türkçe'den geçmiştir. Türkçe ve Moğolca'da, ayrıca Tunguzca'da bu kelimede genişlik anlamı vardır.

BARAK: *Kutsal Köpek.* [TKA: **Baraq**]

Efsânevî bir köpek türüdür. Barak sıradan bir köpek olmayıp kutlu sayılır. Tüylü ve kıllı, çok hızlı koşan av köpeklerine de bu ad verilir. Bazı efsanelerde *Kerkes* adlı kuş yaşlanınca iki yumurta bırakır. Bunlardan birinden Barak, diğer yumurtadan ise bir kuş yavrusu çıkar. Şamanların Barak'a binerek göğe çıktıklarına inanılır ve boyunlarına onun simgelerini taktıkları söylenir. Oğuz Kağan Destanında "İt-Barak" adlı köpek başlı kavimlerin karanlık bir diyarda bulunan ülkelerine yapılan akınlardan bahsedilir ve şu ifâde yer alır:

> *Türkler "Barak" derlerdi, kara tüylü köpeğe,*
> *Böyle ad verirlerdi, büyük soylu köpeğe.*

Anlam: *(Bar/Var).* Eski Türkçe ve eski Altayca'da *Bar* kökü sevinç ve gurur gibi içeriklere sâhiptir. *Barmak (Varmak)* fiilini çağrıştırmaktadır. Moğolca'da *Barah* sözcüğü ateşkes, barış gibi anlamlar taşır. *Bar* ise kaplan demektir. Tatarca *Baru* fiili yürümek ve ulaşmak anlamları içerir.

Açıklama: Bahaeddin Ögel'e göre Türk-Moğol kültüründe yarı insan yarı hayvan olan varlıklar için genel bir anlayış olarak üst taraf insan alt taraf hayvan şeklindedir. Oğuz Kağan Destanı'nda bahsi geçen "İt-Barak" adlı varlıklar ise bu açıdan Türk mitolojisindeki genel anlayışa ters bir biçimde görünürler. Tıpkı Mısır söylencelerinde olduğu gibi bunların üst tarafı (başları) köpek biçimlidir. Dolayısıyla burada dışsal bir etkenin varlığı dikkate alınmalıdır.

BARAK ANA: *Köpek Tanrıça.* [TKA: **Baraq Ana**]

Moğolca: NOKAY EH

Bazı Moğol boyları köpekten türediklerine inanırlar. Barak sıradan bir köpek olmayıp kutlu sayılır. Oğuz destanında Barak Boyu'nun erkeklerinin yüzlerinin köpek yüzü (veyâ o kadar çirkin) olduğu fakat kadınlarının ise aksine inanılmaz derecede güzel ve çekici oldukları anlatılır.

BARAK ATA: *Köpek Tanrı.* [TKA: **Baraq Ata**]

Moğolca: NOKAY ETSEG

Bazı Moğol boyları köpekten türediklerine inanırlar. Bir prenses ile evlenen Köpek Ata'dan türediklerine inanan eski Moğol kabîleleri vardır. Efsânevî köpek başlı insanlara da Barak adı verilir. Avrupa kökenli Hun/Macar efsânelerine göre de Avrupa Hunları (Macarlar) bir Tazı Ata'dan türemişlerdir. Târihte Anadolu'da yaşamış olan **"Barak Baba"** adlı ünlü bir derviş vardır ve isim durum tesâdüfî olarak alınmış değildir. Adının kökeni Türk halk inançlarındaki Barak anlayışından kaynaklanır. Moğol Şamanizmi'nin Sûfi düşünce üzerinde oluşturduğu etkinin en güzel örneklerinden birisidir. Başı dazlak, sakalsız, uzun bıyıklı, belden yukarısı çıplak, el ve ayak bileklerinde demirden halka takılı, başında bâzen boynuzlu bir maske bulunan bir kişidir. Çalgı çalarak dolaştığı söylenir. Buna karşın, ilk başlarda sarayda oldukça saygın bir kişidir ve bazı kurullarda görevlendirilir hattâ zaman zaman elçi olarak başka ülkelere gönderilmektedir. Barak Baba'nın yaşadığı dönemde geniş bir müritler topluluğu oluşmuş ve *"Baraklılar (Barağiyûn/Barakîyyûn)"* adıyla anılmışlardır. Bu adın verilişi onun *Barak Aşîreti*'nden olmasıyla da ilgilidir. Târihsel bilgilere göre Barak Baba idam edilerek öldürülmüştür. Afyonun Sandıklı ilçesinde türbesi bulunur ve bir evliyâ mezarı olarak kabul görür.

Açıklama: Macarlar köpeğe "Kutya" derler ve bu ismin Türkçe/Moğolca (Ural-Altay dil birliğinden kaynaklanan) "Kut" sözcüğüyle benzerliği dikkat çekicidir. Çünkü köpek eski Macar kültüründe kutlu bir hayvan kabul edilir, ruhları yeraltına götürdüğüne inanılır.

BARAN: *Ev Tanrısı.* [TKA: **Baran**]

Eşdeğer: BARUN

Evleri koruyan güçlü bir tanrıdır. Türklerde çadır ve otağlarla birlikte içerisinde barınılan her mekan ev olarak algılanabilir. Bu bağlamda *Barınak Tanrısı* demek daha doğru olacaktır.

Anlam: *(Bar/Var).* Barındıran demektir (*Barınmak* fiilinden). *Barımak;* güçlenmek ve *Barın*; göğüs anlamına gelir. Ayrıca bahçe ve ekilen yer anlamı da vardır. *Barun* Moğolca sağ el anlamı taşır.

BASAMAN: *Deniz Tanrısı.* [TKA: **Basaman**]

Eşdeğer: BASAN

Denizlerden sorumludur. Korkusuz bir alp (yiğit) olarak nitelenir. Elinde üç-çatallı kargısı vardır. Fakat bu üç-çatallı kargı (üç-dişli yaba) motifinin Hint kökenli olma ihtimali yüksektir. Çünkü Batı (özelikle Yunan ve Roma) mitolojilerindeki okyanus ve deniz tanrılarının taşıdığı "Üçdiş" (Yunanca; "Trident") adı verilen bu savaş ve avlanma aracı eski çağlarda Hint-Ari kültürünün ayrışma döneminde Avrupa kıtasına kadar ulaşarak bu kültürlere geçmiştir. Daha özgün olarak Basaman Han'ın yanında taşıdığı dokuz kollu tuğu ise, yırtıcı hayvan kuyruklarından oluşturulmuştur. İyilik yapan bir tanrı olarak görünür ve su ruhları ile de yakından bağlantılıdır. Moğollarda *Basalgan* adlı bir nehir tanrısı vardır.

Anlam: *(Bas).* Baskın yapan, ezen, kazanan demektir. Çokluk ve fazlalık bildiren *Basa* kelimesi ile aynı kökten türemiştir. Yaymak anlamı da vardır. *Basa/Masa/Paza/Pasa* sözcüğü Türkçe'de, *Mas/Masi* sözcüğü ise Moğolca ve Tunguzca'da fazlalık, çokluk, enginlik, yaygınlık ifâde eder.

BASAT: *Efsânevî Kahraman.* [TKA: **Basat**]

Dede Korkut öykülerinde adı geçer. Tepegöz'ü öldürmüştür. Çocukken ormanda yapılan bir av sırasında yitirilmiş ve bulunamamıştır. Onu aslanlar yetiştirmiştir. Bu yüzden diğer Oğuz beylerinin aksine toplumdan olabildiğince uzakta yaşar, hattâ insanlara karşı önyargılı durur. Diğer savaşçılar arasındaki dayanışma ruhu Basat'ta yoktur. O hep tek başına savaşır, tek başına Tepegöz'ün peşine düşer. Onu bulduğunda ise savaşarak kör eder, sonra da başını keser.

Anlam: *(Bas/Baş).* Önde olan demektir. Eski Türkçe'de üstün mânâsına gelir. Moğolca, Türkçe ve Tunguzca'da "at sürmek" anlamını içeren *Basa* köküyle bağlantılı görünmektedir. Anadolu'daki bugün de kullanılan *Başat* (başta giden) sözcüğü ile benzer anlamlar içerir. *Busat/Pusat* ise silah anlamı taşır, fakat bu sözcük ile bağlantısı net değildir.

BASIRGA: *Kâbus.* [TKA: **Basırga**]

Geceleyin görülen kötü rüyâ. Kötü ruhların neden olduğuna inanılır. Kâbus ruhu ile bağlantılıdır. Ayrıca Karabasan kavramını da akla getirir. Kâbuslar tüm Dünyâ'da halk inanışlarının önemli bir öğesidirler. Türk kültüründe de sık değinilen bir kavram olarak, değişik halk inançları geliştirilmiştir ve bunlar çoğunlukla kötü varlıklar ile ilişkilendirilir.

Anlam: *(Bas/Pas).* Sıkıntı basmak demektir. *Basmak (Baskı, Baskın, Basınç)* anlamını içerir. Huzursuzluk ve kapalı mekan anlamı bulunur. *"Basırga"* kelimesi kâbus demektir.

BASIRGAMAK: *Kâbus Görmek.* [TKA: **Basırgamak**]

Eşdeğer: BASIRGANMAK, PASARGANMAK, PASARGAMAK, BASARGAMAK

Geceleyin kötü rüyâ görmek. Büyük sıkıntı ve korku duymak. *Pasar (Pazar)* adlı kötü ruhla ilgilidir.

BASTI: *Kâbus Cini.* [TKA: **Bastı**]

Eşdeğer: BASDI

Kâbuslara neden olan bir ruhtur. Değişik şekillere girebilir. Kedi kılığına bürünmeyi çok sever. İnsanlara kötü düşler gördürür. Dört türü vardır: **1. Albastı, 2. Karabastı, 3. Sarıbastı, 4. Gulbastı.**

* **Albastı:** *("Aleybanı, Alyabâni".)* Uzun boylu, beyaz tenli ve çıplak olarak tasvir edilen şeytânî dişi varlık. Albıs ile özdeştir.
* **Kulbastı:** *("Kuleybanı, Gulyabâni".)* Gündüzleri mezarda uyuyup geceleri kalktığına inanılır. Tüylü, çok büyük ve pis kokulu olarak betimlenir.
* **Karabastı:** Kâbus mânâsı taşır. Kâbus cini olarak da bilinir. Geceleri insanların göğüslerine çökerek soluklarını keser.
* **Sarıbastı:** Sara hastalığı. Sara cini olarak da bilinir. Sarı giysili bir kadın şeklindedir.

BASTIRIK: *Kâbus Cini.* [TKA: **Bastırık**]

Eşdeğer: BASTIRI, BASTIRIĞ

İnsanların kâbus görmesi, halsizleşmesi, korkuyla uyanması, sonrasında nefesinin kesilmesi bu kötücül ruh ile bağlantılı görülür. Değişik şekillere girebilir. Kedi kılığına bürünmeyi çok sever.

Anlam: *(Bas/Bat).* Sıkıntı veren demektir. Anadolu'da kâbus demektir. Hapishâne anlamını da taşır. *Basmak* fiili ağırlık mânâsı da içerir. Kazakça'da kâbus *"Bastırılu"* sözcüğü ile karşılanır.

BASU İYESİ: *Tarlanın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Basu İyâsi**]

Tarlaları korur. Yatmış olan ekinlerin onun ayak izi olduğu söylenir. Basu sözcüğü tarla anlamına gelir.

BAŞ-ÇELİK: *Efsânevî Mahkum.* [TKA**: Baş-Çelik**]

Boşnak (ayrıca Sırp) halk masallarında adı geçen ve bir kale hapishanesinde tutsak bulunan bir mahkumun adıdır. Bir masal kahramanına üç cam şişe içerisinde üç can verir. Ölen kahraman bununla üç kez yeniden dirilerek hayata geri döner. Sözcük Boşnakça'ya doğrudan Türkçe'den geçmiştir. Öykü, Grimm Kardeşler'in "*The Crystal Orb*" (Almanca: *Die Kristallkugel*) adlı masalına çok benzer. Fakat içerisinde Türk halk kültüründen pek çok figür ve motif vardır. Bir kralın üç oğlu ve kızı vardır. Ölüm döşeğinde son isteği olarak, kızkardeşlerini isteyen ilk kişi ile evlendireceklerine dâir oğullarına yemin ettirir. Fakat bu istek yerine getirilmediğinde kızkardeşleri kaybolur. Onlar da kızkardeşlerini aramaya koyulurlar. Seyahatlerinde çok başlı yılan ile mücâdele ederler. En küçük kardeş ise gittikleri bir bölgenin kralının kızını dokuz devlerden kurtarır. Fakat eşini ilerleyen mâceralarda kaybeder ve onu aramaya koyulur. Esir olduğu bir sarayda "Baş Çelik" adlı bir tutsak ile karşılaşır ve ona yardım eder. Baş Çelik ona üç cam şişede üç tane büyülü iksir verir. Tekrar yola koyulur. Yolda, kızkardeşlerinin ejderhaların efendisi ile evli olduğunu keşfeder. Kendisine verilen üç cam bardaktaki iksir sâyesinde üç kez ölümden geri döner. En sonunda eşini ve kızkardeşini kurtarmayı başarır.

BATAÇI: *Soy Atası.* [TKA**: Bataçı**]

Moğolların soy atası olarak görülür. Erkek kurt ile dişi
geyiğin oğludur. Moğolca "Batçulamak" fiili ülkenin güvenliğini artırmak anlamına gelir.

BATUR: *Kahraman.* [TKA**: Batur**]

Eşdeğer: 1. BATIR, BATAR, PATIR 2. BOGATUR, BOGATIR, BAGATUR, BAGATIR, BAĞATAR 3. BAHADIR, BAHADUR

Moğolca: BATOR

Vuruşçu, yiğit kişi. Türk ve Moğol dillerinde onursal bir unvandır. Cengâverler, komutanlar ve destan kahramanları için kullanılır. Kahramanlık kavramı insanlığın ve insan olmanın ortak algısal sonuçlarından biridir. Üstün olma, dâima anılma arzusu bu kavramın her toplumda rastlanan bir olgu olmasının temel nedenlerinden biridir. İnsanlar kahramanlarla özdeşleşmek, onları örnek almak, onlar gibi olmaya çalışmak isterler. Her ulusun, her kavmin mutlaka kahramanları vardır. Örneğin Moğolya'nın Başkenti *Ulanbatur* (Ulağan Bağatur)'un adının anlamı "Kızıl Kahraman" demektir. Bu isim her ne kadar sosyalist rejim tarafından koyulmuş olsa da, Moğol târihiyle de bağlantılıdır.

Anlam: *(Bat/Bad) ve (Bağ/Bag/Bah).* Yıkmak anlamı vardır. *Bog/Boğ* köküyle ilgili görünen "Bogatur" biçimi Boğa ve Buga (ejder) sözcükleriyle ve *Boğmak* fiili ile bağlantılıdır. *Böke* sözcüğü kahraman demektir. Moğolca kökenli olup Farsça'da *Bahadır* biçimine dönüşerek Türkçe'ye tekrar geçmiştir. *Batırmak* fiili ile de ilişkilidir. Tunguzlarda ejderhaya *"Mudur"* adı verilir ve bu sözcükle de bağlantılıdır. Slav kökenli dillere de değişik söyleyişlerle geçmiştir.

Açıklama: Kafkasya'daki Nart destanlarının önemli kişiliklerinden birisi olan efsanevi kahraman *Batraz (Batıraz/Peterez)'in* adı da sözcükle ilgili görünmektedir. Batraz'a hiçbir silah işlemez. Bebekliğinde bir sepet içinde bataklığa bırakılır ve bulunarak büyütülür.

BAYANAY: *Geçim Tanrısı.* [TKA**: Bayanay**]

Eşdeğer: BAYANA, PAYANA, PAYNA

Avcıları, balıkçıları ve ormanı korur. Avcılar ateş yakıp duâ ederek avlarının bereketli ve kazasız geçmesini dilerler. Kimi kültürlerde çocukları korur. Soy'un koruyucusu olduğu düşünülür. May Ana (Pay Ana)'nın farklı bir söyleyişi olduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Fakat Bayanay çoğunlukla eril olarak tanımlanır. Bir görüşe göre Bayanay aslında üç veyâ yedi kişidir. En tanınanları ise şunlardır: **1. Bay Bayanay:** *Avcı Tanrısı.* **2. Tağ Bayanay:** *Ormancı Tanrısı* **3. Uğu Bayanay:** *Balıkçı Tanrısı.*

Anlam: *(Bay/Pay/May).* Kelime kökünde geçim, zenginlik, rızk ve kutsallık anlamları vardır. Ayrıca bilgelik, yönetmek, egemenlik bildirir. Türkçe'de *Bay sözcüğü* erkek demektir. *Bayan* sözcüğünün Moğolca'da zenglik anlamı bulunur. *Bayar* kelimesi bazı eski lehçelerde *Bayram* anlamına gelir.

BAYAR: *Tanrı.* [TKA: **Bayar**]
Tanrının zenginliğini, rızık dağıtıcılığını ifâde eder. "Ululuk" anlamı sözcükte mevcuttur.

BAYÇA: *Gece Cini.* [TKA: **Bayça**]
Geceleri ortaya çıkar. Bâzen ruhsal bir yaratık şeklinde veyâ hayâlet gibi uçarak insanlara görünen bir varlık olarak tasavvur edilir. Bazen "Bayçı" olarak da anılır.
Anlam: *(Bay/Pay/May)*. Bilgelik, yönetmek, egemenlik bildirir. *Baykuş* ile aynı kökten gelir. Baykuş'un da geceleri görünmesi ve uğursuzluğu temsil etmesi ile bağlantılıdır. Ayrıca kimi kültürlerde Baykuş bilge bir hayvan olarak da tanınır.

BAYÇAR: *Kurban.* [TKA: **Bayçar**]
İlâhi bir amaçla kesilen veyâ doğaya salınan hayvan yada doğaya saçılan yiyecek, içecekler ile tahıllardır. Kurban yeryüzündeki bütün inanç sistemlerinde rastlanan bir olgudur. İlahi güçler ile iletişim kurmanın bir yolu olarak algılanır. İlkel topluluklarda gökten gelen bir yıldırımın kurbanı yakması, Tanrı tarafından kabul edildiği anlamına gelir. Asya'nın kuzeyindeki bazı Türk kavimlerinde, ateşe verilen kurbana "Vot Çüke" (Vut Şüke) denilir. Eski Türklerde dört tür kurban uygulaması vardır:

1. **Tayılga (Tayığ):** Boğarak kurban. At veyâ sığırın kan dökmeden boğularak öldürülmesi.
2. **Boğuzlaga (Bogızlığ):** Kanlı kurban. Hayvanların boğazlanarak (kesilerek) kurban edilmesi.
3. **Itıga (Iyığ/Idık):** Azat kurbanı. Hayvanların özgür bırakılarak doğaya salınması.
4. **Saçılga (Saçığ/Saçı):** Cansız kurban. Doğaya veyâ suya saçılarak sunulan nesneler.

Saçılga ise doğaya saçılan nesnelerin çeşidine veyâ yapılan uygulamaya göre bâzen değişik türlere ayrılabilir. Örneğin Moğollar Tahıl Saçısı'nı *Tahılga/Takılga* olarak ifâde ederler. Ayrıca yiyeceklerin, tahılların veyâ kimi zaman kurban etinin yakılmasına *Yakığ/Yakış/Yagış/Yağışga* adı verilir.
Anlam: *(Bay/Pay/May)*. Rızkı çoğaltan demektir. Kökte zenginlik, rızk ve kutsallık anlamları vardır. *Bayçarmak* sözcüğü kurban kesmek anlamına gelir. Moğolca ve Türkçe'de *Bay*, Mançu ve Evenk dillerinde *Bayan* kelimeleri zengin, soylu mânâsı taşır. Tatarca *Bayu* fiili zenginleşmek mânâsı taşır,

BAYÇARMAK: *Kurban Kesmek.* [TKA: **Bayçarmak**]
İlahi bir amaçla hayvan kesmek veyâ doğaya salmak yada doğaya yiyecek, içecekler ile tahıllar saçmak. Yeryüzündeki bütün inanç sistemlerinde rastlanan bir olgudur.
Anlam: *(Bay/Pay/May)*. Geçim, zenginlik, rızk ve kutsallık anlamları vardır. *Baytal* sözcüğü kısrak anlamı taşır ve geçmişteki at kurbanı ile alâkalı görünmektedir.

BAYÇOMARD: *Av Tanrısı.* [TKA: **Bayçomard**]
Eşdeğer: BAYÇOMART
Avcıları korur. Avın bereketli olmasını sağlar. Bedeni beyaz tüylerle kaplı bir yaşlı adam görünümündedir. Avcılara yabâni hayvan kılığında görünür. Bütün hayvanların dilini bilir. Hiçbir hayvan ondan korkmaz ve kaçmaz. Hayvanları zevk için canlı olarak yakalar ve tekrar bırakır, Asla öldürmez. Yaralı olanlarını tedâvi eder. Dağların üstündeki bir kayanın içinde yer alan mağarasında yaşar. Bu kayaların dibinden, şifâlı bir su kaynar.

Anlam: *(Bay/Pay/May).* Çok paylaşan demektir. Moğolca'da bu kök hedef ve amaç da belirtir. *Çomart/Comard* ise kimilerince Farsça "Cömert" ile ilgili görülür. Ancak av köpeği demek olan "Çomar" ile aynı kökten gelmesi pek tesâdüfî değil gibidir. *Çom* kelimesi nazarlık demek olduğu gibi, ağaç ve çalı öbeklerini de ifâde eder. Avlarda bu çalıların arkasında gizlenilir. Yine de "cömert" kelimesi ile sonradan bir benzeşime uğradığı öne sürülebilir.

BAYINDIR HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Bayındır Xan**]
Eşdeğer: BAYUNDUR HAN, BAYANDUR HAN
Korkut Ata Öyküleri'nde "Han'lar Han'ı" olarak tanımlanır. Bayındır Han hükmettiği halka her sene büyük şölen düzenler, yiyecek ve içecek yağma ettirir. Adının anlamına bakıldığında ülkeyi dirlik ve düzen içinde tutan, geliştiren, uygarlığı yayan, îmar ve inşâ ettiren (bayındır hâle getiren) bir kişi olduğu ve bu ismin belki de bir unvan olarak verildiği akla gelmektedir.
Anlam: *(Bay/Pay/May).* Memleketler inşâ eden demektir. Îmar etmek anlamı taşır. Moğolca *Bayı/Bayıh* fiili olmak ve bir yerde bulunmak ve Mançuca "*Ba*" sözcüğü mekan mânâsına gelir.

BAYRAM: *Kutlu Gün.* [TKA: **Bayram**]
Eşdeğer: 1. BEYREM, MAYRAM, MEYREM 2. BADRAM
Ulusal, geleneksel ve dinsel bakımdan önemi olan ve kutlanan gün. Dünyâ'daki hemen her kültürde özel gün, şölen, bayram, şenlik gibi uygulamalara mutlaka rastlanır. Bu durum tekdüzelikten kurtulma isteğinin bir sonucudur. Türklerde İslam öncesi genel kabul görmüş dört bayram vardır:

1. ***Koçağan (Yılgayah):*** 21 Mart - Bahar Gündenkliğinde *Koça* adına düzenlenir. *(Kosa Şenliği)*
2. ***Sayağan (Isıyah):*** 21 Haziran - Yaz Gündönümünde *Zaya* adına düzenlenir. *(Saya Şenliği)*
3. ***Paktağan (Akatuy):*** 23 Eylül - Güz Gündenkliğinde *Pakta* adına düzenlenir.
4. ***Paynağan (Kartuy):*** 21 Aralık - Kış Gündönümünde *Payna* adına düzenlenir.

Bu dört bayram dört ayrı yaratıcı gücü simgelemektedir: *Koça Han, Zaya Han, Pakta Han, Payna Han*. ***Nardoğan*** ise Sümer geleneğinin devamı olarak Kış Gündönümünde kutlanan bir bayramdır. İslâmiyet'le birlikte iki önemli bayram kutlanmaya başlamıştır: **Kurban Bayramı** ve **Ramazan Bayramı**.
Anlam: *(Bay/Bay/Bey).* Bereketli gün demektir. Zenginlik ve yücelik ve kutluluk bildirir. Farsça "*Padram*" ve Eski Soğdca'da "*Patram*" ise neşe, huzur, mutluluk, sessizlik demektir. Tatarca *Baya* sözcüğü geçenlerde, geçen gün gibi anlamlar taşır. Tatarca *Bayu* fiili zenginleşmek anlamına gelir.

BAYRIM ANA: *Meryem Ana.* [TKA: **Bayrım Ana**]
Eşanlam: BAYRIM BİYÇE
İlk önceleri kadın evliyâ anlamına gelirken, sonraları Karaçay-Balkar bölgesinde Meryem Ana'yı nitelemekte kullanılmıştır. Bâzen kadın ve çocuk tanrıçası olarak da görünür. Nartlarda *Umay Biyçe* ve *Bayrım Biyçe* üzerine kurulu ikili tanrıça inancı oluşturulmuştur ("Biyçe", Kafkas dillerinde Prenses demektir). Bayrım Ana (Meryem Ana) anlayışı Hıristiyanlıktan kaynaklanmış olmakla birlikte eski inançların da etkisiyle yarı tanrıça konumundadır. Erkek eli değmeden, Baş-Meleğin (Cebrâil'in) Tanrı'dan aldığı emirle rahmine koyduğu ruh sonucu gebe kalmıştır ve babasız olarak çocuk doğurmuştur. (Moğolların soy anası Alankova da benzer bir biçimde ayışığından gebe kalmıştır.) *Bayrım Öy* kavramı Bayrım Ana'dan dilek dilenen yerleri anlatmak için kullanılır. *Bayrım Gün* ise kendisinden dilek dilenen günleri ifâde eder ve bâzen Cuma gününe bu ad verilir. *Bayrım Ay* ise Navruz (yani Mart) ayıdır.
Anlam: *(Bay/May).* Kutluluk anlamı vardır. *Bayram* kelimesiyle köktеştir.

Açıklama: *Meryem* ismi İbrânice *Miriam*, Arapça *Meryem* sözcüklerinden dilimize geçmiştir. Türkçe'de bâzen halk ağzında bu isim yanlış bir telaffuzla "R" ve "Y" harfleri yer değiştirerek *Meyrem* olarak da söylenir.

BEDİK: *Eğlence Cini.* [TKA: **Bedik**]
İlk başlarda kötü bir ruh olduğu için, insanlara ve hayvanlara zarar verdiği için evlerden kovulmak istenmiş, bunun için de kendisi adına törenler düzenlenmiş ve törenler eğlenceli bir hal alınca Bedik de eğlenmeye başlamıştır. Törenlerde kendisinden gitmesi rica edilir, bunun için uyaklı şiirler dualar okunur. Hattâ laf anlamazsa tehdit ve hakarete başvurulur. Sırıtkan, sinir bozucu bir varlıktır.
Anlam: *(Bed/Bet).* Yüz ve görüntü anlamlarını içerir. Eski Türkçe *Bedük* sözcüğü büyük anlamına gelir.

BEKENBEY: *Adâlet Tanrısı.* [TKA: **Bekenbey**]
Yeryüzünde adâleti sağlar. Doğru söyleyen insanları korur. Yarguçılar (hâkimler) doğru kararlar verebilmek için kendisinden yardım isterler. Elinde suçluları cezâlandırdığı sivri dişleri olan büyük bir topuzu vardır ve adâleti tesis etmek için gerektiğinde zor kullanılacağını vurgular. Türk târihinde hükümdarları hiç korkmadan yargılayan, hattâ cezâlar veren yargıçların bulunduğu anlatılır. Osmanlı târihiyle ilgili bir kıssada padişah Fâtih Sultan Mehmed'i yargılayan kadının; *"Hukuku çiğnemeye yeltenseydin ben de senin kafanı bu gürz ile dağıtırdım,"* diyerek arkasında sakladığı topuzunu gösterdiği anlatılır.
Anlam: *(Beg/Bek/Pek).* Sağlamlık, doğruluk, beklemek, korumak, güç anlamlarını içerir. *Bekinmek* sözcüğü, inat etmek, direnmek demektir. Eski Türkçe *Beken/Biken/Begen/Pigen/Beyen* ve Moğolca *Bah/Baha/Baka* kelimeleri istek, yargı, umut gibi mânâları içerir. Tatarca *Bek* söcüğü Bey demektir. Kelime sonundaki *–Bey* ise efendi, sahip, ulu kişi manaları içerir.

BEKİ: *Hastalık Cini.* [TKA: **Bäki**]
İnsanların kemiklerini eğerler. Kamburluk, kemik eğriliği, bel bükülmesi gibi rahatsızlıkları ortaya çıkardıklarına inanılır.

BELEN: *Yolculuk Tanrıçası.* [TKA: **Belen**]
Eşdeğer: PELEN
Yolcuları korur, yolların güvenliğini sağlar. Yolculuk yapanlar kendisine yakarırlar. Yolculara zarar veren haydutları cezâlandırır. "*Yolda belde kalmak"* deyimi, sözcüğün konuyla olan bağlantısını açıkça ifâde etmektedir. Kendisini memnun etmek için "Çalama" yapılır, yâni kutsal ağaçlara saçılar verilir, bez bağlanır. Uzun yola çıkacak olan obalar onun ismini anarak ateşlere saçı yapar, adakta bulunurlar.
Anlam: *(Bel).* Yol yapan demektir. *Bel* sözcüğü patika, yol, geçit mânâsı taşır. Kökte işâret ve nişan ve *Belirmek* anlamları da bulunur. *Belermek* ise ortaya çıkmak demektir. Moğolca ve Kırgızca'da hazır olma anlamı bulunur. Tunguz ve Mançu dillerinde ise yardım etmek içeriğine sâhiptir. "Belemen" Tatarca'da görünmeyen bir varlığın adıdır.

BENGİBOZ: *Efsânevî At.* [TKA: **Beñgiboz**]
Eşdeğer: BENGÜBOZ
Eşanlam: DENGİBOZ
Soylu ve sâdıktır, sâhibi tutsakken yıllarca kendisini bekler. Türk masallarında yer alan atların bütün ortak özelliklerini taşır. Bamsı Beyrek masalının değişik versiyonlarında güçlü bir hissetme yeteneği, sâhibini tekrar gelip bulması vurgulanır. Tatarca *Menge* sözcüğü binek mânâsı taşır.

BENGÜ: *Ebedî.* [TKA: **Beñgü**]
Eşdeğer: BENGİ, MENGİ, MENGÜ, MENGE
Moğolca: MÖNGE, MÜNHE
Sonu olmayan. Sonsuza dek var olacak olan. Ebedîlik İslâmiyet'te yalnızca Yaradan için öngörülür. Ancak onun lütfu ve isteğiyle insanların da Cennet'te sonsuza dek yaşayacağı söylenir. Ölüm nedeniyle yaşanan korkunun karşısında insan zihninin algıladığı ilk soyut kavramlardan birisi de sonsuzluktur. Ölümden sonra diriliş ve sonsuz yaşamın aranması bu nedenle pek çok söylence ve anlatıda önemli bir konu olarak işlenir. *Beyrü ve Bengü* (Ezelî ve Ebedî) tâbirleri birlikte sıkça kullanılır.
Anlam: *(Ben/Men).* Dizi, düzen, özlük, sonsuzluk bildirir. Altay Türkçesinde *Mönkü* kelimesi ceset demektir ve anlamı tekrar dirilişi çağrıştırır.

BENGÜSU: *Ölümsüzlük İksiri* [TKA: **Beñgüsu**]
Eşdeğer: MENGÜSUV, MENGÜSU, BENGÜSUB, BENGİSU
Eşanlam: DİRLİK SUYU, DİRİLİK SUYU
İçenlere ölümsüzlük ve gençlik sağlayan mitolojik içecek. Osmanlıca tabirle *Âb-ı Hayat.* Yaşam ağacının (Ulu Kayın) köklerinden çıkar. Bir ırmak veyâ dere şeklinde akar. Bâzen köpük şeklindedir. Örneğin, Köroğlu destanında bir ırmaktan üç köpük şeklinde gelir. Mecâzen bilgeliği, kalıcı eserler bırakmayı, iyiliği simgeler. Ölüleri bile diriltebilir. Ulukayın'ın dibindeki bir çukurdan kaynaklanır. Başında bir bekçi ruh bulunur. İçenlere güç ve kuvvet verir. Hastaları iyileştirir. Âşığın, Buta (Bâde) alması esnasında içtiği ışığın da aslında bu su olduğu öne sürülür. Çünkü ozanın söylediği türküler kendisinin ölümünden sonra da yaşamaya devam edecektir. Yâni o da bir semboldür. Pek çok uygarlıkta böyle bir yaşam suyuna dâir, çoğu zaman birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkıp gelişen ortak bir inancın bulunması ise ilgi çekicidir. Bengisu karanlık ve bilinmeyen bir diyarda gizlidir. Suyun yaşamsal bir unsur olması ve denizlerin enginliği, çeşitli inançlarda, sonsuzluğa kavuşturan ve ölümsüzlüğe ulaştıran bir güç olduğuna dâir görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaşlıyı gençleştiren, hastayı iyileştiren veyâ sonsuz yaşam veren bir ot, su veyâ bir karışım oluşturulabileceği inancı oldukça yaygındır. Fars mitolojisinde dört kutsal canlının bir araya getirilerek kanlarının akılıp karıştırılmasıyla karanlık güçler içeren bir iksir elde edildiğine inanılmaktadır. Ancak bu iksir sudan daha farklı bir içeriği ifâde eder. Ölen kahramanın üstüne gizemli bir su serpilmesiyle dirilmesi, masallarda ve efsânelerde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Söylencelerde, bazı kahramanların Bengisu içerek ölümsüzlük kazanmalarına da rastlanır. Hz. Hızır'ın bu suyu içtiğine inanılır. İslam Edebiyatının farklı öykülerine göre bu suyu ilk içenler Hızır ve İlyas peygamberler olmuştur. **Kevser**, İslam Dini'ne göre, Cennet'te bulunduğuna inanılan kutsal bir ırmak veyâ havuzdur. Mecâzen bolluk ve bereket, iyilik anlamlarına geldiğini söyleyenler de vardır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) Kevser'in iki yanında inciden kaplar bulunan bir ırmak olduğunu söylediği belirtilir. Türklerin halk inancındaki İslâmiyet öncesi Bengi-Su anlayışını çağrıştırdığı için tasavvuf ve tekke edebiyatında Kevser çok önemli bir yer tutar ve sık sık işlenen bir konudur. Ayrıca Bengi adlı bir halk oyunu da mevcuttur. Sözcük Maniheizm dininin kurucusu olan "Mani" adı da "Mengü" ile bağlantılandırılmıştır. Arap kültüründen Batı anlatılarına da geçen **İksir** ise büyülü bir sıvıdır. Mitolojide ve masallarda bazen içenlere olağanüstü yetenekler veren gizemli su, bazen de büyücüler yada doğaüstü varlıklar tarafından elde edilen bir karışım olarak bahsedilir. Görünmezlik, şekil değiştirme, uçabilme, silahlardan korunma, mekanda atlama yapabilme bu özelliklerden bazılardır. Bâzen sonsuz yaşam veren Âb-ı Hayat (Yaşam Suyu) ile eşdeğer görülür ve bu bağlamda sağaltıcı (şifa verici) içecekler olarak da bilinir. Amansız hastalıkları tedâvi eder, yaraları iyileştirir, yaşamı uzatır.
Anlam: Bengi/Bengü (sonsuz) ve Su kelimelerinin bileşik biçimidir.

BENGÜTAŞ: *Ölümsüzlük Taşı.* [TKA**: Beňgütaş**]
Eşdeğer: MENGÜTAŞ, MENGÜDAŞ, BENGÜDAŞ, BENGİTAŞ
Bilinmeyen bir yerdeki gizemli bir dikilitaş şeklindedir. Dönüşümü ve döngüyü vurgular. Sonsuz yaşamın sembolüdür. Ayrıca anıt anlamına da gelir. Bengi (Bengü/Mengü/Mengi) kavramı sonu olmayan, hep var olacak olan bir varlık anlayışını ifâde eder. Bu taş ise sonsuz bir döngü içerisinde ruhların göğe yükselişini simgeler. Kafkasya halklarının Nart destanlarında bir taşın içinden inanılmaz bir biçimde doğan ***Sosurka*** *(Sosuruk)* adını taşıyan kahramanın öyküsü anlatılır. Kaya üstünde yatmakla kısır kadınların gebe kalacağına dâir inanç da bu konuyla bağlantılıdır. Taş gücü ve dayanıklılığı (ölümsüzlüğü) temsil eder. Bu nedenle tüm kalıcı anıtlar ve yazıtlar sağlam taşlardan yapılır. Örneğin; Orhon ve Yenisey Anıtları Türk târihinin en önemli yazılı anıtlarıdır. Mezarların başına dikilen ve **Balbal** adı verilen taşlar da Bengütaş'ın farklı bir türü olarak düşünülebilir. Anıtlar dikerek dâima anımsanma ve yâd edilme arzusu hemen her ulusun târihinde taş anıtların varlığını da beraberinde getirmiştir. Türk kültüründe taşlarla ilgili pek çok söylenti vardır. Gökten düşen taşlar sıradışı özelliklere sâhiptir. Yabancılara aldanıp ülkesindeki kutsal taşı onlara hediye eden bir hâkanın yüzünden yurdun bereketi kaçar. Bazı kahramanlar ellerinde dokuz köşeli taşla doğarlar. Masallarda cezâların en kötülerinden biri taşa dönüşmektir, böylece insanlar o taşı görüp ibret alırlar.
Anlam: Bengi (sonsuzluk) ve Taş kelimelerinin bileşik biçimidir.

BERGÜ: *İlham.* [TKA**: Bergü**]
Eşdeğer: BERGİ, BİRGÜ
Esin almak. Sıradışı yetenekler edinme. Tanrı vergisi özellikler kazanma. Bâzen kutsal rüyâ görme. Bir ozanın, üç bâde içtiği rüyâyı görmesi. Bu rüyâda ozanın ağzından ve burnundan köpük gelir, kan boşalır. Kendisine üç bâde (kadeh) verilir. İlk badeyi bir yudumda içer ve "Yaradan aşkına!" der. İkinciyi iki yudumda içerken "Yalvaç aşkına!" diye seslenir. Üçüncüyü "Yar aşkına!" diyerek üç yudumda içer. Kendisine bulacağı sevgilisinin adı söylenir. Uyandığında ağzından ve burnundan gerçekten kan gelmektedir. Bağlamasını veyâ kopuzunu eline alır ve doğaçlama çalıp söyler. Bu yeteneği o rüyâyla birlikte kazanmıştır. Yollara düşer ve sevgilisini aramaya başlar. Çoğu zaman da hiç bulamaz. Rüyâda içilen aslında bir ışık şarabıdır. Bâzen bu şarap Hızır tarafından verilir. Yeniden oluşumu ve erişmeyi simgeler. Böylece kişi yeni bir ad alır. Bu ad ozanlarda mahlastır. Bergü ile ruhlar âlemiyle bağlantı kurulabilir. Mekan ve zamanın sınırlarına ulaşılabilir hattâ dışına çıkılabilir. Eski Türklerde ruhun hareketli kısmının bedenden ayrılarak soyut diyarlara yolculuk yapması olarak anlaşılır. Bâzen görülen bu rüyânın ardından odada misk kokusu duyulur. Bâzen şaman olacak kişi, o an gelene kadar hastalanır. Hızır'ı rüyâda görmek de bu kavram ile bağlantılıdır. Kutsal rüyâ anlamında "Buta" tâbiri de kullanılır fakat bu sözcüğün Sanskritçe (Eski Hintçe) olma ihtimali yüksektir. Buta daha sonraları "Bâde" ile karşılanmıştır. Bergü sözcüğü eski Türkçe'de "Vahiy" veyâ "İlham" kavramını da içerir. "Vahiy" kavramı İslam Dini'nde Allah kelamının peygamberlere bildirilmesine denir ve çoğu zaman Cebrâil aracılığıyla iner. Genellikle yalvaçlara (peygamberlere) özgü bir durum olarak algılansa da, İslam terminolojisinde bâzen tanrısal bir haber olarak da görülür. Örneğin Kuran-ı Kerim'deki "Balarısı" (Nahl) Sûresinde, Allah'ın balarısına vahyettiği söylenir. Vahiy ile gelen her türlü bilgi Tanrı'nın sözü kabul edilir. İlham (esin) ise doğrudan Tanrı'dan kaynaklanmadığı gibi melekler aracılığı ile gelmez ve bazı niteliklere sâhip olan pek çok kimsenin yaşayabileceği bir "içe doğma"dır. Doğrudan ilâhi bir içeriği bulunmaz. Vahiy ile ilhamın aralarındaki en önemli fark budur.
Anlam: *(Ber/Ver).* Verilen şey demektir. Bermek/Vermek fiilinden türemiştir. Yetenek ve özel nitelikler için kullanılan "Allah Vergisi" kavramıyla ilgilidir. Aynı kökten gelen Moğolca'da *Berh* zorluk, Türkçe'de *Berk* sağlamlık anlamına gelir ki, vahyin veyâ ilhamın zorluğunu ve disiplinini anlatır.

BEYREK: *Söylencesel Kahraman.* [TKA: **Beyrek**]
Eşdeğer: 1. (BEY) BEĞREK, BEGREK, (BEY) BEYREG, PEYREK 2. (BAY) BÖĞREK, BÖYREK
Asya'dan Anadolu'ya kadar Türk coğrafyasının tamamında sıklıkla olağanüstü motiflerle süslenen masallarda adı geçen bir kahramandır. Dede Korkut Öyküleri'nde; Bamsı Beyrek ile Banı Çiçek beşik kertmesidir, ancak birbirlerini tanımadan büyürler. Bir gün avlanırlarken karşılaşırlar, aralarında anlaşmazlık çıkınca güreşe tutuşurlar. Ancak ikisi de güçte denk olduğu için birbirlerini yenemezler. (Burada Türk kültüründe kadınların da erkeklerle eşit olduğu görülmektedir.) Beyrek'in esir düşmesi nedeniyle yıllarca ayrı kalırlar. Soylu ve sadık atı **Dengiboz** (veyâ **Bengiboz**) yıllarca kendisini bekler. Banı Çiçek zorla başkasıyla evlendirilmek istenir. Beyrek tutsak kaldığı sarayın beyinin kendisine âşık olan kızı tarafından kurtarılır. Geri dönerek sevgilisine kavuşur. Öyküde **"Banu Çiçek"** *("Banı Çeçek")* erkeklerin yaptığı pek çok şeyi yapabilecek yetenekte görülür.
Anlam: *(Beğ/Beg/Bey/Bay) ve (Böğ/Bög).* "Bey Çocuğu" demek olduğu söylenir. Asâlet ve ululuk anlamı içerir. Kelime kökünde yönetmek, bilmek, ululuk, yücelik mânâları bulunur. *Bayrak* sözcüğü ile aynı kökten türemiştir. Ayrıca güçlülük ve yenilmezlik anlamlarını da bünyesinde barındırır. Bu bağlamda *Böke* (kahraman, şampiyon) kavramıyla da ilgisi vardır.

BEYRÜ: *Ezelî.* [TKA: **Beyrü**]
Eşdeğer: MEYRÜ, MAYRU, BAYRU, BAYRI
Öncesi olmayan. Başlangıcı olmayan. İslam dininde öncesizlik yalnızca Yaradan'a mahsus bir özellik olarak görülmektedir. İlk başta var olan tek odur. Ancak onun yaratmasıyla herşey vücut bulmuştur. *Beyrü ve Bengü* (Ezelî ve Ebedî) tâbirleri birlikte sıkça kullanılır.
Anlam: *(Bey/Bay.)* Ululuk, sonsuzluk, sınırsızlık, zenginlik, bereket, çokluk bildiren bir köktür. *Bayram, Bayrak, Bayar* gibi sözcüklerle aynı kökten gelir.

BEYTEREK: *Yaşam Ağacı.* [TKA: **Beytäräk**]
Eşdeğer: BAYTEREK, BEĞTEREK, BEGTEREK, BEGTEREG
Yerle göğü bir birine bağlayan efsânevî kutlu direk veyâ ağaç. Tanrıçalar onun üzerinden aşağıya iner. Yeryüzündeki kısmına kahramanlar, yeraltındaki bölümüne Erlik, gökyüzündeki parçasına ise Ülgen atını bağlar. Yâni bu ağaç aslında üç parçadan oluşur:

1. **Altanterek (Altındirek):** Gökyüzündeki kısmıdır.
2. **Temürterek (Demirdirek):** Yeryüzündeki kısmıdır.
3. **Pakırterek (Bakırdirek):** Yeraltındaki kısmıdır.

Türk halk kültürü içerisinde evlerin avlularında yer alan direkler efsâne ağacı Beyterek ile ilişkilendirilerek özel bir önem verilir. Bunların başında çoğunlukla tahtadan bir atbaşı simgesi yer alır. Ağaç dallarıyla ve at yelesinden yapılan süslerle donatılır. Bu direğin "Serge İyesi" adı verilen kendi koruyucu ruhunun bulunduğuna inanılır. Dokuz kollu bir değnek şeklinde özel olarak tasarlanmış ve uçlarına dokuz kutlu hayvanın kuyruğu asılmış olan Tuğ'lar da yine dokuz dallı kutlu yaşam ağacının simgeselleştirilmesiyle ortaya çıkmışlardır. Günümüzde Kazakya'nın başkenti Astana'da kentin simgesi hâline gelmiş olan "Bayterek" adlı bir kule bulunur ve tepesinde Samruk/Semrük kuşunun yumurtasını simgeleyen oldukça büyük bir bölüm bulunur.
Anlam: Bay/Bey (varsıl, ulu, kutlu, efendi) ve Terek (ağaç, çam) sözcüklerinin bileşik hâlidir. *Terek* bazı lehçelerde kavak ağacı demektir. "Direk" sözcüğü ile yakından bağlantılıdır. *Dir/Tir* kökü canlılık, yaşam, dayanıklılık bildirir. *Derinlik* bağlantısı ise köklerinin yeraltına uzanması ile ilişkilendirilebilir. *Beye* sözcüğü ise değer, kıymet anlamları içerir.

BIÇURA: *Kiler Cini.* [TKA: **Bıçura**]
Eşdeğer: 1. BAYÇORA, BAYÇURA 2. BIÇORA, BİÇURA, BİSURA
Evlerde ve bodrumlarda yaşar. Kadın kılığına girer. Kırmızı giysili olarak betimlenirler. Genelde evde, ocağın arkasında veyâ kilerde yada çatı altında yaşar. Hiç çekinmeden gürültü patırtı yapar. *Küves* denen içkiyi çok sever. Tatarların bilmeceleri arasında "*Ocak başında Bıçura belini boğmuş oturur*" şeklindeki bir cümle bulunur ve yanıtı Küves Fıçısı'dır. Yemeğe çok düşkündür. İnsanların yiyip de bitiremediği bütün aşı (yemeği) o yer. Kızdığı zaman tabağı çanağı kırar ve yemeği de döküp evi uzun bir süreliğine terkeder. Çok pis bir yaratık olarak da bilinir, temiz yerlerden nefret ettiği söylenir. Pis evleri tercih ettiği için ondan kurtulmanın ilk şartı evi temiz tutmaktır. Âniden gürültü çıkarmaya başlar; bağırır, güler, oynar, şakalar yapar, uyuyan insanları yatağından alarak başka yerlere taşır. Bâzen evdeki eşyâların yerini de değiştirir veyâ bazılarını gizler. En sevdiği eşyâlar ise demirden yapılmış olan nesnelerdir ve bunların başında da anahtar, iğne, bıçak, makas gelir. Geceleyin kilitlenen kapıları açar veyâ tam tersine açık kapıyı ise kilitler. Nâdiren de tehlikeli durumlara neden olur, meselâ yangın çıkarır. Uzun süre ocak yapılmayan evleri sevmez ve ısınmak için ateş yakmak ister ve yangına neden olur. Bu yüzden Tatarlar, yeni bir ev kurar kurmaz herşeyden önce ocağını yaparlar. Böylece evi güvene almış olurlar. Arçura ile de akraba olarak görülür.
Anlam: Yarım Cin demektir. *Bay* ve *Çor* sözcüklerinin bileşik biçimidir. Türkçe'de *Bıçıklamak* fiili, korku yada yüksek ateş nedeniyle dudağın uçuklamasını anlatmakta kullanılır. Farsça kökenli "Bı-/Bi-" ön eki eksiklik yarımlık bildirir. Fakat buradaki ekin Farsça'dan kaynaklanıyor olması düşük bir olasılıktır, çünkü adın ikinci kısmını oluşturan "Çor" anlayışı bu eksiklik algısını zaten bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle *Bay/Bey* kavramı ile oluşan bileşik bir kelime olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. *Çor/Çur* sözcüğü Anadolu'da bâzen ruhsal hastalıkları da ifâde etmekte kullanılmaktadır. Bu bağlamda yalnızca bedenen değil zihnen bir eksikliği de içerir. Örneğin "*Yarım Akıllı*" deyiminde olduğu gibi…

BİŞKEK: *İman İyesi.* [TKA: **Bişkek**]
İnançlı insanları korur ve imanlarını sağlam tutmalarını sağlar. Savaşçı bir kahramandır. Bir şehir adı olan "Bişkek"in önceki ismi "Pişpek"tir ve sonradan değişikliğe uğramıştır ve kimi görüşlere göre ise anlamı "Beş Bey" demektir. Bişkek ise bunların en büyüğüdür. Kırgızya'nın başkentinin adının bu kutlu varlıktan veyâ bu ruhun adını taşıyan gerçek bir kişiden kaynaklandığı söylenebilir.
Anlam: *(Beş/Biş/Piş).* Kökte olgunlaşmak, yanmak gibi anlamlar vardır. "Beşe" (sonradan "Paşa" biçimine dönüşerek) ise abi, erkek kardeş, komutan gibi anlamları vardır.

BODUN HAN: *Ülke Tanrısı.* [TKA: **Bodun Xan**]
Vatanı koruyan bir ruh olarak görülür. Eski Türklerde bu adın verildiği bir dağ vardır ve onun da vatanın koruyucusu olduğu düşünülür.
Anlam: *(Boy/Bod/Bud).* Bir arada tutan demektir. *Bodun/Budun* sözcüğü kavim anlamına gelir. Kabîle, klan mânâsındaki *Boy* sözcüğünden türemiştir. Boyların birleşmesiyle oluşan toplumsal örgütlenmeyi ifâde eder. Eski Türkçe'de *Bodu*, Tunguzca'da *Boda* sözcükleri bağlamak, birleştirmek, bir arada tutmak anlamlarını içerir. Uzak bir anlam ilişkisi ile *Bütün* sözcüğü ile ortak mânâlar içerdiği görülür.

BOGUZLAGA: *Kurban.* [TKA: **Boguzlaga**]
Eşdeğer: 1. BOGAZLAGA, BOGUZLAĞA, BOGUZLAGU, BOĞUZLAĞA, BUGAZLAGA 2. BOGIZLIĞ
Hayvanın boğazlanarak (boğazından kesilerek) kurban edilmesidir. *Boğazlamak* fiili ile de ifâde edilir.
Anlam: *(Boğ/Bog/Bug).* Boğazın kesilmesi demektir. *Bozlamak* fiili hayvanın böğürmesi anlamı taşır.

BOĞA: *Ongun Hayvanı.* [TKA: **Boğa**]
Eşdeğer: BUGA, BUĞA, BUKA
Moğolca: BUH, BUK, BUKH
Boynuzları olan bir hayvandır, erkek sığır mânâsı taşır. Kahramanlarda bulunan boynuz kavramı boğadan esinlenmiştir. Bu boynuzlar gücü simgeler ve Ay'ı çağrıştırırlar. Bu nedenle mitolojik olarak "Kutsal Ay Boğası" olarak tanımlanır. Gerçekten de boynuz unsuru pek çok diğer tanrı ve tanrıçaya da geçmiştir. Meselâ Umay Ana boynuzlu olarak betimlenir. Bazı Türk boyları, soylarının boğadan türediğine inanır. Oğuz Kağan'a adını veren de Boğa Ata'dır. Boğa Ata bazı söylencelerde boz bir boğa kılığına bürünerek Tayçı Han'ın boğalarıyla güreşir ve daha sonra da Han'ın kızıyla sevişir ve ondan bir oğlu olur. Bu çocuk Buryat kavminin atasıdır. O yüzden kendisine boz boğa kurban edilir. Tunguzlarda "Buga" adında herşeye gücü yeten, tüm yaşamı kontrol eden, bilge bir tanrı vardır. Tunguzların alt soylarından birini oluşturan akraba Evenklerde ise Buga bir Cennet Tanrısı olarak görünür. Türk kültüründe kısır kadınlar kutsal mağaralardaki boynuzlara ip bağlayarak çocuk dilerler. Halk öykülerinde ve söylencelerde yağmurlar sonucu dağlardan inen seller böğüren boğalara benzetilir. Kırgızlar ise Dünyâ'nın bir öküzün boynuzları üzerinde durduğuna inanırlardı. Yerüzünün bir boğanın (öküzün) boynuzlarında durması anlayışı Türk kütürüne dışsal tesirlerle girmiştir.
Anlam: *(Buk/Bug/Buğ/Boğ/Bog/Bög/Böğ/Bök). Boğa* sözcüğünün *Böğe/Böge* ("şaman") kavramıyla olan kökensel bağlantısı dikkat çekicidir. *Buka/Büke/Böke* (ejderha) kelimeleriyle de bağlantılıdır. *Böke* ise kahraman demektir. *Buga* kelimesi bazı lehçelerde "yılan" yahut "ejderha" mânâlarına gelirken Moğolca'da ise "geyik" demektir ve kutsal bir hayvandır. Mançuca'da ise bu sözcük "boğa" mânâsı taşır. Moğolca'da *Mohotor* kelimesi de erkek geyik anlamı taşır.

Açıklama: Modern ekonomi/borsa teorilerinde "Boğa Eğilimi" aşağıdan yukarıya doğru vurulan boynuzu, yâni değeri yükselen kıymetlerden kar elde etmeyi anlatır *(Karşıt: Ayı Eğilimi)*. Bu benzetmenin yapılmış olması insanın ne kadar çağdaş olursa olsun dâima içinde ilkel bir yön bulunduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Gerçi bu durumun doğrudan Türk söylenceleriyle bağlantılı olduğunu söylemek mümkün değildir fakat pek çok kültürün de ortak algılayışlarının olduğu muhakkaktır.

BOHAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Boxan**]
Eşdeğer: BOĞHAN
Uryankat boyunun atası olan kişi. Büyük bir savaşçıdır. Bir nur içinde kutsal bir dağın tepesine inen ilk eşi ve topraktan çıkıp gelen ikinci eşi soylarının ortaya çıkışını sağlar. Bunlar Oğuz Kağan'ın iki eşini buluşunu anımsatmaktadır. Moğolların söylencelerindeki bazı motiflerin Türk destanları ile benzeştiği en önemli alanlardan birisinin odağında yer alır.
Anlam: *(Bo/Boğ/Böğ)*. "Bolmak" (Olmak) ve Boğmak anlamlarını içerir. Moğolca ve Kalmukça'da *Bö (Böğö)* sözcüğü şaman, *Bogd/Bogda* ise evliyâ anlamlarına gelir. Moğolca'da *Böh* güreşçi demektir.

BOLLOH: *Su Tanrısı.* [TKA: **Bollox**]
Suyun temizliğini ve balıkları korur. Balıkları çoğaltır. Balık tutmadan önce kendisinden izin istenir ve balık avının uğurlu geçmesi dilenir. Suyu kirletenleri ve gölleri kurutanları cezâlandırır. Kışın ırmağın buz tutmuş kısmı üzerinde ateş yakılmasını hoş karşılamaz ve böyle yapanlara kin besler. **"Küğöh Bolloh"** (Gök Boloh) olarak da anılır.
Anlam: *(Bol/Bul)*. Bu kök olmak, bulmak gibi anlamlar taşır. *Bolluk* anlamı da içerir. Bulak (pınar) sözcüğü ile de ilişkilidir.

BORAN: *Yağmur Tanrısı.* [TKA: **Boran**]
Eşdeğer: 1. BORON 2. BORAĞAN, BURAĞAN, BORAGAN, BURAGAN, BORUĞAN
Yağmurlar yağdırır. Güçlü ve sağanak yağmurlara neden olur. Yağmur getiren rüzgarları estirir. Soluğu yağmur rüzgarlarına dönüşür. Bulutları koyun sürülerini güder gibi yönlendirir. Giysilerinin rengi kapkaradır. *Boran/Bora* denen kasırgayı o estirir. Moğollara göre aslında bu isme sâhip üç tanrı vardır.
Anlam: *(Bor/Bur).* Yağmur rüzgarı, fırtına demektir. Gökgürültülü sağanak yağmuru da ifâde eder. *Boro (Boroğo)* kelimesi Moğolca'da yağmur mânâsı taşır. Korece'ye ise *Pora* olarak geçmiştir.

BOZKURT: *Kutsal Kurt.* [TKA: **Bozqurt**]
Eşdeğer: BOZGURT, BOSKORD, BOZKURD, BOZGURD, PUSGURT, POSGURT
Eşanlam: 1. BOZKASKIR, BOZGASGIR, POSKASGIR 2. GÖKKURT, KÖKKURT 3. ÇALKURT, ÇALKURD
Moğolca: BÖRTEÇİNE, BÖRTESONO, BÖRTÖŞINA, BÖRTEŞİNA, BÖRTÖÇONO, BÖRTÖŞONO
Yol gösterici kurt, kutsal hayvan. Tüm Türk ve Moğol boyları, soylarının bu kutlu varlıktan türediğine inanırlar ve geçmişte "Ongun" sayarlardı. Bozkurt gökyüzünü temsil eder. (Çoğu zaman soyun bir kolu Gökkurt'tan, diğer kolu ise yeryüzünü simgeleyen Alageyik'den gelmektedir.) Anadolu'da ve Asya'da kurt sürülerinin başında bulunan ve onları yöneten kurtlara da Gökkurt denilir. Bozkurt savaşçılığı ve savaş ruhunu, özgürlüğü, hızı, doğayı temsil eder. Türk ulusunun başına bir iş geldiğinde, bir tehdit belirdiğinde ortaya çıkar ve yol gösterir. Savaş Ruhu kurt görünümüne bürünerek insanların arasına gelir. Başkurt (Başkırd/Başkort) rivâyetlerine göre kurt onların atalarının önüne düşerek yol göstermiştir ve ulus isimleri de buradan türemiştir (*Baş* ve *Kurt* sözcüklerinin bileşimi). Erenler, evliyâlar zaman zaman kurt kılığına girerler. Bozkurd'a "Gök Oğlu" da denir. Yakut metinlerinde "**Bosko"** olarak bahsedilir. Türeyiş Destanına göre Hung-nu hükümdarının çok güzel iki kızı vardır ve onları Tanrı'ya sunmaya karar verir. Çok yüksek bir kule inşâ ettirir ve kızlarını oraya bırakarak Tanrı'ya eş olarak alması için yalvarır. Bir süre sonra bir kurt kulenin dibindeki mağaraya yerleşir. Kızlardan küçük olanı ablasının tüm îtirazlarına rağmen kuleden iner ve kurdun karısı olup ondan gebe kalır. Bozkurt Destanında ise bir Türk kavmi komşu ülkenin askerleri tarafından yapılan bir baskında yok edilir. Geride yaşayan sâdece bir çocuk kalır. Onun da ayaklarını (bazı rivâyetlerde kollarını da) keserek bataklık bir bölgeye bırakarak ölüme terkederler. O bölgede yaşayan bir dişi kurt çocuğu bulur ve mağarasına götürür, etle besler. Çocuk büyüdüğünde kurtla evlenir ve dişi kurt ondan hâmile kalır. Komşu ülkenin kralı düşmanının soyunun sürdüğünü, bir çocuğun yaşadığını öğrenince yeniden asker gönderir ve bu kez kurdu da öldürtmek ister. Kurt bir dağdaki inanılmaz genişlikte bir mağaranın içine sığınır. Burada uçsuz bucaksız çayırlarla kaplı bir ova bulur. Mağaranın içine saklanır ve bir süre sonra da on tane erkek çocuk doğurur. Bu çocuklar büyüyünce dışarıya çıkarlar. Çevrede yaşayan boylardan kız alıp evlenirler. Herbirinin soyu yeniden çoğalır. Birkaç nesil geçtikten sonra mağaradan çıkarlar. Bu efsâne dağların arasındaki yurda sığınma anlayışı ile Ergenekon Destanını çağrıştırmaktadır. "Vusun" kavmi ile ilgili bir efsânede ise bir karga ile dişi kurdun kimsesiz kalan bir çocuğu beslediği rivâyet edilir. Ergenekon Destanı'nda, dağların arasından çıkan kabîleye *Börte-Çine* adında bir kurt kılavuzluk eder. Kurtarıcıların ve önderlerin Türk geleneğinde dâima Bozkurt ile ilişkilendirilmesi en çağdaş ve özgür yorumlarda bile kendisini belli eder. Örneğin Nazım Hikmet'in şu dizelerinde Atatürk anlatılmaktadır:

O, saati sordu.
Paşalar "üç" dediler.
Sarışın bir kurda benziyordu.
Ve mâvi gözleri çakmak çakmaktı.
Yürüdü uçurumun kenarına kadar…

Anlam: Boz (gri) ve Kurt sözcüklerinin bileşik hâlidir. *Bos/Boz* kelimesi eski Türk kültüründe gökyüzü ile ilişkilendirilir. *Kurt* kelimesi *(Kor/Kur/Kür)* kökü üzeriden güç, bağımsızlık ateş anlamları içerir.

Açıklama-1: İngiliz asker ve yazar H. C. Armstrong'un 1932 yılında yazdığı "Bozkurt" (İngilizce: "Grey Wolf") adlı kitabı Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlığında yayımlanan ilk hayat öyküsüdür. Bu kitap Türkiye'de kimi dönemlerde yasaklanmıştır.

Açıklama-2: Cumhûriyet'in ilk yıllarında Türk parası üzerine Bozkurt resimleri basılmıştır.

BOZOKLAR: *Göksel Kavimler.* [TKA: **Bozoqlar**]
Eşdeğer: BOZOHLAR, BUZUKLAR
Oğuz Han'ın ikinci (göksel) eşinden olan üç oğlu ve onlardan türeyen boylardır. Bu kabîleler *Ay-Han, Gün-Han ve Yıldız-Han* adlı üç kardeşin soyundan gelirler. *Altın Yay*'ın sâhibidirler. Bozoklara "Dış Oğuz" da denir. Onlar hükümdarın sağ tarafında yer alırlar. Diğer Oğuz boylarıyla birlikte Anadolu'ya geldiklerinde bugünkü Yozgat yöresini yurt edinmelerinden dolayı, bu bölge Bozok adıyla anılmıştır. Günümüzde Yozgat'ta bu adı taşıyan Bozok Üniversitesi bulunur. *(Bkz. ÜÇOKLAR.)*
Anlam: "Boz" (gri renk) ve "Ok" sözcüklerinin bileşik hâlidir. Moğolca'da *Bosoh* fiili yükselmek, Güneş'in doğması anlamlarını taşır. *Bozlamak* fiili ise yüksek sesle bağırmak veyâ devenin böğürmesi anlamı taşır ve aynı kökten gelen *Bozlak* kavramı da özel bir ezgi ile okunan halk şiiri türünü ifâde eder. Ayrıca ses dönüşümleri dikkate alındığında "Boy" kavramı ile de bağlantılı olduğu görülmektedir. "Ok" kelimesi birçok kaynakta boy anlamında kullanılmıştır. *Oğuz* sözcüğü ile aynı kökten gelmektedir. *Og* ise eski Türkçe'de baba anlamı taşır. Bütünü bu bağlamlarda ele alındığında Bozoklar tâbirinin Göğün Boyları mânâsına geldiği söylenebilir.

BÖKEY: *Öcü.* [TKA: **Bökäy**]
Korkutucu varlık. Tatarca'da yer alan bu sözcük Avrupa dilerine "Bogey" olarak geçmiştir.

BÖRTEÇİNE: *Efsânevî Kurt.* [TKA: **Börtäçinä**]
Târihi kayıtlara göre Türkleri Ergenekon'dan çıkaran kurdun adıdır. Kelime anlamına bakıldığında yol gösterici, kılavuz kurda verilen başka bir isim olduğu veyâ en azından mecâzen onu çağrıştırdığı anlaşılmaktadır. Bazı târihçilerin görüşlerine göre bu destanda dağları eriten demircinin, kimilerine göre ise Ergenekon'dan çıkarken için yol gösteren dişi kurdu tâkip eden başbuğun (önderin) adıdır.
Anlam: Moğolca'da *Börte* ve *Böre/Börö* kelimeleri boz (gri) rengi ifâde eder. *Börü* Türkçe'de değişik lehçe ve şîvelerde yine birebir Kurt mânâsı taşır. *Çine/Çene/Çına/Şına/Şona* ise kurt demektir.

BÖRÜ: *Kurt Tanrıça.* [TKA: **Börü**]
"**Gökbörü/Kökbörü**" tâbiri de kullanılır. Hemen hemen tüm Türk boyları ortak bir inanış olarak dişi kurttan türediklerine inanırlar. Eski Türkçe'de *Büri* sözcüğü ok başı demektir ve kurdun dişine benzer.
Anlam: *Börü*, pek çok Türk dilinde Kurt demektir. Bu kelime Uygurcada "Peri" şeklinde söylenir.

BUGA: *Cennet Tanrısı.* [TKA: **Buga**]
Eşdeğer: BOGA
Evreni, Cennet'i ve tanrısal nitelikleri kapsar. Herşeye gücü yeter ve tüm yaşamı kontrol eder. Tunguz kökenlidir ancak Moğol ve Türk kavimlerinde de saygı duyulur. ***Not:* *Buka Han ile karıştırılmamalıdır.***
Anlam: *Böke* kahraman demektir. *Buga* kelimesi bazı Türk lehçelerinde "boğa", bâzen "yılan" yahut "ejderha", Moğolca'da ise "geyik" anlamına gelir. Mançuca'da "boğa" mânâsı taşır.

BUĞDAYIK ve KUMAYIK: *Kuş Reisleri.* [TKA: **Buğdayıq vä Qumayıq**]
Eşdeğer: 1. BUDAYIK ve HUMAYIK, 2. PUDAYIK ve HOMAYIK, 3. BUĞDAYIH ve HOMAYIH
Kuşların önderi olan efsânevî ikiz hayvanlar. Bâzen köpekbaşlı olarak betimlenirler. Kumayık kimi zaman köpeklerin atası olarak da anılmaktadır. Örneğin; *"Kuş törüsü (reisi) Buğdayık, it törüsü (reisi) Kumayık"* (Kırgız Atasözü). Bâzen **Toğrul ve Konrul** adlı efsâne kuşları ile eşdeğer görülürler.
Anlam – Buğdayık**:** *(Buğ/Bug).* Buğday toplayan demektir. *Buga/Buğa* (ejder veyâ geyik) sözcüğü ile de alâkalı görünmektedir. Çünkü bunlar da zaman zaman uçabilen varlıklar olarak düşünülmüştür.
Anlam – Kumayık: *(Kum/Hum).* Kumları ayıklayan demektir. Fars mitolojisindeki Huma/Hümâ Kuşu ile alâkalı olarak değerlendiren görüşler de vardır.
Bazı Kuş Adları
Masallarda ve efsânelerde bahsi geçen bazı kuş adları şu şekildedir:
- **Uğu/Üğü:** Baykuş,
- **Tomurtka/Toğurtak:** Ağaçkakan,
- **Laklağan/Laklagu:** Leylek,
- **Toygar/Turgay:** Tarlakuşu,
- **Sandugaç/Sanduğaç:** Bülbül,
- **Galu/Galagun:** Kaz.

BUK: *Kötü Ruh.* [TKA: **Buq**]
Moğolca: BUG, BUKH, BUH, PUH
Kötü bir insanın kötü ruhu kastedildiği gibi doğadaki kötücül varlıklar için de kullanılır. Bu varlıklar insanların soluğunun kesilmesine neden olabilirler.
Anlam: *(Bog/Bug/Buğ/Buk/Buh).* Afet, felâket, hastalık demektir. İnsanların ayağına takılan prangaya (cezâ zinciri) Türkçe'de *Bukağı (Bukak)* denir. Olasılıkla insanların ayağının zincirlenmesi, ona kötü bir ruh bağlanması veyâ musallat olmasıyla eşdeğer görülmüştür. Eski Moğolca ve Tunguzca *Buk*, endişe, kaygı gibi anlamlar taşır. Moğolca'da *Bukınıd/Buhında* kelimeleri üzülmek, korkmak gibi mânâları belirtir. *Puhu* (baykuş) sözcüğü ile de alâkalı olma ihtimali vardır. Çünkü baykuş, olumsuz anlamlar yüklenen ve gece görünen bir hayvandır. *Boğmak* fiili ile de alâkalı görünmektedir. "Bögge/Böggel" biçimiyle Almanca üzerinden Avrupa dillerine geçen *Bogey* sözcüğü de öcü, korkunç varlık demektir.

BUKA HAN: *Türklerin Atası.* [TKA: **Buqa Xan**]
Eşdeğer: BUHA HAN
Türklerin atası Tatar Han'ın oğludur. Moğolların Bo Han adlı ataları ile de bağlantılı görünmektedir.
***Not:* Buga ile karıştırılmamalıdır.**
Anlam: *(Buk/Bug/Bog/Boğ)*. Yenilmez yiğit, kahraman demektir. *Büke/Böke* isimleriyle bağlantılıdır. Moğolca ve Kalmukça'da *Bö (Böğö)* sözcüğü şaman, *Bogd/Bogda* kelimesi ise evliyâ mânâsı taşır. Moğolca'da *Böh* sözcüğü pehlivan anlamı taşır. Tunguzca'da *Buguca* kelimesi totem mânâsına gelir. Tunguzca *Bugady* sözcüğü kutsal bir yeri veya yasaklanmış bi bölgeyi ifade eder.

Açıklama: Volga Bulgarları'nın efsânelerinde Ala-Buğa (Ala-Yılan) adlı şehirdeki bir kulede yaşayan yılan veyâ ejdere benzer bir yaratığın öyküsü anlatılır. Şehrin adı da buradan gelir. Bu kule bugün "Şaytan Kalası" (Şeytan Kalesi) olarak anılır. Arap gezgin İbni Fadlan ise Bulgar ülkesinde 100 Arşın uzunluğunda yılanlar gördüğünü söylemiştir. Büyük olasılıkla gezdiği bu ülkede anlatılan söylencelerinin etkisinde kalarak, belki de gerçekten gördüğü çok büyük yılanlara dâir bu bilgiyi abartarak kayıtlara geçirmiştir. Tunguz tanrısı *Buga*, Türklerin soy atalarından olan *Buka* ve Bulgar efsânelerindeki yılan *Buğa* arasındaki ilişki târihin derinliklerinde ortak bir alanda birleşir veyâ pek çok bakımdan birbirleriyle kesişirler. Örneğin yalnızca etimolojik bir inceleme yapıldığında bile bunların tamamında yılan, boğa, geyik gibi hayvanların kutsallığı, bu varlıklardan soy alındığı düşüncesi ve tanrısal güçleri içermeleri hepsinin aynı odak noktasından kaynaklandığını göstermeye yeter.

BULAK: *Pınar.* [TKA: **Bulaq**]
Eşdeğer: BOLAK, BULAH
Moğolca: BULAG, BULA
Su kaynağı, su alınan çeşme. Köylerde eskiden, tüm köyün ortak malı olan bir veyâ iki çeşme bulunurdu. İşin yoğun olduğu zamanlarda (öğle vakti, akşam vakti gibi) veyâ harman yada hasat dönemlerinde iş bitiminde suya yoğun olarak ihtiyaç duyulduğu için buralarda sıralar oluşurdu ve konuşmak, muhabbet etmek için boş zamanlar ortaya çıkardı. Hattâ bu pınar başları erkekler ile kızların birbirlerine görüp beğenmelerine olanak sağlardı. Yâni pınarlar (bulaklar) toplumsal bir işleve sâhiptirler. Bu toplumsal işlev çeşitli biçimlerde inançlarla da pekiştirilerek önem kazanır. Örneğin; "Erenler Çeşmesi" adı ile bilinen kutsal yerlere geçmişte Türk halk kültürü içerisinde oldukça sık rastlanırdı. Günümüzde azalarak da olsa pınarlara yüklenen mânevî değer ve anlamlar pek çok yerde varlığını devam ettirmektedir. Buralar genelde evliyâlara âit mezarın yakınında bulunurlar. Eskiden bu çeşmelerin yanında kurban kesilmesi oldukça yaygın bir gelenek olarak sürdürülmüştür. Pek çok yörede ıssız çeşmelerden sabaha karşı akan suya "Tan Suyu" derler ve tüm sayrılıklara (hastalıklara), bin-bir derde umar (çare) olduğuna inanırlar. Gebe kalmak isteyenlerin de bu su ile yıkandıklarına sıklıkla rastlanır. Doğum yapmış kadınlar kimi yörelerde bebeklerini ilk kez bulak suyu ile yıkarlar. Anadolu'nun değişik bölgelerinde **Ekiz Oluk** (İkiz Oluk) adında veyâ benzer bir biçimde çeşmenin çift olduğunu belirten pınarlar vardır; örneğin **Koşa-Bulak** gibi... Ve bu ikiz pınarların o yörede daha farklı bir önemi bulunur. Örneğin kimi rivâyetlerde bu ikiz pınarların, birbirine sarılarak donup ölen iki kardeşin (veyâ anne ile çocuğun) gözyaşlarından meydana geldiğine dâir öyküler anlatılır. Ayrıca kimi yerlerde "Üç Oluk" adına da rastlanmaktadır. Herbir bulağın kendi ismi vardır ve bu aynı zamanda onun İyesinin (koruyucu ruhunun) ismidir: *Akpınar, Kırkpınar, Karapınar, Çıplakpınar, Yelpınar, Kızpınar, Karpınar, Gökpınar, Kazpınar, Karpınar, Bozpınar, Başpınar, Gözpınar, Gölpınar...* Yerden çıkan küçük su kaynaklarına ise **Çaygara (Çaykara)** veyâ **Çığanak (Çağanak)** denilir ve bunlar henüz çeşme niteliği kazanmamıştır.
Anlam: *(Bul/Bol).* Pınar, çeşme, kaynak demektir. Suyun bol olduğu veyâ oluştuğu yer mânâsı taşır. Sözcük kökü *Bolluk* anlamı içerir. *Bolmak* (günümüzdeki karşılığı "Olmak") fiili ile alâkalı görünmektedir. *Bulmak* fiili ile de alâkalıdır.

BULAK İYESİ: *Pınarın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Bulaq İyäsi**]
Köylerde insanların su aldığı çeşmelerin koruyucu ruhudur. Her pınarın kendi İyesi vardır. Hasta insanlar, şifâ bulmak için tan yeri ağarmadan çeşmeye giderek buradan aldıkları su ile yıkanırlar. Gebe kalmak isteyen kadınlar bu pınardan alınan su ile yıkanırlar. Bazı su kaynaklarının bedensel veyâ ruhsal hastalıklara iyi geldiğine inanılır ki, aslında bunu sağlayan eski gelenekteki inanışa göre Bulak İyesi'dir. Özellikle kırsal kesimde her bir pınarın kendi ismi vardır ve bu aynı zamanda onun İyesinin de adıyla da alâkalıdır. Bulak İyesi'ne mecâzen "Aşk İyesi" de derler. Çünkü pınarbaşına su almaya gelerek bekleyen genç kızlar ile onları izleyen, bakışan hattâ arasıra laf atıp, goşa (mâni) okuyan delikanlılar arasında gönül ilişkileri ortaya çıkar. Bulak İyesi de bu alanın sâhibi ve koruyucusudur. Başka köye gelin giden kızlar da ondan dilek dileyerek suya gümüş para atarlar. Pınarlara peri kızlarının geldiği de kimi halk öykülerinde anlatılır. *Çeşme İyesi* veya *Pınar İyesi* olarak da anılır.

BULAN: *Geyik Tanrıça.* [TKA: **Bulaň**]
Eşdeğer: BOLAN
Türk ve Moğol boyları geyik kılığındaki bir tanrıçadan türediklerine inanırlar. "Bolan" kelimesi Asya Türkçesinde geyik mânâsı taşır.

BULCA: *Türklerin Atası.* [TKA: **Bulca**]
Eşanlam: 1. OLCA 2. EBÜLCE, ABULCA
Türklerin ve Moğolların ilk atası olan kağan. Tüm Türk boyları onun çocuklarının soyundan gelmektedir. Nuh Peygamber'in oğlu olarak kabul edilir. Hastalandığında kurt sütü içerek iyileşmiştir. İki oğlu vardır; *Mugal Han* ve *Tatar Han*. Mugal Han Moğolların, Tatar Han ise Türklerin atasıdır. Daha sonra Moğollar sekiz soydan, Türkler ise dokuz soydan çoğalırlar. Moğol'un soyunu Oğuz Han'la sürdürenler varsa da pek mantıklı görünmemektedir. Tatar Han üzerinden Türk soyu şu şekilde sürer:
1. Bulca Han, **2.** Tatar Han, **3.** Buka Han, **4.** Alınca Han, **5.** Atlı Han, **6.** Atsız Han, **7.** Ordu Han, **8.** Baydu Han, **9.** Sevinç Han.
Anlam – Bulca: *(Bul/Bol).* Kelime köküyle bağlantılı olarak *Bulan* veyâ *Bulunan* demektir. Bir şeyin aslını ifâde eder. Ganîmet anlamına da gelir. "Bulmak" ve "Bolmak" (Olmak) fiilleri ile alâkadır.
Anlam – Olca: *(Ol).* Var olan demektir. Savaşta ele geçirilen şeyler (ganîmet) anlamı taşır.

BULUNÇ: *Vicdan.* [TKA: **Bulunç**]
Eşanlam: DUYUNÇ
Kişiyi davranışlarını incelemeye zorlayan, kendi ahlak anlayışını sorgulamasını ve kendini yargılamasını sağlayan içsel güç. İnsanın doğruyu ve yanlışı kendi doğuştan var olan, daha sonra da eğitim ile biçimlendirilen sezgileriyle bulabileceği anlayışını ifâde eder ve buna göre doğru olanı bulmak için aslında başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Tüm kültürlerde vicdana insanın Yaratıcıya açılan ruhsal kapısı olarak bakılır. İnsan tek başınayken bile vicdan sâyesinde kötülükten kaçınabilir. Yeterki onun sesini dinlesin. Bulunç bir ses gibi insana eyitir (konuşur). İyicil ruhlarla iletişimin bir sonucu olduğunun düşünülmesi sonucu da çıkarılabilir. Bu anlamda Duyunç (vicdan) ve Ötüğ (duâ) aslında iki yönlü bir işleyişe sâhiptir. Duyunç içten gelen sesi dinlemek, Ötüğ ise Tanrı'ya yakarmaktır. Pek çok din ve inanç sisteminde tanrısal iletişime veyâ kâinata, varlık âlemine açılan bir unsur olarak algılanır. Mecâzen "Tanrı'nın Fısıltısı" olarak tanımlanır. Bâzen de içsel bir mahkeme olarak düşünülür.
Anlam: *(Bul/Bol).* Bulma kaynağı, gücü, yeteneği demektir. *Bulmak* ve *Bolmak* (olmak) fiilinden türemiştir. Eski Altayca ve Moğolca'da kazmak anlamı kökün içinde mevcuttur.

BULUT İYESİ: *Bulut Ruhu.* [TKA: **Bulut İyäsi**]
Eşdeğer: BOLIT İYESİ, BULUD İYESİ
Bulut bilimsel olarak gökyüzünde su, buz veyâ toz zerreciklerinin yoğunlaşmasıyla oluşan yığındır. Bulut İyesi ise bulutun koruyucu ruhudur. "Yağmur İyesi" yâni yağmurun koruyucu ruhu da bulutlara bağlıdır. Bunun dışında dikkat çekici ve bulutlarla ilgili olan İyeler şunlardır:

- **Ayanga/Ayunga İyesi:** *Gökgürültüsü Ruhu.*
- **Yıldırım/Yıldırak/Yılağan İyesi:** *Yıldırım Ruhu*
- **Şimşek/Çemşek/Şüğşek İyesi:** *Şimşek Ruhu.*
- **Etin/Eten İyesi:** *Gökgürültüsü Ruhu.*
- **Çakılgan/Çağılgan/Çakın İyesi:** *Yıldırım Ruhu*
- **Yaşın/Yışın/Yeşin İyesi:** *Şimşek Ruhu.*

"Bulut Kızları" adı verilen ruhların yedi kardeştirler ve çok eski zamanlarda yaşayıp ölmüşlerdir. Saçları dağınık, gözleri şaşıdır. Uzun tırnaklarla ve parçalanmış elbiselerle gökyüzünde dolaşırlar. Çuvaşların halk inançlarına göre bulutlar topraktan temiz suyu emip, içlerine dolduran büyük kaplardır. Altaylar ise bulutları erkek ve diş olarak ikiye ayırırlar (yağmur getirenler dişidir). Bulut İyesi'yle bağlantılı olan Etin (gökgürültüsü) sözcüğü Sibirya'daki Etin adlı Üstün Varlığı/Ruhu da akla getirmektedir.
Anlam: *(Bul/Bol).* Kelime kökeni olarak üretme, yapma, oluşturma kavramlarıyla bağlantılıdır. Etimolojik olarak incelendiğinde bu kök "bolluk" kavramını ihtivâ eder. Bu bağlamda bulut aslında bolluk getiren demektir. Tunguz ve Mançu dillerinde *Bolo* kökü gökyüzünü ve havayı ifâde eder.

BUNCAK: *Bekçi Tanrısı.* [TKA: **Buňcaq**]
Eşdeğer: 1. BUNÇAK, MUNCAK, MUNÇAK, PONÇAH 2. POĞONCAH
Kayra Han'ın saray yolunu koruyan iki bekçiden biridir. **Busul Han** *(bkz.)* ile birlikte anılır.
Anlam: *(Bun/Mun).* Bunaltan, sıkıntı veren demektir. Ayrıca *Monçuk* (Nazar Boncuğu) ile de bağlantılı olma ihtimâli mevcuttur.

BUR: *İyi Ruh.* [TKA: **Bur**]
Moğolca: BUR, BURH, PUR
İyi bir insanın ruhu kastedildiği gibi doğadaki iyicil varlıklar için de kullanılır. Şamanın göğe yükselen, bedenden çıkıp trans hâlinde başka âlemlere gidip geri gelebilen ruhuna da "Bur" veyâ "Bura" adı verilir. *Burhan* (*Burkan*) sözcüğü Moğol Budizmi'nde hem Buda'yı hem de iyi ruhları ifâde eder. Burhanlar (iyi ruhlar) çok güçlüdürler ve bir şaman bile onları etkilemeyi başaramaz. Eğer insanı hasta ederlerse, şaman yalnızca hastayı rahat bırakmalarını ondan rica edebilir. Sâdece çok güçlü bir Keltegey'i (yardımcı ruhu) olan bir şaman, Burhan ruhunu kontrol altında tutabilir.
Anlam: *(Bur/Bor).* Kutsal ruh demektir. *Bura/Burçın* (geyik) ve *Burcu* (parfüm) sözleriyle kökteştir.

Açıklama: İnanışa göre *Burak,* Hz. Muhammed'in (s.a.v) göğe çıkarken bindiği kutsal attır. Şimşekten hızlıdır. Burak sözcüğü Arapça yıldırım, şimşek, parıldamak, ışıldamak anlamlarına gelen *Berk* kelimesinden türemiştir. Ayrıca halk inancında, Hz. İbrahim'in eşini ve oğlunu ziyâret etmek için Mekke'ye giderken Burak'ı kullandığı ve aynı gün içinde akşam vakti yine Burak ile kendi ülkesine (Sümer yurduna) geri döndüğü rivâyet edilir. Burak, İslam inancında bir binek veyâ binek aracı olarak ifâde bulmasına karşın, Türk kültüründe çoğu zaman bir at olarak algılanmış ve bu nedenle halk edebiyatı içerisinde büyük bir önem kazanmıştır. Arapça "Berk" (şimşek) kelimesinden türemiştir ve hızlılığı, ışığı ifâde eder. Türk kültüründeki Bura/Pura adlı göğe çıkan atlar ve Bur ruhları ile kelime benzerliği gösterir. Bu nedenle daha Türklerin İslâmiyet'e girişlerinin ilk dönemlerinden îtibaren halk edebiyatında yoğun ilgi görmüştür.

BURÇA: *Gönenç Tanrısı.* [TKA: **Burça**]
Yeryüzündeki huzur ve refah meydana getirir. Tanrı Ülgen'in oğludur.
Anlam: *(Bur).* Huzur, refah anlamları vardır. *Burçukmak*, izzet ikramda bulunmak demektir.

BURHAN: *Budha, Sidharta Gautama.* [TKA: **Burxan**]
Eşdeğer: BURKAN, PORHAN, PORKAN
Budizm'in kurucusu olan Buda (Budha)'nın Türklerdeki ismi *Burhan* olarak geçer. Aslında varlıklı bir prens olduğu halde, hayatında ilk kez sarayın bahçesinden dışarıya çıkınca gerçeği aramaya başlamış ve kutlu bir ağacın altında düşünceye dalarak, orada erişmiştir. Daha sonra 1920'lerde Altaylarda ortaya çıkan *Akyang* (Ak Din) adı verilen bir dini hareketin adı da *Burhancılık* olarak ifâde edilmiştir. Fakat Akyang'ın temeli Budacılık'tan daha çok, eski Şamanist geleneğe dayanır. Burada Burhan, ak atı ile koşan bir kişi görünümündedir. Tuvalarda bu sözcük doğrudan Tanrı anlamında yer alırken, Moğollarda ise İyi Ruhları tanımlamakta kullanılır. Akyang içerisinde Ak Burhan, yaşlı, beyaz saçlı, aksakallı, beyaz giysili ve beyaz atlı bir adam olarak târif edilir.

"Bu Dünyâ'yı yaratan, zihninizdir." (Sidharta Gautama Budha)

Anlam: *(Bur/Burh). Bura* (geyik) ve *Bur* (iyi ruh) sözcükleriyle kökten gelir. Geyik Moğollarda ve Türklerde kutlu sayılan bir hayvandır. Moğolca'da aydınlanmışlık anlamını da içerir.

BURHANCILIK: *Altay Şamanizmi.* [TKA: **Burxancılık**]
Eşdeğer: 1. BURKANCILIK, BURHANÇILIK 2. BURHANİZM
Kamcılığı (Şamanizm'i) ilk kez sistematik bir din hâline getirmiştir. Budizm'den kısmen etkilenmiş olmakla birlikte asıl kökeni Altay şaman inançlarından kaynaklanır. *Ak-Yan (bkz.)* olarak da bilinir.

BURLA: *Söylencesel Hanım.* [TKA: **Burla**]
Savaşçı kadın motifini simgeler. Yanında korkusuz Kırk-Kız savaşçısı bulunur. "*Boyu Uzun Burla Hatun"* ve "*Saçı Uzun Sırma Hatun"* şeklindeki bir ifâde içerisinde başka bir karakterle birlikte söylencelerde adı geçer. Korkut Ata öykülerinde Burla Hatun savaşçılığı, Sırma Hatun ise güzelliği simgeler.
Anlam: *(Bur).* Üzüm salkımı anlamı taşıdığı söylenir. *Burlanmak* sözcüğü gezinmek, dolanmak demektir. Tatarca *Burlat* sözcüğü kızıl renk mânâsı taşır.

BURŞUN: *İkiz Atlar.* [TKA: **Burşun**]
Ak Burşun ve **Kök Burşun** adlı uçabilen iki at. Tıpkı bu atların isimlerinde olduğu gibi Cengiz Han'ın devleti oğulları arasında ikiye bölerek *Ak Orda* ve *Gök Orda* adını vermesi, renklerin çağrışımı bakımından önemlidir. Bu tâbirler asimetrik karşıtlık oluştururlar. Yâni her ikisi de olumlu fakat biri diğerine göre biraz daha baskındır.
Anlam: *(Bur).* Kelime *Burçın* (geyik) ile alâkalıdır. Çünkü *Bur* kökü göğe yükselen ruhları tanımlamakta kullanılır ve bunlar geyik veyâ at biçiminde tasavvur edilir. Ayrıca geyik kutlu sayılan bir canlı olduğundan ata onun adını vermek onu daha güçlü kılacaktır. Huzur, refah anlamları vardır.

BUSUL: *Bekçi Tanrısı.* [TKA: **Busul**]
Eşdeğer: BUZUL
Kayra Han'ın sarayına giden yolu koruyan diğer bekçidir. **Buncak Han** *(bkz.)* ile birlikte anılır.
Anlam: *(Bus/Pus).* Bulandıran, puslandıran anlamına gelir. Bir yere sinmeyi, pusuya yatmayı da ifâde eder. Bus/Pus sözcüğü eski Altayca'da buhar anlamına gelir ve yarı saydam bir görüntüyü belirtir. Tunguzca'da Mus kökünden türeyen *Musun/Musan* kelimesi hayâlet, ruh demektir.

BUTA: *İlham.* [TKA: **Buta**]
Gece rüyâda pir veyâ eren tarafından üç bâde ile verilir. Şeffaf bir sıvıdır, ama aslında Işığı simgelerler. Işık kadehi olarak görünürler. Uyanınca kişinin ağzından ve burnundan köpük ve kan gelir ve ozan olur. Şamanlara Buta ile "Tanrı Vergisi" yetenekler verilir. Destanlarda bu durum, "*Buta vermek*" tâbiri ile ifâde olunur. "Buta"yı aşığa veren kimi zaman Hızır'dır. Böylece Buta'yı (Bâde'yi) içen kimse Hak Aşığı olur. Uyandığında doğaçlama kopuz veyâ bağlama çalma, (yır) türkü söyleme gibi yetenekleri kendiliğinden edinmiş olur. Buta aynı zamanda Azeri kültüründe özel bir tür nakışı veyâ işlemeyi ifâde eder ve bunlarda da aslında ruhsal esin sembolize edilir.
Anlam: Kutsal rüyâ anlamında Buta tâbirinin Sanskritçe (Eski Hintçe) olma ihtimali yüksektir. Buta daha sonraları farsça Bâde (kadeh) ile karşılanmıştır.

BUYAN HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Buyan Xan**]
Eşdeğer: BOYAN HAN
Moğolların atasıdır. Adı Boylar (Kabileler) Sahibi demektir. Kırk tane kızı vardır ve bu Kırk-Kız'dan Kırgız boyunun türer. Ama hiç oğlu olmamıştır. (Anlatılan öykü Sagan Han efsânesine benzer.) Sonuncu (41. Kızı) ise Alankova'dır. Alankova ise çadırına giren bir ışıktan gebe kalarak Moğolların soy anası olmuştur. Alankovanın ilk oğlunun adı Buzancar'dır ve adı boyları birleştiren mânâsı taşır.

Anlam: *(Buy/Boy).* Çokça dağıtan demektir. Kut, mutluluk, dayanıklılık gibi anlamları da vardır. *Buyan* Moğolca'da hayır, sadaka, ihsan, iyilik, lütuf, nîmet, şans, baht, cömertlik, erdem, sevap gibi birbiriyle bağlantılı çok geniş anlamları olan bir sözcüktür. Bu yönüyle lütfeden, hayırsever, erdemli demektir. *Buymak* fiili Anadolu'da üşümek/üşütmek, soğuk hava esintisi oluşturmak, dondurmak, buz tutmak gibi anlamları içerir. *Boy* (kabîle) kelimesi ile de alâkalıdır.

Açıklama-1: Moğol kültüründe Buyan-Hışıg *(Buyan-Hisig, Buyan-Hişig) "*Düşünce Birikimi" manasına gelir. Kısaca "Buyan" olarak da söylenir. Moğol halk inancında, insanların kişisel düşünce gücü, düşünce temizliği "*Rüzgâr Tayı / Esinç Tayı*" (*Hiy-Mori*) olarak tanımlanır. Bu kavram insanın iç dünyâsını ve yaşamını dengede tutması ile bağlantılıdır. Rüzgar Tayı terimi daha felsefi bir anlamla *Düşünce Tayı* demektir. Düşünce Tayı güçlü olan insanlar böylece Buyan-Hışıg'a sâhip olurlar. Buyan Hışıg, birebir çeviri ile "*Hayır Birikimi / İyilik Birikimi*" demektir. (Buyan sözcüğünün sevap, hayır, iyilik, lütuf ve erdem gibi mânâları bulunur. Hışıg/Hişig kelimesi ise birikim, servet, ücret, haz, zevk gibi mânâlar taşır). Yine felsefî bir bakışla "Düşünce Gücü Birikimi" mânâsı taşır. Ancak *Esinç Tayı* ile arasındaki doğrudan bağlantı ikisini özdeş duruma getirmiştir. Güçlü bir Buyan-Hışıg, insanın sağlam bir mantıkla dâima doğru kararlar vermesini sağlar. *Buyan* bir insanın davranışları ile güçlenir yada zayıflar. Meselâ misâfirperverlik, ihtiyacı olanları doyurmak *Buyan*'ı artırır. İnsanın zihinsel gücünü ifâde eden Buyan'ın yanlış kullanılırsa insana zarar vereceğine inanılır. Eğer bir insan zihnini ve yeteneğini kötü amaçlarla kullanırsa, dengeyi bozar, bu da onun düşünce gücünü yâni Rüzgâr Tayını zayıflatır. Böylece kötülük yapan insanlar aslında kendilerine de zarar verirler. Yasaklara uyulmadığında, atalara saygısızlık yapıldığında ve gereksiz yere doğaya zarar verildiğinde, zevk için hayvanlar öldürüldüğünde, doğadaki ruhlar öfkelenir ve Buyan zayıflar. Bir kişinin yaptığı hatâ ile tüm kabîlenin Buyan-Hışıg'ı zayıflayabilir. Bu yüzden insanlar birbirlerine karşı da hatâ yapmamalıdırlar. Maddeden önce düşüncenin var olduğu fikri ile de bağlantılı görülmektedir. Yâni önce doğru düşünmek gerekir ki, ardından doğru davranışlar ortaya çıksın. Düşünce Tayı aynı zamanda şamanın göğe yaptığı ruhsal yolculukla da alâkalıdır. Şamanın bu yolculukta bindiği hayvan çoğunlukla bir at veyâ geyiktir. Törenden önce davul ateşte ısıtılmasına *davulu canlandırmak* denir.

Açıklama-2: Türklerle komşu bazı Slav mitolojilerinde gizemli bir adanın adı da *Buyan* olarak yer alır.

BUZANCAR: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Buzancar**]
Eşdeğer: BODONÇAR, BUDUNCAR, BOYUNÇAR, BUYUNCAR, BOZONÇAR, BOZONCAR
Moğolların Atası. Alankova'nın oğludur. Annesi ayışığından hâmile kalıp kendisini doğurmuştur. Korkudan sal ile bir ırmaktan aşağı inerek kaçan annesi Duva adlı biriyle evlenir. Annesinin bu adamdan da Buzancar'ın üvey kardeşleri olan 12 oğlu doğar. *Moğolların Gizli Geçmişi* adlı eserde Duva anlatılırken Sokor/Sohor (Kör) olarak betimlenir. Bu da Türk söylenceleriyle bağlantılı bir kavramdır. Kardeşlerinin üvey olduğu gerekçesiyle ilk oğlunu öldürmesinden korkan annesi Buzancar'ı ırmağın kenarına götürüp suyu yukarıya doğru izlemesini ve dedesinin yurduna dönmesini tembihler. O da böyle yaparak yurduna geri döner ve daha sonra ilerleyen yıllarda Kağan olur. Gerçekten yaşamış târihsel bir şahsiyet olan Uygur devletinin ikinci kağanı *Moyunçur Han* ile ismi dışında bir ilgisi yoktur. Büyük olasılıkla adı bir efsâne kişisi olan Buzancar'a istinaden verilmiştir.
Anlam: *(Boy/Bod/Bud).* Millet oluşturan demektir. *Budun* (kavim) sözcüğü eski Türkçe'de (Örneğin Orhun Yazıtlarında sıkça) boylardan oluşmuş bütün bir kavim, halk anlamında kullanılır. *Boy/Bod* (kabîle) sözcüğünden türemiştir. Bu bağlamda ulusun başında olan demektir. Eski Türkçe'de *Bodu*, Tunguzca'da *Boda* sözcükleri bağlamak, birleştirmek, bir arada tutmak mânâlarını içerir. Karaçayların atalarından birinin adının *Budyan* olduğu söylenir.

BÜKE: *Ejderha.* [TKA: **Bükä**]

Eşdeğer: 1. BUKA, BUGA 2. BÜKÜ 2. BUĞAVUZ

Yılana benzer dev bir sürüngen biçimindeki efsânevî yaratık. Çoğu zaman kanatlı olarak tasvir edilir. Uçabilir. Ağzından ateş saçar, dişlerinden asit akıtır. Derisi zırh gibi pullarla kaplıdır. Yumurta ile yavrular. Moğolların söylencelerinde *Buka Noyon* adlı varlık devlerin babasıdır ve dokuz oğlu vardır. Bunların hepsi de *Yelbüke*'dir (ejder görünümlü bir tür dev). Masallarda Bükeler suyun önünü keser ve bırakmak için karşılığında kurban ister. Suyu kendi egemenliği altına alarak yaşama sâhip olacaktır. Bâzen ejderhaların ruhları başka bir yerde ve genellikle bir balığın, ayının, kuşun veyâ geyiğin karnında saklıdır yada altın veyâ gümüş bir sandığın içinde bulunur. Onları öldürebilmek için engelleri önce ruhlarını bulmak gerekir. Örneğin, *Demirbüke* adlı ejderhanın yedi canından biri; yedi ırmağın ötesinde yer alan yedi ovanın ilerisindeki yedi dağın ardında bulunan yedi boynuzlu bir geyiktedir. "Subuka/Suvbuga" ise denizlerde veya göllerde yaşayan bir canavardır.

Anlam: *(Bug/Buk/Bük/Büğ/Böğ/Bög/Bök).* Bükülen, kıvranan demektir. Güçlülük ve yenilmezlik anlamlarını da barındırır. Bu bağlamda *Böke* (kahraman, şampiyon) kavramıyla da ilgilidir. *Böğe/Böge* sözcüğü şaman demektir. Tatarca *Bökey* kelimesi öcü, korkutucu yaratık anlamına gelir. Moğolca *Mog/Mogu/Mogay/Mogoy/Moyay* ve Tunguzca'da *Mükü/Mücke/Meyhe* sözcükleri yılan demektir. Moğolca'da *Mökü/Möhö/Mühe/Muku*, Tunguzca *Moho/Moko* kelimeleri görünmezlik ve yok olma mânâları da taşırlar. *Buga/Buğa/Buka* kelimesi de "yılan" yahut "ejderha" anlamına gelir.

BÜKREK ve SANGAL: *İyi ve Kötü Ejderhalar.* [TKA: **Bükräk vä Sangal**]

Eşdeğer: BUKRAK ve SANKAL

Türk ve Altay mitolojisinde birbirleriyle çok vahşî ve acımasızca savaşan iki ejderha. Savaşırlarken, görünümleri "Yin-Yang" sembolünü anımsatır. Devasa iki kertenkeleye benzerler. Kanatları yoktur, bu nedenle uçamazlar, uzun boyunları ve çok güçlü pençeleri vardır. Bükrek, Dünyâ'nın sonundaki tüm denizlerin birbirine bağlandığı büyük okyanusta yaşar. Sesinin çok güzel olduğu ve Dünyâ'nın öbür ucundan bile duyulduğu söylenir. Onun sesini duyan kötü ejderhalar kaçacak yer ararlar. Sangal adlı kötü ejderha ile yaptığı dokuz yıl süren savaşı kazanmıştır. Her bin yılda yeryüzüne iner. Sangal ise kötü güçleri temsil eder. Dünyâ'nın sonundaki Oddeniz'de (ateş denizi) yaşadığı rivâyet edilir.

BÜRKÜT: *Kartal Tanrı.* [TKA: **Bürküt**]

Eşdeğer: 1. BURKUT, BÖRKİT, BÖRKÖT, BÜRGİD 2. MERKÜT, MARKUT, MÖRKÜT

Moğolca: BÜRGÜD, BÜRGED

Merküt kabîlesi kara bir kartaldan türediklerine inanır. Güneş'in ve doğuşunun sembolüdür. Bolluğu ve bereketi temsil eder. Yeniden doğuşu, ebedî yaşamı, ölümsüzlüğü simgeler. Ateşi, sıcaklığı ve hasat mevsimini çağrıştırır. O kadar büyüktür ki, ay onun sol kanadını, Güneş de sol kanadını ancak kapatır. Şamanın kendinden geçerek yaptığı yolculukta eşlik eder. Yağmurlar yağdırabilme gücüne sâhiptir. Bu kuş türü aynı zamanda görünmez âlemle olan bağlantıyı temsil eden bir ruh olarak da görülür. Şamanlar onun yardımına başvururlar. İlk şamanları yeryüzüne Merküt getirmiştir. Şaman olacak bir çocuğun ruhu bir kartal tarafından yutulur. Bu kartal çayırların ortasında bulunan kırmızı çam ile kara kayın ağaçlarından birinin tepesine yumurtasını bırakır. Bir süre sonra yumurta çatlar ve içinden bir çocuk çıkar, ağacın hemen altında bulunan bir beşiğe düşer. İyi şamanlar kızıl çamdaki kızıl yumurtadan, kötü olanlar ise kara kayındaki kara yumurtadan çıkarlar. Bu kartal tüm ömrü boyunca o şamanı korur ve yardımcı olur. Sibirya inançlarına göre Tanrı insanlara yardım etmesi için kartalı yeryüzüne göndermiştir. İnsanlar onun dilini anlamayınca da kartal bir ağacın altında uyuyan kadını gebe bırakır ve doğan çocuk şaman olur. Efsaneye göre Buryatlar'ın ilk şamanı da **Bürked** adını taşır.

Bu şaman istediği zaman rahatlıkla öbür dünyâya atlayabilir. Buryat kağanının karısının bir kartalla girdiği ilişki sonucu şaman olduğu anlatılır. Anadolu'da ozanlar kendilerine bir kuş kılığındaki Cebrâil veyâ Mikâil'in rüyâlarında görünmesiyle birlikte âşıklık vasfını kazanırlar. Kazak bayrağında sırtında Güneş taşıyan bir kartal vardır. Masallarda kartallar bâzen yiğitleri bütün olarak yutar ve onlar da onun karnından tekrar sağ olarak çıkmanın bir yolunu bulurlar.
Anlam: *(Bür).* Örtmek anlamlarını içeren *Bürümek ve Bürgü* kelimeleri ile aynı kökten türemiştir. İyi-Ruh mânâsındaki *Bur (Burh)* sözcüğüye olan bağlantısı da önemlidir. *Büreg* sözcüğü Moğolca'da karanlık demektir ve Bürkütler (kartallar) çoğu zaman siyah renkli olarak betimlenir.

BÜYÜ: *Sihir.* [TKA**: Büyü**]
Eşdeğer: BÜĞÜ, BÜGÜ, BUĞU
Moğolca: BÖĞÖ
Macarca: BÜVÖS
İnsanüstü güçler kullanılarak doğal sürece müdâhale edilmesidir. Doğa yasalarına aykırı sonuçlar elde etmek için birtakım gizli ve gizemli işlemler yapılması anlamına da gelir. Gizemli sözler, bitkiler veya görünmeyen varlıklarla büyü yapılabilir. Büyü amacına göre ikiye ayrılır:

1. **Akça Büyü:** Zararsız, ölümcül sonuçları olmayan büyüdür.
2. **Kara Büyü:** Zararlı, ölümcül sonuçları olan büyüdür.

Büyü kavramı yeryüzünde hemen her din ve inançta mevcuttur. Modern toplumlarda doğuştan gelen önderlik yeteneğine Batı dillerinde *Karizma (Büyülenç)* denmesi, insanların bu kavrama üstü kapalı bile olsa dâima duyduğu ilgiyi gösterir. Büyü insanoğlunun kendi sınırlarını ve gücünü aşan durumlara müdâhale etme arzusunun bir sonucudur. İslam dini büyüyü net bir biçimde yasaklamış ve zararlarından Allah'a (c.c) sığınılması gerektiği vurgulanmıştır.
Anlam: *(Büy/Büğ/Böğ/Bög).* Kökte etkileme, yayılma, örtme, kapatma anlamları bulunur. *Büyük* kelimesiyle aynı kökten gelir. *Büğü* şeklindeki söylenişinin Moğolca *Böge* (şaman) sözcüğü ile bağlantısı vardır. Macarca *Büvesz/Büvös*, büyücü, sihirbaz demektir. Anadolu'da *Buğu-Cızı Yapmak* tâbiri ile gizemli şekillerle, çizgilerle büyü yapmak kastedilir. Tatarca'da *Böti* muska demektir ve her ne kadar "Beti" (yazı) sözcüğünün farklı bir söylenişi olsa da ses dönüşümleri dikkate alındığında *Büy/Büt/Böt* kökü ile alâkalı olduğu da görülür.

BÜYÜLÜ NESNE: *Tılsımlı Eşyâ.* [TKA**: Büyülü Nesne**]
Doğaüstü özellikleri olan nesne ve eşyâlardır. Büyü ve bağlantılı olarak büyülü nesneler masalların ayrılmaz parçalarıdır. Kimi zaman kişinin bu nesne ile sıradışı işler başarabilmesine olanak tanır. Örneğin; görünmez olmasını, yenilmez veyâ daha güçlü olabilmesini, silah işlememesini veyâ şekil değiştirebilmesini sağlar. Söylence ve masal kahramanları bunlardan sık sık yararlanırlar. **Tılsım** (*Tilsim*; Arapça kökenli bir kelimedir) bazı sıradışı yetenekler sağlayan, insanlara olağanüstü güçler veren nesne veyâ eşyâdır. Örneğin; görünmezlik yüzüğü gibi. Aynı zamanda bu nesnelerin içerdiği gücü de ifâde eder. (Tılsım Gagavuzlar tarafından şekil değiştiren varlık mânâsında kullanılır.) Büyülü nesneler erişilmez diyarlarda, tehlikeli yerlerde saklanmış olabilir. Örneğin; bir dağda, bir gölde, bir ejderhanın yuvasında, bir devin evinde… Kahramanın karşılaştığı bir sorunu çözmesi için bunu ele geçirmesi gerekebilir. Bazen de beklenmedik bir şekilde, hatta ne işe yaradığını bile anlamadığı veya bilmediği halde elde edebilir. Söylence ve masallarda yer alan başlıca büyülü nesneler şu şekilde sıralanabilir (sayı çok daha fazla artırılıp, daha ayrıntılı açıklamalar yapılabilir fakat en önemli olanları kısaca belirtmek yeterli olacaktır):

* **Büyülü Arca** (Sihirli Sandık): İçerisinden kahramanın ihtiyaç duyduğu tüm herşey çıkar. Bâzen başka bir âleme açılan bir kapıdır. İçine giren kaybolur ve geri dönebilir.
* **Büyülü Beşik**: Kendiliğinde sallanır. Çocuğu içine düştüğü tehlikeli bir durumdan kurtarmak için kendiliğinden hareket eder. Bâzen bir at gibi algılanır. Bâzen de uçar.
* **Büyülü Çukal** (Sihirli Zırh): Düşmanların silahlarından etkilenmez, her tür darbeye dayanır. Özel madenlerden veyâ içerisine büyülü unsurlar katılarak yapılmıştır.
* **Büyülü Değnek** (Sihirli Çubuk): Nesneleri farklı biçimlerde etkileme gücüne sâhiptir. Dokundurulduğu nesneyi başka bir biçime sokabilir veyâ görünmez yapabilir. Dış etkilerle Türk kültürüne girmiştir.
* **Büyülü Dirgi** (Sihirli Sofra): Sofra her kurulduğunda kendiliğinden yemek verir. Üzerinden yenilen yemekler hiç bitmez. "*Açıl Sofra*" veyâ "*Kurul Dirgi*" gibi sözlerle harekete geçer.
* **Büyülü Edik** (Sihirli Papuç): İnsanı çok hızlı yürütebilir, hattâ uçurabilir. Göz açıp kapayana kadar, varılmak istenen yere ulaştırır. Gitmek istenilen yeri düşünmek yeterlidir. Dış tesirlerle Türk masallarına girmiştir.
* **Büyülü Eyer**: Üzerine koyulduğu atı çok güçlü kılar veyâ onu görünmez yapar yada uçabilmesini sağlar.
* **Büyülü Giysi** (Sihirli Elbise): Giyen kişiyi görünmez yapar veyâ başka bir canlının, hayvanın (veyâ başka bir insanın) kılığına sokar. Bâzen yalnızca bir gömlektir *(Büyülü Gömlek)*. Türk kültürüne özgü görünmektedir.
* **Büyülü Gözge** (Sihirli Ayna): Konuşabilir, uzak diyarları gösterebilir. Sorulan soruları cevaplayabilir. İçine girilebilir. Başka alemlere veya çok uzak yerlere açılan bir geçit görevi yapabilir. Geçmişten ve gelecekten haber verebilir. Bırakıldığında bir denize dönüşür. Denize dönüşme Türk kültüründeki özgün bir motiftir.
* **Büyülü Halı**: Uçabilir, üzerinde insanları taşıyabilir. Kendiliğinden sâhibinin yardımına koşar. Yabancı kültürlerden gelmedir.
* **Büyülü Işıtın** (Sihirli Lamba): İçinden cin çıkar, insan da içine hapsedebilir. Çıkan cini tekrar kandırıp içine sokmak gerekir, aksi takdirde o insanı kendine köle yapar. Dış tesirlerle kültürümüze girmiştir.
* **Büyülü Kalpak** (Sihirli Şapka): Giyen kişiyi görünmez veyâ çok güçlü yapar. Bu kalpak bulunup çıkarıldığında o kişi veyâ cin gücünü yitirir. Bâzen *Kavuk, Sarık, Papak, Börk* gibi farklı başlık türleri masallarda yer alır.
* **Büyülü Kaval** (Sihirli Fülüt): Çalındığında kuşlar susar, üç gündür tuz yiyen koyunlar ırmaklardan su içmeden geçer. İnsanları büyüleyip peşine takar.
* **Büyülü Kese**: Sürekli para verir, içindeki para hiç tükenmez. Kötü niyetli kişilerin eline geçtiğinde veyâ ihtiyaç dışı kullanıldığında bu özelliğini yitirir.
* **Büyülü Kılıç**: Boyu kulaçlarca uzayarak düşmanları öldürür. Veyâ bir yere saplanmış olup yalnızca doğru insan çıkarabilir. Dış tesirlerden etkilenmiş olma ihtimali vardır.
* **Büyülü Sopa**: Sahibinin emriyle başkalarını aralıksız döver. Kötü insanla iyi insanı ayırt eder ve bir toplulukta yalnızca zalimleri tespit ederek döver.
* **Büyülü Urgan** (Sihirli Halat): İstenildiği kadar uzar, bu uzunluğu kendisi ayarlar. Göğe doğru uzanabilir. Hint kültüründe müzikle uzar.

* **Büyülü Ülek** (Sihirli Testi): Hiç durmadan su akıtır. Çöllerde susuz kalan ordular bu testi ile susuzluktan kurtulur. Türk ve İslam kültürüne özgüdür.
* **Büyülü Tarak**: Bırakıldığında bir ormana dönüşerek sâhibini korur. Tamamen Türk kültürüne özgü bir motiftir.
* **Büyülü Yay**: Her attığını vurur. Atıcı gözünü kapatsa bile sihirli ok hedefini şaşırmadan gider kendisi bulur. Yerli bir motiftir.
* **Büyülü Yuvar** (Sihirli Küre): Geçmişten ve gelecekten haber verebilir. Falcılar tarafından kullanılır. Daha çok Çingene Falcı motifiyle özdeşleşmiştir. Yabancı bir motiftir.
* **Büyülü Yüzük:** Parmağa takıldığında görünmezlik, hızlılık, yenilmezlik gibi özellikler kazandırır. Çoğu zaman üzerinde tılsımlı bir taş bulunur.

-C-

CAĞ İYESİ: *Banyonun Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Cağ İyäsi**]

Eşdeğer: CAĞLIK İYESİ

Banyo yapan insanlara zararsız şakalar yapar. Bâzen kendisi yıkanır ve sesi duyulur. Cağlık genellikle oturma odalarındaki tahta sedirlerin veyâ divanların bir köşesinde bulunur. Üzerindeki örtü açılarak sedirin bir köşesindeki sâbit olmayan tahtalar kaldırıldığında altından, içinde yıkanılabilecek bir boşluk ortaya çıkar. Eskiden taştan, daha sonraları kısmen betondan yapılan bu basit banyo alanının dışarıya suyun akmasını sağlayan bir gideri bulunur. Cağlık İyesinin bu mekanda yaşadığına, bâzen dışarıya çıktığına, kimi zamanda tahtaları kaldırarak cağlığı açıp kendisinin yıkandığına inanılır.

Anlam: *(Cağ/Çağ).* Suyun akışını ifâde eden *Cağıldamak/Çağıldamak/Jaguldamak* fiili ile alâkalıdır. Aynı kökten gelen *Çağlayan, Çağlayık, Çavlan, Çavlak, Çağlar* gibi kelimeler şelale demektir.

CAHIN: *Ateş Tanrısı.* [TKA: **Caxın**]

Eşdeğer: ÇAHIN, ÇAKIN, JAHIN

Göğün altıncı katında oturur. Tanrı Ülgen'i ikna ederek insanlara ateşin verilmesini o sağlamıştır.

Anlam: *(Cah/Çah/Çak/Yak).* Ateş yakan demektir. *Çakmak* ve *Yakmak* kökleriyle bağlantılıdır.

CALIN: *Kutsal Merasim.* [TKA: **Calın**]

Eşdeğer: YALIN, ÇALIN, JALIN

Özellikle *Yer Ana* ve *Yer İyesi* için yapılan tören. Calın aynı zamanda bir çeşit enerji olarak varsayılır. Topraktan alınan ateşin gücünü içerir. Bu tören Ulukayın'ı temsil eden büyükçe bir ağacın altında gerçekleştirilir. Yere üç direk dikilip, bunların tepeleri oyularak veyâ üzerlerine birer bardak koyularak içlerine kımız doldurulur. Şaman alana gelerek ellerinde ağaç dalları tutan 39 kız ve 39 erkekle birlikte kırınır (dans eder). Burada kırkıncı kişi kendisidir ve bu rakamın kutsallığı ile ilgili de bir yaklaşıma içerir. Yer anayı temsil eden üç direğin yanına varır ve bu esnada gerçekleşen kutsal irtibata "*Calın Almak*" denir. Sonra at gibi kişneyerek sıçramaya başlar. Törendeki kadınlar kahkaha atarak şamanın üzerine atlarlar. Erkekler ise kadınları zorla çekerek geri getirirler. Şaman aldığı Calın'ı orada bulunanların üzerlerine atar ve böylece topraktan aldığı kutsal bereket enerjisini insanlara aktarır. Ayrıca Calın'ı tören alanına getirilmiş olan 39 hayvana da fırlatır. Nüfusun artması ve bereketin sürmesi amacıyla yapılan bu tören cinsel ihtirasları ve çağrışımları da içerir. Kahkahalar bunun simgesel anlatımı olarak yorumlanabilir. İnsanların özellikle kadınların terlemesi ve yanaklarının kıpkırmızı olması Calın uygulamasının cinsel yönünün dışavurumudur. *Yalın/Yalun* (alev) sözcüğünün cinsellikle bağlantısı da dikkate değerdir. Örneğin "Yalunlu Hatun" (*Ateşli Kadın*) tâbiri bunun en anlaşılır göstergesidir.

Anlam: *(Cal/Çal/Yal).* Ateş, alev demektir. Çıplaklık ve basitlik içeriği de bulunur. *Yallı* denilen halay benzeri bir oyunla da bağlantılıdır. *Yalın/Yalınç* sözcüğü ise basit, kolay anlamı taşır.

CARGIL: *Haberci Tanrıçası.* [TKA: **Cargıl**]
Eşdeğer: JARGIL
İnsanlara tanrıların haberlerini getirir. Çoğu zaman kendisinden *"Cargıl Udağan"* olarak bahsedilir. Tatar halk inançlarında **Car Cayanı** adlı yaratıcı bir ruh bulunur.
Anlam: *(Car/Çar/Çer).* Haberci demektir. *Car* sözcüğü Moğolca'da nara, avaz, bağırma anlamlarına gelir. *Carçı/Çerçi* sözcüğü köy köy dolaşan seyyar satıcıları ifâde eder çünkü her girdiği köyde bağırır. *Çeri* (Moğolca *Çereg* yâni "asker") sözcüğü ile de alâkalı görünmektedir.

Açıklama: Eskiden eşek veyâ katırlarla gezen Çerçilere (gezici tüccarlara) 1900'lü yılların sonrasında dahi rastlamak mümkündü, bir kısmı ise küçük kamyonetlerle bu işi yapmaktaydılar. Köylere giden bu satıcılar özellikle ev ve tarım eşyalarının ticaretini yaparlardı.

CAY: *Kötü Ruh.* [TKA: **Cay**]
İnsan ruhunun sâbit kısmı olan Sür'ü çalmaya çalışır. Bunu başardıklarında kendi ruhlarını beslemiş olurlar. İnsanın içine bedduâlarla girebilirler.

CAYIK: *Irmak Tanrısı.* [TKA: **Cayıq**]
Eşdeğer: YAYIK, JAYIK, TAYIK, DAYIK
Irmaklara, göllere ve sulara ve bâzen de rüzgarlara hükmeder. 17 ırmağın kavuştuğu yerde yaşar. Ayrıca ruhsal Gök yolculuklarında şamanlara yardım ettiği söylenir ve âyinlerde onun temsili görüntüsü beyaz kumaştan yapılır. Bir efsâneye göre Büyük Tûfan'dan sonra gökyüzüne çıkmıştır ve Göğün üçüncü katında oturur. Dizgini Gökkuşağı, kamçısı boz alevli şimşektir. Su Yılanı veyâ Su Ejderi kılığına bürünebilir. Yerlerden sular fışkırtabilir. Kendisi için "Yayık Kaldırma" adı verilen Saçı (kansız sunu) törenleri yapılır. Özellikle ilkbaharda davarların ve atların "Avuz/Ağuz" adı verilen ilk sütleri ile bulgur karıştırılarak yapılan lapalar ırmaklara saçılır. Tölösler "Tayık" dedikleri bu ruha yalnızca ağır belalar geldiğinde yakarırlar. Altaylar ise ırmaklar taştığı zaman *"Yayık sudan çıktı,"* derler ve onlara göre *Ak Yayık* Gök tanrılarının habercisi, *Sarı Yayık* ise yeryüzü tanrılarının habercisidir. Kazak ve Kırgız söylencelerinde Tepegöz'ü kör eden kahramanın adı da "Yayık" (Jayık) olarak geçer. Cayık'ın insanları kötülüklerden koruduğuna da inanıldığı için "Koruçı/Koruçu" (Koruyucu) olarak nitelenir. Kimi ırmaklara bu ismin verildiği de bilinmektedir.
Anlam: *(Yay/Yaz).* Her tarafı kaplayan demektir. Enginlik ve kurban etmek anlamları kelime kökünde yer alır. Ayrıca bu kökün yaratmak anlamı da bulunur. Adı savaş silahı olan *Yay* kelimesi ile doğrudan bağlantılıdır. *Yaymak, Yaygın* sözcükleri ile aynı kökten gelir. Eski Türkçe'de *Yayık* sözcüğü taşkın, suların etrafı kaplaması, selin her yere dağılması demektir ve Türk kültüründe Nuh Tûfanı'nı veyâ benzer bir olayı tanımlar.

CEDEY: *Korucu Tanrısı.* [TKA: **Cädäy**]
Eşdeğer: ŞEDEY, JEDEY, ŞADAY, ŞATAY, ÇADAY, CADAY
Altın Dağ'ın koruyucusudur. Yedi köpeği vardır. Köpekleriyle birlikte Altın Dağ'a giden yolu korur. Başında takılı tolgası (miğferi) ile betimlenir. *Kaya Kapısı* adlı yeraltı geçidinin başında durmaktadır. Bu kapı büyük bir denizin (Ak-Deniz) ötesindedir. Zincirlerle bağlanmış yedi azgın köpeği ile bu Ak-Denizin ötesinde kıyâmet gününü beklemektedir. Bâzen yeryüzünde kötülüklere neden olduğu söylenir. Şamanla Erlik Han (yeraltı tanrısı) arasında arabuluculuk yaptığı da anlatılır.
Anlam: *(Şed/Şad/Çad/Ced/Yed).* Yetmek, yeterli olmak, güçlü olmak anlamlarını barındırır. *Çad/Çay* kökü *Çayan/Çadan* akrep ile bağlantılıdır.

CEMBİL: *Dağ Tanrıçası.* [TKA: **Cembil**]

Eşdeğer: 1. ÇEMBİL, JAMBUL, JAMBIL 2. ÇENBİL, CENBİL, CANBIL, JANBIL

Dağları koruyan bir tanrıçadır. Köroğlu destanındaki *Çenlibel/Canlıbel/Çamlıbel* yer adıyla yakından ilgilidir. Köroğlu'nu koruyan bu dağ tanrıçası zaman içerisinde bir yer adına dönüşerek daha gerçekçi bir motife bürünmüştür. Azerilerin "Köroğlu" Destanında Çenlibel olarak geçen dağın adı, söylencenin Anadolu'daki versiyonunda Çamlıbel olarak yer alır. Cembil bâzen de Köroğlu'nun annesinin adı olarak ifâde edilir doğrudan. Başka bir bakış açısıyla geçen zaman içerisinde onu var eden yerlere kişilik verilip anlatılarda annesi hâline getirilmiş olması da mümkündür. Köroğlu'nun başı sıkıştığında bu dağlara sığınmıştır. Dağ, su ve ağaç gibi tüm kutlu unsurlar burada toplanmıştır. Ayrıca Türk ülkelerinde *Cambıl/Canbıl/Jambıl/Janbıl* gibi yer adlarına günümüzde de rastlanmaktadır.

Anlam: *(Çin/Çim/Çem/Cem/Çen).* Dumanla kaplı yer, Güneş'in doğduğu yer gibi anlamları vardır. *Çın/Çin* sözcüğü hakîkat ve ruh mânâlarına gelir. Türkçe *Çüme/Çimeli/Çümeli*, ayrıca Eski Tunguzca'da *Çime* sözcüğü karınca demektir ve toprak altında yaşamak mânâsıyla bağlantılıdır.

CIDA: *Kutlu Oyun.* [TKA: **Cıda**]

Eşdeğer: CİDA

Cirit Oyunu. At üzerinde koşturularak, ucu sivri değneklerin fırlatılmasıyla oynanan bir oyun. Atsız olarak oynanan ve mızrağa benzeyen bir çubuğu en uzak mesâfeye ulaştırmak için atılan biçimi ise daha çok çağdaş sporlar arasında yer alır. Cirit Oyunu'nda beşer, altışar veyâ yedişer kişiden oluşan iki takım bulunur. Bu takımlar geniş bir alanın iki ucunda karşılıklı olarak dizilirler. Sağ ellerinde atacakları ilk cirit bulunur. Diğer ellerine ise yedek cirit ve bir de kamçı alırlar. Önce bir atlı çıkıp, karşı takımın önüne atını sürerek yaklaşır ve onların oyuncularından birine doğru elindeki ciridi fırlatır, sonra geri döner. Karşı taraftaki bu oyuncu kaçan atlıyı tâkip eder ve o da kendi elindeki ciridi kaçmakta olan atlıya savurur. Bu kez diğer takımdan diğer bir ciritçi onu karşılar. Oyun böylece karşılıklı olarak sürer.

Anlam: *(Çit/Çıt/Cıd/Cid).* Moğolca kökenlidir. *Çit* ve *Çıta* kelimeleri ile aynı kökten gelir.

Açıklama: *Cirit* sözcüğünün Arapça olduğu söylense de, at üzerinde oynanan bu oyunun adının da Türkçe kökenli olma olasılığı dikkate alınmalıdır. Çünkü Türklere âit bir oyunun adının başka bir kültürden alınması mantıklı görünmemektedir. Fakat bu şimdilik kanıtlanabilir bir sav değildir.

CILHA: *Çocuk Tanrısı.* [TKA: **Cılxa**]

Eşdeğer: CILGA, JILGA, CILKA, JILHA

Çocuk doğduğunda kaderini belirler. Doğum yapan kadını da korur. Çocuğu olamayan kadınlar tarafından ondan çocuk dilenir. Adı "Tanha Han" *(bkz.)* ile birlikte anılır.

Anlam: *(Cıl/Yıl).* Dostluk ve sevgi anlamı içeren bir köktür. *Cılga* yol demektir ve kader içeriği ile bağlantılıdır. Eski Türkçe *Cıl/Cil* sözcüğü kabarmak anlamı taşır ve uzak da olsa hâmilelik ile alâkalıdır.

CIRTDAN: *Parmak Çocuk.* [TKA: **Cırtdan**]

Parmak kadar bir çocuktur. Bâzen de bir cüce olarak görünür. Kurnazlığı ve tâlihiyle devleri, haydutları yener. Avrupa kültüründeki *Parmak Çocuk* motifine çok benzer. Cırtdan'ın öyküleri özellikle Azeri halk edebiyatı içerisinde çok yaygındır. Ancak onun arkadaşları ile birlikte devin evinde geçirdiği bir gecenin öyküsü bunların içerisinde en çok bilinendir. Masala göre Dev, kaçırarak hapsettiği çocukların yattığı odaya gece yarısı girip; "Kim yatmış, kim uyanık?" diye sorar. Bunun üzerine gelişen olaylar sonucu Cırtdan devi yenerek kendisini ve arkadaşlarını kurtarır. Azeri ebeveynler çoğu zaman bebekleri "Cırtdan" diye adlandırırlar. Anneler çocuklarına ninni söylediğinde yine onun adı geçer:

Ağlama, cırtdan bala,	*(Ağlama, cırtdan yavru,)*
Ağzı yoğurtdan bala;	*(Ağzı yoğurtlu yavru;)*
Gedim, unu eleyim,	*(Gideyim, unu eleyim,)*
Gelim, seni beleyim.	*(Geleyim, seni beleyim.)*

CİREN: *Konuşan At.* [TKA: **Ciren**]

Eşdeğer: CEREN

Konuşabilen, sıra dışı bir hayvandır. **Kayçı Ceren** ve **Kamçı Ceren** en iyi bilinen iki tanesidir. Ayrıca bazı masallarda *Oçı Ceren, Kıl Ceren* gibi adlara da rastlanır.

Anlam: *(Cir/Cır/Yir/Yır).* Konuşmak, şakımak anlamlarını içerir. *Cirit* (Arapça kökenli olma ihtimaline rağmen) ve *Ciren* gibi sözcükler atla ilgili kavramlar olarak anlaşılmalıdır. Moğolca *Ceyren/Ceren (Cegeren/Ceğeren)* sözcüğü ceylan demektir ve Türk lehçelerine ile Farsça'ya da geçmiştir.

CONGOLOS: *Kayıp Cini.* [TKA: **Coñgolos**]

Eşdeğer: JONGOLOS, CONGALAS, CONGALAZ

Kışın en soğuk zamanında ortaya çıkar. Evin kapısına gelerek, içeride bulunanlardan birisinin adını seslenir ve dışarı çıkarıp peşine takarak götürdüğü o kişiyi kaybeder. Bir daha o kişiden haber alınamaz. Kapı ve pencere önüne pancar yemeği koyulursa musallat olmaktan vazgeçeceğine inanılır. *Karakoncolos* adlı varlık ile alâkalıdır. *Yön* sözcüğü ile uzak bir bağı bulunabilir.

COŞA: *Trans.* [TKA: **Coşa**]

Kendinden geçme, bilincini farklı bir boyuta yönlendirme. Trans hâli, vecd. Şamanların, evliyâların yaşayabileceği bir deneyimdir. Maddî dünyâ ile olan bağlar kopar. Deliliğin (akıldan kopuş mânâsında) geçici bir türü olarak dahi görülebilir. Müzik ve ritim ile sağlanır. Bâzen de tefekkür ve odaklanma sonucu bu kendinden geçme meydana gelir. Tanrısal ve metafizik bir sarhoşluk olarak da düşünülür. Bu nedenle tasavvufta *Esri/Esrime* (sarhoşluk) kavramı mecâzi bir anlama sâhiptir. Coşku hâlinde olanların anlattıkları veyâ anlatmak istedikleri şeyler mecazlarla ve simgelerle doludur. Derin anlamları vardır. Coşkuya gelme olgusu Şamanist inançlarda olduğu kadar Tasavvufla bağlantılı pek çok anlayışta da mevcuttur. Örneğin, Yunus Emre'ye âit; "*Coştun yine deli gönül / Sular gibi çağlar mısın?*" dizeleri doğa ile de bağlantı kurularak bu kavramı en yalın biçimi ile özetler niteliktedir. **Anlam:** *(Coş/Cuş).* Kendinden geçme, aşırı ruhsal faaliyet demektir. *Coşmak* fiilinin çekimli hâlidir. *Coşku* sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Coşmak* fiilinin Farsça kökenli olduğu da öne sürülür.

CURUNTAY: *Yasa Tanrısı.* [TKA: **Curuntay**]

Eşdeğer: CURANTAY

İlahi yasaları yazar. Yasaların yazıya dökülmesi anlayışı derin bir içeriğe sâhiptir. Sözün yazılı hâle getirilmesi onun somutlaştırılması demektir. Bir anlamda vücut bulması, canlı bir varlığa dönüşmesidir. Gerçekten de çağdaş hukuk anlayışında pek çok ülkede kanunların yazılı olması esastır.

Anlam: *(Cur/Yur).* İsmin sonundaki Moğolca kökenli ekten (-tay/-day) aslında bir tanrılar topluluğu tarafından belirlenen yasaları yazıya geçirdiği (kayda aldığı) görüşü de öne sürülebilir.

-Ç-

ÇADIR: *Göçebe Konutu.* [TKA: **Çadır**]
Eşdeğer: ŞATIR, ÇATIR, ÇEDİR
Eşanlam: 1. ÇERGE, CERGE 2. TİRME, TERME
Moğolca: 1. ÇATSAR, SATSAR, TSATSAR 2. GER, KER 3. MACAN, MAJKAN, MAYHAN, MAYIKAN
Macarca: SATOR
Göçebe yaşamda evin yerini tutan taşınabilir bir barınaktır. Türk kültüründe önemli bir yere sâhiptir ve özellikle göçebelerde tam mânâsı ile bir ev olarak algılanır. Bunun en güzel örneği Kırgızlarda çadıra Bozuy (Boz-Ev) denmesidir. Orta direği, efsânevî ağaç Ulukayın'a benzetilir. Çadırın kendisi ise evrenin küçültülmüş bir modeli olarak algılanır. Tersine bir bakışla gökyüzü büyük bir çadırdır.
Anlam – Çadır: *(Çad/Çat).* Sözcük *Çatmak* fiilinden gelir. *Çatkı, Çatı* sözcükleri ile aynı kökene sâhiptir. İddia edildiğinin aksine Farsça'ya Türkçe'den geçmiştir. Boşnakça'da *Çador* olarak yer alır.
Anlam – Çerge: *(Cer/Çer/Ser/Yer).* Kurmak, birleştirmek, takmak, monte etmek anlamları taşır. *Sermek* ve *Yerleştirmek* fiilleri ile aynı kökten gelir.

ÇADIR İYESİ: *Çadırın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Çadır İyäsi**]
Her çadır için farklı bir koruyucu ruh (İye) vardır. Çadır İyesi bâzen geceleri çadırın etrafında gezerken görülür. Kimi zaman da içeridekileri tehlikelere karşı gürültü çıkararak uyarır. Örneğin bir yabancı geldiğinde, çadırın yakınındaki bekçi köpeğini ürküterek havlamasına neden olur. Zaman zaman komşu çadırların İyelerinin birbirleri ile kavga ettikleri bile düşünülür, bu durumda ortaya çıkan gerilim nedeniyle anlaşmazlık çadırlarda yaşayanlar arasına da yansır.

ÇAHIK: *Lânet Ruhu.* [TKA: **Çaxıq**]
Eşdeğer: CAHIK, ÇAHIG
Lânetlenmiş insanların ruhlarıdır. Şekil değiştirebilirler. Sözleri bile ölümcüldür. Nefesleri ölüm saçar. Kanlı elleri, kupkuru gözleri vardır. Çok tehlikelidirler.

ÇAK: *Şeytan.* [TKA: **Çaq, Çax**]
Eşdeğer: 1. ÇEK, ŞEK, ÇAH, CAY 2. ÇEKİR, ZEKİR
Şeytânî özellikleri olan varlıklardır. Başlarında önder olarak bir "Ulu Çak" bulunur. Bu çirkin görünümlü, hırıltılı sesi olan 12 başlı bir varlıktır. Yeraltında yaşarlar, yaz gelince yüzeye çıkıp ağaç köklerinde barınırlar. Kısa boyludurlar. İslâmiyet'i kabulden sonra Arap kültüründe Deccal'ın soy atası olarak anılan tek gözlü "Şik" adlı varlıkla özdeşleştirilmiştir. Çulım Türklerinde şamanların "Çak Çak" veyâ "Çek Çek" diyerek ruhlardan yardım istediği bazı kaynaklarda söylenir. Tatarlarda *Çakra* adlı doğal bir gücün varlığına inanılır ve bunun dağlarda bir ruh olarak belirebileceği düşünülür. İslam inanıcında "Şeytan" ateşten yaratılmış, kötülüğü temsil eden soyut bir varlıktır. Tanrıya isyan etmiş, kovulmuş ve insanları yoldan çıkarmaya çalışan bir melek olarak da anılır.

Anlam: *(Çak/Çek/Şek). Çakan* (bir anda beliren) demektir. Kötü, pis, kirletici, kötülük getiren anlamları vardır. Vurmak, bölmek, ayırmak içeriği de bulunur. *Yakmak* fiili ile de bağlantılı olması muhtemeldir.

ÇAKAY: *Yıldırım Tanrısı.* [TKA: **Çaqay**]
Eşdeğer: ŞAKKAY, ÇAKKAY, ŞAKAY, ÇAGAY, ÇAHAY
Şimşekler ve yıldırımlar çaktırır. Attığı oklar yıldırımlardır. Tengricilik inancında yıldırım kutsal bir olgu olarak kabul edilir. Eski Türkler gökten yere inen bu ışıklı yakıcı unsurun "Yıldırım İyesi" veyâ "Yıldırım Tanrısı" tarafından gönderildiğine inanırlardı. Onlara göre yıldırım ve şimşek Tanrı'nın başlıca silahı ve gücünü gösterme biçimidir. Söylencelerde gökten gelen yıldırımın parçalarından hazırlanmış olan kılıçlardan bahsedilir. Yıldırımdan yapılmış oldukları için Köroğlu ve Attila'nın kılıçları kutsal kabul edilir. Yeryüzünü kötü varlıklardan arındırmak için, Yıldırım Tanrısı kendi oğullarını yeryüzüne gönderir. Çakay Han, kötü ruhları izler ve onların saklandığı ağaçların üzerine yakıcı ateşini gönderir. Bu nedenle yıldırım düşen ağaçtan bir parça alınıp saklanırsa, o eve kötü ruhların giremeyeceğine inanılır. Ayrıca yıldırımın düştüğü yere kimi zaman tapınak yapılır. Bazı Türk toplulukları yıldırım tanrısına süt yada ayranı saçı (cansız kurban) olarak verirler. Süt yıldırım ateşini söndürebilen ve uzak tutabilen tek şeydir. Yıldırımın düştüğü yer, artık Çakay Han'a âittir ve orayı kimse mülk edinmez. Moğollar yıldırımdan korkarlar. Moğol târihinde yıldırım ve çakan şimşekler nedeniyle yarım kalan veyâ kaybedilen savaşlar olduğu söylenir. Türkler yıldırım düşünce at sürüp göğe ok atarlar. Çünkü yıldırım da Tanrı'nın okudur. Onun oklarının görüldüğünün aynı biçimde karşılık verilerek böylece kendisine bildirilmesi gerekir. Baharda ilk düşen yıldırım Yılgayak'ın (Yeniyıl'ın) habercisi demektir. *Yıldırım* ve *Yılgayak* sözcüklerinin kökensel ortaklığı (Yıl/I/İl kökü) bu bakımdan dikkat çekicidir.
Anlam: *(Çak/Yak). Çakmak* fiilinden şimşek çaktıran demektir. *Yakmak* mânâsı ile de alâkalıdır.

ÇAKILGAN: *Şimşek Tanrısı.* [TKA: **Çaqılgan**]
Eşdeğer: ÇAKILGAĞAN, ŞAHILGAN, SAHILGAĞAN, ÇAHILGAN
Fırlattığı şimşekler onun mızraklarıdır. Şamanların davula vurarak ses çıkarmalarındaki amacın aslında şimşek çakmasına benzetmek olduğu düşüncesi de öne sürülür. Yeryüzündeki toplulukların ortak belleklerinde yıldırımlara ve şimşeklere dâir anılar (söylenceler) bulunur.
Anlam: *(Sah/Şah/Çah/Çak/Yak).* Çakan (yanıp sönen) ışık demektir. *Çakmak* fiili ile aynı kökten gelir. Moğolca'da bu sözcük günümüzde "elektrik" anlamı taşır. Eski biçimi *Tıyakılgan* ise şimşek demektir.

ÇALAMA: *Çaput Bağlama.* [TKA: **Çalamak**]
Ağaçlara bez ve çaput bağlama uygulamasıdır. Yapılan eyleme *Çalamak/Calamak* denir. Uluğ Kayın inancıyla bağlantılıdır. İslam dini bu tür bez bağlama uygulamalarını kesin olarak yasaklamıştır. Söylence kahramanı Töştük Han'ın atının adı **Çalkuyruk'tur** ve yine bu anlayış ile alâkalı görünür.
Anlam: *(Çal/Cal/Yal).* Anadolu'da *Çalmak* sözcüğünün bir anlamı da kumaşı kesmektir. Azerice *Calak* aşı demektir. Mayalama işlemi Türkçe'de *Çalmak* fiili ile ifâde edilir, örneğin: *Yoğurt Çalmak*. Bu bağlamda "Çalama"; bir düşüncenin, isteğin kutlu bir yere mayalanması gibi algılanabilir. Bir efsaneye göre aç kalan genç bir kızın yiyecek hiçbir şeyi yoktur. Sağdığı sütle evine giderken yolda Aksakallı bir erene (kimi anlatılarda Hızır'a) rastlar. Eren ona çiçeklerin üzerindeki çiyleri toplayıp süte katmasını ve daha sonra da uyutmasını yani dinlendirip bekletmesini söyler. Böylece ilk yoğurt oluşur.

ÇALAP: *Rab.* [TKA: **Çalap**]
Eşdeğer: ÇALAB
Efendi, rab, sâhip gibi anlamları vardır. Tanrı'yı ifâde eder. Yunus Emre'nin şiirlerinde sıkça kullanılır.

Anlam: Güçlü bir olasılıkla Moğolca bir sözcüktür, çok daha zayıf bir ihtimalle Süryanice "Haç" (Hıristiyanlık Sembolü) mânâsına gelen *Şelab, Şelib* kelimesinden mecâzen türediği de iddia edilmektedir. Türkçe'deki *Çelebi* (centilmen, beyefendi) sözcüğü "Çalab" kelimesi ile aynı kökten gelir. Türkçe'de çok yaygın olarak görülen "Y – Ç" dönüşümü dikkate alınırsa sözcüğün Türkçe olduğu görülecektir. "Yalap" (nur, aydınlık) kelimesinin "Çalap" biçimine dönüşmesi olasılığı Süryanice'ye dayalı açıklamadan şu an için daha mantıklı görünmektedir.

ÇALIK: *Ters Cin.* [TKA: **Çalıq**]
Eşdeğer: CALIK, CALLIK
Bedenleri terstir (çarpıktır). Yeryüzünü ve yaşamın dengesini bozup karıştırırlar. Sayıları oldukça fazladır. *Kıcık Ölü, Carık Ölü, Tihik Ölü* gibi adları vardır. *Çalık* sözcüğü bedensel yarımlık ifâde eder.

ÇAY İYESİ: *Derenin Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Çay İyäsi**]
Eşdeğer: 1. ÇAY İNESİ, SAY İYESİ 2. ÇAY NİNESİ, ÇAY NENESİ
Güzel bir kadın kılığındadır. Bâzen insanları suya çekerek boğulmalarına neden olur. Azeri kültüründe *Çay Nenesi* olarak tanınır. Etimolojik olarak *Çay İyesi –> Çay İnesi –> Çay Ninesi* şeklindeki bir dönüşümle oluşmuştur. Azerilerin geleneksel inançlarında yaşlı kadın kılığında, çayda (ırmakta) yaşadığına inanılır. Köprüden geçerken suya uzun süre bakılırsa kızar ve insanın başını döndürür. Başı dönen insanın da kimi zaman gözleri kararır ve çaya düşer. Azeriler, sabah erken saatlerde dereye gidildiğinde, suyun sâhibi olan varlığa selam verilmesi gerektiğini düşünürler. Aksi takdirde kızacağına inanırlar. Suya çöp ve pislik dökmek "Çay Ninesi"ni sinirlendirir ve sonunda insanlara zarar verir.

ÇEKEY: *Körlük Ruhu.* [TKA: **Çekey**]
İnsanları kör ve sağır ederler. Görme ve işitme duyularını yok ederler.
Anlam: *(Çak/Çek/Şek).* Çekip götüren (insanların duyularını alan) mânâsı taşır. *Yakmak, Çakmak ve Çekmek* fiilleri ile aynı kökten gelir.

ÇERGE İYESİ: *Çadırın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Çerge İyäsi**]
Kızdırıldığında çadırı yıktığı veyâ orta direği yerinden oynatarak yıkılmasına sebebiyet verdiği söylenir. Bazen uzaklaşarak çadırı yalnız bırakır ama geri döner.

ÇERMİK: *Kaplıca.* [TKA: **Çermik**]
Sıcak su kaynağı. Termal su banyosu veya havuzu. Suyun ve/veyâ sıcağın (ateşin) kutsallığını bir araya getiren yerlerdir. Hattâ genelde ağaçlık, dağlık bölgelerde bulunması, olumlu ve ruhsal anlamda sağaltıcı etkiyi artırır. Yöresel efsânelerde bir dağın başında, amansız bir hastalığa yakalandığı için ölüme terkedilen bir genç, yaralı kurtların yada yaban köpeklerinin kutlu bir suya veyâ balçığa girip iyileştiğini görerek kendisi de üç gün üç gece o suda veyâ balçıkta kaldıktan sonra sapasağlam olarak çıkar. Bâzen yakın yerlerde bir erenin türbesi bulunur. Suyun bu sağaltıcı (şifa verici) özelliği sıradışı bir olaya veyâ yakınlarda mezarı bulunan kutlu bir kişiye bağlanır. Hastalıkla sınanan bu kutlu kişiye iyileşmesi için Tanrı tarafından armağan edildiği de düşünülür. İçmeceler Türk halk inancında içilince şifâ bulunacağına inanılan sulardır, ki bu durumun (her zaman olmasa bile) çoğu zaman içerdiği maddeler nedeniyle gerçekten iyileştirici etkileri vardır. Bu inanış veyâ gerçeklik bir efsâne veyâ halk hikâyesi ile desteklenir. Bazen buralarda bir Çermik İyesi (koruyucu ruh) bulunduğuna da inanılır.
Anlam: *(Cer/Çer/Yer).* Suyun toplandığı yer demektir. *Çer* kökü Türkçe'de ve Moğolca'da *Yer* ile ilgili anlamlar taşır. Ermenice "Çerm" (sıcaklık, ısı) ile alakası öne sürülür ve bu mânâ ile de uyumludur.

ÇERTEGRİ: *Şeytan.* [TKA**: Çertegri**]
Abasıların en tehlikeli, güçlü, korkunç ve en kötüleridir. İnsanlara geri dönülmez zararlar verebilirler.
Anlam: *(Çer/Çor).* Bu kök şeytânî içerik ile ilgilidir. Hastalık ve gözle görülmeme anlamı taşır. Ayrıca eksiklik, yarımlık bildiren *Çor* sözcüğü ile de doğrudan bağlantılıdır. Arapça "Şer" ile bir bağlantısı yoktur. *Çer* (Kötü Ruh) ve *Tegri* (Tengri/Tanrı) sözcüklerinin bileşimi olduğunu öne süren görüşler vardır. Bu bağlamda şeytanların tanrısı ("Baş-Şeytan") anlamına gelir. Moğolca *Şor* sözcüğü şiş anlamına gelir ve boynuzu çağrıştırır. *Çert* biçimiyle Rus kültürüne de girmiştir ve kavramın ilk kısmını oluşturan kelime buradan kaynaklanmış görünmektedir. "Certegri/Certengri" (Yertengri) söyleyişi Yer Tanrısı'nı akla getirir ancak burada "Yer" ile kastedilen "Yeraltı" olmalıdır.

ÇINKIS: *Çocuk Tanrıçası.* [TKA**: Çınqıs**]
Cılka Han'ın karısıdır. Bebeklerin ve çocukların koruyuculuğunu yapar.
Anlam: *(Cın/Çın).* Türkçe'de *Çınkı/Çıngı* ateş, kıvılcım demektir. Bu durumda ateşin koruyucu özelliğiyle bağdaştırılabilir. Çocukların da oyuncağı olan *Çıngırak* ile ilginç bir kökensel ortaklık vardır fakat ikisini birbiriyle ilintilendirmeye çalışmak çok zorlama bir yorum olacaktır. Ayrıca *Cengiz* ismi ile de ilgili görünmektedir. Bu takdirde deniz ve okyanus anlamları taşır. Eski Türkçe'de *Çın/Çin* sözcüğü hakîkat, gerçek, doğru anlamlarını içerir ve aynı zamanda ruh demektir.

ÇIS HAN: *Kış Tanrısı.* [TKA**: Çıs Xan**]
Eşdeğer: 1. KIŞ HAN, HIŞ HAN, GIŞ HAN, 2. KIHIN HAN, KIHIL HAN
Kış mevsiminin tanrısıdır. Bu mevsimi düzenler ve zamanında başlayıp zamanında sona ermesini sağlar. Kışın gerçekleşecek olayları belirler. Kışla köylerini (kışın kalınan köyleri) korur. Tıpkı *Ayaz Ata* gibi o da çocuklara armağan dağıtmanın bir simgesi hâline gelmiştir. Çıs Han (Kış Han), mâvi ve beyaz renklerin ağırlıkta olduğu bir cübbe veyâ kaftan giyer. İyi kalpli ve uzun sakallı bir yaşlı olduğu anlatılır. Elinde beyaz ve çok uzun bir asa taşır. Başında ise çok uzun ve sivri iki boynuzu olan bir börk (başlık) bulunur. Bu boynuzlar boğayı (veyâ mamutu) anımsattığından onu tanımlamak için "*Kış Buka*" ("Kış Boğa") veyâ "*Kış Mamont*" (Kış Mamut) sıfatları lakap olarak takılır. *Kış Baba* veyâ *Gış Babay* da denir.
Anlam: *Çıs Han* (Kış Han) değişik kaynaklara göre Yakut (Saha) inançlarındaki bir figür olmasına karşın bu dilde *Kış* kavramını karşılayan sözcük gerçekte "Kihin" şeklindedir. Bu bakımdan kelimenin son derece özgün bir etimolojik farklılığı vardır. Yapılabilecek açıklama ise; Alman araştırmacılarca kaydedilen bu adın başında yer alan "Ch" bitişik harfinin Almanca'da gırtlaksı/hırıltılı H sesi (Azerice "X" gibi) olmasına karşın İngilizce'de "Ç" olarak okunmasından kaynaklanan bir yanlış telaffuz olabileceğidir. Bu durumda doğru söyleyiş aslında *Khış Khan* (Xış Xan; Türkçe *Hış Han*) olacaktır.

ÇIVI: *Savaş Cini.* [TKA**: Çıvı**]
Eşdeğer: ÇIĞI, ÇİĞİ
Geceleri birbirlerine ok attıkları söylenir. Bu nedenle bulundukları söylenen yerlerde dışarıya çıkmaya korkulur ve mecburen çıkıldığında ise temkinli davranılır. Divân-ı Lügat-it Türk'de şu cümleler yer alır:

> *Çıvı cinlerden bir bölüktür. Türkler şuna inanırdı ki, iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dâhi kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hâkanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir.*

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere eski Türk inancında cinlerin veyâ ruhsal varlıkların da tabi oldukları uluslarının veyâ kavimlerinin olduğu düşünülmektedir.

Anlam: *(Civ/Çiv/Çıv/Çığ/Çık).* Çığlık atan demektir. *Çivi* kelimesi ile aynı kökten gelir. *Çıvmak/Çavmak* sözcüğü atlamak, sıçramak, hızla gitmek, çarpıp yön değiştirmek, sekmek, sapmak anlamlarına gelir.

ÇİKE: *Şarkı Cini.* [TKA: **Çikä**]
Eşdeğer: ŞEKE, ÇEKE
Dirsek boyunda cüce bir cindir. Ağaçların altında yaşar. Bâzen istediğini yaptırabilmek için insanları korkutsa da aslında zararsız bir varlıktır. Yakaladığı kişiye saatlerce yır (şarkı) söylettiği veyâ kay (destan) okuttuğu olur.
Anlam: *(Çik/Çiğ).* Buryatça'da *Sehe* kelimesi de işitmek anlamı taşır. *Çih/Çihe* sözcüğü Moğolca'da kulak anlamına da gelir. Moğolca'da *Çiki/Ciki/Cike/Cehe/Sehe* ve Tunguzca'da *Tiki/Çiki* sözcükler içine girmek ve bir şeyin içini doldurmak mânâsı taşırlar. *Çik* ise aşık kemiğinin çukur tarafı demektir.

ÇOLBODAY: *Ayartıcı Tanrıça.* [TKA: **Çolboday**]
Abasılardan bir grubun başında yer alır. Sogotoh Han'ı kandırarak onunla birlikte olduğu ve ondan bir çocuğu doğduğu söylenir. **Vot Çolboday** (Ateşçi Çolboday) olarak anılır.
Anlam: *(Çol).* Yarımlık (dolayısıyla yeraltına veyâ başka âlemlere âitlik) bildiren bir köktür. Moğolca'da *Şula* ayırmak, bölmek ve ayrıca *Çile* sakatlık demektir. Çulan (avlu) ise bölünmüş yer mânâsı taşır.

ÇOLPAN: *Gezegenler Tanrıçası.* [TKA: **Çolpan**]
Eşdeğer: 1. COLMAN, ÇOLBUN, ÇOLMUN, ÇULBAN, ÇOLMAN, ÇOLBAN 2. SULBUNDU, SOLBONDU
Moğolca: SOLBON, SOLBUN, SULBAN, TSOLMAN, TSOLBUN, TSOLBON, SOLOBUN
Gezegenleri yönetir ve birbirleriyle çarpışmadan hareket etmelerini sağlar. Adı gökyüzündeki en parlak gezegenlerden biri olan Venüs'e verilmiştir. Türklerde dişil olarak algılanmıştır. (Moğollar ise eril olarak kabul ederler). Bir kelime benzerliği nedeniyle yanlış olarak "*Çoban Yıldızı*" dendiği de olur. Bir başka görüş ise de çobanların bu yıldızı yön bulmakta kullandığı ve bu nedenle de Çolpan'ın aynı zamanda bir *Çoban Tanrıçası / Sürü Tanrıçası* olduğudur. Çoban kılığında dağlarda gezdiği söylenir. Sibirya inançlarında hayvanları yarattığı söylenen "Çolmus" adlı bir tanrı bulunur.
Anlam: *(Çol/Çul/Sol/Sul).* Gezegenlerin sâhibi demektir. Eski Moğolca *Solbun* (gök cismi) sözcüğü ile bağlantılıdır. Ayrıca *Yol/Col* köküyle bağlantısı dikkate alınınca yolda gitmek mânâsı belirir.

ÇOR: *Cin.* [TKA: **Çor**]
Eşdeğer: 1. ÇER, ÇUR, ŞOR, ÇORA, ÇURA 2. ŞAR
Moğolca: ÇOTGOR, ÇUTGUR, ÇUTKUR, ÇETGER, ÇETKER, ÇİDKÜR, SÜDKÜR, SÖTKÖR
Gözle görülemeyen, ateşten yaratılmış varlık. İyicil veyâ kötücül olanları mevcuttur. Çor bâzen de ruhsal hastalık anlamına gelir. *Çor Vurması, Çor Çarpması, Çor Değmesi* gibi deyimler cinlerle alâkalı hastalıkları ifâde eder. En çok da ağız eğilmesi, kısmi felç veyâ us kaybı bu olayla bağlantılandırılır. Her yerde bulunabilirler fakat göze görünmezler. Koruyucu ruh değildirler. Çorlar başıboşturlar fakat bir yere bağlı olabilirler (İyeler yâni koruyucu ruhlar ise bir nesneye, canlıya veyâ varlığa bağımlıdırlar). Ağaç altı, örenler, yıkık evler, su kıyıları, köprü altları gibi doğanın sınırı olan yerlerde yaşamaları onların karanlık güçlerle olan ilgisini ortaya koyar. Demirden korkarlar. Besmele çekmek onları uzaklaştırır. (Besmele'den çekinmeleri İslam'ın etkisiyle gelmiş bir unsurdur.) Çorların başlarındaki kalpak veyâ papak ele geçirildiğinde ölür. Ölmeden önce de görünmezliğini yitirir. Çünkü görünmezliği sağlayan başındaki kalpaktır. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, masal ve destanlarda sihirli börkünü giyerek görünmez olan kahramanlar vardır. Anlatılarda bu başlıkların cinlerden ele geçirildiğine de rastlanmaktadır. Çorların yılan ve kuş görünümünde olanları vardır. Anında kılıktan kılığa girebilirler.

Niteliklerine göre ikiye ayrılırlar: 1- **Akçora** (Akçor)**:** İyi ruh/cin. 2- **Karaçora** (Karaçor)**:** Kötü ruh/cin. Ayrıca çorların daha özel niteliklere sâhip türleri de bulunur. Bunlar farklı özelliklere sâhip olsalar da hepsinin ortak yönü, soyut varlıklar olmalarıdır. Örneğin, Tatar halk kültürü içerisinde birbirinin akrabası olduğu söylenen iki varlıktan çok sık olarak bahsedilir:

1. **Bıçura** (Kiler Cini): Evlerde ve bodrumlarda yaşar. Kırmızı giysili kadın kılığına girebilen varlıklar olarak betimlenirler.
2. **Arçura** (Orman Cini): Ormanlarda gezer. Oyun oynamayı sever ve onun isteğini kabul eden olursa öldürene kadar gıdıklar.

İslam inancına göre "Cin"ler ateşten yaratılmışlardır. Kuran-ı Kerim'de cinlerden bahsedilmektedir. Cinlerin de Söven (*Kâfir*) ve Esen (*Müslüman*) olanları hattâ çeşitli dinlerden olanları vardır. Kadını erkeği bulunur. Arap kökenli masallarda lambadan çıkan ve dilekleri yerine getiren Cin motifi oldukça yaygınlaşmıştır. Bu masallarda biçim değiştirebildikleri, çok kuvvetli oldukları, zor işleri başarabildikleri, dilekleri yerine getirdikleri, istediklerinde göze görünebildikleri, çok hızlı hareket edebildikleri gibi durumlara sıklıkla rastlanır. Halk inanışına göre onlar daha çok geceleri harekete geçerler, sabah ezanıyla birlikte veyâ ezandan önce de dağılırlar. Toplandıkları, bir araya geldikleri yerler özellikle ıssız ve terkedilmiş alanlar ve ayrıca han, hamam, değirmen, mezarlık, ağaçlık alanlar ve örenler gibi yerlerdir. Bu nedenle buralar tekin olmayan mekanlar olarak algılanır. İnsanı, hava kararmaya başladığında (akşam vakti) veyâ sudan geçerken yahut da ağaç altında yalnız otururken çarparlar. Çarptığı insanın bedeni mosmor olur ve bir süre sonra da ölür. İnsanlara verdikleri zarara "Cin Çarpması" denir. "Ecinni" sözcüğü de Arapça *Cin* kelimesinin çoğuludur. Bunlar yine Müslüman Türk halklarının inançlarında sıklıkla bahsi geçen kötü ruhlardır. Kısa boyludurlar ve kocaman başları, tüyle kaplı bedenleri, tersine duran ayakları vardır. Biçimsiz soyut bir varlığa dönüşebilen bu yaratıklar kışın soğuk günlerinde ısınmak için evlere gelirler, gizlice yemek yerler. Ancak ne kadar yerlerse yesinler o yemek asla azalmaz.

Anlam: *(Çor/Şor).* Hastalık ve gözle görülmeme, eksiklik, yarımlık anlamı taşır. Arapça *Şer* sözcüğü ile bir bağlantısı yoktur. Moğolca'da *Çötrög*, şeytan demektir. Yine Moğolca *Şor* sözcüğü şiş anlamına gelir ve boynuzu çağrıştırır. Anadolu'da cin çarpmış ve ruhsal hastalıklı anlamında *Çorlu* tâbiri kullanılır. *Çort, Çert, Czart* gibi söyleyişlerle Slav topluluklarının halk inanışlarına ve Rus/Ukrayna kültürüne de girmiştir. Çuvaş kültüründeki "Hert-Sürt" (Hartsurt) adlı varlık bir ev cinidir ve kelimenin ikinci kısmı "Çert" sözcüğü ile alâkalı görünür. Çuvaşça'da beyazlık ve yarımlık anlamları olan *Çüre/Şüre* sözcüğü bulunur. Tatarca'da *Çornav* fiili bürümek, sarmak, dolanmak mânâları taşır. Türklere komşu kavimlerden olan Ermenice'de "Çor" hastalık ve dert anlamına gelir. Farsça'ya "Şur" (uğursuzluk) biçiminde geçmiştir.

ÇORABAŞ: *Cin Önderi.* [TKA**: Çorabaş**]

Doksan koyun derisinden kürkü ve seksen koyun derisinden börkü (başlığı) vardır. Cinlerin (çorların) önderi olarak bahsedilir. İslam kültüründe ve İslam edebiyatındaki anlatılarda bahsi geçen **İfrit** ile büyük benzerlik gösterir.

Açıklama: İfritler cinlerin en güçlülerinden olan soyut varlıklardır. İslam inancına dayalı halk kültürlerinde sıklıkla rastlanır. Örneğin Binbir Gece Masallarındaki bazı öykülerde yer alırlar. Sıradışı güçleri vardır ve son derece kurnazdırlar. Büyük kanatları olduğu söylenir. İnsanlar gibi evlenir ve yeraltında kabîleler hâlinde yaşarlar. İyi ve kötü türleri vardır ama çoğunlukla acımasızdırlar. Masallarda insanları, özellikle genç kızları kaçırırlar.

ÇORAMAN: *Cinci.* [TKA: **Çoraman**]
Eşdeğer: ÇORAMUN, ŞORAMUN
Cinlerle uğraşan kişi. Cin çıkarıcı. Cinci hoca. Bu varlıklarla uğraşmak tehlikelidir. Öte dünyâya âit varlıkların yarım, eksik, tek organlı (tek elli, tek ayaklı, tek gözlü…) olmaları nedeniyle onlarla uğraşan bu kişilerin de, zihnen ve/veyâ bedenen yarım oldukları veyâ ileride olabilecekleri inancı yaygındır. Bu anlayış *Çarpılmak, Çarpık, Çarpılmış* gibi sözcüklerle ifâde olunur.
Anlam: *(Çor).* Cinlerle uğraşan demektir. Gözle görülmeme, yarım olma anlamı taşır. Tatarca'da *Çor* sözcüğü çağ, devir gibi mânâlar taşır ve bu bağlamda zaman kısıtından kurtulmayı içerir.

ÇÖĞEN: *Polo Oyunu.* [TKA: **Çöğen**]
Eşdeğer: ÇÖGEN, ÇÖVEN
1. At üzerinde, tahta veyâ deriden bir top ile oynanan ve kökeni mîlattan önceki çağlara dayanan, bir oyundur. Orta-Asya Türkleri ve komşu kavimler tarafından bilinir. Çoğu zaman Cirit ile karıştırılır, ancak kesinlikle farklıdır. Geniş bir alanda, iki takıma ayrılmış atlıların, ellerindeki ağaçtan yapılmış sopalarla, keçi derisinden bir topu karşı tarafın korunan bölgesine geçirmeleri ve böylece sayı kazanmaları esasına dayanır. Oyunun amacı kişilerin at üzerinde hareket yeteneklerini geliştirmek ve savaşa hazırlamaktır. Osmanlı Devleti zamanında da Çöğen (Farsça; *Çevgen*) oynandığına dâir bilgiler Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde aktarılmaktadır.

2. Çevgen aynı zamanda Mehter müziğinde kullanılan, çepeçevre çıngıraklar, ziller yada zincirler takılı bir çember ve onu yukarıya kaldırmayı sağlayan bir değneğin sap olarak takıldığı çalgıdır. Görünüm olarak Türk geleneğindeki Tuğ'u da çağrıştıran Çevgen, yürüyen Mehter takımının en önünde yer alır ve sapı yere vurularak çalınır. Bu müzik âletine verilen adın *Çevgen* olması, aynı zamanda alt kısmının "sopa" niteliği de taşımasıyla alâkalıdır.
Anlam: *Çöğmek/Çövmek* fiilleri kabarmak, köpürmek ve *Çökmek* fiili eğilmek manası taşır.

Açıklama: Farsça *Çevgen/Çevgan/Çavgan* sözcüğünün de Türkçe olma ihtimâli yüksektir. Çevgen veyâ Çavgan sözcüğü *Çevmek/Çavmak/Çapmak* fiilleri ile bağlantılıdır. Sözcüğün sonundaki -gen/-gan eki de Türkçe ile uyumlu görünmektedir. *Çapmak* kelimesi at sürmek mânâsı taşır. *Çıvmak/Çavmak* sözcüğü atlamak, sıçramak, zıplamak, hızla gitmek, çarpıp yön değiştirmek, sekmek, çavmak, sapmak demektir. Çünkü bu oyun Türklerden komşu kültürlere geçmiştir, dolayısıyla isimlerin, hele de Türkçe köklere uyumlu sözcüklerin başka bir dilden alınmış olması pek mantıklı görünmemektedir. Ayrıca sözcüklerin Arap harfleri ile (Osmanlıca, Farsça) yazımında "Vav" harfi Latin alfabesindeki "V" harfini karşıladığı gibi O/Ö, U/Ü seslerini göstermeye de yarar. Bu durumda bâzen bu sesleri göstermek için kullanılan "Vav" sanki "V" gibi algılanarak okunabilmektedir. (Kimi zaman da tam tersi durumlarla karşılaşılmaktadır.) Dolayısıyla Çöğen sözcüğünün farklı bir okunuşuna denk gelme olasılığı da vardır.

ÇÖLDEN GELME: *Sıradışı Hayvan.* [TKA: **Çölden Gelme**]
Kendisi veyâ atası çölden çıkıp gelen bir atın/hayvanın olağandışılığı. Mecâzen ateşten doğan hayvan. Böylesi bir canlı sıradışı ve olağanüstü niteliklere sâhiptir. Örneğin Köroğlu'nun atı böyledir. Bâzen yansıması (soyun diğer tarafı) "Sudan Çıkma" *(bkz.)* olarak ifâde edilir. Çöl; ıssız, bitki yetişmeyen veyâ çok az yetişen, kurak ve sıcak yer demektir ve halk kültüründe ateşi, yalnızlığı simgeler. Dayanıklılığın sınandığı yerler olarak görülür. Evliyâların çöllerde gezdiği de anlatılır.
Anlam: *(Çöl/Şöl).* Azerice'de dışarı mânâsı vardır. Issızlık ifâde eder. Kazaklar Temmuz ayına *Şilde* derler. Eski Türkçe'deki ''*Şölde*'' (Susama, Çölde Kalma) mânâsı taşır.

ÇÖTGÖR: Şeytan. [TKA: **Çotgor**]

Eşdeğer: ÇOTGOR, ÇETKER, ŞİTKÜR

Çötkör (Şitkür) adlı şeytânî varlığın Büyük Tûfan'da sıçan kılığında gemiye bindiği ancak Tanrı Burhan'ın kediyi yaratarak onun gemiyi yok etme planını engellediği Sibirya inançlarında anlatılan bir efsânedir. Moğolca'da *Çötrög/Çotrog*, şeytan demektir.

ÇÖVENÇ: *Helva.* [TKA: **Çöwenç**]

Eşdeğer: ÇÖĞENÇ, ÇÖGENÇ, ÇUĞUNÇ

Sağlamlığın ve diriliğin kaynağı sayılan ve undan yapılan bir tür yiyecek. "Çöven" helvayı beyazlatmak için kullanılan bir bitkidir ve *Çövenç* sözcüğü buradan türemiştir. Sümerlerdeki ölümsüzlük otuyla ilintilidir. Helva Türk kültüründe önemli bir yere sâhiptir. Karmaşadan düzene, hiçlikten evrene geçişi sembolize eder. Ölünün ardından helva yapılması, ateş, su ve un (tarımı ve toprağı simgeler) gibi temel unsurların bir araya gelmesini, ölümden sonra yeniden dirilişi (yemek canlılık demektir) ifâde eder. Kökeni çok eski çağlara kadar uzanan ölünün ardından helva yapma geleneği yüzeysel gibi görünse de çok derin anlamları olan bir uygulamadır. Herşeyden önce böyle bir geleneğin sürdürülmesi bile karmaşa karşısında düzeni yeniden sağlamayı ifâde eder. Gelenek zaten (içeriği insani değerlere uygun olduğunda ve doğru uygulandığında) aslında düzen demektir. Helva başka bir açıdan ortak hareket etmeyi ifâde eder, hep birlikte yenmesi ise ortak bilinç anlamına gelir.

Anlam: *(Çöv/Çöğ/Çoğ).* Çöven bitkisinden yapılan yiyecek demektir. *Çöven/Çöğen/Çöven* sözcüğü Helvacıotu kökü demektir. *Çöğmek, Çövmek* fiilleri kabarmak, köpürmek anlamlarına sâhiptir. *Çoğalmak* mânâsı ile de bağlantılıdır.

ÇUĞ: *Yağmur Töreni.* [TKA: **Çuğ**]

Eşdeğer: ÇUK, ÇÜĞ, ÇÜKE

Yağmur yağmasını dilemek için yapılan tören. "Yağmur Duası" mânâsını da içermektedir. İnsanlar bir araya gelerek bir tören yaparlar ve katılan herkes biraz un getirerek bir yerde toplar biriktirirler. Ardından yağmur yağması için bir şenlik yapılarak duâ edilir. Çuvaşlar *Sumır Çüke* (Yağmur Duası) tâbirini kullanırlar ve dualarında Turı'ya (Tanrı'ya) yakarırlar. Özellikle Asya'nın Kuzeyinde yaşayan bazı Türk kavimlerinde, ateşe verilen kurbana "Vot Çüke" (Vut Şüke) denilir.

Anlam: *(Çok/Çoğ/Çuğ).* Bereket dileme mânâsı taşır. *Çok* ve *Çoğalmak* sözcükleri ile anı kökten gelir. *Çukal/Çokal sözcüğü* zırh anlamına gelir. *Yuğlamak* (ağlamak) fiili ile de bağlantılı görünmektedir. Çuvaşça'da *Çüke* sözcüğü duâ demektir. Örneğin *Uy Çüke* (Tarla Duası).

ÇUVAK: *Dedikodu Cini.* [TKA: **Çuwaq**]

Eşdeğer: ÇIVAK

Tatar kültüründe yer alan bu varlığın insanları koğuculuğa (dedikoduya) teşvik ettiği söylenir.

-D-

DAĞ: *Gizemli Yer.* [TKA: **Dağ**]
Eşdeğer: 1. TAV, TAĞ, TAK, DAK, DAG, TAU 2. TOG
Moğolca: UĞUL, ULA, UL
Büyük bir yükselti oluşturan toprak ve/veyâ kaya kitlesidir. Türklerde kutsal dağların Dünyâ'nın merkezinde olduğu kabul edilir. Ortadoğu mitolojilerinin etkisiyle yerleşen "Kaf Dağları" da yine Dünyâ'nın merkezi olarak ele alınır. Mitolojik Kaf Dağları büyük olasılıkla geçek Dünyâ'da var olan Kafkas Dağlarıyla bağlantılıdır. Ancak bazı dağlar Türklerce kutsal kabul edilir ve özellikle en kutsal görülen dağ Altay'dır. Komşu kavimlerin diğer bir kutsal dağı da Ural'dır. Özellikle Macar ve Ugor kökenli kavimler için Ural Dağları öne çıkar. Ayrıca mitolojik başka dağ motifleri mevcuttur: *Demir Dağ, Bakır Dağ, Buz Dağ, Kil Dağ, Or Dağ, Kuz Dağ, Kur Dağ, Ak Dağ* gibi… Mitolojik dağların en önemli üç tanesi şu şekildedir:

1. **Altındağ:** Gökyüzündedir. Dokuz rüzgarın kesiştiği yerde başlar.
2. **Demirdağ:** Yeryüzündedir. Dokuz ırmağın kavuştuğu yerdedir.
3. **Bakırdağ:** Yeraltındadır. Dokuz yeraltı denizinin birleştiği yerdedir.

Dağlar Türk halk kültüründeki bir anlayışa göre insan gibi yıldan yıla büyürler ve yaşlanırlar. Yer değiştirebilirler, bâzen bu durumu insanlar fark edebilirler bile. Dağlar da öfkelenebilir, hattâ kendi aralarında vuruşabilirler ve bunun sonunda bir memleketin dağı diğerini yenebilir. Bir görüşe göre dağlar canlıdırlar. Nart Destanlarında "Tavas" adlı kahramanın dağ kadar iri olduğu söylenir. Dağların insan biçimli veyâ insansı vasıflarla düşünülmesi Türklerde her zaman bir biçimde kendisini gösterir. Örneğin modern müzik yaklaşımları içerisinde tartışılmaz bir yere sâhip olan Barış Manço'nun "Dağlar Dağlar" adlı yapıtında "*Dağlar Dağlar! Kurban olam yol ver geçem, / Sevdiğimi son bir olsun yakından görem,"* diye seslenilmektedir. Köroğlu da dağlara şöyle hitap eder:

Yüce yüce tepesinden yol aşan
Gitmez oldu gönlümüzden endişen
Mürrüvetsiz beyden yeğdir dört köşen
Arkam sensin, kalam sensin dağlar hey

Anlam: *(Dağ/Dag/Tag/Tav/Tağ/Tak).* Kelime kökünde yükseklik anlamı bulunur. Moğolca'da *Dah/Dağah* sözcüğü dayanıklılık demektir. Eski Türkçe *Daga*, Moğolca ve Tunguzca *Dağa* sözcükleri yakınlaşmak anlamı taşır. (Dağ/Yağ/Zağ) kökünde büyüklük, irilik manası vardır. Örneğin; Türkçe *Yağan/Yağna*, Moğolca *Zağan*, Tuvaca *Çağan* sözcüklerinin tamamı "Fil" demektir.

DAĞ HAN: *Dağ Kağanı.* [TKA: **Dağ Xan**]
Oğuz Kağan'ın ilk eşinden olan oğullarından biridir. Türk Devleti'nin ululuğunu ve büyüklüğünü simgeler. Ongunu Uçkuş'tur.

DAĞ İYESİ: *Dağ Ruhu.* [TKA**: Dağ İyäsi**]

Dağın koruyucu ruhudur. Her dağ için farklı bir İye vardır. Türklerdeki en kutsal dağ Altay'dır. "*Altay İyesi*" (*Altay Ezi/Eyezi/Eğesi*) de en önemli dağ ruhlarından birisidir. Dağların daha küçük olanlarının koruyucu ruhu ise "Tepe İyesi" olarak anılır. Benzer özelliklere sâhip farklı İyelerden de bahsedilir:

1. **Kaya (Kayah, Hayah, Heyeh, Heye) İyesi:** Kayalık bölgelerin koruyucu ruhu.
2. **Cara (Carah, Yar, Yarah, Yere) İyesi:** Uçurumların koruyucu ruhu.

Dağ İyesi birinin adını söylediğinde dönüp bakmamak gerekir. Aksi takdirde o insanı alır götürür veyâ canını alır. Dağ İyeleri bâzen ördek bâzen kaz şeklinde uçar ve göllerde yüzerler, onlar öldürülürse dağlar sâhipsiz kalırlar. İnsan kılığına girdiklerinde genellikle eril olarak algılanmakla birlikte bazı masallarda ve halk öykülerinde sarı saçlı bir kız görünümüne bürünebilir. Dağ İyesi müziği çok sever. Bu nedenle kuş cıvıltılarından çok hoşlandığı söylenir.

Bazı Dağ İyeleri:

Aşağıda adı verilen dağ iyeleri kendi adları ile anılan efsânevî dağlarda yaşarlar.

1. Kil-Han (Kildağ'da yaşar) **2. Kur-Han** (Kurdağ'da yaşar) **3. Kuz-Han** (Kuzdağ'da yaşar)
4. Buz-Han (Buzdağ'da yaşar) **5. Or-Han** (Ordağ'da yaşar) **6. Taş-Han** (Taşdağ'da yaşar)

DAMGA: *Boy Sembolü.* [TKA**: Damga**]

Eşdeğer: 1. TAMGA, DAMĞA 2. TAĞMA

Bir nesnenin üzerine bir im (işâret, iz) basmaya yarayan araç, mühür demektir. Ayrıca herhangi bir şeyin üzerine bu âletle kazınmış yada boyanmış olan iz, işâretin kendisi demektir. Geçmişte bunlar farklı Türk boylarının değişik amaçlarla kullandıkları simgelerdir. Hayvan, eşyâ, silah ve tahıl çuvallarının damgalandığı bilinmektedir. Harzemşahlar dönemine âit bir eserde "*Mühür bastı, bugdayga*" *(Mühür bastı buğdaya)* şeklinde bir cümleye rastlanmaktadır. Ancak özellikle mevsimsel göçler esnasında sürülerin birbirlerine karışmaması amacıyla her boy, kendi damgasını vururdu. Türkmenler "**Tağma**" olarak söylemektedirler. Rusça'ya da birebir "Tamga" biçimiyle geçmiştir.

DAMIZ İYESİ: *Ahırın Koruyucu Ruhu.* [TKA**: Damız İyäsi**]

Ahır hayvanlarının koruyuculuğunu yapar. Sümer tanrısı "Tammuz" (Tamıs, Dumuz) bir bereket ruhu olarak görülür ve Damız İyesi onunla özdeşlemiştir. Damızlık hayvan, tanrı Tammuz için ayrılan, ona layık görülecek kadar değerli olan ve bu nedenle ahırda özel olarak beslenen hayvan mânâsı taşır.
Anlam: *(Dam/Tam).* Türkçe *Dam* sözcüğü çatı demek olduğu kadar kapalı bir mekanı da ifâde eder. *Damyan* kelimesi ise mandıra mânâsı taşır. Bu kökün hayvancılık ile olan bağlantısı açıktır. *Damız (Tamız)* sözcüğü sığır ahırı anlamında kullanılan bir sözcüktür ve *Dam/Tam* kökünden gelir.

DARGAN HAN: *Metal Tanrısı.* [TKA**: Darxan Xan**]

Eşdeğer: DARHAN HAN

Metal ocaklarını, metal işliklerini, metal ustalarını korur. Elinde bir çekiç ve önünde bir örs ile betimlenir. Söylendiğine göre Darhan kısa boyludur. Kendisine saygısızlık yapıldığında çok kızar ve her tarafı yakar. Aynı zamanda ateş tanrısı olarak da görülür. Çünkü metal ve demir işçiliği ateşten ayrılamaz ve ateş bu zanaatın bir parçasıdır. Metallerin dayanıklılığı ve ateşte dövülerek şekillendirilmeleri bu durumun en önemli nedenidir. Demir (geniş anlamda metal) yeryüzündeki hemen her toplumda gücün ve kahramanlığın simgesi olarak görülmüştür ve askeri madalyalar ile spor madalyaları bunun en güzel örneğidir. ***Not:* Karısı Darhan Hanım ile aynı ismi taşır.**
Anlam: *(Tar/Dar).* Bağlantılı bir kavram olan *Tarhan/Tarkan* sözcüğü demirci ustası demektir.

DARGAN HANIM: *Ateş Tanrıçası.* [TKA: **Darxan Xanım**]
Eşdeğer: DARHAN HANIM
Demirciliğe âit bir tanrıçanın bulunması, bu mesleğin sâdece erkeklerin tekelinde olmadığını, kadınların da yapabileceğini gösterir. ***Not:* Kocası Darhan Han ile aynı ismi taşır.**

DAYIN: *Savaş Tanrısı.* [TKA: **Dayın**]
Eşdeğer: ZAYIN
Savaşçıların koruyucusudur. Askerler savaşlardan önce kendisinden yardım dilerler.
Anlam: *(Day/Tay/Yay/Yağ).* Savaşçı demektir. *Dayın/Dayn* sözcüğü Moğolca'da savaş anlamına gelir. Tuvaca ve Mançuca'da yine *Dayın* kelimesi savaş mânâsı taşır. Türkçe *Yavu/Yağı* (düşman), *Yağma* (saldırı, hücum) sözcükleriyle de bağlantılıdır.

DAYIKIN: *Bebek Tanrıçası.* [TKA: **Dayıqın**]
Eşdeğer: TAYIKIN, DAYIHIN
Çocuğun uykusunda gülmesi, Dayıkın'ın onunla oynadığını gösterir. Çocukları korur. Yeni yürümeye hazırlanan çocukların **Day Durması** da bu tanrıça ile ilgilidir.
Anlam: *(Day/Yay/Zay).* Yaratmak anlamı içerir. Yavru, çocuk gibi mânâları da bünyesinde barındırır. Atların yavrularına *Tay* denmesi ile de bağlantılıdır.

DEĞİRMEN: *Gizemli Mekan.* [TKA: **Değirmen**]
Eşdeğer: 1. TEGERMEN, DEYİRMEN, TİYİRMEN, TİGİRMEN, DEYİRMAN 2. TÜGMEN
Değirmenler Türk halk kültüründe ortaklaşa çalışmayı, insanların bir araya gelişini sağlayan somut birer unsur olduğu gibi, aynı zamanda içinde gerçekleşen tekdüze dönüş ve değirmen taşının çıkardığı düzenli sesler nedeniyle mistik bir ortam oluşturmaktadır. Buralar çoğunlukla yerleşim yerlerinden nispeten uzak alanlarda kuruldukları için, uygarlığın ve gerçekliğin sınırındaki mekanlar olarak kabul edilirler (tıpkı harâbeler, mezarlıklar vs. gibi). Değirmen aynı zamanda mecâzi anlamlara da sâhiptir. En önemli unsuru olan öğütücü taş, Dünyâ'nın dönüşünü çağrıştırır ve tıpkı öğüttüğü tahıllar gibi zamanın yok oluşunu simgeler. Göğün Altın Kazık yıldızının etrafında döndüğü gibi bir eksen etrafında tezginir (döner). Bu dönüş zamanın geçişini çağrıştırmaktadır. Şamanlar, urasa (nefes üfleme) veyâ arpağ (efsun, büyü) yaparken, yedi pınardan veyâ yedi değirmen oluğundan aldıkları yedi kap suya demir kızdırarak atarlar. Halk kültürü içerisinde zayıf kalan, gelişmeyen çocukların "Avak" denilen bir hastalığa yakalandığına inanılır. Bu hastalığı baksı (veyâ hoca) "Tozlandırma" yöntemi ile sağaltır (tedâvi eder). Bu uygulamada hastanın bir yakını yedi değirmene gidip yedişer avuç un alır. Sonra bu değirmenlerden topladıkları unlar bir araya getirilip karıştırılır. Bu undan hasta olduğuna inanılan çocuğun bedenine yedi hafta boyunca Çarşamba günleri yedişer kez sürülür ve Baksı (yada Hoca) her seferinde çocuğa okuyup üfler. Bu gerçekte çorları (cinleri) kovmak için yapılır. Unun değirmenden alınmasının nedeni, ruhsal varlıkların yaşadığı mekanlar olarak algılanmasıyla ilişkilidir.
Anlam: *(Değ/Teğ/Teg/Tey). Değirmi* (yuvarlak) sözünden gelir (*Teker/Tekerlek* kelimesi ile akrabadır). *Döğmek* sözcüğü ile de uzaktan alâkalıdır (tahılın dövülmesi anlamında). *Tiyer* kelimesi halka anlamına gelir, *Tiyergen* ise avlu (evin ön bahçesi) mânâsı taşır.

DEĞİRMEN İYESİ: *Değirmenin Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Değirmen İyäsi**]
Genelde saçlarına kadar apak una bulanmış, kısa boylu ihtiyar bir erkek (nâdiren bir kocakarı) olarak betimlenir. İnanışa göre kötü ruhları ve kötü insanları değirmene yaklaştırmaz, onları uzak tutarak una ve ekmeğe dokundurmaz. Değirmende tahıl konulan kabın boş kalmaması gerektiğine inanılır.

Çünkü teknesi boş kalan değirmeni İye terkeder. Aynı zamanda değirmene un öğütmeye gelenleri de korur. Bu yüzden eskiden, değirmene gelen müşteriler öğütülen undan ona da pay bırakırlarmış. İyi insanların ununu temiz ve bembeyaz öğütür, kötü niyetli insanların ununu ise kara ve kirli öğütür. Değirmen kendi kendine çalışırsa onun geldiğine inanıldığı için dikkatli olunur. Bazı yörelerde "Değirmentaşı İyesi" *(Suğoruna İççi / Suvoruna İyesi*) adında başka bir ruhun varlığına daha inanılır.

Bağlantılı Varlıklar
1. DEĞİRMEN ANASI: *Değirmenin Koruyucu Ruhu (Dişi).*
2. DEĞİRMEN ATASI: *Değirmenin Koruyucu Ruhu (Erkek).*

DEMİRDAĞ: *Dünyâ Dağı.* [TKA: **Demirdağ**]
Eşdeğer: TEMÜRTAĞ, TEMİRTAV, TÖMÜRTAV, TİMİRDAK
Yerle göğü birbirine bağlayan efsâne dağı. Bâzen *Demir-Direk* şeklinde görülür. Eski bir inanışa göre de aslında yeraltı, yeryüzü ve göğü kaplayan bir dağın aşağıda kalan kısmı bakır, ortası demir, üst kısmı altındır. Yâni Demirdağ aslında, Altındağ'ın orta katı olarak da düşünülebilir.

DEMİRKAZIK: *Kutup Yıldızı.* [TKA: **Demirqazıq**]
Yerle göğü birbirine bağlayan bir eksen olarak düşünülür. Bazı yörelerde bu adı taşıyan dağlar vardır.

DEMİRKIYNAK: *Tırnaklı Canavar.* [TKA: **Demirqıynaq**]
Eşdeğer: DEMİRGIYNAH, TEMİRKIYNAH
Eşanlam: DEMİRTIRNAK, DEMİRTIRNAH, DEMİRDIRNAH, TEMİRTIRNAH, TEMİRTIRNAG
Dağlarda veya ormanlarda yaşayan, her kılığa giren, korkunç sesler çıkaran bir canavardır. Demirden tırnakları vardır. Çok pis koktuğu, çünkü sudan çok korktuğu için yıkanmadığı söylenir. Bu yüzden onu görünce akarsulara giren insanların kurtulabileceği düşünülür. Asya varyantlarında Tepegöz'ün bâzen kızı veyâ kızkardeşi olarak anılır. Yâni dişi bir varlık olarak algılanır. İnsanları etkileyerek delirmelerine sebep olur. Bazı öykülerde bir avcı veyâ bir yiğit önce Demirkıynak'ı, sonra da Tepegözü öldürür.

DEMİRTEREK: *Dünyâ Direği.* [TKA: **Demirtäräk**]
Eşdeğer: 1. TEMİRTEREK, TEMİRTİREK, TİMERTEREG, TEMÜRTÜVRÜK 2. DEMİRDİREK
Ulukayın ile ilişkilendirilebilir. Çünkü farklı şîve ve lehçelerde kullanılan *Terek* (Direk) sözcüğü ağaç anlamı da taşır. Tanımlanırken çadırın orta direğine (Bagan/Bağana) benzetilir. Yâni bu direk yeryüzünü ayakta tutmaktadır. Aslında bâzen Demir-Dağ şeklinde görülür.

Açıklama: Gücün, dayanıklılığın ve kahramanlığın simgesi olan demir eski çağlardan beri kullanılan ve insanlar için gökten indiğine inanılan bir metaldir. Ayrıca târih öncesi çağlardaki ilk kesici araçlar taş veyâ demir kullanılarak üretilmiştir ve bu durumun insanlığın en eski hâtıralarında yer alır.

DENİZ: *Yeryüzü Unsuru.* [TKA: **Deňiz**]
Eşdeğer: 1. TENGİZ, TENGİS, DENGİZ 2. DİNGEZ, TİNES
Moğolca: ÇİNGİS, ÇİNGİZ, ÇINGIZ
Jeolojik olarak kıtaların iç kesimlerinde bulunan ve okyanusların uzantısı olan su kitleleridir. Yerkabuğunun çukur kısımlarını doldurur. Halk inancına göre ezelde hiçbir şey yokken uçsuz bucaksız bir deniz vardır. Sonsuzluğu, yurdun genişliğini ve hâkanın egemenliğini, devletin gücünü simgeler. *Akdeniz, Gökdeniz, Oddeniz* gibi mitolojik denizlerden Türk söylencelerinde bahsedilir. Akdeniz'in ve Gökdeniz'in de ötesinde "Oddeniz" (ateş denizi) vardır.

Anlam: *(Den/Ten/Teng).* "Deniz" sözcüğünün eski biçimi olan *Tengiz* ve Moğolca'daki *Cengiz* birbiriyle bağlantılı iki kavramdır. Cengiz kelimesi ise okyanus demektir. Mecâzen enginlik ve bilgeliği de simgeler. Eski Türkçe *Çın/Çin* hakîkat, gerçeklik mânâsı içerir. *Tin* ise ruh demektir ve ruhlar da tıpkı su gibi şekilsiz ve saydam olarak düşünülür.

Açıklama: Mitolojiden ve halk kültüründen beslenen çağdaş Türkî edebiyatın tartışmasız en büyük isimlerinden biri olan ve Dünyâ çapında tanınan Kırgız yazar *Cengiz Aytmatov* da ilginç bir tesâdüf eseri olarak bu ad'a (Moğol kökenli *Cengiz* sözcüğünün Kırgızca'daki biçimi olan *"Çingiz"* adına) sâhiptir. Edebi yeteneği, ünü ve yapıtları sanki adına uygun olarak sınırları aşmış ve yazdığı ürünler engin bir birikimin ve anlayışın sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

DENİZ HAN: *Deniz Kağanı.* [TKA**: Deňiz Xan**]
Oğuz Kağan'ın ilk eşinden olan oğullarından biri. Türk Devleti'nin sonsuzluğu, yurdun genişliğini ve hâkanın egemenliğini, devletin gücünü, daha özel bir çağrışımla devletin denizlerdeki egemenliğini ve enginliğini simgeler. Ongunu Çakır kuşudur. Bu kuş mâviye çalan rengi nedeniyle denizi çağrıştırır.

Açıklama: Türk destanlarında gökten inen kurt mâvi (gökçe) bir ışığın içindedir çünkü bu renk suyu olduğu kadar göğü de simgeler. Cengiz Han'ın adını bu anlayıştan esinlenerek aldığı söylenir. Gerçek adı Temuçin'dir ve "Cengiz" ismi aslında bir unvan olarak verilmiştir. *Cengiz* (Türkçe'de *Tengiz*) ismi okyanus mânâsı taşır ve sonsuzluğu, kurduğu devletin genişliğini ve kendisinin şanını simgeler.

DENİZKIZI: *Yarı Kadın – Yarı Balık.* [TKA**: Deňizqızı**]
Daha çok Avrupa kültüründen alıntılanmış varlıklardır. Denizcileri şarkılarla büyülerler. Seslerini duymamak için usta denizciler onların bölgelerine girdiklerinde kulaklarını tıkarlar. Aynı zamanda bu erkekleri su altındaki ülkelerinde yaşamaya dâvet ederler veyâ kandırarak alıp götürürler. Denizin derinliklerine doğru çekerken insanların su altında nefes alamadıklarını unuttukları (yada bilmedikleri) bu yüzden de ölmelerine sebebiyet verdikleri söylenir. Başka bazı öykülerde ise boğulma tehlikesi geçiren erkekleri kurtaran iyi kalpli varlıklar olarak betimlenmişlerdir. Denizkızları karaya çıkınca ya ölürler yada kuyrukları bacağa dönüşür. Yarı kadın yarı balık olan bu varlıklar pek çok toplumda inanılan veyâ anlatılan bir kavram olmakla birlikte daha çok Batı uygarlığının öyküleri doğrultusunda biçimlenmiş figürlerdir. Yunan mitolojisindeki *Siren*'ler denizkızlarının özgün bir türü olarak görülür.

DİREN: *Şeytan Piri.* [TKA**: Diren**]
Eşdeğer: 1. TİREN, TİYREN 2. SEREN, SEREĞEN
Şeytanlaşmış insan. İnsanların her tür isteklerini yerine getiren kötücül ruhlara da bu ad verilir. Fakat bu ruhun karşısındaki insan o kadar kötüdür ki, onun tarafından kandırılır. İşte bu kişilere *Diren* denilir. Kuran-ı Kerim'de bahsi geçen "*Şeytan Evliyâsı*" tâbiri ile benzerlik gösterir.
Anlam: *(Dir/Tir).* Lânetli Şeytan demektir. Kök karşıtlık içerir. Ayrıca *Dirgen* adlı üç çatallı tarım aracının bazı lehçelerdeki farklı bir söyleniş biçimidir. Eski Türkçe *Tirge/Tire*, Moğolca *Tarhı*, Tunguzca *Türe* sözcükleri küfretmek, lânetlemek, hor görmek anlamları taşır. *Eren* kavramının *karşıtı* olarak algılanır. Kavram olarak "Evrim" ve "Devrim" sözcüklerindeki karşıtlığa benzer bir durum mevcuttur.

DOĞA: *Tabiat.* [TKA**: Doğa**]
İnsanın içinde yaşadığı ve insan yapısı olmayan çevreyi tanımlar. Söylence unsurlarının pek çoğu doğa ile iç içedir ve doğal kavramlarla ilgilidir. Doğurganlıkla ilgili bir sözcük kökünden gelmesi Yer-Ana kavramı ile de bağlantılıdır. Bir şeyin yaradılışa dâir ve yapısal özelliklerinin tamamını da ifâde eder.

Doğumu ve yaşamı anlatır. Tabiata karşı yeryüzündeki tüm Şamanist geleneklerde özel bir önem verilmiş ve saygı duyulmuştur. Doğa Şamanizm'de insanın bir kardeşi olarak algılanır ve doğadaki herşey insanın koruması altındadır. "Doğa Ana" anlayışı ise yaratıcı bir güç olarak algılanmasıyla ilgilidir ve bu bağlamda bereketin, doğurganlığın, yeryüzünün tanrıçasıdır.
Anlam: *(Doğ/Dog/Toğ/Tog).* Doğuran demektir. *Doğmak* fiilinden gelir. Doğurganlığı ve dişiliği içerir.

DOĞAÇ: *İrtical.* [TKA: **Doğaç**]
Eşdeğer: DOĞUNÇ
Kendiliğinden söyleme ve yapma. Birdenbire içten geldiği gibi söyleme ve etme. Esin (ilham) ile yakından ilgilidir. *Doğaçtan* veyâ *Doğaçlama* (irticâlen) tâbirleri ile kullanılır. Allah vergisi bir yeteneğin en önemli özelliklerinden biridir. Edinime bağlı değil, içseldir. Tıpkı doğada olduğu gibi doğurgan ve içten gelen bir olguyu ifâde eder. Şamanist inançların tamamında doğaçlama davranış ve dualar tanrısal iletişimin en önemli göstergelerinden kabul edilirler.
Anlam: *(Doğ/Toğ).* İçine doğduğu gibi demektir. *Doğmak* fiilinden doğurganlığı ve dişiliği içerir. *Doğru* sözcüğü ile alâkalıdır. Moğolca ve Tuvaca *Tuğul/Toğol* destan, *Tuğulçu* ise destan anlatıcısı demektir.

DOHSUN: *İşkence Tanrısı.* [TKA: **Doxsun**]
Eşdeğer: TOKSUN, TOHSUN
Yeraltında yaşar. Ateşten yaratılmıştır. Boynuzlu ve kuyrukludur ama elleri, ayakları yoktur. Tek gözü olduğu söylenir. Bir görüşe göre *Duyar (Tuyar) Han* ile aynı varlıktır ve "Dohsun Duyar" olarak da anılır. Fakat bazı kaynaklarda Tuyar'ın yalın olarak kullanılması ayrı değerlendirilmelerini gerektirir.
Anlam: *(Dok/Tok/Toh).* Kelime kökünde zarar vermek anlamı yer alır. *Tokmak, Tokat* gibi sözcüklerle aynı kökten türemiştir. Sözcüğün etimolojisi yine de tam olarak çözümlenebilmiş değildir. *Tok* (*"Doymak"* fiili ile bağlantılı olarak) alâka kurmak mümkündür.

DOKUZ: *Kutlu Rakam.* [TKA: **Doquz**]
Eşdeğer: 1. DOKKUZ, DOKIS, DOHUZ, TOKUS, TUĞIZ, TUGIS, TOĞUZ, TOKIZ 2. TOS 3. TEHER
Türklerde kutsal rakamdır. *Dokuz Tuğ, Dokuz Oğuz, Dokuz Boy, Dokuz Yer, Dokuz Gök* gibi… Tuva Cumhûriyeti'nin başkenti olan Kızıl şehrinin yakınlarında *Dokuz Bulak* adı verilen bir su kaynağı vardır. Dokuzun as ve üs katları da yine önemli rakamlardandır. Türklerde 9, 19, 90, 99, 900 şeklinde bir sıralama önem kazanır. Ayrıca 19 diğer kutsal ve önemli bir sayı olarak görülür. As katlarda ise üç rakamı önem arz eder. Örneğin masallarda kahramanlar üçlü yol kavşakları arasında kalırlar ve seçim yapmaya zorlanırlar. Slav kökenli olan ama kültürel anlamda Türk'leşmiş olan Boşnakların inanışına göre Bosna Irmağı'nın 99 kaynaktan beslendiği söylenir. *"Dokuz Arka"* kavramı eski dönemlerde soyluluk gösterme açısından, bir kişinin babasından îtibaren geriye doğru dokuz atasının sayılmasıdır. Moğollarda güneyde 99 tanrı bulunur ve göğün dokuz oğlu olduğu kabul edilir. Yine Moğol mitolojisinde "Arban Gurban" adı verilen dokuz tıp tanrısı vardır. (Ancak Moğolların kutlu rakamı "sekiz" olarak belirginleşir). Türk mitolojisinde Dünyâ'yı yaratan Kayra Han, merkezine dokuz dallı bir çam ağacı dikmiştir. Altay Türklerinin kıyâmet inancında denizin dibinde dokuz çatallı **Karataş** vardır. Bu taş dokuz yerinden ayrılacak, böylece kıyâmet kopacak ve koyu sarı renkli demirden atlara binmiş dokuz savaşçı yeryüzüne saldıracaktır. Altay ve Sibirya Şamanlığında kamlar göğe çıkarak dokuz katını dolaştıktan sonra yere inerler. Göğe çıkmasından önce yapılan törende, kam dokuz kişinin tuttuğu ak bir keçe üzerine konarak dokuz defâ döndürülürdü. Nart destanlarında da zaman zaman bu rakama rastlanır. Örneğin Demirci Debet'in dokuz oğlu olduğu söylenir. İslam inancına göre Allah'ın (c.c) 99 isimi vardır ve Türklerin kutlu rakamı olan 9 ile bağlantılı olduğu için çok büyük ilgi görmüştür.

Anlam: *(Dok/Doğ/Dog/Tok).* Bu kök *Doğmak, Doğurmak, Doğa, Dokunmak, Doymak* anlamlarını içerir. Doksan sayısı da bu rakamdan türemiş bir sözcüktür. Kutlu alâmet kabul edilen *Tuğ* kelimesi ile bağlantısı önemlidir. Uzak bir anlam bağlantısı içerse de *Toy* (şenlik) sözcüğü dikkate alınmalıdır.

DOLAY: *Açgözlülük Tanrısı.* [TKA: **Dolay**]
Eşdeğer: DULAY, DOĞULAY
Sınırsız servete sâhiptir. Kötü ruhların bir kısmının önderi konumundadır. Boynuzlu ve sakallıdır. Kocaman (veyâ devâsa) bir köpeği vardır. Gölgesi yoktur. Karısı ve yedi oğlu vardır. Yakutların inancındaki *Tuyla* adlı tanrı ile de büyük benzerlikler gösterir. Köpeği başını salladığında depremlere neden olur. **Arsan Dolay** olarak anılır.
Anlam: *(Dol/Tol).* Musallat olan demektir. *Tolga/Tulga* sözcüğü ise miğfer mânâsı taşır. *Tolaysımak* fiili ruhsal varlıkların hasta etmesi mânâsı taşır. *Dolanmak* fiili ile aynı kökten gelir. Dolay sözcüğü Anadolu'da çevre mânâsı da taşır. Bu bağlamda etrafında dolaşmak anlamı içerir.

DOLUN: *Verimlilik Tanrısı.* [TKA: **Dolun**]
Eşdeğer: TOLUN
Hayvanların ve ekinlerin verimli olmalarını, çoğalmalarını sağlar. Yeryüzüne bereket verir. Dolunay ile bağlantılı olma ihtimali yüksektir. Çünkü Dolunay bereketin, bolluğun ve güzelliğin sembolüdür. Masallarda, türkülerde güzel kızlar bu nedenle hep dolunaya benzetilir.
Anlam: *(Dol/Tol).* Bereket veren, çoğaltan demektir. Doluluk, bolluk anlamına gelir. *Dolunay* (Tolunay/Tolgonay) da ayın en görkemli hâlidir ve doluluk ve çokluk, bütünlük, olgunluk ifâde eder.

DOYDU: *Ölüm Balığı.* [TKA: **Doydu**]
Eşdeğer: TOYDU
Yeraltındaki büyük denizde yaşadığına inanılan efsânevî devasa balık. Ağzı gırtlağının altında, gözü ise ensesindedir. Belkemiği ters çevrilmiştir. Zincirlerle bağlı tutulur. Başını ve vücûdunu oynatınca depremler olur, tûfanlar kopar. Adı Abra ve Yutpa ile birlikte anılır. Doğu ve Ortadoğu mitolojilerinde Dünyâ'yı taşıyan balık anlayışı oydukça yaygındır. Fakat Türk halk kültüründe bu taşıma işlevi çok fazla ilgi görmemiştir. Balığın yalnızca büyüklüğü ve yeraltında yaşaması daha fazla ilginç bulunmuştur ve bu yönü vurgulanmıştır. **Ker Balık**'da denir. "Ker" sözcüğünün anlamını kör olarak açıklayan bazı görüşlere göre, bu onun öte âleme âit olduğunu gösterir.
Anlam: *(Doy/Toy).* Yeryüzünü yiyen demektir. Yemek, yutmak anlamlarını içerir. *Doymak* fiili bu köktendir. "Doydu" sözcüğü Türkçenin bazı lehçelerde *Yeryüzü* demektir. Bu bağlamda *Yeryüzü Balığı* veyâ yeryüzünü taşıyan balık olarak anlaşılabilir.

DÖNENCE: *Burç.* [TKA: **Dönence**]
Eşdeğer: DÖNENGE
Gökyüzünü oniki bölüme ayıran takımyıldızlardan herbiri. Gökyüzü Türklerde büyük bir çark veyâ teker gibi algılanmıştır. Burçlar bu ayrılmış olan bölümlerden herbirinin simgesidir. Tüm büyük uygarlıklar gökyüzüne ilgi duymuş ve burçları kendi söylenceleriyle bir biçimde bağdaştırmıştır. Bu burçlarda görünen yıldız topluluklarını değişik varlıklara benzetmişlerdir. Eski çağlardan beri, insanların karakterlerinin ve yazgılarının bu simgelerle bağlantılı olduğuna inanılmıştır. Eski metinlerde Türklerin Yıldızcı (Uldızçı) dedikleri falcıların gizli Yıldız bilgilerine bakarak kişilerin geçmişini ve geleceğini görebildiklerine inanılır. Anadolu'da bugün bile pek çok kimse "Yıldıznâme" adı verilen çok gizli bir fal türünün varlığına inanır ve insanlar bunu başarabilen kişilere saygı duyarlar.

Anlam: *(Dön/Tön/Yön).* Dönerek, arka arkaya, sırayla gelen demektir. *Dönmek* fiilinden gelir. Zamanın geçişi ve göğün dönüşü (çarkıfelek) kavramıyla alâkalıdır. Döngü yani tekrar eski yerine ve konumuna gelmek anlamını da sözcük kökünde barındırır.

DÖRT ÖĞE: *Yaşam Unsurları.* [TKA**: Dört Öğe**]

Dört Unsur veyâ *Dört Element* olarak da bilinir. Maddenin dört hâlini simgeleyen ve yaşamın asal (temel) unsurları olarak kabul edilen toprak, su, hava ve ateşi ifâde eder. Bu kavrama pek çok inançta rastlanır. Maddî evrenin farklı düzlemlerini sembolize eder. Soyutluk dikkate alındığında en üstte ateş yer alır (Tanrı'yı simgeler), en aşağıdaki ise topraktır (bedeni simgeler), çünkü en katı olan odur.

- **Od** (Ateş): Etkindir. Dört öğenin "en soyut" olanıdır. Tanrı'yı sembolize eder.
- **Kal** (Hava): Etkindir. Dört öğenin "en algılanamaz" olanıdır. Ruhu sembolize eder.
- **Su** (Mai): Edilgindir. Dört öğenin "en biçimsiz" olanıdır. Yaşamı sembolize eder.
- **Yer** (Arz): Edilgindir. Dört öğenin "en somut" olanıdır. Bedeni sembolize eder.

Ayrıca bu dört elementi birbirine bağlayan beşinci bir unsurun var olup olmadığı, varsa ne olacağı tartışmaları da mevcuttur. Dört element geçmiş çağlarda bilimin ve felsefenin de ilgi alanına girmiş ve üzerinde yüzyıllarca süren tartışmalar ortaya çıkmıştır.

DUMRUL: *Söylencesel Kahraman.* [TKA**: Dumrul**]

Eşdeğer: 1. DOMRUL, DOMRIL 2. TUNGRUL, TUNRUL

En yetkin biçimini Korkut Ata öykülerinde bulmuştur. Yol kesicilik yaptığından dolayı Tanrı'yı kızdırır ve canını almaya gelen *Aldaçı* (İslam sonrası *Azrâil*) ile karşılaşınca canını vermek istemez. Diğer başka halk anlatılarında da farklı serüvenlerde görünür. Ancak hepsinde de, pervasız, kimseden çekinmeyen, hoyrat, korkusuz bir kişilik olarak yer alır. Tanrı'ya meydan okuyan Deli Dumrul, Azrâil'in canını almaya gelmesi üzerine Tanrı'nın gücünü anlar. Deli Dumrul'a kendi canı yerine can bulmasını söylendiğinde annesine ve babasına gider ama onlar kendi canlarını vermezler. Karısı ise hiç tereddüt etmeden ve kendi rızası ile canını vermeyi kabul eder. Bunun üzerine Deli Dumrul Tanrı'ya yalvarır, Tanrı da onları bağışlar ancak evlat sevgisinden yoksun olan annesinin ve babasının canını alması için Azrâil'e emir verir. Deli Dumrul öyküsü Türk halk inancında "*Aylanu*" (can yerine can) motifinin en güzel ve en yetkin olarak işlendiği yerdir. Deli Dumrul'un suyu akmayan bir derenin üzerine köprü kurup *"geçenden beş akçe, geçmeyenden on akçe"* alması Türk halk kültürü içerisinde artık bir deyim hâline gelmiş durumdadır. Bu ifâdeye bâzen şu şekilde de rastlanır: *"Geçenden iyilikle otuz akçe, geçmeyenden döverek kırk akçe"...*

Anlam: *(Dum/Tum) ve (Dun/Dung/Tun/Tung). "*Dumrul" sözcüğü okun sivri ucu demektir. Başı dumanlı anlamına da gelir. Kelime kökünde batmak, kaybolmak gibi anlamlar vardır. Anadolu'da *Dummak, Tummak* fiilleri suya tamamen batmayı ifâde eder.

DUYAR: *Eziyet Tanrısı.* [TKA**: Duyar**]

Eşdeğer: DOYAR, TUYAR, TOYAR

Ateşten yaratılmıştır. Boynuzlu ve kuyrukludur. Eli ve ayağı yoktur. Ölüm tohumu eker. Mutsuzluk getirir. İnsanlara eziyet eder ve delilik verir. Alnının ortasında tek gözü vardır. Bâzen yarı insan yarı şeytan olarak tanımlanır. Üç ayaklı atı vardır. Yeraltında yaşar. Bir görüşe göre *Dohsun (Toksun) Han* ile aynı varlıktır ve "Dohsun Duyar" olarak da anılır. Yine de bazı kaynaklarda *Tuyar/Toyar* adının yalın olarak kullanılması ayrı ayrı değerlendirilmelerini gerektirir. Bu husus netleşmiş değildir. **Ulu Tuyar (Uluğ Duyar)** olarak da anılır.

Anlam: *(Duy/Doy/Tuy/Toy).* Sözcük olarak *Doymak* fiili ile aynı kökene sâhiptir. *Duymak (işitmek)* sözcüğü ile olan bağlantısı da dikkate alınmalıdır. Ayrıca *Toynak* (at ayağı) sözcüğü ile aynı etimolojik kökeni içerir. *Toy* (şenlik) kelimesi ile de alâkalıdır.

DÜŞ: *Rüyâ.* [TKA**: Düş**]
Eşdeğer: 1. TÜŞ, TÖŞ, TÜS, TÖS 2. TÜHE 3. TÜL, TÜLE, TELE
Moğolca: ZÜD
Uykudayken zihinde gerçekleşen zihinsel etkinlik(ler) ve bunlara âit algılardır. Görsel çağrışımlar şeklinde oluşur. Gerçek olmayan şey, hayal, imge demektir. Rüyâlar tüm toplumlarda ilgi çekmiş ve öteki âlemden gönderilen bilgiler veyâ insanların öte âlemde yaptıkları yolculuklar olarak düşünülmüştür. *Yarı Ölüm* olarak algılanan uykuda görülen bu görsel imgeler öteki âlem ile irtibata geçişin göstergesi olarak kabul edilir. Bâzen de aslında bu dünyânın bir yanılsama, gerçek dünyânın öte âlem olduğuna inanılır. Pek çok kimse tarafından rüyâların (geleceğe veyâ olgulara dâir) haber değeri taşıdığına inanılır. Bu nedenle düşler yorumlanmaya ve bu haberlerin anlamları çıkarılmaya çalışılır. Örneğin rüyâda yumurta gören bir kadının çocuğunun olacağına inanılır. İslam inancında Hz. Yusuf en önde gelen rüyâ yorumcusu olarak kabul edilir ve onun kıssaları halk edebiyatında da önemli bir yer tutar. Türk halk inancında uyku bir çeşit ölümdür ve ruhun hareketli kısmı bedeni terkeder. O esnada gidilen yer bu âlemin zıddı olduğu için bâzen rüyâlar tersine yorumlanabilir. İyi rüyâlar herkese anlatılır, kâbuslar ise akarsulara anlatılır ki, alsın götürsün diye. Azerice *Yuhu* sözcüğü hem uyku hem de rüyâ demektir. Bu bağlamda aslında uyuma zaten düş görme ile eşdeğer görülür ve uyuyan insanın farklı bir âleme geçtiğine inanılır. Çağdaş bilimsel verilere göre düşler insanın bilinçaltının birer yansıması olup, doğru çözümlendiklerinde çeşitli us-sağlığı sorunlarının giderilmesine yardımcı olabilmektedir.
Anlam: *(Düş/Tüş).* Hayal, rüyâ, zihinde canlanan görüntü demektir. *Düşünmek, Düşmek, Düşlemek* fiilleri ile aynı köke sâhiptir. Rüyâ bilinçaltı bir düşünme eylemi olduğu kadar, mecâzen öte âleme bir düşüştür. *Töz* (ruh) sözcüğü ile uzak bağlantısı dikkate değerdir.

-E-

EBEDE: *Ağaç Cini.* [TKA: **Äbädä**]
Eşdeğer: ABADA
Ormanlarda yaşar. İnsanlara zarar vermez. Yaşlı bir kadın görümündedir. Ormanlarda yerlerdeki kurumuş ağaç yapraklarından gelen çıtırtılar onun ayak sesleridir.
Anlam: *(Ebe/Aba/Apa).* "Ebe/Ebi" sözcüğü pek çok lehçede yaşlı kadın anlamına gelir. *Aba* kelimesi ise abla mânâsı taşır.

EBREĞEN: *Ejderha.* [TKA: **Ebren**]
Eşdeğer: 1. EVREĞEN 2. EVREN, EBREN
Söylencesel dev sürüngen. Kanatlıdır, korkunç bir görünümü vardır. Bâzen devasa bir yılan olarak betimlenir. Yeraltındaki mağarada yaşar ve orada bulunan hazîneyi korur. Sularda veyâ gizemli bir ormanda yaşadığı da anlatılır. Bâzen ateşin içinde barınır. Ağzından ateş saçar. Kuraklığın ve ölümün simgesidir. Masallarda suyun önünü keser ve bırakmak için karşılığında kurban ister. Su yaşam demektir, dolayısıyla onu kendi denetimine ve egemenliği altına alarak yaşama sâhip olacaktır. Bir başka açıdan bakıldığında susuz bıraktığı yeryüzüne ölüm ve karmaşa getirir. Öteki taraftan bunları elinde bulundurduğu için aynı zamanda bereket ve güç simgesidir. *Ebren* kelimesi *Evren* sözcüğünün farklı bir söyleyiş biçimidir. Dolayısıyla evren (kâinat) aslında sembolik olarak bir ejderhadır. Tıpkı ejderha gibi evren de büyük ve insanüstüdür. İnsan aklıyla kâinatın bütün niteliklerini anlamak mümkün değildir. Türk mitolojisinde Dünyâ'nın veyâ Kâinat'ın bir yada birkaç tane ejderha tarafından döndürüldüğü yâni *evrildiği* düşünülürdü. Bu ejderhalara ise "*Eviren*" (döndürüp çeviren) denilirdi. Daha sonra sözcük "Evren" biçimini almıştır.
Anlam: *(Ev/Eb).* Kıvrılan, bükülen demektir. *Evrilmek* sözcüğüyle bağlantılıdır. Döndürmek, çevirmek, kıvranmak gibi anlamlar içerir. Moğolca'da *Ever* (Eski Moğolca'da *Ebher*) boynuz demektir ve ejderhaların boynuzlarının olduğu yaygın bir inanıştır. "Everlek" ise Yunan kültüründeki Unikorn (Tekboynuz) adlı varlığa denk düşen efsanevi bir canlıdır. Tunguzca'da *Üre* sözcüğü yılan veyâ ejderha anlamı taşır. Tunguzca'nın Ulça lehçesinde ise *Vere* sözcüğü aynı anlama gelir. *Veri-Çelen (Vere-Şelen)* tamlaması Sibirya halkalarında Ejder-Yılan demektir. *Evreğen* söyleyişnde peş peşe gelen "E" harfleri ve son hecedeki "Ğ" harfi kıvrılgan bir söz dizimi oluşturmaktadır; tıpkı ejderhanın kıvrılması gibi.

EBÜGE: *Ced Tanrısı.* [TKA: **Ebüge**]
Ata ruhlarının başında yer alır. Yeraltındaki bir mağarada yaşar. Güç boynuzları takar.

ECENE: *Cüce.* [TKA: **Ecene**]
Eşanlam: BİLİZ
Özellikle Avrupa kültürünün etkisiyle ormanda yaşayan veyâ yeraltında maden ocaklarında çalışan "Yedi Cüce" motifi oldukça ilgi görmüştür.

EĞEGÖZ: *Tekgözlü Dev.* [TKA: **Eğegöz**]
Eşdeğer: İĞEGÖZ
Başının üzerinde tek gözü olan canavar. Tek göz şeytaniliği simgelemektedir. Tepegöz'ün bir türüdür.
Anlam: "Eğe" ve "Göz" sözcüklerinin bileşik hâlidir. *Eğe* sözcüğü göğüs kafesi demektir, belki de bu varlığın gözü göğsünün üzerindedir. *İğ* kökü ise hastalık, şeytânîlik gibi anlamlar barındırır. Yine eğiklik, eğrilik anlamları ile de alakalıdır.

EKİN İYESİ: *Ekin Ruhu.* [TKA: **Ekin İyäsi**]
Eşdeğer: EGİN İYESİ, İKİN İYESİ
Eşanlam: ARIŞ İYESİ, ARUŞ İYESİ
Ekinin koruyucu ruhu. Ekinlerin içinde yuvarlanmayı sever. Tarlada yangın çıktığında ters tarafa üfleyerek söndürür. Bir demet ekin ona armağan olarak biçilmeden bırakılır ve buna *Kır Sakalı* denir. Zayıf kalmış ekinlerin bulunduğu yerlere Ekin İyesinin ayak izleri denir. Kimi zamanda ekinin içinden hafifçe esen rüzgarın onun geçişinden kaynaklandığına inanılır. Anadolu'da tırpanla ekin biçilirken farkına varılmadan yılanların kafası veyâ vücûdu da kesildiğinde bu kesik gövdeye saygısızlık yapılmaz, sessizce götürülüp tarlanın kenarına bırakılır. Bu anlayışın kökeninde de yine Ekin İyesi inancı bulunur.
Anlam: *(Eğ/Ek).* Ekin sözcüğü ekilmiş olan şey demektir ve *Ekmek* fiilinden türemiştir. Tahıl unundan yapılan yiyecek olan ve Türklerde kutlu bir yiyecek sayılan "Ekmek" ile aynı kökene sâhiptir. Ayrıca "kültür" anlamındaki *Ekinç/Ekin* ile eşsesli ve benzer anlamlıdır, aynı kökten gelirler. Eski Moğolca'da *Ekin* (günümüzde *Eh*) başlangıç demektir.

Bağlantılı Varlıklar
1. EKİN ANA: *Ekinin Koruyucu Ruhu (Dişi).*
2. EKİN ATA: *Ekinin Koruyucu Ruhu (Erkek).*

- Ayrıca farklı bitki türlerine bağlı olarak farklı ekin iyelerine rastlanabilir: *Çavdar İyesi, Arpa İyesi, Buğday İyesi, Yulaf İyesi, Yonca İyesi, Ot İyesi, Çayır İyesi, Çimen İyesi* gibi… Hattâ hasat sonrası biçilmiş ot ve ekinler için *Kes İyesi, Saman İyesi* gibi iyeler de mevcuttur.

ELBİS: *Kavga Tanrısı.* [TKA: **Elbis**]
Eşdeğer: ELVİS, İLVİS, İLBİS, YİLBİS
Savaş tanrısı olarak da algılanır. Acımasızdır ve insanlara acımasızlığı telkin eder. Savaşçı bir karakteri vardır. Şeytânî özelliklere sâhiptir. İslam'ın etkisiyle bu sözcük ("*l* " ve "*b*" harflerinin kolayca yer değişmesi nedeniyle) "İblis" ile özdeşleşmiştir. Fakat aslında Türkçe'de pek çok olumsuz anlamı barındıran *Yel* kökünden türemiştir. Savaşlardan önce bu tanrı çağrılır ve adına törenler yapılır. Onun sâyesinde düşmanın attığı oklar geri kendisine döner. Düşmanının ölmesini isteyen kim varsa ondan yardım diler. Yakutların inançlarında savaş ruhu ve savaşçıların koruyucusu olan "İlbis"den güç ve yiğitlik vermesi için yardım istenirdi. O düşmanın yüreğine girerse, yenilgi onlar için kaçınılmazdır. Savaştan önce düşmanının yenilgisi şaman için üç gün üç gece tören yapar. Bir şamanın gerçekleştirdiği törende; *"Ey insanları deli eden, akılları başlarından alan İlbis Kağan!"* şeklinde seslendiği yazılmıştır bazı kaynaklarda. **Elbis Kuha / İlbis Kığha** olarak da anılır.
Anlam: *(Yal/Yel/Hal/Al/El/İl).* Şeytânî özellikleri anlatan *Yelbi* sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Yelvi* ise sihir mânâsı taşır. *Al/Hal* kökü kötülüğü ve uzak bir anlam olarak ateşi çağrıştırır. *Yel* ruhsallığı, hızı ve görünmezliği ifâde eder. Arapça "İblis" ile tesâdüfî olarak biçimsel hattâ anlama dayalı benzerlik dışında etimolojik bir ortak yönü yoktur. "Albıs" adlı varlık ile de alâkalı görünür. *El* kökü üzerinden ise tutmak, yakalamak manalarını içerir.

ELLEY ve ECEY: *Âdem ve Havva.* [TKA: **Elley vä Ecey**]
Elli kapılı, kırk pencereli, otuz kirişli bir evde yaşarlar. Sabanı ve tarla sürmeyi keşfetmişlerdir. İnsanoğlunun soy atası ve soy anası olarak anılırlar. İlk insan (ilk erkek ve ilk kadın) kavramlarına tüm kültürlerde ilgi duyulmuştur, çünkü insanın yeryüzünde ne zaman ve nasıl var olduğu sorusu dâima merak edilmiştir. Benzer biçimde günümüzde de bilimsel olarak antropolojinin ilgi alanlarından birisi insanoğlunun yeryüzüne yayılış sürecidir. Eski Türk inançlarında ilk insana dair anlatılarda farklı isimler yer alsa da en sık rastlanan kişi Elley ve karısı Ece'dir.

1. Elley: *Âdem.*
Eşdeğer: ELEY, ELE
İlk insan, yaratılan ilk kişi, insanların atasıdır. Gökte yaşamaktadır, sonradan yeryüzüne gönderilmiştir. Ne bir ulusa ne de bir boya (kabîleye) sâhip değildir. İlk önceleri eşi de yoktur. Yeryüzüne gönderilirken Uluğkayın/Ulukayın'ın önünde kendisine su, ateş ve demir verilmiştir. Karısının adı Ecey'dir. Öküzleri tarla sürmede kullanan ilk kişidir. Köten (saban) sürmeyi bulan kişi de odur. Türk halk inancında Kımız'ı keşfettiğine de inanılır. Kımız içme töreni de ona âittir. Bâzen halk öykülerinde "*Göklerden mi indiği yerden mi çıktığı belli olmayan"* kişi olarak betimlenir. Bâzen de gökten düştüğü söylenir. Ateşi elde etmiştir (bulmuştur veyâ ona gönderilmiştir). Yurdundan kovulduğu söylenir ki, bu anlayış Cennet'ten kovulma motifiyle de örtüşür ve büyük dinlerin etkisiyle çamurdan yaratıldığı inancı Türk halk kültürü içerisinde de yerleşmiştir. İslam inancı ile birlikte ilk insana Tanrı tarafından kendisine eşyanın (dünyevi varlıkların, nesnelerin) bilgisinin öğretildiği anlayışı da kabul görmüştür.
Anlam – Elley: *(El/Al/Hal).* Yurt sâhibi demektir. *Alay* (askeri birlik) ve *Halay* sözcükleri ile aynı kökten gelir. *El/İl* ise yurt demektir. Anadolu'daki "Ellez" (İlyas) adı ise İslam öncesi çağlardan köken alır. İnsanın yeteneğinin kullanımını sağlayan organı ve emeğinin en önemli simgesi olan *El* ile de bağlantısı dikkate değerdir. "Eliye" ise Karaçay – Balkarlar'da Yağmur Tanrısıdır. Kazanının yuvarlanmasıyla oluşan ses gök gürültüsüne neden olur. Türkçe El/İl kökünden türemiş bir isimdir.

2. Ecey: *Havva.*
Eşdeğer: ECE, EÇE, EJE
Yeryüzündeki ilk kadın. Elley'in (veyâ bazı topluluklardaki diğer adıyla Törüngey'in) eşi. Sümerlerdeki *Ecem* (Kraliçeler Tanrıçası) ile de bağlantılıdır.
Anlam – Ecey: *(Ec/Eç/Ej/Eş).* Kraliçe mânâsı taşır. Sözcüğün Sümer kökenli olduğu söylenmektedir. Türkçe'de büyük kızkardeş, kraliçe anlamları vardır. Türkçe'de "ç/ş" dönüşümüyle *Eş* kökünü de işâret eder. Eş hem hayat arkadaşı hem de dişilik anlamları içerir. Moğolca'da anne demektir. Türkçe'de ise abla, kraliçe gibi anlamları vardır.

EMEGEL: *Çocuk Tanrıçası.* [TKA: **Emegel**]
Eşdeğer: EMEGELÇİ
Çocukları ve bebekleri korur. Küçük çocukların başlarına gelecek kazâları önceden görür ve engel olur. Çocuklar hastalandıklarında kadın şamanlara onlar için uygun ilaçları hazırlama yollarını gösterir. Sibirya Türklerinde "Emehsit" (Nine) adı verilen varlıkların kadın hastalıklarına neden olduğuna inanılır. Emegel onların neden olduğu hastalıkları iyileştirir.
Anlam: *(Em/Am).* Eski Türkçe'de *Emege/Emeke* büyükanne ve yaşlı kadın demektir. Moğolca *Emege* sözcüğü nine, *Emgen* ise yaşlı kadın demektir. Ayrıca *Emmek* fiilini çağrıştırır. *Em* kökü ilaç ve dişilik anlamlarına sâhiptir. Moğol ve Türk lehçelerinin hemen tamamında dişil anlamları ve emzirme içeriğini barındırır. Tunguzca'da da yine dişil akrabalıkların bazılarını tanımlamakta kullanılan bir sözcüktür. Mançuca *Emhe* sözcüğü kaynana mânâsına gelir.

EMEGEN: *Dev.* [TKA: **Emegen**]
Eşdeğer: İMEGEN, EMEĞEN
Kafkas efsânelerinde çirkin, bazen çok başlı devasa yaratıklar olarak betimlenir. Nart efsânelerine göre Dünyâ'daki bütün kötülüklerin kaynağı bu devlerdir. Emegenlerin sayıları oldukça fazladır ve her üç ayda bir doğum yaparlar. Her doğumda yüzden fazla çocuk dünyâya getirirler. Emegenlerin yer almadığı hiçbir Nart destanı yoktur. Nart kahramanları sürekli Emegenlere karşı savaşırlar ve güçleriyle, zekâlarıyla onları her zaman yenmeyi başarırlar. Fakat yine de onlardan çok korkar ve çekinirler. Çünkü Emegenler, yakaladıkları zaman insanları yerler. Tanrılar, yeryüzünü Emegenler'in kötülüğünden korumak için Nartlar'ı yaratmıştır ve sürekli savaşıp durmaktadırlar.
Anlam: *(Em/İm).* Dişi Dev demektir. Bu bağlamda gerçekte dişil varlıklardır. *Emen* sözcüğü ruh, can demektir. Bu kelimenin Kafkasya'daki diğer halkların dilleriyle ilgisi daha ağır basar. Tunguzlarda koruyucu ruhlara verilen *Amaka* adıyla da bağlantılıdır. Sibirya Türklerinde "Emehsit" (Nine) adı verilen varlıkların kadın hastalıklarına neden olduğuna inanılır. Tunguz inançlarında "Amagandar" (Amaganlar) adlı varlıklar koruyucu dişi ruhlardır. Masum insan ruhlarını lanetlerden korurlar.

EMEGEY: *Şaman Ruhu.* [TKA: **Emegey**]
Eşdeğer: 1. AMAGAY 2. AMAGAT, EMEGET, EMEKET
Şamanın varlığında kök salar. Kel ve parmak kadardır. Bu ruh olmadan şaman olunamaz. Şamana yol gösterir. Şaman öldüğünde kuş görünümünde dışarı çıkar. Şamanın mezarının yanında veyâ üstünde büyüyen ağaçta yaşar ve mezarın saygınlığını, temizliğini korur. *Keltegey (bkz.)* ile birlikte anılır.
Anlam: *(Em/Am).* Koruyucu ruh demektir. *Emen* sözcüğü ruh, can manası taşır, ayrıca ağaç dikmek için açılan çukuru da ifâde eder. Teleğütler ise bu ruha *Emegen* adı verirler. *Emegen*, Kafkas dillerinde "Dev" mânâsı taşır. *İmek/Emek* (biryerde olmak, güç tüketmek, iş yapmak) fiili ile bağlantılıdır.

EMLEK: *Şifalı Bölge.* [TKA: **Ämläk**]
Bedenen veyâ ruhsal olarak şifâ bulunan bir yerleşim birimini veyâ yöreyi ifâde eder. Çoğunlukla o bölgede bulunan evliyâ mezarları ile ilişkilendirilir. Anadolu'da bu adı taşıyan köyler hattâ pek çok köyün toplamından oluşan yöreler vardır. Mitolojik bir kişilik olan Uluğ Türk'ün oğlu olan "Amlak" adı ile de alâkalı görünmektedir. Bu isim de şifâ viciliği temsil eder.
Anlam: *(Am/Em/İm).* Şifâ veren, tedâvi eden demektir. *Emlemek* fiili ilaç vermek, iyileştirmek, sağaltmak anlamlarına gelir. Kelime kökü ilaç, ağız, dişilik ve işâret bildirir.

ENEGE: *Koruyucu Ruh.* [TKA: **Enege**]
Eşdeğer: ENEKE
İnsanların, şamanların veyâ doğal varlıkların koruyucusudurlar. Gökkuşağına bazı topluluklarda **Enekemkuşak / Enekemkorşak** adı verilir. Anadolu'da çocuk oyunlarında büyük ve tıpkı gökkuşağı gibi renkli bilyelere *Eneke* denir.

ERBÖRÜ: *Kurtadam.* [TKA: **Ärbörü**]
Dolunayda kurda dönüşen kişi. İskitler, bazı olağanüstü büyücülerin her yıl birkaç gün için kurda dönüştüklerine inanıyorlardı. Kurda dönüşen bu kişinin yalnızca insan sesi ve insan gözleri aynı kalırdı. İnsan eti yiyen bir varlık olarak kabul edilir ve kurtadamlar özellikle Avrupa toplumlarında en çok ilgi duyulan mitolojik figürlerden birisidir. Dolayısıyla anlatılanlar Batı kültürünün etkisi altında kalmıştır. Dişleri ile pençeleri sıklıkla abartılı olarak vurgulanır. Dolunayın etkisiyle bu durumun ortaya çıktığı kanısı yaygındır. Türk kültüründe dişilerine **"Eşbörü/İşbörü"** denir.

Anlam – Erbörü: “Er” (erkek) ve “Börü” (kurt) sözcüklerinin bileşik hâlidir.
Anlam – Eşbörü: “Eş/İş” kavramı eski Türkçe’de ve Moğolca’da dişilik bildirir. Kurtkadın demektir.

Açıklama: Farklı coğrafyalarda Kurtadamlara benzer başka yaratıklara da rastlanmaktadır. İstanbul efsânelerinde bahsi geçen “Kedi Kadınlar” bunlara örnektir.

ERBÜKE: *Yarı İnsan – Yarı Yılan.* [TKA: **Ärbüke**]
Eşdeğer: ERBÖKE
Yarı insan yarı yılan olan varlık. Bu varlıkların başında Yılan Ana ve/veyâ Yılan Ata bulunur. Daha çok masallarda bellerinden aşağısı yılan, üst kısmı ise insan şeklinde betimlenirler. Bu yaratıkların insanların hastalıklarına şifâ olduğuna inanılması ise yılanın tıbbın simgesi olarak görülmesi anlayışı ile de alâkalıdır. Dişi olanları için **“Eşbüke/İşbüke”** tâbiri kullanılır.
Anlam – Erbüke: “Er” (erkek) ve “Büke” (yılan) sözcüklerinin bileşimidir. Yılan-Adam demektir.
Anlam – Eşbüke: “Eş/İş” kavramı eski Türkçe’de ve Moğolca’da dişilik bildirir.

ERDENEY: *Haber Tanrısı.* [TKA: **Erdeney**]
Eşdeğer: ERDENAY, ARDANAY
Tanrıların haberlerini insanlara iletir. Uçan beyaz bir atı vardır. Habercileri ve ulakları korur, elçilerin başlarına zarar gelmesine engel olur. İletilerin değiştirilmeden, olduğu gibi ulaştırılmasını sağlar.
Anlam: *(Er/Ar).* Anadolu’da *Erden* sözcüğü katışıksız, erdemli, sadık demektir.

EREK: *Söylencesel Şaman.* [TKA: **Äräk**]
Ülgen’in kızlarından biriyle evlenmiştir. Son derece güçlüdür ve sıra dışı yetenekleri vardır. Tatar inançlarında bir Ölüm Meleği olarak bilinir. Moğollara göre “Ergil” adlı kişi şamanların atası sayılır ve bu isimle bağlantılı görünmektedir. “Arah” adlı ruh tanrısı ile de bağlantılıdır.
Anlam: *(Er/Ar).* Kelime kökü amaç, hedef bildirir. Güçlülük anlamı da bulunur. Moğolca’da *Ereh* kelimesi aramak; *Eregtey* ise erkek anlamına gelir. *Aramak* fiili ile aynı kökten gelir.

EREKE ve CEREKE: *Bitki Tanrısı ve Tanrıçası.* [TKA: **Ereke vä Cereke**]
Soluklarıyla bitkilere, otlara, can verirler, ağaçlara çiçek açtırırlar. *Alahçın Hatun’*un çocuklarıdır.

EREN: *Evliyâ.* [TKA: **Eren**]
Eşdeğer: 1. ARAN 2. İREN, YİREN
Eşanlam: ERMİŞ
Kendini Tanrı’ya ve onun yoluna adamış, sıradışı işler başaran ve Tanrı tarafından korunan, yardım edilen kutlu kişi. Olağanüstü sezgileri ve yetileri vardır. İstedikleri zamanda istedikleri mekanda bulunabilirler. Duâlarının kabul olacağına dâir bir inanış vardır. Allah’ın izni ile yağmur yağdırabildiklerine dâir genel bir kanı bulunur. Duâ ederlerse bol yağmur yağar ve bereket gelir. Dağ eteklerinde dolaşır, dağlarda ve mağaralarda yaşar. Dağlarda geyikler veyâ elikler (dağ keçileri) ile gezer. Bu hayvanlarla konuşabilir, hattâ onların kılığına girebilirler. Halk kültürü içerisinde, onların istedikleri takdirde herhangi bir yere anında ulaşabileceklerine inanılmaktadır, yâni zaman ve mekanın sınırlarını aşabilme yeteneğine sâhip kişiler olarak görülürler. Çok uzak yerlerde gerçekleşen olaylardan haberdar olur. Darda kalanlara yardım ederler ve bazen görünmeleri bile yeterlidir. Avcılar yöredeki tanınmış Erenler adına veyâ onun hürmetine duâ ettiklerinde avlarının uğurlu geçeceğini düşünürler. Bazı halk öykülerinde ise Erenlerin, ölmüş olan dağ keçisini dirilttiği bile anlatılmaktadır.

Bazı erenler savaşçıdır ki, Tanrı’nın dinini yaymak ve vatanı korumak için vuruşurlar. Bunlara **Alp Eren** denir. Böylesi erenlerin atları da kendileri gibi kutludur ve bir dağdan başka bir dağa atlar, uçurumlardan aşağıya atlayarak iner. Atladığı dağlarda, bir taşın veyâ kayanın üzerinde bu atların ayak izleri kalır. Erenlerin kurganlarında veyâ türbelerinde kılıçları saklanır ve bu kılıçların üzerine yemin edilir. **Ağ Eren** denilen ve daha önemli bir yere sâhip olan kişiler bâzen olacak şeyleri önceden bilirler. Hastalıkları iyileştirebilir, ateşte yanmazlar. Tüm ilimlerin kapıları onlara açıktır. Âlemin sırlarını Yaradan’ın izin verdiği ölçüde anlarlar. Kıssalarda bir pencerenin perdesini hafifçe aralayıp bir müride gizli âlemlerden bir görüntüyü gösterebilirler. Onlara kılıç, ok, zehir etki etmez. Ağuyu (zehiri) içtiğinde bal olur. Yalnızca Allah'a güvenirler, ondan başkasını dost edinmezler. Bu nedenle yarınları için endişe taşımazlar. Bütün olayların yaratıcısı olarak Allah'ı bilirler ve Dünyâ’daki hiçbir olay karşısında endişelenmezler. Kırgızlar’ın halk inanışlarına göre gözle görülemeyen, gözlerden ırak dağlarda yaşayan **Yitik Eren (Yitkin Eren / İtkin Eren)** veyâ *“*Kayıp Eren” (Kayberen, Kaybaran) adı verilen ermişler hayvanları korurlar. Onlar yaşadıkları yerin İyesi’dirler (sâhibidirler). Dağda bir tehlike ile karşılaşanlar ondan yardım isterler. İnsanlar onlara saygısızlık etmekten çok korkarlar. Bir efsâneye göre hiç çocukları olmayan bir karı kocaya yaşlanıp güçten düştüklerinde Tanrı kırk çocuk verir. Onlar bu çocuklara bakamaz ve götürüp dağa terkederler. Kayberenler gelip onları himâyelerine alırlar ve büyütürler. Bu kırk çocuk daha sonra göze görünmeyen Dağ İyeleri’ne (koruyucu ruhlara) dönüşürler. Abdal, Dünyâ’dan ve nîmetlerinden vazgeçmiş, kendisini Allah (c.c.) yoluna adamış kutlu kişidir. Evliyâ veyâ derviş demektir. Abdal, hakikatin (gerçeğin) bilgisine ulaşmıştır. İnsanlardan uzakta, bâzen kısmen çilekeş bir yaşam sürerler. Bazı istisnâi durumlar dışında, gerekmedikçe aslında kimseye görünmezler. Nâdiren insanlara öğüt verirler ve bunlara uyulmasını isterler. Yakutça’da (Sahaca’da), şamanlara “*Abıdal*” şeklinde sıfat olarak verilen bir sözcük bulunur. Azerbaycan’da çok sayıda halk ozanı yetiştirerek ün saldığı için, “Abdal” adını almış olan bir şehir bile vardır. **Pir** ise mutasavvıf, ermiş, şeyh, evliyâ gibi anlamlara gelir. Mecâzen herhangi bir konunun uzmanı demektir. Bir sanat veyâ bilim dalının mânevi kurucusu ve koruyucusudur. Ayrıca bir meslek örgütlenmesi olan Âhilik’te pek çok peygamber bir mesleğin piri sayılır. Örneğin:

- **Hz. Âdem:** Çiftçilerin,
- **Hz. İdris:** Terzilerin,
- **Hz. İsmail:** Avcıların,
- **Hz. Üzeyr:** Bağcıların,
- **Hz. Yunus:** Balıkçıların,
- **Hz. İsa:** Marangozların,
- **Hz. Salih:** Devecilerin,
- **Hz. İshak:** Çobanların,
- **Hz. İlyas:** Dokumacıların,
- **Hz. Yusuf:** Yorumcuların.
- **Hz. Şit:** Pamukçuların,
- **Hz. İbrahim:** Sütçülerin,
- **Hz. Zülkifl:** Fırıncıların,
- **Hz. Davud:** Demircilerin,
- **Hz. Nuh:** Gemicilerin.

Anlam: *(Er/Ar).* İstediğine ulaşan demektir. *Ermek* fiilinden gelir. Olgunluk, mükemmellik, yükselme anlamlarına sâhiptir. Mançu dilinde *İren* sözcüğünün geyik anlamına gelmesi ise tesâdüften öte bir durumdur ve erenlerin geyik kılığına bürünebilmeleri ile alâkalıdır. Moğolca *Aran/Haran* ise insan demektir. Yakutça’daki *Eren* sözcüğünün “umut” anlamına gelmesi de dikkat çekicidir. Gerçekten de Türk inanışında erenler insanlığın umududur ve Dünyâ’nın onların hürmetine yok olmadığı düşünülür.

ERGENE İYESİ: *Mâden Ruhu.* [TKA**: Ergene İyäsi**]

Her mâden ocağının kendi İyesi (Koruyucu Ruhu) vardır. Bu iye, insan gözüne gözükmez, fakat ıslık çalar, kedi miyavlaması ve bebek ağlaması, köpek uluması gibi sesler çıkarır. Çalışan işçilere yardım eder, meselâ mâden ocağı çökeceği zaman işçilere; “Gidin,” diye seslenerek onları kazâdan korur. Türkî kökenli işçilerin Ukrayna, Rusya gibi ülkelerde mâden işçiliğine gittiklerinde dâhi buralarda bu İye’ye duâ ederek yardım diledikleri anlatılır. Mâden ocakları Türk kültüründe gizemli yerlerdendir.

Anlam: *(Er/Erk/Erh).* Mâden ocağı demektir. *Erge* sözcüğü kapı, eşik veyâ basamak anlamına gelir.

ERGENEKON: *Kutsal Yurt.* [TKA: **Ergeneqon**]

Eşdeğer: ERGENEKÖN, ERGENEKEN

Destana göre Türkler (bazı metinlerde ise Moğollar) düşmanları tarafından yok edilip kılıçtan geçirilir. Burada yok edilen halk rivâyete göre Oğuz Han soyundan İl-Han'ın kavmidir. Yalnızca iki kadın ve iki erkek kalır. Bu iki erkeğin adı *Negüz ve Kıyan*'dır (bazı kaynaklarda *Tuguz ve Kayan*). Kıyan adlı genç, İl-Han'ın küçük oğludur ve Neküz de yeğenidir. Yaban koyunlarının yürüdüğü bir yolu izleyerek yüksek bir dağa ulaşırlar. Başka bir rivâyette ise bir kurdun ayak izlerinin peşinden ilerlerler. Sarp yollardan aşarak dağların arasında bir yere varırlar. Burada da dar bir geçit bulurlar ve içinden geçerler. Tanrı'ya şükrederek burada kalmaya karar verirler. Bu dağların arasında bulunan yeşillikler içindeki alanda yaşar ve çoğalırlar. Atalarının buraya geldiği geçit yıllar içinde unutulur. Fakat daha sonra sayıları artınca bu yurda sığmaz olurlar ve çıkmak isterler. Ancak atalarının geldiği geçidi bulamazlar, çünkü büyük ihtimalle o yol bir depremde kapanmıştır. Bir demirci, dağın belirli bir kısmında toprağın altının tamamen demir olduğunu ve buranın eritilerek açılabileceğini söyler. Böylece mâden bulunan kesimi eriterek çıkabileceklerini anlarlar. Demirin bulunduğu yere tepe gibi odun ve kömür dizip ve inanılmaz büyüklükte bir ateş yakarlar. Yetmiş tane devasa körük yaparlar ve ateşi harlayarak madeni eritmeye başlarlar. Demir eriyip açılır, Türkler eski yurtlarına dönerler. Türk ve Moğol boyları buradan yeryüzüne yayılırlar. Bu yolculuklarında kendilerine kutsal bir kurt yol gösterir. Onların çıktığını duyan düşman yine saldırır ama bu kez sayıları çoktur ve atalarının öcünü alırlar. Ergenekon'dan çıktıkları gün olan 21 Mart'ta her yıl bayram yapmaya başlarlar. Bu olayın anısına bir demir parçasını kızdırırlar, Hâkan demiri örsün üstüne koyarak döver. Bu gelenek bugün bile Türk devletlerinde zaman zaman Devlet Başkanları ve Cumhurbaşkanları tarafından tekrarlanır. Ergenekon'dan çıkışın yıldönümü Navruz Günü'dür. Bu yüzden Navruz'da örslerde demirler dövülür, ateşler yakılır ve üzerinden atlanır. Demircilik de kurtuluşu sağlayan efsânevî demir ustasının anısına, bu nedenle kutlu bir meslek kabul edilir. Türk Milli Marşında *"Yırtarım dağları, enginlere sığmam taşarım,"* (İstiklal Marşı - M. Akif ERSOY) sözleriyle bu efsâneye gönderme yapılır. Ergenekon'dan çıkarken Konrat (Kongrat) boyu diğer boylardan önce davranıp çıkmak istemiş ve düzeni bozarak karışıklık çıkarmıştır. Bu nedenle Tanrı tarafından cezâlandırılarak ayaklarına bir ağrı verilmiştir. Rivâyete göre bu boydan gelen herkesin ayağı ağrır. Ergenekon Destanı olarak bilinen bu öykü, iki ana kısımdan oluşmaktadır:

1. Dağların arasına yerleşilmesi ve daha sonra burada çoğalma.
2. Dağın eritilmesi ve yol gösterici bir bozkurdun yardımıyla dışarı çıkma.

Anlam: *(Er/Erk/Erh). Ergene* (mâden ocağı) ve *Ken/Kön/Kon* (geçit, aşıt) sözcüklerinin bileşik hâlidir. *Ergitmek/Eritmek* fiili ile olan bağlantısı da ilgi çekicidir. *Ergene* sözcüğünün sarp yer mânâsı da taşır. Güçlük, zorluk anlamlarını barındırır. *Erk* (güç, kudret) sözcüğü üzerinden ise "güçlenilen yer" mânâsı çıkarılabilir. Gerçekten de Türk-Moğol soyları bu gizemli bölgede güçlenerek târih sahnesine çıkmışlardır. *Erke* sözcüğü ise enerji, bir şeyi başarabilme yeteneği anlamlarına gelir. Korumak anlamını da taşır. Moğolca'nın değişik lehçelerindeki *Ergenek/Erginek/Hergeneh/Ergeneg* sözcükleri de dolap veyâ sandık demektir. *Ken/Gen* kelimesi ise geniş yer, kenar anlamları taşır.

Açıklama: Ergenekon Destanı'nı ilk kez yazılı olarak kayda geçiren kişi Moğolların resmi târihçisi olan Reşidüddin'dir. İlhanlı hânedanı döneminde sarayda vezirlik görevi yürüttüğü de bilinmektedir. Daha sonra idam edilerek öldürülmüştür. Reşidüddin'in Ergenekon Destanı'nı bütünüyle Moğollaştırdığı öne sürülür. Benzer ama tersi bir iddia da Cumhûriyet Dönemi'nde Yâkup Kadri Karaosmanoğlu için ortaya atılmıştır ve bu destanı Türkleştirdiği yönünde eleştiriler bulunur. Oysaki târihsel kaynaklardaki veriler bu tür tartışmalara gerek olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü Ergenekon Destanı hem Türklerin hem de Moğolların ortak kültürel unsurlarından birisidir.

ERGİ: *Nimet.* [TKA: **Ergi**]
Eşdeğer: ERGÜ
Tanrı'nın insanlara yararlanmaları için bahşettiği şeyler, özellikle yiyecek, içecek ve giyecekler. Lütuf, iyilik. Daha geniş bir anlamla insanın yaşamını sürdürebilmesine olanak sağlayan her türlü doğal unsur ve imkanlardır. Kişinin sâhip olduğu yetenekler ve bilgi birikimi de buna dâhildir.
Anlam: *(Er).* İyi bir şeyi elde etmek veyâ iyi bir duruma ulaşmak demektir. Bolluk, refah gibi mânâları da barındırır. *Ermek* (ulaşmak, kavuşmak, edinmek) fiilinden türemiştir. *Erişmek* fiili ile alâkalıdır. Kelime kökü olgunluk, mükemmellik, yükselme anlamlarını içerir. *Vermek* fiili ile uzak anlam bağlantısı ise Tanrı tarafından verilmesini içerir. *Erk* (bir işi yapabilme gücü, kudret) sözcüğü ile de alâkalıdır.

ERKE: *Ayartıcılık Tanrıçası.* [TKA: **Erke**]
Eşdeğer: İRKE
Baştan çıkarıcı, ayartıcı tanrıça. Nazlı ve cilveli olarak tanımlanır. *Erke Sultan (Erke Solton)* da denir.
Anlam: *(Er/İr) ve (Erg/Erk/Erh).* Güçlü, kuvvetli, otorite sâhibi demektir ve egemenlik anlamı vardır. Bazı lehçelerde arzu, istek mânâlarına gelir. İşve, cilve, naz içeriğine de sâhiptir. Ayrıca ayartma anlamı da taşır. *Erk* (otorite, güç, iktidar) sözcüğü ile aynı kökten gelir. Ayrıca *İrkilmek* (korkmak, sıçramak, titremek) fiili ile de bağlantılı görünmektedir. *Ergen* (olgun) sözcüğüyle alâkası da yetenek ve elde etme gücünü ifâde eder. *İrke* sözcüğü Tatarca'da şımarık anlamı taşır.

Açıklama: Teleğütlerde *Erkey Han* adlı bir tanrının varlığından bahsedilir. Fakat Han (Kağan) sıfatının kullanılması onun eril olduğunu akla getirmektedir.

ERKENEK: *Parmak Çocuk.* [TKA: **Erkenek**]
Eşdeğer: 1. İRKENEK 2. ERNEK, İRNEK 3. ERKECEY, İRKECEY 4. İRKEYEL 5. ERKECEL
Parmak boyunda bir insandır. Eski Türk inancına göre ruh başparmakta bulunur. Erkenek o ruhu simgeler. Türkler, insanların binlerce yıldır, boylarının ve ömürlerinin kısaldığına inanırlar. İnanışa göre, eskiden insanlar çok iri ve uzun, ayrıca daha uzun ömürlüymüş, binlerce yıl yaşarlarmış. Kuran-ı Kerim'de Hz. Nuh'un 950 yıl yaşadığını söyleyen âyet bu öngörüyü destekleyen bir görüş olarak ifâde edilir. Türk halk inanışına göre insanoğlunun boyu ve ömürleri kısalarak bugünkü durumlarına ulaşmıştır. Buna bağlı olarak halk kültüründe insanların küçülerek bir cüce hattâ parmak kadar kalacağına inanılır. Eski Türk inancına göre ise öbür dünyâdaki insanlar da çok küçük boyludur. Avrupa masallarındaki **"Parmak Çocuk"** motifini akla getirmektedir. Grimm masallarında ve Avrupa halk anlatılarında yer bulur. Azeri masallarındaki Cırtdan'a da kısmen benzer. Kurnaz, zeki, tâlihli bir çocuk olarak görünür. Fakat Erkenek tamamen özgün ve farklı bir varlıktır. Kurnaz, çokbilmiş, hazırcevap bir çocuk olarak tanımlanır. Değişik mâceralarda zekâsı sâyesinde sorunların üstesinden gelir. Bu mâceralarda farklı diyarlara yolculuklar yapar.
Anlam: *(İr/Er).* Küçük kişi demektir. Moğolca'da *Erhi/Erhiy/Herekey/Hereg* (Eski Moğolca'da *Erekey*) kelimeleri başparmak anlamına gelir. Eski Türkçe'de *Ernek/İrnek/İrgek/Ergek/Erbeh* parmak veyâ başparmak mânâsı taşır. Başparmağın insan ruhu ile de alâkası olduğu düşünülür.

ERKLİĞ: *Uzay Tanrısı.* [TKA: **Erkliğ**]
Yıldızlardan, göktaşlarından ve gök nesnelerinden sorumludur. Adı gezegenlerden birisine (Satürn) verilmiştir. ***Not:* *Erlik Han ile karıştırılmamalıdır.***
Anlam: *(Erk).* Otorite sâhibi, güçlü, kuvvetli demektir. Sözcüğün farklı bir söyleyiş biçimi olan *Erkli* kelimesi de benzer mânâlar taşır. *Erk* (otorite, güç, iktidar) sözcüğü ile aynı kökten gelir.

ERLİK: *Kötülük Tanrısı.* [TKA**: Erlik**]
Eşdeğer: İRLİK, YERLİG
Moğolca: ERLEG, YERLEG
Macarca: ÖRDÖG
Kötülüklerin kaynağı olarak görülen tanrıdır. Kara bir Güneş ile aydınlatılan yeraltında akan ırmağın kenarındaki, yüksek bir dağın eteğinde kırk köşeli taş veyâ demir sarayında yaşar. Tılsımlı çelik bir mızrağı vardır. Saçları, gözleri ve kaşları ile atı karadır. Kara renkle simgelenir. Kendisine kara at kurban edilir. Çatal (çiftli) sakalı dizlerine kadar uzamıştır. Boynuzları ağaç köklerine, bıyıkları yaban domuzunun dişlerine benzer ve kıvrılarak kulağına asılmıştır. Yatağı kunduz derisindendir. Kadehi insan kafatasındandır. Kamçısı karayılandandır. Körüğü, çekici ve örsü vardır. Çenesi tokmak gibidir. Gözkapakları bir karış, saçları dimdik, yüzü kan renklidir. Vücûdu yılanlarla kaplıdır. Bıyığı kıvrılarak kulağına asılmıştır. Eyerlenmiş domuz boynuzlu dokuz boğasının sırtında yolculuk yapar. Gümüş bir tahtı bulunur. Yassı demirden bir kalkan taşır. Kılıcı geniş ağızlı bir paladır. İhtiyar ve çirkin bir görüntüye sâhiptir. Erlik bilgisiz ve yıkıcıdır. Düzen ve barış istemez. Huzura karşıdır, yeryüzünü karıştırmak ister. Sonsuz karanlıkların içinde yaşar. İradesi yoktur. Erlik'in yeryüzüne çıkışıyla âleme âniden karanlık çöker, rüzgar eser, fırtına kopar, yer sarsılır. İki köpeğinin adı **Kazar ve Pazar**'dır. Kötü ruhların tamamı onun egemenliği altındadır. **Pora Ninci ve Kara Ninci** adlı iki yardımcısı vardır (*Pora* ismi Bura/Buğra sözcüğü ile alakalıdır). Kayra Han ilk önce onu yaratmış ve onun aracılığı ile de yeryüzünü, dağları, vadileri meydana getirmiştir. Fakat kendisine baş kaldırması üzerine, ona "Erlik" adını vererek gökyüzünden yeraltına atmıştır. Başka bir efsânede evrenin başlangıcında yalnızca iyilik tanrısı Ülgen ve kötülük tanrısı Erlik vardır. Kaz (veyâ kuğu) kılığına girerek sonsuz suyun üzerinde uçarlar. Erlik, yaptığı kötü işler nedeniyle tanrı Ülgen tarafından; *"Kötülük yaptın, senin halkın da hep hileciler, kötüler olsun,"* denilerek ilençlenir. Bir söylencede *Kuday* (Tanrı) yerden dokuz dallı bir çam ağacı büyüterek her dalında değişik bir ırktan insan türetmiştir. Erlik gidip bu insanları baştan çıkarır. *Elley ve Ecey* adlı ilk insanları yasak ağacın meyvelerini (veyâ yasak dallardaki meyveleri) yemeleri için kandırır. Bunun için de yılanı kullanır. Tanrı durumu fark eder ve Erlik'i sonsuza dek yeraltına sürgüne gönderir. Ayrıca Kuday sinirlenerek Ecey'e; "*Sen sözümü dinlemedin bundan sonra doğum sancıları çekesin,*" der. Yılana da; "*Sen sözümü dinlemedin, bundan böyle yerlerde sürünesin,*" der. Elley'e; "*Sen sözümü tutmadın, ailenin sorumluluğunu yüklenesin,*" diye ilenir (lanetler). Bunun üzerine hepsini huzurundan kovar ve Dünyâ'ya gönderir. Bir başka rivâyette yeryüzü yaratılırken sonsuz suların içinden toprak (balçık) çıkarma görevi ona verilmiş fakat Erlik ağzında kendisi için bir parça toprak saklamıştır ve anlaşılınca cezâlandırılmıştır. Bazı yaratılış efsânelerinde cezâlandırılan bu varlık ördektir ve o da toprağı ağzında saklamıştır. Macar efsânelerinde Aran Ata ördeğin bacaklarını kırdığı için paytak kalmıştır ve bu mitolojide Erlik'e eşdeğer olan "Ördög" adının "Ördek" (Altayca "Örtök", Kırgızca "Ördök") sözcüğüne benzemesi de bu bakımdan ilgi çekicidir. Evenk mitolojisinde ise cezâlandırılan hayvan olan köpek; kıllı ve kirli olarak kalacaktır. 1980 yılında Moğolya'da bulunan bir dinozora *Erlikosaurus* adı verilmiştir. Çünkü onun yeryüzüne çıktıkları zaman cezâlandırdığı mamutlarını anımsatmaktadır. Onun dokuz kızının hiçbirinin adı bulunmaz. Dokuz tane de oğlu vardır.

***Not:* Erkliğ ile karıştırılmamalıdır.**

Erlik'in Oğulları:

1. **Temir Han**: Demir Tanrısı.
2. **Karaş Han**: Karanlık Tanrısı.
3. **Matır Han**: Cesâret Tanrısı.
4. **Şıngay Han**: Kargaşa Tanrısı.
5. **Kümür Han**: Kömür Tanrısı.
6. **Badış Han**: Felâket Tanrısı.
7. **Kerey Han**: Arabozuculuk Tanrısı.
8. **Yabaş Han**: Bozgun Tanrısı.
9. **Uçar Han**: Haber Tanrısı.

Anlam: *(İr/Er/Yer).* Güç ve yer (yeraltı) mânâları ile alâkalıdır. Buryatça'da kan içen anlamında kullanılır. *Erkek, Erk, Er, Eril* gibi sözcüklerle aynı kökten gelir. Ayrıca *İri* kelimesi ile bağlantılıdır.

ERŞEK: *Söylencesel Yaratık.* [TKA: **Erşäk**]

Pars ve Ayı'nın çiftleşmesinden doğan efsâne yaratığı. Gövdesi ayı, kafası pars şeklindedir. Moğolca'da *Ers* kelimesi keskinlik ifâde eder ve pençelerinin keskinliği ile ilgilidir.

ERTEĞİ: *Masal.* [TKA: **Erteği**]

Eşdeğer: İRTEĞİ, ERTEKİ, ERTEGİ, ERTEK

Gerçeküstü unsurlar taşıyan ve olağanüstü motiflere, insanüstü özellikleri olan kahramanlara, sıradışı olaylara yer veren yaşanması kısmen veyâ tamamen imkansız sözlü halk öykülerdir. Yer ve zamana bağlılık bulunmaz ve olağan canlıların yanı sıra, peri, dev, ejderha gibi olağanüstü varlıklara veyâ konuşan, uçan, sıradışı özellikleri olan hayvanlara da yer verilir. Kimi zaman bir öğüt, bir ders çıkarılabilir veyâ ibret alınabilir. Genellikle kalıplaşmış bir tekerleme ile başlayıp bitebilir. İçerisinde yer alan figürler ve karakterler de aynı şekilde ortak özellikler taşırlar. Pek çok öğe pek çok masalda benzer ifâdelerle ve nitelemelerle geçer. Mitolojinin en önemli öğelerinden ve aktarım araçlarından olan masallar yeryüzündeki tüm toplumlarda bir biçimde mevcuttur ve bilgi birikiminin kuşaktan kuşağa aktarılmasında büyük işleve ve öneme sâhip olmuşlardır. Masal kültürü içerisinde pek çok türev bulunur. Örneğin Türklerde **Olonho (Olungu)** veyâ **Yomak (Comog)** olarak adlandırılan ve şiir şeklinde anlatılan destanlar masallarla geniş ölçüde kesişim alanlarına, ortak yönlere sâhiptir. Bunun dışında **Bilmeceler** ve hattâ **Leyley (Laylay)** da denilen Ninniler de masalların bütünleyicisi konumundadırlar. Masallarda yer alan karakterler ve bunların isimleri Türk kültürünün ortak geçmişinden kaynaklandığı için Asya'da, Anadolu'da farklı masallarda ortaya çıkabilmektedir. Örneğin son derece ciddi bir üslubu ve anlatım tekniği bulunan, sosyolojik altyapısı olan Korkut Ata öykülerindeki bazı kişilere daha basit çocuk masallarında rastlanabilmektedir. Bâzen de masal kişileri mitoloji ile bütünleşip, değişik efsânelerde yer almaktadırlar. Masal kahramanlarının isimlerinin sonunda *Han*, *Batır, Mergen* gibi sıfatlar eklendiğine sıklıkla rastlanır. Aynı şekilde dişil olanlarda ise *Hanım* veyâ bu ünvanın yerine *Hatun, Kız* gibi sıfatlarla oluşturulmuş versiyonlar mevcuttur.

Anlam: *(Er/İr).* Arkası gelen demektir. Masalların günlerce anlatılması ile alâkalıdır. *Erte, Ertelemek* sözcükleriyle aynı kökten gelir. *Erte/İrte* sözcüğü pek çok Türk dilinde sabah mânâsı taşırken bazı lehçelerde öte (ileri) bir zamanı ifâde eder. *İrdelemek* sözüyle bağlantısı da dikkat çekicidir.

ES: *Düşünce Gücü.* [TKA: **Äs**]

Türk kavimlerine komşu Ostyaklar'ın mitolojisinde **Es** adlı Yaratıcı Tanrı'nın insanları çamurdan yarattığı söylenir. Tüm herşeyin yaratıcısı olarak görülür. Erkekleri sağ eliyle, kadınları sol eliyle yaratmıştır. Hem bir rüzgar sesi hem de koruyucu ruhtur. Türkçe *Esmek* ve *Esin* kelimeleriyle olan bağlantısı dikkat çekicidir. Sümerlere göre *Es*, rüzgarın söylediği söz demektir ve fısıldanan sözü rüzgarın işiterek alıp götürdüğüne inanılır.

ESE: *Hz. İsa.* [TKA: **Ese**]

Hıristiyanlığın kurucusu olan peygamber. İsa (Batı dillerinde "Jesus") adının Türk kültürü içerisindeki söylenişidir. Anadolu'da ve Asya'nın pek çok yöresinde bugün bile rastlanan su isim kökenini daha eski Türk geleneklerinden almaktadır, ancak İslâmiyet ile birlikte Kuran-ı Kerim'de bahsedilen peygamberlerin adlarının önem kazanmasıyla "Ese" ismi de "İsa" ile özdeşleşmiştir. Dinler târihinde verilen bilgilere göre Hz. İsa aslında bir marangozdur. Cebrâil gelerek, annesi Hz. Meryem'e ruh üflemiştir ve o da babasız hâmile kalmıştır. Özellikle çarmıha gerildikten sonra göğe yükselmesi de ilgi çekmiş ve sıklıkla işlenen bir konu olmuştur. Körlerin gözlerini açmış, hasta insanları iyileştirmiştir.

"Gerçek insanı özgür kılar." (Hz. İsa)

ESEGE: *Yaratıcı Tanrı.* [TKA: **Esege**]
Yeryüzündeki insanları yarattığı söylenir. Kel başlıdır. Moğol ve Buryat kökenlidir. Oğlu Çolpan Han'dır. Eski Moğolca'da, *Esege (İsegey) yâni* "Ata" olarak tanımlanır. Yakutlar bazı tanrılar için de *İsegey* ünvanını kullanırlar. Malan ise kellik ifâde eder. Kel olmak Türk Moğol kültüründe güç ifâde eder. Gilyaklar'daki *Yitsigey* ile de benzerlikler taşır. **Esege Malan** veyâ **Esege Burhan** olarak bilinir.
Anlam: *(Es/Ez/Yes).* Ata, baba anlamları vardır. Türkçe *Es/Ez/Is* yâni sâhip olmak köküyle de bağlantılıdır. *Yesüge/Yesügey/Yasaga* ise yasalara bağlı olan, yasa koyan demektir. Eski Moğolca *Etige* (Çağdaş Moğolca'da *Eçeg/Etseg*) sözcüğü baba mânâsına gelir.

Açıklama: Tunguzlardaki Eskeri adlı *Yaratıcı Tanrı* sulardan çamur çıkararak Dünyâ'yı yaratmıştır.

ESİN: *İlham.* [TKA: **Esin**]
Metafizik, doğaüstü veyâ tanrısal yetenek veyâ buna bağlı söz, duyum ve algı. Etkilenme, çağrışım, içe doğma ile gelen yaratıcı düşünce. İnsanlara estetik duyguları getiren iyicil varlıkların bulunduğuna inanılan dönemlerin anlayış biçimi aslında günümüzde de sözcüğün içeriğinde gizlidir. Gelen ilham perisi veyâ ruhu bir tür esinti oluşturur. Sanatsal yetenek ve onun sonucu olan ürünler, insanlara bahşedilmiştir. İşte bu yeteneği ve o an oluşacak olan ürüne dâir fikri bir ruh getirir. Yeteneklerin ilâhi bir güç tarafından gönderildiği inanışı vardır. *"Esin geldi"* tâbir bu durumu anlatır. *Ezgi* (melodi) de aslında "Esgi" yani esinti, esin (ilham) ve "İzgi" (koruyucu ruha ait olma) ile alakalıdır.
Anlam: *(Es/Ez/İz).* Eserek gelen demektir (*Esmek* fiilinden). Doğaüstü varlıkların bir esinti şeklinde hissedilebileceği inancını barındırır. *Esrimek/İsermek* fiili sarhoş olmak manası taşır ve aklın başka bir yere gidişi mânâsını ihtivâ eder. Sümerlere göre *Es*, rüzgarın söylediği söz demektir. "Esme" Anadolu'da kızlara verilen bir isim olup yine bu kavramla ilgilidir. (Arapça "Esma" farklı bir sözcüktür.)

EŞİK: *Ev Sınırı.* [TKA: **Eşik**]
Eşdeğer: EŞGİK, ESİK
Eşanlam: 1. BUSAĞA, BOSAĞA, BUSAVA, BOSAKA, BOSAHA 2. BASTAV
Moğolca: 1. BOHOGO, BOSOGO 2. BOGOHO
Kapı basamağı. Bir şeyin başlangıç yeri, sınırı. Türk kültüründe evin dışarıdan ayrılan ilk ve en önemli sınırıdır. Eşiğin baht ve tâlihle de ilgisi vardır. Çünkü eşik aynı zamanda iki farklı âlemi simgeleyen esrarengiz bir sınır gibidir. Günümüzde çağdaş beşeri bilimlerde kullanılan *Bilinç Eşiği, Duyum Eşiği* gibi kavramlar da bu sınır anlayışını farklı bir yönden ortaya koymaktadır.
Anlam: *(Eş/Es).* Tümsek demektir. *Esmek* fiili ile (esintili yer anlamında) ve *Esenlik* sözcüğü ile aynı kökten gelir. Bağlantılı *As* kökünden gelen *Astana* sözcüğü de hem eşik hem de başkent mânâsı taşır. *İşek* sözcüğü Tatarca'da kapı demektir.

EŞİK İYESİ: *Eşiğin Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Eşik İyäsi**]
Her eşiğin koruyucu bir ruhu vardır. Bu ruh eşikte yatar. Eşikte oturmak ve eşikte konuşmak iyi sayılmaz, bunun nedeni bu ruhun orada barındığı inancıdır. Onu rahatsız etmemek gerekir. Bazı yörelerde "Astana Cini" (Eşik Cini) olarak tanınır. Benzer bir varlık da *Zengi (Sengi, Senge) Baba*'dır. Evin önündeki hayvanları koruduğuna inanılır. Tatarlar arasında da "Zengi Babay" için yapılan özel törenlerde "Avuz" (hayvanın ilk sütü) hazırlanır. "Zengi Baba"nın hürmetine duâ edilir.

ETİN: *Gökgürültüsü Tanrısı.* [TKA: **Etin**]
Gökgürültüsü onun sesidir. Bulutların arasında yolculuk yapar. *Etin* sözcüğü gök gürültüsü demektir.

ETKİLEŞİM: *Kültürel Alışveriş.* [TKA**: Etkileşim**]

Farklı kültürler arasında gerçekleşen kavramsal alışveriştir. Etkileşim görece daha eski dönemlerde, birbirine yakın ve komşu toplumlar arasında daha yoğun, daha hızlı ve daha fazla ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise teknik olanaklar sâyesinde kültürel alışveriş herhangi bir sınır tanımadan gerçekleşebilmektedir. Bunun olumlu yönleri olduğu kadar, pek çok olumsuzluk da açık bir biçimde kendisini göstermektedir. Örneğin ekonomik ve siyasi anlamda egemen ve baskın olan ülkelerin kültürleri her alanda diğer kültürleri yok etmektedir. Türk kültürüne âit masal unsurları hâricinde çevre uygarlıklardan gelen (kelime ve/veyâ anlam olarak) yabancı kökenli varlıklar da mevcuttur. *Şeyh, Cüce, Soytarı, Fil, Cambaz, Hekim, Darağacı, Hırka, Âsa, Zenci, Cübbe, Kaftan, Çoban, Kadı, Çingene* gibi… Buna benzer pek çok yabancı kavram söylence ve masallarımızın vazgeçilmez öğeleridir ve daha az öneme sâhip bazı ikincil unsurlar da bulunmakla birlikte büyük bir kısmı içselleştirilerek, artık kültürümüzün tamamlayıcı bir parçası hâline gelmişlerdir.

Yabancı Kökenli Önemli Masal ve Söylence Unsurları:

- **Abrakadabra** *(Aramice, Avrakadabra)*: Büyülü söz. Büyüyü gerçekleştirmek için söylenir. Aramice de "Söylediğim Gibi Yaratacağım," demektir.
- **Amazon** *(Yunanca, Amazon ve Farsça, Hamazan)*: Savaşçı kadın. İyi ok atmak için tek göğüsleri yoktur. Dede Korkut öykülerindeki Alpkızlar olduğu iddia edilir. *(Bkz. Türkçe: ALPKIZ)*
- **Anka** *(Farsça, Anka)*: Kızıl renkli devasa kuş. Kaf dağında yaşar. Köpek başlı, kaplan pençeli olarak tasvir edildiği de olur. Kendi küllerinden yeniden doğar. *(Bkz. Türkçe: TOĞRUL)*
- **Buta** *(Sanskritçe, Butha):* Kutsal rüyâ. Rüyâda kişiye şamanlık veyâ ozanlık yeteneğinin bahşedilmesi. Genelde üç bâde içilerek gerekleşir. *(Bkz. Türkçe: BERGÜ)*
- **Cadı** *(Farsça, Cadu)***:** Doğaüstü güçleri olduğuna inanılan büyücü kadın. Geceleri dolaşarak ve uçarak kötülük yapar. Türkçe'de *Cazı* olarak da söylenir. *(Bkz. Türkçe: ALBIS)*
- **Canavar** *(Farsça, Canuvar/Canubar)***:** Masallarda sözü geçen yabâni, yırtıcı hayvanlar. Sıradışı büyüklükte ve görüntüdedir. Korkunç görünümü ve sesi vardır. *(Bkz. Türkçe: MANGUS)*
- **Cemre:** İlkbaharda görünüp, ışıklar saçarak göğe yükselir. Sonra buzların üzerine düşerek onları eritir. Oradan da yere girer. Türkçe *Zemire* ile de bağlantılıdır. *(Bkz. Türkçe: İMRE)*
- **Cin** *(Arapça, Cin)***:** Göze görünmeyen, türlü biçimlere girebilen, ateşten yaratılmış varlık. Sihirli lambanın içinden çıkma motifi Arap kültürüne âittir. *(Bkz. Türkçe: ÇOR)*
- **Çilten** *(Farsça, Çilte)*: Kırklar (Kırk Evliyâ). *Kırk Eren* adıyla da anılırlar. Çiltenler yılda bir kez toplanıp yeryüzünde olup bitenleri görüşürler, değerlendirirler. *(Bkz. Türkçe: KIRKLAR)*
- **Derviş** *(Farsça, Derviş)*: Tanrı yoluna adanmış ve bu yolda kendisini eğiten kişi. Diyar diyar gezen, insanlara bilgelik aşılayan bir kişilik olarak yer alır. *(Bkz. Türkçe: EREN)*
- **Dev** *(Farsça, Div)***:** Çok büyük masal yaratığı. Çoğu zaman insan biçimlidir. Masallarda genellikle korkunç görünümlü olarak betimlenirler. *(Bkz. Türkçe: YALMAVUZ)*
- **İblis** *(Arapça, İblis)*: Şeytan. Ateşten yaratılmış ve Tanrı'ya isyan etmiş olan, insanları yoldan çıkaran varlık. Kötülüğün simgesi hâline gelmiştir. *(Bkz. Türkçe: TEYREN)*
- **Kaftar** *(Farsça, Kaftar)***:** Boynuzlu çirkin bir cadıdır. Büyücülük yapar, ölüleri mezardan çalar. Kuş olup uçar. Keskin dişlidir. Ormanda yaşar. Kızları geceleri çocukları kaçırır.
- **Kevser** *(Arapça, Kevser)***:** Ölümsüzlük havuzu veyâ ırmağı. Cennet'te olduğu söylenir. Bolluk, bereket anlamı da taşır. Farsça'da *Ab-ı Hayat*, Türkçe'de *Bengisu* ile özdeşleştirilir.

* **Korsan** *(İtalyanca, Kursar)***:** Deniz taşıtlarına saldıran, yağmalayan haydut. Korsanlar bir orduya mensup değildir ve çoğunlukla amaçları ganîmet ele geçirmektir. *(Bkz. Türkçe: KULDUR)*
* **Kral** *(Macarca, Kraly)*: Bir ülkenin başında bulunan ve mutlak hâkimi olan erkek yönetici. Masallarda *Pâdişah, Şah, Emir, Sultan* gibi isimlerle de anılır. *(Türkçe: EGE veyâ EĞE)*
* **Kralça** *(Macarca, Kralyno)*: "Kraliçe" de denir. Kralın eşi veyâ tek başına ülkeyi yöneten kadın hükümdar. Masallarda Kral ile birlikte anılır. *(Türkçe: ECE veyâ EÇE)*
* **Mekir** *(Arapça, Mekr):* Aldatıcı yaratık. İnsanlara kandırıp, hîle yaparak tanıdığı bir kişinin kılığına bürünür veyâ tanıdık birisinin sesiyle kişiyi çağırıp götürerek kaybeder.
* **Melek** *(Arapça, Melek ve İbrânice, Malakh)***:** Tanrı tarafından belirli bir görevi yerine getirmek amacıyla yaratılan, günahsız yaratıklardır. Cinsiyetleri yoktur. *(Bkz. Türkçe: TÜNKÜR)*
* **Nur** *(Arapça, Nur)*: Kutsal ışık. İslami terminolojide ateşin zıttı olarak ışık anlamına gelir. Ateş ise aynı kelime kökünden gelen *Nar* sözcüğüdür. *(Bkz. Türkçe: YARUK)*
* **Peri** *(Farsça, Peri)***:** Dişi soyut varlık. Genelde güzel kızlar olarak düşünülürler. Kanatları vardır. Büyülü güçlere sâhiptirler. *Perihan* adlı önderleri vardır. *(Bkz. Türkçe: İRŞİ)*
* **Pir** *(Farsça, Pir)***:** Mânevî önder. Kutlu varlıkların başında bulunduğuna, yol gösterdiğine inanılan kişi veyâ varlık. Bir mesleğin kurucusu olarak da kabul edilir. Örneğin; Demircilerin Piri gibi…
* **Saray** *(Farsça, Seray)*: Hükümdar konağı. Devlet başkanlarının oturduğu büyük yapı. Göçebe kültürden yerleşik topluma geçiş sonrası ortaya çıkmıştır. *(Bkz. Türkçe: ULUKONAK)*
* **Tekke** *(Arapça, Tekye):* Dergah. Dervişlerin eğitim gördüğü, barındıkları, ibâdet ve tören yaptıkları yer. Daha sonraları Türbe anlamında da kullanılmıştır. *(Bkz. Türkçe: OCAK)*
* **Tılsım** *(Arapça, Tilsim)*: Büyülü nesne. O nesneyle bütünleşen büyü. Tılsımlı eşyâlar görünmezlik veyâ şekil değiştirme gibi yetenekler sağlarlar.
* **Türbe** *(Arapça, Turba)***:** Kutsal mezar. İçinde ulu ve kutlu kişilerin yattığı dikkat çekici gömüt. Genellikle yığma tepeler ve höyükler şeklindedir. *(Bkz. Türkçe: KURGAN)*
* **Vezir** *(Farsça, Vezir)*: Pâdişah yardımcısı. Masallarda ve söylencelerde bilge kişiler olarak yer alırlar. Başvezir ise deneyimi simgeler. *(Türkçe: KURMAY)*

ETÜGEN: *Yeryüzü Tanrıçası.* [TKA**: Etügen**]
Eşdeğer: ÜTÜGEN, ÜTİGİN
Moğolca: İTÜGEN
Toprağı ve yeryüzünü, ayrıca toprağa dayalı üretimi, tarımı ve hasadı temsil eder. Devleti, egemenliği ayrıca mecâzen emeği ve helal kazancı simgeler. Toprağı ve toprakla ilgili tüm unsurları, bitkileri ve hayvanları korur. Konur (kahverengiye çalan kızıl) saçları vardır. İnsanların bilmediği bir yerde topraktan (kerpiçten) yapılmış evinde yaşar. Son derece alçakgönüllüdür. Onun yaşadığı *Ötügen (Ötüken)* şehri Türklerin yeryüzünde ilk var olduğu ve oradan Dünyâ'ya dağıldığı yerin adı olarak da kabul edilmektedir. Orhun Irmağı kaynaklarını bu bölgeden alır ve Göktürk Devleti'nin başkenti de yine burada kurulmuştur. İnanca göre bütün büyük devletlerin başkenti burada kurulmalıdır devletler uzun ömürlü, bereketli olabilsin. Bazı kaynaklarda oğlunun adının **Kılan** olduğundan bahsedilir.
Anlam: *(Et/Ed) ve (Öt/Üt).* Eden, yapan, kılan, eyleyen demektir. *Ötümek* (duâ etmek), *Etmek* ve *Ütmek* (kazanmak) sözcükleri ile kökteştir. *Utağan* (döl yatağı) *Etene* (plasenta) sözcükleri ile de alâkalıdır. Moğolca *Udaga* fiili zamanın geçişini ifâde eder. Kadın şamanlara *Udagan* denir. Yeraltında yaşayan *Ötker/Ötger/Ütker* adlı varlıklarla da ilgili görünür. *Etiz* kelimesi ise tarla anlamına gelir.

EV: *Barınak.* [TKA: **Ev**]
Eşanlam: ÜY, UY, OY, ÖY
İçinde oturulan yaşanılan yer demektir. Ev insanın güvende olduğu ilk mekandır ve hiçbir yerde kendisini evinde olduğu kadar güvende hissedemez. Bu merkezden uzaklaştıkça insanın tehlike algısı artar. Bu nedenle buraların tehlikelerden korunması gerekir. Bu durum hukuken olduğu kadar mânevî olarak da geçerlidir ve insanlar özellikle eve girerken veyâ çıkarken (yada kapıyı kilitleyip açarken) duâ ederler, özellikle İslam inancına uygun olarak Besmele çekerler. Eve sâhip olmak reşitliğin, olgunluğun ve sorumluğun simgesidir. Bu nedenle kadın ve erkeğin nikah kıyarak birlikte yaşaması hâlinde kendilerine yeni bir ev açılması bu durumun en önemli göstergesidir. Gerçekten de eski Türk kültüründe evlendikleri takdirde büyük kardeşlere yeni bir ev (veyâ göçebelerde çadır) açılarak evden ayrılırlardı. Yalnızca küçük kardeş ocağın sâhibi olarak görülür ve gelini eve getirirdi.
Anlam: *(Ev/Eb).* Barınmak, birlikte yaşamak anlamlarını içerir. Türk kültüründe *Evlenmek* iki insanın yaşamını birleştirerek aile kurması ve yeni bir eve çıkması; *Evermek ise* çocuğunu evlendirmek veyâ nikah kıymak mânâsı taşır. *Evren* sözcüğüyle aynı kökten gelir. Bu anlamda Evren de büyük bir evdir. Moğolca'da *Ev* sözcüğü uyum, anlaşma, barış gibi mânâlar taşır. Bu mânâ Türk dillerinde ev mânâsında kullanılan "Uy" sözcüğü/kökünde de mevcuttur. Türkçe'de ev ile ilgili pek çok kelime vardır: *Orduevi, Dikimevi, Gözlemevi, Bakımevi, Yaşlılarevi, Basımevi, Doğumevi, Yazımevi, Yemekevi, Aşevi, Tecimevi, Kesimevi, Sütevi, Buzevi, Sağlıkevi, Konukevi, Öğretmenevi, Yapımevi, Sayrılarevi, Gökevi, İplikevi, Dağevi, Kırevi, Dökümevi, Kuşevi, Kayıkevi, Konukevi, İşevi, Bıçkıevi…*

EV İYESİ: *Evin Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Ev İyäsi**]
Eşanlam: ÜY İYESİ
İnsanlarla birlikte aynı evde yaşar ve kimi zaman aileyi de korur. Bu nedenle **"Ev Bekçisi"** olarak da bilinir. Her evin kendi İye'si vardır. Hatta her İye'nin karakteri, huyu bile farklıdır. Bâzen gözleri kor gibi yanan bir yılan olarak betimlenir. Bu nedenle evde görülen yılanın bereket getireceğine inanılır. Onu öldürmeden dışarı çıkarmak gerekir, aksi takdirde evin bereketi kaçar. İnsan biçimine girebilir ve ocak başında oturur. Bâzen eşyâların yerini değiştirir. Ara sıra bağırarak insanları korkutur. Orta boylu, dağınık saçlı, esmer vücutlu ihtiyar bir erkek şeklinde betimlenir. Eve girildiğinde ona selam vermek gerekir. Yoksa küsüp gider ve evin bereketini de götürür, ev de bir süre sonra örene döner. Evi kara ruhlardan ve hastalıklardan koruduğuna inanılır. Ona kaz, tavuk, horoz, ördek gibi evcil kuş kurban edilir. Bir evden başka bir eve taşınılınca bir veda töreni yapılır ve bu tören sırasında Ev İyesi'ni yeni eve dâvet ederler. Bâzen de onun için özel at koşulur ve onu eski evden yeni eve götürürler. Böylece onun gönlünü hoş ederek yeni mekanına alışması sağlanmış olur. Çuvaş kültüründe Ev İyesi'nin iki yardımcısı vardır:

1) **Kilti Tura**: Dam/Tam (ev) bekçisidir. Bu varlık genellikle karayılan olarak betimlenir.
2) **Karta Tura**: Damız/Tamız (ahır) bekçisidir. Genelde beyaz tavşan veyâ beyaz köpek kılığındadır.

Açıklama-1: Evin temelini koruyan **Nigez İyesi** adlı bir varlığın evin bodrumunda yaşadığına inanılır. Bu varlık yapının sağlam durmasını sağlar ve depremlerde de evi koruduğu söylenir. Yangın çıktığında veyâ eve hırsız girdiğinde gürültü çıkararak evde yaşayanları uyandırır.

Açıklama-2: Güney-Doğu Anadolu'da bazı yörelerde evin koruyucu ruhuna "Sahab" adı verilir (Arapça "Sahib" sözcüğünden türemiştir, Türkçe "İye" kavramının tam karşılığıdır). Onlar evin temiz tutulmasını isterler. Aksi takdirde ev halkını cezâlandırarak evin bereketini alırlar. "Ev İyesi" kavramıyla yakından alâkalıdır ve bu anlayışla bir bütün oluşturur.

EVLİK İYESİ: *Kilerin Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Evlik İyäsi**]

Evin bodrumunda yaşar. Oradaki yiyecekleri yer. Ara sıra kendisine yemek bırakılır. Evlikler tahılların ve kışlık erzakın sağlandığı yerler olduğu için buralara dadanan küseleri (fâreleri) kovalar. Bâzen bunun için kedi kılığına girer. Bâzen de oraya gelen kedilere yiyecek verir. Benzer bir varlık da Dolap İyesi'dir (*Dolabın Koruyucu Ruhu).* Dolabın içinde yaşar. Bâzen insanları tıkırtılarla korkutur. Ama göze görünmez. Genellikle zararsız bir varlık olarak anlatılır.

EVREN: *Kâinat.* [TKA: **Evren**]

Düzenli ve uyumlu bir bütün oluşturan, uzayı da kapsayan ve içeriğinde yer alan herşeyin bütünü. Evren sözcüğünün aynı zamanda ejderha anlamına gelmesi ise çeşitli anlamsal içerikleri doğru algılamayı gerektirir. Örneğin sürüngenlerin yumurtadan çıkarak, evrilerek gelişmesi ile evrenin modern yaklaşımlara göre "Big Bang" (Büyük Patlama) ile doğumu ortak çağrışımlara sâhiptir. Bu nedenle ejderha aslında kâinatın bir sembolüdür demek yanlış olmayacaktır. Türk kültüründeki Dünyâ ve Uzay anlayışında evren iki katlıdır: Yer ve Gök. Yer dişiliği, Gök erkekliği simgeler. Başka bir sınıflandırmada ise üç katlıdır ve yeraltını da dâhil eder. Ancak bu, aslında ikili sınıflandırmanın biraz genişletilmiş bir hâlidir (çünkü Yeraltı aslında Yer'in bir parçasıdır). Bu üç katlı anlayış dünyevi olmaktan ziyâde öteki âlemi içerir. Cehennem yeraltında, Cennet gökyüzündedir. Merkezinde insanın yaşadığı Dünyâ vardır. Buna merkeze, aşağıya ve yukarıya doğru birer katman eklenir (Yeraltı ve Yerüstü). Bu katmanlar da alt ve üst katlara bölünür kendi içinde. Yer ve Gök, Türk kültüründe ayrılmaz bir bütündür. Bir başka görüşe göre ise Türk kültüründe evren aslında dört katlıdır ve ikili anlayışın farklı bir biçimidir. Bu görüşe göre *Gök-Kal* ifâdesindeki *Gök* uzayı, *Kal* ise havayı (atmosferi) anlatır. Gerçekten de *Kal (Kalı/Kalığ/Kalık)* kelimesi hava demektir. ("Havaya kalkmak" deyimindeki "kalk" fiili de bu köktendir.) Böylece yer aslında yeryüzü ve yeraltı olarak iki katlıdır. Gök de aynı şekilde Kalığ ve Uzay olarak iki katlıdır. Macarlarda da üç katlı evren anlayışı aynen korunmuştur ve küçük ayrıntılar dışında Türk kültüründeki ile benzer özelliklere sâhiptir. Macar söylencelerinde de, tıpkı Türk-Moğol halk inancında olduğu gibi tüm bu katları birbirine bağlayan efsânevî bir ağacın (veyâ direğin) bulunduğundan bahsedilir. Geleneksel inanışa göre yapılan sınıflandırmayla üçlü katmanların özellikleri başlıca şu şekilde özetlenebilir:

Evrenin Katları

1. **Yerüstü:** Gökyüzünü, uzayı ve algının ötesindeki üst âlemleri kapsar. **Yukarı Yertinç** olarak da adlandırılır. Dokuz veyâ 19 katlı olarak düşünülür. Uçmağ (Cennet) göktedir. İyicil (aydınlık) tanrılar gökte yaşarlar. (İslam ile birlikte yedi katlı olarak anlaşılmaya başlanmıştır.) Gökyüzü yaratıcılığı simgeler. (*Üst Tilekey* veyâ *Çağa Çiri / Çağa Yeri* de denir.)
2. **Yeryüzü:** Üzerinde yaşadığımız kesimdir. Dünyâ'ya (bir gezegen olarak ele alındığında) **Yertinç** denilir. Tek katlıdır. Denizler bu katmana dâhildir. (*Orta Tilekey* de denir.)
3. **Yeraltı:** Dünyâ'nın alt katmanlarını, bilinmeyen soyut alt âlemleri içerir. **Aşağı Yertinç** de denir. Çağlar öncesinden kendiliğinden oluşan mağaralar yeraltına açılan gizemli yerlerdir. Kötücül (karanlık) tanrılar yeraltındadırlar. Dokuz katlı olarak anlaşılır. Tamağ (Cehennem) buradadır. Yeraltı ölümü ve yokluğu temsil eder. (*Alt Tilekey* veyâ *Ayna Çiri / Ayna Yeri* de denir.)

Anlam: *(Ev/Eb).* Bükülerek genişleyen demektir. *Ev, Evrilmek, Evrim* gibi sözlerle ilintilidir. *Ebren* ise ejderha demektir ve mecâzen kâinatı simgeler. *Ever* kelimesi, Moğolca'da boynuz mânâsı taşır ve ejderhaların boynuzlarının olduğu yaygın bir inanıştır.

-F-

FENE: *Hastalık Cini.* [TKA: **Fänä**]

Hastalık getiren ve yayan bir ruhtur. Macar mitolojisinde yer alan varlıklardır. Şeytânî varlıkların dolaştığı bir yerin adı olarak da bahsedilir. Arapça "Fenâ" kelimesini çağrıştırsa da kökensel olarak bir bağlantı mevcut değildir.

-G-

GAL HAN: *Ateş Tanrısı.* [TKA: **Gal Xan**]
Ateşin ve ocağın devamlılığını sağlar. Moğol kökenli bir kavramdır. Al/Hal inancı ile bağlantılıdır. Türklerdeki Al (Hal) Ana'nın eril karşılığı olarak düşünülebilir. Tehlikeli bir varlıktır ve zaman zaman kızıp yangınlar çıkarır. Bu kelimeden türeyen ve ocak tanrısı olan *Golomto Han* adlı bir karaktere yine Moğol mitolojisinde rastlamak mümkündür. Sibirya inançlarında ölüm ve hastalık getiren *Kala* adlı varlıklardan bahsedilir. Kala'lar yeraltında yaşarlar ve özellikle kalp hastalıklarına neden olurlar. *Kaldaz* denen ateş cini ile de etimolojik bağlantısı bulunur.
Anlam: *(Gal/Kal/Hal).* Moğolca'da "ateş" demektir. Türkçe Al/Hal ve kellik ifâde eden *Kal/Kel* kökleriyle bağlantılıdır. Eski Moğolca *Galı* ve Evenkçe'de *Guluvun* ateş mânâsına gelir.

GESER HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Geser Xan**]
Eşdeğer: GEZER, KESER, GESAR
Türk, Moğol, Tunguz ve Tibet efsâne kahramanı hâkandır. *Büke Beligte* asıl adıdır. Moğol ve Tibet yönü ağır basar. Avrupalı araştırmacılar tarafından *Sezar, Kayzer* isimleriyle benzerliği dikkat çekmiştir. Moğol ve Tibet geleneğinde, gerçekleştirdiği akınlar ve yaptığı kahramanlıklar uzun destanlarda işlenmiştir. Târihsel bir kişilik olduğu iddia edilmiş fakat ispatlanamamıştır. Mûcizevi bir biçimde babasız doğmuştur. Tibet, Buryat, Bhutan, Moğol versiyonlarının hepsinde ortak motif olarak Geser, olağanüstü bir doğumla Dünyâ'ya gelir. Bu yönü ile Moğolların Alankova adlı soy anası ve Hz. Meryem'in babasız çocuk doğurmalarını akla getirir. Hor görülen çocukluk yıllarından sonra hükümdar olur. Gökyüzünden tanrılar tarafından yeryüzüne gönderildiğine inanılır. Bir olağanüstü kahramanlık yaptıktan sonra ilk eşini elde eder. Sonraki bölümlerde kavmini, insan kaynaklı ve insanüstü çeşitli tehlikelere karşı savunur. Halkını kurtarmak için gizli bir âleme yolculuk yapar. Türk destanlarındaki gibi yeraltına iner. Geri dönmeyi başarır. Bu durum destanda ölüp dirilme şeklinde görünür. Moğol, Tibet ve Ladakh halkları arasında bilinen bu kahramanlık destanın Türkî desenlere pek çok açıdan uygun düştüğü ve Türk kaylarıyla (destanlarıyla) benzer yönleri olduğu açıkça görülür. Bu benzerliklerin ortaya çıktığı noktalar aynı zamanda hikâyenin de ana hatlarını oluşturur. Örneğin, Kırgız kahramanları gibi çocukken yeraltına iner. Yeraltı geçidine, kayalık dağlardaki bir delik veyâ oyuktan girer. Tıpkı Türk şamanı Karaçak (Karaşah) gibi dişi bir ruh aracılığıyla yönlendirilir. Bu koruyucu ruh, yeraltındaki korkunç düşmanlara karşı ona yardımcı olur. Kırgız efsâne kahramanı Bolot gibi, o da ölümsüzlük yiyeceği ve yaşam suyu taşıyarak Dünyâ'ya geri döner ve kavmini iyileştireceği otu elde etmek için cennete giden bir kuşun sırtına biner. **"Abay Geser"** olarak da anılır.
Anlam: *(Ges/Gez/Kes/Kez).* Çok gezen, çok yerlere giden demektir. *Gezmek* fiilinden türemiştir. Atıcılıkta nişan işâreti *Gez* olarak anılır. Moğolca'da *Gezeg*, saç düğümü demektir. Fakat bu ismin etimolojik çözümlemesi Tibetçe, Moğolca, Buryatça, Tunguzca, Dzongkaca ve Ladakhça dillerinin tamamı dikkate alınarak yapılmalıdır.

GEYİK: *Ongun Hayvanı.* [TKA: **Geyik**]
Eşdeğer: KEYİK, GİYİK, KİYİK
Eşanlam: 1. BOLAN, BULAN 2. BUGU, BUĞU, BUĞI, BUĞA, PUĞU
Moğolca: 1. BUGA 2. ELİ
Biyolojik olarak uzun ve çatal boynuzları olan memeli hayvan olarak tanımlanabilir. Türk ve Moğol kültürlerinin yayıldığı tüm coğrafyalarda kutlu bir hayvan olarak kabul edilir. Geyik sürülerinin başında bulunup idâre eden geyiğe *Gökgeyik* adı verilir. Hacı Bektaş-ı Velî gibi erenlerin de geyik donuna bürünebildiği anlatılır. Anadolu'da alageyiği kovalayan ve kaybolan avcılar türkülerde ve masallarda sıklıkla görülür. Örneğin; *"Geyik de çekti beni kendi dağına."* (Anadolu Halk Türküsü).
Anlam: *(Gey/Gez).* Moğolca'da *Giyih* sözcüğü aydınlık demektir ve geyiğin kutsallığı ile de alâkalıdır.

GEYİK ANA: *Geyik Tanrıça.* [TKA: **Geyik Ana**]
Eşanlam: 1. BOLAN ANA 2. BUĞU ANA
Moğolca: 1. BUGA EH 2. ELİ EH
Bedenindeki lekeler yıldızların işâretleridir. Bazı Türk boylarına yol göstericilik yapar. Akdenizden çıkarak Göktürklerin atasıyla birleşmiş ve soyları türemiştir. Efsâneye göre her gün Güneş batınca bir Ak-Geyik (Ak-Buğu) kılığında sulardan çıkıp gelen "Su Ruhu", mağarada yaşamakta olan Türklerin atasıyla buluşarak onu deniz altına götürür ve sabah olunca da geri getirir. Görkemli çatal boynuzları ve kanatları vardır. İnsan biçimindeyken çok güzeldir. Masal veyâ söylence kahramanları bir geyiği kovalarken peşinden bir mağaraya girer. Burada rastladığı güzel kızın aslında geyik kılığına girdiğini (veyâ biraz daha gerçekçi versiyonlarda geyikler ile birlikte yaşadığını) anlar. Cengiz Aytmatov bir kitabında Yenisey kıyılarındaki kabîlelerin bir savaşta katledildiğini ve sağ kalan küçük bir kız ile erkek çocuğun ölmek üzere iken bir "Buğu" (geyik) tarafından kurtarıldığını anlatır. Büyüyünce evlenen bu iki gençten türeyen kabîleye bu nedenle Buğu adı verilir ve onlar için "Maral Ana" kutsal bir varlıktır.

GEYİK ATA: *Geyik Tanrı.* [TKA: **Geyik Ata**]
Eşanlam: 1. BOLAN ATA 2. BUĞU ATA
Moğolca: 1. BUGA ETSEG 2. ELİ ETSEG
Bazı Türk ve Moğol boyları geyikten türediklerine inanırlar. Çoğu zaman soyun bir kolu Gökkurt'tan, diğer kolu ise Gökgeyik'den gelmektedir. Kubamaral dokuz boynuzlu, boynuzları dokuz budaklı olarak betimlenir. *Geyikli Baba* gibi erenler halk kültüründe sıklıkla yer alır ve bunlar daha eski çağlardaki Geyik Ata anlayışının farklı bir yansıması olarak ortaya çıkmış inançlardır. Anlatılanlara göre bir Bey avlanırken güzel bir maral (geyik) görerek peşine düşer ve bir süre kovaladıktan sonra geyiği bacağından okla vurarak yaralar. Fakat maral kaçarak yakınlardaki Abdal Mûsa'nın tekkesinden içeri girip kaybolur. Bey geyiğini geri istediğinde potsunun üzerinde oturan Abdal Mûsa cüppesini yukarı kaldırır ve bedenine saplanmış oku gösterir. Bâzen kutlu bir hayvan olarak erenlerin veyâ ozanların yanında yer alırlar: *"Yaramı sarsınlar şehitler ile / Kırk yıl dağda gezdim geyikler ile"* (Pir Sultan Abdal).

GEZEGEN: *Gök Cismi.* [TKA: **Gezegen**]
Tüm uygarlıklarda gözle görülebilen beş gezegene farklı isimler verilmiştir. Moğollar gök cisimlerine Budizm'in etkisiyle Tibet kökenli isimler vermişlerdir. Türklerde ise Arap ve Avrupa kökenli isimler tercih edilmekle birlikte, yeterli araştırmalar yapıldığında halk kültüründe kullanılan Türkçe adları bulunabilmektedir. Ulusal bir bilim dili için gökcisimlerine mutlaka Türk halk kültüründen ve söylencelerinden isimler verilmesi gerekmektedir. Örneğin gezegenlerin uydularına da Türk boylarının adlarının verilmesi yoluna gidilebilir. Sözcük *Gezmek* fiilinden türemiştir.

GILGAMIŞ: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Gılgamış**]

Eşanlam: 1. BİLGEMİŞ 2. ÇILGAMIŞ

Efsânevî Sümer hâkanı. Tanrılara isyan ettiği anlatılır. Gılgamış'ın vücûdunun tüylü olduğu söylenir. Ölümsüzlüğü aramak ve sonsuz yaşamın sırrını bulmak için gizemli diyarlara yolculuklar yapmıştır. Benzeri biçimde ölümsüzlük arayışının bilgelikle bağlantılandırılmasına Lokman Hekim kıssasında da rastlanır. Kan kardeşinin ölümü Gılgamış'ı üzüntüye boğar ve kendinin de bir gün öleceğini düşünerek ölümsüzlüğü aramaya koyulur. Denizin dibinde yaşam otunu bulur, onu söker ama dikkatsizliği nedeniyle bir deniz yılanı onu çalar. Gılgamış yarı tanrıdır ve insanüstü güçleri bulunur. Tanrılar tarafından onun ölümsüzlük isteği reddedilir. Öldüğünde ise hükümdârı olduğu Uruk şehrinin halkı tarafından geçici olarak Fırat ırmağının yatağı değiştirilerek, onu taban içerisine inşâ edilen bir mezara gömerler ve sonra tekrar ırmak eski yatağına çevrilir. Irmak yatağının değiştirilmesine dâir aynı söylenti Atılay (Atilla/Attila) Han içinde anlatılır. Gılgamış'ın târihsel bir kişi olup olmadığı tartışmalı bir konudur.

Anlam – Gılgamış: *(Gıl/Kıl)*. *Kılmak* (yapmak) anlamlarını içerir. Büyük işler yapmış kişi mânâsı taşır. Ayrıca *Kalgamak* (sıçramak, kalkmak) köküyle de bağlantılıdır. Bu bağlamda isyan eden demektir. Yaklaşık beşbin yıl önce var olan bu adın fonetik yapısı bugünkü Türkçe ile dahi uyum içindedir. Sümerce'de isminin anlamı herşeyi görmüş demektir.

Anlam – Bilgemiş: *(Bil)*. Bilgelik anlamı içerir. Herşeyi bilen demektir.

Açıklama: Sümerler'in (kendi dillerindeki adlarıyla *Kenger*'lerin) Ön-Türk bir kavim olduğu hem dilbilimsel hem kültürel açıdan tartışılmaktadır. Sâdece dilbilim açısından bakılacak olursa Sümerce'de kullanılan pek çok kelimenin Türkçe ile benzer, aynı kökten hattâ birebir aynı olduğu ortaya koyulmuştur. Herşeyden önce topluluğun adı olan (Sümer veyâ Kenger) sözcükleri Türkçe ile uyum gösterir. *Tammuz, Iştar, Anu, Enlil, Enki, Utu, Ecem, Marduk, Aşnan, Emeş, Işkur, Muşdamma, Sumukan, Inanna, Aya, Anat, Ur, Utukku, Utu, Bogu, Damu, Sataran* gibi tanrı ve tanrıça adları anlam ve köken olarak Türkçe ile büyük benzerlikler göstermektedir. Sümerlerin devamı niteliğinde olan Urartular da yine aynı şekilde (daha topluluğun adı olan Urartu sözcüğünden başlayarak) dil ve kültür açısından bu iddiayı destekler niteliklere sâhiptir. Sümerce'de pek çok Sâmi (Arap-İbrâni) ve Farsça kökenli sözcükle akrabalık bulunsa da dilin yapısı kesinlikle bunlara uygun olmayıp (içten çekimli değildir), sondan eklemelidir. Bu durum basitçe şu şekilde izah edilebilir. Göçebe bir kavim olarak doğudan Mezopotamya'ya gelen Sümerler (Kengerler) yerleşik kültüre âit pek çok kavramı mecburen orada bulunan yerli halklardan almış ve bu arada kültürel etkileşim sonucu o bölgede ileri bir uygarlık düzeyine geçmiştir. Fars ve Arap kökenli sözcüklerin yoğunluğu, hattâ kendi sözcüklerinden daha fazla olması yada bazı yabancı dilbilgisi kurallarının alınıp uygulanması bu dillerle akraba olunduğunu göstermez. Daha yakın zamanlarda Osmanlıca bu durumun en güzel örneğidir ve dış etkenlerin içinde boğulmuş olmasına karşın bir Türk dilidir. Sümerce de tıpkı Osmanlıca gibi o dönemin ve coğrafyanın kozmopolit yapısı içerisinde oluşmuştur ve yazılı kaynaklar üzerinden günümüze ulaşmıştır. Ve yine Osmanlı devletinde aslında halkın çok daha anlaşılır bir Türkçe konuştuğu gibi, Sümer halkı da daha arı bir dil kullanmış olabilir. Yâni Sümer bilim ve edebiyat dili ile halk dili birbirinden çok farklıdır.

GOLOMTA: *Ocak Tanrısı.* [TKA: **Golomto**]

Eşdeğer: GULAMTA, GOLOMTO, HOLUMTA, HOLOMTO

Ocağı ve ateşini korur. Kızıl sakallıdır. Türk-Moğol kültüründe Ocak evi ve aileyi temsil eder.

Anlam: *(Gal/Gol).* Moğolca'da "ocak" mânâsı taşır. *Gal* ise ateş demektir. "Gollu" sözcüğü "Navruz Bayramı" demektir ve Dünyâ'nın ısınması mânâsı ile bağlantılı görünür.

GÖÇ SÖYLENCESİ: *Uygur Destanı.* [TKA: **Göç Söylencesi**]

Uygurların vatan toprağını önemsemedikleri için başlarına gelen felâketi ve sonrasında göçmek zorunda kalışlarını anlatan efsânedir. Uygur ülkesinde *"Hulkun"* adında kutlu bir dağ bulunur. Bu dağdan doğan iki ırmağın ortasındaki bir ağacın üzerine bir gece gökten kutlu bir ışık (nur) düşer. Ağacın gövdesinde şişkinlik oluşur ve bu tanrısal ışık dokuz ay orada parıldar. Sonunda ağacın gövdesi yarılır ve içinden beş çocuk çıkar. Halk büyüttüğü bu çocukların en küçükleri olan *Bögü Tigin* (Bugun Han) büyüyünce ülkenin hâkanı olur. Çok uzun yıllar sonra onun soyundan gelen bir kişi tahta çıkar ve yaptıkları savaşlara son vermek için oğlu *Kalı Tigin'i* bir Çin prensesi ile evlendirir. Çinliler, karşılığında Hulkun Dağı'nı isterler. Bunun üzerine onlar da bu dağı önemsemeyip verdiklerinde Çinliler etrafında odun yığar, ateş yakarlar. Dağ kızgınlaşınca üzerine asit dökerler ki paramparça olsun diye. Küçük parçalara ayrılan dağı arabalara koyarak kendi ülkelerine taşırlar. Bunun üzerine bütün hayvanlar kendi dilleriyle bu dağın gidişine, vatan toprağının başkalarına verilişine ağlarlar ve sorumlulara ilenirler (lanetlerler). Bu olaydan yedi gün sonra da Kalı Tigin ölür, ülkede büyük bir kıtlık ve kuraklık başlar. Artık bu yurtta yaşama haklarını kaybeden halk evlerini, çadırlarını bırakarak göçmek zorunda kalırlar. Kuşlar bile uçarken "Göç - Göç" diye ötüp dururlar.

GÖĞE ÇIKMA: *Şaman Yolculuğu.* [TKA: **Göğe Çıkma**]

Şamanist anlayışın odak noktasında yer alan bir kavramdır. Şamanın ruhu gökteyken kötü ruhlar onu engellemeye çalışır. Şaman Ülgen'e kadar ulaşamaz, en iyi ihtimalle yardımcılarına kadar gidebilir.

GÖK: *Sema.* [TKA: **Gök**]

Eşdeğer: 1. KÖK, KÜK 2. GÖY 3. KOVAK 4. **"Gökyüzü"** olarak da söylenir.

Moğolca: TENGER, TENGİR

Dünyâ'yı çevreleyen, yeryüzünü örten hava küredir. Bâzen uzay anlamında da kullanılır. Türk Mitolojisinde dokuz katlıdır. 19 kat olarak genişletildiği de olur. İslâmiyet'in etkisiyle ise yedi katlı olarak düşünülmüştür. Göğün belli başlı üç sembolü Ay ve Yıldız (bâzen de diğeri olan Güneş) pek çok Türk Devleti'nin bayrağında yer alır. Ayrıca günümüzdeki Türk Cumhurbaşkanlığı Sancağı (Forsu) üzerinde Ay, Yıldızlar ve Güneş unsurlarının tamamı yer almaktadır. Türk inancında Gök, mânevî güç kaynağıdır. Göğün katlarında tanrılar oturur. Ayrıca tüm gökcisimlerinin bir İye'si vardır. Moğollar ülkelerine *"Münhe Hühe Tengriin Oron"* veyâ *"Münge Göge Tengriin Oron" yâni* en yakın anlamıyla "Sonsuz Mâvi Gök Ülkesi" derler. Gök ve Yer, (tıpkı Sümerlerde olduğu gibi) Türk inancında da ilk başta bir bütündür, bitişiktir, sonradan ayrılmıştır. Gök yaratıcı güce sâhip olmakla birlikte aslında o da yaratılmıştır. Onu da yaratan daha büyük, daha kapsayıcı bir güç vardır. Ve o güç tasavvuftaki *Vahdet-i Vücud* (Tek Varlık) kavramına denk gelir. Orhun Yazıtlarında bu anlayış şu ifâdelerle yer alır: *"Üze kök tenri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış"* (Üstte mâvi gök altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında kişioğulları yaratılmış). Eski Türklerde gök ve yere yemin edilir, ikisinden birden yardım istenir. Hanların ve hâkanların soyu göğe bağlanır. Cengiz Han'a adını veren şamanın adı Gökçe'dir. Herkesin gökte bir yıldızı vardır ve herkesin yazgısı göğe bir iple bağlıdır. *"İpin kopsun,"* deyimi bu anlamda bir bedduâdır. Gök (Kök) sözcüğü hem gökyüzünü ve gökçe (mâvi) rengi, hem de bir şeyin kökenini ve enginliği, sonsuzluğu ifâde eder. Örneğin Göktürk, en büyük devlet olma iddiasını içerir. Gök'ten gelen taşlar (göktaşı) ilgi çekmiştir ve efsânelere konu olmuştur. Örneğin 1908'de Sibirya'ya düşen "Tunguska Göktaşı" hâlâ gizemini korumaktadır. Türk-Moğol ve Sümer söylencelerinde Gök eril gücü simgeler; baskın ve egemendir. Sâmi (günümüzde İbrâni-Arap) kültüründe ise tam tersine Gök dişil olarak algılanır. "Havva" sözcüğü göğü ve havayı çağrıştırır (İbrânice "Ava/Eva" ismi hava demektir).

Anlam: *(Göy/Göğ/Gök/Kök/Kük).* Gökyüzü, mâvi renk, yükseklik, sonsuzluk, güzellik, genişlik, saflık enginlik anlamlarını içerir. Tanrısallık ifâde eder. *Göklen* kelimesi mübârek; *Gökben* ise ululuk anlamına sâhiptir. Anadolu'da *Göğ* kelimesi olgunlaşmamış, ham ve yeşil/mâvi renkli meyveler için kullanılır. *Göğermek/Gövermek/Göyermek* ise yeşillenmek, filizlenmek anlamına gelir. Moğolca'da *Höh* hem mâvilik hem de *Göğüs* mânâsı taşır. Kalmukça'da *Kökö* mâvi demektir. *Gök/Kök* aynı zamanda bir şeyin *Kökeni* (çıkış noktası) demektir. Tatarca'da *Kükey* sözcüğü yumurta demektir. Çuvaşça da mâvi renk *Kovak (Kevek)* kelimesiyle karşılanır. Mançuca'da ise *Kuku* şeklinde yer alır. Moğolca Gök mânâsına gelen *Tenger* sözcüğünün "Tanrı" kelimesiyle bağlantısı açıktır. *Göke/Göğçe, Göğev/Güvez, Göğel/Gövel, Göğem/Gövem, Gövez/Güvez, Göğek/Gövek* sözcükleri hep mâvi renkle alâkalı yan renkleri tanımlar. Tatar kültüründe *Kükeri* adlı şimşek sesli bir ruh bulunur.

Açıklama: Arapça'dan geçen **Felek** (gökyüzü) sözcüğü mecâzi olarak insani özelliklerle betimlenen göğü ifade eder. Dönüşünün kaderi etkilediği düşünülür. Tâlih, şans, baht gibi anlamları vardır.

GÖK ATA: *Gökyüzü Tanrısı.* [TKA: **Gök Ata**]
Moğolca: TENGER EÇEGE, TENGER ETSEG, TENGİR EÇEG
Daha sonra "Gök Tanrı" anlayışına ulaşan bir yaratıcı anlayışıdır. Moğollarda *Tenger Etseg* (Gök Baba) olarak anılır. Gök Ata insanları cezâlandıran ve ödüllendiren ulu bir varlıktır, yaşam verici ve bereket dağıtıcı olduğu inancı yaygındır. "**Göğün Oğlu"** kavramı ise Türk-Asya halk inancında ışık şeklinde yeryüzüne düştüğüne inanılan kurtarıcı varlığı ifâde eder. ***Not:* Gök Han ile karıştırılmamalıdır.**

Açıklama: Türklerde gök eril olarak algılanır. Bu nedenle **"Gök Ana"** tâbiri pek yaygın değildir. Fakat Yer ve Gök ayrışmadan önce herşey zıddını da ihtivâ ettiği için onun da var olduğu söylenir.

GÖK GÖBEĞİ – YER GÖBEĞİ: *Dünyânın Merkezi.* [TKA: **Gök Göbeği – Yer Göbeği**]
Mitolojik olarak gökyüzünün ve yeryüzünün merkezi olarak tanımlanır. Dünyâ'nın ve tüm kâinatın bu merkezin etrafında döndüğü düşünülür. Asya Şamanizmi'ne göre yeryüzü, yeraltı ve gökyüzü, tam merkezlerinden geçen bir eksenle birbirlerine bağlanırlar ki, bu eksenin bir ucu *Yerin Göbeği*, diğer ucu ise *Göğün Göbeği* olarak adlandırılır. Bu eksenin bir tür geçit olduğu düşünülür ve öte âleme açılan bir kapı olarak algılanır. Asya şaman davullarındaki resimlerde "Göğün Göbeği" sayılan Demir-Kazık (bazen Altın-Kazık / Altun-Kazuk) yıldızı bulunur (Kutup Yıldızı). Efsanelere göre bu yıldıza tünemiş bir kartal bulunur ve kimi zaman çift başlı olarak tasvir edilir. (Buradaki çift başlılık belki de herşeyi görmesi, her iki âleme de geçebilmesi olarak açıklanır.) Ayrıca bu anlayış Ulukayın (Yaşam Ağacı) veyâ Beyterek (Ulu Direk) yada Altındağ motifleri ile de doğrudan alâkalıdır.

GÖK HAN: *Gökyüzü Kağanı.* [TKA: **Gök Xan**]
Eşdeğer: KÖK HAN
Oğuz Han'ın ilk eşinden doğan oğludur. Türk yurdunun genişliğini ve enginliğini, devletin egemenliğini simgeler. Bu bağlamda göğün sınırsızlığı ve sonsuzluğu büyük öneme sâhiptir. Örneğin *"İstikbal Göklerdedir!"* (Mustafa Kemal ATATÜRK) sözü bu yaklaşımın çağdaş bir yansıması olarak algılanabilir. Gök Han'ın ongunu Sungur kuşudur ve mâviye çalan bir rengi vardır. Kaynaklarda Sungur'un diğer kuşları avlamakta kullanıldığı belirtilir. ***Not:* Gök Ata ile karıştırılmamalıdır.**

GÖK İYESİ: *Göğün Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Gök İyäsi**]
Çoğu zaman Gök-Ata ile eşdeğer olarak görülen bir varlıktır.

GÖK-KAL: *Doğa Katmanı.* [TKA: **Gök-Qal**]

Eşdeğer: 1. KÖK-KAL, GÖĞ-KALIĞ 2. KOVAK-KALIK

Atmosferi ve uzayı, ayrıca buralarda bulunan koruyucu ruhları içerir.

Anlam: Gökyüzü ve atmosfer demektir. *Kal (Kalı/Kalığ)* sözcüğü hava/atmosfer anlamına gelir. *Kalkmak* fiili ile bağlantılıdır. Örneğin kuşun kalkması, uçağın kalkması (havalanması, yükselmesi) demektir ve bu sözcükle ilişkilidir. Yakutça'da ve Dolganca'da *Kalan* sözcüğü gök demektir.

GÖK KATLARI: *Tanrısal Katmanlar.* [TKA: **Gök Qatları**]

Eski Türk halk inancında göğün yedi, dokuz veyâ 19 katı olduğuna inanılırdı ve bunların herbirinde farklı tanrıların oturduğu düşünülürdü. Göğün katlarında yaşayan başlıca tanrılar şu şekilde sıralanır:

1. KOÇA HAN, **Ak Ana, Ak Ata**
2. ZADA HAN, **Yel Ana, Yel Ata**
3. YAYIK HAN, **May Ana, May Ata**
4. YAYUÇI HANIM, **Cey Ana, Cey Ata**
5. KIZAGAN HAN, **Od Ana, Od Ata**
6. AYZIT HANIM, **Ay Ata**
7. MERGEN HAN, **Gün Ana**
8. KÜBEY HANIM
9. UMAY HANIM
10. ERDENEY HAN
11. ALTAN HAN
12. SUVOLTA HANIM
13. AĞAR HAN
14. SUYLA HAN
15. UTKAÇI HAN
16. ÜLGEN HAN
17. KAYRA HAN
18. GÖKTENGRİ

Göğün 19. katında tüm herşeyin yaratıcısı olarak anılan "Tura" yer alır. "Tura" aslında artık Gök'ten de soyutlanmış olan mutlak bir yaratıcı anlayışıdır. Diğer herşey onun varlığının bir sonucudur.

Yakutlarda Göğün Katları:
1. Alahçın 2. İyehsit 3. Cöhögöy 4. Hotoy 5. Suğorun 6. Cahın 7. Tanha 8. Çınıs 9. Ayığ

GÖKTENGRİ: *Semâvi İlah.* [TKA: **Gökteñri**]

Eşdeğer: GÖKTENRİ, KÜKTENGRİ, KÜKTENGER, KÖKTENGRİ, KÖKTENRİ, GÖKTANRI

En yüce yaratıcıdır. İnsan biçimli değildir, soyut bir kavram olarak yer alır. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onlara hükmeden, cezâlandıran ve ödüllendiren ulu bir varlıktır. İnsanların yaşamına doğrudan karışır, buyruklar verir, irâdesine boyun eğmeyenleri cezâlandırır. İnsanlara iktidar ayrıcalığı (kut) ve kısmet (ülüğ) bağışlar ama hak etmeyenlerden de geri alır. Şafak söktüren (tan üntüren) de odur. Yaşam vericidir, bilinen ve bilinmeyen herşeyi O yaratmıştır. Ölüm onun irâdesine bağlıdır. Eski Türk inanışında Göktanrı tektir, eşi ve benzeri yoktur. Mengü-Han'ın, gezgin Rubruk ile Fransız Kralına gönderdiği mektupta Tanrı anlayışı açık olarak görülmektedir: *"Beyrü (ezelî) ve Bengü (ebedî) Tanrı'nın buyruğu budur. Gökte bir Tanrı vardır, yeryüzünde de bir Hâkan olacaktır."* Mete Han, M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisini tahta çıkaranın Gök Tanrı'nın olduğunu, utkularını (zaferlerini) onun yardımı ve isteği ile kazandığını söylemektedir. Mîlattan önceki çağlarda Hun kağanı Künçin kendisine Çin imparatorunun hazırlattığı tuzaktan kurtulunca; *"Tanrı öyle buyurduğu için kurtulduğunu,"* söylemiştir. Avar kağanı, Bizans ile yaptığı bir antlaşmada Gök Tanrı adına and içmiştir. Tardu Kağan M.S. 590 yılında bir savaştan önce atından inerek Tanrı'ya yakarmış ve zafer dilemiştir. Orhun Anıtları'nın belirttiğine göre Tanrı, evrenin ilk nedenidir ve herşeyin kaderini o çizer ve Göktürklerin kağanlık kurması O'nun isteği ile olmuştur. İskitlerde *Goytosır* olarak geçen Tanrı'nın adının mânâsının Göktanrı demek olduğu iddia edilmektedir. Eski Türklerde Gök Tanrı'ya kurban olarak koç ve aygır kesilirdi.

GÖKYOLU: *Samanyolu.* [TKA: **Gökyolu**]
Eşdeğer: KÖKZOL, GÖKCOL
Gökyüzünde bir yol gibi görünen galaksi. Güneş sistemimiz bu gökada içerisindedir. Söylencesel orduların bu yolda ilerlediği düşünülür. Masal kahramanlarının yine bu yoldan geçtikleri anlatılır.

GÖL İYESİ: *Göl Ruhu.* [TKA: **Göl İyäsi**]
Eşdeğer: KÖL İYESİ
Her gölün kendi İye'si (koruyucu ruhu) vardır. Çu'ların ilk atasının mezarı, bir göl içinde bulunuyordu ve buradaki bir ağacın dibindeydi. Oğuz Han ilk eşini bir gölün ortasındaki adada yer alan bir ağacın kovuğunda bulmuştur. Göllerde peri kızlarının oynaştığı ve erkekleri kandırarak suyun derinliklerine çekerek boğdukları söylenir. Anadolu'da kimi yörelerde dağ göllerinde yaşadığına inanılan varlıklara **Göl Boğası (Su Boğası)** denilmektedir. ("Subuka/Subuga/Subuğa/Suvbuga" su ejderi demektir; tamlamadaki "Buga/Buğa" ise ejderha manası taşır). Bunların sabahın ilk ışıklarında görülebildiklerine ve daha sonrasında suya dalıp kaybolduklarına inanılır. Bir öyküde demirci ustası, Boğa Gölü kıyısında hayvanlarını otlatırken Göl Boğası, kıyıya çıkarak sürünün başındaki boğayla güreşmeye başlamış. Kendi boğasının yenilmesi üzerine demirci çok üzülmüş. Göl boğasından öcünü almak için çare düşünmüş. Kendi boğasına polat (çelik) boynuzlar yapmış. Bir sonraki sefer Göl Boğası yine sudan çıkmış ve güreş başlamış, ama bu kez demir boynuzlardan aldığı yaralarla canı çok yandığından kaçmak zorunda kalmış ve gölü kana bulamış. Bugün göl içerisinde yer alan yol şeklindeki bir kırmızılığın bu kan lekelerinin izi olduğuna inanılmaktadır. Bu olaydan sonra demirci ve ailesinin perişan olduğu söylenir. Van Gölü Canavarı söylentilerinde de pek çok kimse gördüğünü söylediği yaratığın boynuzlu ve hattâ mandaya benzediğini ifâde etmektedir. Bu anlayışın kökeninde ruhsal varlıkların bazılarının boynuzlu olduğu inancı yatar.

Anlam: *(Göl/Köl).* "Göl" kelimesinde serinlik, kuytuluk gibi anlamları vardır. *Gölge* sözcüğü ile aynı kökten gelir. Moğolca *Gol* ırmak demektir. Tunguz ve Mançu inanışlarında *Kolga* adı verilen nehir, göl ve balıkların koruyucusu olan bir ruh ile de alâkalı görünür.

GÖZ: *Nazar.* [TKA: **Göz**]
Eşdeğer: KÖZ, KÜZ, GÜZ
Görme organı. Mecâzen kötü bakış. Eski çağlarda büyücü ve şamanların gözlerinde kötü ruhların yerleştiğine inanılırdı. Bu bakışların tehlikeli bir güç barındırdığı ve insanları hastalandırabileceği düşünülürdü. "Kem Göz" tamlaması bu anlayışı ifâde eder. Bu inanca göre kötü göz nesneleri bile çatlatabilir. Örneğin bardağı kırabilir. İnsanları ve hattâ hayvanları olumsuz yönde etkileyen bu bakışın ortaya çıkardığı fiziksel veyâ ruhsal rahatsızlıklara "Göz Değmesi" denir. Bazı insanların gözlerinin daha çabuk ve daha etkili değdiğine inanılır. Mâvi boncuğun bu enerjiyi kendisine çekerek yok edeceği fikri yaygındır. Başka bir inanışa göre Üzerlik Otu yakılarak tütsü yapılması, nazardan korunmanın en etkili yoludur. Görme eylemi ve görüntülerin Türk kültüründe farklı bir önemi vardır. Görüntü gerçeğin önemli bir parçası olarak kabul edilir. Bu nedenle geriye dönüp bakma yasağı (arkaya bakma yasağı) veyâ kimseye bakmama yasağı şeklinde söylence motifleri vardır. Sınanmakta olan geçen kahraman bu yasağa uymazsa taşa dönüşür. Geriye dönüldüğünde ruhlar âlemine doğru olumsuz bir yöneliş gerçekleşir ve bakışın gücü kendisine döner veyâ kötü ruhları üzerine çeker. Eski Türklerde **Horah** olarak bilinen ve canlıların gözlerinde ölene kadar bulunan bir güç veyâ enerjinin varlığına inanılırdı. Horah'ın ("Göz ateşi") aslında Kut'un (kutsal yaşam enerjisinin) bir türü olduğu düşünülürdü. Gözdeki güç bir tür ateş olarak algılanırdı. Anadolu'da (Farsça kökenli) **Fer** sözcüğü genel olarak güç, özelde gözün görme gücünü, hatta yaşam enerjisini ifade etmekte kullanılır.

Açıklama: Ortadoğu kültüründe insanların görme gücü İkiz-yıldızlara (Çift-yıldızlara) bakarak sınanırdı. Gökbilimde yapılan tanıma göre bu yıldızlar birbirlerinin etrafında döner ve bir tek yıldız gibi görünür. Bazılarının çift olduğunu çıplak gözle anlamak hiçbir biçimde mümkün değildir. Ancak bazı İkiz-yıldızlar görme gücü yüksek olan insanlarca fark edilebilir. Bunları ayırd edebilenlerin çok iyi gördükleri söylenir. Uzakları görme yeteneği, masal kahramanlarının da sıradışı özelliklerindendir.
Anlam: *(Gör/Göz/Köz).* Bakmak ve ateş anlamlarına sâhiptir. Bakışın yakıcı gücü olduğu düşünülür. Göz kelimesinin *Köz* (ateş parçası) ile bağlantısı da dikkat çekicidir. Gözde var olduğu düşünülen yakıcı enerjiyle mecâzen de olsa alâkası açıktır. "Köşgük" tâbiri de Nazar Boncuğu anlamında kullanılan bir sözcüktür. Tatarca "Küzsenü" fiili "Göz Değmesi" anlamına gelir.

GÖZGÜ: *Ayna.* [TKA**: Gözgü**]
Eşdeğer: 1. GÜZGÜ, KÖZGÖ, KÜZGÜ, KÖZGÜ, KOZGU, KÖZGE 2. GÖZGEÇ, KÖZGEÇ 3. KÖZNÜ, KÜZÜNGÜ
Eşanlam: TEVGER, TEVKER, TEKER, TEGER, TIGIR
Moğolca: TOL, TOLI
Macarca: TÜKÖR
Bakınca kendisini görebilmeyi sağlayan, yansıtıcı nesne. Aynalar pek çok toplumda dikkat çekmiş bir nesnedir ve farklı anlamlar yüklenmiştir. Bu dünyâ ile öteki arasındaki sınırı simgeler. Ruhlar âlemine açılan bir pencere gibi algılanır. Şaman aynaya bakarak gelecekten haber verir veyâ kendi ruhunu görebilir. Bazı şamanların anormal güçleri olan aynaları vardır. Gözle görünmeyen varlıkları gösterir. Gece aynaya bakmak uğursuzluk getireceği düşüncesiyle hoş karşılanmaz. Gömülen cenâzelerin üzerine ters bir ayna bırakmak eski bir Türk geleneğidir ve Anadolu'da uygulamaya devam eden yöreler vardır. Masallarda ayna yere bırakıldığında bir denize, tarak da yere bırakıldığında bir ormana dönüşür. Dorukları gökyüzüne değen iki dağın arasında bulunan bir sandıkta duran ve tüm Dünyâ'yı gösteren bir ayna vardır. Erlik Han yanında bir ayna gezdirir ve buna baktığında insanların işledikleri tüm günahları görür. Masallarda sihirli aynalar gelecekten haber verir, uzak yerleri gösterir, insanlarla konuşur. Batı masallarının etkisiyle; *"Ayna ayna, söyle bana!"* şeklindeki bir hitapla aynaya soru sorup cevap almak oldukça yaygın bir motif hâline gelmiştir. Modern bilimin hassas verilerine göre, ayna insanın herhangi bir kayıt aygıtına ihtiyaç duymadan kendi geçmişine bakabilmesini sağlayan tek araçtır. Işığın saniyeden daha kısa bir zaman içinde kat ettiği mesâfe önemsenirse, insanın görüntüsünü aynaya taşıyarak düşüren ve daha sonra tekrar kişinin gözüne yansıyan ışık bu süreç içerisinde insanın algılayamayacağı kadar çok kısa da olsa aradan belirli bir zaman geçmektedir.
Anlam: *(Gör/Göz/Köz).* Gözü tekrar kendine gösteren demektir. *Görmek* ve yansımak anlamlarını taşır. *Köz* (ateş parçası) ile bağlantısı da dikkat çekicidir.

GULYABAN: *Vahşî Yaratık.* [TKA**: Gulyaban**]
Eşdeğer: KULYABANI, GULYABANİ
Gezginlere ve yolculara uğrayıp onları öldüren canavardır. Kocaman, korkunç görünümlü, insana benzer, uzun sakallı bir dev olarak düşünülür. Karanlık çökünce veyâ Güneş batarken çöllerde, dağ yamaçlarında ve mezarlıklarda ortaya çıkar. Bedeni sarı ve kırmızımsı tüylerle kaplı ve ayakları tersinedir. Gündüzleri mezara giren bu yaratık geceleri ise hortlayıp çıkar. Yakaladığı atlara biner. Yolcuları yollarında şaşırtıp kandırarak ıssız yerlere götürüp yer. Bâzen avcılara veyâ yolculara yaklaşıp onlardan bir şeyler ister. Bâzen de güreş yapmayı önerir. Karşısındaki kişi kazanırsa sessizce çekip gider. Ama eğer o kazanırsa yenilen kişi uzun bir süre sayrılanacak (hasta yatacak) demektir. Harâbelerde yalnız başına yatan insanların ayağının altından ölünceye kadar kanını emdiği de anlatılır. **Aleybanı (Alyabâni)** ve **Kuleybanı (Gulyabâni)** adlı varlıklar bâzen birlikte anılırlar.

Açıklama: Ortadoğu kültürlerinde **Gul** (Ghol, Ghul) kavramı vahşî, acımasız ruhları ve onların kötülüklerini anlatır. Ortadoğu'da ortak bir motiftir. Gul aslında bir varlıktan öte nedeni bilinemeyen bir kötülük, nereden geldiği anlaşılamayan veya öteki dünyaya ait soyut, cisimsiz bir azaptır. Ölümsüz bir varlık veyâ mezarları kazan yahut da mezardan çıkan bir canavar olarak da cisimleşir. Hayvan kılığına, özellikle de bir sırtlanın şekline bürünebilir. Bu gibi durumlarda açgözlü ve ölüm getiren bir yaratıktır. Çocukları kaçırdığı da söylenir. Yalnız insanları tercih eder. Sümercedeki *Hul* sözcüğü kötü veyâ kötülük mânâsına gelir:

1. **Ala Hul:** Şeytânî Tanrı
2. **Gigim Hul:** Şeytânî Ruh
3. **Mulla Hul:** Şeytânî İblis
4. **Utuk Hul:** Şeytânî Ruh
5. **Dingir Hul:** Şeytânî Tanrı
6. **Gidim Hul:** Şeytânî Hayâlet
7. **Maskım Hul:** Şeytânî Cin

GUR İYESİ: *Mezarlığın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Gur İyesi**]

Eşdeğer: GOR İYESİ

Mezarlara saygısızlık gösteren insanlara musallat olurlar. Bu İye kesinlikle mezarda yatan bir kişinin ruhu olmayıp orayı koruyan başka soyut bir varlık olarak algılanır. Mezarlıklar tüm kültürlerde olduğu gibi Türklerde de ürkütücü hatta korkulan yerler olarak görülmüştür. Bu nedenle bu alanlara saygılı davranılması gerektiğine inanılır ve çoğu zaman duvar veya çit ile etrafı çevrilir. Gur İyesi de bu anlayışın halk inanışları içerisinde bir dışavurumudur. Öteki âlemle ilgili görünen hatta anımsatan yerlere girilirken dikkatli olunmalıdır. Sümer mitolojisinde Yeraltı Dünyâsı'nın adı *Kur* olarak geçer.

Anlam: *(Gur/Gor/Kur/Kor).* Bu kök Sümerlerden bu yana yeraltı ve mezarlık gibi anlamlar içerir. Özbekçe'de *Gor* kelimesi mezar anlamına gelir. Türkçe'deki *Kurgan* (Türbe) sözcüğü ve *Korumak* fiili ile de uzak da olsa bir anlam bağlantısı bulunma olasılığı dikkate alınmalıdır. Korunan alan manası kökten çıkarılabilir.

GUTA: *Ölümcül Cin.* [TKA: **Guta**]

Tehlikeli bir ruhtur. Kalp krizlerine, felçlere ve başka ölümcül rahatsızlıklara neden olur. Macar mitolojisinde yer alan bir varlıktır. Sözcük sesbiçim olarak Altay dilleri ile uyum göstermektedir ancak etimolojik olarak yeterli bağlantı yoktur.

GUYUK: *Canavar.* [TKA: **Guyuq**]

Eşdeğer: GÜYÜK, KUYUK, GUYUH

Vahşî hayvan. Olağanüstü, bazen de çok büyük yırtıcı canlı. Değişik biçimlerde tasvir edilir. En yaygın betimlemeye göre karanlıkta çöllerde ve mezarlıklarda ortaya çıkar. Çok iridir. Gündüzleri yeraltına inebilir veyâ mezara girebilir. Daha çok geceleri görünür. Fakat bunların dışında her tür sıradışı, korkunç somut varlığı içeren bir anlamı vardır. Yöresel ve yerel canavar motiflerine rastlanır. Canavarlar insanlara ve medeniyete düşman varlıkları temsil ederler, ayrıca yıkıcılığı simgelerler. Ruhsal olarak da insansı vasıflardan uzak olmayı, acımasızlığı, içgüdülerle hareket etmeyi, yıkıcılığı barındırırlar. Sözcüğün alâkalı göründüğü bir yaratık olan *"Guc"* adlı obur dev o kadar iridir ki, tuttuğu balığı Güneş'e doğru uzatıp pişirerek yer.

Anlam: *(Guy/Kuy/Kıy). Kıymak* (öldürmek, acımadan öldürmek) anlamını taşır. Moğolca *Güy*, koşmak ve kaçmak mânâsını içerir. *Kuyu ve Kuytu* sözcükleri ile de uzaktan etimolojik bir bağlantısı bulunur ve karanlık yerlerde veyâ yeraltında yaşamaları ile alâkalıdır. Oğuz Kağan destanındaki *Kıyant/Kıyat* adlı yaratıkla da etimolojik olarak alâkalıdır. Yine de sözcüğün etimolojisinin tam olarak netleşmemiş olduğu söylenebilir.

[TKA: **Gün Ana**]

GÜN ANA: *Güneş Tanrıçası.*

Eşdeğer: KÖN ANA, KÜN ANA

Göğün yedinci katında oturur. Bazı ön Asya kültürlerinde dişil olarak algılanmıştır. Günümüzde özellikle Anadolu'da kızlara *Güneş* adının verilmesinin nedenlerinden birisi de budur. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, Türkçe'de "Ana" kavramını akla getiren "Anadolu" sözcüğü de ilginç bir tesâdüf eseri, eski Yunan dilinde "Güneş'in doğduğu yer" demektir. Ziyâ Gökalp şöyle demektedir:

> *Eski Türk telakkîsine göre, Hâkan'la Hatun gök ile yerin evlatlarıydı. Güneş Ana ile Ay Ata onların gökyüzündeki temsilcileri idi. Hâkan'ın mümessili olan Ay Ata, gökyüzünün altıncı katında, Hatun'un mümessili olan Gün Ana ise daha üstte, gökyüzünün yedinci katında idi.*

Anlam: *(Gün/Kün/Kön).* "Gün" Türkçe'de 24 saatlik bir zaman dilimini ve *Gündüz* vaktini ifâde eder. Ayrıca *Güneş* demektir (*"Gün doğdu,"* örneğinde olduğu gibi). Moğolca'da *Gün* kelimesi derin/derinlik demektir. *Gön/Kön* ise eski Türkçe'de deri mânâsı taşır ve gerçekte derinin güneşte renginin yağızlaşmış biçimini ifâde eder. *Güney* sözcüğü ise ışık alan taraf demektir. Sözcük kökünde zamanın geçişi mânâsı da vardır (*Güngen* kelimesi saat demektir).

Açıklama: Türklerde Gün (Güneş) dişil olarak algılanır. Bu nedenle Türklerde **"Gün Ata"** tâbiri pek yaygın değildir. Fakat Yer ve Gök birbirinden ayrışmadan önce birlikteyken herşey zıddını da ihtivâ ettiği için Gün Ata'nın da orada var olduğu söylenir.

[TKA: **Gün Xan**]

GÜN HAN: *Güneş Kağanı.*

Eşdeğer: KÜN HAN, KÖN HAN

Oğuz Han'ın göksel olan ikinci eşinden doğan oğludur. Yeryüzünün yaşam kaynağı olan ışıkları sebebiyle Güneş'e duyulan hayranlığın mitolojik dışavurumudur. Gün Han'ın ongunu Laçın (Şahin) kuşudur. Diğer kuşları avlamakta kullanılır. Gün Han altın bir otağ (çadır) kurdurur. Sağ tarafına kırk kulaç yüksekliğinden bir direk diktirir. Üzerine de altın bir tavuk koydurur. Çünkü altın, Güneş'in mecâzi bir sembolüdür. Altay inançlarında "Kündüz" adlı Ruh Tanrısı iyi ruhları aydınlığa (cennete) taşır. ***Not:* Gün Ata ile karıştırılmamalıdır.**

[TKA: **Güneş**]

GÜNEŞ: *Işık Kaynağı.*

Eşdeğer: 1. KÜNEŞ 2. KUYAŞ, KOYAŞ

Moğolca: NAR, NARA

Tüm kültürlerde verdiği ısı ve yaydığı ışık onun en önemli gücü olarak görülmüştür. Yeryüzüne gönderdiği ışıklar yâni yaşam enerjisi nedeniyle Türk kültüründe Güneş'e saygı duyulur ve hayat verici bir unsur olarak kabul edilir. Bu nedenle Türk halk inanışına göre Güneş'in doğduğu yön saygıyı hak eder. Avrupa ve Batı medeniyeti *"Eks Oriente Luks"* ("Işık Doğudan Yükselir" yâni uygarlığın kökeni Doğu'dadır) diyerek aynı anlayışı farklı bir biçimde vurgulamışlardır. Türkler doğan Güneş'i üç veyâ dokuz kez selamlarlar. Hâkanın çadırın kapısı doğuya bakar. Evlerin kapıları hep doğuya açılır. Türklerde Güneş sıcağın (Ay ise soğuğun) sembolüdür. Güneş'in doğuş ve batış vakitleri Türk kültüründe tehlikeli zamanlar olarak algılanır ve "*Şer Karışan Vakit*" adı verilir ve günbatımını izlemek pek iyi karşılanmaz. Örneğin Sibirya inançlarında **Sımıl** (veyâ *Imıl ve Sımıl*) adı verilen varlıklar akşam ve sabahları (günbatımı ve doğumunda) ortaya çıkıp, insanlara musallat olurlar eski Türkler saygı duydukları için doğan Güneş'i sabahları üç veyâ dokuz kez selamlarlardı. Hâmile kadın rüyâsında Güneş görürse kızı olur. Efsânelerde kötücül varlıklar Güneş'i boğmaya çalışır, batarken kızıla boyanmasının nedeni budur. *"Gün ışığı görmeyesin"* gibi bedduâlara halk kültüründe sıklıkla rastlanır.

Anlam: *(Gün/Kün).* Günü oluşturan, günün kaynağı demektir. *Gündüz* ve *Gün* kelimeleri ile aynı kökten gelir. Zamanı ölçmeye yarayan aygıt olan Güneş saatine *Güngen* denilmiştir.

GÜREŞ: *Söylencesel Spor.* [TKA: **Güreş**]
Eşdeğer: 1. KÖREŞ, KÜRÖŞ, GÖREŞ, KÜREŞ, KURAŞ 2. GÜLEŞ
Belirli kurallar içerisinde iki kişinin birbirinin sırtını yere getirmeye çalışmasıdır. Güreşçi veyâ *Güreşmenler* (Pehlivanlar) Türk kültüründe önemli bir yere sâhiptir. Anlatılarda kahraman, evleneceği kızla güreşir ve yener. Yiğitler altı yaşındayken güreşmeye ve büyüklerini yenmeye başlarlar. Manas destanında yer alan Koşay Han gelmiş geçmiş pehlivanların en iyisi olarak kabul edilir. Hannâme'de ise Uluğ Arslan Han pehlivanların atası olarak yad edilir. Bu pehlivan tam 1200 yaşındadır. Güreş kelimesinin köken olarak efsânevî Türk hâkanı *Gür Han*'ın ismi ile benzeşmesi de dikkat çekicidir.
Anlam: *(Gür/Kür).* Güreş sözcüğü güçlerin karşılaştırılması demektir. Güç, bolluk, bereket, çokluk, fazlalık anlamı taşır. Bu bağlamda bereket töreninde oynanan oyun demektir. *Gürke/Görke* sözcüğü gök gürlemesi mânâsına gelir.

-H-

HAÇ ANA: *Vaftiz Annesi.* [TKA: **Xaç Ana**]
Hıristiyan Türklerde vaftiz töreni ile birlikte ortaya çıkan mânevî annelik.

HAÇ ATA: *Vaftiz Babası.* [TKA: **Xaç Ata**]
Hıristiyan Türklerde vaftiz töreni ile birlikte ortaya çıkan mânevî babalık.

HADUR: *Savaş Tanrısı.* [TKA: **Xadur**]
Eşdeğer: HADOR, HODUR
Macar savaş tanrısı. Macarların eski inanışlarında bir savaş tanrısı olduğu kadar, ateş tanrısı olarak da bilinir. Macar mitolojisinde, *Aran Ata* (Arany Atya – Altın Baba) ve *Hajnal Ana* (Hajnal Anya – Şafak Anne) adlı tanrı ve tanrıçaların üçüncü oğludur. *Nap Kiraly* (Güneş Kralı) ve *Szel Kiraly* (Yel Kralı) adlı kardeşleri vardır. Cennet'te, Yaşam Ağacı'nın üstünde Arany Atya'nın bir kalesi vardır. Onun altında (gökyüzünde) Nap Kralı'nın "Altın Orman"ı ve daha aşağıda da (yeryüzünde) Yel Kralı'nın "Gümüş Orman'ı bulunurdu. Hadur ise en alttaki (yeraltında) "Bakır Orman"ın sâhibidir. O tanrıların demircisi olarak görülürdü. Uzun saçları ve üzerine giydiği bakırdan bir zırhı bulunur. Eski Macarlarda savaşlardan önce Hadur için beyaz aygır kurban etme alışkanlığı vardı. Bakır Macar kültüründe kutlu bir metal olduğundan, saf bakırdan yapılmış silahları vardır. Onun kendi yapmış olduğu "Tanrı'nın Kılıcı" adı verilen efsânevî silah Attila tarafından bulundu ve onun iktidarı, fetihlerdeki başarıları böylece güvence altına alınmış oldu. Savaş tanrısı Hadur'un kendi yaptığı "Tanrı'nın Kılıcı" adı verilen efsânevî silahın bir insanın kullanamayacağı kadar büyük olduğu söylenir. **Hadur'un Kılıcı** (bâzen *Mars'ın Kılıcı*) Attila tarafından bulunarak yanında taşıdığı efsânevî silahtır. Onu ele geçiren kişinin hiç yenilmeyeceğine hatta Yeryüzü'nün egemenliğini ele geçireceğine inanılır. Batılı târihçiler ve özellikle Priscus ve Jordanes üzerinden aktarılan hikâyeye göre bir çoban, sürüsünden bir ineğin aksadığını fark etmiş ve hayvanın ayağını neyin kestiğini anlamak istemiştir. Çoban kan izlerini tâkip ederek, toprağa gömülü kılıcı bulur. Kılıcın çok eski olduğu rahatlıkla anlaşılabildiği halde tek bir pas lekesi bile yoktur ve çoban durumu Attila'ya bildirerek bulunduğu yerden çıkarmasına vesîle olur. Başka bir rivâyete göre ise çoban kendisi çıkararak Attila'ya hediye etmiştir. Romalılar bu kılıcın kendi savaş tanrıları Mars'a âit olduğunu düşünmekteydiler. Ancak motif Türk (Ural-Altay) kökenlidir çünkü ineğin ayağını kesebilmesi için kılıcın yere tersine saplanmış olması gerekir ki bu tamamen Asya kökenli bir anlayıştır. Diğer kültürlerde kılıç yere normal olarak kabzası yukarda olacak biçimde saplanmış olarak bulunur. Anlatılanlara göre, kılıç ölünce Attila ile birlikte gömülmüştür. Kimilerine göre ise; Katalanya düzlüğü savaşında, Aetius ile çarpışırken kılıcın kırıldığı rivâyet edilir. Bu olaydan sonra Attila duygusal bir çöküntü yaşar ve belki de, sonraki yıl bu yüzden Papa'nın ile anlaşarak Macarya'ya geri döner. Fakat Attila ile ilgili olarak bu anlatılanlar tarihsel olarak ispatlanabilmiş değildir. Fakat romanlar hatta filmler içerisinde ele alınmıştır ve ilgi çekici bir konudur. Bu efsane üzerinden türeyen anlatılarda kılıcın kaybolduğu ve yeniden bulunabileceği de öne sürülür.

HAKAN: *İmparator.* [<u>TKA</u>: **Xâqan**]
<u>Eşdeğer:</u> HAGAN, HOKON
<u>Moğolca:</u> KAĞAN, KAGAN
Birleşmiş hanlıklardan oluşan ülkeyi, birden çok topluluğu yöneten kişi. Hâkan sözcüğü Türk ve Moğol devlet geleneğinde imparatorlara verilen ünvandır. Kralların kralıdır. "Hâkan" ve "Kağan" sözcükleri aynı manayı ihtivâ etmekte olup ses değişimine dayalı bir farklılık vardır. Osmanlı pâdişahları da bu unvanı kullanmışlardır. Türk târihinde yer alan Karahan Devleti'ne diğer uluslar *Hâkanya* adını vermişlerdir. *Hâkan ve Hatan* sözcükleri ise hükümdarı ve karısını ifâde eden bir ikilidir.
Anlam: *(Han/Kan).* Soy ve soyluluk anlamları içerir. *Han* sözcüğü ile bağlantılıdır. Ayrıca *Kan* kelimesi ile de aynı kökten gelir.

HALAY: *Tören Dansı.* [<u>TKA</u>: **Xalay**]
<u>Eşdeğer:</u> ALAY
<u>Eşanlam:</u> YALLI, ALLI
Kökleri mîlattan önceki dönemlere ve hattâ târih öncesi çağlara uzanan bir oyundur. Al inanışı ile ilişkilidir. Yaşamın enerjisini, döngüyü, dayanışmayı, devinimi ve ritmi içerir. Çünkü hareketsizlik ölümü çağrıştırdığı için genel olarak her tür dans insanoğlunun ölüme karşı başkaldırısını simgeler. Al (Hal) sözcüğü üzerinden kızıl renkle (bu bağlamda ateşle) yâni yaşam enerjisiyle bağlı olması bu oyuna verilen önemi göstermektedir. Ayrıca *Elley (Allay)* adlı ilk ata ile de bağlantılı görünmektedir. Azerbaycan'ın Kobustan bölgesindeki eski çağlara âit kaya resimlerinde el ele tutuşmuş dans eden kalabalıkların figürleri çizilmiştir. *Yallı*, Azeri halk kültüründeki önemli bir oyundur. Evrenin sonsuz döngüsünü ve yaşamı simgeleyen bir daire boyunca dizilmiş olan oyuncular, durup devam ederek dönerler. İlerleyen kısımlarda ise dağılarak kaçışırlar ve beklenmedik bir anda yere uzanırlar.
Anlam: *(Al/Hal/Yal).* Birlik hâlinde oynanan oyun demektir. Topluluk ve ateş anlamları içerir. Moğolca *Halah* fiili serbest bırakmak, rahatlatmak mânâlarına gelir. Mançuca *Hala* fiili de aynı içeriği ihtivâ eder. Halayın, Al/Hal ruhuyla olan alâkası *Yallı* adında bile görülebilir. *Yalın/Yalgın/Yalım* Türkçe'de alev mânâsı taşır. Ayrıca *Alay* (ordu birliği) sözcüğü ile doğrudan bağlantılıdır. *Halay* kelimesinin ateş töreniyle bağlantılı olarak "Ateş Dansı" anlamını içerdiğini öne süren görüşler vardır.

HAL DİLİ: *Ters Lisan.* [<u>TKA</u>: **Xal Dili**]
<u>Eşdeğer:</u> AL DİLİ
Tersine bir dildir. Arapça ve Osmanlıca "Lisan-ı Hâl" (Hâl dili) ile karıştırılır hattâ anlam kayması ile özdeş hâle gelmiştir. Dilsizler hattâ sınırlı koşullarda tüm insanlar işâret dili de kullanabilirler. Ancak "Lisan-ı Hâl" bir işâret dili de değildir. Bu kavram bir şeyin görünüşü ile bir mânâ ifâde etmesi demektir. Varlığın kendi yapısından algılanan çıkarımları da içerir. Bu bağlamda düşüncelerini duruşuyla, davranışlarıyla sessizce (sesli dil kullanmadan) anlatmaktır. Halk kültüründeki inanışa göre öte dünyâ varlıklarının yaşayışları, görünüşleri ve dilleri bu dünyânın tam tersidir. Öte dünyâ bu dünyânın zıttı ve şekil olarak de ters biçimlisidir. Örneğin, ruhsal varlıkların ayakları ve/veyâ başları tersinedir. Ayrıca onlarla iletişim kurabilenlerin (meselâ şamanların veyâ masal kahramanlarının) dediklerini yaptırabilmeleri için anlam ve/veyâ biçim olarak tersen konuşmaları gerekir. Meselâ onlara "Git" demek için "Gel" demek gerekir veyâ bâzen de sözcüğün yada cümlenin tersten okunması lazımdır. Amerikan kovboy filmlerinde bir dönem yerli dillerini filmlerde kullanmak yerine, bu zahmete girmemek için İngilizceyi tersten okutarak kotaran yönetmenlerin uygulamalarını da akla getirmektedir. Çünkü bu anlayış kendinden olmayanı karşıt olarak algılamanın bir sonucudur.

Anlam: *(Al/Hal).* Türkçe kökler aldatmak, kandırmak ve kızıl renk anlamlarını içerir. Çuvaşça'da *Hallap* efsane, masal; *Halaplah* sözcüğü *Mitoloji* demektir. Arapça "*Hâl*" (durum, vaziyet) kelimesiyle benzeşmesi nedeniyle "beden dili", "ruh hâli" gibi kavramları da içermeye başlamıştır.

HAN: *Kral.* [TKA: **Xan**]

Eşdeğer: GAN, HON, KHAN

Moğolca: KAN

Bir ülkeyi, bir topluluğu veyâ bir boyu yöneten kişi. Mitoloji de tanrıların da sıfatı olarak kullanılır. İlk çağlarda Han aynı zamanda topluluğun dini önderidir. Topluma baş-şamanlık yapan kişidir. Ata Ruhları adına törenler düzenler. Tahta çıktığında ise bir keçe üzerine oturtulup dokuz kez doğudan batıya doğru çevrilir. Bu onun göğe çıkmasını, göğün dokuz katını aşıp Tanrı'ya ulaşmasını ifâde eder. Doğal olayların önderden kaynaklandığı düşünülür. O doğaya etki edebilir. Daha sonraları bu durum biraz daha soyutlaştırılıp, kötü yöneticinin bereketsizliğe, iyi olanın ise bolluğa sebep olacağı inancı hâline dönüşmüştür. Devletin gücü hâkanın ne kadar kutlu olduğuyla ilgilidir. *Buyrultu/Buyruldu* (emirnâme) veyâ *Yarlıg/Yarlık* (ferman) adı verilen emirleri ile toplumu düzenler ve bu kavramlar masallarda da sık sık yer alır. Türklerde *Han ve Hanım*, Moğollarda ise *Han ve Hatan* hükümdarı ile karısını ifâde eder. Bâzen "Beg/Beğ/Bey" sözcüğü de Han anlamında kullanılsa da aslında bu unvan daha düşük bir hiyerarşik düzeydedir ve kimi zaman il, ilçe yöneticileri kastedilir:

*** Beğ:** Ağa, vali, prens. *(İlbey: Vali)* *** Begüm:** Hanımağa, prenses. *(İlbegüm: Vali Karısı)*

Anlam: *(Han/Kan/Gan).* Kral demektir. Soy ve soyluluk anlamları içerir. Moğolca, Tunguzca, Mançuca ve Türkçe'de küçük ses farklarıyla hep aynı anlamı taşır. Moğolca'da *Han* kelimesi Gök mânâsını da içerir. Sözcük *Kan* kelimesi ile yakından ilgilidir. Kan hayat verici bir güç olarak ve nesilden nesile aktarılan bir yaşam ve kalıtımsal özellik taşıyıcısı şeklinde düşünülür. Bu bağlamda Han aslında kanında soyluluk taşıyan, otorite gücünü soyundan alan kişi demektir.

Han Ünvanı Taşıyan Önemli Târihsel Kişiler

Türk-Moğol ve Macar târihinde gerçekten yaşamış olan ancak adı söylencelere giren ve olağanüstü özellikler yüklenen belli başlı Han'lar şu şekilde sıralanabilir:

Abılay Han, Almos Han, Alparslan Han, Arpad Han, Aşbara Han, Atıla Han, Baygu Han, Bilge Han, Bögü Han, Buğra Han, Bumın Han, Cengiz Han, Çağatay Han, Çağrı Han, Edigey Han, Girey Han, İstemi Han, Karaman Han, Kubılay Han, Mehmed Han, Mete Han, Ögedey Han, Salçuk Han, Saltuk Han, Şu Han, Temür Han, Toktamış Han, Tuğrul Han, Tuman Han, Ügyek Han.

HANIM: *Kraliçe.* [TKA: **Xanım**]

Eşdeğer: KANIM, HONIM, HONİM

Moğolca: 1. HATAN, KATAN 2. HATUN, KATUN

Bir ülkeyi, bir topluluğu veyâ bir boyu yöneten kadın. Mitolojide tanrıçaların da sıfatı olarak kullanılır. Hanım (Kraliçe) sözcüğünün türeyişi şu şekilde anlatılır. Mete Han (Moğollar ise bu olaydaki kişinin Cengiz Han olduğunu söylerler) gelip kendisine saygı sunan herkesin "*Han'ım"* şeklinde hitap ettiği bir ortamda, içeri giren eşini görünce; "*İşte bu da benim Han'ım,"* der. O günden bu yana kadın yöneticilere "Hanım" denir. Etimolojik olarak doğruluğu tartışılsa da, sosyal hayat algısı olarak kadının eski Türklerdeki bu önemli konumu tartışılmaz bir gerçektir. Türklerde *Han ve Hanım*, Moğollarda ise *Han ve Hatan* hükümdarı ve karısını ifâde eder.

Anlam: *(Han/Kan).* Kraliçe demektir. Soy ve soyluluk anlamları içerir. "Han" kelimesinden türemiştir ve dişil biçimidir. (Benzer bir türetiliş de *Beg/Beğ*/Bey'den gelen *Begüm* sözcüğünde görülür.)

Hanım Ünvanı Taşıyan Önemli Târihsel Kişiler
Süyünbike Hanım, Emese Hanım, Türkan Hanım, Çeçek Hanım, Tomris Hanım, Ipar Hanım, Mama Hanım, Börte Hanım, Kösem Hanım.

HARA: *Ay Tanrısı.* [TKA: **Xara**]
Eşdeğer: SARA
Oğuz Han'ın soyunun Hara'ya kadar gittiği anlatılır. Göğün altıncı katında oturur. Gerçekte Oğuz Han'ın babasının adı *Kara Han* iken bazı kaynaklarda "Ay" olarak gösterilmesi bu kelime benzeşimi nedeniyledir. Yâni Oğuz Destanı Buryat-Moğol kültürüne geçerken Türkçe "Kara" kelimesi Buryatça "*Hara*" (gırtlaksı "H" ile Xara, Khara) olarak algılanarak bu dildeki Ay mânâsında düşünülmüştür. Urartu mitolojisinde özellikleri tam olarak tespit edilememiş olan "Hara" adlı bir tanrı vardır.
Anlam: Buryatça'da "*Hara*" (Moğolca "Sara") Ay demektir. Kelime kökünde aydınlık ve sıcaklık mânâsı vardır. Moğolca *Sara* biçimi Türkçe *Sarı* kelimesi ile aynı kökten gelir.

HARSA: *Kuduz Cini.* [TKA: **Xarsa**]
Kuduz köpekleri ve saldırgan inekleri vardır. Kendisinin ve hayvanlarının gözleri kurumuştur. Hayvanlarda kuduza neden olurlar. Yaşadıkları yerler çok soğuktur. Onu gören kişiler soğuk su dökmüş gibi titretirler. Yeni doğmuş bebekleri yerler ve beşikleri bozarlar. Çok çirkindirler.

Açıklama: Kuduz hastalığına pek çok hayvan türü yakalanabilmesine karşın yeryüzündeki çoğu toplumda bu hastalık ilk olarak köpek ile birlikte akla gelir. Ancak Türklerde öküz ve inek gibi sığır türünden hayvanlar da bu hastalığın öznesi olarak ilk başta düşünülür. Asya Türkçesindeki yaban öküzü mânâsına gelen *Kutuz/Kotuz* sözcüğü ile *Kuduz* kelimesi arasındaki bağ bu açıdan ilgi çekicidir.

HARKIT: *Baca Cini.* [TKA: **Xarqıt**]
Eşdeğer: KARKIT, KARIKIT
Bacadan torba sarkıtarak çocukları kaçırdığı söylenir. Genellikle çocukların bazı tehlikeli davranışlardan kaçınmalarını sağlamak için başvurulan ve hakkındaki anlatılardan bu yönde yararlanılan bir varlıktır. Halk ağzında kullanılan bir tekerleme, *"Harkıt! Bacadan torbanı sarkıt. Çocukları al da kaçırt…"* şeklindedir. Bu torbanın içerisinde bâzen çocukları kandırmak için şeker ve hediyeler yer alır. Bu bağlamda Ayaz Ata (Noel Baba) kişiliğinin olumsuz yansıması olarak görülebilir. Bâzen çocuklara hediyeler getiren iyi niyetli bir varlık olarak anlatılsa da, genellikle bu hediyeleri bacadan aşağı sarkıtan ve içine giren çocukları torbasına alıp kaçıran gizemli bir varlıktır.
Anlam: *(Kar/Har).* Sözcük *Karımak* (yaşlanmak) ve *Karı* (ihtiyar) sözcüklerinden türemiştir. *Kart* (yaşlı) kelimesi ile de bağlantısı vardır. *Harkıt* sözcüğü Kıbrıs Türkçesinde kapı direği mânâsı da taşır.

HAYDUT: *Harami.* [TKA: **Xaydut**]
Eşdeğer: 1. AYDUT 2. HAYDUK, HAJDUK, AYDUK, GAYDUK
Yol kesici, soyguncu, eşkıya. Aynı zamanda bir masal ve efsâne motifi olarak edebiyatta yer alır. Balkan halk anlatılarında zenginden çalarak yoksula veren ve adaletsiz yönetime karşı başkaldırıyı da simgeleyen Hayduk/Hajduk bir kahraman olarak betimlenir. Macarlarda bu adla efsâneleşmiş -Türklerdeki Efe benzeri- kişiler vardır. Gerçekte ise kanundışı işler yapan, soyguncular için kullanılan olumsuz içeriğe sâhip bir tâbirdir. Macar paralı askerlerini ifâde etmek için de kullanılan bu terim Boşnakça'da ve Hırvatça'da eşkıya mânâsına gelir. Özellikle Ortadoğu masallarının da etkisiyle *Kırk Kırk Harami* motifi, halk öykülerinin ve masallarının vazgeçilmez unsurlarından biri hâline gelmiştir.

Anlam: *(Hay).* Kökeni kesin olarak tespit edilemese de Macarca *Hajduk* biçiminin Ural-Altay kaynaklı olduğu kesindir. Macarca'da *Hajdo* (çoban) kelimesiyle ilişkilendirilir. *Hayduk/Hajduk* biçimi Macarca'da, Bulgarca'da, Arnavutça'da ve Slav dillerinin tamamında ortak bir tâbir olarak yer alır. Türkçe'nin değişik lehçelerinde dağ mânâsına gelen *Kaya/Kayah/Hayah/Heyeh/Heye* sözcükleri de haydutların dağlarda yaşamasını çağrıştırır. Ukraynaca *Haydamak* kelimesi de eşkıya anlamına gelir.

HEVEL: *Güneş Tanrıları.* [TKA: **Hevel**]
Çuvaşların inançlarına göre Güneş'i simgeleyen bu tanrılar eril ve dişil olmak üzere iki farklı varlıktır:
1. Hevel Eşşe: Gün Ata (Güneş Babası) ve **2. Hevel Emişe:** Gün Ana (Güneş Annesi).
Anlam: Çuvaşça'da Güneş demektir. Batı dillerindeki "Helios" adlı Güneş tanrısının adını akla getirir.

HIBILIK: *Boğucu Cin.* [TKA: **Xıbılık**]
Eşdeğer: 1. HIPILIK, HİBİLİK, HIBILIH 2. GIBILIK, GIBILIH
Kötücül bir varlıktır, genellikle yalnız bir kadın kılığına girer ama kadın erkek ayırmadan herkesi rahatsız eder. İnsanların göğsüne çöker ve soluğu kesilene kadar boğazını sıkar. Uykudayken üzerine bastığı kişi yerinden kıpırdayamaz, dili tutulur. Kedi şeklinde görünür. Karanlıkta sessizce kaybolup gider. Bâzen ölümlere neden olur. Yakalanacak olursa kurtulmak için yakalayan kişiye bolca altın verir. Başında sihirli bir börk (şapka) vardır. O şapkayı ele geçiren kişinin zengin olacağına inanılır.

HINKIR: *Yamyam Canavar.* [TKA: **Xınqır**]
İnsana benzeyen bir yaratıktır. Fakat göbeğinde bulunan bir torbanın içinde yavrusunu taşıdığı söylenir. Yakaladığı insanları önce boğarak öldürür sonra da yer.

HIRTIK: *Orman Cini.* [TKA: **Xırtıq**]
Eşdeğer: KIRTIK, HIRTIH
Yakaladığı insanları boğarak öldüren sonra da yiyen bir canavar olarak tanımlanır. Üst kısmının insan görünümlü, ayaklarıyla bacaklarının ise hayvan biçimli olduğuna inanılır. Bedeni tüylerle kaplı, ayakları terstir. İnsan kılığına girer, tuzağına düşürdüğü kişilerle konuşarak orman yada akarsu kıyısına götürüp öldürür. Karanlıkta ortaya çıktığı için ondan korunmanın tek yolu ateş yakmaktır. Onun yaklaştığından kuşkulanan kişi kendi bedeninin çevresinden ve ayaklarının altından ateş geçirmelidir. Öykünmeci (taklitçi) bir varlık olan Hırtık bu davranışı yineleyince tüyleri yanmaya başlar ve kaçarak kendisini suların içine atar. Hırtığın koşturduğu atlarını sabahları yorgun bir halde bulan kişiler eyerlerine veyâ sırtına yapıştırıcı maddeler (özellikle reçine veyâ bal) sürerler. Böylece bu hayvana binen Hırtığın tüyleri oraya yapışır ve inerken bu tüyler kopacağı için canı yanar. Hırtık bundan sonra o hayvanı artık rahat bırakır. Akarsularda yaşadığına inanılar bir türüne *Çay Hırtığı* da denilmektedir.

HIZIR: *Hızır Peygamber.* [TKA: **Xızır**]
Eşdeğer: HIDIR, KIDIR, HİZİR, HİZR
Zor anlarında insanların yardımına koşan, başkalarının kılığına bürünebilen, olağanüstü özellikleri olan ulu ve kutlu bir kişi veyâ kimi görüşlere göre bir peygamberdir. Kuran-ı Kerim'de adı doğrudan geçmez. Peygamber olduğu da belirtilmez fakat bu yönde işâretler olduğu söylenir. Tüm Ortadoğu'da tanınan ve dinsel kökeni de bulunan bir kişidir. Ölümsüzlüğü aradığı söylenir. Ölümsüzlük suyunu içtiği için ölüp yeniden dirilebilir. Duâ ettiğinde veyâ verdiği bir elma yenildiğinde kısır kadınların çocuğu olur. Bilgelik ve hikmet sâhibidir. Elbiseleri yeşildir. Bu anlamda doğayı simgeler. Havada dolaşır, su üstünde yürür. Kılıktan kılığa girebilir. Doğadaki varlıklara söz geçirebildiğine inanılır.

İnsanlara göründüğünde, kendini tanıtmadığı müddetçe kimse onun gerçek kimliğini bilemez. İnsanları sınavdan geçirir, bâzen bir derviş, bâzen bir yoksul kılığına bürünür. Aç olduğunu söyler, su ister; bu isteklere iyilikle karşılık verenleri ödüllendirir, tam tersine kendini kovup kötü söz söyleyenleri cezâlandırır. Türk inanışına göre savaşlarda kurt kılığına komutana görünür. Yaraları iyileştiren ilaçlar yapar veyâ içeriklerini tarif eder. Bâzen kör olarak betimlenir ama göze ihtiyacı yoktur, çünkü o kalp gözüyle herşeyi görür. Anadolu'da adı sıklıkla kıtlık zamanında bolluk ve bereket getirdiği söylenen İlyas Peygamber ile birlikte anılır. Hıdır-Ellez (Hızır-İlyas) kutlamalarının kökeni bu anlayışa dayanır. Adının anlamı Arapça'daki *"Hadra"* (Yeşil) kelimesiyle bağlantılıdır. Sümerlerdeki "Hasısatra" ile aynı kişi olduğunu iddia eden araştırmacılar vardır. Türklerde **Hızır Ata** da denir.

Açıklama: *Kakava,* Anadolu'da yaşayan Roman / Çingene vatandaşların inancına göre geçmiş çağlarda Mısır'dan kurtuluş günlerini temsil eden bir kutlamadır. 6 Mayıs günü kutlanır ve Hıdır-Ellez kutlamaları ile aynı güne denk gelmesi ilgi çekicidir. Özellikle Trakya kentlerinde bu kutlamanın yapıldığı bazı yöreler hâlâ mevcuttur. Bu inanış kökenlerini büyük oranda Mısır ve Ortadoğu'dan alır. Eski Mısır'da Koptlar (Kıptiler) ile birlikte yaşayan bir halkın varlığından bahsedilir ki, bunlar Çingenelerdir. Yaptığı zulümden kaçmaya çalışan bu halkın peşine düşen Firavun ve askerleri sularda boğulup ölürler. Çingene halkının bir kısmı denizin öteki tarafına geçmeyi başarıp Dünyâ'da dolaşmaya başlarken, diğer kıyısında kalanlar ise kutlu bir kişinin çağlar sonra tekrar gelip kendilerini kurtaracağına inanırlar. O günü simgeleyen 6 Mayıs sabahı Çingeneler akarsulara inerler, ateş üstünden atlar, müzik çalar, dans eder ve eğlenirler. Kızıldeniz'i geçişi temsilen derelerden, ırmaklardan geçerler. Bu efsânede dikkati çeken husus tıpkı Hz. Mûsa'nın önderliğinde İbrânilerin Kızıldeniz'i geçmesine birebir benziyor olmasıdır. Bu yöndeki en mantıklı açıklama Çingenlerin de onlarla birlikte bu yolculuğu yapmış olmasıdır. Târihsel veriler Çingenelerin Dünyâ'ya Mısır'dan yayıldığını işâret etmektedir.

HORTDAN: *Vampir-Zombi.* [TKA: **Xortdan**]

Eşdeğer: HORTAN, HIRTDAN

Ölüp tekrar dirilen varlıktır. Azerice'de "vampir" mânâsı taşır. Azeri halk inancında kendine özgü bir vampir türüdür. Bazı yönleri bütünüyle Türk kültürüne özgü olsa da Batı toplumlarının inanışlarına çok benzeyen bazı özellikleri de mevcuttur. İnsanların kanını emer, içlerinde büyür. Ölüm veyâ hastalık (özellikle vebâ) saçan kambur bir yaşlı kadın (veyâ bâzen yaşlı bir erkek) şeklinde düşünülür. Hortdanların geceleri dolaştığı söylenir. Türkçe'deki "Hortlak" sözcüğü ile etimolojik olarak yakından alakalıdır ve kavram olarak da benzer yönleri bulunur.

HORTLAK: *Zombi.* [TKA: **Xortlak**]

Eşdeğer: 1. HORTDAK 2. HORTAN, HORTDAN

Yaşayan ölü veyâ mezardan çıkan ölü demektir. Ölüp tekrar dirilen, cansız olduğu halde hareket edebilen varlıktır. İnanışlara göre gece mezardan çıkarak sırtında kefenle gezinen, yaşayan bir ölüdür. Pek çok toplumda yaşayan ölü anlayışına dayanan varlıklar mevcuttur. Hattâ bir dönem popüler kültürde korku filmlerine konu olmuşlardır. Bu varlıkların ruhlarının olmadığı yalnızca birer ceset oldukları ise yaygın bir kanıdır. Mezardan çıkma olgusunu, ölmeden (öldüğü sanılarak) gömülme ve tekrar dışarıya çıkma ile açıklamaya çalışmak yeterli değildir. Belki bu yöndeki, ölmeden gömülmeye yönelik bir korku ile bilinçaltı bağlantısı kurulabilir. Yine de *Hortlak/Hortdan* motifi farklı kültürel algılarla bağlantılıdır. Yapılacak bilimsel bir çözümleme ile *Hortlak* inanışından ölmüş olan kişinin artık bu dünyâya âit olmadığı, bunun yakınları tarafından kabullenilmesi gerektiği sonucu dahi çıkarılabilir.

Açıklama-1: Dünyâ'da, özellikle de Avrupa'da, yaşadıkları dönemde tanınmış kişilerin, öldüğü sanılarak gömüleceği korkusunu taşıdıkları için buna engel olmak maksadıyla aldıkları önlemleri içeren vasiyetler dâhi vardır fakat bu korku mezardan çıkan ölülerle ilgili efsaneleri açıklamak için yeterli bir izahat değildir.

Açıklama-2: İstanbul Rum halkının inanışına göre mezarlıkta geceleri beyaz bir gelinlik giyerek ortaya çıkan güzel genç bir kadın kendisiyle göz göze gelen erkekleri câzibesiyle mezarın içerisine çekerek öldürmektedir. Bu varlık geceleri beyaz bir gelinlikle ortaya çıkan (veyâ beyaz bir ata binen) olağanüstü güzellikte genç bir gelindir ve kendisine "Nife" adı verilir ("Nife" sözcüğü Rumca "Gelin" anlamına gelir). İnsanları mezara çeker. Bu kadın genellikle intikam için yeryüzüne dönen bir varlıktır. Bu varlıkla ilişkilendirilen bazı öykülerde hâmile iken terkedilen bir kadın veyâ evlenme vaadiyle kandırılan bir kız hastalanıp ölür ve daha sonra ruhu huzura kavuşmadığı için geri döner. Kimi anlatılarda ise gelinliğin veyâ duvağın gece çalındığını gören acılı aile çamurlu ayak izlerini tâkip ederek kızın mezarına kadar ulaşırlar.

HORTLAMAK: *Mezardan Çıkmak.* [TKA: **Xortlamak**]
Eşdeğer: HORTDAMAK, HIRTDAMAK, HIRTLAMAK
Ölünün mezardan çıkması ve dolaşmasına denir. Anadolu'da pek çok yörede mezarından çıkıp evindeki odasına gelen genç kızların öyküleri anlatılır. Geldiğinde ya bir eşyâsını (genellikle gelinliğini) alıp götürür veyâ birisinden intikam almak ister. Toprak döküntüleri (ayak izleri) tâkip edildiğinde onun mezarına kadar vardığı görülür. Yaşarken kötülük edenlerin, arabozucu dedikoducu insanların ölünce hortlayacağına inanılır. Bunlar hemen gömüldükleri gece mezarından kalkarak dolaşmaya başlar. İnsanlara sataşırlar, döverler, bâzen insanları kaçırırlar, ev basarlar, yol keserler. Bazı hortlaklar hayvan kılığında gezerler, ıssız kalmış evlerde, mezarlıklarda yaşarlar. Çok hızlı koşarlar, ata binebilir, silah kullanabilirler. Hortlaktan korunmak için mezarlık yakınlarından geçerken duâ okumak gerektiği yaygın bir inanıştır. Hortlayan kişilerin ahiretten, öteki dünyâdan kovulduğuna inanılır. Halk inanışına göre ölümü zor olan kişinin hortlamasının daha yaygın olduğu düşünülür. Çünkü gözü dünyâda kalmıştır.
Anlam: *(Hort/Hırt).* Hızla yerinden kalkmak demektir. Mezardan çıkmak anlamı taşır. Kelime kökünde bir yerden fırlamak, dışarı çıkmak, yeniden doğmak gibi anlamlar vardır. Kıyâmet Günü'ne bazı lehçelerde **Kirti Gün** (Gerçek Gün) adı verilir ve *Hırt/Kırt/Kirt* dönüşümü üzerinden köken olarak mezardan çıkmak mânâsı ile de alâkalı görünmektedir.

HOTOY: *Kartal Tanrı.* [TKA: **Xotoy**]
Bazı Türk boyları kartaldan türediklerine inanırlar. Ayrıca Kartal pek çok Türk kavminde kutlu bir hayvan olarak görülür. Yakutça'da kartal anlamına gelen bu sözcüğün "Kuday (Tanrı)" ile benzerliği de dikkate değerdir. Yakutlar Kutup Yıldızı'na "Hotugu Sulus" (Kuzey Yıldızı) adı verirler. Ancak anlam bu yıldıza tüneyen kartal ile de alâkalı görünmektedir.

HOTUN: *Hanımefendi.* [TKA: **Xotun**]
Eşdeğer: 1. HOTON, KOTUN 2. HATUN 3. HATAN, KATAN
Kadınlar ve kadın şamanlar için kullanılan saygı sözüdür. Eski metinlerde Tanrıçaların sıfatı olarak da geçer. Tarihi kayıtlardan Hâkanların karılarına da "Hatun" (Moğollarda "Hatan") dendiği bilinmektedir. Sogotoh Destanı'nda *Hotuna/Hotuğuna* adındaki kız Sogotoh'un karısı olarak anılır. Erkeklere ise "Toyun" *(bkz.)* denir.

HÖYÜK: *Tümülüs.* [TKA: **Höyük**]
Eşdeğer: HÜYÜK, ÖYÜK, ÜYÜK
Yığma tepe şeklindeki mezar. Farklı uygarlıklarda kral mezarlarının yığma toprak içerisinde oluşturulmasına sıklıkla rastlanmaktadır. Çok eski bir yerleşme yerindeki bir odanın veyâ kapalı bir bölmenin zamanla toprakla örtülüp tepe biçimine gelmiş hâlidir. Höyükler genelde üst üste gelmiş çok evreli yerleşim yeri birimleridir. İçerisinde genellikle Hâkan (imparator), Tigin (prens) gibi kişilerin mezarları ve değerli eşyâları bulunur. Höyükler tahtalarla, bâzen de taşlarla çevrili mezar odalarının üstüne toprak yığılmasıyla oluşturulur. Bugün Çin sınırları içerisinde yer alan Uygur Özerk Devleti topraklarında Türk yapımı devasa üçgen yapılar (piramitler) keşfedilmiştir. Türk coğrafyasındaki en büyük höyük olduğu düşünülen bu yapının içinde mumya, kurt başları ve Ay-yıldız sembolleri bulunduğu iddia edilmektedir.
Anlam: *(Höy/Hüy/Üy/Öy).* Tepe ve yığın anlamları içerir. Ayrıca *Üy* kelimesi ev mânâsı taşır. Bu anlam höyüklerin bir odanın üzerine oluşturulması ile alâkalıdır.

HÖYÜK İYESİ: *Höyüğün Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Höyük İyäsi**]
Höyükteki mezarı rahatsız edenlerin, açıp içine girenlerin veyâ mezar soyguncularının başlarına felâketler geldiği anlatılır. Bu durum Ata ruhlarına ve onlara ait olduğu düşünülen mağaralara saygı anlayışıyla da bağlantılıdır.

Açıklama: Benzer inanışlara farklı kültürlerde de rastlanır. Mısır'da Firavun mezarlarını açanların, Latin Amerika'da İnka Kral mezarlarını açan bilim adamlarınan başlarına felaketler geldiği anlatılır. Hatta bu konu filmlerde, çizgi romanlarda da işlenmiştir.

HU HANIM: *Gazap Tanrıçası.* [TKA: **Xu Xanım**]
Eşdeğer: HUĞ HANIM, KU HANIM
Çok merhametsizdir, hiç kimseye acımaz. Çok şey bilir ama kötüye kullanır, yeryüzünde fitne çıkarır. Kara tilki kılığına girebilir. Yeraltındaki kara suların en dibinde yaşar. Beşiği kara kayadır. Kayalardaki gözle görünmez kapılar sâdece onun sesiyle açılır. Bilinmezler âlemini bilir. Elinde demir bir asa ile dolaşır. Kötülükler yapar, insanlar arasında huzursuzluklar ve anlaşmazlıklar çıkarır. Cinsel içerikli davranışları bulunur. Sürekli olarak kötülük düşünür ve kötü insanlara musallat olarak olumsuz davranışlarda bulunmaya iter.
Anlam: Sözcüğün etimolojisi net değildir. İlk akla gelen *Hu/Huğ/Ku/Kuğ/Kuğu yâni* "Kuğu Kuşu" mânâsıdır. Fakat Türk mitolojisinin tüm bölgelerinde Kuğu, net bir biçimde olumlu bir varlık olarak algılanır. Üstelik "Kuğu Ana" adlı varlık bu durumu doğrular niteliktedir. Hu Hatun'un kara bir tilki kılığına bürünmesi de sözcüğün Kuğu ile olabilecek bağlantısını oldukça zayıflatır. Arapça "Hu" (*Hüve,* yâni "O") kelimesi ile hiçbir alâkası yoktur.

HUNOR ve MAGOR: *Efsânevî Hâkanlar.* [TKA: **Xunor vä Magor**]
Hunların ve Macarların atası olarak kabul edilirler. Bu kardeşler kutlu bir geyiğin peşinde denizi ve bataklıkları geçerek Macarya topraklarına ulaşırlar. *Hunor* soyağacında Hun kolunu temsil eder. Macarlara günümüzde verilen iki isimden birisi olan *Hungar* sözcüğü buradan gelir. Soyundan *Atılay Han'ın (Attila/Atilla)* geldiği söylenir. *Magor* ise Macar kolunu temsil eder. Soyundan *Almos Han'ın* geldiği söylenir. Macarlara günümüzde verilen iki isimden birisi olan *Magyar* ise buradan kaynaklanır. Kimi görüşlere göre bu efsânenin kökeni aslında çok daha eskilere kadar uzanmaktadır ve İskit (Saka) kökenli bir söylencenin gelişmesiyle oluşmuştur.

Anlam – Hunor: *(Hun/Kun/Kung).* Moğolca'da insan, kişi anlamına gelen bir köktür. Eski Türkçe'de ise *Kun* sözcüğü Koyun mânâsı taşır ve *Akkoyunlu, Karakoyunlu* gibi devlet adları ile de yakından alâkalıdır. Ayrıca Avrupa dillerindeki "Honour" (Onur) sözcüğünü de çağrıştırmaktadır fakat bu bağlantıyı kurmak için elde yeterli veri yoktur.
Anlam – Magor**:** *(Mag/Bağ). Bağlamak* fiili ve büyü anlamı içeren *Mag* köküyle bağlantılıdır. Batı dillerindeki "Magic" (sihir) sözcüğü ile de alâkalı görünmektedir.

Açıklama-1: Avrupa dillerinde Macarlar için kullanılan *"Hungar, Hungarus, Hungarn" (Ungar/Ungarn)* isimlerinin kökeni "Onogur" kavmine dayanır. "Onogur" kelimesi ise *"Onoğuz"* (10 Oğuz kavmi) kavramından köken almaktadır. Bu kavram ayrıca "Uygur" adı ile de alâkalı görünür. Bunlar gerçekte, Macarların, Bulgarların ve Uygurların bir kısmının ta tabi olduğu Hun Konfederasyonu içerisinde yer almış Türkçe konuşan bir kavimler birliğidir. Ayrıca *Ogur* kelimesi Anadolu'dan daha Batıya doğru giden kavimleri ifâde etmek için kullanılan bir tâbirdir ve *Oğuz* sözcüğü ile aynı kökten gelir ve hattâ aslında birebir aynı kelimelerdir. Târihteki birleşik Bulgar kavimleri de Batı dillerinde *Onogundur* ve yaşadıkları topraklar ise *Onoguria* olarak anılır.

Açıklama-2: Hunor ve Magor'un *Gok ve Magok (Gog ve Magog)* ile özdeş olduğu kimi kaynaklarda öne sürülür. *Gok ve Magok* Batı dillerinde *Yecüc ve Mecüc (Yagug ve Magug)* karşılığında kullanılan sözcüklerdir. Fakat bunların Hunor ve Magor ile aynı kişiler olduğu kesinleştirilmesi mümkün olmayan bir iddiadır. Etimolojik olarak da bağlantılı görünmezler. Yecüc ve Mecüc'den İncil ve Kur'an'da bahsedilir. Bu varlıklar, çeşitli mitolojilerde ve kültürlerde cüceler veyâ dev, şeytan, kavimler veyâ ülkeler olarak anılır. Yine bazı kaynaklara göre Gok bir İskit (Saka) kağanıdır ve Türklerin başbuğu olan kardeşi Magok ile birlikte soyları Hz. Nuh'un torununa kadar uzanır. Gok'un soyundan *Goğarlar'ın* geldiği, Mağok'un soyundan ise *Moğarlar'ın* da geldiği eski kaynaklarda öne sürülür. Her ikisi de Saka boyudur. Efsânelerde Gok'un "Parat ve Marat" adında iki oğlu olduğu söylenir. (Marat/Marot adı ise Macar söylencelerindeki Morot/Morut/Moroğut/Morout adlı efsânevî soy ile ilişkilendirilir.) Bunların hepsi atlı kavimler olarak algılanır. Urfa Psikoposu Suriyeli Aziz Âfram mîlattan sonra 300'lü yıllarda şöyle yazmaktadır: "*Onlar Gok ve Mağok atlılarıdır. Küheylanlarının üstünde fırtına gibi uçarlar. Karşılarında durabilecek hiç kimse yoktur."*

HÜRMÜZ: *Ruhlar Tanrısı.* [TKA**: Hürmüz**]
Eşdeğer: 1. HORMUZ, HORMUS, HURMUZ 2. ORMUZ, ORMIZ, ORMUS,
Moğollara göre 55 batı tanrısının başında bulunur. Derin bir bilgiye sâhiptir. Fars kökenli olmasına rağmen Türk kültüründeki *Kürmez (Körmöz, Körmös, Kürmüs)* ve Moğollardaki *Hormosta (Kormosta)* ile özdeşleşmiştir. Türk mitolojisinde bâzen *"Kurbustan"* adıyla da yer alır. Hürmüz yalnızca Pers mitolojisinin değil tüm Ortadoğu'nun ve hattâ Asya'nın mitolojik anlayışlarının ortak figürlerinden birisi hâline gelmiştir. Zerdüştlük ve Maniheizm inançları içerisinde de Pers tanrısı Ahura-Mazda ile eşdeğer olarak görülmüştür. Fars mitolojisinde kötülük tanrısı Ehrimen'le sürekli bir savaş hâlindedir.
Anlam: Sözcük Farsça *Ohrmazd/Hormazd* adlı tanrı ile yakından alâkalıdır. Bu sözcükler ve türev okunuşları geçmişteki *Hormızd/Hormız (Ohrmızd/Ormuz)* devletine adını veren mitolojik anlayış ile bağlantılıdır. Ahura-Mazda ise Eski Persçe'de ve Pehlevice'de "Bilginin Efendisi" demektir. Türkçe *Kür/Gür* (ses değişimi ile *Hür*) köküyle düşük de olsa -en azından *Kürmez/Körmes* üzerinden- alâkası bulunabilir.

-I-

IDIK: *Azat Sunusu.* [TKA: **Idıq**]

Eşdeğer: 1. IDUK, IDUĞ, ITIĞ, ITIK, IYIK, IZIH, IZIK 2. ITIGA, IDIGA 3. İRİH

Doğaya salarak başıboş bırakma şeklinde gerçekleşen kurban. Böylesi hayvanlar çoğu zaman doğuya doğru sürülür ve genellikle üzerine bir işâret koyulur. (Eski Araplarda bu işâret koyma hayvanın kulağını yarma şeklinde gerçekleştirilirdi çoğu zaman.) Bu şekilde salının hayvana bir daha kimse elini süremez. Bâzen de bu salıverme şarta bağlanır. Meselâ, tıpkı *Adak* gibi herhangi bir dilek gerçekleşirse salınması öngörülürdü. Kuran-ı Kerim'de Maide Sûresi – 103. âyette bu kavramın Arapça'daki (uygulama açısından) yaklaşık karşılığı olan tâbirlerden *(Bahîre, Sâibe, Vesîle)* bahsedilerek hayvanların bu ve benzeri biçimlerde doğaya salınması anlayışı yasaklanmıştır. Tefsirlerde eski Arap geleneğinde özellikle develerin; *"Sırtı korundu,"* denilerek azat edildiği söylenmektedir. Ayrıca belirli sayıda doğum yapan veya yavru veren hayvanların salındığı da verilen bilgiler arasındadır.

Anlam: *(Id/İd/İz) ve (Ad).* Azat edilen veyâ kutlu kılınan demektir. *Idımak/Itığmak* (azat etmek) ve *Adamak* fiilinden türemiştir. *Adak* sözcüğü ile doğrudan alâkalıdır. Kutluluk ve Tanrı'ya âitlik yada Tanrı tarafından gönderilmişlik anlamlarını da içerir. Türkçe'de *Idı/İdi/İzi* sözcükleri de "Tanrı" mânâsına da gelir. "R-Z" dönüşümü ile Tatarca *İrek* sözcüğü özgürlük mânâsı taşır.

INÇIH: *Ölümcül Ruh.* [TKA: **Inçıx**]

Eşdeğer: INCIH

Ölümcül kötülükler yaparlar. Güçleri çok tehlikeli düzeydedir. Musallat oldukları insanın kurtulma şansı yok gibidir.

IRIK: *Kehânet.* [TKA: **Irıq**]

Eşdeğer: IRK, İRIK

Kehânette bulunma, falcılık. Gelecekten haber verme. Tüm toplumlarda değişik nesnelerle gerçekleştirilen bir uygulamadır. Özellikle Çingenlerle özdeşleşmiş bit kavramdır. Kâhinlerin ve şamanların atası olan Irkıl Han'ın adı da bu isme dayanır. Falcılara ve kâhinlere eski Türkçe'de *Irkçı/Irıkçı* adı verilir.

Anlam: *(Ir/Yır/Cır)*. Gizemli konuşma demektir. Moğolca *İre*, Türkçe *Irım* sözcükleri kehânet demektir. İslâmiyet öncesi Türk kültürüne âit *Irık Bitig/Irk Bitik (Fal Betiği)* adlı bir kitap bulunur.

IRIKLAMAK: *Kehânette Bulunmak.* [TKA: **Irıqlamak**]

Eşdeğer: IRKLAMAK, IRHLAMAK

Falcılık yapmak. Gelecekten haber vermek.

Anlam: *(Ir/Yır/Cır)*. Konuşmak, çağıldamak, ezgilemek, şarkı söylemek, şakımak anlamlarını taşır. Örneğin *Irmak* sözcüğü bu kökten gelir. *Ir/Yır/Cır* sözcükleri şarkı anlamına gelir.

IRKIL: *Söylencesel Şaman.* [TKA: **Irqıl**]

Eşdeğer: 1. İRKIL 2. ARKIL

Şamanların atası olarak kabul edilir. Yeryüzündeki ilk şamandır. Türk kam törenlerinin ilk oluşturucusu olarak da bilinir. Kam geleneğinde onun, üç yıl önce ölenleri bile dirilttiği, körlerin gözünü açtığı söylenir. Gelecekten ve geçmişten haber verir. Anlatıldığına göre o kadar güçlüdür ki, hiçbir tanrıyı tanımaz. Tanrı Ayığ Han onu yanına çağırtarak bu gücü nerden aldığını sorar. O da, hiçbir yüce güç tanımadığını ve yaptıklarının kendi gücüyle olduğunu söyleyerek Tanrı'ya karşı saygısızlık yapar. Ayığ Han bunun üzerine, Irkıl'ı ateşe attırarak yaktırır. Onun yandığı bu ateş gelecekte doğacak olan diğer kamların ruhlarını oluşturur. Adı Oğuz Şecerelerinde (soy kütüklerinde) *"Irkıl Hoca"* olarak yer alır.

Anlam: *(Ar) ve (Ir/Yır/Cır).* Aynı kökten türeyen *Arkın* sözcüğü yavaş, sakin demektir. Ayrıca arkada olan, geride olan mânâları taşır. *Irlamak/Yırlamak* (konuşmak, şarkı söylemek) içeriğiyle bağlantılıdır. Kehânet, büyülü söz anlamlarını taşır. *"Irk/Irık"* kelimesi fal demektir. Yine eski Türkçe'de *Irk Bakmak* tâbiri de fala bakmak anlamına gelir. Hakaslarda mamuta *Arğıl* adı verilir, fakat yeterli ilgi yoktur.

Açıklama: Batı dillerinde *Orakl/Orakul* (İngilizce *Oracl*) sözcüğü eski çağlarda Anadolu'da yaşamış olan ve çok güçlü sezgileri olduğuna inanılan büyücü kâhinlere verilen addır. Bu kâhinlerin sezgi yoluyla bildirdikleri mesajlara da bu ad verilirdi. Genellikle, eğitimlerinin yapıldığı tapınakları bulunurdu. Bazı sorulara yanıt bulmak, bazı bilgileri öğrenmek yada gelecekten haber almak üzere pek çok kimsenin başvurduğu bu tapınaklarda şaman niteliği taşıyan rahip veyâ rahibeler yaşardı. Bunlar zihin gevşetici özelliği olan defne yapraklarını çiğnedikten sonra transa geçerlerdi. Abdülkadir İnan'a göre bu kavram Türk mitolojisindeki "Irkıl" ile de yakından ilgilidir ve sözcük Türkçe *Irk/Ark* kökünden gelmektedir. Ancak bu ilgi şu an için sâdece bir varsayımdır.

IRMAK: *Doğal Unsur.* [TKA: **Irmaq**]

Eşdeğer: IRMAG, IRMAH, İRMAK, YIRMAK

Moğolca: MÖR, MÜREN, MÖREN, MÖRÖN

Türklerde bazı ırmaklara özel önem verilir ve saygı duyulur. Özellikle Ötüken bölgesindeki ırmaklar *On Irmak, Otuz Irmak* gibi tâbirlerle sınıflandırılır. Kutsal ırmaklar kaynaklarını genellikle Uçmağ'dan (Cennetten) veyâ Yaşam Ağacı'nın kökünden alırlar. Türklerde iki ırmağın kesiştiği yerler özel öneme sâhiptir. Buralarda bulunan adalar ise kutlu sayılır. Bu birleşme soyun iki kolunu, yani Ana ve Atayı temsil eder. Örneğin Kıtan'ların ak aygıra binmiş ataları ile boz ineğe binmiş anaları iki ırmağı izleyerek böyle bir yerde rastlaşmış ve evlenmişlerdir. Onlardan da sekiz boy türemiştir (Moğollarda sekiz rakamı kutlu sayılır). Bu nedenle Bahar ve Güz mevsimlerinde ak bir aygır ve boz bir inek kurban ettikleri söylenir. Asya Türk halk inanışına göre, öteki dünyâda "*Doymadım (Toybadım) Irmağı*" adı verilen bir akarsu vardır. Bu ırmak ölümü simgeler. Yenisey ve Angara ırmakları ile Baykal Gölü hakkında anlatılan bir Buryat efsânesi Moğolların ve Türklerin ırmak anlayışı hakkında çok derin bilgiler içerir. Baykal Gölünden beslenen Angara Irmağı daha sonra Yenisey'e kavuşan bir akarsudur. Eski çağlarda gören herkes Angara'nın güzelliğine hayran olurdu. O bölgeye geldiklerinde turnalar, leylekler, kazlar gibi göçmen kuşlar sırf onu görebilmek için alçaktan uçarlardı. Bir gün babası yaşlı Baykal uykuya daldıktan sonra alımlı ve güzel Angara, sevgilisi Yenisey'in yanına koştu. Uyanarak durumu anlayan Baykal fırtınalar kopardı, sularını yükseltti. Etrafındaki hayvanlar korku içinde kaçıştılar, balıklar suyun derinliklerine indiler, kuşlar göğe doğru yükseldiler. Baykal yanındaki yüce bir dağdan bir kaya koparıp kızına doğru fırlattı. Kaya Angara'nın boğazının üzerine düşünce, su kesildi. Bunun üzerine Angara babasına yalvararak: *"Susuzluktan kavruluyorum, beni bağışla, hiç olmazsa bir damla su ver," der.* Baykal ise öfkeyle *"Ben sana yalnızca gözyaşlarımı verebilirim!"* diye bağırır.

Sonra da bir miktar su gönderir. Bu yüzden Baykal Gölü binlerce yıllardır Angara Çayına doğru gözyaşlarını akıtır. Baykal'ın kendi kızına attığı kayayı ise insanlar bir tür Şaman Taşı olarak düşünürler. Irmaklara insani nitelikler yüklemek Türk kültürünün vazgeçilmez özelliklerinden birisidir. Örneğin; Necip Fazıl Kısakürek'in *Sakarya Türküsü* adlı şiirinde, siyasi içerik de dâhil olmak üzere pek çok anlam bulunur ve Sakarya Irmağı'na tıpkı bir insanmış gibi şöyle seslenir:

Yol onun, varlık onun, gerisi hep angarya;
Yüzüstü çok süründün, ayağa kalk, Sakarya!

Anlam: *(Ir/Yır)*. Şırıldamak, çağıldamak, ezgi, şarkı söylemek anlamlarını taşır.

IRMAK İYESİ: *Irmak Ruhu.* [TKA: **Irmaq İyäsi**]
Irmağın koruyucu ruhudur. Her ırmak için farklı bir İye vardır. Orta yaşlı bir adam görünümündedir.

Bağlantılı Varlıklar
IRMAK ANA: *Irmak Ruhu (Dişi).*
IRMAK ATA: *Irmak Ruhu (Erkek).*

ISIYAH: *Bahar Bayramı.* [TKA: **Isıyax**]
Eşdeğer: 1. ISIYAK, IHIYAH, IKIYAH 2. ISIGA
Baharda doğanın yenilenmesini, gücün çoğalmasını gösteren ve bereketi simgeleyen bir bayramdır. Daire şeklinde toplanılıp kımız içilir ve meydanda yakılan odunun üzerinden atlanır. Yakutlar çok eski zamanlardan beri, Ulu Gök Tanrısı'nın onuruna bahar törenleri yaparlar. Yeryüzü yeşile büründüğü zaman o bölgedeki kutlu sayılan bir ağacın altına toplanılıp kurbanlar kesilir. Daire şeklinde yapılan bu şenlikler hem halayı hem de Kazaklardaki "Kımız Murunduk" denilen şölenleri de çağrıştırmaktadır. Isıyah'ın değişik amaçları bulunur: Yer-Su ruhlarını memnun etmek, Ulu Ana'dan merhamet ve bereket istemek gibi... Yakutlara göre ilk ata olan *"Elley"*, başlatıcısı olduğu bu bayramı kendi yurdunda kutlamıştır. Yakutlar güz bayramına *Abası Isıyah/Isıga (Kötü-ruh Serpmesi/Saçısı)*, bahar bayramına ise *Ayıhı Isıyah/Isıga (İyi-ruh Serpmesi/Saçısı)* derler.
Anlam: *(Is) ve (Ih).* Isınma/Isıtma vakti demektir. Mevsimsel döngülere bağlı sıcaklık değişikliklerini akla getirecek biçimde *Isı* kökünden türemiştir ve *Isınmak* fiili ile bağlantılıdır. *Is/Es/Ez* (sâhip) sözcüğüyle bağlantısı da dikkate değerdir.

IŞANÇ: *Din.* [TKA: **Işanç**]
İnançlar bütünü. Genellikle doğaüstü, kutsal ve ahlaki öğeler taşıyan, çeşitli âyin, uygulama, değer ve kurumlara sâhip inançlar ve ibâdetler toplamına verilen addır. Türkler târih boyunca değişik dinlere ve bunların farklı mezheplerine tabi olmuşlardır. Ancak başlıca en fazla rağbet görmüş dinler şu şekilde sayılabilir: Budizm (ve Lamaizm mezhebi), Maniheizm, Hıristiyanlık, Mûsevilik ve en son olarak İslâmiyet (Sünnî ve Alevî mezhepleri dâhil). Bunun sonucunda herbirinden değişik unsurlar alınarak Türk kültürüne girmiştir. Elbette ki, halk inanışlarında daha önceden zaten var olan veyâ uyumlu olan, benzeşen kavramlar daha büyük bir hızla yerleşmiş ve bütünleşmiştir. Örneğin Maniheizm'in kabul edildiği dönemlerde bu dindeki Aydınlık ve Karanlığın ezelî ve ebedî savaşı Türk halk inançlarının diğer öğeleriyle hızla uyum sağlamıştır. Türkler en son olarak İslam Dinini kabul etmişler ve bu din tüm Türk dünyâsının ortak değerlerinden birisi hâline gelmiştir. Elbette ki başka dinler de değişik yoğunluklarda ve farklı Türk toplulukları içerisinde varlığını sürdürmektedir. Ancak şu an için ortak kültürel payda olarak İslam Dini'nin varlığı yadsınamaz bir gerçektir.
Anlam: *(Iş/İş).* Sözcük *Işık* (aydınlık) ve *İş* sözcükleriyle bağlantılıdır.

ITOGA: *Tarla Tanrıçası.* [TKA: **Itoga**]
Eşdeğer: İTÖGE, İTOGA
Tarlaları ve ekenekleri korur. Toprak tanrıçası *Etügen/İtügen* ile aynı varlık olduğunu ileri süren görüşler vardır. Fakat bu iddia kesinlik taşımaz.
Anlam: *(It/Id).* Bu ad *Idımak/Itığmak yâni* azat etmek, özgür bırakmak, özgür kalmak fiili ile aynı kökten gelir ve doğanın özgürlüğü ile alâkalıdır. *Idık ve Idı/İdi* kelimeleriyle bağlantılıdır. Moğolca'da *İtge/İtege*, Tuvaca'da *İdeg* sözcükleri umut anlamına gelir. "Ötüken" adlı kutsal kent ile de alâkalı görünmektedir.

IZIH: *Hayvan Tanrısı.* [TKA: **Izıx**]
Eşdeğer: ITIH, IZIK
Hayvanları ve özellikle atları yada *Idık* olarak doğaya salınan azat kurbanları koruyan tanrıdır. Dağların zirvesinde yaşar. İslam'dan evvelki Türkler'in inanışına göre doğaya bırakılan ve bir daha el sürülmeyen hayvana *Idık (Idhuk)* adı verilir. Bu hayvana yük taşıttırılmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz. Altaylardaki Yayık (Tûfan) söylencesine göre Nama adlı kutlu kişinin içi havanlarla dolu olan gemisi sular çekilince "Iyık"adlı dağda karaya oturur.
Anlam: *(Iz/Id/It).* Özgür bırakılan hayvanların sâhibi demektir. *Idık* sözcüğünden gelir. Salmak, serbest bırakmak anlamları vardır. Kutsallık ve tanrısallık kavramlarını da bünyesinde barındırır. *Adak* sözcüğü ile de alâkalıdır. Macarcada *İsten* sözcüğü Tanrı demektir. Türkçe'de *Idı/İdi/İzi* sözcükleri de Tanrı anlamı içerir. *İye/İçe/İse/İsi/İçi* ve hattâ *İne/İni* tâbirleri de koruyucu ruh demektir.

TSS

-İ-

İBİŞ: *Soytarı.* [TKA: **İbiş**]
İnsanları güldüren kişi. Hokkabaz, şaklaban. Ortaoyununda da yer alır. Geleneksel Türk kukla tiyatrosunun da karakterleri arasında da bulunur. Önüne gelen her kişinin karşısında eğilir. Eğildikçe şapkası düşer. Sakarlıklar yapar.
Anlam: *(İv/İb/İp).* Sözcükte güldürmek ve hızlı konuşmak, hızlı hareket etmek anlamı vardır. Kimi kaynaklarda Latince kökenli olduğu belirtilir. Bir başka görüşe göre de İbrahim isminin kısaltılmış söylenişidir. Ancak sözcüğün bu biçimiyle yalnızca Türk kültürüne ait olduğu kesindir.

Açıklama: Soytarıların sıra dışı giysiler ile farklı görüntüler sergileyerek, ayrıca olağan olmayan davranışlarda bulunarak aslında halk anlatılarındaki soyut varlıklara öykündükleri (taklit ettikleri) düşüncesi dikkate değerdir.

İÇÇİ: *Koruyucu Ruh.* [TKA: **İççi**]
Herhangi bir varlığın koruyucu ruhu. O varlıkla özdeşleşmiştir. Eski inanışlara göre, herbir dağın, akarsuyun, ormanın kısaca tüm doğal unsurların kendi koruyucusu vardır. Bu ruhlar genellikle zararsız ve hattâ iyiliksever olup bâzen de insanlara yardım ederler. Karşılığında ise kendilerine karşı saygılı davranılmasını beklerler. Saygısızlığa uğradıkları veyâ korudukları varlığa karşı bir kötülük yapıldığı zaman insana zarar verebilirler. Bulundukları yerin temizliğine çok önem verirler, hattâ bâzen kendileri temizlik yaparlar. Yakut inanışında "İççiler" arasında en çok saygı görenler, *Yol Koruyucusu (Suğol İççite), Dağ Koruyucusu (Haya İççite) ve Göl Koruyucusu (Küğel İççite)* gibi ruhlardır. Onların öfkesini üzerine çekmek ve gönüllerini hoş tutmak için çeşitli kurbanlar verilir. Bu kavram aynı zamanda içsel bir yaşam enerjisini de ifâde eder.
Anlam: *(İç/İz/İy).* İçeride bulunan ruh demektir. Yakut dilinde bu sözcüğün sâhip, nesnelerin içindeki gizli güç, maya gibi birçok anlamı bulunur. *İç* kökü bağlantısıyla (varlığın içinde bulunma) mânâsını da içerir. "İye" anlayışı ile doğrudan bağlantılı bir kavramdır. *İye/İçe* yâni koruyucu ruh ve sâhip anlamlarını taşır. Moğolca'da *İşhi* (eski Moğolca *Eşen*) sözcüğü bir şeyin kökenini belirtir. *İçite* adlı bir tanrıça adının bulunduğu da bilinmektedir.

İÇİTE: *Sağlık Tanrıçası.* [TKA: **İçite**]
Hastalıkları önler, insanlara sağlık verir. Hastalananların iyileşmesi için koruyucu ruhlar gönderir. Sağaltım yapan kamlara yardımcı olur.
Anlam: *(İy/İz/İç).* Bu kelime *İye/İçe* yâni koruyucu ruh ve sâhip anlamlarıyla bağlantılıdır. Ayrıca *Ece/Eçe yâni* kraliçe ve abla sözcükleriyle de yakından ilgilidir. Enjeksiyon yapmak (şırınga etmek) anlamına gelen *İçitmek* adlı sözcükle benzerliği de ilgi çekicidir. Sözcüklerin çekimsiz hâlleri "Koruyucu Ruh" mânâsındaki *İççi* kelimesinin Yakutça'daki çekimli hâli *İççite/İçite* ile birebir aynı söyleniş biçimine sâhiptir.

İDİ: *İlah.* [TKA: **İdi**]
Eşdeğer: İZİ
Macarca: İSTEN
Yaratıcı. Sahip, malik, efendi. Türk halk inançlarındaki en eski anlayışlardan biridir. Gerçekte doğal nesneleri koruyan ve onları simgeleyen ruhsal varlıkların (İye ve İççi) adıdır ancak İslâmiyet sonrası sözlüklerde görüldüğü gibi bu kavram anlam genişlemesine uğrayarak "Tanrı" sözcüğü karşılığında da kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Karahanlı Türkçesinde birebir "Tanrı" mânâsına gelir. Divân-ı Lügat-it Türk'de ise "İzi" biçimiyle sâhip ve efendi mânâsında yer alır. Bu anlamlarıyla Arapça "Rab" sözcüğünü karşılar. Kuran-ı Kerim'in, Cumhûriyet döneminde yapılan ilk Türkçe meallerinde "*Rabbena!*" sözü *"Ey İzi'miz!"* (yani Ey Rabbimiz!) olarak çevrilmiştir. Uygur kağanlarının kullandığı *Idukut/İdikut* unvanı ise Kut sâhibi, Tanrı'dan gelen, Tanrı'nın görevlendirdiği gibi anlamları içerir. Batı dillerindeki Tanrı ve/veya Hz. İsa için kullanılan "Lord" sözcüğüne de denk düşmektedir.
Anlam: *(İz/Iz/Id/İd/İy/İç).* Kutsal Ruh demektir. Sahiplik ve kutluluk anlamları içerir. Moğolca'da *İşhi* (eski Moğolca *Eşen*) sözcüğü bir şeyin kökenini belirtir. Tunguzca *Odu*, Moğolca'da *Udu*, Türkçe'de *Idı* kökü doğaüstülük ve mûcizevilik bildirir. Macarca'da *İsten* sözcüğü Tanrı demektir. Sahip anlamındaki Türkçe *İye* ve Moğolca *Ezen* ile de alâkalıdır. Ayrıca *Idık* (azat edilmiş) kelimesiyle de ilgilidir. Tanrı için azat edilip doğaya salınan hayvanlara da Idık denir.

İLEMEN HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **İlemen Xan**]
Eşdeğer: ILAMAN HAN, İLAMAN HAN
İlemen boyunun atasıdır. Kendi kavmine bir şehir kurmuştur.
Anlam: *(El/İl).* Kent sâhibi veyâ şehir kuran demektir. Uzak anlam bağlantısı bulunan *Alaman* sözcüğü ise fâtih (il alan) demektir.

İLENÇ: *Lânet.* [TKA: **İlenç**]
Kötü kader, acı, elem, kötü son, felâket gibi insanın başına gelen ve peşini bırakmayan olumsuz durumları ifâde eder. Bir çeşit cezâ olarak algılanır. Ayrıca bu gibi durumlara yönelik temennîleri tanımlar. Lânet, bir kavram olarak neredeyse yeryüzündeki tüm toplumlarda mevcuttur. Türk inanışında haksız yere yapılan lânetin kişinin kendisine döneceğine inanılır.
Anlam: *(İl/Yil/Yel).* Kötülüğün ve kötü ruhların çağrılması demektir. Sümerlerde şekil değiştiren "Vilin" adlı dişi kötücül ruhlar vardır.

İLENMEK: *Lânetlemek.* [TKA: **İlenmek**]
Bir kişi için kötü temennîlerde bulunmak, başına felâket gelmesini istemek.
Anlam: *(İl/Yil/Yel).* Lânet etmek demektir. Kötülük anlamını içerir. *Yel* kökü ile bağlantılıdır.

İL İYESİ: *Vilâyet Ruhu.* [TKA: **İl İyäsi**]
Eşanlam: HULA İYESİ, KULA İYESİ
Moğolca: KOTA EZEN
Şehrin veyâ bir yerleşim biriminin koruyucu ruhu. Her şehir için farklı bir İye vardır. Örneğin Almatı şehrinin adı Alma Ata adlı koruyucu ruhun / evliyânın adından gelir.
Anlam: *(El/İl).* Bu kökü oluşturan "İl" sözcüğü Şehir, Vilâyet demektir.

Açıklama: İller eskiden özerk *İlhan* tarafından yönetilirken, sonraları merkeze bağlı *İlbey* (Vali) tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

İMRE: *Cemre Cini.* [TKA: **İmre**]

Eşdeğer: İMERE, EMİRE, EMRE

Bahar Cinidir. İlkbaharda görünüp titreşen ışıklar saçarak göğe yükselir. Sonra buzların üzerine düşerek onları eritir. Oradan da yere girer. Bundan sonra ısınmış topraktan buhar yükselir. İmre/Emire baharın gelişini temsil eder. Bulgarlarda **Zemire** olarak bilinir. İlk cemre 20 Şubatta havaya ve yedişer gün arayla da suya ve toprağa düşer. Ünlü tasavvuf ozanı Yunus Emre ve şeyhi Taptuk Emre'nin adları da bu konuda ilgi çekici bir özellik taşır. Tasavvuftaki kor ve ateş kavramlarının mecâzi anlamları vardır. Temizlenmeyi ve yeniden doğuşu temsil eden ateş, aynı zamanda aşk kavramının yakıcılığıyla da yakından ilgilidir. Köken olarak *"İmir"* sözcüğü ile de alâkalıdır. Orta Anadolu'da "*İmir'in iti gibi titremek*," deyimi soğuktan aşırı derecede üşümeyi ifâde ettiği gibi sefâletten dolayı açıkta kalmayı da anlatır. Bu deyimde bâzen İmir yerine Emir adı da kullanılır. Anadolu halk inanışında **Cemre** doğal unsurlara temas ederek onların ısınmasını sağlayar efsânevî ateştir. Havaya, suya ve toprağa düşen kor parçasıdır. Böylece bu unsurlar bahara hazır hâle gelirler. Bulgarlardaki *Zemire* adlı cinin bu kavramın en eski biçimi olduğu anlaşılmaktadır. İslâmiyet sonrası, şeytan taşlamada kullanılan *Camra/Cemre* adlı taşlar ile biçim benzerliği nedeniyle kelime dönüşüm geçirmiştir. (Sözcük Arapça kökenlidir ve *Camra/Camrah* kelimesi bu dilde kor veyâ köz mânâsı taşır.) Azerilerin inanışlarında Navruz Bayramı'ndan önce yılın son Çarşamba gününde gerçekleştirilen törenleri ifâde eden *"Cemle"* sözcüğü de *"Cemre"* ile aslında aynı kelimedir.

Anlam: *(Am/Em/İm). "*İm" sözcüğü Moğolca ve Türkçe'de işâret, belirti demektir. Kök ateş ve aşk anlamları taşır. Ayrıca damga, hâfıza gibi içeriklere de sâhiptir. *Amramak/Emremek/İmremek* (Âşık Olmak) ve *Amra/Emre/İmre* (Âşık) sözcükleri de bu konuyla bağlantılı olarak değerlendirilebilir. Anadolu Türkçesindeki Arapça'dan gelme *Cemre* sözcüğünün aslında bu adın benzetme yoluyla özdeşleşerek değişmiş hâli olduğu söylenebilir. Arapça *Cemre* kelimesi ateş parçası, kor, köz demektir. Eski Bulgarcadaki *Zemire* sözcüğünün kökeni için Altay (hattâ Slav) dilleri de dikkate alınmalıdır. *Zemre* ise Kumuk Türkçesinde nem, buhar gibi anlamlara gelir. Türkçenin değişik şîve ve lehçelerinde *Emir* kelimesi de sis, duman, bulut anlamlarını taşır. *İmir* ise kırağı veya alacakaranlık demektir.

İN: *Mağara.* [TKA: **İn**]

Eşdeğer: HİN

Eşanlam: ÜNKÜR, ÜNGÜR, ÜNGİR, ÖNGÜR, HÖNGÜR

Moğolca: HONGIL

Yeraltında veyâ bir dağın, kayanın içinde bulunan, en azından bir insanın girebileceği kadar genişlikte doğal boşluklardır. Türklerde inler ve mağaralar farklı âlemleri ve gizli diyarları birbirine bağlayan geçitler olarak algılanmıştır. Buralar Yeraltı Dünyâsı'nı Yeryüzü'ne bağlayan kapılardır. Şamanlar yeraltına yolculuk yaparlarken "Dünyâ'nın Bacası" denilen bir kapıdan geçerler. Daha sonra yeraltında bulunan uçsuz bucaksız mağaralardan oluşan karmaşık tünellerde yolculuk yaparlar.

Anlam: *(İn/Hin).* İçine inilen yer demektir. *İnmek* fiili ile aynı kökten türemiştir.

İN İYESİ: *Mağara Ruhu.* [TKA: **İn İyäsi**]

Mağaranın koruyucu ruhudur. Her mağaranın kendi koruyucu İyesi vardır. Geçmiş çağlarda yaşamış Türk boylarında kurbanlar sunulan Ata Mağaralarına sıklıkla rastlanır. Buralar yılın belli günlerinde ziyâret edilerek saygı gösterilen bir tür tapınaktır. Ata ruhlarının buralarda gezdiklerine veyâ zaman zaman uğradıklarına inanılır. İn İyesi de çoğu zaman bu ruhlar ile ilişkilendirilir. Türklerde mağaralar gizemli hattâ kutlu mekanlardır. Örneğin kısır kadınlar mağaralarda duvarlardan damlayan suları içtiklerinde çocuk sâhibi olacaklarına inanırlardı. **Mağara İyesi** olarak da bilinir.

İNANÇ: *Kutsal Anlayış.* [TKA: **Inanç**]
Eşdeğer: 1. INANÇ, İNANC 2. IŞANÇ
Moğolca: ÜNENÇ
Anlayış, bir olguya dâir ön kabul. Bir şeyin varlığını veyâ doğruluğunu kabul etme. Bir kişiye, varlığa, Tanrı'ya, herhangi bir topluluğa yada öğretiye, görüşe duyulan bağlılıktır. Daha özel olarak dinsel bağlılık, iman demektir. Bu bağlamda İnanç kanıta dayalı olarak ortaya çıkmayabilir. Toplumsal olarak kendi içinde bir bütün oluşturan uygulama, tören, algı ve anlayışlar toplamıdır. "Halk İnancı" ise doğadaki olguların veyâ olayların toplumun en azından bir kesimi tarafından ortak bir görüşle geleneksel bazı yaklaşımlarla açıklanması ve bunu yaparken de sıklıkla olağanüstü yada doğaüstü/doğadışı ilişkilendirmelerle bağlantılar kurulmasıdır. Halk inançlarının kapsamı oldukça geniş olup belirli davranış biçimlerini bile içerebilir. Üstelik yalnızca doğaüstü konular ele alındığında bile yeterince geniş bir alana yayıldıkları görülür. Dinsel veyâ bilimsel açıdan bakıldığında bunların önemli bir kısmı günümüzde "Batıl İnanç" olarak kabul edilmesine karşın yine de pek çok insanın bunlara inanmaya ve bazı uygulamaları sürdürmeye devam ettiği bilinmektedir. Eski Türk kültüründeki başlıca inanışlar şu şekilde sınıflandırılarak özetlenebilir:

- **Ağaç İnancı:** Ağaçlara kutsallık atfedilmesi,
- **Su İnancı:** Sulara ve su kaynaklarına saygı gösterilmesi,
- **Dağ İnancı:** Dağlara mitolojik anlamlarla hayranlık duyulması,
- **Mağara İnancı:** Mağaralara kutlu yerler gözüyle bakılması,
- **Al (Hal) İnancı:** Al adlı soyut varlığın korkutucu bir güç olarak tezâhür etmesi,
- **Ak (Ağ) İnancı:** Ak rengin iyiliğin temsilcisi olarak vurgulanması,
- **Atalar İnancı:** Geçmiş büyüklere saygı duyulması,
- **Gök İnancı:** Göğün erişilmez ve yaratıcı güç olarak görülmesi,
- **Od İnancı:** Ateşe temizleyici ve temiz bir güç olarak saygı duyulması.

İNEHSİT: *Doğum Tanrıçası.* [TKA: **İnehsit**]
Eşdeğer: 1. INAHSIT 2. İYEHSİT, İYEHZİT
Gülerek (gülümseyerek veyâ kahkahalarla) doğum yapan kadına hattâ doğuran ev ve ahır hayvanlarına yardım eder. Gülme eski Türk kültüründe gizemli hattâ sihirli bir olgu olup; bolluk, bereket getirdiğine inanılır. Asya Şamanizmi'nde Kam (şaman) bâzen doğarken gülerek hayata başlar. Türk Sinemasındaki "Gülen Adam" filminde bu doğum motifi sanki geçmiş çağlardan gelen ortak bir bilinçaltının ürünü olarak çağdaş dönemde yeniden ortaya çıkar. Bir kadının yapılan bir törenle krizler hâlinde güldürülmesi onun kısırlıktan kurtulacağı şeklinde algılanır. Ayrıca kahkaha cinselliği çağrıştırır. Gülüş bâzen ölüyü bile diriltir masallarda.
Anlam: *(İye/İne/Ene).* Güldüren veyâ Gülen demektir. Anne ve sâhiplik anlamları içerir. Türklerde bazı boylarda kutsal olarak kabul edilen *İnek* kelimesi ile aynı kökten türemiştir. Moğolca'da *İneh* sözcüğü gülmek demektir ve Tunguz dillerinin tamamında da yine gülme anlamı içerir. *İye* sözcüğü ile de alâkalıdır. *İyi* ve *İyilik* sözcükleriyle de aynı kökten gelmektedir.

İRLE: *Ölüler Tanrısı.* [TKA: **İrle**]
Yeraltındaki kırk köşeli evinde yaşar. Evinin önündeki dokuz çam ağacına dokuz oğlu atlarını bağlar. Altaylar'a göre kötü ruhlar yeraltında yaşarlar ve yeryüzüne ise ancak kara bir hayvan kılığına bürünerek çıkabilirler. Örneğin Kara Kedi'nin uğursuz sayılması da yine bu anlayışla alâkaladır. Bu kötü ruhların arasında şekil değiştirme (kabulgama) yeteneği olanlardan birisi de İrle Han'ın kızıdır. Bu kız zaman zaman kara bir tilki kılığına bürünerek yeryüzüne çıkar; avcıları veya yolcuları peşine takar.

Akıllarını başlarından alır ve onları çeşitli belalara, felâketlere sürükler. Avcılar saatlerce av hayvanının peşinde koşarlar ama bir türlü yakalayamazlar ve sonunda yorgunluktan bitkin düşerek kendileri avlanırlar yada yollarını kaybedip hava kararınca bir uçurumdan aşağıya yuvarlanırlar. *"Ava giden avlanır,"* atasözü bu anlayışın bir dışavurumudur. Hattâ bu avcılar yanlışlıkla arkadaşlarını bile vururlar. Altay geleneğinde İrle Han'a konur renkli bir at ve konur renkli bir inek kurban edilirdi. Bâzen Erlik Han ile aynı tanrı olarak düşünülür. Benzer yönleri fazla olmakla birlikte, farklı tanrılar oldukları ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.
Anlam: *(İr/Er).* Yeraltında yaşayan demektir. Güç, kuvvet ve otorite anlamlarını barındırır. Moğolca'da *İr* sözcüğü bıçak anlamına gelir ve bağlantılı olabilir.

İRİS: *Koruyucu Tanrıça.* [TKA: **İris**]
Kötü ruhları kovan tanrıçadır. Işıklar saçarak kötü varlıkları kovalar.
Anlam: *(İr/Er).* Kurtuluş veren, hürriyet sâhibi demektir. *Iras/Uras* (tâlih, baht) ve *Iraz* (nâmus) sözcükleri ile de bağlantılıdır. *Iraz* sözcüğünün nâmus, şeref gibi anlamları hep korunması gereken kavramları ifâde eder. Güç, kuvvet anlamlarını barındırır. Eski Türkçe'de peri kızı mânâsına gelen *İrşi* sözcüğü ile de alâkalıdır. Batı dillerindeki Yunan kökenli "İris" adlı tanrıça ile etimolojik bir bağlantısı yoktur. Fakat zaman zaman yaygın bir yanlış olarak onunla özdeş olarak görülür ve gökkuşağı tanrıçası İris'in pekçok özelliği aktarılır.

Açıklama: Avrupa medeniyetinde İris, antik Yunan tanrıçasıdır ve sembolü gökkuşağıdır. Işığa ve renklere hükmeder. Gökkuşağı biçiminde gökle yeri birbirine bağladığından yeryüzüne tanrıların haberlerini taşıma görevi verilmiştir.

İRŞİ: *Peri.* [TKA: **İrşi**]
Peri kızı. Cisimsiz dişil varlık. Tüm Dünyâ mitolojilerinde farklı isimlerle yer alır. Çoğu zaman iyicil ruhlardır. Çok güzel bir kız kılığına bürünür. Fakat aslında ne gözü ne kulağı be burnu ne de saçı olmayan bir varlıktır. Bâzen onları görünmez yapan sihirli gömlekleri vardır. Hayvan kılığına girebilirler. Su ile alâkalı varlıklar olarak da algılanırlar. Çünkü su, tıpkı ruhsal varlıklar gibi şekilsiz ve saydamdır. Kimi zaman İrşiler, Türk halk kültüründeki *Su İyesi* (su kaynaklarının koruyucu ruhu) ile büyük oranda benzer özellikler taşır hattâ eşdeğer olarak kullanılır. Masal kahramanı yiğitlerle evlenirler. Güvercin kılığına girebilen İrşilerin güzel bir kıza dönüşerek insanoğluyla evlendiği masallarda anlatılır. Tepegöz'ün annesi bir peridir. "Kanat kanata bağlayıp uçan ve pınara konan," su ruhlarının soyundan Tepegöz'ün türediği Dede Korkut Öykülerinde anlatılır. İnsanlar, İrşi'yi kendileri için çalışmaya zorlayabilirler. Halk inanışına göre onlarla akşamları karşılaşılabileceği düşüncesi yaygındır ve kimi hallerde onları yakalamanın mümkün olabileceği düşünülür. Ancak çoğunlukla yakalanan taraf insanoğludur ve özellikle erkekler İrşi tarafından büyülenmişçesine kandırılarak suyun altına çekilir. Periler bazen dişi cinler olarak algılanır. Kanatlı varlıklar olarak düşünülür. Çoğunlukla genç ve güzel kadınlar olarak tasvir edilirler. Uçmak, büyü yapmak, dilekleri yerine getirmek, geleceği görmek gibi doğaüstü güçlere sâhip olduklarına inanılır. **Peri Han** ise Periler Sultanı olarak anılır. Perileri yöneten hükümdardır. Kral olarak varsayıldığı gibi bâzen de bir kraliçe olarak düşünülür. Türkçe'de bu nedenle kızlara *Perihan* adı sıklıkla verilir. Peri Han kavramı ("Porhan" benzeşimi ile) perilerin önderlerini ifâde ettiği gibi perilerle iletişime geçebilen şamanlara da denir.
Anlam: *(İr/Er). İrmek* (bulunmak ve olgunlaşmak) fiili ile bağlantılı olarak düşünülebilir. Güçlü olmak mânâsını içerir. "İrçi/Erçi" biçiminde düşünüldüğünde erkek arayan varlık demektir. *Ersemek* fiili erkek istemek, *Ersek/İrsek* ise erkek isteyen kadın demektir.

İYE: *Koruyucu Ruh.* [TKA**: İyä**]
Eşdeğer: 1. EYE, EĞE, EGE 2. YİYE 3. İÇİ, İÇÇİ 4. IS, EZ
Moğolca: 1. EZEN, EJEN, EÇEN 2. EDİN
1. Sahip. Koruyucu. Bir şeyin mâliki.
2. Bir şeyin koruyucu ruhu. Nesnelerin içinde olan, olağanüstü özelliklerini taşıyan gizli güç. Koruyucu, iyiliksever ruhlara verilen isim. Örneğin; *Bağ İyesi* üzüm bağını korur. Bu nedenle İyeler bâzen "Bekçi" olarak da adlandırılır. Bu ruhlar herbir doğal unsurun her üyesi (her ferdi) için ayrı ayrı mevcuttur ve onun ayrılmaz bir parçasıdır. Meselâ *Ocak İyesi* bir tek varlık olmayıp her ocağın kendi koruyucu ruhu vardır. Türk mitolojisinde pek çok doğa unsurunun (özellikle de belirli bir anlamı ve değeri bulunanların) mutlaka bir İyesi vardır; *Ağaç İyesi, Dağ İyesi* gibi… Örnek vermek gerekirse Çuvaş halk inanışında *Pürt İyesi (Yurt İyesi), Munça İyesi (Banyo İyesi), Vırman İyesi (Orman İyesi), Şıv İyesi (Su İyesi)* önemli bir yere sâhiptir. Bu varlıklar insanlardan kendilerine yâni dolayısıyla korudukları şeye karşı saygılı olmalarını beklerler. Öyle olmadığında kızarlar. İyeler bulundukları yerin temizliğine çok önem verirler, hattâ bâzen kendileri temizlik yaparlar. İnsanların da aynı şekilde bu varlıkları temiz tutmalarını ve kirletmekten kaçınmalarını isterler. Aksi takdirde öfkelenirler. Bunun dışında zararsızdırlar. Bu varlıklar korudukları nesnenin uzağında veyâ bağlı bulundukları yerin dışında güçsüzdürler, o yüzden oraları terketmezler. Türk halk inancına göre aslında evrenin her yanındaki bu ruhlar bir bütündür ve birbirine bağlıdır ve onlara verilen isimler bir simgeden ibarettir. Hemen herşeyin iyesi olabilir. Örneğin: *Taş İyesi*, *Çekiç İyesi, Çiçek İyesi*… Bu anlayış İslam dinindeki, her nesnenin ve her varlığın başında en az bir melek bulunur anlayışı ile de paralellik göstermektedir. Meselâ İslam inancına göre her insanın sağ ve sol omzunda günah ve sevaplarını yazan melekler *(Kirâmen Kâtibin)* bulunmaktadır. Üstelik bu inanış yalnızca insanları değil tüm canlıları hattâ bütün varlıkları kapsar. Örneğin gök cisimleri için bile herbirinden sorumlu birer meleğin bulunduğu farklı dinsel metinlerde söylenir. Ancak Türk kültüründeki İye anlayışı bazı noktalarda melek kavramından farklılık gösterir. Yine de İslami terminoloji içerisindeki bazı unsurların bu bağlamda halk inancı tarafından İyeler ile ilişkilendirildiği farklı kaynaklarda örneklerle kaydedilmiştir. Hattâ İslam sonrası *Mescit İyesi* adı altında cami ve mescidlerin bile koruyucu ruhları olduğuna çok uzun süre inanılmıştır. Tatarlar arasında bugün bile kırsal kesimde bu inanış yer almaktadır. Bunlardan başka *Altay Eezi* (Altay Dağı'nın koruyucusu / sâhibi) gibi özel adlarla oluşturulmuş iye adları da vardır. Dolganlarda *Eski Mallar İyesi* şeklinde ifâde edilebilecek bir İye dahi vardır. Kimi zaman soyut olguların veyâ olayların da İyesi bulunur; örneğin *Çut Ezi (Kıtlık İyesi)* kıtlıklara neden olan bir varlıktır. Çuvaşlarda *Zenginlik İyesi, Duâ İyesi, Ağlama İyesi, Kibir İyesi, Gece İyesi* gibi varlıklara dâhi rastlanır. *İye-Kul* ise hayvan ruhu olup, şamanın emrinde hareket eder. Bir başka ilginç örnek ise kazanın içinde yaşadığına inanılan Kazan İyesi'dir. Kazan, uzun süre kullanılmadığında canı sıkıldığı için kapağını oynatarak ses çıkarır. Ayrıca, Nasreddin Hoca'nın "Kazan Doğurdu" fıkrasını akla getirir. Hattâ dirgen, tırmık, yaba, döven, kosa, orak, bel, kürek, kazma gibi tarım araçlarının herbirinin dahi iyeleri olduğu düşünülür. Bu nedenle, tüm İyeleri incelemek mümkün görünmediğinden genel bir sınıflandırma yapmak ve en çok tanınanları ele almak daha doğru olacaktır. İyeler başlıca iki ana sınıfa ayrılır:

1. **Kök-Kal İyeleri** (*Gök-Kal* yâni Gök-Hava)**:** Gök cisimlerinin koruyucu ruhlarıdır. Herbir gök cisminin kendi iyesi vardır. Bir görüşe göre sayıları 19 tanedir.
2. **Yar-Sub İyeleri** (*Yir-Sub* yâni Yer-Su)**:** Yerde bulunan ve sularla ilgili varlıkların iyeleridir. Herbir varlığın kendi iyesi bulunur. Bir görüşe göre sayıları 17 tanedir. Dağların eteklerinde, nehirlerde, pınarlarda, ormanlarda otururlar. Hakaslar bu İyeleri sâdece iki tane düşünürlerdi. *Dağ Ezi* ve *Su Ezi.*

Bunlardan başka Teleğütlerde Dünyâ'nın başından veri var olan **İyezi** adlı bir ruh bulunur ki belki de *Baş İye* olarak tanımlamak uygun olacaktır. İye anlayışının farklı tezahürleri bulunur. Örneğin Sibirya masallarında adı geçen ve bir devi yenen *İtje* adlı kahraman ile eşyâların koruyucusu olan *İtşi* adlı tanrı/ruh ile bağlantılı görünmektedir. Ege denizinin adı Yunan mitolojisindeki *Egeus (Aegeus)*'un bu denizde boğulması nedeniyle orta çıkmış bir addır. Egeus boğularak bu denizin İyesi (Egesi) yâni koruyucu ruhu hâline gelmiştir. Her ne kadar Yunan kaynaklı bir efsâne ve Yunanca kökenli bir isim olsa da ilginç bir kelime benzerliği vardır. Halk inancına göre **İye Vurgunu** *(İye Vuruğu / İye Vırını)* ise önemli bir hastalıktır ve bir törenle sağaltım yapılır. Bunun için 41 tâne küçük çörek (veyâ pide) hazırlanır. Özellikle de hastalanan küçük çocukların şifâ bulması için bu ekmekler onun doğduğu yatağa koyulur. Bu uygulama ekmeğin temiz ve kutlu sayılması ile ilgili bir anlayışın sonucudur.

Bağlantılı Varlıklar
"İyiler" ("İyi" kavramının çoğulu) Azerbaycan, Anadolu ve Ahıska gibi yerlerde ermiş/eren veyâ evliyâ olarak bilinen kutlu varlıkları tanımlamak için kullanılan bir addır. Sözcük her ne kadar "İyi" (hayırlı) sözcüğünün çoğul hâli gibi dursa da aslında "İye" kavramıyla bağlantılıdır. Kutsal sayılan türbeler, yatırlar, kümbetler, tekkeler bahsi geçen İyiler anlayışıyla ilişkili olarak kullanılır. İyiler'in uyuduğu yerler olarak düşünülen bazı mezarlar ziyâret yeri sayılmış ve derman arayan hastalar buralara şifâ dilemeye gitmişlerdir. Peygamberlerin ve hattâ meleklerin de İyiler arasında olduğu söylenir. İnanışa göre, elleri bereketli olduğu için dokundukları ne varsa çoğaltan "*Al Kızları*" denen varlıklar da yine İyilerden sayılır.
Anlam: *(İy/İz/İs/Is/İç/Ez).* Sahip, malik, koruyucu demektir. Örneğin *İdikut* ismi "İdi" (İye) ve "Kut" kelimelerinin birleşik hâlidir ve Kut'un sâhibi demektir ki Tanrı'yı ifâde eder. Moğol ve Tabgaç dillerinde *Ezen/Eçen*, Mançuca *Eden,* Koryakça *Etin* sözcükleri de sâhip ve/veyâ amca anlamlarına gelirler. Macarca *İge* kavramı söz veyâ büyülü söz, "Tanrı Sözü" demektir. *İgez* kelimesi ise bu dilde büyülü sözler söylemek demektir. Türklerle komşu bir kavim olan Yenisey Ostyaklarında **Eç (Es)** adlı bir Gök Tanrısı vardır ve göğün yedinci katında yaşar. Etrüsk yazıtlarında "koruyucu ruh" benzeri bir mânâ içeren **"İe"** sözcüğü yer alır. Türkçe'deki *Issız* (yani sâhibi olmayan) tâbiri geçmişti koruyucu ruhu bile olmayacak kadar uzak ve tenha yerler için kullanılırdı.

Açıklama: Bir Türk boyu olan "Yakut" adının "İye-Kut" / "İya-Kut" (Kut Sahibi) sözcüğünden türediği bu sözcüğün kökeni konusunda öne sürülen açıklamalar arasındadır. Diğer bir görüş ise yaşadıkları ülkede yoğun olarak çıkarılan elmas türü ile ilişkili olduğudur.

İZGE ANA: *Meryem Ana.* [TKA**: İzgä Ana**]
Hıristiyan Türklerde Hz. Meryem için kullanılan bir tâbirdir. Farklı lehçelerde *İzge/İzgi* sözcüğü kutsal, aziz mânâları taşır. *İzenmek/İjenmek* fiileri iman etmek, itimat etmek manaları taşır.

-J-

JALGIN: *Ateş Tanrısı.* [TKA: **Jalgın**]

Eşdeğer: JALGUN, CALGIN, YALGUN, YALGIN, YALKIN

Ateş tanrısıdır. Göğün dokuzuncu katında oturur.

Anlam: *(Jal/Cal/Yal/Al).* Ateş anlamı içerir. *Yalazlanmak, Yaldız* sözcükleri ile aynı kökten türemiştir. *Yalkı* kelimesi Anadolu Türkçesinde ışık anlamı taşır.

JALMUS: *Dev.* [TKA: **Jalmus**]

Eşdeğer: YALMUZ, YALMUS

Masallarda adı geçen devâsa bir yaratık. Genellikle insan biçimli olarak betimlenir. Siyah yada sarı renklidir. Kimi zaman alt dudağı yerde, üst dudağı gökte bir zenci olarak tanımlanırlar. Elinde çoğu zaman hayvan başlı bir sopası veyâ topuzu bulunur. Bu topuza **Çokmar** denir. İnsan ve koyun yemeyi sevdikleri söylenir. Atlara düşman oldukları ve insanları yediklerinden bahsedilir.

Anlam: *(Yal/Cal/Jal).* Ateş mânâsı içeren bir kökten türemiştir.

JASTIRNAK: *Pençeli Canavar.* [TKA: **Jastırnaq**]

Eşdeğer: CASTIRNAK, YASTIRNAK, YAZTIRNAK, CIZTIRNAK

Eşanlam: 1. CASKIYNAK, JASKIYNAK, YASKIYNAK 2. CASKIRNAK, JASKIRNAK, YASKIRNAK

Dağlık alanlarda veyâ ormanlarda yaşar. Vücûdu kıllıdır. Derisi koyu konur (kahverengi) olarak betimlenir. Bâzen normal insan görünümüne hattâ güzel bir kız kılığına girer. Ancak gerçekte köpek başı gibi çirkin bir kafası vardır. Tırnakları çelik gibidir ve açtığında kartalın pençelerine benzer. Bâzen de bakırdan olduğu söylenir. Ayakları ise keçi tırnağını andırır. Bu yaratıklar aileleriyle birlikte yaşarlar ve onlara zarar veren olursa ömürleri boyunca intikam almak için peşine düşerler. İnsana suyun içindeyken zarar verdiklerine inanılır. Bu nedenle suda oynarken boğulmasından korkulan çocuklar onların adıyla korkutulur. İnsanların delirmelerine neden oldukları da söylenir. Kimi yörelerde **Castırnak, Caskıynak** ve **Caskırnak** birbirinin kardeşi olan üç farklı varlık olarak anlatılır. **Karakırnak** adıyla bilinen türleri de bulunur.

Anlam: *(Yaz/Yas/Yaş/Caş/Ças/Ces/Cez).* Aynı zamanda birer kelime olan bu kökler farklı lehçelerde demir, tunç, pirinç gibi metallerin adları olarak kullanılır. Anadolu'da pençe sözcüğü için *Kıynak/Kıynah, Kırnak/Kırnah* veyâ *Cıynak/Çıynah/Çaynak* ve *Cırnak/Çırnah* gibi tâbirler kullanılır.

JASTUMŞUK: *Demir Burunlu Canavar.* [TKA: **Jastumşuq**]

Eşdeğer: CASTUMŞUK, JAZTUMŞUK, YAZTUMŞUK, YASTUMŞUK, CIZTUMŞUK

Demirden veyâ bakırdan bir burnu vardır. Kadın kılığında olduğunda çok güzeldir fakat burnunu saklar. Bazı yörelerde demir kollu, demir gövdeli olduğu da söylenir. "Tumşuk" sözcüğü kimi lehçelerde burun anlamına geir. Tatarca'da *Tomşık* kelimesi gaga mânâsı taşır.

-K-

KABULGAN: *Şekil Değiştirme.* [TKA: **Qabulgan**]

Eşdeğer: 1. KUBULGAN, KUBILGAN, GABULGAN 2. KABULGAK

Moğolca: HUBILGAN, HUBİLGAN

Kılık veyâ şekil değiştirme. Başka bir varlığa dönüşme, metamorfoz demektir. Genelde silkinilerek gerçekleşir. Örneğin güçsüz görünümlü bir masal kahramanı silkinerek daz başlı (kel kafalı) yenilmez bir yiğide dönüşür. Herhangi bir hayvanın şekline girme öykülerinin önemli bir kısmı Şamanist gelenekten, daha az bir kısmı da Türklerin Asya'da bir dönem tabi oldukları Budizm'den kaynaklanmaktadır. En çok güvercin, kuğu, kaz, nugas (yaban ördeği), bürküt (kartal), laçın (şahin) gibi kuşların ve boynuzlu yabâni hayvanların (maral, elik, sığın) donuna girme yaygındır. Biçim değiştirmeye tasavvuf anlatılarında da sıklıkla rastlanır. Anlatılan menkîbelerde erenler güvercin ve geyik tonuna bürünürler. Ahmed Yesevî zaman zaman turna kuşu kılığına girer. Güvercin tonuna bürünen Hacı Bektaş'ın peşine düşen Toğrul Baba bir doğan kılığına girerek onu tâkip eder. Anlatılanlara göre Gaybi Beğ bir gün adamlarıyla birlikte avlanmaya çıkar. Güzel bir geyik görerek peşine düşer ve uzunca bir süre kovaladıktan sonra geyiği bacağından okla vurarak yaralar. Fakat geyik kaçarak yakınlarda bulunan Abdal Mûsa'nın tekkesinden içeri girerek gözden yiter. Gaybi Beğ de onun peşinden tekkeye girer. İzin isteyerek postunun üzerinde oturmakta olan Abdal Mûsa'nın karşısına çıkar. Durumu anlatır ve av esnasında yaraladığı geyiğini almak istediğini söyler. Abdal Mûsa tekkeye giren bir canlının verilmesinin uygun olmayacağını belirterek vazgeçmesini tavsiye etse de, o ısrarla geyiği alma isteğini yineler. Bunun üzerine karşısındaki beyin direnimini görerek caymayacağını anlayan Abdal Mûsa cüppesini yukarı kaldırır ve bedenine saplanmış oku gösterir. Gördüğü akıl almaz durum karşısında şaşıran Gaybi Bey, ne diyeceğini bilemez ve affını ister. Türk söylence ve masallarında "don bürünme" (şekil değiştirme) genelde sıradışı bir kişi (sihirbaz, cadı, evliyâ vb.) tarafından ödül veyâ cezâ olarak verilir yahut da yapılan bir iyiliğe karşılık veyâ işlenen bir kötülük nedeniyle Tanrı tarafından (kimi zaman melekler aracılığıyla) gerçekleştirilir. Şekil değiştirme özellike halk anlatılarında veya yerel masallarda **Don Bürünme** *(Ton Bürgünme)* veyâ **Donuna Girme** *(Tonuna Girme)* şeklinde de ifâde bulur.

Anlam: *(Kap/Kab).* Kabuk değişmek, biçim değiştirmek anlamlarına gelir. *Kabuk* kelimesiyle aynı köktendir. *Kap* sözcüğü ile de bağlantılıdır. İçinde bulunan suyun farklı bir kaba aktarılması hâlinde şeklinin sınırsızca değişmesi nedeniyle, içinde insan ruhunun yer aldığı bedeni çağrıştırır. Moğolca *Hubılgan/Hubilgan* yine "başka bir şekle girme" mânâsı taşır.

KABULMAK: *Şekil Değiştirmek.* [TKA: **Qabulmak**]

Eşdeğer: KABULGAMAK, KUBULMAK

Başka bir varlığa dönüşmek. Kılık veyâ biçim değiştirmek demektir. Genelde silkinilerek gerçekleşir. Örneğin bir masalda, mağarada yaşayan 13 kız birdenbire silkinerek Kurt tonuna kabulgar (dönüşür). Tatarca *Kabat* sözcüğü defa, kez, yineleme manaları taşır.

KAÇAL: *Saçsız Kahraman.* [TKA**: Kaçal**]
Eşdeğer: KEÇEL
Kurnaz ve hazırcevaptır. Aklı ve şansı sâyesinde devlerden, haydutlardan kurtulur. Keloğlan'ın ilk ortaya çıktığı biçimlerden (proto-motiflerden) birisidir.

KAF-DAĞI: *Söylencesel Dağ.* [TKA**: Qaf-Dağı**]
Eşdeğer: 1. GAF-DAĞI 2. KAF-DAĞLARI, GAF-DAĞLARI
Aşılmaz yüksekliğe sâhip efsanevi dağlardır. Etrâfı sularla çevrilidir. Düşsel canlıların yaşadığı yerdir. Anka Kuşu (eski Türk inancında Toğrul ve Kongrul Kuşları) burada yaşar ve yuvasını bu dağın zirvesine kurmuştur. Bâzen peri kızlarının yaşadığı yer olarak anlatılır. Eski Ortadoğu geleneklerine göre Dünyâ; kıyıları görülemeyen, gemilerin ötesine geçemediği karanlık bir deniz ile çevrilidir. Onun ardında ise Kafdağları bulunur ve bir sıradağ silsilesi hâlinde bu denizi de çevreler. Onun ötesinde ise ne olduğu bilinmez ama bâzen arkasında cinlerin oturduğu söylenir. Boşlukta sallanan Dünyâ'nın desteği olan Kafdağları'nın yeşil zümrütten veyâ yakuttan olduğu anlatılır. İnanışa göre gökyüzünün mâvi rengi de onun yansımasıdır. Kafdağı Dünyâ'daki bütün dağlarının anasıdır ve öteki dağlar, buraya yeraltı mağaralarıyla ve doğal tünellerle bağlıdır. Kafdağı hakkındaki inanışlar çoğunlukla Ortadoğu kültürlerinin (özellikle Fars) etkisiyle Türk kültürüne girmiştir ancak hızla yerleşmiştir. Çünkü Türklerin söylenceleriyle büyük bir uyuma sâhiptir. Farslarda *Elbürz (Alburs)*, Türklerde ise *Albuz (Alvuz /Yalbuz)* adı verilen efsânevî dağlar da Kaf Dağları ile özdeşleşmiştir. Fars anlayışına göre *Elbürz* dağında tanrıların sarayları bulunurdu. Arap ve İslam edebiyatı içerisinde yoğun olarak ele alınmış olan Kaf Dağı anlayışı Ortadoğu ve hatta Asya masal ve efsanelerinin ortak bir motifine dönüşmüştür. Kafkas Dağları'nın masallar ve söylenceler içinde simgeselleştirilmiş biçimi olduğu öne sürülür. Bu görüşe göre *Kaf Dağı* aslında *Kafkas Dağı* demektir. Fakat coğrafya ile ilişkilendirme mitolojide çoğu zaman doğru açıklamalara ulaştırmayabilir. Arapça *Kaf* harfini de çağrıştırır.

KALAYKAN: *Ocak Tanrıçası.* [TKA**: Qalayqan**]
Eşdeğer: KALAYHAN, GALAYKAN, GALAYHAN
Ocağı ve ateşini korur. Ateşin dişil yönünü ifâde eder.
Anlam: *(Gal/Kal).* Etimolojik köken *Kal* (kellik) ve Moğolca *Gal* (ateş) ile ilgilidir. *Kalay* madeni ile de bağlantılı gibi görünmektedir. Moğolca *Kalaghun* sözcüğü sıcaklık ve ateş anlamlarını içerir.

KALÇABAY: *At Tanrısı.* [TKA**: Qalçabay**]
Atları ve atçılığı korur. Toprak yarılarak içine girip kaybolur. Ona *Yılkışı/Yılkıcı* (At sürüsü sâhibi) denir.
Anlam: *(Kel/Kal).* "Kel Efendi" demektir. Kal kökü Kellik ifâde eder.

KALÇAN: *Ateş Tanrısı.* [TKA**: Qalçan**]
Ateşin koruyucu ruhu olarak saygı gösterilir. Kendisine keçi kurban edilir.
Anlam: *(Kel/Kal/Gal).* Ateşçi (ateşin sâhibi) demektir. Kellik ifâde eder. *Kal* (kellik) ve Moğolca *Gal* (ateş) ile ilgilidir. Ayrıca Moğolca'da *Halzan* sözcüğü kel demektir.

KALDAZ HANIM: *Ateş Tanrıçası.* [TKA**: Qaldaz**]
Ateşin koruyucusu olarak görülür. Başka bir görüşe göre mal (sığır) ve büyükbaş hayvanların koruyucusudur. Emrindeki olan canlılara *Kaldazın* adı verilir. Altay efsânelerinde anlatıldığına göre kel kadın şamanlar ölüleri bile diriltir. Güneşli bir günde kar yağdırır, fırtına çıkarır.
Anlam: *Kal* (Kel veyâ Ateş) ve *Daz* (Saçsız) sözcüklerinin bileşiminden oluşur.

KALDAZIN: *Ateş Cini.* [TKA**: Qaldazın**]
Ateşin içinde oynar. Kısa boyludur. Kirpi oku gibi olan sakalı yedi karıştır. Sarı bir samura dönüşebilir.
Anlam: Moğolca *Gal* (Ateş) kelimesi ve *Hal* kökü ile bağlantılıdır. Ayrıca kellik ifâde eder.

KALGANÇI: *Kıyâmet.* [TKA**: Qalgançı**]
Eşdeğer: GALGANÇI
Kıyâmet gününü ifâde eder. Kalganan (sıçrayıp kalkılan) gün, Dünyâ'nın ve/veyâ evrenin yok olacağı daha sonra tüm ölülerin tekrar diriltileceği gündür. Bu inanca göre, yeryüzünün varlığı sürekli değildir. Günün birinde yaşam sona erecek ve tüm canlılar yok olacaktır. Kıyâmet belirtisi olarak suçlar çoğalacak, günahlar artacak, insanlarda Tanrı korkusu kalmayacaktır. Nihâyet iyilik tanrısı Ülgen'le, kötülük tanrısı Erlik arasında çıkacak büyük savaşın sonunda tüm insanlık yok olacaktır. Denizin dibindeki dokuz çatallı *Karataş* dokuz yerinden ayrılacak ve demirden atlara binmiş dokuz savaşçı yeryüzüne saldıracaktır. Tanrı Bay-Ülgen tüm canlıların öldüğünü, kendisinden başka kimse kalmadığını görünce; *"Kalkın ey ölüler!"* diye bağıracaktır. Onun bu çağrısı üzerine ölüler mezarlarından kalkacaklardır. Aslında Türk kültüründe çok geniş olarak üzerinde durulmayan Kıyâmet inancı, büyük oranda İslâmiyet'le birlikte hattâ bazı Türk topluluklarında Hıristiyanlık, Maniheizm ve Budizm'in etkisiyle şekillenmiştir. Örneğin o gün Güneş'in batıdan doğacağı inancı İslam'ın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bir inanışa göre de Ay ve Güneş birleşeceklerdir. Daha sonra sular kabarıp yükselecek ve her yeri sular kaplayacaktır. Arkasından da yeryüzü dümdüz olacaktır. Dede Korkut Kitabında bu gün için, *"Ahır zaman olup, kıyâmet kopunca..."* ifâdesi kullanılır. **"Kalgançı Çağ"** da denir.
Anlam: *(Kal/Gal/Hal).* Ayağa kalkış günü demektir. *Kalgamak* (sıçramak) fiilinden türemiştir. *Kalkınu* fiili Tatarca'da kalkma, yükselme anlamına gelir. *Kalkmak* kelimesi ile akrabadır. Moğolca'da *Halgah (Kalkah)* fiili korkmak anlamına gelir ki, bu bağlamda "Korku Günü" demek de olabilir. Bir başka görüş ise kalıcılık mânâsı taşıdığı ve "Kalıcı Çağ" demek olduğudur. *Kalgan* ise cenâze yemeği demektir.

KAM: *Şaman.* [TKA**: Qam**]
Eşdeğer: GAM, HAM
Şamanlara Türk dillerinde verilen genel ad. İlkel topluluklarda doğaüstü güçlerle iletişime geçebildiğine inanılan din adamı. Hekimlik, büyücülük, ozanlık gibi değişik özellikleri bünyesinde barındıran kişidir. Ata ruhlarıyla veyâ cinlerle iletişim kurmak ve bilinmeyen bazı durumlardan haber vermek, özellikle ruhsal hastalıkları iyileştirebilmek şamanın başlıca özellikleridir. Duâlarıyla hastaları sağaltabilir ve törenlerle kötü ruhları kovabilir. Bunları genellikle bir topluluk önünde düzenlenen bir âyinle ve kendinden geçerek gerçekleştirir. Değişik ritüelleri yerine getirir. Göktanrı tarafından görevlendirildiğine ve yine onun isteğiyle üstün güçlerle donatıldığına, bazı gizli bilgilere vâkıf olduğuna inanılır. Her şamanın kendi özel yöntemiyle ulaştığı coşa (vecd, trans) yâni kendinden geçme hâlinde; ruhuyla göklere yükselmek, yeraltına inmek ve oralarda dolaşmak, bazı bilgilere ulaşmak, tanrısal ilhama erişmek gibi yetenekleri bulunur. Coşku hâlinde ruhlarla iletişim kurar. Bu coşkuya en azından başlangıç aşamasında ulaşabilmek için müzik ve ritim büyük öneme sâhiptir. Dans ederek kendinden geçer. Maddî dünyâ ile olan bağlarını zihnen koparır. Bu aslında bir çeşit delilik hâlidir. Bütün kamların çok derin sezgileri, geniş düş güçleri vardır. Derin bir coşkunluğa kapılarak kendinden geçer. Kendine gelene kadar ruhları gördüğüne, gizli âlemleri dolaştığına inanılır. Şaman trans hâlinde duruma ve amaca göre göğe veyâ yeraltına gidebilir. Örneğin, bir hastayı iyileştirmek için göğe çıkması gerekirken ölünün ruhuna eşlik ederken yeraltına iner. Kam'ın ruhu göğün değişik katlarına kadar ulaşabilir ve oradaki ruhsal varlıklarla iletişime geçebilir. Şamanlar, ruhları egemenliği altına alarak ölüler (özellikle ata ruhları), doğal güçler (doğa ruhları) ve şeytanlarla iletişime geçerler.

Şaman, gerektiğinde kendisine yardımcı olacak ruhları Dünyâ'nın her yanına dağılmış olsalar bile çağırabilir. Bu çağrıyı genellikle davul veyâ tefini çalarak yapar. Ancak başka bir müzik âleti de kullanabilir, hattâ bir çalgıya hiç gerek duymayabilir. Şamanizm'de tanrı-doğa-insan arasında sürüp giden ve hiç kopmayan bir bağlantının bulunduğu öngörülür ve şamanın bu döngü içerisinde ruhlar âlemi ile insanlar arasında aracı olduğuna inanılır. Şamanlık sonradan kazanılan bir görev değildir ve çoğunlukla başka bir şamanın soyundan gelmesi gerekir. Ancak soydan edinilmese bile gerekli belirtileri taşıyan çocuk, belirli bir yaşa gelince eski bir şamanın eğitimine verilerek gerekli ön bilgileri edinmesi sağlanır. Ancak nihâi olarak ruhlar aracılığıyla ve genelde bir rüyâda verilen bir yetenekle edinilir. Tanrı ilk şamanı yarattığında onun evinin önüne dokuz dallı (Moğollara göre sekiz dallı) bir ağaç dikmiştir. Bu nedenle her şaman kendisini temsil eden bir ağaç diker. Bu ağaca "Turuğ" adı verilir. Rivâyete göre tanrı Ülgen bu ilk şamana *"Senin adın bundan böyle Kam olacak,"* diyerek adını vermiştir. Yakutların geleneksel halk dininde anlatıldığına göre; ilerleyen zamanlarda tanrı Ayığ Han yeryüzüne üç şaman daha göndermiş ve bunların çadırlarının önüne de yine birer tane ağaç dikmiştir. Dolayısıyla şamanların ağaçlarının bulunması, kutsal Yaşam Ağacı Ulukayın'ın yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü arasında bir köprü görevi gördüğü şeklinde algılanmasıyla ilgilidir. Moğollara göre *Holongoto* adlı kutlu kişi kamlığın dokuz derecesini düzenleyen gelenekleri oluşturmuş ve buyruğuna 99 erkek ve 99 kadın şaman alarak Sayan Dağları'na çekilmiştir. Türk-Moğol kültüründe erkek şamanlar için sıfat olarak *"Toyun/Toyon"* (efendi, sâhip) tâbiri, kadın şamanlar için ise *"Hotun/Hoton"* (hanımefendi, kraliçe) tâbiri kullanılır. Asya halk inanınşına göre iki tür kam bulunur:

1. **Akkam (Aktoyun):** İyi Ruhlarla iletişime geçen şaman.
2. **Karakam (Karatoyun):** Kötü Ruhlarla iletişime geçen şaman.

Anlam: *(Kam/Gam).* Tam olarak "Şaman" demektir. Kelime kökünde göz alıcılık anlamını içerir. *Kamaşmak* kelimesiyle kökensel bağı vardır. *Kamamak* fiili, bir şeyi kapatmak, kilitlemek demektir ki ruhların ele geçirilmesiyle alâkalı olabilir. *Kamanmak* ise bunalmak demektir. Moğolca *Hamah* sözcüğü toplanmak demektir ki, şaman âyini çoğu zaman insanların toplanmasını, bir araya gelmesini sağlar. Yine Moğolca, Türkçe ve Tunguzca'da *Kam* kökü topluluk, toplanmak, bir araya gelmek, bir arada olma anlamı taşıyan kelimeleri türetmiştir. Eski Tunguzca'da *Kum* kelimesi ruh mânâsı taşır. Moğolca'da *Keme/Heme* kehânette bulunmayı ifâde eder. Eski Altayca'da ise yürümek mânâsını içerir. Bazı Macar kavimlerinde *Gam* sözcüğü falcı, kâhin anlamında kullanılır.

Açıklama-1: Şamanizm'e yeryüzündeki tüm kıtalardaki ilkel topluluklarda bir biçimde rastlanır. Bir kavram olarak "Şaman" sözcüğünün Türklerle komşu ve Ural kolundan akraba bir kavmin dili olan Tunguzca'dan tüm Dünyâ literatürüne geçtiği düşünülmektedir. Bu dildeki anlamı büyücü ve dansçıdır (Sama). Yine Tunguzlarla akraba olan Mançuca'da oynayan zıplayan, hareket eden anlamına gelen *Saman* sözcüğü ile de bağlantılıdır. Hintçe'nin kökenini oluşturan olan Sanskritçe'deki *Samana* ise rahip anlamına gelir. Hindiyye'deki (Hindistan) yerel dillerden biri olan Palice'de ise ruhlardan esinlenen, ruhlardan haber alan demektir. Moğolca'da *Şamlah* fiili döndermek, çevirmek, bükmek, dürmek demektir ve şamanın dönerek yaptığı töreni akla getirir. Asya Türk kültüründe bazı bölgelerde şamanlar için "Camanbay" (Yaman-Bay) denildiği bilinir ve *Caman/Yaman* kelimesi de komşu kavimlerdeki *Şaman/Saman* sözcüğünden etkilenmiş olabilir. Böylece bu sözcük tüm insanlığın ortak bir unsuru hâline gelmiş ve neredeyse tüm Dünyâ dillerine, bilimsel bir terim olarak geçmiştir. Türkçe'de **Kam** kavramından benzeşim yoluyla "Kaman" şeklinde bir tâbir bile türe(til)miştir.

Açıklama-2: Kimi Türk topluluklarında din adamları iki adla (iki sınıf hâlinde) anılır: 1. **Nom** ve 2. **Kam**. Bazı kaynaklarda Nomlar'ın üstün bilgileriyle Kamları mağlup ettiklerinden bahsedilir.

KAMBAR: *At Tanrısı.* [TKA: **Qambar**]

Eşdeğer: GAMBAR

Atları korur. İsminin başında bâzen *Yılkıcı* (At Sürüsü Sahibi) sıfatı kullanılır. İskitlerden bu yana Türklerle iç içe veyâ komşu olarak yaşayan ve etkileşim hâlinde bulunan Tâciklerde ise yıldırım tanrısı olarak görünür. Türklerde atların yıldırımdan yaratıldığı inanışı kabul görmüştür. İslâmiyet'i kabul sonrasında ise Hz. Ali'nin atlarından sorumlu kölesinin (veyâ uşağının) adının "Kamber" olduğu ve birlikte yolculuklar yaptıkları anlatılır. Yunan kültürünün etkisiyle çalgıcıların koruyucusu olarak tanımlandığı da görülür. *"Kambersiz düğün olmaz,"* sözcüğü bu anlamda kullanılır. Böylece aslında çok eski çağlardan beri Türk halk inanışı içerisinde atların koruyucu ruhu olarak görülen bir tanrıya çeşitli sözcük benzerlikleri nedeniyle dışsal ve yeni anlamlar yüklenerek özelliklerinin genişletildiği anlaşılmaktadır. Gökkuşağına Asya'da bazı topluluklarda **Kambarkuşak** adı verilir.

Anlam: *(Kam).* Bu isim *Kam* (şaman) sözcüğü ile doğrudan bağlantılıdır. *Kamçı* sözcüğü atları hareket ettirmek için kullanılan kırbaç demektir. Yunancada "Kamber" kelimesi ise damat demektir.

KAM HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Qam Xan**]

Eşdeğer: KAM GAN

Bayındır Han'ın atasıdır. Aynı zamanda güçlü bir kamdır. Türklerde eski dönemlerde Han'lar aynı zamanda toplumun başındaki Kam olarak da yer alırlardı.

KAMLAMAK: *Şamanlık Yapmak.* [TKA: **Qamlamak**]

Eşdeğer: KAMMAK

Şaman âyini yapmak. Yapılan eyleme "Kamlama" denir. Şamanın davul ve tef çalarak coşkuya kapılması ve kendinden geçmesi sonucu farklı âlemlere yolculuklar yaptığına inanılır. Şaman âyinlerinin hemen her toplumda hattâ her kabîlede farklı kuralları vardır. Kam'ın olağandışı davranışlar sergileyerek ruhlar âlemi ile iletişim kurması, gelecekten haber vermesi, insan ömrünün yetmeyeceği kadar geçmiş dönemleri anlatması bu âyinlerde tanık olunabilecek bazı durumlardır.

Anlam: *(Kam.)* Şamanlık işini icra etmek, şaman töreni yapmak demektir. *Kamamak* fiili, bir şeyi kapatmak, kilitlemek demektir ve ruhların ele geçirilmesiyle ilgilidir. *Kamanmak* ise bunalmak mânâsı taşır. **"Kamıyak"** sözcüğü fal demektir. "Kabanbay/Kamanbay" adlı bir destan kahramanı bulunur ve bu ad asında onun sihir yapabilme gücünü ifâde eder.

KAMORTAN: *Şaman Ruhu.* [TKA: **Qamortan**]

Şamanların koruyucu ruhlarına verilen addır. Kam (şaman) kavramı ile alâkalıdır.

KAMOS: *Kâbus Cini.* [TKA: **Qamos**]

Eşdeğer: KAPOS

Kâbuslara neden olan kötü ruh. Geceleri gelip, rüyâlarda insanları korkutan ve ruhlarını alan biçimsiz yaratık. İnsanları uykuda yakalayarak götürür. Kimi zaman iriyarı, bâzen de cüce görünüşlüdür. Keçiye benzediği de söylenir. Kedi gibi sessizce gezer. Gün ışığından korkar ve Güneş doğunca kımıldayamaz. Tek başına uyuyan insanların çarpılmalarına veyâ nefeslerini keserek boğulup ölmelerine sebep olabilir. Kamos'un üzerine bütün ağırlığıyla çöktüğü insan, kanının çekilip damarlarının kuruduğunu sanır. Başında bulunan börk (başlık) alınabilirse, bunu başaran insanın elinde börk büyüklüğünde altın kalacağı söylenir. Bazı görüşlere göre eski Ortadoğu (Moab, Asur) mitolojileriyle de bağlantılıdır.

Anlam: *(Kam).* Büyüleyici veyâ alıp götüren varlık demektir. Arapça *Kâbus* sözcüğüyle de bağlantılı gibi görünmektedir. *Kamaz* ise rüzgar demektir. *Kapmak* fiili ile de bağlantılıdır.

KANIKAY: *Söylencesel Hanım.* [TKA: **Qanıkay**]
Eşdeğer: KANIKEY, KANİKEY, KENİKEY
Manas Han'ın karısıdır. Savaşçı *Kırk Kız* yardımcısı vardır. Oğluna kız arayan Manas'ın babası ondan daha iyi bir eş bulamadığını ifâde eder. Kanıkay Hatun iyi bir binicidir, cesur bir savaşçıdır. Kocasına yerinde öğütler verir. Sadıktır, kocasının ismine asla gölge düşürmez. Manas öldüğünde ilaç yaparak kocasını diriltir. İyi bir eşin ne kadar önemli olduğu bu şekilde simgeselleştirilmiştir.
Anlam: *(Kan).* Soyluluk anlamı içerir. *Kanık* (kanâatkar) sözcüğü ile de bağlantılı görünmektedir. Moğolca *Hanı/Kanı* sözcüğü eş anlamına gelir.

KANIM HAN: *Güven Tanrısı.* [TKA: **Qanım Xan**]
Yeryüzündeki dürüst ve güvenilir insanları korur. Ülgen Han'ın oğludur. Güvenilirlik Türk inanç sistemindeki önemli kavramlardan birisidir. *"Eline, beline, diline sâhip ol!"* (Hacı Bektaş-ı Velî) sözü bu anlayışın en özlü ve en muhteşem anlatımıdır. Bu isim *Kan* kelimesi ile yakından ilgilidir. Kan hayat verici bir güç ve nesilden nesile aktarılan bir yaşam ve kalıtımsal özellik taşıyıcısı olarak düşünülür. Efsânelerde kahramanlar doğarken avuçlarında sertleşmiş bir kan pıhtısı tutarlar. Yeminler kan akıtarak yapılır. Efsânelerde kanla ıslanmış mendiller sürüldüğünde kör olan göz görmeye başlar. Kanları birbirine karışan ve süte damlatarak karşılıklı olarak içen insanlar "Kankardaş" olurlar ve ömür boyu hattâ ölümden sonra bile soydan gelmiş kadar geçerli sayılır. **Er Kanım** olarak da anılır.
Anlam: *(Kan/Han).* Soyluluk, inanç, güven gibi anlamları vardır. *Kanmak* fiili, ikna olmak anlamına gelir. "Kandırmak" eyleminin kökü de budur. Azericede "Kanmaz" diye ikna olmaz kişilere denilir.

KANIRMAĞI: *Yeraltı Nehri.* [TKA: **Qanırmağı**]
Eşdeğer: GANIRMAK, GANIRMAH
Yeraltında bulunur. İçinde akan sıvı, su değil, kandır. Bir toplanma alanına yeni ölenlerin ruhlarını götüren bir ırmaktır. Kan ölümü, ateşi, öfkeyi simgelediği gibi aslında yaşamın da sembolüdür, bu nedenle yaşam ve ölüm arasındaki sınırı simgeler. Bu ırmak masallarda bâzen uçan atlarla geçilir.

KARA: Siyah Renk. [TKA: **Qara**]
Eşdeğer: 1. GARA 2. KORA
Türk kültüründe olumsuzlukları, yeraltını ve toprağı simgeler. Moğolca *Kar/Har* olarak da söylenir.

KARABASAN: *Kâbus Cini.* [TKA: **Qarabasan**]
Eşdeğer: 1. GARABASAN 2. GARABASMA, KARABASMA
Geceleri insanların üzerine çöken kötücül varlık. Kâbuslara neden olur. Genel anlamda ise insanların kötü şeyler görmesi demektir. Korkulu rüyâlardır. Bazı yörelerde **Karakura** adlı bir varlığın neden olduğu düşünülür. Karabasanların günümüzde bilimsel olarak "Uyku Felci" diye tâbir edilen durumla örtüştüğü görülmektedir. Buna göre uykunun bazı evrelerinde uyanılırsa, uyku döngüsü sürmekte ve bilinç açık olsa bile beden kımıldayamamaktadır. Bu durumda çeşitli sanrılarda görülebilmektedir.
Anlam: Kara (siyah) ve Basma (sıkıntı) sözcüklerinin bileşimidir. Moğolca *Harah/Karah* sözcüğü bakmak ve *Harağah* ise lânet anlamına gelir. *Karağ* sözcüğü kimi yörelerde kâbus anlamında kullanılır. *Karağı* da ışığın az olduğu yerlerde görememe (ala körlük) hastalığını ifâde eder.

KARABASMAK: *Kâbus Görmek.* [TKA: **Qarabasmak**]
Geceleri kötü rüyâ görmek. Kötü ruhların veyâ cinlerin neden olduğuna inanılır. Bu ruhlar bâzen ölümcül olabilmektedir. Bâzen insanların onların öfkeleri dolayısıyla uykuda öldükleri düşünülür.

KARABASTI: *Kâbus.* [TKA: **Qarabastı**]
Eşdeğer: 1. GARABASTI, GARABASDI, KARABASDI 2. KARABASU, GARABASU
Gerçekmiş gibi algılanan kötü rüyâları tanımlar. Hayâlet görmeyi tanımlamak için de bu tâbir kullanılır. Kâbuslara kötü ruhların veyâ cinlerin neden olduğu düşünülür. Bu ruhların bâzen ölümcül olabileceğine inanılır. Genel olarak uyurken kişiye duygusal rahatsızlık veren rüyâlar veyâ uyanma sınırında gerçekçi sanrılar (halüsinasyonlar) olarak ortaya çıkarlar. Hayâlet, canavar, vahşî hayvan, yalnızlık, hapis, kaybolma, yolunu bulamama gibi korku ve psikolojik baskı unsurları içerebilirler. Acı çekme, düşme, boğulma, yaralanma, kan görme ve ölme de sık görülen kâbuslar arasındadır. Bâzen kâbus o kadar etkili olur ki, kişi uyandıktan sonra bile uzun bir süre etkisinden kurtulamayabilir. Bazı yörelerde de doğum yapan kadının ölmesi Karabastı'ya bağlanır. Bâzen de doğum yapan kadının ölmesi Karabastı'ya bağlanır. Azerice'de "Hayâlet" sözcüğünün karşılığı "*Karabasma*"dır. Bazı görüşlere göre Akadlardaki "Karıbatu" adlı kötü ruhla ilişkili olduğu öne sürülür. Anadolu'da kimi bölgelerde Karabasan yerine **"Ağırbasma"** ifâdesi de kullanılır.

KARAÇOR: *Kötü Cin.* [TKA: **Qaraçor**]
Eşdeğer: KARAÇURA, GARAÇOR
İnsanları korkutan hattâ zarar veren ruhlardır. Kimi durumlarda çok tehlikeli olabilirler.
Anlam: Kara (siyah) ve Çor (cin) sözcüklerinin bileşimidir. *Kara* sözcüğü bilinmezlik âlemine âit olduğunu göstermektedir ve karanlıkların içinden çıkıp geldiğine işâret eder.

KARAÇUHA: *Eşiğin Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Qaraçuxa**]
Eşdeğer: GARAÇUHA
Evin eşiğinde durduğu inancı yaygındır. Eve girerken ona selam vermek veyâ eşiğe basmamak gerektiğine inanılan yöreler vardır. Siyah giysileri olan bu varlık Azerilere göre aslında bir evliyâdır.

KARAGUŞ: *Kuş Tanrısı.* [TKA: **Qaraquş**]
Eşdeğer: KARAKUŞ, KARAĞUŞ, KARAKOŞ, KARAKUS, GARAĞUŞ, GARAGUŞ, HARAHUS
Kuşlara hükmeder. Tanrı Ülgen'in oğludur. Şamanların göğe yaptıkları yolculuklarında ondan yardım aldığı söylenir. Ayrıca, Kam'ın tören sırasındaki bazı hareketler Şamanizm sonrasında bile kimi yörelerdeki kartal oyunu ile temsil edilmektedir. *"Harahusta"* veyâ *"Karakustana"* olarak bilinen bu oyunun aslında geçmişteki kökenlerinde Karakuş Han'a bir saygı içermesi, bu nedenle oynanmaya başlanmış olması da muhtemeldir. Türklerde kartal ve ona benzeyen sungur, doğan, atmaca, laçın gibi büyük ve yırtıcı kuşları tanımlamak amacıyla genel olarak onlara "Karakuş" adı verilir. Geçmişte bu yırtıcı kuş türleri öte âlemlerle olan bağlantıyı temsil eden canlılar olarak da görülürlerdi. Hattâ bunların bazı ruhları taşıdığına inanılırdı. Karakuşlar şamanların yardımcı ruhları olarak algılanır. Şaman yırlarında (şarkılarında) Karakuş'tan yardım istendiğine zaman zaman rastlanır. Teleğüt kamlarının davullarında simgeselleştirilmiş Karakuş figürleri çizilirdi ve bunların tırnakları demirden olduklarını vurgulayacak biçimde son derece iri olarak resmedilirdi. Er Töştük'ü yutan Karakuş'un yavruları annelerine kendi dilleri ile dev bir yılanın ağzından kendilerini onun kurtardığını söylerler. Böylece Karakuş onu karnından sağ olarak çıkartır. Karakuş masallarda yiğitleri bütün olarak yutar ve ama onlar kuşun karnından tekrar sağ olarak çıkarlar. Anadolu'da kimi yörelerde bazı büyük ve yırtıcı kuşların çocukları kaçıracağından korkularak gökyüzünde göründüklerinde dikkatli olunur, elbetteki bu anlayışın mantıksal ve gerçekçi gerekçeleri de vardır.
Anlam: "Kara" ve "Guş/Kuş" sözcüklerinin bileşimidir. Genelde yırtıcı kuş, özelde ise kartal demektir. "Kus" sözcüğü Yakutça'da ördek anlamına gelir.

<u>Türk Kültüründeki Bazı Yırtıcı Kuşlar:</u>
Baz/Bas, Bazalak/Bozalak, Beygü/Baygu, Cınkay/Çınkay, Çakır/Şakır, Çalağan/Çalagan, İtelgü/İtleğü, Karçıkay/Karcıgay, Köçken/Köçöğen, Köykenek/Küykenek, Kırgay/Kırguy, Laçın/Naçın, Nogas/Nugas, Sungur/Sonkur, Şunkar/Şumkar, Toğanak/Tuğanak, Toygun/Tuygun, Torumtay/Turumtay, Zağalma/Yağalbay.

KARA HAN: *Söylencesel Hâkan.* [<u>TKA</u>: **Qara Xan**]
<u>Eşdeğer:</u> 1. GARA HAN 2. HARAH HAN 3. KORA HAN
Kara Ulus'un yâni soylu olmayan insanların önderidir. On oğlu ve dokuz kızı vardır. Soylu olmayıp, halktan sıradan bir kişi iken sonradan Han olanları veyâ devlet kuranları temsil eder. Karadeniz'de yaşar (Akdeniz'e göre ikincil öneme sâhiptir). Bir efsânede Kara Han gerçekte Göktanrı'nın oğludur ve babasıyla anlaşamayınca yeraltına inerek, oranın hâkanı olmuştur. Kara renk Türklerde gücü ve otoriteyi vurgular ve kuzey yönünün simgesidir. *Kara* aynı zamanda toprak demektir ve Kara Han da yeryüzünün hükümdarıdır. Bu açıdan bakıldığında târihte yer alan Karahan Devleti'nin ismi tesâdüfî değildir. Karaçayların atalarının adı "Karça" olarak anılır. ***<u>Not:</u> Kayra Han ile karıştırılmamalıdır.***
Anlam: Türkçe ve Mançuca *Kara,* Moğolca *Har* sözcükleri siyah renk belirtir.

Açıklama-1: "Kayra Han" ile "Kara Han" aynı kişi olarak nitelense de bu durum sesbiçimsel ama yaygın bir yanlışlıktır. Çünkü Kara sözcüğü içerisinde duruma göre olumsuz anlamlar da barındırır. Dolayısıyla Kara Han farklı bir mitolojik kişiliktir (Oğuz Han'ın babasıdır). Kayra Han ise yaratıcı tanrıdır ve ismi oluşturan *Kayra* kelimesi lütuf, iyilik, kayırıcılık gibi mânâlar içerir.

Açıklama-2: Buryatça'da "Hara" (Moğolca *Sara*) sözcüğü "Ay" anlamına gelir, bazı kayıtlarda Oğuz Han'ın babasının adı Kara Han iken, başka bazı kaynaklarda "Ay" olarak anılması bu kelime benzeşimi nedeniyledir. Yakutça "Hara" kelimesi ise Türkçe'deki "Kara" gibi siyah renk bildirir.

KARAKIRNAK: *Tırnaklı Canavar.* [<u>TKA</u>: **Qaraqırnak**]
Bedeni kıllarla ve tırnaklarla kaplı bir varlıktır. Suya girmiş olan insanlara zarar verebileceğine inanıldığı için suyun içinde dikkatli olmak gerekir. Çocuklarının suda oynarken boğulacaklarından endişe eden anneler, onları "Karakırnak" ile korkuturlar.

KARAKIZLAR: *Kötülük Tanrıçaları.* [<u>TKA</u>: **Qaraqızlar**]
<u>Eşdeğer:</u> KARAGIZLAR, KARAĞIZLAR, GARAGIZLAR, GARAĞIZLAR
Erlik Han'ın kızlarıdırlar. Adları bilinmez. Dümdüz, kuru, çıplak, kaygan bir yerde yaşarlar. Vakitlerini eğlenerek geçirirler. Göğe çıkan şamanı ayartıp yolundan çevirmeye çalışırlar. Bâzen cinsellikle ilgili veyâ cinsellik içeren davranışlarda bulundukları anlatılır. Saçları karayılana benzer. Erkek kardeşleri ise *Karaoğlanlar* olarak bilinirler.

KARAKURA: *Karabasan Cini.* [<u>TKA</u>: **Qaraqura**]
İnsanların kâbuslar ve karabasanlar görmelerine neden olur. Bâzen biçimsiz (belirli bir şekli olmayan, soyut) bir varlık olarak algılanır. İnsanları uykuda yakalayıp korkutur, soluk almalarını engelleyerek seslerini keser, ardından da ciğerlerini söker. Anadolu halk inançlarında keçiye benzeyen, kedi büyüklüğünde, insanları boğmaya çalışan bir yaratıktır. Gün ışığından çok korkar ve Güneş doğduğu zaman da yerinden kımıldayamaz. Bu nedenle Karakura ancak Güneş'in doğuşuyla birlikte yakalanabilir. Böylece ona ant içtirerek (yemin ettirerek) insanın kölesi yapmanın mümkün olduğu da düşünülür. Kimi yörelerde ise yeni doğum yapmış lohusa kadınları korkutarak bayıltan ve sonra da ciğerlerini alıp götürdüğüne inanılan kötü bir yaratıktır. Balkarca "Karakurtha" ise cadı demektir.

KARAMAT: *Sanrı Cini.* [TKA: **Qaramat**]

Eşdeğer: KİREMET, KEREMET, KARIMIT

Kâbuslara neden olan, hezeyanlar ve psikolojik bozukluklar ortaya çıkaran kötücül varlık. Günümüzde şizofreni adı verilen ruhsal hastalığa benzer durumların geçmişte bu varlıkla ilintili olduğu düşünülmüştür. Bu kavramın anlamı bazı kaynaklarda "kinci ruh" olarak da tarif edilir. Tatarca'da ise tam tersi bir mânâ ile "hayırsever ruh" veyâ "koruyucu ruh" demektir. Azerice'de kullanılan *"Karamat Basmak"* (kâbus görmek) deyiminde yine bu varlıkla ilişkili olarak olumsuzluk içeren bir kavram ile karşılaşılır. Çuvaşya'da çok köyde bulunan "Kiremet" adı verilen tabu alanı, ölen kişinin ruhunun yerleştiği yer anlamına gelir. Çuvaşlarda hemen her köyün kendi Kiremet'i bulunur. Akadlardaki "**Karıbatu**" adlı kötü ruhla da ilişkilendirilebilse de birbirleri ile ne kadar benzeştikleri net değildir.

Anlam: *(Kar/Har).* Karartan (göz karartan) demektir. Çuvaşça'da bu kelime kötü ruh, kutsal alan, kutsal nesne; Udmurtça'da ise şeytan, kötü cin gibi anlamlar taşır. Yakutça'da uğursuz, lânetli anlamında kullanılan "*Karımıt*" sözcüğü de yine bu kavramla yakından alâkalıdır. Kelime kökü, korku ve kötülük anlamları içerir. *Karamak* sözcüğü kötülemek, hor görmek anlamlarını barındırır. *Karağ* sözcüğü kimi yörelerde ise kâbus anlamında kullanılır. *Karağı* da ışığın az olduğu yerlerde görememe (ala körlük) hastalığını ifâde eder. Moğolca'da *Karağ (Harağ)* lânetlemek anlamı içerir. Sözcüğün sâdece biçimsel benzerliğine bakarak "olağanüstü olay" anlamındaki Arapça kökenli "Kerâmet" kavramı ile ilişkilendirilmesi mâkul değildir. Çuvaşya'nın coğrafi konumu, kavramın tarihsel bağlamı ve Arap-İslam kültüründen etkilenme derecesi dikkate alındığında bu durumun neredeyse imkansız olduğu görülebilir. Kara renk ve Karanlık kavramı ile olan bağlantısı açıktır.

Açıklama: İslam terminolojisinde ermişlerin gösterdiği doğaüstü nitelikte, şaşkınlık uyandıran olaylara Keramet denir. İslam inancına göre peygamberler mucize, veliler ise keramet gösterebilirler. Bazı görüşlere göre, olağanüstülük koşulu gerekmez. Bir inanışı göre ise veliler açıkça keramet göstermez, bunlar gizlidir. Kerametlerden bazıları şöyledir: Kişileri tehlikeli durumlardan kurtarma, hayvanlarla konuşma, cansız varlıkları buyruğuna alabilme, kısa zamanda uzak mesafeleri aşma hatta geri dönme, başka bir varlığa dönüşme, bir maddeyi başka bir maddeye dönüştürebilme, aynı anda birkaç yerde birden bulunabilme, gelecekteki veya uzaktaki olayları görebilme, ölülerle haberleşme veya konuşma, ölümden sonra vücudunu koruyabilme, kendi ölüm zamanını bilebilme.

KARAOĞLANLAR: *Kötülük Tanrıları.* [TKA: **Qaraoğlanlar**]

Eşdeğer: 1. GARAOĞLANLAR 2. KARAULLAR, KARAUĞULLAR

Eşanlam: KARAERLER, GARAERLER

Erlik Han'ın oğullarıdırlar. Erlik'in sarayını veyâ yeraltının kapılarını bekledikleri için "Kapı Bekçileri" diye de anılırlar. Dokuz kat yeraltını simgeleyen dokuz kardeştirler ve bunlardan biri Sokor (Tek Gözlü) ve bir diğeri de Çolok (Tek Elli)'dir. Moğolların "Dokuz Kana Susamış Tanrı"ları ile benzerlik gösterirler. İnsanlara kötülükler getiren kara fırtınalar estirir, kan yağmurları yağdırırlar. Kızkardeşleri ise *Karakızlar* olarak bilinirler. **"**Karaoğlan" kelimesi Türk halk kültüründe gözüpek korkusuz ve bâzen de acımasız kimseleri tanımlamak için kullanılan bir tâbirdir. Görünüş olarak karayağız (esmer tenli) kimseler için de tercihen kullanılır. Gözüpekliği, cesâreti mecâzen ifâde eder. Dolayısıyla kavram, bu tanrıların görünümleri ve korkusuz olmaları ile alâkalıdır. Yeraltının dâima karanlık bir diyar olarak algılanması da yine belirleyicidir. Karaoğlanların adları şöyledir:

1. **Temir Han**: Demir Tanrısı.
2. **Karaş Han**: Karanlık Tanrısı.
3. **Matır Han**: Cesâret Tanrısı.
4. **Şıngay Han**: Kargaşa Tanrısı.
5. **Kümür Han**: Kömür Tanrısı.
6. **Badış Han**: Felâket Tanrısı.
7. **Kerey Han**: Arabozuculuk Tanrısı.
8. **Yabaş Han**: Bozgun Tanrısı.
9. **Uçar Han**: Haber Tanrısı.

Açıklama: Suat Yalaz'ın *Karaoğlan* adlı çizgi romanı Türk mitolojisinden izler taşıyan bir eserdir. Daha sonra seri olarak filmi de çekilen bu çizgi roman adı konulamadığı için kendisine Karaoğlan denilen bir yiğidin başından geçen mâceraları anlatır. Adsız olma ise öte dünyânın kötü varlıklarına âit bir özelliktir. Karaoğlan daha birkaç aylıkken annesi öldürülür, babası ise yaralı bir halde oğlunu kurtarır ve onu bir ormancıya verir. Eski Türk geleneğine göre henüz adı konulmamıştır. Ormancı ve karısı da ona bir ad vermezler. Ama kapkara saçlarından ve esmer teninden dolayı onu Karaoğlan diye çağırırlar. Her ne kadar Karaoğlan olumlu yönleri ağır basan bir kişilik olsa da bâzen acımasızlaşır. Belirgin bir biçimde çapkındır (hattâ film ve çizgi roman erotik çağrışımlar içerir), çok güzel kadınlar ve kızlar ona âşık olurlar. Bütün bu sebeplerle kısmen de olsa Karoğlanlar ile benzeşen yönleri bulunduğu söylenebilir. Mitolojideki Karaoğlanlardan biri olan Matır Han'ın adını oluşturan *Matır (Batır/Batur)* kelimesi cesur, yiğit, korkusuz demektir. Karaoğlan da korkusuz bir kahraman, gözüpek, pervasız ve mert bir delikanlıdır. Göçebedir ve bir yerde uzun süre kalmaz. Atının sırtında tüm Asya'yı dolaşır, ailesinin öcünü almak için uğraşır. Bu arada yolculuk yaptığı diyarlarda güçsüzlere yardım eder; mazlumları ezen acımasız beylerle, yöneticilerle mücâdele eder. Mağaralar, hapishâneler, kervan hanları, çadırlar hattâ saraylar arka plandaki motifler olarak sık sık karşımıza çıkar.

KARAŞ: *Karanlık Tanrısı.* [TKA: **Qaraş**]
Eşdeğer: KARIŞ, GARAŞ
Karanlığı oluşturur. Geceleri hüküm sürer. Erlik Han'ın oğludur. Sert yapılı, iri vücutlu olarak betimlenir. Karayılanları vardır.
Anlam: *(Kar).* Karartan, karartıcı demektir. Tatarca'da *Karav* (bakmak) fiilinden türeyen *Karaş* sözcüğü bakış anlamı taşır. *Karış/Kargış* ise bedduâ, ah anlamına gelir. *Kara* ve *Karanlık* kelimeleriyle kökteştir.

KARAV: *Kâbus Cini.* [TKA: **Qaraw**]
Kâbuslara neden olan ve bunun sonucunda hezeyan ve psikolojik bozukluklar ortaya çıkaran kötücül varlık. Geceleri insanın göğsüne çöktüğüne inanılır.
Anlam: *(Kar/Har).* Karanlıkta gelen veyâ karanlık getiren demektir. *Karamak* sözcüğü kötülemek, hor görmek anlamlarını barındırır. *Karağ* kelimesi kâbus anlamında kullanılır. *Karağı* da ışığın az olduğu yerlerde görememe hastalığını tanımlar. Moğolca'da *Karağ (Harağ) lânet*lemek anlamı içerir.

KARÇANA: *Kar Güzeli.* [TKA: **Qarçana**]
Eşanlam: KARKIZ, KARGIZ
Ayaz Ata'nın (veyâ Şahta Baba / Noel Baba'nın) torunudur. Çocuklara hediyeler dağıtır. Genellikle mâvi elbiseler giyer. İsmin sonundaki *Çana* sözcüğü, *Çına (Şına, Şono)* yâni kurt mânâsını akla getirir. Ayrıca *Kartoy (Kartuy/Kartay)* denilen kış şenlikleri ile de alâkalı görünmektedir. Asya'da bu ve benzeri şenliklerde genç kızlar mâvi giysilerle Karçana kılığına girip Ayaz Ata ile birlikte çocuklara armağanlar verirler. Tatarca'da Karçana sözcüğü "Kar-Kızağı" mânâsı taşır. Bazı yörelerde Rus kültüründeki **Snegurochka/Snegurka** ("Kar Kız") motifinin de etkisi altında kalmıştır.

KARGIMAK: *Bedduâ Etmek.* [TKA: **Qargımak**]
Eşdeğer: KARGAMAK, GARĞIMAK
Bir insan için kötü temennîlerde bulunmak ve bu amaçla Tanrı'ya yakarmak. "Âh Etmek" ile benzer anlamlara sâhiptir, tıpkı "*Âhım Çıktı*" (bedduâm tuttu) deyiminde olduğu gibi.
Anlam: Kara ruhların, karanlık güçlerin çağrılması ve tıpkı bir kargı (mızrak) gibi birinin üzerine yönlendirilmesi anlamı bulunur.

KARGIŞ: *Bedduâ.* [TKA**: Qargış**]
Eşdeğer: 1. KARIŞ, GARĞIŞ, GARIŞ 2. KARGIMA, GARĞIMA
Moğolca: HARAH
Bir varlık özellikle insan için kötü dilekte bulunma, olumsuzluk temennî etme ve bu amaçla Tanrı'ya veyâ doğaüstü güçlere yakarma. Ah etme, bedduâ etme. Karga kuşu hem "*kara"* renkli olması, hem de Tûfan'ın bitip bitmediğini kontrol etmesi görevi verilerek gemiden dışarı salınınca geri dönmediği için Hz. Nuh tarafından kendisine "*kargınması"* (bedduâ edilmesi) nedeniyle bu adı almıştır.
Anlam: *(Kar/Har).* Birebir karşılığı ile bedduâ demektir. Lânetleme, ah etme anlamları vardır. *Kargı*, kısa mızrak demektir ve bu bağlamda kelime kökündeki delicilik mânâsını akla gelir. Lânetin bir mızrak gibi delici bir silah olarak algılanmasını çağrıştırır. *Kara, Karanlık, Karga* sözcükleriyle aynı köktendir. *Kargımak/Kargınmak* fiileri lânet okuma mânâsı taşır. Anadolu'da "Karış Vermek" tâbiri lânet okumak, bedduâ etmek anlamında kullanılır. *"Gözü kör olasıca" / "Gözün kör olsun"* veyâ *"Gözün çıksın"* gibi bedduâlar hep lânetin ve lânet okumanın en azından anlam düzeyinde karanlık yönüyle alâkalıdır. Çünkü eski çağlarda lânet ve bedduâ hep karanlık güçlere bağlanmıştır.

KARI: *Bilge Kadın.* [TKA**: Qarı**]
Olumlu anlamlar yüklendiğinde ak saçlı yaşlı bir kadındır. Kötü olarak düşünüldüğünde genellikle kızıl saçlı olarak tarif edilir. Çok şeyi bilme ve gizli ilimlere sâhip olma özelliği; ister iyicil, ister kötücül olsun hep ortak bir yön olarak mevcuttur. Aksaçlı karılar bahşı olacak kişilere görünüp bir çalgı (davul, bağlama) vererek kamlamaya (şamanlık yapmaya) başlamasını sağlar. Ayrıca, doğum yapan gebelere de yardım eder. Tılsımlar ve büyülü ilaçlar hazırlar Ak saçlı bu kadın aynı zamanda kış mevsiminin simgesidir. Bâzen de zamanın akışını sembolize eder. Yedi ırmağın ötesinde yer alan, yedi dağın gerisindeki yedi mağaranın içinde oturur ve burada *"Öt Kirmenini" (Zaman Eğirmenini)* döndürür. O kirmeni döndürdükçe zaman akıp gider. Göğe çıkabilir. Bâzen de kocakarı figürü kötü özellikler taşır ve insanları tutsak edip yeraltında zincirlerle bağlar. Bu nitelikleriyle doğruluğa hizmet eden ve eril olarak görünen **"Koca/Hoca"** kavramının tam tersi özelliklere sâhiptir. "Küp Karısı" adı verilen bir kadın küplerde yaşar veyâ küpe girerek kaybolur. Azeri kültüründe bu kadını "Küpegiren" denir. İnsanları küpün içine çekerek kaybettiğine de inanılır. Burada küp ana rahmini ve toprağı sembolize etmektedir ve Urartuların küp mezarları akla gelmektedir.
Anlam: *(Kar.)* Yaşlı ve/veyâ kadın demektir. Yaşlanmak, beyazlamak, saçları ağarmak anlamı vardır. *Karımak* ve *Kocamak* fiilleri ihtiyarlamak, yaşlanmak demektir.

KARLUK: *Duman Tanrısı.* [TKA**: Qarluk**]
Eşdeğer: KARLIK, KARLIH
Tanrı Ülgen'e kurbanların ruhlarını iletir. İnsanların yaşamlarını denetler, bir değişiklik olursa Ülgen'e bildirir. İşâreti dumandır ve yakılan kurbanlardan çıkan duman onun geldiğini gösterir. Karluk'un hoşuna gitsin diye ocağa su serpilerek, duman çıkarılır. Genelde *Suyla Han* ile birlikte görülür.
Anlam: *(Kar).* Kelime Eski Türkçe *Karamak* (görmek) kökünden gelir. *Kara* sözcüğü Anadolu'da is, duman mânâsı da taşır.

KARŞITLIK: *Zıtlık.* [TKA**: Qarşıtlık**]
Nitelik ve durumları îtibariyle birbirine aykırı ve birbirlerinin karşısında, ters kutuplarında yer alan kavram ve olgular. Kâinat ve yaşam döngüsü zıtların birlikteliği üzerine kuruludur yâni karşıtı bulunmadan anlamsız kalmayı da ifâde eder. Türk kültüründe en çok bilinen, en sık rastlanan veyâ en çok kullanılan karşıtlıklar şunlardır:

1. **Ak ve Kara** (Siyah ve Beyaz)
2. **Aydınlık ve Karanlık** (Nur ve Zulmet)
3. **Yalabuk ve Karanuk** (Nur ve Zulmet)
4. **Yaruk ve Karuk** (Nur ve Zulmet)
5. **Yaşuğ/Yaşuk ve Oduğ/Oduk** (Nur ve Nar)
6. **Yer ve Gök** (Arz ve Sema)
7. **Su ve Od** (Mâi ve Ateş)
8. **Edgülük ve Kötülük** (Hayır ve Şer)
9. **Onağ ve Yasağ** (Helal ve Haram)
10. **Bayığ ve Yazığ** (Sevap ve Günah)
11. **Beyrü ve Bengü** (Ezel ve Ebed)
12. **Erkek/İrkek ve Eşkek/İşkek** (Adam ve Kadın)
13. **Gişi/Kişi ve Tişi/Dişi** (Adam ve Kadın)
14. **Gündüz/Kün ve Tündüz/Tün** (Gündüz ve Gece)
15. **Geçmiş ve Gelecek** (Mâzi ve Âti)
16. **Yaşam ve Ölüm** (Hayat ve Memat)
17. **Sağ ve Sol** (Eymen ve Eyser)
18. **Doğu ve Batı** (Şark ve Garb)
19. **Teklik ve Çokluk** (Yek ve Kesret)
20. **Uçmağ ve Tamağ** (Cennet ve Cehennem)
21. **Bur ve Buk** (İyi Ruh ve Kötü Ruh)
22. **Aya ve Aza** (İyicil Varlık ve Kötücül Varlık)

Karşıtlıklar söylencelerde bâzen *Ak-Koç ve Kara-Koç* olarak, bâzen *Ülgen ve Erlik* olarak, bâzen *Od ve Su* olarak tezahür ederler. Eski Türklerin karşıtlık anlayışında iyilik/aydınlık her zaman ve her koşulda kötülük/karanlığa göre bir adım öndedir. Örneğin Ülgen kesinlikle Erlik'ten çok daha güçlüdür. Bu nedenle iyilik hep baskındır. Masallarda iyiler hep kazanırlar. Moğol inanç sisteminde Gök hep üstün ve baskın durumdadır. O nedenle Göktanrı her zaman Yertanrı karşısında daha belirgin bir yaratıcı güç olarak anılır. Su ateşi söndürür ve gökten yağmur olarak iner. Toprak su olmadan yeşermez. İşte bu bağlamda değinilen zıtlığın olumlu yönünün ağır basması olgusu Türklerde simetrik olmayan (yani asimetrik) veyâ denk olmayan karşıtlık anlayışını ortaya koyar. Örneğin çift rakamlar, tek olanlardan dâima fazla ve baskındır. Tam da bu noktada çok ilginç bir biçimde kendisini gösteren bir unsur bu algının en güzel örneğini oluşturur: Türk kültürünün özünde yer alan ilk ve temel karşıtlık sanıldığının aksine "Ak ve Kara" *değildir*. Temel karşıtlık halk inancında "Ak ve Al" biçiminde açıkça belirginleşir. Bunlara "Ağ İnancı ve Al İnancı" da denilebilir. Diğer karşıtlıklar hep buradan türemiştir.

1. **Al** (Hal): Ateşi, toprağı, kötülüğü, yalnızlığı, tek rakamları ortaya koyar. Kötü ruhlar hep bu külte bağlıdır. Al, ateşin rengidir. Hal Dili (Al Dili) adı verilen bir dil kötücül ruhlara âittir ve tersine konuşmayı (hem ters okumayı hem de tersini söylemeyi) içerir.

2. **Ak** (Ağ): Suyu, gökyüzünü, iyiliği, dayanışmayı, çift rakamları içerir. İyi ruhlar dâima bu inanç içerisinde yer alırlar. Ak, suyun rengidir. Ruh da su gibi akışkan ve biçimsizdir. Sulardaki ruhsal varlıklar yaşlanmazlar, hastalanmaz ve çirkinleşmezler.

Türk kültüründeki asimetrik diğer karşıtlık ise "Ak ve Gök" karşıtlığıdır. Her ikisi de olumlu anlamlar içermesine karşın Ak renk dâima hükümdarlığı temsil ettiği için ön plandadır. Meselâ târihte kurulan iki devletin adı bize bu noktada önemli bir açıklama olanağı sağlar. Cengiz Han ölmeden önce ülkeyi oğulları arasında *Ak Orda ve Gök Orda* olarak ikiye bölmüştür. Yine burada da Ak Orda asıl hükümranlık gücünü taşıyan taraf olarak görülür. Bunların dışında yine *Yer ve Gök* karşıtlığında Türk- "Ak ve Kara" ayrışması ise daha sonra ("Ak ve Al" karşıtlığını da bir biçimde içlerinde barındırmaya devam ederek) ortaya çıkmıştır. Karşıtlık kavramı Türk Mitolojisinde ayrıca "Tersine Olma" anlayışı ile de ortaya çıkar. Buna göre başka bir âleme âit varlıklar tıpkı bir ayna gibi solunu ve sağını yer değiştirmiştir. İnanışa göre çorların (cinlerin) ayakları terstir. Masallarda ters çevrilmiş kazanlarda pişen yemeklerden bahsedilir. Atlar tersine nallanır. Bu nedenle öte âlemin varlıkları farklı görünüşe olduğu kadar farklı davranışlara ve tersine anlayışa sâhiptirler. Örneğin bir Albıs'a gitmesini söylemek için "*Gel,*" demek lazımdır, çünkü ne denirse tersini yapacaktır. Ayrıca bazı varlıklara da söyleneni yaptırabilmek için kurulacak cümleyi tersten (sondan başa doğru) okumak gerekir. Masallarda ise Anka Kuşu (Toğrul veya Kongrul) et istediğinde su, tam tersine su istediğinde de et verilmelidir.

Benzer şekilde masallardaki (veyâ öte dünyâdaki) hayvanlar tersine yemlenerek *"At'a et, it'e ot"* verilir. Öte âlemlere âit bilgileri içerdiği için bazı rüyâlar benzer nedenlerle tersine yorumlanır. Anadolu'nun kimi yörelerinde en çok korkulan büyüler Kuran-ı Kerim'in tersine okunmasıyla yapılandır ki, buna en acımasız ve güçlü büyücüler bile kolay kolay cesâret edemezler, çünkü çok tehlikelidir. Bazı Türk boylarında yas tutulurken elbiselerin ters giyilir, çünkü ölüm farklı bir âleme, öte dünyâya geçişi ifâde eder. Zıtlıklar yalnızca Türk kültürüne özgü değildir. Yeryüzündeki gelmiş geçmiş medeniyetlerin tamamında bir biçimde varlıklarını hissettirirler. İslam İnancı içerisinde âlemde herşeyin zıddıyla mevcut olduğu açıkça ifâde edilir: *"Herşeyden iki çift yarattık ki düşünüp anlayabilesiniz"* (Zariyat Suresi – 49. âyet). Ayrıca farklı İslam kaynaklarında, ilim sâhiplerince ittifakla kabul edildiği ifâde edilen *"Herşey zıddıyla bilinir"* sözüne sıklıkla atıf yapılır ve bu evrensel prensibin ise yalnızca Allah (c.c.) için bağlayıcı olmadığı ve olamayacağı belirtilir. Allah'ın zıddı yoktur. Meselâ İslâmiyet net bir biçimde Şeytan'ın kesinlikle Allah'ın zıddı olmadığını vurgulayarak tespit eder. Kötülüğün temsilcisi ve simgesi olan Şeytan'ı da Allah yaratmıştır ve dilediği takdirde onu yok edecek güce sâhiptir. Üstelik İslâmiyet'te karşıtlığın mutlak ve eşit dengeler üzerine kurulu olmadığına inanılır. Bâzen biri diğerinin önüne geçer. Örneğin yeryüzünde kimi zaman kötülük öne geçer ve kavimlerin helâkına neden olur. Bütün bunlara rağmen Allah'ın (c.c) Cemal sıfatlarının Celal sıfatlarına göre daha fazla öne çıktığı kabul edilir. Maniheizm dininde ise aydınlık ve karanlığın hiç bitmeyen ebedî ve ezelî savaşı anlatılır. Bu aynı zamanda *İyi ile Kötü*, hem de aslında *İyilik ve Kötülük* arasında süren bir savaştır. Bunlar birbirlerini kesin olarak asla yenemezler. Manihezim zaten bütünüyle ikili bir sistem ve karşıtlıklar üzerine kurulu bir anlayış üzerine inşâ edilmiştir. Türklerin komşuluk ilişkileri içinde bulundukları ve bir süre için Budizm üzerinden etkilendikleri Çin kültüründe ise "Yin ve Yang" bu zıtlıkları simgeselleştiren ve birleştiklerinde tam bir daire oluşturan iki balık motifidir. Bu balıkların gözlerinin renkleri ise herbir balığın rengine göre de zıttır. Siyah balıkta beyaz göz, beyaz balıkta siyah göz vardır. Buna göre aslında herşeyin özü ve çekirdeği de kendi zıddından oluşmaktadır. İyiliğin özünde kötülük vardır, çünkü iyilik kötülüğü yok etmeyi planlar bu da bir çeşit kötülüktür. Kötülük ise iyiliği ortadan kaldırdığında düşmansız kalacak ve böylece de kendisiyle çelişerek barış ortaya çıkacaktır. Bu simge günümüzde Moğol bayrağı içerisinde de yer almaktadır. Ortadoğu kökenli dinlerde hem dinsel anlayış hem de etimoloji açısından bakıldığında çamurdan yaratılma bağlamında *Âdem* toprağı, *Havva* ise özellikle İbrâni kökenli dillerdeki *Hava* sözcüğü ile bağlantısı bakımından göğü sembolize eder.

Anlam: *(Kar).* Karşısında bulunma demektir. Zıtlık ifâde eder. Ancak karşılıklı olma anlamı da vardır. Yâni karşısında olan şey ile birlikte anlam ifâde etmeyi kelime kökü zaten barındırmaktadır.

Açıklama: Yakın târih içerisinde felsefî olarak "**Tez (Sav) + Antitez (Karşısav) = Sentez (Bileşim)**" şeklinde özetlenen görüş de aslında dinsel veyâ halk inançlarına dayalı anlayışların bilimselleştirilmiş bir bağıntısından başka bir şey değildir. Türk edebiyatı içerisinde en özgün öykülerden birisine sahip olan Ahmed Hamdi Tanpınar'ın "Saatleri Ayarlama Enstitüsü" adlı eserinde Muvakkit Nuri Efendi; *"Herşey zıddıyla mümkün ve marûftur,"* derken yine aynı diyalektik anlayışı kasteder.

KARTAL: *Ongun Hayvanı.* [TKA: **Qartal**]

Eşdeğer: GARTAL

Pençeleri olan, sivri gagalı yırtıcı bir kuştur. Türk kültüründe yırtıcı kuşların simgesi olarak görülür ve bu anlayışın bazı nedenleri vardır. Herşeyden önce genel olarak diğer yırtıcı kuşlara nazaran daha iri ve daha güçlüdürler. Kafa yapıları da daha büyüktür ve kanatları da açıkken oldukça geniştir. Kendilerinden daha ağır avları bile uçarak taşıyabilirler. Ayrıca görme yetenekleri de çok gelişmiştir.

En yükseğe çıkabilen kuşların kartallar olduğu söylenir. Acımasızlıkları ise daha kuluçka dönemlerinden îtibaren ortaya çıkar ve yavrulardan büyük olanın, genellikle diğer yavruları öldürdüğü söylenir. Ana-Ata kartallar ise bu duruma engel olmak için herhangi bir girişimde bulunmaz. Türk kültüründe ölümsüzlüğü simgeler. Bolluğu ve bereketi temsil eder. Genel yaşam alanları ise ormanlar ve dağlardır ve bu alanlar halk inanışlarında gizemli mekanlar olarak görülür. Kartal'a bazı Türk kavimlerinde "Güneş Kuşu" denir. Bu inanışın en somut örneği olarak Kazak bayrağında sırtında Güneş taşıyan bir kartal vardır. Buryat kağanının karısının bir kartalla girdiği ilişki sonucu şaman olduğu anlatılır. Şamanlar göğe çıkarken kartalın yardımına başvurur. Anadolu'da halk ozanları (âşıklar) kuş kılığına girerek rüyâlarında kendilerine görünen Cebrâil (veyâ Mikâil'in) yetenek vermesiyle birlikte âşıklık vasfını kazanırlar. *"Harahusta"* veyâ *"Karakustana"* olarak bilinen halay türü bir oyunda Karakuş'un (Kartal) hareketlerinin simgesel olarak taklit edildiği söylenebilir.
Anlam: Kara (siyah) ve Tal (sırt, gövde) sözcüklerinin birleşerek kaynaşmış biçimidir. Eski Türkçe'de *Kartamak* fiili tırmalamak ve sağaltmak (tedâvi etmek) gibi iki anlam taşır. İlk anlam kartalların pençeleri ile ilgilidir. Sağaltmak mânâsı ise yine bu kuşların kutlu varlıklar olarak görülmesiyle alâkaladır ve göründükleri zaman bereket ve sağlık geleceği inancından kaynaklanır.

KARTAL ANA: *Kartal Tanrıça.* [TKA: **Qartal Ana**]
Şamanları yeryüzüne o getirir. Bir inanışa göre Şaman olacak bir çocuğun ruhu bir kartal tarafından yutulur. Sonra bu kartal güneşli, aydınlık bir bölgeye göç eder. Güneş burada ruhu besleyen bir unsur olarak görülür. Bu çayırların ortasında bir "Kızıl Çam" ile "Kara Kayın" vardır. Bu ağaçlar doğacak şamanın gücünü ve niteliklerini belirleyen birer semboldür. Kartal yumurtasını bu ağaçlardan birinin tepesine bırakır. Bir süre sonra yumurta çatlar ve içinden bir bebek çıkar. Dallara tutunmayı beceremeyen çocuk ağacın hemen altında bulunan bir beşiğe düşer. Kara Kayın'daki yumurtadan çıkan çocuk yeraltına yolculuklar yapabilen Kara-Kam olarak yeteneklerini kazanır. Hakaslarda *Palağır* adlı efsanevi bir şaman bulunur *(Pala/Bala:* Çocuk demektir*)*

KARTAL ATA: *Kartal Tanrı.* [TKA: **Qartal Ata**]
Bir söylenceye göre Kartal Ata yeryüzüne inerek bir kadınla birleşir ve kadın ondan bir çocuk doğurur. Doğan çocuk yeryüzünün ilk ve en büyük şamanı olur. Kartalın böyle yapmasının nedeni kendi dilini anlayacak bir insana sâhip olmak istemesidir. Bu ilk şamanın kartalların dilini bildiği söylenir. Macar krallarının soyu da bir Kartal'a (veyâ Doğan'a) kadar uzanır. İlk Macar kralının annesi bir Doğan'dan hâmile kalmıştır. Bu kadının rüyâsında gördüğü Doğan kuşu etrafında uçarak dokuz defâ dolanmış ve ardından rahmine girmiş. Bir süre sonra da hâmile kaldığını anlamış. Çocuğun doğumunda ise sıra dışı olaylar yaşanmış. Bir Kırgız boyunun soy anası da yine gece rüyâsında çadırına gelerek karnına giren bir Doğan'dan hâmile kalmıştır. *Yurtas* kabîlesi beyaz bir kartaldan türemiştir.

KARUK: *Zulmet.* [TKA: **Qaruk**]
Eşdeğer: KARANUK
Ölümcül, yok edici karanlık. Hiçliği ifâde eder. Tüm kültürlerde karanlık; ölümü, yalnızlığı, kötülüğü ve korkuyu çağrıştıran bir unsur olarak ele alınmıştır.
Anlam: *(Kar).* Zifirî koyu karanlık demektir. *Kara ve Karanlık* kelimeleri ile aynı kökten gelir. Moğolca *Haranhuy/Karangku* sözcüğü karanlık demektir. Moğolca'da *Karağ (Harağ) lânet*lemek anlamı içerir.

Açıklama: "Karuk" (karanlık) sözcüğünün karşıtı olan "Yaruk" ise *Nur* demektir. "Yaruk ve Karanuk" tâbirleri "Aydınlık ve Karanlık" şeklinde algılansa da aslında dinsel ve ilâhi bir anlam içerirler.

KARZIT: *Temizlik Tanrısı.* [TKA: **Qarzıt**]
Eşdeğer: KARŞIT, KARSIT
İnsanlara temizliği öğretmiştir. Ülgen Han'ın oğludur. Ülgen'in oğulları içinde en duygulu olanıdır. Temizlik Türk kültüründe çok önemli bir yere sâhiptir. Su, ateş, toprak temizleyici unsurlar olarak görülmüştür. Su zaten bilinen en önemli temizleyicidir. Ateşin de gözle görülmeyen mikroskobik canlıları öldürdüğü günümüzde bilimsel bir gerçektir. Toprak ise ölen canlıların gömülerek hastalıklara neden olmalarını engeller. Ayrıca çok uzak olmayan bir geçmişte, köylerde kadınlar, kimyasal temizleyicilerin bulunmadığı dönemlerde tabak, çanak gibi mutfak gereçlerini ırmak ve dere kıyılarında *Mil* (balçıklı kum) ile veyâ külle ovalayarak temizlemekteydiler.
Anlam: *(Kar).* Kar gibi beyaz demektir. Beyazlık anlamı vardır. *Kar* sözcüğü ile doğrudan bağlantılıdır.

KATAY: *Demirci Tanrısı.* [TKA: **Qatay**]
Eşdeğer: 1. KADAY, KITAY, KIDAY 2. HOTOY
Demircilerin koruyucu tanrısı olarak görülür. Dokuz davulludur. "Dokuz Han" onun buyruğundadır. Yeraltı tanrılarının soyundan gelir. Hiçbir üstün gücün egemenliği altına girmeyi kabul etmez. Yeraltındaki demir evinde yaşar. Yeraltında yaşadığı için kötü bir varlık olarak algılandığı halde aslında gerçekte iyiliksever bir tanrıdır. Ergenekon'dan çıkışta demir kayayı eriten demircilere o yardımcı olmuştur. Çırakların demircilik mesleğine kabul töreninde onların güçlerini sınar ve bu esnada onların canlarını yakar hattâ geçici zararlar verir. 40 boynuzlu boğasıyla deprem oluşturur. Bu boğa kızıp sinirlendiğinde ayaklarını yere sürtmeye başlar böylece hafif sarsıntılar olur. Burnundan soluması ise hafif seslere dönüşür. Bira daha kızdığında ise ayaklarını yere vurur, böylece depremin şiddeti artar. Daha da çok kızınca boynuzlarını toprağa geçirip yeryüzünü sallar ve her yer sarsılır. Homurtuları ise depremin gürültüsünü meydana getirir. Geçmişte Katay Han'a kırmızı inek kurban edilirdi. Demirciler kurban olarak kesilen bu ineğin kanını çekiç, örs, körük gibi âletlerine sürerler ve hayvanın yüreğini de demirci ocağına atarlardı. Katay Han'ın koruyucusu olduğu Demirciler ve biraz daha özelleşmiş bir mesleğin icracısı olarak *Takağçılar/Takavcılar* (nalbantlar) eskiden Türk halk kültürü içerisinde önemli bir yer tuttukları gibi halk öykülerinde, masallarda ve efsânelerde de sıklıkla rastlanan figürlerdir. Örneğin Köroğlu'nun Demircioğlu ile karşılaşması ve onun da atına nal hediye etmesi aslında basit bir durum gibi görünse de, gerçekte iyi bir nalbantın elinde ve onun ocağındaki ateşte üretilen bu nalların atın gücünü artıracağı yönündeki daha eski bir inanca dayanmaktadır.
Anlam: *(Kat/Kıt).* Kuman dilinde *Katay* kelimesi arkadaş, yoldaş demektir. Mecâzen yeri göğü birbirine katan anlamı taşır. Katılık ve sertlik içeriğine de sâhiptir. Moğolca *Hatah*, zorluk anlamı içerir. Eski Türkçe *Kat/Kad/Kas* kelimesi rüzgar, fırtına, tayfun demektir. *Kıtımak ise* yenmek mânâsı taşır. Yakutça'daki "Hotoy" kelimesi Kartal anlamına gelir. Kuday (Tanrı) sözcüğü ile de alâkalıdır.

KAY: *Destan.* [TKA: **Qay**]
Eşdeğer: 1. HAY, GAY 2. KAYLAP, HAYLAP 3. HALAP
Şiir şeklindeki söylence. **Kayçı** adı verilen destancılar tarafından göğüsten ve/veyâ gırtlaktan çıkan seslerle ezbere okunur. Destan söylemek de bu terimle bağlantılı olarak *Kaylamak* fiiliyle ifâde edilir. Kaylar iki bin ile sekiz bin dize arasında değişen şiir biçiminde (manzum) eserlerdir. Bâzen onbin mısrayı geçtiği de olur. Okunmaları ise uzunluğuna göre bâzen dört, beş gün veyâ bir hafta sürer hattâ bir iki aya kadar uzayabilmektedir. Kayçılık geleneği ikiye ayrılır;

1. **Göğüs Kayçılığı:** Altay, Tuba ve Telengit destancıları sesi göğüslerinden çıkararak okurlar.
2. **Damak Kayçılığı:** Kumandu, Çalkandı ve Bayat boylarında ise ses damaktan çıkarılır.

Altaylar destanın “*Kay Eyezi*” (Kay İyesi) denen koruyucu ruhu olduğuna inanırlar. Bu iye Kayçıyı, çok uzun süre kaylamadığında (destan okumadığında) rüyâlarına girerek göreve çağırır, hattâ okuması için rahatsız eder. Kayçı çaldığı çalgının ve kendisinin sesini Kay İyesi’nin dinlediğine inanır, bu nedenle de düzgün okumaya özen gösterir. Ayrıca Altay Kuday’ın (Altay Tanrısı’nın) da zaman zaman dinleyici olduğu söylenir. Kayçı çoğunlukla destana başlamadan Altay Kuday’a (veyâ Altay İyesi’ne) kendisini bu göreve layık gördüğü, bu yeteneği verdiği için minnetlerini ve şükranlarını sunar. Okuyacağı Kay için ondan yardım ister. Kaylar genellikle bir müzik âleti ile ezgi ve ritim eşliğinde okunur. Bu genellikle Altaylarda yaygın olarak kullanılan Topşur’dur. Kayçı destanı okumaya başlamadan önce içinden geldiği kadar bir süre yalnızca Topşur çalar. Kaylar bünyelerinde iki unsur barındırır: *Sarın* (melodi) ve *Kojon* (şiir). Kaylar, Tuvaların Kömey (Hömey) adı verilen gırtlak şarkılarını anımsatır. Ancak aralarındaki en önemli fark Kömey’lerin şarkı niteliği taşımaları nedeniyle kısa olmalarıdır. Ayrıcı ezgi Kömey’de daha fazla öne çıkar. Gırtlak ve boğazdan gelen sesler arasında Kömey’in sözleri anlaşılmaz hâle gelebilir. Kay’da ise manzum metin ve anlatılan konu asıl belirleyicidir. Sözlerinin en azından anlatıldığı dili (meselâ Altayca’yı) bilenler tarafından rahatlıkla anlaşılması gerekir.
Anlam: *(Kay/Gay).* Destan demektir. Hızlı gitmek, hızlı konuşmak gibi anlamları içinde barındırır. Altayca’da *Kay/Hay* sözcüğü insanın göğsünden çıkan ses anlamına gelir. Altayca’da *Kaylap/Haylap* sözcüğü yine birebir destan mânâsı taşır.

KAYÇI: *Destan Okuyucu.* [TKA: **Qayçı**]
Kayçılar özellikle uzun kış gecelerinde, bayramlarda, toylarda (düğünlerde) ve eğlencelerde, av şenliklerinde kaylarlar (destan okurlar). Altay kayçıları sıklıkla yüz ifâdelerinden yararlanır ve aynı zamanda davranışlarını da etkileyicilik için kullanırlar. Yâni bir anlamda bunları yaparak destanda anlattıkları kahraman ile özdeşleşirler. Kayçılar insanların yanı sıra at, geyik ve kuş gibi çeşitli hayvanlara öykünebilirler (taklit ederler). Ayrıca kimi zaman araç bile kullanarak savaş veyâ dövüş sahnelerini canlandırırlar. Destanları doğru veyâ güzel okumayan, önemli kısımlarını unutan veyâ değiştiren Kayçıların, destandaki kahramanın ruhu (veyâ Kay İyesi) tarafından hastalandırılacağına hattâ öldürülebileceğine inanılır. Bazı Kayçıların ölüm döşeğinde iken hastalanma nedenlerinin bu veyâ benzeri durumlar olduğunu söyledikleri kaydedilmiştir. Kayçılar (tıpkı Anadolu halk ozanları gibi) bu sanatı genellikle bir ustanın yanında öğrenirler. Eğitiminin sonuna gelen çırağa rüyâsında yetenek bahşedilir. Kimi zaman da hem eğitim hem de bir rüyâ ile birlikte gerçekleşir. Fakat daha önceden asla saz çalmamış kişilere de bu ayrıcalığın verilmesi rastlanan bir durumdur. Anadolu geleneğinde Pir, Hızır veyâ Yar elinden bâde içilir. Altaylarda ise “Arjan Eyezi” (Su iyesi) veyâ “Tayga Eyezi” (Dağ İyesi) gibi varlıkları rüyâda görerek Kayçı olanlara “Eyelü Kayçı” (İyeli Kayçı) adı verilir. Kayçı da, çoğunlukla halk ozanları gibi gezicidir. Geçmişte köyden köye gezerek ve yalnızca *kaylayarak* geçimini temin eden Kayçıların yaşadığı da bilinmektedir. Kayçılardan târihte kıtlık ve savaş dönemlerinde halkın ve askerlerin morallerini yükseltmek için yararlanıldığı da kayıtlarda yer alır.

KAYAKAPISI: *Yeraltı Geçidi.* [TKA: **Qayaqapısı**]
Eşdeğer: GAYAGAPISI, KIYAKAPISI
Eşanlam: CALTASKALGA, YALTAŞKALA, JALTASKALGA
Yeraltı Dünyâsı’na giden geçidin kapısıdır. Uzak diyarlardaki bir mağaranın içindedir. Önemli kapılar in içinde in, kuyu içinde kuyu olacak şekilde karmaşıktır. “Demir Kaygan Geçit” ve “Kara Kaygan Geçit” olarak betimlenir. Bâzen sürekli açılıp kapandığı için “Acılar Cabılar” (Açılır Kapanır) olarak tarif edilir. Bazen çadırın bacası ve güneşliği olan *Tünük/Tündük* penceresi gibi düşünülür. Halk kültüründe uzun dehlizlerle birbirine bağlı olan yeraltı mağaraları her zaman ilgi görmüştür.

KAYIŞ: *Çarpık Cin.* [TKA**: Qayış**]

"Kayış Bacak" veyâ **"Kayış Baldır"** olarak da söylenir. Hava karardıktan sonra genellikle akşam ezanının ardından ortaya çıkarak tan vaktine kadar dolaşır. Eğri bacaklı, korkunç görünüşlü bir yaratıktır. Kendi ayakları üzerinde durup yürüyemediği söylenir. Çünkü elsiz ve ayaksız (sâdece bacakları olan) bir ihtiyar görünümündedir. Bu nedenle de insanları aldatıp, boyunlarına biner. Sonra kayış gibi bacaklarını insanın beline veyâ boynuna dolayıp onu bırakmaz. Lohusalara musallat olarak, omuzlarına ayakları önden sarkacak şekilde sımsıkı oturur. Sonra da yakaladığı kadından gezinmesini ister. Kimi yörelerdeki inanışa göre akarsu kenarlarında oturur, zavallı bir görünüşle boynunu büküp oradan geçenlerden kendisini omuzlarına alarak suyun diğer kıyısına geçirmelerini ister; hattâ bunun için yalvarır. Ancak insanın sırtına binince karnından üç arşın uzunluğunda iki bacak veyâ yılana benzer kollar çıkıp kişinin bedenine dolanır. Elleriyle de sıkı sıkıya kişinin boynuna sarılarak kendisine köle yapar. Kayış Baldır'ın tıpkı bacakları gibi boyu (veyâ boynu) da uzayabilir.

Anlam: *(Kay).* Anadolu Türkçe'sinde *Kayış* sözcüğü kemer, deri demektir. Kökte *Kayganlık*, *Kayıtmak* (geriye dönmek), *Kaykılmak* (geriye yaslanmak) anlamları vardır.

KAYRA: *Yaratıcı Tanrı.* [TKA**: Qayra**]

Eşdeğer: 1. KAYIR, KAGIR 2. KUĞARA, KUARA

Baş Tanrı. Eski Türk dininde ve Şamanist halk inancında tanrıların en büyüğü ve en önde gelenidir. Herşeyin yaratıcısıdır. Mutlak üstünlüğü vardır. Göğün 17. katında oturur. Bâzen Göktanrı ile eşdeğer tutulur. Diğer tanrıları da o yaratmıştır. Dünyâ'nın yaratıcısı olarak anılır. Herşeyden ve evren yaratılmadan önce o vardır. Erlik Han'ı cezâlandırarak yeraltına gönder odur. Bu anlamda diğer tanrıların kendisiyle kıyaslandığında, emirlerini yerine getiren veyâ verdiği görevleri yineleyen birer melek konumunda olduğu yaklaşımı yanlış olmayacaktır. Ancak İslam öncesi Türk kültüründe melek veyâ benzeri bir kavram yer almaz. Bu sonuca yalnızca kıyaslama yapılarak ulaşılabilir. Evrenin yazgısını belirler. İyilik yönü ağır basar. Yeryüzünü yarattıktan sonra dokuz dallı bir ağaç (çam veyâ kayın) dikmiştir. Bu ağaç yerle göğü birbirine bağlayan Yaşam Ağacı "Uluğ Kayın"dır. İnsanların atası olan dokuz kişi bu ağacın dallarından türemiş ve Dokuz Boy (yani Dokuz Irk) bu kişilerin soyundan ortaya çıkmıştır. Kış mevsimini yeryüzünde yaz mevsimini ise gökyüzünde geçirir. Değişik renklerde yıldırım çaktırır. Onun yıldırımına çarpılan kişi şaman olur. *Ülgen, Mergen ve Kızagan* adlı üç oğlu vardır. Eski kaynaklarda verilen bilgilere göre Ülgen, iyilik ve bağışlayıcılığını yâni merhametini; Kızagan, intikamını ve cezâsını yâni öfkesini; Mergen ise bilgelik ve hikmetini yâni aklını temsil ederler. Kayra Han görkemli bir varlığa sâhiptir. Somut nitelemeler pek fazla yapılmamış ancak soyut yönü üzerinde daha çok durulmuştur. Ana ve Ata olarak (hem eril hem dişil, yâni nötür olarak) tanımlandığı kaynaklar mevcuttur. İnsan biçimli olarak pek fazla tasvir edilmez. Türklerin İslam Dini'ni kolaylıkla kabul etmelerinin kökeninde Kayra Han'a âit bu özelliklerin tek Tanrı inancına yönelik belirli bir zihinsel altyapıyı hazırlamış olmasının yattığı söylenebilir. Böylece İslâmiyet'i kabulden sonra bu inanca uygun olarak mutlak tek Tanrı inancı yerleşmiştir. Bazı batılı kaynaklarda adı *Kuara (Kuğara)* olarak geçer. Bu takdirde Urartulardaki "Kuera" ile bağlantılı görünmektedir. Bulgarlarda da bu isme rastlanır. Buna karşın Kuğara (Koğara)'nın ile Kayra Han'ın aslında farklı tanrılar olduğunu öne süren görüşlerde vardır. Altayların yanı sıra Ostyaklar gibi Türk kökenli olmayan bazı Sibiryalı toplumların mitolojilerinde de saygı duyulan bir tanrıdır. ***Not:* *Kara Han ile karıştırılmamalıdır.***

Anlam: *(Kay/Hay).* Lütufkar, ihsan eden, iyilik yapan demektir. *Kayırmak* fiili ile aynı kökten gelir ve *Kayıran* mânâsı taşır. *Kayramak* kelimesi ise korumak, kollamak, himâye etmek, lütfetmek demektir. Moğolca *Hayra* sözcüğü aşk anlamına gelir.

Açıklama: “Kayra Han” ile “Kara Han” aynı kişi olarak nitelense de bu durum sesbilimsel ama yaygın bir yanlışlıktır. Çünkü “Kara” sözcüğü olumsuz anlamlar da barındırır. Kara Han bazı kaynaklara göre Oğuz Han’ın babasıdır. Başka bir söylencede Kara Han’ın babası Göktanrı’ya kızarak yeryüzüne (veyâ yeraltına) indiği söylenir. Yeryüzüne “Kara" denilmesinin nedeni de budur. Oysa ki Kayra Han yaratıcı, lütufkar bir tanrıdır ve başka bir varlıktır. Yine de pek çok kaynakta Kayra Han’a âit özelliklerin Kara Han’a aktarıldığı ve birbirleri ile özdeşleştirildiği dikkate alınmalıdır.

KAZAK HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Qazaq Xan**]

Kazakların atasıdır. Alaş Han’ın oğludur. Dedesi Arıstan Han’dır. Rivâyete göre Arıstan Han oğlu Alaş Han’a ilk yıl *Üysün* idâresinde yüz kişi, ikinci yıl *Bolat* idâresinde yüz kişi ve üçüncü yıl da *Aşlın* idâresinde yüz kişi olmak üzere toplam üçyüz adam verir. Alaş Han da çevresindeki halkları buyruğu altına sokar. Bu nedenle Kazaklar *‘’Atamız Alaş, adımız Kazak, Üç-Cüz (Üç-Yüz) nesliyiz’’* şeklinde bir ifâde kullanırlar. Başka bir görüşe göre Kazak Han’ın üç oğlu vardır ve onların soyundan Kazak cüzleri türemiştir. Kazakların cüzlerini öğrenme, ezberleme ve karşısındaki kişiye sorma gelenekleri günümüzde bile sürdürülmektedir.

Kazak Boyları

1. **Bakarıs:** Soyundan gelenler *Uluğ Cüz*’ü oluştururlar. (“Sol Kazakları” veyâ “Büyük Otağ”: 11 Boy)
2. **Akarıs**: Soyundan gelenler *Orta Cüz*’ü oluştururlar. (“Orta Kazakları” veyâ “Orta Otağ”: 6 Boy)
3. **Yanarıs:** Soyundan gelenler *Küçük Cüz*’ü oluştururlar. (“Sağ Kazakları” veyâ “Küçük Otağ”: 3 Boy)

Anlam: *(Kaz/Haz).* Kahraman, başıboş, özgür, sert demektir. “Kazak Erkek” tâbiri de buradan kaynaklanır. Atlı asker anlamında da kullanılır. Kökte kazanmak ve konup göçmek içeriği bulunur. Yaratılış efsânesinde kutlu bir hayvan olan ve bir prensese dönüşen “Kaz” ile de ilişkilendirilir. Ayrıca bu halkın giydiği yünlü bir giysi olan “Kazak” sözcüğü de Rusça üzerinden diğer dillere geçmiştir. Kelime kökü “Hazar” sözcüğü ile de bağlantılıdır.

KAZAN HAN: *Efsânevî Hâkan.* [TKA: **Qazan Xan**]

Eşdeğer: 1. KAZGAN HAN, GAZAN HAN 2. KAŞAN HAN

Oğuz boylarının başında ikinci sırada Kazan Han bulunur. Yiğitlere komutanlık eder. Bayındır Han'dan sonra en ileri gelen beydir. Kazan Han'ın mertliği, cesâreti, tedbirli oluşu Oğuz yurduna huzur getirir. Annesine karşı saygılıdır, eşini gönülden sever, oğlunun vatanını milletini seven bir yiğit olarak yetişmesine çalışır. Düşman karşısında eğilmez, en zor anlarında bile kendisini değil halkının onurunu düşünür. Dede Korkut Öyküleri’nde, yöneticilere bir anlamda model olarak sunulur. Kazan kentinin kuruluşu ise bir hâkanın şehrin yakınlarında değerli bir kazanını ırmağa düşürmesiyle açıklanır. Her ne kadar Kazan Han ile ilgili bir efsane değilse de kazanın bir zenginlik ölçüsü sayılmasına dayalıdır.

KAZAN İYESİ: *Kazanın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Qazan İyäsi**]

Genellikle kazanın içinde oturur, kazan uzun süre kullanılmazsa canı sıkıldığı için bâzen kapağını oynatarak ses çıkarır. Kazan İyesi, Nasreddin Hoca'nın *Kazan Doğurdu* fıkrasını akla getirir. Elbetteki fıkradaki mecazi bir benzetmedir, ancak yine de Kazan İyesi anlayışının bir kalıntısı gibi durmaktadır.

KAZIRGAN: *Cehennem Çukuru.* [TKA: **Qazırqan**]

Kötü ruhların cezâlandırılması, ıslah edilmesi, doğruluğa gelmesi için, geçici bir süre kaldığı ateş çukuru. Kimi zaman Cehennem’in en derin yeri olarak da ifâde edilir.

Anlam: *(Kaz).* Çukur (kazılmış yer) anlamı taşır. *Kazımak* ve *Kazık* sözleri ile aynı köktendir.

KELÇE: *Kel Kahraman.* [TKA: **Kelçe**]
Eşdeğer: 1. KALÇA, KELCE, HELCE 2. KEÇEL
Çokbilmiş, kurnaz ve tâlihlidir. Ukalâ, hazırcevap ve alaycı olarak da görünür. Aslında saçları uzundur ancak kendisini kele dönüştürerek öteki dünyâya bile gidebilir, göğün yedi katını ve yıldızları dolaşır. Türklerde kellik bir güç simgesi olarak algılanır. Adının **Kalçapatır** ("Kelce Batur" yani Saçsız Kahraman) olarak geçtiği şîveler vardır.
Anlam: *(Kel/Kal/Gal/Hal/Hel).* Kel gibi olan demektir. Kelime kökü saçsızlık ifâde eder. Dayanıklı olmak anlamı da kökün içerisinde gizlidir. Moğolca *Heleh/Kele*, Kalmukça *Kelehe* sözcükleri konuşmak, gevezelik etmek demektir ve Kelçe'nin lafazanlığı ile de bağlantılıdır. *Kel/Kal* kavramının Moğolca "Gal" (ateş) sözcüğü ile de bağlantısı vardır ve Moğolların Gal Han adlı bir tanrıları bulunur. Ateş ise kutsallık ve güç içeren bir enerjiye sâhiptir.

KELEMTER: *Dev İnsan.* [TKA: **Kelemter**]
Eşdeğer: KELENTER
Başları bulutlardan bile yüksektir. Türk halk inanışına göre eski çağlarda yaşamışlardır ve sonra yeryüzünden silinip gitmişlerdir.
Anlam: *(Kel/Gel).* Dayanıklılık, büyüme gibi anlamlar içeren bir kökten türemiştir. *Gelişmek* fiili ile aynı kökten gelir. *Kelem* sözcüğü ise Meşe Ağacı mânâsı taşır. Bir anlamda meşe gibi uzun demektir.

KELEY: *Yarı Tanrı.* [TKA: **Käläy**]
Ülgen'in kızlarından biriyle topraktan türemiş bir şamanın evliliğinden doğan bir kişidir. Peltek dillidir. Moğollar ve Avarlar ilk atalarının kel olduğunu söylerler ve bu anlayış ile bağlantılı görünmektedir. Bir görüşe göre Keloğlan adlı masal kişiliğinin oluşmasında rol oynayan arkaik tiplerdendir.
Anlam: *(Kel/Kal/Gal).* Saçsızlık ifâde eder. Dayanıklı olmak anlamı da kökün içinde gizlidir. Moğolca *Helhe/Kelkiye* sözcüğü iletişim kurmak demektir.

KELOĞLAN: *Saçsız Kahraman.* [TKA: **Käloğlan**]
Eşdeğer: KALOĞLAN
Eşanlam: 1. KALCA, KELCE, KALÇA, HELCE 2. TAZŞA, TAŞŞA, TAZÇA
Türk masallarında ve özellikle Türk çocuk edebiyatı içerisinde çok sık rastlanan, tembel ama kurnaz, kel kafalı bir karakterdir. Yer aldığı öyküler çoğu zaman güldürü öğeleri taşır. Kurnazlığı ve bahtı temsil eder. Saflık derecesinde çok iyi niyetli ve sakar olmasına karşın, zor durumlardan aklı ve şansı sâyesinde kurtulur. Ara sıra başını belaya sokan bir özelliği olsa bile yeri geldiğinde hazırcevap bir kişi olması bâzen onun takdir edilmesini ve ödüllendirilmesini sağlar. Devlerle savaşır, canavarları yener, tâlihi hep rast gider. Anadolu masallarında, babası ölmüş, annesi ile birlikte yaşayan, yoksul bir delikanlıdır. Geçinmek için birçok işe girip çıkar, hattâ hiç anlamadığı işleri bile yapmaya kalkışır. Aslında çalışmayı hiç sevmez. Karşılaştığı sorunlara akılcı çözümler bulabilmesiyle tüm zorlukların üstesinden gelir. Bâzen *Ali Cengiz (Alu Çingis)* adlı masal kişisi Keloğlan'a aslında hiç de istemediği halde kurnazlıklar, savaş sanatları ve bazı büyüleri öğretmek zorunda kalan birisi olarak ortaya çıkar. Keloğan ile doğrudan bağlantılı görünen ve Asya halk öykülerinde adı geçen **Tazşa** adlı kişilik de tıpkı onun gibi keldir ve pek çok ortak yönleri vardır. Keloğlan ile benzeri özellikler taşıyan, Kazak ve Kırgız coğrafyasında çok tanınan, ayrıca Özbek, Türkmen ve Karakalpak halk hikâyelerinde de bahsi geçen masal kahramanlarından birisi de "Aldar Köse" adıyla tanınır. Sakalsız bu genç kurnazlığı sâyesinde türlü sorunların üstesinden gelir. "Aldar" sözcüğü Tatarca'da yalancı manası taşır. Kısaltılmış olarak **Kalca/Kelce** biçiminde de söylenir.

Açıklama: Türkiye'deki sinema filmlerinde Keloğlan karakteri Rüştü Asyalı'nın oyunculuğu ile belleklere kazınmıştır. Bir dizi hâlinde çekilen bu filmlerde Keloğlan cüce arkadaşı **Bicirik** ile farklı mâceralara atılır. Hattâ "Keloğlan Aramızda" adlı filmde günümüz dünyâsına (İstanbul'a) gelir. Filmdeki artık neredeyse bir halk türküsü hâline dönüşmüş olan Keloğlan Şarkısı sözleri şöyledir:

Keloğlan Şarkısı

Ben bir garip Keloğlanım, / Eşeğimin yok palanı.
Varım yoğum doğruluktur, / Hiç de sevmem ben yalanı.

Bir kocakarı anam var, / Birkaç tavuk bir de inek.
Her gün konar kel kafama, / Evsiz kalmış birkaç sinek.

Olmam kimseye kul köle, / Halkın kulağı diliyim,
Nâmertlere avuç açmam, / Sivri akıllı biriyim.

Keloğlanım budur özüm, / Haram malda yoktur gözüm.
Garip hakkını yiyene, / Elbet vardır bir çift sözüm.

Bir eşeğin var bir de sazım, / Hiç kimseye geçmez nazım.
Fukaralık alın yazım, / Bana sultan kızı lazım.

KELTEGEY: *Şaman Ruhu.* [TKA: **Keltegey**]
Eşanlam: KELENİ
Şamanın yanında bulunan yardımcı hattâ öz ruhudur. Görünüşleri gülünçtür. Peltek dillidirler, kekeme konuşular. Çok kıskançtırlar. Her iki ayakları da topaldır. Şaman, kaçan ruhları geri getirmesi için Keleni'yi gönderir. Ama o her zaman bu emri dinlemez. Bir söylentiye göre bulutlar ile insanoğlunun birleşmesinden türemişlerdir. Sembolü hilaldir. *Emegey (bkz.)* ile birlikte anılır.
Anlam: *(Kel/Gel).* Kelime kökü dayanıklılık, büyüme gibi anlamlar ifâde eder. Moğolca *Helhe/Kelkiye* sözcüğü iletişim kurmak demektir. *Kellik* mânâsı ile de alâkalıdır. *Gelmek* ve *Gelişmek* sözcükleri ile aynı kökten türemiştir.

KEMPİR: *Dev.* [TKA: **Kempir**]
Çok büyük yaratık. İnanılmaz büyüklükte masal varlığı. Başı bâzen bulutlara değecek kadar uzundur. Kimi masallarda insanı yeraltına götürüp tutsak eder sonra da acıkınca yer. Bâzen de yakaladığı kişiyi ters çevririp ağzına yaklaştırarak topuklarından kanını emer. Kazakların halk söylencelerinde devler yaşlı çirkin bir kocakarı şeklindedir. Değişik türleri bulunur:

1. **Mastan (Mıstan, Bıstan) Kempir**: Ağzından alevler saçar.
2. **Zulman (Zolman, Jolman) Kempir:** Her üç ayda bir doğum yapan dişi bir devdir.
3. **Yalmavuz (Yolmağus, Jalmağuz) Kempir**: Üç, yedi veyâ oniki başı vardır.
4. **Yalbağan (Yelbeğen, Jelbegen) Kempir:** Sarı veyâ siyah renkli bir devdir.

Kempir anlayışının at tanrısı (veyâ yıldırım tanrısı) konumunda bulunan *Kambar Han* ile de bağlantılı olma ihtimali vardır. Kazak kültüründe ve komşu topluluklarda Gökkuşağına ise "*Kempirkoşak*" veyâ *"Kambarkuşak"* adı verilmesi bu iki kavram arasındaki ilişkiye bir kanıt olarak görülebilir.
Anlam: *(Kam/Kem/Gem).* Türkmence'de yaşlı kadın anlamına gelir. Sözcüğün kökeni ve mânâsı çok net değildir. *Kemirmek* fiili ile aynı kökten türemiştir. Ayrıca eski Altaycada *Keme* kökü ateşle bağlantılıdır. Örneğin *Kemeke/Kemege* soba anlamına gelir.

KEMPİR-KUŞAK: *Gökkuşağı.* [TKA: **Kempir-Quşaq**]
Eşdeğer: KEMPİR-KORŞAK
Eşanlam: KAMBAR-KOŞAK, KAMBAR-KORŞAK
Yaklaşık olarak "Dev Kuşağı" mânâsına gelir. Kempir adlı dev yaratığın onun üzerinde gezindiği veyâ başka bir görüşe göre bu kuşağı beline sardığına inanıldığı için bu ad verilmiştir.
Anlam: Bileşik sözcüğün ilk kısmını oluşturan "Kempir" kelimesi dev veyâ kocakarı mânâsı taşır. Gökkuşağına Anadolu'da "Ebemkuşağı" denilmesi de yine yaşlı kadın mânâsı ile olan bağlantısını içerir. "Koşak/Koçak" sözcüğü ise kuşak mânâsına gelir. Ayrıca koç, kukla, ikiz gibi anlamları da bulunur. Diğer bir söyleyiş biçimi olan "Korşak/Korçak/Korcak" ise oyuncak bebek, kukla, heykel gibi mânâlara gelmektedir. Kor kökünden türemiş olması ise ateş ile olan alâkasını ortaya koyar. Gökkuşağı da ışıkla olan bağlantısı nedeniyle ateşle ilişkilendirilmektedir.

KENÇLİYÜ: *Yağma Merasimi.* [TKA: **Kençliyü**]
Eşdeğer: KENÇLÜYÜ
Bir yöredeki Bey'in, Han'ın, Ağa'nın veyâ zengin bir kişinin mallarını kendi isteğiyle talan ettirmesi anlamına gelir. Pek çok ilkel kültürde benzer biçimlerde "*Potlaç*" adıyla bilinen ve var olan bir uygulamadır. Bu uygulama o kişilerin şanını ve şerefini yüceltir, onları yoksul bırakmaz, aksine daha etkili bir konuma yükseltirdi. Önceleri tüm malını mülkünü yağma ettirme geleneği varken, sonraları biraz daha hafifletilmiştir. Sonraki devirlerde tüm varlığını dağıtmak yerine; dağ gibi et, tepe gibi ekmek yığdırırlar, göl gibi kımız döktürürlerdi. İnsanlar da bu 90 atla 900 sığırın ve 9000 koyunun eti ile birlikte 90 havuz kımızı yağma eder, eğlenir yer içerlerdi. Türklerde *Toy/Tuy* (şenlik) ve *Şölen/Şülen* (karnaval) gibi eğlenceler içerisinde yer alan yağma ve talan kavramları yoksullarla paylaşıma gidilmesinin ve toplumsal sorumluluğun simgeselleştirilmiş uygulamalarıdır. Daha basit biçimlerinde ise düğün, bayram gibi zamanlarda zenginler veyâ yöneticiler büyük ziyâfetler verirlerdi ve sonunda konuklar altın, gümüş yemek takımlarını ve değerli sofra yaygılarını alır götürürlerdi. Böylece bu yemeği veren, ziyâfeti düzenleyen kişinin toplum içindeki saygınlığı artardı. **"Hân-ı Yağma"** olarak da bilinir ve "talan sofrası" demektir. "Hân" sözcüğü Farsça'da sofra mânâsı taşır. Türkçe'deki *Han* (kral) kelimesi ile sesbiçimsel benzerliği tesâdüfî de olsa son derece uyumludur.
Anlam: *(Gen/Ken).* Birlikte yapılan şölen demektir. *Genç/Kenç* ve *Genişlik* kelimeleri ile aynı kökten gelmektedir. Gençleşmek mânâsını içerir. *Keneş* ise konsey, kurul anlamı taşır. *Kineş* sözcüğü Tatarca'da nasihat, öğüt, kurul, toplanma, danışma anlamlarını içerir.

KEPE: *Başmelek.* [TKA: **Kepe**]
Çuvaş halk inancında Tanrı'nın en önemli yardımcısı olan melektir. Yerin içinde ve yeraltında olanları yönetmekle görevlendirilmiştir. İnsanların yaptığı her duâ önce Kepe'ye sonra Tanrı'ya ulaşır. Kepe'nin ise *Pülehse* (habercilik yapar) ve *Pıhampar* (gözcülük yapar) adlı iki yardımcısı vardır.

KER: *Kötü Varlık.* [TKA: **Ker**]
Eşdeğer: GER, KİR, GİR
Çoğu zaman bir sıfat olarak kullanılır. O varlığın kötücül bir özelliğe sâhip olduğunu gösterir. Hepsinde bulunan ortak bir özellik olarak tek ayaklı, tek gözlü, tek kollu, kel varlıklardır. Öteki âleme âit canlılar dâima tek gözlü olarak betimlenir. Bu nedenle "Ker" sözcüğünün *Kör* anlamına geldiğini öne süren görüşler de mevcuttur. Sümerlerde "Kur" adlı bir yeraltı canavarı bulunur ki. Yeraltında yaşadığına inanılan ve insanı sakalıyla boğup öldürdüğü söylenen, dirsek boyundaki *Kerle* adlı kötü varlıklar da bunların bir türüdür. Bu sıfatla anılan altı önemli varlık bulunur:

- **Ker Yutpa:** Yeraltı Ejderi.
- **Ker Arat:** Yeraltı Balığı.
- **Ker Köylek:** Yeraltı Cadısı.
- **Ker Abra:** Yeraltı Yılanı.
- **Ker Doydu:** Yeraltı Balığı.
- **Ker Ayna:** Yeraltı Şeytanı.

Anlam: *(Kir/Ker/Ger).* Kirlilik ve kötülük bildirir. Moğolca *Hir/Kir* sözcüğü kirlilik, kötülük anlamları taşır. *"Altını şer, incisi ker"* şeklindeki halk deyiminde de bu kavram görülmektedir. *Geri* sözcüğü ile aynı kökten türemiştir. Bu kavram eski Türkçe'de ve Moğolca'da aynı zamanda sınır, kenar anlamı taşır ve *Kire/Ker/Her/Har* olarak ifâde edilir. *Kör* sözcüğüyle bağlantılı olması da muhtemeldir. Kör kelimesinin kökeni pek çok kaynakta Farsça olarak gösterilir. Fakat Türkçe'deki *Gör* köküyle bağlantısı göz önünde bulundurularak Farsça'ya Türkçe'den geçmiş olma olasılığı dikkate alınmalıdır.

KEREH: *Farz.* [TKA: **Kereh**]

Eşdeğer: KERGEK

Eşanlam: HEREG, KEREG

Dinsel içerikli görev. Yerine getirilmesi gereken dini vecibe. Yapılması şart koşulmuş olan ibâdet. Dinin gereği sayılan uygulama demektir. Ayrıca anlam daralması ile daha özelde Kurban kavramını karşılar. Bu bağlamda ilâhi bir amaçla kesilen veyâ doğaya salınan hayvan yada doğaya saçılan yiyecek, içecekler ile tahıllar demektir. Moğol inançlarına göre insanın sağlam bir mantıkla dâima doğru kararlar vermesi çok önemlidir, tam tersine eğer bir insan zihnini ve yeteneğini kötü amaçlarla kullanırsa, dengeyi bozar, bu da onun düşünce gücünü zayıflatır. Dolayısıyla *Kereh* yalnızca belirli bir ibâdet türünü değil aynı zamanda davranış biçimlerini ve hattâ düşünceyi de kapsar. Bu açıdan bakıldığında eski Türk-Moğol inanç sistemi içerisinde doğru davranışların da bir görev olarak algılanır.

Anlam: *(Ker/Ger)***.** Zorunluluk demektir. Ayrıca gereklilik (ihtiyaç) bildirir. Moğolca *Hereg/Kereg* sözcüğü de gereklilik (farz) anlamı taşır. Tatarca *Kirek* kelimesi gerekli manası taşır.

KEREY: *Arabozuculuk Tanrısı.* [TKA: **Käräy**]

Eşdeğer: KİREY

Yeryüzündeki kötülükleri yönetir. İnsanlar arasına nifak sokar. Erlik Han'ın oğludur. Yas/Yes/Ças/Cas (Demir) bilekli olarak betimlenir. Yedi otağı bulunur.

Anlam: *(Ker/Kir/Gir).* Girmek (insanların arasına girmek) anlamını içerir. Moğolca *Hir/Kir* sözcüğü kirlilik, kötülük anlamları taşır.

KILA İYESİ: *Hayvan Ruhu.* [TKA: **Qıla İyäsi**]

Moğolca: GÜLÜG EZEN

"İye-Kul" adı da verilir. Hayvanların koruyucu ruhudur. Her hayvan türü için farklı bir İye vardır. Kimi inançlarda bu ruh aynı zamanda bir şamana âittir ve onun sağlığını korur. Çünkü onun başına ne gelirse şamanın başına da aynısı gelir. O yaralanırsa şaman da yaralanır. Bu kavram, Şamanizm'de bulunan insan ve diğer canlılar arasındaki doğrudan bağlantının en ilginç örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Bu ruhlar genelde vahşî bir hayvan görünümünde olmalarına karşın gerçek biçimlerini ise şamanların kendileri bile göremezler. Dağlarda gizlenirler ve yerlerini kimse bulamaz. Kimi söylencelere göre şamanı doğuran bu hayvandır. Ulu bir çam ağacının dallarında, kuluçkaya yatan İye-Kul'un koruduğu yumurtadan şaman çıkar. Bazı hayvanların ruhları kimi boylar (kabîleler) için çok önemlidir, çünkü onun soyundan geldiklerine inanırlar. Bu boyların şamanları kendilerini bu hayvanlara benzetecek biçimde giysiler giyinirler ve ona göre takılar takarlar. Her şaman belirli bir hayvanın kılığına girebilir (kabulgar). Örneğin; at, karga, atmaca, kuğu, kartal, turna, kakım, tavşan, deve, koyun, ayı, kurt, tilki, boğa gibi hayvanlar ongun (totem) olarak algılanan başlıca canlı türleridir.

Meselâ Türk kavimlerinden biri olan "Ku" boyuna mensup kişiler kuğu soyundan geldiklerine inanırlar (*Ku* kelimesi de zaten "kuğu" demektir). Sümerlerde ise *Gula* adlı bir sağlık tanrıçası vardır. Yanında bir tazı köpeği ile gezer ve şifâ dağıtır. Bazı kaynaklarda bu toprak (yer) tanrıçasının oğlunun adının *Kılan* olduğundan bahsedilir.
Anlam: *(Gul/Kul).* Kul/Kula sözcüğü hayvan demektir. Eski Türkçe'de *Kölik*, Moğolca'da *Gölög/Gülüg/Gülige* hayvan anlamına gelen kelimelerdir. *Kullanmak* ve *Kul* sözcükleriyle bağlantılıdır. *Kıla, Gıl, Gul, Kölö, Kiğil, Kığıl, Kölük, Kölik* sözcükleri yine farklı Türk dillerinde hep hayvan mânâsı taşır. *Kılmak* (yerine getirmek) mânâsı ile de alâkalıdır.

KILIÇ: *Kutlu Silah.* [TKA: **Qılıç**]
Eşdeğer: 1. KILIS, KILIŞ 2. KILINÇ, KILINC
Uzun, iki yanı keskin, ucu sivri ve çoğunlukla bele takılarak taşınan savaş âleti. İnsanlığın en eski savaş araçlarından biridir. Savaş Ruhu'nun simgesi sayılır. Ata kılıcı kuşaktan kuşağa emanet edilip evde saklanır. Yemin edilirken eğilip kılıç öpülür. İskitlerde kılıç Tanrı'nın bir simgesidir. Gökten gelen kılıçlar en güçlü silahlar olarak kabul edilir. Yıldırım tanrısı tarafından gönderilen kılıçların özünde yıldırım vardır. Ölümsüzlük suyunu arayan Ural Han'a babası kıvılcımlar saçan elmas bir kılıç verir. Bu kılıcı yere vurunca su çıkar. Masallarda ve efsânelerde kahramanlar taşın içinden doğarken ellerinde kılıçları vardır. Bâzen de kılıcı suya vurunca suda yol açılır. Bu motif Hz. Mûsa'nın Kızıldeniz'i yarmasını akla getirir. Kılıç kimi öykülerde kahramanın canıdır ve onu yere düşürünce ölür. (Benzer bir mantıkla, Bayrak ordunun ruhudur ve yere düşürülmez.) Macar efsânelerinde Hadur adlı savaş tanrısının kendi döverek yaptığı kılıcını Atılay (Attila) Han'ın bulduğu ve onu taşıdığı müddetçe hiç yenilmediği söylenmektedir. Bâzen bu efsâne batı anlayışıyla birleşip Mars'ın Kılıcı şeklinde anlatılmaktadır. Benzer şekilde Yıldırım ile gökten gelen metallerin dövülmesiyle yapılan kılıçlar halk anlatılarında yer bulur. Bunların asla kırılmadığı söylenir.
Anlam: *(Kıl).* Sözcük *Kılmak* fiili ile aynı kökten gelir. Eski Türkçe *Kımak* fiili kesmek demektir.

KIMIZ: *Süt Rakısı.* [TKA: **Qımız**]
Eşdeğer: KIMIS, KUMUS, KUMIS, HIMIS, GIMIZ
Moğolca: 1. HIRAM, KIRAM 2. KIMUR
Kısrak sütünün mayalanmasıyla yapılır, alkollü ve ekşidir. Türklerin günlerce at üstünden inmeden kımız içip kavut yiyerek yolculuk yaptıkları söylenir. Öykülerde Hân-ı Yağma sırasında 90 havuza kımız doldurulur ve halka sunulur. Etrüsklerde "Comus" adlı bir eğlence ve içki tanrısı vardır.
Anlam: *(Kım).* Ekşi ve mayhoşluk anlamı da bulunur. *Kımıldamak* fiiliyle aynı kökten gelir. İçerisindeki karbondioksit gazı hafif bir şekilde kımıldamasını sağlar.

KIPÇAK HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Qıpçaq Xan**]
Eşdeğer: KIFÇAK HAN, KAPÇAK HAN, KIPŞAK HAN, KIPÇOK HAN, KİPÇOK HAN
Kıpçak boyunun atasıdır. Bir ağacın kovuğunda doğmuştur. Oğuz Han onu himâyesine almıştır.
Anlam: *(Kıp/Kıf).* Ağaç kovuğu demektir. Yontmak, içini oymak anlamı vardır.

KIRGIL: *Merhamet Tanrısı.* [TKA: **Qırgıl**]
Eşdeğer: KIRGUL, GIRGIL
İnsanları korur ve onlara şefkat gösterir.
Anlam: *(Kır/Gır).* Bu isim, kutsallık ve çokluk bildiren *Kırk* rakamı ile aynı kökten türemiştir. *Korumak* fiili ile de alâkalı görünmektedir.

KIRGIZ ATA: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Qırgız Ata**]
Eşdeğer: KIRĞIZ ATA, KİRGİZ ATA
Kırgız ulusunun kurucusu ve koruyucusu olarak kabul edilir. Yenisey Irmağı'nın kaynağında oturduğuna inanılır. Soyundan gelen Kırk-Kız'dan kırk boyun türediği için bu adı aldığı söylenir.
Anlam: *(Kır).* Kırk boy mânâsı taşır (İkiz, üçüz sözcüklerindeki denklik ekinde olduğu gibi). Kutsallık ve çokluk bildiren *Kırk* rakamı ile aynı kökten türemiştir. Başka bir görüşe göre "Kırk" ve "Uz" (boy) sözcüklerinin bileşik hâlidir. "Kırk Oğuz" tâbiri ile de alâkalıdır.

KIR İYESİ: *Kır Ruhu.* [TKA: **Qır İyäsi**]
Eşdeğer: GIR İYESİ
Uzun kollu, uzun parmaklı, yarı insan yarı ağaç görünümlüdür. Tek ağaçlarda veyâ çalılarda yaşar. Kırları korur, insanlara yardım eder. Ona ekmek kırıntıları ve bir demet ekin saçı olarak verilir.
Anlam: *(Kır/Gır).* Arâzi, çimenlik demektir. Aynı zamanda boz, gri renk anlamına da gelir.

Bağlantılı Varlıklar
1. KIR ANA: *Kırın Koruyucu Ruhu (Dişi).*
2. KIR ATA: *Kırın Koruyucu Ruhu (Erkek).*

KIRK: *Kutsal Sayı.* [TKA: **Qırq**]
Eşdeğer: 1. GIRK, KIRH, KIRIK 2. KIRN 3. HEREH, KEREH
Türk-İslam kültüründe kutlu sayı olarak görülür. İslamiyet'in etkisiyle önemi artmıştır. Kırk eren tarafından (veyâ İslam öncesi kırk kam tarafından) korunan kutlu kişilere *Kırklı* adı verilir. Kırk erenlerin sonsuza kadar yaşayacağına inanılır. Mûsa Peygamber, Tanrı'nın buyruklarını Tur Dağı'nda kırk gün kırk gecede almıştır. Bektâşilerde "Dört Kapı - Kırk Makam" anlayışı yer alır. Yeni doğum yapmış bir kadının yanına (birkaç kişi hâriç) kırk gün boyunca kimse girip çıkmaz. Bu durumun sağlık gerekçeleriyle bir bağlantısı olduğu açıktır. Ayrıca bu süre çocuğun *Kırkının Çıkması* anlamına da gelir ve bu anlayışa bağlı gelenekler vardır; kırk gün sonra duâ okunması, yemek verilmesi vs. gibi. Ölünün kırkının çıkması da yine benzer biçimde dualarla ve helva yapılarak gerçekleştirilir. Bu anlayışın temelinde ruhun yaşadığı evi kırk gün sonra terkettiği inancı vardır. İslam geleneğinde ölünün ardından kırk gün sonra Mevlit ve/veyâ Kuran okunur. Kırgız bayrağındaki Güneş'in etrafında Kırk Kırgız boyunu simgeleyen kırk ışın vardır. Dede Korkut Öykülerinde Burla Hatun'un savaşçı "Kırk Kız" yardımcısı vardır. Manas Destanı ve Kırgız Türeyiş Efsânesi'nde de yine "Kırk Kız" motifi yer alır. Oğuz Han'ın verdiği şölenlerde diktirdiği sırıkların boyu kırk kulaç uzunluğundadır. Hikâye ve masallarda "kırk gün, kırk gece" düğünler yapılır, cezâlandırılanlar için "kırk katır veyâ kırk satır" şeklinde bir uygulamadan bahsedilir. Masallarda ejderhalar kırk gün veyâ kırk yıl uyurlar ve onlar ancak derilerinden kırk pul koparılıp ateşte yakılarak öldürülebilir. Yine Arap kültürünün etkisiyle masallarda *Kırk Harami* motifi yaygın olarak kullanılır. Hıristiyanlarda Paskalyadan önce kırk gün oruç/perhiz tutulur. Dervişlerin çektiği sıkıntı, disiplin süreci anlamındaki Farsça *Çile* kavramı da kırk rakamı ile doğrudan bağlantılıdır, çünkü insanlardan uzak ve yalıtık olarak geçirilen bu riyazet ve/veyâ perhiz süresi yine kırk gün olarak öngörülür. (Farsça'da *Çille/Çilla* sözcüğü kırk sayısı anlamına gelir.)
Anlam: *(Kır/Gır).* Çokluk belirtir. *Kırkmak* (yün kesmek) fiili ile kökteştir. Kırk sayısının Çuvaşça'daki söyleyişi olan *Hereh* sözcüğü kimi lehçelerdeki *Kereh* (kurban veyâ dini vecibe) ile de alâkalıdır.

KIRKAVLAN: *Kırk Evliyâ.* [TKA: **Qırqawlan**]
Kırk eren veyâ kırk şaman veyâ onlar tarafından korunan kutlu kişilerdir. Onlar göze görünmezler, Tanrı tarafından seçilmişlerdir.

KIRKLAR: *Kırk Evliyâ.* [TKA: **Qırqlar**]
Eşanlam: GIRKLAR, GIRHLAR, KIRHLAR
Halk inanışına göre her çağda kimliği bilinmeyen (bâzen bunu kendileri bile bilmeyen) kırk kutlu kişi vardır. Ve kötülüklerle dolu Dünyâ onların yüzü hürmetine ayakta durur. Hıristiyan Türklerde *Kırk Aziz* kavramı bulunur. Onlar için kırk mum yakılır. Kırklara karışan erenler veyâ yiğitler de bir daha görünmezler. Örneğin Yaşar Kemal'in "İnce Memed" adlı romanındaki kahramanı için dört kitabın sonunda da şu cümle yer alır: *"İnce Memed'den bir daha haber alınamadı. İmi timi bellisiz oldu."* Kırklar yılda bir kez toplanıp yeryüzünde olup bitenleri görüşürler, değerlendirirler. Derviş motifiyle yakından bağlantılıdır. **Kırk Erenler** dağlarda yaşar ve canlıları da korurlar. Ava çıkmadan kendilerine duâ edilerek yardım istenir. Kırklı sözcüğü, kırk ünlü ata ruhunun koruyuculuğu altında olan kişi demektir. Benzer hatta aynı anlayışı karşılayan "Çilten" (*Kırk Evliyâ*) tabiri ise Farsça'dan geçmiştir. "Çiltenler" (Şiltenler) Dünyâ'yı idâre eden kutlu kişiler olarak kabul edilir. Bütün insanlara koruyuculuk yaparak, yeryüzünü dertlerden ve musibetlerden korurlar, mutluluk dağıtırlar. Onlar genel bir kanıya göre dağlarda yaşar ve hayvanları korurlar. Bu nedenle ava çıkmadan kendilerine duâ edilerek yardım (izin) istenir. Hastaların şifâ için gittiği "Çilten Ocağı" anlayışı Orta-Asya'da farklı yörelerde yer alır. Geçmişte bu bölgede bir çocuk veyâ gebe kadın hastalandığında yakınları Ocağa (veyâ Tekkeye) gidip, Kırklardan (Çiltenlerden) dilek dilemek için kırk mum yakarlardı. Türk halk kültüründe çölde susuz yolculuk yapan veyâ suya ihtiyaç duymadan çölde yaşayan evliyâ (çilten) kıssaları anlatılır.

Açıklama: Kazak takviminde Temmuz ayına *Şilde* adı verilir. Eski Türkçe'de ''*Şölde*'' kelimesi susama, çölde kalma mânâları taşır.

KIRSUT İYESİ: *Koruyucu Ruh.* [TKA: **Qırzut İyäsi**]
Eşdeğer: KIRZIT İYESİ
İnsanın kendi iyesidir, yanında bulunduğu insanı korur. Bu nedenle *İnsan İyesi* bile denebilir. Bir köylü kadının şöyle söylediği kaydedilmiştir:

> *Benim Kırsut'um çok akıllıdır. Misâfirliğe giderken derim ki; "Kırsut'um, beni üç saat sonra gelip al." Tam üç saat geçince Kırsut'umun geldiğini anlarım, artık misâfirlikte kalamayacak kadar eve gitmeyi isterim. Evde semâver ile çay koyunca da Kırsut'u yanımda ağırlarım. Kırsut'suz olmaz, onsuz ev soğuk olur.*

KISIL: *Öfke Tanrısı.* [TKA: **Qısıl**]
Eşdeğer: KIZIL
İnsanlara öfke duygusu verir. Yeryüzündeki kin ve nefret kendisinden kaynaklanır. Kızıl bir kılıcı ve kızıl bir topuzu vardır. Hiddetli bir görünümü vardır. Öfkelendiğinde gök gürültüsüne benzer bir ses çıkarır.
Anlam: *(Kız/Kıs/Kıy).* Öfkenin ve kanın rengi olan *Kızıl* kelimesinin benzer (hattâ bazı lehçelerde aynı) söyleyişidir. Kelime kökü *Kıskanmak* fiilini de bünyesinde barındırır. Altın anlamı da taşır.

KIYAND: *Tekboynuzlu Canavar.* [TKA: **Qıyand**]
Eşdeğer: 1. KIYANT 2. KIYAT
Oğuz Kağan destanında adı geçen canavardır. Gergedan olup olmadığı tartışılan bir varlıktır. Fakat mitolojik tek boynuzlu bir hayvandan bahsediliyor olması akla daha yatkındır. Başının ortasından çıkıp ileri doğru uzanan tek boynuzu vardır. Burada boynuz gücü simgelemektedir.
Anlam: Kıyan, kıyıcı (acımasız, öldürücü) demektir. *Kıyat* ve *Kıyan* boylarının adları ile bağlantısı bulunma ihtimali göz önüne alınmalıdır.

Açıklama: *Kıyankandan* sözcüğü eski Türkçe'de gergedan anlamına gelir. Sözcüğün ikinci kısmını oluşturan *Ganda/Kanda* Sanskirtçe'de (Eski Hintçe) yine gergedan mânâsına gelen bir sözcüktür.

KIZAGAN: *Savaş Tanrısı.* [TKA: **Qızagan**]

Eşdeğer: KIZIĞAN, KIZAĞAN, KIZIGAN

Göğün dokuzuncu katında yaşar. Kayra Han'ın oğludur. Çok kuvvetlidir. Orduları yönetmekte, savaşları kazanmakta, düşmanı yenmekte komutanlara yardımcı olur. Kızıl yularlı bir kızıl buğra (deve) sırtındadır. Âsası gökkuşağıdır. Kızıl renk ile simgelenir. Savaşçıları korur. Kuvveti sembolize eder, savaşçılara ve askerlere kuvvet verir. Onların yenilmez olmalarını sağlar. Bâzen çok az sayıda askerin kendisinden kat kat fazla büyüklükteki orduları yendiğine tanık olunur. Târihte bu gibi vakâlara rastlanması hiç de az değildir. İşte bu gibi olaylarda Kızağan'ın yardımcı olduğuna inanılır. Türk-Moğol İmparatorlukları birer fetih devleti olduğu için savaşlar ve savaşçılar toplumsal hayatta önemli bir yer tutar. Tüm erkekler, hattâ yeri gelince kadınlar da aynı zamanda askerdirler. Türklerin kadınları ve çocukları da pusat (silah) kullanmayı bilirler. Güçlülük ve savaşçılık aynı zamanda masal ve söylence kahramanlarının da en önemli özelliklerindendir.

Anlam: *(Kız/Kıs/Kıy).* Güçlü, kuvvetli, öfkeli demektir. *Kızıl* sözcüğü ve *Kızmak* fiilinden türeyen *Kızgın* kelimesi ile kökteştir. Tatarca'da ise aksine *Kızğanu* fiili acımak, affetmek, esirgemek anlamları içerir.

KIZIL-ALMA: *Ütopya.* [TKA: **Qızıl-Alma**]

Eşdeğer: GIZIL-ALMA, KIZIL-ELMA

Olgun, kırmızı elma bir simgedir. Bâzen fethedilmesi gereken illeri, ülkeleri tanımlar, çoğu kez ise bütün Türklerin, tek bayrak altında toplanması gerektiği düşünülen devleti sembolize eder. Bâzen bir ülke, bâzen bir taht, bâzen de Dünyâ egemenliğini (cihan hâkimiyetini) temsil eden som altından kızıl renkli bir küre olarak düşünülmüştür. Kızılelma için ordular kıtalar aşmıştır. *Kızıl* kelimesi kırmızı renk ve altın mânâsı taşır. Örneğin: "Qızıl" (Kızıl/Gızıl) sözcüğü Azericede "Altın" demektir. Bu yönüyle "Altın Elma" mânâsı taşır. Hazar kağanının çadırının üzerinde egemenliğinin sembolü olarak altın bir top yer aldığı kaydedilir. Kelimenin tam olarak ne zaman, nerede ve nasıl ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte târihi süreç içerisinde hep bir sembol olarak kullanılmıştır. Bâzen Kızıl Elma'nın, Roma'daki Saint-Peter/San-Pietro Kilisesi'nin (Aziz Petrus Bazilikası'nın) çatısındaki kubbenin üzerinde yer alan altın bir top olduğu ileri sürülmüştür. Hattâ Cem Sultan'ın tahtı ele geçirebilmek için bu Altın Küre'yi aradığı ve Tapınak Şövalyeleri'nin eline geçmiş olduğunu düşünerek onlarla irtibata geçtiği târihi efsâneler içerisinde yer alır. Avrupa efsânelerinde benzer özellikler taşıyan ve "Cennet Elma'sı" adı verilen bu küreyi Haçlı Seferleri esnasında Tapınak Şövalyeleri'nin Kudüs'te aradığı yine nakledilen rivâyetler arasındadır. Ayrıca bu gizemli nesnenin Kıbrıs'ta, Venedik'te veyâ Roma'da saklı olduğu da söylenir. Ömer Seyfettin'in "Kızıl Elma Neresi?" adlı öyküsünün konusu Osmanlı Devleti döneminde geçer ve Pâdişah'ın bu kavramın içeriğini öğrenmek istemesiyle birlikte gelişen olayları anlatır. Nihâyet öykünün sonunda Pâdişah; *"Hakkın beni göndereceği yer,"* diyerek kendi tanımına ulaşır. Kızıl-Elma anlayışı içerisinde ana motif olarak kullanılan "Elma/Alma" aslında Türk ve Altay halk inancında ve mitolojisinde kutlu bir meyve olarak kabul edilir. Bazı görüşler Kızıl Elma simgesinin aslında elmaya değil, Eski Türklerdeki Güneşi (veya bazen Ay'ı sembolize eden) kızıl renkli bir küreye dayandığı yönündedir. Ayrıca Bizans döneminde İstanbul'da bulunan bir atlı heykelinden ve elinde bulunan altın bir küreden de bazı kaynaklarda bahsedilir. Kürenin daha sonra heykelin elinden düştüğü ve alınarak saklandığı da söylenir. Küre düştüğünde Hristiyan bilginlerinin bu durumu şehrin yabancılar tarafından ele geçirileceği şeklinde yorumladıkları da yine rivayetler arasındadır.

KİL HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA**: Kil Xan**]

Eşdeğer: GİL HAN

Kildağ'da yaşayan bir hâkan. Kendisine dağın etrafını çeviren balçıktan dolayı ulaşılamaz.

Anlam: *(Kil).* Su geçirmez toprak türü demektir. Eski Türkçe'de balçık veyâ çamur sözcüğü ile yaklaşık aynı anlamlar taşır.

KİLİN: *Boynuzlu At.* [TKA**: Kiliň**]

Genellikle ata benzeyen bir hayvandır ve başının ortasından çıkıp ileri doğru uzanan düzgün biçimli (bâzen kıvrımlı yada spiral desenli) tek boynuzu vardır. Ejdere benzer renkli bir hayvan olarak betimlendiği Çin kültüründen geçtiği de öne sürülmektedir. Boynuz gücü simgeler. Pek çok mitolojide **Tekboynuz** ("Unicorn") motifine rastlamak mümkündür. Özellikle Yunan mitolojisinde öldürmenin lânet getireceğine inanılan efsânevî bir hayvandır. Ayrıca İncil'de de Tekboynuz'lara değinilmektedir. Bu canlının boynuzu geçmişte ilaç olarak kabul edilirdi ve bâzen Tekboynuz'dan elde edildiği iddia edilen tozlara ağırlığınca altın karşılığında değer biçilirdi. Günümüzde gergedan boynuzundan üretilen tozun cinsel gücü artırdığı inancının kökenleri de yine burada yatmaktadır.

Anlam: *(Kil/Kel/Gel).* Güç ve toprak, çamur anlamlarını taşır. Moğolca *Hilen/Kiling,* Kalmukça *Kileng* sözcüğü korku anlamına gelir.

KİMSENE: *Ev Cini.* [TKA**: Kimsenä**]

Eşdeğer: KİMESNE

Türk ve Altay halk inancında -evlerde yaşayan anlamında- "Ev Cini" demektir. Cinlerin adlarının telaffuz edilmesinin onları çağırmak anlamına geleceği gerekçesiyle uygun bulunmaması ona *"Kimse, Kimsene"* gibi örtülü isimler verilmesine neden olmuştur. Özellikle evlerde yaşadığı düşünülenler için bu tâbirler tercih edilir. Ev içinde kavgaları ve dargınlıkları hiç sevmez ve böylesi durumlarda evi terkedebilir. Hasat zamanı harman yerine veyâ saman taşınan ağıla gidip çalışanlara yardımcı olur.

Anlam: *(Kim).* Bilinmezlik, kimliksizlik ifâde eder. Birisinin kim olduğu sorulduğunda cevap verilmek istenmediğinde söylenen; *"Kimse kim! Sana ne?"* veyâ bir nesneye dâir açıklama yapılmak istenmediğinde kullanılan; *"Neyse ne!" ifâde*lerini anımsatır.

KİREMET: *Tabu Bölgesi.* [TKA**: Kiremet**]

Tabu alanı, yasak alan, mistik bölge, ruhların arâzisi gibi mânâlara gelir. Çuvaşlara göre ölen kişinin ruhunun yerleştiği yerdir. Hemen her köyün kendi Kiremet'i bulunur. Çuvaş köylerinin yakınındaki pek çok yerde bunlara rastlanır. Genellikle kızdıklarında insanlara kötülük yaptıklarına inanıldığı için bu yerlere saygılı davranılır. Bu yerlerin ruhları dağlarda, ormanlarda, uçurum diplerinde yaşarlar. Ayrıca Tatarlar arasında da Kiremet inancına rastlanır ve eskiden ona kurban sundukları bilinir. Kiremetler'in gerçekte toprağın üzerinde değil altında bulunduklarına inanılır, Bu bölgelerin etrafı çitlerle, telle veyâ alçak duvarlarla çevrilerek kapatılır. Buralarda saygısızlık yapanların hastalandığına inanılır. Bâzen halkın seçtiği bir yaşlı buraya gelerek duâ eder ve bakır bir parayı gömerek oradan uzaklaşır.

Anlam: *(Ker/Kir/Gir).* Girilmeyen alan anlamı taşır. Girmek fiili ile aynı kökten gelir.

KİŞTEY: *Zîna Tanrıçası.* [TKA**: Kiştey**]

Baştan çıkarıcı, ayartıcı tanrıça. Sekiz gözü vardır. Siyah bir tilkiye dönüşebilir. İnsanları zîna yapmaya, evlilik dışı ilişkiler kurmaya iter. Türk inancında zina büyük günahlardandır ve İslam Dini de bu yaklaşımla örtüşecek şekilde zîna yapmayı yasaklamıştır.

Anlam: *(Kiş/Giş).* Bu isim *Kişi* ve *Kişnemek* sözcükleriyle aynı kökten gelir.

KİTRE İYESİ: *Ahırın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Kitre İyäsi**]
Genelde ahırda ve/veyâ avluda yaşar ve oralarda yaşayan canlılara sâhip çıkar.

KOCA: *Bilge Adam.* [TKA: **Qoca**]
Eşdeğer: 1.GOCA 2. HOCA, HOJA
İnsanlara yol gösteren, bilgelik ve hikmet sâhibi kişilerdir. Örneğin Dede Korkut Öyküleri'nde sıklıkla *Kazılık Koca, Duha Koca, Uşun Koca* gibi isimlere rastlanır. Türk kültürü içerisinde tecrübeyi ve bir işin özünü anlamış olacak kadar bilgili, bilinçli, ustalaşmış, uzmanlaşmış, teknik bilginin ötesinde bir anlayışa sâhip kişiyi ifâde etmekte kullanılan bir sıfat veyâ doğal bir unvandır. Örneğin; *"Her öğretmen hoca değildir,"* ifâdesi bunu anlatır.
Anlam: *(Koc/Koç).* Yaşlı, görmüş geçirmiş, bilge, bilgili demektir. Günümüz Türkçesinde öğretmen veyâ imam anlamında da kullanılan bir sözcüktür. *Kocamak* fiili yaşlanmak anlamına gelir. Örneğin; Karı-Koca tâbirindeki her iki kelime de yaşlılık ve tecrübe içerir. Farsça efendi, ağa, saygıdeğer, yaşlı kimse, evin büyüğü mânâsındaki "*Hace/Hvace/Hoce*" kelimesi anlam benzeşimi ve Türkçe'nin yapısına da uygun olan ses değişimi ile "Hoca" hâline gelmiştir. Örneğin; *Nasreddin Hoca*.

KOÇ: *Kutlu Hayvan.* [TKA: **Qoç**]
Eşdeğer: 1. GOÇ 2. KOÇKAR, KOÇKOR, KOSKAR, GOÇKOR 3. KOÇAK, KUCAK, KOSAK 4. KOÇUN
Moğolca: HUÇ, HUSA, HUÇA, GUCA, KUCA
Erkek koyun demektir. Türklerde gücü temsil eden bir hayvandır, çünkü sâhip oldukları boynuzlar genel mitolojik bir anlayış olarak gücü simgeler. *"Koç gibi,"* tâbiri bu anlamda kullanılır. Köroğlu kendisinden sık sık *Koç Köroğlu* olarak bahseder. Masallarda Ak Koç ve Kara Koç evrendeki zıtlığı temsil eder ve birbirleriyle vuruşurlar. Yanlışlıkla Kara Koç'un boynuzlarından yakalayan masal kahramanı büyük bir hızla "Karanlık Diyar"a sürüklenir. İslâmiyet sonrası kurbanlık hayvanların ve hattâ Kurban Bayramı'nın simgesi yine büyük ve kıvrımlı boynuzları olan koçlar hâline gelmiştir. İnsanların öldükten sonra Sırat Köprüsü'nden kestikleri bu koçların sırtında geçecekleri halk inanışında yaygın olarak bilinen bir anlayıştır.
Anlam: *(Koc/Koç).* Erkek koyun demektir. Ayrıca savaşçılık ve güç gibi anlamlar içerir. *Koçkar,* dövüş için yetiştirilmiş koç mânâsı taşır.

KOÇA: *Bereket Tanrısı.* [TKA: **Qoça**]
Eşdeğer: KOSA, KÖSE
Kendisi adına ilkbaharın başlangıcında (21 Martta) "Koçagan/Koçıgan" adlı bereket töreni yapılır ve kimi yerlerde bayram olarak kutlanır. Zaman zaman adı Baktı Han ile birlikte anılır.
Anlam: *(Koc/Koç/Kos).* Savaşçılık ve güç gibi anlamlar içerir. Aynı kökten türediği *Koç* bereketin ve gücün simgesidir. Bilgelik ve tecrübe ifâde eder *Koca* kelimesi ile de yakından alâkalıdır.

KOÇAGAN: *Bahar Bayramı.* [TKA: **Qoçagan**]
Bahar gündönümünde 21-22-23 Mart târihlerinde düzenlenen bereket töreni. Bazı yörelerde yaklaşık olarak kuzuların yüz günlük olduğu dönemde, Navruz'a birkaç gün kala veyâ bir hafta önce başlayabilmektedir. Bahar Gündenkliği'ndeki o gece tüm canlıların hattâ tüm âlemin bir an uyuyup tekrar uyandığına inanılır. İnsanlar (özellikle çocuklar) bu törende ev ev dolaşıp pay (buğday, tahıl, un, yemiş, meyve, ekmek vs.) toplarlar. Akşamüzeri topladıklarını yığarak bir şenlik yaparlar. Bu törenleri idâre eden şaman bir maske takarak dolaşır. İslamiyet sonrası hocaların dua ettiğine sıklıkla rastlanır. Anadolu'daki *Kosa* töreniyle de yakından ilgilidir.

Açıklama: Koça/Kosagan, Saya/Sayagan, Payna/Paynagan, Pakta/Paktıgan dörtlü bir tören silsilesi oluştururlar.

KOKPAR: *Kutlu Oyun.* [TKA: **Kokpar**]
Eşdeğer: KOKBOR, KÖKPAR, KÖKPER, KÖKBÖRÜ
Eşanlam: 1. OĞLAKTARTIS, ULAKTARTIŞ 2. UĞLAKGAPTI, ULAKKAPTI 3. BUZKAŞI, BUZKAŞİ, BOZKAÇI
Geniş bir düzlükte takımlar hâlinde (veyâ alıştırma yapmak için bireysel olarak) oynanır. Amaç, kesik bir oğlağı veyâ küçükbaş hayvanların derisinin şişirilmesiyle oluşturulmuş bir tulumu, at üstünde taşıyarak belirli mesâfeyi aşmaktır. Düzlüğün ortasında bulunan bayrağın etrafında tur atılarak başarı elde edilir. Oğlağı taşıyanla birlikte diğer atlılar da oğlağı kapmak için yarışırlar. Atlıların birbirine kamçılarıyla vurmaları serbesttir. Oğlak yere düştüğünde ise at üstünden eğilerek yerdeki oğlağı almaya çalışırlar. Kokpar oyununa her atla katılınamaz. Sert darbelere alıştırılmış ve sürekli koşmaya hazırlanmış, eğitimli, güçlü ve kaslı atlar olmaları gerekir. Oyunu ilgi çekici kılan başka bir şey ise sürücünün atı üstünde yaptığı çevik ve estetik hareketlerdir. **"Kokpar Serke"** olarak da bilinir ("Serke" direk demektir ve ortadaki bayrağı ifâde eder). Afganlar ise bu oyuna "**Vuzloba"** derler.
Anlam – Kokpar: *(Kök/Kok).* Başlangıç noktasına (kök'e) varmak ("barmak"), ulaşmak anlamı içerir. Kimi görüşlere göre bu terim "Kök" (gök) ve "Börü" (kurt) sözcüklerinin bileşimidir. Gökkurt'un (Bozkurt'un) oğlağı sürüden kapıp kaçırması simgelendiği için oyuna bu ad verilmiştir.
Anlam – Ulaktartış: *(Ul/Ol).* "Oğlak Kapmaca" demektir; zaten "Ulak-Kaptı" biçimi bu manayı açıkça göstermektedir. Ayrıca bileşik kelimeyi oluşturan sözcükler "Ulak" (taşıyıcı) kelimesi ve "Tartmak" (ağırlığı elde taşımak mânâsı) ile de alâkalıdır.
Anlam – Buzkaçı: *(Boz/Buz/Vuz).* Bu tâbir *"Buz/Boz"* (buzağı) sözcüğü ile *"Kaçırmak"* fiilinin çekimli hâlinin bileşiminden türeyerek Tâcik diline geçmiştir. "B-V" ve "Z-R" ses dönüşümleri dikkate alındığında "Vur-Kaç" mânâsını da çağrıştırır.

KONCALAZ: *Kış Cini.* [TKA: **Qoňcalaz**]
Eşdeğer: (KARA) – KONCUL, KONCOL, KONJUL, KONJOL, KONCULOS, KONCALAS, KONCOLOS
Kara renkte ve çok çirkindir. Kürklü olarak betimlenir. Aslında pek zararlı olmadığı halde görüntüsü insanlarda paniğe neden olur. Geceleri gezer. Bulgar kültürünün Türk târihiyle olan ortak kökeni sonucu Bulgar halk edebiyatında **"Karakondjul/Karakondjol"** adıyla yer alır. Adının başındaki "Kara" kelimesi kimi araştırmacılar tarafından geceyle ilişkili olarak değerlendirilir. Zemheride (kışın en soğuk zamanı) geceleyin ara sokaklarda dolaşır, rastladığı kişilere; *"Nereden geliyorsun? Nereye gidiyorsun?"* gibi sorular sorar. Ona verilecek yanıtların içinde mutlaka "Kara" kelimesi olmalıdır. (Meselâ; Karasu'dan geliyorum, Karakışla'ya gidiyorum gibi.) Böylesi yanıtlar alamadığında Karakoncolos elindeki kocaman bir tarakla karşısındaki insana vurarak onu yaralar. Ayrıca kendisinden korunmak için kış günleri evlerdeki taraklar ortada bırakılmaz, kapalı çekmecelere, dolaplara saklanır. Bazı yörelerde şenliklerde onun kılığına bürünülür. Karadeniz Bölgesindeki ve Bulgarya'daki şenliklerde giysileri postlardan oluşan kara bacaklı bir varlık olarak temsil edilir.
Anlam: *Kara* (siyah) ve *Kon/Konc/Konç* (pantolon) kelimelerinin bileşimidir. *Koncol/Konçul* sözcüğünü etimolojik olarak çözümlemek zor gibi görünmektedir. Yunanca kökenli olduğunu iddia edenler dahi vardır fakat bu pek mâkul görünmemektedir. En doğru olarak Kıpçakça'daki "Konç" (pantolon) sözcüğü dikkate alınmalıdır. *Konç* sözcüğü Anadolu Türkçesi'nde de yün örgüsü çorap-pantolon veyâ iç-pantolon mânâsında kullanılır. Dolayısıyla bu yaratığın adı "Siyah Pantolonlu" olarak izah edilebilir. *Konmak* fiili ile de bağlantılı görünmektedir. *Kon* (dağ geçidi) ile alâkası muhtemeldir. Bu durumda dağlarda yaşayan siyah bacaklı bir varlık olmasıyla ilgili görünür. "Koncala" ise kıl çorap demektir.

KONRUL: *Anka Kuşu.* [TKA**: Qoňrul**]

Eşdeğer: KONGRUL

Doğaüstü nitelikleri olan kızıl renkli devasa kuş. Adını renginden alır. Ölümsüzlüğü ve yeniden dirilişi simgeler. Her gün yeniden doğar. Diğer pek çok Dünyâ uluslarının mitolojilerinde de değişik adlarla (Anka, Simurg, Phoenix vs.) mevcuttur. Kongrul Kuşu diğer ulusların söylencelerindeki Anka Kuşu ile pek çok benzer özellikler taşır, hattâ zaman zaman geçişim yoluyla o mitolojilerden alıntılar yapılarak içselleştirilmiştir. Örneğin Fars kültüründeki Anka Kuşu'nun özellikleri bütünüyle bu kuşa aktarılmıştır. Gagası çok uzundur ve üzerinde binlerce delik bulunan bir kaval gibi ses çıkararak öterken diğer kuşlar susup onu dinlerler. Sesinin yankısı bin veyâ tümen (onbin) tane kuşun sesi gibi çıkar. Günlerce aralıksız şakıdıktan sonra yanmaya başlar ve sonra küllerinden yeniden doğar. (Yeniden doğma motifi Fars, Hint-Îran, Arap ve Avrupa kültürlerine âittir.) Ancak Türk mitolojisindeki bu varlığın diğer kültürlerdeki benzerlerinden en önemli farkı tek başına olmayıp bir benzerinin hattâ ikizinin bulunmasıdır. "Toğrul Kuşu" *(bkz.)* birlikte anılır. Kongrul ve Toğrul kuşlarının, çiftbaşlı kartal olan Öksökö'nün henüz bütünleşmemiş, ayrık biçimi olarak da târihin derinliklerinde ortaya çıkmış olmaları muhtemeldir. (Fakat ad ve nitelik olarak Öksökö'den farklı canlılardır.) Bir efsâneye göre Konrul Kuşu ulus olarak Moğolları, Toğrul Kuşu ise Türkleri simgeler. Bu kuşlar iki âlemi veyâ yeri ile göğü birbirinden ayıran sınıra kadar gidebilir ve hattâ o sınırı geçebildiği de düşünülür.

Anlam: *(Kon).* Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da bu kökten türeyen kelimeler ufak farklarla kızıl veya kahverengi belirtir. Mağrurluk bildiren *Konur* ile de alakalıdır. Kök *Konmak* mânâsını da ihtivâ eder.

KOPUZ: *Kutsal Çalgı.* [TKA**: Qopuz**]

Eşdeğer: 1. KOMUS, KOBIZ, KOBİZ, KUBIZ 2. HOMUS

Bağlama'nın atası olan çalgı. Türklerde önemi büyüktür ve bu iki çalgı (Bağlama ve Kopuz) kutsal sayılır. Hattâ hastalıkların tedâvisinde bile kullanılır. Onun sesinde bir görkem vardır. Havada uçan veyâ ölen kopuzlar masallarda zaman zaman yer alır. Kopuzu Korkut Ata'nın bulduğu olduğu söylenir. Kopuzun sâhibi onu bir başkasına vermeyi tabu sayar ve birinin elinin değmesinin günah olduğunu kabul eder. Şamanlar ruhları onunla çağırır. Aldaçı (ölüm tanrısı) bile Kopuz'un sesinden Korkut Ata'nın canını veyâ yakınlarda bulunanların ruhunu almaya gelemez. Korkut Ata öldükten sonra kopuzu yıllarca acıklı sesler çıkarmıştır. Kopuzdan türediği öne sürülen diğer önemli telli çalgılar arasında *Iklığ* ve *Gizek* adı verilen yaylı olanlar ile *Yatuğan* denen ve yatık olarak çalınan türü yer alır.

Anlam: *(Kop/Kob/Kom).* Hızlı hareket etmek anlamını taşır. *Kopmak* fiili Anadolu'da aynı zamanda "koşmak" demektir (*"Kop Gel!"* tâbiri). *Kobzamak, Kopzatmak* gibi fiiller çalgı çalmayı ifâde eder.

KOR: *Cemre.* [TKA**: Qor**]

Eşanlam: ÇOĞ, ÇOK, ŞOĞ, ŞOK

Havaya, suya ve toprağa birer hafta arayla düştüğüne inanılan soyut ateş parçası. Böylece bu doğa unsurları sırasıyla bahara hazır hâle gelirler. Kor kavramı ateşle olduğu kadar yer ile de bağlantılıdır (Sümerce "Kur" yeraltı demektir). "Kor/Gor" efsânelerde kahramanın anası veyâ ona güç veren koruyucu ruh olarak görünür. *Köroğlu* adının "Koroğlu" (Goroğlu) olarak söylendiği bazı şivelerde (Azerice gibi) ismin *Kor* kökünden kaynaklanması ve kahramanın gökten ışık şeklinde (veyâ gün ışığında) yeryüzüne düşmesi önemlidir. Bir rivâyette Koroğlu'nun annesi gökten düşen ışıktan hâmile kalır. Destanın kimi türevlerinde Köroğlu'nun, canlı gömüldüğü mezarda doğum yapan bir kadının oğlu olması da dikkate değerdir. Yine kavramla bağlantılı mitolojik bir motif olarak "Horosan" kentinin adı "Kor" ve "Asan" sözcüklerinin bileşiminden oluşur ("Yükselen Kor" veyâ "Asılı Kor" demektir).

Anlam: *(Kor/Gor).* Ateş parçası demektir. *Korumak, Korkutmak, Koramak* (yanmak) gibi anlamları vardır. *Horah* gözde bulunan bir güç veyâ ateştir. Eski Türkçe'de yoğurt mayasına da Kor denir.

KORBOLKO: *Ateş Kuşu.* [TKA: **Qorbolko**]
Ateşi insanlara getiren söylencesel kuş. Tanrı Ülgen tarafından gönderilerek ateşi (bazı söylencelerde yakmaya yarayacak olan çakmaktaşlarını) getirdiği söylenir. Tanrı Ülgen bu kuşun kılığına girerek kendisinin getirdiği de anlatılır. Bu taşların biri ak, diğeri karadır. Birbirine sürtünce kıvılcım çakar.
Anlam: Ateşi bulan demektir. "Kor" (ateş) ve "Bol/Bul" köküyle bağlantılı olarak "Bulmak" mânâsını içerir. "Ateş Şehzâdesi / Ateş Prensi" anlamına geldiği de ileri sürülür.

KORKOY: *Yeraltı Canavarı.*
Çölde yaşadığına inanılan, devasa bir solucan görünümlü canavardır. Moğolca'da "Olgoy Korkoy / Olguy Korkuy" (Bağırsak kurdu) olarak adlandırılır. Moğol halkının büyük bir kısmının bu canlının gerçekten var olduğuna inandıkları bilinmektedir. Boyunun iki ile beş metre arasında değiştiği öne sürülür. Kızıl kahverengi bir görünüşlü, büyük ve korkunç bir tırtılı andıran bu yaratığın dikenleri olduğu söylenir. Asit kustuğu veya uzaktan elektrik boşalmasına benzer bir etki ile zarar verebildiğine inanılır. Asıl hareket kabiliyetini kumda sağlayabilmektedir. Haziran ve Temmuz aylarında daha fazla görüldüğü iddia edilir. Kış aylarında ise yeraltında uykuya yattığı düşünülür. Kelime kökünde Moğolca "Horhuy" (solucan, kurtçuk) sözcüğü vardır. Türkçe "Korkmak" fiili ile de uyumludur.

KORKUT ATA: *Söylencesel Ozan.* [TKA: **Qorqut Ata**]
"Dede Korkut" olarak da anılır. Ozanların atasıdır. Sıradışı özellikleri vardır. Kopuz çalar, öyküler anlatır. Kopuzun bulucusu odur. Çok uzun yıllar yaşamıştır. İslâmiyet'le birlikte bir evliyâ olarak kabul görmüştür fakat İslam öncesi dönemlerden çok geriye giden bir karakterdir. Söylencelerde anlatıldığına göre Kor'dan (ateşten, dağdan) çıkmış bir kadının oğludur. Kazak efsânelerinde annesin peri kızı olduğu söylenir. Dede Korkut Kitabı'nın önsözünde Hz. Muhammed'in dönemine yakın bir çağda yaşadığı ve soyunun Bayat boyundan geldiği yazılıdır. İslam öncesi anlayışta şamanlığı, ozanlığı, bahşılığı ve İslâmiyet'ten sonrasında ise şeyhliği, evliyâlığı, erenliği hepsi birbirine bağlıdır. Türk coğrafyasındaki hemen her kültürde bunlardan en az birkaçına sâhip olarak tanımlanır. Çok uzun yıllar yaşadığı anlatılır. Kendisinden bahsedilirken bazı kaynaklarda *"Ölü dersem ölü değil, diri dersem diri değil"* tâbiri kullanılır. Bilgedir ve hikmet sâhibidir. Bilinmeyen şeyleri bilmesi, gelecekten haberler vermesi en önemli özellikleri arasındadır. *"Karçar"* (Dede Korkut Kitabı'nda "Deli Karçar" olarak anılan kişi) Korkut Ata'yı öldürmeye kakışmış ve ona saldırmış fakat çarpılmıştır. Korkut Ata kendi ölümünü uykuda haber almıştır. Bunun üzerine ölümden kaçarak Dünyâ'nın dört bir yanını dolaşır ancak yine de nihâyetinde bunun mümkün olmadığını anlar. Dünyâ'nın merkezinde yer alan ıssız suların üzerinde huzur bulur. Tüm hayvanların ve özellikle de kuşların dilini bilir. (Ayrıca belirtmek gerekir ki, bizzat kendisinin "Tuman" adını koyduğu bir yiğit de tüm kuşların dilini bilir.) Çocuklara ve yiğitlere adlarını o verir. Korkuta Ata'nın insanlara ad vermesinin, Yayguçı Çağ'ın (yaratılış devirlerinin) önce nesnelere ad verilerek başlaması anlayışıyla yakından ilgisi vardır. Çünkü o da ilâhi gücün bahşetmesiyle insanın kimlik kazanmasını sağlamaktadır. Azerilerdeki yaygın bir inanışa göre, her nesnenin adını *Allah'ın izni ile* Korkut Ata koymuştur. 16. Yüzyılda yazıya geçirilmiş olan Dede Korkut Kitabı'nda 12 öykü yer alır ve bunlar târih içinde dilden dile, nesilden nesile aktarılan bir sözlü geleneğin ürünüdür. Bu öykülerin bir kısmının sonunda Korkut Ata şöyle seslenir:

Hani dediğim erenler,
Dünyâ benimdir diyenler,
Ecel aldı yer gizledi,
Fani Dünyâ kime kaldı,
Gelimli gidimli Dünyâ,
Son ucu ölümlü Dünyâ.

Anlam: *(Kur/Kor/Gor).* Büyük, ulu, heybetli demektir. Korku veren, korkutan mânâsı taşır. Ayrıca "korkutucu düş" anlamına da gelir. Kelime kökünde *Kor, Korumak, Korkutmak* gibi anlamlar vardır.

KORMUSTA: *Batı Tanrısı.* [TKA: **Qormusta, Xormusta**]
Moğolca: HORMUSTA
Moğollarda 55 batı tanrısının başıdır. Bilgeliği simgeler. Fars kültüründeki *Hürmüz* (Türk mitolojisinde *Kürmez*) ile özdeşleşmiştir. "*Körmös"*lerin önderidir. Eski metinlerde **Kurbustan** olarak da bahsedilir.

KOROSUN: *Sağlık Tanrısı.* [TKA: **Qorosun**]
Eşdeğer: KOROĞSUN, KOROSON
Hastalıkları iyileştiren aydınlık yüzlü bir ihtiyardır. İlave olarak daha özelde "Çeçek Sayrısı" (Çiçek Hastalığı) denilen ve eski dönemlerde oldukça tehlike arz eden bir rahatsızlığa şifâ veren tanrı olarak görülür. Bu hastalık vücutta çiçek gibi açan kızarıklıklarla ortaya çıktığı için bu şekilde anılır. Türklere göre *Çiçek Sayrılığı* yedi kardeştir (yedi türdür) ve korunmak için Korosun Han'dan yardım istenir.
Anlam: *(Kor/Gor).* Koruyan demektir. *Horsun* sözcüğü Yakutça'da cesâret demektir.

KORSAN: *Deniz Haydutu.* [TKA: **Qorsan**]
Tek bacaklı, tek gözü kör olduğu için göz bandı ile kapalı, bâzen de takma çengel kollu olarak simgeselleştirilen masal ve efsâne kişisi. Deniz taşıtlarına saldıran, yağmalayan haydut. Bâzen omuzunda bir papağan veyâ maymun bulunur. Korsanlar çoğu zaman bir milleti temsil etmezler, bir orduya tabi değildirler ve amaçları ganîmet ele geçirmektir. Bir efsâne ve masal motifi hâline gelmişlerdir. Korsanlık denizlerde gemi ele geçirmeyi, kadın ticaretini, insan tutsak almayı ve mal gaspını ifâde etmektedir. En yaygın görüş kelimenin İtalyanca'dan dilimize geçtiği yönündedir.

KORŞAK: *Hayvan Cini.* [TKA: **Qorşak**]
Eşdeğer: (KARA) KORSAK, (KARA) KORÇAK, (GARA) KURŞAK
Eşek, köpek, domuz, keçi kılığına girdiğine inanılan bir varlıktır. Geceleyin kapıları çalıp, insanları tanıdığı birisinin sesi ve kılığıyla kandırarak çağırıp kaçırır ve yutar. Geceleri çok fazla dışarıya çıkmanın doğru olmadığını, karanlığın tehlikeler barındırdığını vurgulayan bir halk anlayışının dışavurumudur.
Anlam: *(Kor).* Sözcüğün *Korçak* (kor gibi) biçimiyle, varlığın gözlerinin kızıl renginin kastediliyor olması muhtemeldir. *Kor* (ateş) kelimesi ve *Korkmak* fiili ile ilgilidir. Boz renk ve kırlık alan ifâde eden *Karsak/Kırsak* ile de bağlantılıdır. Korşak kelimesinin farklı bir söyleniş biçimi olan *Korsak* ise aynı zamanda "Kursak" (kuşların yiyecek keseleri) ile de bağlantılıdır ve insanları yuttuğu inancı ile örtüşür.

KORUĞ: *Tabu.* [TKA: **Qoruğ**]
Eşdeğer: KORUK, KORIĞ, KORU, KORI
Yapılması, dokunulması, gidilmesi, söylenmesi dinsel veyâ metafizik içerikli bir sonuca bağlanmış olan yasak. Masallarda sık sık görülen yasaklar şu şekildedir:

1. **Bakma yasağı:** Yiğidin geriye dönüp bakmaması gerekir. Bâzen de hiç kimseye ve ya hiçbir şeye bile başını çevirip bakması yasaklanır. Geriye bakma yasağından Kuran-ı Kerim'de Lut kıssası içerisinde de bahsedilir.
2. **Uyuma yasağı:** Bir ağacın altında ejderhayı bekleyen yiğidin uyumaması gerekir. Bunun için kolunu keserek tuz basar.
3. **Söyleme Yasağı:** Bazı sözlerin söylenmemesi veyâ hiç kimseyle konuşulmaması gerekir. Özellikle kutlu hayvanların adı anılmaz. Bazı soyut varlıkları anmak da onları çağırmak demektir.

Anlam: *(Kor/Gor).* Korunan şey demektir. *Korumak* fiilinden gelir. *Kor* (ateş) mânâsı ile de alâkalıdır ve yasağa uymamanın sonucunun ateşin yakıcılığı ile bağlantılandırılmasını içerir.

KORUK: *Dağ Tanrısı.* [TKA: **Qoruk**]
Dağları koruyan bir tanrı olarak görünür.
Anlam: *(Kor/Gor).* Koruyucu demektir. Sümerlerde *Kur* sözcüğü dağ ve yeraltı anlamları taşır. Halk dilinde "*Korum*" sözcüğü sarp yer anlamına gelir. Saygıdeğer yaşlılara da "*Korık*" adı verilir. *Koru (Koruğ)* kelimesi Orman demektir. *Koruğ* ise tabu veyâ tabu alanı manası barındırır.

KOSA: *Navruz Şenliği.* [TKA: **Qosa**]
Eşdeğer: 1. KOÇA 2. KODA
Navruz'a birkaç gün kala başlayan ve Navruz Günü'nün sonuna kadar devam eden şenliklerdir. Ayrıca bu şenlik içinde oynanan bir oyundur. Bazı yörelerde çocuklar bazılarında ise kadınlar tarafından oynanır. Kosabaşı (veyâ "Kodu") adındaki şenlik yöneticisinin yada yine aynı adla "Kodu" olarak bilinen kukla (tahta adam) şeklindeki sembolün başına -Güneş'i simgeleyen- boynuzlu bir başlık geçirilir. Bu tahta kuklaya bazı yerlerde "Kosa Gelin" adı verilir. Güneş çağrışımı ve güç simgesi boynuzlar Navruz'un yeniden dirilme olgusuyla yakından ilgilidir. Beline ve boynuna çıngıraklar asan Kosabaşı, üzerine aldığı kürkü ters giyer. Oyuna katılanlar kurt, tilki, çakal kılıklarına girerler. Kosa kimin evine girerse o eve bereket geleceği ve yıl boyunca eksik olmayacağı söylenir. Bu törenin Bereket tanrısı Koça Han ile bağlantılı olması muhtemeldir. Kosa'nın son gününde *Sem/Som* adı verilen bir tören düzenlenir ve özel olarak çimlendirilmiş tahıllardan yapılan *Semeni/Samanu* dağıtılır. Samanu bir çeşit helva olup, pişirildikten sonra Navruz gecesi bir kısmı suya bırakılır. Kosa törenlerinin bir kısmında bâzen örtülü cinsel çağrışımlar bulunur, örneğin kadının "oğulduruğunu" (dölyatağını) simgeleyen bir kemiğin şenliklerde asılması bunun bir göstergesidir. Şenliği yapan kadınlar bâzen erkek kılığına girerler ki bu durum törenlerin bir adının "Köse" (sakalsız) olması ile de bağlantılıdır.
Anlam: *(Kos/Koç).* Kocaman (heybetli), koç, koç katımı gibi anlamları vardır. Farsça "Köse" sözcüğü ile doğrudan bağlantılandırılması yanlıştır. *Kösemen* kelimesi koç anlamına gelir. Tunguzcadaki *Koso/Kosa* sözcüğü halka, zincir demektir ve bu bağlamda döngüyü, sürekliliği ifâde eder. *Kosa* aynı zamanda ekin biçmeye yarayan âlet olan Tırpan ile eşanlamlıdır.

KOTAZ: *Nazarlık.* [TKA: **Qotaz**]
Gözün (nazarın) gücünden koruduğuna inanılan nesne. Gözün ilgisini başka yöne çekmesiyle korunduğu mantığı öne sürülür. Kişinin veyâ atın boynuna takılan değerli taş, kutlu hayvanların tırnağı, muska gibi şeyleri ifâde eder. Özelde ise nazara karşı takılan "Gökçe Muncuk" (Mâvi Boncuk) da kastedilir. Göz sıklıkla boncuk ile ilişkilendirilir ("Boncuk gözlü" gibi). Bâzen Nazar Boncuğu yapılırken içine kurşun dökülür, çünkü kötü ruhların kurşundan korktuğuna inanılır. Çok kuvvetli nazarların nazar boncuklarını çatlattığı hattâ parçaladığı anlatılır. Halk inancına göre göz insanın kendi düşüncelerini bir güç olarak dışarıya aktarabilir. Göz (Arapça "Nazar", bakış anlamında), Türk halk inançlarına göre bir varlığın başına kazâ veyâ belâ gelmesine neden olduğuna inanılan kötü enerjili bir bakış gücüdür.
Anlam: *(Kut/Kot).* Kutlu nesne demektir. *Kutkh/Kutk* sözcüğü İtelmenlerde koruyucu ruhu simgeleyen genellikle tahtadan yapılan küçük heykelcik demektir. *Ködür/Ködürge* sözcükleri ise kurban demektir. Bir ongun hayvanı olan *Kotuz/Kutuz* (yaban öküzü) ile de alâkalı görünmektedir. Navruz Günü'ne ise "Gutan" adı verilir ve bu sözcük kavramsal olarak ışıkla, kökensel olarak da kutlulukla ilgilidir.

KOVAK: *Gökyüzü Tanrıçası.* [TKA: **Kowak**]
İnsanlara ve hayvanlara süt verir. Yakutlar'a göre, yeni evlileri koruyan ve herkesin eşini bularak birleştiren bir ruhtur. Tunguzlardaki "Kovakı" (ikizi ise "Savakı") adlı yaratıcı tanrıyı anımsatmaktadır.
Anlam: *(Göğ/Gök/Kök/Köv/Kov).* Mâvi renk, yükseklik, sonsuzluk, güzellik, genişlik, enginlik, tanrısallık gibi anlamlar içerir. Çuvaşça da mâvi renk *Kovak (Kevek)* kelimesiyle karşılanır.

KOVUÇ: *Şeytan Çıkarma.* [TKA: **Qowuç**]
Eşdeğer: KOĞUÇ, KOVUZ
Cin kovma. Şeytan kovalama, eksorsizm. Kötü ruhların uzaklaştırılması işlemidir. Batı Hıristiyanlığında şeytan çıkarma işlemi işkence de dâhil her tür yöntemi mübah kabul etmiştir ve Ortaçağ bu tip uygulamalara sahne olmuştur. Şamanist gelenekte ise böylesi vakalar görülmez. Ruhları görüp insanlardan uzaklaştırabilen kişilere *Kovuçu (Kuvuçu/Kuğuçu/Kuğunçu) denir*. Kötü ruhu bir kez yakalayan kişi Kovuçu olur. Kovma işlemi için zaman zaman tütsüleme uygulaması yapılır. Şaman (veyâ bakşı) cin çarpmış kişinin yüzüne ve üzerine soğuk su serperek *"Kovuç, Kovuç!"* diyerek seslenir. Üzerlik veyâ Öd ağaçları yakılarak hastanın kendisi, ayrıca giysileri ve içinde bulunduğu oda tütsülenir.
Anlam: *(Kov/Koğ).* Kovma, kovalama demektir. Sözcük, *Kovmak/Koğmak* fiilinden türemiştir. Dedikodu, arkadan konuşma anlamına gelen *Kov/Koğ (Koğuculuk)* sözüyle de ilgilidir. Bu bağlamda dedikodunun eski inanışa göre kötü ruhlarla alâkalı görüldüğü sonucuna da ulaşılabilir. Hukuki bir tâbir olan *Kovuşturma* ise araştırma, soruşturma, tâkibat (izleme), inceleme gibi mânâlar taşır.

KOVUÇU: *Cin Çıkaran.* [TKA: **Qowuçu**]
Eşdeğer: KOĞUÇU, KUĞUÇU, GOVUÇU

Kötü ruhların uzaklaştırabilen kişi. Cinlerle uğraşanlara verilen ad. Cin çıkarıcı, cinci hoca demektir. Kötü ruhu bir kez yakalayan kişi Kovuçu/Koğuçu olur. Öte dünyâya âit varlıkların yarım, eksik, tek organlı olmaları nedeniyle onlarla uğraşan bu tür kişilerin de, zihnen ve/veyâ bedenen yarım oldukları veyâ ileride olabilecekleri inancı yaygındır. Bu anlayış *Çarpılmak, Çarpık, Çarpılmış* gibi sözcüklerle ifâde olunur. O nedenle bu varlıklarla uğraşmak tehlikelidir. Koğuçuların uygulamaları arasında kesin bir yöntem yoktur. Kırgızlara göre Koğuçu'nun hastanın yanında bulunması yeterlidir. Örneğin onun odaya gelmesi Albastı'yı korkutup kaçırmaya ve doğumun sağlıklı geçmesine yeter. Bâzen herhangi bir nedenden dolayı gelemediğinde, onun giysisi veyâ börkünün (başlığının) getirilmesi bile yeterli olabilmektedir. Kırgız inanışına göre Koğuçular hem Kara Albastı hem de Sarı Albastı'yı korkutabilirler.
Anlam: *(Kov/Koğ/Kuğ).* Kovalayan demektir. *Koğucu/Koğcu* sözcüğü Anadolu'da dedikoducu, başkasının ardından konuşan demektir. "*Kovuz*" kelimesi de üfürükle tedâvi gibi anlamlara gelir.

KOYUN: *Kutlu Hayvan.* [TKA: **Qoyun**]
Eşdeğer: 1. GOYUN, KOYIN, KUYIN 2. KOY, GOY, HOY
Moğolca: KONI, KONIN
Türklerde gücün simgesidir. Ak Koyun ve Kara Koyun olmak üzere iki zıtlığı temsil eder. Akkoyunlu Devleti, Karakoyunlu Devleti, Ak Kun (Ak Hun) gibi devlet adları bir hânedan adı olmaktan ziyâde bu anlayışın bir sonucudur. Aslında sakin ve uysal bir hayvan olan koyunun bu şekilde algılanması birkaç sebebe dayalı olabilir. Öncelikle ne kadar çok koyuna sâhip olunursa o kadar zengin olunduğunun, dolayısıyla o kadar çok nüfuzlu olunduğunun anlaşılması. Bir başka görüşe göre de koyunun renginin çoğunlukla beyaz olup (nâdiren de siyah), bu nedenle bu renklerin otoriteyi vurgulaması.
Anlam: *(Koy).* Kökte yoğunluk, çokluk mânâsı vardır. Ayrıca *Kun (Hun)* kelimesiyle de bağlantılıdır. İsmet Zeki Eyüboğlu'na göre Hun'ların beslediği hayvan demektir.

KÖBEK: *Söylencesel Kahraman.* [TKA: **Köbek**]

Eşdeğer: (AK) KÜBEK, (AĞ) KÖBÜK, (AK) KÖBÖK

Altay masallarında adı geçen bir kahramandır. Destan içerisinde Ködön Piğ (Bey) adlı başka birisi tarafından kendisine yöneltilen; *"Ben seni de, adını da Süt Köpüğü zannetmiştim, köpüklü bir süt gibi seni de dökesim ve içesim geliyor,"* şeklinde bir cümleden isminin mânâsı tam olarak anlaşılmaktadır. Ak-Köbök olağanüstü işler yapan (kızgın demiri ağzına alan, başı ile kayaları fırlatan, altı karış buzun altında altı gün duran) bir söylence kahramanıdır. Adının geçtiği öykülerin tamamı genellikle abartılı ve inanılmaz motiflerle bezenmiştir. Örneğin annesinin karnını yırtarak doğar ardından da doğar doğmaz konuşur, doğduğunun ikinci günü beşiğini kırarak ava gider. Büyüyüp bir yiğit olduğunda bir defâsında kendisini mezara gömdürür ve bir hafta sonra güçlenmiş olarak çıkar. Mezara gömülme burada ana karnına dönüşü ve tekrar çıkış ise yeniden doğuşu simgeler. Ak-Kübek bâzen hazırcevap bir kişilik olarak da görünür.

Anlam: *(Köb/Köp).* Köpük demektir. Bu anlam mâceralarından birisinin içerisinde açıklanarak verilir. Ayrıca *Köpek* kelimesi ile benzerliği bulunur. Her ne kadar Türklerde köpek olumsu anlamlar içerse de Köpek bazı Macar kavimlerine göre ruhları yeraltına götürür. Altay masallarındaki *Köbek/Kübek* adlı kahramanın bu motifle ilgili olma ihtimali dikkate alınmalıdır. *Köp* sözcüğü "Hep" (her zaman, sürekli, tümden, tamamı) mânâlarına da gelir.

KÖÇÜT: *Can Değiştirme.* [TKA: **Köçüt**]

Eşdeğer: KÖÇÖT

Bu kavram, kişinin başkasının yerine ölmeyi kabul etmesidir ve en güzel ve en yetkin örneği Deli Dumrul öyküsünde yer alır. **"Öz Yerine Öz"** (Can yerine Can) anlayışıdır. Aldaçı (İslam sonrası Azrâil) ile karşılaşan Deli Dumrul'un ana babası onun yerine ölmeyi reddederler. Bu öneriyi yalnız karısı kabul eder. Bunun üzerine Aldaçı onu ve karısını bağışlar, ana babasını ise cezâ olarak öldürür. Köçüt anlayışına göre karşı taraftaki kişi burada üst düzeyde bir fedâkarlık örneği göstermektedir ve ölüm sırasında (ecelde) bir değiştokuş söz konusudur. Aslında insanların zaman zaman canlarını tehlikeye atarak hattâ bütünüyle fedâ ederek sergiledikleri özverinin söylenceler içerisinde netleştirilerek sembolize edilmiş biçimidir. Zaten "Özveri" tâbiri özünü yâni kendini (eski Türkçe'de canını vermek mânâsında) dolaylı olarak benzer bir içeriğe sâhiptir.

Anlam: *(Köç/Göç).* Yerlerini karşılıklı olarak değiştirmek demektir. Anadolu'da *Köç* sözcüğünün kilit anlamı da bulunmaktadır. *Köçmek/Göçmek* fiili yer değiştirmek, yolculuk etmek, başka bir yere yerleşmek anlamlarını içerir. Tatarca *Köç* sözcüğü güç manası taşır, *Köçeyü* fiili ise güçlenmek anlamına gelir.

KÖMEY: *Gırtlak Şarkısı.* [TKA: **Kömey**]

Eşdeğer: HÖMEY

Moğolca: KÖMİ, KÖMİY

Göğüsten ve gırtlaktan çıkan seslerle okunur. Özel bir ezgisi vardır. Özellikle Tuva kültüründe yaygın olarak eser üretilen bir müzik dalıdır. Sesli harfleri titreştirilmesi ile oluşturulan ezgilere dayalı bir tekniktir. Bu tekniği kullanabilen kişilerin doğada gördüğü şeyleri gırtlaktan yükselen, alçalan, incelen veyâ kalınlaşan sesler çıkartarak tarif etme sanatıdır. Bazı şamanların âyin esnasında bu şekilde konuştukları da bilinmektedir. Ayrıca Altaylar ve Moğollarda da gırtlak ezgileri ile söylenen şarkı türleri mevcuttur. Fin kültüründe de benzer bir müzik türü yer almaktadır. Günümüzde geleneksel veyâ modern çalgılar kullanılarak da icra edilir. Hattâ tüm Dünyâ çapında tanınan ve Kömey söyleyen Tuva müzik grupları vardır.

KÖPEK: *Efsânevî Hayvan.* [TKA: **Köpek**]
Eşdeğer: KÖBEK, KÜPEK
Eşanlam: 1. İT, IT, ET 2. IYITA, İYİTE
Moğolca: NOKAY, NOHOY, NOHA
Dünyâ'da en çok beslenen ve yaşam alanı en geniş coğrafyaya yayılan iki evcil hayvanından biridir. Yaklaşık onikibin yıldır insanoğlu ile birlikte yaşadığı tahmin edilmektedir. Türk kültüründe sıradan bir hayvan sayıldığı kutlu bir hayvan olarak görülmediği için köpekler (ve hattâ söylencelerde ara sıra rastlanan bir figür olan köpek-başlı insanlar) Türk halk öykülerinde dâima olumsuzluklar yüklenerek, hattâ hor görülerek anlatılır. Türk/Altay söylencelerine göre insan yaratılırken Tanrı köpeğe bekçilik görevi vermiş fakat o görevini yerine getirmeyerek ihanet etmiştir. Bu nedenle de şeytanların tanrısı olan "Erlik", insanın yanına yaklaşarak onu ve eşini günah işlemeye yöneltebilmiştir. Hattâ köpeği kandırırken ona çeşitli vaatlerde bulunduğu söylenir. Tanrı da bunun üzerine insanoğlu ile birlikte köpeği de cezâlandırmıştır. Evenk mitolojisine göre bu cezâ nedeniyle köpek kıllı ve kirli olarak kalacaktır. Başka bir inanışa göre insan yaratılırken henüz ruh verilmemiş olan balçıktan (veyâ kuru çamurdan) bedenine Şeytan tükürür, çünkü insanın yaratılmasına îtiraz etmiştir. Tanrı bunun üzerine tükürülen o bölgenin alınıp atılmasını emreder. İşte, atılan o kısımdan köpek yaratılır. Bu nedenle köpek, insanın toprağından olduğu için ona yakın ve sadıktır, ayrıca yine bu sebepten ötürü toprağı kazar. Şeytanın tükürüğünden olduğu için de ısırgan ve saldırgandır. Ayrıca bu yüzden tükürüklü ve salyalıdır. İnsan doğduğunda göbekbağı kesilerek atılır ve göbek bölgesi bu anlatıya göre şeytanın tükürdüğü yere denk gelir. Dolayısıyla bu bağlamda ele alındığında her ikisi de *Göb/Köp* kökünden türeyen *Göbek* ve *Köpek* sözcüklerinin etimolojik benzerliği dikkat çekicidir. Azericede ve Anadolu halk ağzında köpek mânâsında kullanılan "İt" (eski Türkçe *İyt/İyit*) kelimesi ise Türkiye'de şehirlerde çoğu zaman argo bir sözcük olarak algılanmakta ve kullanımı yadırganmaktadır. Oğuz Kağan Destanı içerisinde adı geçen "İt-Barak" adlı kavmin erkeklerinin köpek başlı ve çok çirkin olduğu söylenir. Anadolu'da köpeğin uluması iyi sayılmaz ve Alevî inancı içerisinde yakınlarda ölüm geleceğine yorumlanır. Macarlarda ise ruhları köpeklerin yeraltına götürdüğü inancı bulunur. Bugün de yaygın olan bir kanâate benzer biçimde Hazarlar köpeğin depremi önceden hissettiğine inanırlardı ve bu yönüyle de ölümle ilgili olarak algılandığı görülür. Pek çok yörede köpeklerin insanların algılayamadığı bazı şeyleri hissettiği ve hattâ görebildiği inancı yaygındır. Bilimsel olarak insanların işitemedikleri bazı sesleri duydukları kesin olarak bilinmektedir. Örneğin bazı köpek düdüklerinin tiz seslerini insanlar duyamazlar. Köpekler her ne kadar Türk kültüründe kutlu sayılmasalar da, toplumsal hayatta önemli bir yeri bulunur. Evi koruyarak bekçilik yapması, özellikle hayvan sürülerini koruması, avlarda kullanılması onun önemini artırmıştır. Ancak bu görevlerini yerine getirme kabiliyeti için iyi cins ve soylu bir hayvan olması gerektiğine inanılır. Örneğin bu konuda Kangal Köpeği artık tartışılmaz bir simge hâline gelmiştir ve bu türün üstün nitelikleri olduğuna inanılır. Bir rivâyete göre çok eski çağlarda aslan ile çoban köpeğinin çiftleşmesinden doğduğu söylenir. Başka bir iddia ise yetiştiği Kangal yöresinin kendine özgü bazı özellikleri barındıran bir coğrafya olduğu ve bu hayvanların başka yerlere götürüldüklerinde niteliklerini kısmen de olsa yitirdikleridir (aynı durum Kangal Balıklı Çermik içerisindeki balıklar için de ileri sürülür). Anadolu'da bulunan târih öncesine âit kaya resimlerinde çizilmiş olan köpek figürlerinin yine Kangal Köpeği'yle ilgili olduğu da öne sürülen bazı görüşler arasındadır.
Anlam: *(Köb/Köp/Göp/Göb).* Kıpçakça'da kabarmak, irileşmek anlamlarına gelen *Köp* kökünden gelir. Bu mânâ köpeğin tüylerinin kabarıklığı veyâ karnının şişkinliği ile bağlantılıdır. *Köpük, Küp* sözcükleri ile aynı kökten türemiştir. Kopmak fiili Anadolu'da koşmak mânâsı da taşımaktadır ve köpeğin koşan bir hayvan olması ile alâkalıdır.

KÖRMÖS: *Ruh.* [TKA: **Körmös**]

Eşdeğer: KÖRMÖZ, KÜRMÖS, KÖRÜMES, KÜRMÜS, KÜRBÜS, KÖRMES, KÖRMEZ

Ruhâni varlıkları ifâde etmekte kullanılan bir kavramdır. İyilik ve kötülük yapan ruhların tamamına verilen bir addır. Önderleri "Kürmez Han" olarak bilinir (Maniheizm sonrasında ruhlar tanrısı *Hürmüz* ile özdeşleşmiştir). Yerüstünde yaşayan ruhlar, su ve toprak altında yaşayan ruhlar, gökyüzünde yaşayan ruhlar olmak üzere yaşadıkları alana göre değerlendirilirler. Körmösler en çok günbatımında ve gündoğumunda ortaya çıkar ve etkin olurlar. Bu yüzden tehlikeli sayılan bu vakitlerde uyumak uygun görülmezdi. İnanışa göre insanların ruhlarını ele geçirebilirler. Bu bağlamda "Körmöslü" kavramı ruhsal hastalığı olan kişi anlamında kullanılır. Körmösler üçe ayrılır:

1. **Aruğ (Arı) Körmös:** İyicil ruhlardır. İnsanları ve ailelerini korurlar. Ülgen'in emrindedirler. Yeryüzünde iyilik yaparlar. Tanrı'nın görevlendirdiği varlıklar olan melekler bu grupta yer alır.
2. **Caman (Yaman) Körmös:** Kötücül ruhlardır. Yeraltı Dünyâsı'nda Erlik'in hizmetkârıdırlar. İnsanların canını alıp götürebilirler. Şeytânî varlıklara Sokor Körmös (Kör Melek) adı verilirdi.
3. **Kal (Gal) Körmös:** Acıklı ruhlardır. Eziyet çekerler. Kötülük veyâ iyilik yapamazlar. Sözcüğün kökeninde Gal/Kal (ateş) mânâsı bulunur.

Bunlardan başka ölen insanların ruhlarının Körmös'e dönüştüğü inancı yaygındır. Örneğin Yakutlarda ölülerin başıboş dolaşan ruhlarına *Üğör* adı verilir. Kazâ sonucu ölmüş olan insanların ruhlarına *Obun*, intihar edenlerinkine *Alban* denilir. Ataların ruhları ise *Ozor* olarak anılır.

Anlam: *(Gör/Kör).* Görmeyen demektir. Görmezlik aynı zamanda görünmezlik mânâsına gelir. *Kür* kökü ile olan bağlantısı ise güç ve kuvvet anlamları içerir.

KÖROĞLU: *Söylencesel Kahraman.* [TKA: **Köroğlu**]

Eşdeğer: KOROĞLU, KÖRUĞLI, GOROĞLU, GOROGLI, GOROGLİ

Tüm Türk dünyâsının ortak motiflerinden biridir. Kahramanı olduğu destan ve halk öyküleri değişik ülkelerde uyarlanarak farklı versiyonları anlatılır. Türkiye'de olduğu kadar Türkmenler, Özbekler ve Azeriler arasında da oldukça yaygın olarak anlatılır. Hattâ asıl kaynağını ve köklerini Türkmen kültüründen aldığı öne sürülür. Körlük kavramı yalnız görmemeyi değil, görülmemeyi de içerir ve bilgeliği simgeler. Meselâ Hızır zaman zaman kör olarak betimlenir çünkü onun göze ihtiyacı yoktur. Şamanın törenlerde yüzünü örten başlığı aynı şekilde körlüğü çağrıştırır ve gerekçesi benzer bir mantığa dayanır. Köroğlu'nun annesi ışıktan hâmile kalır ve diri diri gömülerek öldürülür. Mezarda doğar, ölmüş anasını emerek büyür. Topraktan çıkma anlayışı başka efsânelerle benzerlik gösterir. Örneğin; Etrüsk efsânelerinde bir köylün tarlasını sürerken bir çocuk topraktan fırlayarak çıkar. Değişik yörelerde bâzen farklı isimlerle anılan babası *Alı Koca / Alu Koca* (İslâmiyet'ten sonra dönüşerek *Ali Koca*) destanın benzeri olan prototip öykülerdeki verilere göre körler tanrısı *Alığ Han*'ın kişileşmiş gerçekçi bir görünümüdür. Köroğlunun ismi de pek çok versiyonda Ali'dir (Ruşen Ali). Ayrıca pek çok kere kendisini kurda benzeten cümleler kurar. *Köroğlu* adının "Koroğlu" (veyâ "Goroğlu") olarak söylendiği bazı şîvelerde bu ismin *Kor* kökünden kaynaklanması ve kahramanın gökten ışık şeklinde (veyâ gün ışığında) yeryüzüne düşmesi önemlidir. *Kor* ise efsânelerde kahramanın anası veyâ ona güç veren koruyucu ruh olarak görünür. Ayrıca "Kor" kelimesi ışık anlamına geldiği gibi yeraltı, dağ, toprak gibi anlamları da içerdiği anlaşılmaktadır. Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde "Köroğlu" ismi üç farklı manayı ifâde eder:

1. Gözleri kör olan (göze ihtiyaç duymayan) kişinin oğlu.
2. Toprağın, dağın (mecâzen mezarın yâni ölümün) oğlu.
3. Korun yâni ateşin (kutsal gücün, yaşam enerjisinin) oğlu.

Efsânenin Anadolu'da anlatılan biçimi Azerbaycan'da çok yaygın olan "Koroğlu Destanı" ile büyük oranda benzeşir. Köroğlu'nun babası Bey'in (Han'ın veyâ bazı versiyonlarda Şah'ın yada Sultan'ın) seyisidir. At meraklısı olan Bey, seyisini cins (soylu) bir hayvan bulmaya gönderir fakat getirdiği tayı beğenmez. Tay o kadar kötü görünümlüdür ki bunu kendisine hakaret sayarak gözlerine mil çektirir (ateşte kızdırılmış demir ile kör ettirir). Anlatılar içerisinde dâima "Koca" olarak anılan seyis bunun üzerine tayı alıp evine döner. Artık bundan sonra herkes tarafından kendisine "Köroğlu" diye hitap edilen yiğit delikanlı, babasının târif ettiği üzere tayı karanlık, güneş görmeyen bir ahırda besler, dağlardan topladığı bitkileri kaynatıp büyümekte olan atı bu sularla yıkar. Bu Kırat (Özbekçe "Girot") bir süre sonra kanatlanır. (Öykünün gerçekçi versiyonlarında "kanatlanma" mecâzidir yâni çok hızlı olduğunu ifâde eder. Fakat daha eski biçimlerinde bir masal unsuru olarak at uçabilmektedir) Köroğlu babası ile birlikte kutlu bir ırmağın kıyısına gider, orada dağdan inecek üç köpüğü beklerler. Çünkü babası bu köpükleri içince, yeniden görmeye başlayacak, gençleşecek ve yenilmez olacaktır. Fakat babasının uyuduğu bir esnada gelen köpükleri Köroğlu kendisi içer. Bu sihirli üç köpükten biri Köroğlu'na sonsuz yaşam (gerçekte adının ve efsânesinin Dünyâ durdukça anılması), öteki yiğitlik ve diğeri de ozanlık yeteneği verir. Bey'in adamlarınca yapılan bir baskında babası ölünce başkaldırıp *Çamlıbel (Çenlibel/Canlıbel)* dağlarına çıkarak mesken edinir ve Köroğlu namıyla ün salar. Bu arada Bey'in kızkardeşine âşık olur ve kaçırır. Öykünün masalsı versiyonlarında -tıpkı Asya söylencelerinin kahramanları gibi- sevgilisinin ardından öbür dünyâya yolculuk yapar ve geri döner. Destanda sık sık bahsi geçen "Ayvaz" adlı hırsız delikanlı (veyâ çocuk) ile yoldaş olur. Yaptığı her savaşı kazanır. Yol keserek beylerden, paşalardan baç (haraç) alır ve yoksullara dağıtır. Delikli demir (tüfek) icat olup mertlik bozulunca, yiğitlerine dağılmalarını söyler. Kendisi de sır olur yiter, Kırklar'a karışır. Köroğlu destanının neredeyse tüm varyasyonlarında ortak motiflere rastlanır. Örneğin Köroğlu veyâ arkadaşlarından birisi dâima düşman ülkesinde veyâ uzak bir diyarda sevgilisini yada değerli bir şeyi kurtarmak için uğraşır. Tam başarılı olacağı zaman yakalanır veyâ tek başına karşı koyamaz. Asılmak üzere iken veyâ tam yenileceği sırada arkadaşları yetişir, düşmana karşı zafer kazanırlar. Bu destan Yaşar Kemal'in "Üç Anadolu Efsânesi" adlı yapıtında da benzer motiflerle işlenmiştir. Kökleri çok eski çağlara kadar giden bu efsânenin kahramanının adını alarak onunla özdeşleşen, ancak Anadolu'da 16. yüzyılda gerçekten yaşamış olan "Köroğlu" adlı halk ozanının şiirleri de artık destan ile bütünleşmiştir. Târihsel bilgilere göre Köroğlu, Bolu yöresinde yaşamıştır. Buna karşın Türk dünyâsının başka ülkelerinde ve pek çok yörede sâhiplenilerek, yaşadığı yer ve târihsel kimliği üzerine farklı rivâyetler de ortaya çıkmıştır. Örneğin başka bir görüşe göre Köroğlu, Horasan yöresinde yaşamıştır. Ancak bunların içerisinde en mâkul görüneni onun Osmanlı döneminde yaşamış bir Celâli isyancısı olduğudur. Doğum ve ölüm târihleri net olarak tespit edilememiştir ancak Osmanlı ordusu içerisinde asker olarak Îran savaşlarına katıldığı (1578-1584) bilinmektedir. Köroğlu daha sonra Bolu Beyi'ne isyan edip dağa çıkarak bir Celâli eşkıyâsı olmuştur. Gerçek isminin "Ruşan" (Rûşen/Röşen/Rövşen) Ali olduğu söylenir. "Köroğlu" adını (belki de şiirlerinde kullandığı bir mahlas olarak) eski Türk destanlarındaki bir kahramandan almıştır. Şiirleri kavganın ve özgürlüğün sembolüdür. Babasının öcünü almak üzere dağlara çıkan efsâne kahramanı Köroğlu ile geçen yüzyıllar içerisinde halk zihninde kaynaşmış, özdeşleşmiştir. Böylece aslında çok daha eski bir efsânede taşınan mitolojik unsurlar târihteki gerçek bir kişiye atfedilmiştir. Köroğlu'nun şiirlerini büyük ölçüde başka ozanlar aktarmıştır. Onların, bu şiirleri kendilerinin mi yazdıkları, yoksa ustalardan mı öğrendikleri bilinmemektedir. Bunların daha büyük bir destanın parçaları olduğu da ciddiye alınması gereken başka bir savdır.

Anlam: *(Kör/Kor/Kur/Gor/Gur).* "Kor" (ateş) ve "Kur" (yeraltı) veyâ "Kör" (görmeyen) kelimeleri ile alâkalıdır. "Kor" kelimesi Azerice'de kör demektir. Özbekçe'de "Gor" sözcüğü mezar anlamı taşır ve bu dilde birebir Köroğlu adının anlamı "Mezarın Oğlu" demektir.

KÖRTİGES: *Hastalık Cini.* [TKA: **Körtiges**]
İnsanlar üzerinde türlü çeşitli hastalıklara neden olabilirler. Yaygın olarak insanların el ve ayaklarını tutmaz hâle getirirler.

KÖRÜMÇÜ: *Falcı.* [TKA: **Körümçü**]
Gelecekten ve bilinmeyen olgulardan haber veren kişi, kâhin. **Körüm** sözcüğü fal mânâsı taşır.
Anlam: *(Gör/Kör).* Gören kişi demektir. *Görmek* fiili ile aynı kökten gelen bir sözcüktür. Tatarca *Küreze* sözcüğü de yine falcı anlamına gelir.

KÖSE: *Bereket Oyunu.* [TKA: **Kösä**]
Çocuklar boyunlarına zincir asıp kürk giyerler ve evleri dolaşır simgesel olarak bereket dağıtırlar. Navruz'daki *Kosa/Koça* törenleri ile doğrudan alâkalıdır. Köse sözcüğü sakalsız mânâsına gelir ve Türklerde saçsız yada sakalsız olan kişilerin dana zeki ve kurnaz olduğu yönünde bir inanç vardır. Örneğin, Kazak ve Kırgız coğrafyasında oldukça tanınan masal kahramanlarından birisinin adı ise "Aldar Köse"dir. Sakalsız bu genç kurnazlığı sâyesinde türlü sorunların üstesinden gelir. Çocukların da sakalı olmadığı için Köse töreninde onlar yer alırlar.

KÖYLEK: *Yeraltı Cadısı.* [TKA: **Köylek**]
Yeraltında yaşar bâzen çıkıp insanları kaçırır. Kötü kılıklı bir kadın görünümündedir. Onu tanımlamak için kullanılan "Ker" (kirli) tâbiri de bu manayı açıkça vurgular.
Anlam: "Köylek/Köynek" kelimesi bazı lehçelerde elbise veyâ gömlek anlamı taşır ve bu varlığın kılık değiştirme yeteneğini işâret eder. "Ker Köylek" şeklindeki söyleyiş ise zaten "Kirli Giysili" anlamını doğrudan ortaya koymaktadır.

KUBAMARAL: *Kutsal Geyik.* [TKA: **Qubamaral**]
Eşdeğer: GUBAMARAL, GOVAMARAL, GUVAMARAL, GÖVEMEREL
Alageyik. Türk ve Moğol kültürlerinin tamamında kutsal bir hayvan olarak görülür. Soyundan gelinen bir canlı olduğuna inanılır. Bâzen de erenlerin alageyiğe dönüştüğüne inanılır.
Anlam: Sözcük Moğolca kökenlidir. *Kuba/Kuva/Guva/Huba/Huva* kelimeleri Türkçe'de ve Moğolca'da ala, boz ve daha genel olarak soluk rengi anlatmak için kullanılır. Maral/Meral ise Moğolca kökenli bir sözcük olup geyik demektir.

KUDAY: *Hüda.* [TKA: **Quday**]
Eşdeğer: 1. GUDAY, KUTAY, HUDAY 2. HUDA, HÜDA
Tanrı, Yaradan. Kâinatın yaratıcısı olarak anılır. Altay metinlerinde "Altay Kuday" (Altay Tanrısı) ve Yedi Kuday (Yedi Tanrı) gibi kavramlara sıklıkla rastlanır. Eski Türklerdeki *Katay/Kıtay* adlı demirci tanrısı ile bağlantılandıran görüşler de mevcuttur. Bazen Umay ve Kuday eş olarak görülürler. Kuday eril (gökyüzü) ve Umay ise dişil (yeryüzü) tanrılarıdır.
Anlam: *(Kut/Kud/Gut/Hut).* Kutun sâhibi demektir. Kök kutsallık, tanrısallık anlamları barındırır. Temizlik anlamını içerir. Farsça "Hüda/Huda" kelimesinin Türkçe'deki dönüşmüş biçimi olduğu öne sürülse de aslı Türkçe *Kut* (kutsallık, kutluluk) kökünden türemiştir. Anadolu Türkçesine Farsça'dan geçen "Hüda" biçimi zaman zaman kullanılır. Örneğin; *"Canı, cananı, bütün varımı alsın da Hüdâ / Etmesin tek vatanımdan beni Dünyâ'da cüdâ"* (İstiklal Marşı - M. Akif ERSOY). Kavramın Kürtçe karşılığı oylan "Hvede" sözcüğü ise "kendini doğuran" mânâsı taşır. Yakutça'daki "Hotoy" (Kartal) sözcüğü ile benzerliği dikkate değerdir.

KUĞU: *Ongun Hayvanı.* [TKA: **Quğu**]
Eşdeğer: 1. KU, GU, KUV, 2. KUBA
Moğolca: HUN, KUN, HUNG, KUNG
Zerâfetin simgesi olan kuştur. Masallarda genç kızlar kuğu kılığına girerler. Tanrıça Ayzıt ve onun yardımcısı olan kızlar da kuğuya dönüşür. Ayzıt'ı simgeledikleri için kuğular kutsal sayılır ve onlara dokunulmaz. Kimi yörelerdeki inanışa göre Kuğu aslında kutsal bir kızdır ve beyaz tülden giysisini üzerinden çıkarınca kız görüntüsüne dönüşür. Giydiğinde ise tekrar kuğu olur. Kuğular bâzen de şamana göğe yaptıkları yolculuk esnasında yardımcı olan kuşlar arasında sayılırlar. Lebed Tatarları'nın efsânelerine göre her tarafın su olduğu bir çağda toprak yoktur. Tanrı ak bir kuğu kuşu göndererek, bir gaga dolusu su getirmesini emreder. Fakat suya dalınca gagasına bir parça toprak yapışır, o da üfleyerek fırlatınca dağılan toprak parçaları suyun üzerine düşerek yayılıp yeryüzünü meydana getirir.
Anlam: *(Ku/Hu/Gu).* Tunguz-Mançu dillerinde *Kukı/Kuhu/Kukku* şeklinde yer alır. Eski Moğolca'da *Hun/Kun* kelimesinin aynı zamanda insan anlamına gelmesi dikkat çekicidir. "Kuğuçu" sözcüğü *Kovucu* mânâsında cinleri kovan kişi (şeytan çıkaran) demek olduğu kadar "Kuğu Sahibi" veyâ "Kuğu Sürüsü Çobanı" anlamı da taşır. Bu anlam bağlantısı kuğuların kutsallığıyla ilgilidir. Yakutça'da "Kögön" Tatarca *Kügel* sözcüğü yaban ördeği mânâsı taşır. *Küke* sözcüğü Gugukkuşu anlamına gelir.

KUĞU ANA: *Kuğu Tanrıçası.* [TKA: **Quğu Ana**]
Başkurt kültüründe sabah ışığını yayan ötücü kuğu dâima tanrıça Umay'la eşdeğer tutulur. Hattâ öten kuğu, onların soy anası kabul edilir ve onu öldürmek yasaktır. Onlara göre Umay gerçekte Kuğu kılığındadır ve Ural-Batır Destanı'ndaki öten kuğu imgesi ile de yakından alâkalıdır. Anlatılan bir efsaneye göre, adamın biri uçan dokuz kuğu görür. Kuşlar göle inerler ve üzerlerindeki tüylü giysileri çıkarınca dokuz güzel kıza dönüşürler. Kızlar tam yıkandıktan sonra geri uçmaya hazırlanırlarken adam giysilerden birini sakladığı için içlerinden biri geride kalır. Adam bu kızı alır ve evlenir. Onbir tane çocukları olur. Bir gün arkadaşlarının tekrar göle geldiğini gören kadın gizlice elbisesini giyerek kaçar.

KUĞU ATA: *Kuğu Tanrısı.* [TKA: **Quğu Ata**]
Bazı Türk boyları kuğudan türediklerine inanırlar. Örneğin Ku'lar ("Lebedler" olarak da bilinirler ve *Lebed* sözcüğü Rusça'da yine Kuğu mânâsı taşır). Bu halk kendilerine Ku-Kişi der ve kimi iddialara göre Türkleşmiş Samoyedler'dir. Kuğu Ata ayrıca Finlilerin "Ku/Kun" adlı ay tanrısını da akla getirmektedir.

KULBASTI: *Sanrı Canavarı.* [TKA: **Qulbastı**]
Ortadoğu kültürlerinde "Gul" (Ghoul) adlı varlık insanları aldatarak ıssız yerlere çeken ve sonra da öldüren kötü ruh veyâ canavar olarak yer alır. Bozkırlarda ve çöllerde insanların üzerine binerek öldürdüğü düşünülür. Sümer, Türk, Fars, Arap ve Mezopotamya kültürlerinin tamamında ortak bir motif hâline gelmiştir. Asıl kökeninin ise tam olarak nereden kaynaklandığını tespit etmek çok zordur. Sümerlerdeki "Hul" adlı şeytânî varlıklarla da alâkalı görünmektedir. Farsça kökenli **Kuleybanı (Gulyabâni)** adlı varlığı da akla getirir. (Albastı ve Kulbastı kavramları bir ikili oluştururlar.) "Kulbastı" sözcüğü doğrudan bu biçimiyle de Adıge diline geçmiştir. "Gulbastı" olarak da söylenir.
Anlam: *(Kul/Gul).* Eski Türkçe'de *Gul* sözcüğü vahşî hayvan anlamına gelir. *Kullanmak* fiili ile aynı kökten gelir. Moğolca *Gal* (ateş) ve Türkçe *Kul/Gul/Hul* köküyle de ilgili olma ihtimali vardır. Arapça "Gul" kelimesi ele geçirmek, yakalamak, kaçırmak mânâsına gelir.

KULDUR: *Korsan.* [TKA: **Quldur**]
Denizlerde veyâ karada taşıtları (hattâ günümüzde hava araçlarını) ele geçiren ve/veyâ buralarda mal gasp eden, soygunculuk yapan kimse.

KURGAN: *Türbe.* [TKA: **Qurgan**]
Eşdeğer: KORGAN
Kutsal mezar. İçinde ulu ve kutlu kişilerin yattığı dikkat çekici gömüt. Eski Türk geleneklerinde genellikle yığma tepeler ve höyükler şeklindedir. Genelde devlet yöneticileri için inşâ edilmişlerdir. Ceset odasının döşemesi çoğunlukla ağaç kütükleri ve kalastan yapılır. Eşyâları ile birlikte gömülen ölülerin başı eski Türk inancına göre doğuya çevrilidir. Bazı kurganlarda at cesetlerine de rastlanabilir. Bilinen en ünlü kurganlardan olan "Esik Kurganı" M.Ö. 5. yüzyıla âit olup Kazakya'nın başkenti Almatı'nın yaklaşık 50 kilometre doğusunda yer alır. Bu kurgan Dünyâ'da şu ana kadar içerisinde en çok altın bulunan ikinci mezardır. İçeride bulunan bazı yazıtların Göktürk alfabesine benzerliği ve eserlerin özelliklerinin Hun sanatına çok uygun oluşu nedeniyle bu uygarlıklara âit olarak görülmüşlerdir. Ancak eldeki veriler Türklerle iç içe yaşayan ve Türkleşmiş bir kavim olan İskitler dönemiyle de ilgili olabileceğini göstermektedir. Esik Kurgan'da 18-25 yaşları arasında bir *Tekin/Tigin* (prens) mezarı ve ona âit altın elbiseler ile altın eşyâlar bulunduğu için "Altın Tigin" adı verilmiştir. "Kurgan" sözcüğü komşu kültürlere de geçmiş ve bazı Slav dillerinde "anıt" anlamı kazanmıştır. Örneğin Rusya'da yer alan ve "Mamayev Kurgan" adı verilen anıt.
Anlam: *(Kur/Kor).* Kurulmuş yapı demektir. *Korumak* anlamı içerir. *Korugan* (kale) kelimesi ile de bağlantılıdır. *Kura* sözcüğü bazı lehçelerde avlu (evin ön bahçesi) anlamına gelir.

KURGAN İYESİ: *Kurganın koruyucu ruhu.* [TKA: **Qurgan İyäsi**]
Kurganın koruyucu ruhunu ifâde eder. Genellikle orada yatan kişinin ruhundan farklı bir varlıktır. Kurganı rahatsız edenlerin veyâ mezar soyguncularının başına felâketler getireceğine inanılır.

KUR HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Kur Xan**]
Eşdeğer: KÜR HAN, GÜR HAN, GUR HAN
Kurdağ'da yaşayan hâkandır. Oğuz Kağan'ın amcasıdır.
Anlam: *(Kur/Gur/Kür).* Güç, kuvvet, dayanıklılık, bağımsızlık anlamlarına gelir. Moğolca'da *Görü/Gürü*, Tunguzca'da *Güre* sözcükleri aynı mânâları ifâde eder. *Kurtarmak* fiili ile de bağlantılıdır. Sümerlerde "Kür/Kur" adlı yeraltı tanrısının koruduğu ırmağın adı da *Kur*'dur ve yeraltı âlemine de bu ad verilir.

KURMACA: *Hayâli Hikâye.* [TKA: **Qurmaca**]
Gerçekdışı, kurgusal öykü ve anlatı. Ayrıca bu yöndeki bir anlatım tekniği. Bilim-kurgu günümüzde bu tarzdaki en yaygın uygulamadır. Söylenceler, kurmaca öykülerin geçmişe açılan kapıları, bilim-kurgu ise geleceğe açılan pencereleridir. Bazı kurmaca öyküler zamanla bir çeşit söylenceye dönüşebilir. Örneğin *Tarzan* adlı ormanda kaybolup hayvanlar tarafından büyütülen çocuk yada insanların kanını içen vampir *Drakula* veyâ devler ülkesiyle cüceler ülkesine yolculuklar yapan *Güliver*, devasa bir goril olan *King-Kong* artık tüm Dünyâ'da kabul görmüş ve ortak bilincin unsurları hâline gelmiştir. Aslında bir ölü gömme tekniğinin sonucu olarak ortaya çıkan *Mumya* kavramı da sihir, yeniden dirilme, hortlama gibi kavramlarla birleştirilerek bir kurmaca öğesi durumuna getirilmiştir. Bu öyküler dâima da ilgi çekmektedir, çünkü insanoğlunun ilkel toplumlardan bu yana süregelen söylencesel anlayışına ve algısına hitap etmektedir. Yaygınlaşan sinema ve televizyon olanakları bu tür çeşitliliklerin tüm Dünyâ'da hızla yayılmasına olanak tanımakta fakat bu sektörleri ellerinde tutan büyük güçlerin egemenliği nedeniyle mâlesef yerel ve daha zayıf kültürler gittikçe yok olmaktadır. Söylencesel unsurlar taşıyan "Süper Kahraman" (Üstün Kişilik) kavramı ise, mitolojisi olmayan sömürgeci beyaz Amerikan toplumunun kendisine efsâne kahramanları oluşturma girişimleri olarak değerlendirilebilir.
Anlam: *(Kur).* Kurulmuş (sonradan uydurulmuş) anlamı vardır. *Kurgu* sözcüğü ile kökteştir.

KURT: *Ongun Hayvanı.* [TKA: **Qurt**]

Eşdeğer: KORT, KURD, GÜRT, KIRT

Eşanlam: BÖRÜ, BÖRİ, BÖRÖ, BERİ, PERİ

Moğolca: ÇINA, ÇONO, ŞONO, ŞINA, ŞUNNU

Kurt dâima yol gösterici (kılavuz) olarak kabul edilir. Söylencelerde gök yeleli, gök kuyruklu olarak betimlenen Kutsal Kurt'un peşinde farklı ülkelere gidilir ve onun uyarısıyla tehlikeler kılpayı atlatılır. Şamanist inanca göre kutsal ruhların dokuz oğullarının hepsi de kurda benzer. Şaman dualarında altı ağızlı kurttan sıklıkla bahsedilir. Neredeyse tüm Türk boyları ortak bir görüşle kurttan türediklerine inanırlar. Efsâneye göre Tarduşlar'ın ataları kurt başlı bir insandır. Böylesine önem verilen kurtla ilgili değişik halk inanışları bulunur. Bozkurt dişinin cepte taşınmasının nazardan koruyacağına inanılır. Kırgız halk inancına göre, bozkırda gezerken kurt görmek uğurdur. Rüyâda kurt görmek de yine hayra yorulur. Hâmile kadının nazardan korunması için yastığının altına kurt dişi veyâ derisi koyulur. Eski Türklerde kurdun koyun sürüsüne dalması veyâ ahıra girmesi bereket sayılırdı. Mâvi renkli Göktürk bayrağında bir kurtbaşı vardı ve geçmişte bazı Türk devletlerinin bayraklarının tepesinde bir kurtbaşı bulunurdu. Çadırların önüne tepesinde altından kurtbaşı bulunan direkler dikilirdi. Altıncı yüzyıla âit bir taş anıtta kurttan süt emen bir çocuk betimlenmektedir. Bu motife İtalya'da yaşamış Türk kökenli bir kavim olan Etrüskler'de de rastlanır. Hilal Taktiği (veyâ Turan Taktiği) adı verilen yarım çember ile düşmanı ortaya alarak kapatma stratejisinin geçmiş çağlarda kurtlardan görülüp öğrenilerek ilk defâ Türkler tarafından uygulandığı söylenir. Kurt motifi Türk kültüründe çağdaş toplumda bile etkilerini gösterir. Örneğin Cumhûriyet dönemi'nde üretilen ilk yerli lokomotife "Karakurt" adı verilmiştir. Türklerle komşu bir kavim olan Oset'lerin efsânelerinde *Kurdalagon* adlı bir demircinin adı geçer. Bazı araştırmacılar bu ismi Türkçe "Kurt" sözcüğü ile ilişkilendirir.

Anlam: *(Kor/Kur/Kür/Gür/Gur).* Kökte güç, kuvvet, dayanıklılık, ateş anlamları bulunur. *Kurtarmak* fiili ile de bağlantılıdır ve Türklerde kutsal kurdun kurtarıcı olarak görülmesiyle ilgilidir. Bağlantılı bir kök ve sözcük olan *Kor* ise Türklerde kutlu varlıklar ile ilişkilendirilen ateş mânâsını içerdiği kadar aynı zamanda *Korku* bildirir. Ayrıca bu kökten türeyen *Korumak* fiili ile de alâkalı görünmektedir. Moğolca'da *Görü/Gürü*, Tunguzca'da *Güre* sözcükleri aynı mânâları ifâde eder. Hattâ *Kırt/Kort/Hort/Hurt* kökü üzerinden topraktan çıkma mânâsını da çağrıştırmaktadır.

KURT ANA: *Kurt Tanrıça.* [TKA: **Qurt Ana**]

Moğolca: ÇONO EH

Hemen hemen tüm Türk boyları ortak bir inanış olarak dişi kurttan türediklerine inanırlar. İlk defâ Hun ve Vusun (Wu-Sun) ortak söylencelerinde yer alan bir öyküye göre; Hun hükümdarı tarafından öldürülen Vusun Kağanının küçük oğlu çöle bırakılmış ve onu da dişi bir kurt emzirmiştir. Bunu gören Hun Kağanı çocuğu yanına alarak yetiştirmiş ve krallığını ona geri vermiştir. Dişi kurttan türeme anlayışı "Aşına" (E-Çine) efsânesinde en yetkin biçimine ulaşmıştır. Göktürklerin bu türeyiş efsânesine göre ataları olan kişi henüz bir çocukken Aşına tarafından kurtarılmıştır. Söylencede ailesini öldüren düşmanları tarafından bir bataklığa atılan çocuğu burada dişi bir kurt bularak emzirir ve daha sonra büyüyünce de onunla evlenir. Doğan on çocuk, Göktürklerin on boyunu oluşturur. Göktürk Devletini kuran Aşına Sülalesi bu çocuklardan birinin soyundan gelmektedir ve Hun kökenlidirler. Kurt Ana aynı zamanda kurtları koruyan kutlu bir ruh olarak da görünür. Kurt Ana'ya Avrupa efsânelerinde örneğin Roma'nın kuruluşuyla ilgili olarak "Romus ve Romulus Efsânesi"nde de rastlamak mümkündür. Bu motifin Türkler'le bağlantılı bir kavim olduğu tahmin edilen Etrüskler aracılığıyla İtalya'ya ulaşmış olması muhtemeldir. Cengiz Aytmatov'un, yok olan doğal dengeyi bir kurdun gözünden anlattığı "Dişi Kurdun Rüyâları" adlı eserinde kurt doğayı, vatanı ve yaşamı simgelemektedir.

KURT ATA: *Kurt Tanrısı.* [TKA: **Qurt Ata**]
Moğolca: ÇONO ETSEG
Kurtları koruyan ve aynı zamanda kurt kılığına girebilen tanrıdır. Kağoçı (Kao-Çı) Türkleri'nin söylencelerine göre bu halkın ilk kağanı kızlarını bir tepeye bırakmıştır. Sonrasında bu kızlardan biri, kurt kılığında gelen Tanrı ("Kurt Tanrı") ile birleşmiş ve Kağoçı halkı onların çocuklarından türemiştir. Türk milletlerinden birisi olan "Başkırtlar" (Başkurtlar/Başkortlar) kurttan türediklerine inanırlar ve isimleri de bu anlayıştan kaynaklanır (sözcüğün ilk biçimi "Baş" ve "Kurt" sözcüklerinin bileşimiyle oluşmuştur ve "Kurtların Önderi" veyâ "Önderimiz Kurt" mânâsı taşır). Tarduşların atası ise kurt başlı bir insandır. Ergenekon'dan çıkışta yine kutlu bir kurt yol göstericilik yapmıştır.

KURUMSAK: *Hayvan Kurbanı.* [TKA: **Qurumsak**]
Tanrısal veyâ dini bir amaçla kesilecek hayvan demektir. Tanrı'ya yada yüceltilmiş bir varlığa sunulmak üzere öldürülen veyâ kesilen canlı varlıktır. Aynı zamanda kurban törenini de ifâde eder. Türklerde iki tür hayvan kurbanı vardır:

1. **Tayılga (Tayığ):** Boğarak kurban. At veyâ sığırın boğularak öldürülmesi.
2. **Boğuzlaga (Bogızlığ):** Kanlı kurban. Hayvanların kesilerek kurban edilmesi.

Eski çağlarda tanrıları veyâ ilâhi varlıkları memnun etmek, felâketlerden ve belalardan korunmak (veyâ bunları atlatınca şükretmek) gibi amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Mezopotamya'da tanrıların besini olarak algılanmaları nedeniyle, onları doyurmak amacıyla da kurban kesildiği bilinmektedir. Kimi zamansa kesilen kurban sâyesinde günahlardan arınılacağına dâir bir inanış vardır. Hattâ hastalıklardan kurtulup iyileşebilmek amacıyla da gerçekleştirildiği bilinmektedir. Sümerlerde kurban kesiminden hemen önce kesilecek hayvanın kulağına doğru eğilerek duâ okunduğu kayıtlarda yer alır. Kimi toplumların geçmiş dönemlerinde insan kurban edilmesine de rastlanmaktadır. Fakat dinlerin pek çoğu bunu yasaklamıştır ve günümüzde bütünüyle ortadan kalkmıştır. Ayrıca kurbanın, bazı uygarlıklarda sâdece tanrılara değil aynı zamanda ölülere de sunulduğu bilinmektedir. Kurban törenlerinde şarap ve bira gibi içeceklerin sunulması yine pek çok eski kültürde hattâ günümüzde bile bazı topluluklarda mevcuttur. İçeceklerden başka hayvan hattâ insan kanı da kimi zaman benzer amaçlarla sunulmuştur. Türklerde, Moğollarda ve onlarla bağlantılı kavimler olan Ural kökenli Ugor (Ugur/Ogur) boylarında târihte hiçbir zaman insan kurbanına rastlanmaz. İslam dini ile daha da önem kazanan Kurban kavramı İbrahim peygamberin oğlunu kurban etmeye niyetlenmesi ama karşılığında ona Tanrı tarafından bir koç gönderilmesi en çok bilinen olaydır. İslâmiyet'in etkisiyle Türk halk kültüründe Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etme girişiminin Allah (c.c.) tarafından ödüllendirilmesi ve bunun sonucunda insan kurban etmenin yasaklanması (acıma ve bağışlama duygularını da içermesi nedeniyle) büyük ilgi görmüştür. Bu olay târihsel süreç içerisinde İslam ülkelerindeki Kurban Bayramı'nın ortaya çıkış nedeni ve kökeni olarak görülmüştür. İslam inancına göre Kurban yalnızca Bayram'da değil adak amacıyla veyâ şükretmek için de kesilebilir. Kurban edilen hayvanların etlerinin önemli bir kısmının yoksullara dağıtılması ve derilerinin toplanarak hayır amaçlı kullanılması gerekir.
Anlam: *(Kur/Gur).* Sözcüğün büyüklük ve görkem anlamı olduğu kadar, günümüzdeki tâbirlerle "kurumsallaşmış uygulama" ve "kurumsal tören" mânâları da vardır. *Kurum* sözcüğü is, kül demektir ve eski çağlarda kurban edilen hayvanın daha sonra yakılması ile de bağlantılıdır. Moğolca'da *Hurım/Kurım* sözcüğü düğün, şölen, şenlik anlamlarına gelmektedir. "Kurum" biçimiyle Tunguzca'ya ve Macarca'ya da geçmiştir.

Açıklama: "Kurban" sözcüğü Arapça kökenlidir ve yakınlık, yaklaşma mânâları içerir. Tanrı'ya yaklaştıran şeyler demektir.

KUT: *Kutsal Enerji.* [TKA: **Qut**]
Eşdeğer: KIT, HUT, GUT, KUD
Moğolca: KUTAG, HUTAG, KUTUG
Kutsal yaşam gücü. Orta-Asya'daki Şamanist Altay toplumlarında hayat verici “yaşam gücü” anlamına gelen bir kelimedir. Yakutça’da ruh demektir. Türk dillerinde şu anlamları ihtivâ eder:

1. Devlet gücü, iktidar yetkisi, yönetme hakkı. 2. Bahşedilmiş yetenek. 3. Mutluluk, huzur, tâlih, uğur. 4. Tanrısal rahmet, bereket. 5. Zihin gücü, hayat enerjisi, can, ruh. 6. Koruyucu muska yada nazarlık.

Bu güç Tanrı’dan kaynaklanır ve insanın Kut’u doğmadan önce gökyüzünde durur. Yapılan tanımlara göre soyuttur ama şarap gibi akıcı, su gibi durudur. Kağanlar kut sâhibidir ancak Tanrı bu lütfunu geri çekerse tahtlarını ve hattâ cezâ olarak yaşamlarını yitirirler. Kutsuz kalan bir kağanın yönetme hakkı yoktur çünkü Kut onun sezgi, anlayış ve yönetme gücünü sağlar, bu yeteneklerini canlı tutar. Sağladığı bilgelik ise diğer belirleyici bir unsurdur. Bunu anlayışın bir sonucu olarak Mete Han tarafından “Tanrı-kut” ve “İdi-kut” ünvanları kullanılmıştır. “Irk Bitig” adlı eski bir kaynakta Tanrı tarafından Kut’u geri alınan bir savaşçının yakarışı ve yeniden kazanması anlatılır. İslâmiyet sonrasında da Türk devletlerinde hükümdarların, kendilerine bu görevin Allah tarafından verilmiş olduğuna inandıkları görülür. Osmanlı pâdişahlarının “Zillullah” (Allah’ın Gölgesi) unvanını kullanmaları bu nedenledir. Pâdişahların ve soylarının kanı kutlu sayıldığından, hânedandan birisi idam edileceği zaman boynu kılıçla vurulmaz, yay kirişiyle boğularak öldürülür. Kut’un bedenden ayrılması ile ölüm gerçekleşmez yalnızca kişide var olan kutsallık (ilâhi yardım, tanrısal destek) ortadan kalkar. Buna karşın Kut, güç ve uzun ömür demek olduğundan dolayı o olmadan kişinin hayatını -en azından göreceli olarak- çok da fazla uzun sürdüremeyeceğine inanılır. Söylencelerde yiğitler Tanrı'nın kendilerine verdiği kut sâyesinde ölümden kurtulur, yeniden yaşama döner ve başarılı olurlar. Bazı masallarda “Ağa-kut” ve “Sür-kut” gibi tamlamalara da rastlanmaktadır. Kut’un değişik türleri de mevcuttur:

1. **Bor (Buğor) Kut:** Cisimleşmiş kuttur. Bir nesneyi temsil eden onun küçük bir modeli gibidir.
2. **İye (Eğe) Kut:** Bir varlığı koruyan, ona sâhip olan ruhsal enerjidir ve tamamen soyuttur.
3. **Sal (Salhın) Kut:** Hareketli bir enerjidir. Rüzgar gibi esebilir, artıp azalabilir.

Anlam: *(Kut/Kud).* Temizlik, mübâreklik, bereket gibi anlamları içerir. *Kutsamak, Kutlamak* gibi kavramlar bu kökten türemiştir. *Kutan* sözcüğü duâ, yakarış; *Kudagaçı* ise büyücü, şaman demektir. Tunguz-Evenk dilinde *Khutu*, Manuçuca da *Hutu* sözcüğü kutsallık mânâsı taşır. Sümercede aynen “Kut” biçimiyle yer alır (Kutsallığın kişiselleştiği *Kudsu* adlı tanrı vardır). İtelmenlerin (Kamçadalların) *Kuth* veyâ *Kutka (Kutku)* adlı bir yaratıcı tanrıları vardır. Urartu mitolojisinde *Gut* adlı bir boğa tanrı bulunur. Asya’da *Kutas* denen yabâni öküz türünün kılları tuğlara takılırdı.

KUTAN: *Balıkçıl Kuşu.* [TKA: **Qutan**]
Eşdeğer: KITAN, KOTAN, KOTON
Moğolca: HOTON
Macarca: GÖDENY
Yaratılış efsânelerinde geçen kutlu bir hayvandır. Söylencelerde adı sıklıkla “**Kögön**” (yaban ördeği) ile birlikte anılır.

KUTYA: *Köpek Tanrı.* [TKA: **Qutya**]
Bazı Macar boyları köpekten türediklerine inanırlar ve ruhları yeraltına götürdüğünü düşünürler. Köpekler cenaze, ölüm yıldönümleri gibi zamanlarda kurban edilirdi. Macarca Köpek demektir.
Anlam: Macarca’da köpek demektir. Ural-Altay dil bütünü içerisindeki *Kut* kökü ile bağlantılıdır.

KUYAŞ : *Güneş Tanrı.* [TKA: **Quyaş**]
Eşdeğer: KOYAŞ, KUYOŞ
Bazı boylarda Güneş eril olarak algılanmıştır. Gümüş (ak) yeleli atını her gün doğudan batıya sürer.
Anlam: *(Kuy/Koy).* Güneş demektir. *Gün-Kün-Kun-Kuy* dönüşümü görülür. *Kuyum* (mücevher, parlak ve değerli taş) sözcüğü ile aynı kökten gelir.

KUYU: *Su Çukuru.* [TKA: **Quyu**]
Eşdeğer: 1. GUYU, KOYO, KOYI, GUYI 2. KUDUK, KUDIK
İçinden su çıkartılan doğal veyâ yapay, derin çukurlardır. Kuyular başka âlemlere açılan kapılar olarak kabul edilir. Gizemli yerlerdir. Su çıkartıldığı için de saygı duyulur. Bazı masallarda "Altın Kuyu"dan bahsedilir ve kuyuların derinliği 40 kulaç olarak söylenir.
Anlam: *(Koy/Kuy/Guy).* Kelime kökü derinlik, gölgelik, soğukluk gibi mânâları içerir. *Kuytu* kelimesi ile aynı kökten gelir. Ayrıca *Koyu* kelimesi ile de alâkalıdır.

KUYU İYESİ: *Kuyunun Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Quyu İyäsi**]
Her kuyu için farklı bir İye vardır. Kuyular başka âlemlere açılan kapılar olarak kabul edilir.

KUZ HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Quz Xan**]
Eşdeğer: KÜZ KAN, GUZ HAN
Kuzdağ'da yaşayan bir hâkan. Bu dağa varmak isteyenler soğuktan ve rüzgardan dolayı ulaşamazlar.
Anlam: *(Kuz).* Soğuk, kuytu, karanlık demektir. *Kuzey/Kuzay* kelimesiyle aynı kökten gelir.

KUZAR HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Quzar Xan**]
Eşdeğer: 1. KOZAR HAN 2. KAZAR HAN, HAZAR HAN, HEZER HAN
Hazar boyunun kurucusu ve Azerilerin soy atası. "Azeri" adının *Hazar/Hazarı* sözcüğünden geldiği düşünülmektedir. O bölgede büyük bir devlet kurarak Hazar Gölü'ne de adını veren ve dinsel hoşgörünün simgesi hâline gelen Hazarlar'ın adı zaman içinde dönüşüme uğrayarak Hazarbay ulus adı, Hazarbaycan ise ülke adı hâline gelmiştir. Baştaki "H" harfi söyleyiş kolaylığına uygun olarak düşmüştür.
Anlam: *(Koz/Kuz/Guz/Güz).* Güneş görmeyen yerde (gölgede, soğukta) yaşayan demektir.

KÜBEY: *Doğum Tanrıçası.* [TKA: **Kübäy**]
Eşdeğer: KUBAY, KIBAY, KIPAY, KUPAY
Dişiliğin simgeselleştiği, doğumla pek çok açıdan ilgili olduğu düşünülen tanrıçadır. Çocukların ve kadınların koruyucusudur. Yeryüzünde saf ve temiz olan şeyleri korur. Bâzen temizlik tanrıçası olarak da görülür. Doğum yapan kadınlara yardımcı olur, çocuğa ruh verir. Gökten inerek doğum yapan kadının yanında durur, onun ağrılarını hafifletir. Fakat kadın onu göremez. Süt Gölü'nden yanındaki tulumlarla getirdiği sütü doğacak çocuğun ağzına damlatır. Böylece daha fazla süt isteyen çocuk annesinin karnından dışarıya çıkmak ister. Çocuk doğduktan üç gün sonra gider. Kökünden **Bengisu** (Yaşam Suyu) akan kutlu ağaç Ulukayın'ın (Yaşam Ağacı'nın) içinde yaşar. Kübey Ana'nın ayakları ile bacakları ağaç kökünü andırır ve göğsünden sağaltıcı özelliği olan bir süt verir. (Bu aslında onun Yaşam Ağacı'yla özdeş olarak görülmesinin ve verdiği sütün de Bengisu ile eşdeğer tutulmasının bir sonucudur.) Yaşam Ağacı ve Kübey, her ikisi de ışık saçarlar. Yarı beline kadar çıplak, uzun saçlı, orta yaşlı bir görünümündedir. Bedeni hafif zayıfçadır. Ciddi bakışlıdır. Tatarlarda insanları övünmeye teşvik eden *Kupay* adında bir ruh vardır.

Anlam: *(Kub/Küb/Küp).* Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da *Küb/Kub/Kuv/Küv* kökü şişkinlik ve kabarıklık belirtir. Temizlik anlamını içerir. *Küp* (büyük çömlek) ise topraktan olması îtibariyle ana rahmini simgeler. *Kubaşmak* kelimesi yardımlaşmak anlamına gelir. Türkçe'de ve Tunguzca'da *Küb* (Tatarca'da *Küye,* Kırgızca'da *Kübü*, Türkmence'de *Göbe*) kökü vurmak mânâsını ihtivâ eder ki, doğacak çocuğun tekmeleriyle alâkalı olabilir. Aynı kökten geldiği *Küpe* sözcüğünü (kadın süsü) çağrıştırır. Eski Türkçe *Kuva/Kuba* ve Moğolca *Gova/Guva* sözcükleri güzellik ve aydınlık mânâsı da taşır. Eski Altay, Moğol ve Tunguz dillerinde *Kü/Küb/Hü/Hüb/Hüv* kökü bilgelik ve ün gibi mânâları da içerisinde barındırır. Tatarca'da *Kübeyü* fiili çoğaltmak mânâsı taşır.

KÜDEGEN: *Koruyucu Ruh.* [TKA: **Küdegen**]
Yakutlar'da koruyucu ruh (İye) için anlamında kullanılan bir sözcüktür.
Anlam: *(Güd/Küd).* Yönetmek, sâhip olmak mânâsı içerir. *Gütmek* fiili ve *Güdü, Güdülemek* kelimeleriyle alâkalıdır. *Güder/Küder (Güden/Küden)* sözcükleri çoban demektir.

KÜĞ: *Şiir.* [TKA: **Küğ**]
Eşdeğer: KÖĞ, KÖY
Uyaklı ve dizi hâlindeki cümlelerden oluşan söz ve ifâdeler. Halk ozanları tarafından ezgiyle söylenen *Koşuk/Goşuğ* (halk şiiri) adı verilen biçimi ile *Koşma* olarak bilinen türü yaygındır. *Goşa (mâni), Tuyuğ (rubâi), Tapuğ (ilâhi)* gibi şiir türleri halk edebiyatı içerisinde yer alır.
Anlam: *(Kök/Kük/Küğ/Köğ)***.** Asıl olmayı ifâde eder, sözün aslıdır. *Kök* ve *Gök* kelimeleri ile etimolojik kökeni aynıdır. Yine aynı kökten türeyen *Köğük* sözcüğü ise mısra demektir.

KÜLDÜRGİŞ: *Güldürü Cini.* [TKA: **Küldürgiş**]
Eşdeğer: KULTARKAÇ, KULTARKAŞ
Ormanlar ve çöllerde yaşadıklarına inanılır. Bu varlıklar çok büyük göğüsleri olan kızlardır. Özellikle yalnız gezen insanların yollarını keserler yakalayınca da onları güldürecek davranışlar sergilerler ve kimi zaman da gıdıklarlar. Bâzen bu kızların cinsel içeriği bulunan davranışlar sergiledikleri de anlatılır. Çünkü gıdıklama ve kahkaha ile cinsellik arasında dâima bir ilgi bulunduğu düşünülür. Yalnızken sürekli kendi kendine gülen insanların halk arasında deli olarak nitelenmesinin veyâ o kişilerin uyarılmasının kökeninde de yine bu davranış biçiminin ruhsal varlıklara bağlanması ile alâkası vardır.
Anlam: *(Kül/Gül).* Güldüren varlık demektir. *Gülmek* ve *Güldürmek* anlamları taşır. *Kullanmak* fiili ile de uzak bir anlam bağlantısı içerir. Güldürüp kaçan/kaçıran gibi bir mânâ da dikkate alınabilir.

KÜMBET: *Türbe.* [TKA: **Kümbet**]
Eşdeğer: 1. GÜMBET 2. KÜNBET, KÖNBET 3. GÖMBEZ
Kutsal mezar. İçerisinde ulu ve kutlu kabul edilen kişilerin gömülü olduğu dikkat çekici yapı. Kendine özgü standart bir mîmârîsi olan, oda şeklindeki anıt-mezar. Çoğunlukla devlet adamları veyâ din bilginleri için inşâ edilen, genelde silindirik tabanlı ve üst kısımları konik yapılardır. Kümbet ziyâretleri halk arasında sık sık yapılmakta ve buralar kutsal sayılan yerler olarak görülmektedir. Pek çok yörede buraların hastalıklara şifâ bulunan "Ocak" niteliği taşıdığına inanılır. Örneğin; "Dabaz" (bilimsel adıyla Ürtiker) hastalığından ölen yerel bir yöneticinin kümbeti zamanla "Dabaz Ocağı" hâline gelmiştir. İslâmiyet'te yasaklanmış olmasına karşın bu gibi kümbetlerin etrâfında yedi veyâ dokuz kere döndükten sonra şifâ için duâ eden, hattâ toprağını alarak vücûduna süren veyâ diline değdiren insanlara sıklıkla rastlanmaktadır. Halk inançlarına göre buralarda yatan kişilerden kaynaklanan bazı doğaüstü olaylar vardır. Bunların en sık bilineni bu erenlerin bazı kişilerin rüyâlarına girmesidir.

Anlam: *(Küm/Köm/Göm) ve (Gön/Kön/Kün).* İçine ölü gömülen yapı demektir. Yığma yapı mânâsı ise çok eski çağlarda mîmârî bir nitelik olmaksızın taşların üstü üste yığılarak oluşturmasıyla ilgilidir. *Gömmek/Kömmek* fiilinden türemiştir. *Küme* sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Köm* kelimesi Anadolu'da bir araya getirilmiş veyâ yığılmış şeyleri ifâde eder. *Kömü* ise, yeraltında saklanan gömülü olan şeyler için kullanılır. Farsça "Gunbad/Günbed" (kubbe) kelimesi ile de ilişkilendirilir.

KÜMBET İYESİ: *Kümbetin Koruyucu Ruhu / Meleği.* [TKA: **Kümbet İyäsi**]
Kümbetteki mezarı rahatsız edenlerin veyâ saygısızlık yapanların başına felâketler getirdiğine inanılır. Bu İye aslında orada yatan kişinin ruhundan farklı bir varlıktır. Ancak çoğu zaman bu varlık unutularak, bu özellikler ölünün ruhuna atfedilir. Günümüzde bazı yörelerde bu tür mezarlar hattâ kalıntıları belediyeler tarafından çeşitli bahanelerle yıkılmak istendiğinde kepçe ve dozerlerin ağızlarının kırıldığı, eğildiği anlatılır. Belediye başkanlarının rüyâlarına girerek şehri dümdüz edeceğini, altını üstüne getireceğini söyleyen evliyâlar nedeniyle yıkımından vazgeçilen Kümbetlerin var olduğu dilden dile aktarılır. Üstelik böyle bir yıkım teşebbüsü çoğu zaman gerçekte yoktur bile. Ancak insanlar bu gibi olaylar üzerine belediye başkanlarının korkarak bu yapıların onarılması emri verdiğini içtenlikle inanarak anlatırlar.

KÜMÜR: *Kömür Tanrısı.* [TKA: **Kümür**]
Eşdeğer: KÖMİR, KÖMÜR, KÜMİR
Kapkara bir görünümü vardır. Erlik Han'ın oğludur. Gömleği kara dumandandır. Yeraltında yaşar. Kötü ruhların ve şeytanların başı ve yöneticisi olarak görülür.
Anlam: *(Köm/Küm/Göm/Güm).* Kara veyâ yanmış demektir. Kömür oluşumunun doğal koşullarda yeraltında gerçekleşmesi ile ad arasındaki bağlantı ilgi çekicidir. *Gömmek* fiili ile de alâkalıdır.

KÜNDÜZ: *Ruh Tanrısı.* [TKA: **Kündüz**]
İyi ruhları aydınlığa (cennete) taşıyan bir tanrıdır. Sözcük Gün/Kün kökünden türemiştir ve aydınlık, güneş gibi manalarla doğrudan bağlantılıdır.

KÜPEGİREN: *Cadı.* [TKA: **Küpegiren**]
Evler yıkan, bozgunculuk yapan sonra da küpe girip saklanan ve şekil değiştirebilen bir kadındır. Azerbaycan masal karakterlerinin en kötü olanlarından biridir. Bir an için güzeller güzeli de olabilir, gerçek çirkin görünümüne de bürünebilir; gökyüzüne de çıkabilir, yere de inebilir.

KÜRMEZ HAN: *Ruhlar Tanrısı.* [TKA: **Kürmez Xan**]
Eşdeğer: 1. KÖRMÖZ HAN 2. KÜRMEN HAN
Yeraltındaki ruhların (Körmöslerin) önderidir.
Anlam: (Gör/Kör). Görmeyen demektir. Görmezlik aynı zamanda görünmezlik demektir. Maniheizm sonrası "Hürmüz" adlı ruhlar tanrısı ile bağlantılı olarak görülmüştür.

-L-

[TKA: **Lak-Rak-Zak**]

LAK-RAK-ZAK: *Efsâne Ülkeleri.*

Eşdeğer: ILAK-IRAK-IZAK

Üç efsâne ülkesi. Bu ülkelerin kendi adları ile anılan hâkanları vardır: *Lak Han, Rak Han ve Zak Han.* Oğuz Han bu ülkelere seferler düzenleyerek fethetmiştir. Moğol İmparatorluklarında seyahat eden Avrupalı gezgin Rubruk'a göre Başkurtlar'a komşu olan "Ilac" adlı bir kavim bulunur. Marko Polo'da "Lac" ülkesinin son derece karanlık bir duyar olduğundan bahseder, ancak buralara dâir bilgileri başkalarından duyarak edinmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Oğuz Destanlarının bazı versiyonlarında ise bu ülke "Ulak" olarak anılır. Slavca "Valah/Vlah" sözcüğü ile ilişkilendirerek buranın Avrupa'da bir bölge (Eflak) olduğunu öne sürenlerde bulunur. "Rak/Irak" ise doğrudan günümüzdeki "Irak" topraklarını akla getirir ancak bu hususta bu kadar kestirme bir sonuca varmak doğru değildir. Bir Arap ülkesi olan Irak'ın adı Arapça kıyı, kenar ve suyu bol, bereketli gibi mânâlarla ilişkilendirilir. Izak kelimesi de genellikle Fars mitolojisindeki "Zahhak/Zahak" adlı kişiyle alâkalı görülür. Bu iddialara karşın kelime köklerine bakıldığında Irak ve Izak sözcüklerinin Türkçe uzaklık bildirdiği görülür. Ulak/Ilak ise bağlamak, birleştirmek mânâları içerir ve yine uzak bir yere haber götürmek anlamı vardır. Dolayısıyla bu kavramlar çok uzak diyarları tanımlamak için kullanılan mitolojik ve düşsel ülkeler olarak düşünülmelidir.

LAYLAY: *Ninni.* [TKA: **Laylay**]

Eşdeğer: LEYLEY

Çocukları uyuturken söylenen masalsı şarkı. Basit ezgilerle herkes tarafından rahatlıkla okunabilir. Bir Azeri ninnisi şöyle başlar:

Laylay dedim ucadan *(Laylay dedim yüceden)*
Sesim çıhdı bacadan *(Sesim çıktı bacadan)*

LOKMAN: *Hz. Lokman.* [TKA: **Lokman**]

Eşdeğer: LUKMAN

Tıpçıların (hekimlerin, eczacıların) Piri olarak anılır. Tüm Ortadoğu kültürlerinde tanınan kutlu bir kişidir. Ölümsüzlük İksirini bulduğu ancak onu (veyâ içeriğine dâir bilgiyi) kaybettiği söylenir. Bu olay değişik kaynaklarda farklı şekillerde anlatılır. Bir efsâneye göre içinde iksir bulunan şişeyi bir köprüden geçerken düşürmüştür. Bir başka rivâyette ise eline yazdığı içerik yağmurda silinmiştir. Kimilerine göre ise bu iksir Allah'ın (c.c.) emriyle Cebrâil tarafından yok edilmiştir. Peygamber olduğuna dâir kesin bir bilgi yoktur.

LOSON: *Su Tanrısı.* [TKA: **Loson**]

Suları ve su kaynaklarını yönetir, temizliklerini sağlar. "Lus" adlı su ruhları kendisine bağlıdır.

LOVUN: *Yeraltı Tanrısı.* [TKA: **Lowun**]
Yeraltının yöneticiliğini yapar. Yeryüzüne kötü ruhlar gönderir.

LUR: *Yaratıcı Kuş.* [TKA: **Lur**]
Eşdeğer: LURA, LUVR
Macarca: BUVAR
Efsânevî yaban ördeği. Sulara dalarak çamur çıkarmış ve o böylece yeryüzü meydana gelmiştir. Yakut Türkleri'nin yaradılış efsânesinde Tanrı bir **Kögön** (yaban ördeği) ile **Kutan** (balıkçıl kuşu) çağırır, denizden toprak çıkarmalarını ister. Yaban ördeği ağzında çamurla birlikte geri döner ama balıkçıl hiçbir şey getirmez. Bunun üzerine Tanrı ona kızar ve denizde kalmasını, yeryüzüne dönmemesini söyler. Yaban ördeğinin getirdiği çamurla da Dünyâ'yı yaratır. Altay Yaradılış Destanı'nda şu cümlelere rastlanır: *"Kayra Han'la birlikte sonsuz suyun semasında iki siyah kaz gibi rahatça uçmaya koyuldular."* Macar söylencelerindeki **Buvar** adlı dalgıç ördeğinin Altay kökenli Nivih halkının yaratılış efsânelerindeki, **Luvr** adlı yaratıcı gücü simgeleyen ördekle olan isimli benzerliği yine son derece ilgi çekicidir. Nivih halkının mitolojisine göre uçmaktan canı sıkılınca suyun altından balçığı çıkararak Dünyâ'nın oluşumuna neden olmuştur ve bu efsâne Türk mitolojisinin yaradılış öykülerine paraleledir. Nivihler Türklere komşu bir kavimdir ve hattâ Kazak ve Kırgızlara göre akraba bir halktır. "Luvr" ördeğinin öyküsü Cengiz Aytmatov'un "Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek" adlı öyküsünde de yer alır.

> *Luvr suların üzerine kondu, göğsünden yolduğu tüylerle bir yuva yaptı kendisine. Dünyâ'da toprak, işte bu yüzmekte olan yuvadan oluştu.*
>
> *(Cengiz Aytmatov, Deniz Kıyısıda Koşan Ala Köpek)*

-M-

MAL İYESİ: *Hayvan İyesi.* [TKA: **Mal İyäsi**]

Eşanlam: SIĞIR İYESİ, SIYIR İYESİ

Moğolca: MAL EZEN

Atların ve sığırların koruyucu ruhudur. Türkler ahır hayvanlarını genelde dört türü esas alarak sınıflandırırlar; atlar, inekler, koyunlar ve develer. Bu türler farklı bölgelerde doğal koşullara uyumları ve beslenme kolaylıkları ölçütünde diğerlerine göre daha fazla yetiştirilirler. “Mal” kavramı ise aslında bu grupların tamamını kapsar. Ancak kimi yörelerde yalnızca büyükbaş hayvanlar (at ve inek) veyâ sırf inekler için kullanılır. Mal İyesi’nin hayvanlarla birlikte otlağa gittiği ve geri döndüğü, çoban başlarında yokken onlara göz kulak olduğu ve dağılmalarını engellediği, onları bir arada tuttuğu söylenir.

Anlam: *(Mal).* Moğolca kökenli bir kelime olup, büyükbaş hayvan demektir. Arapça eşyâ, ürün anlamına gelen “Mal” sözcüğü ile hiçbir ilgisi yoktur. Fakat her iki sözcük de aynı zamanda ticari emtia olma niteliği taşıdığı için anlamları birbiri ile çelişmez.

Bağlantılı Varlıklar

1. DAVAR (TAVAR) İYESİ: Koyun sürülerinin koruyucu ruhu. (Koyun Çobanı: *Tavartmaç)*

2. SIĞIR (SIYIR) İYESİ: İnek sürülerinin koruyucu ruhu. (Sığır Çobanı: *Sığırtmaç)*

3. AT (YUNT) İYESİ: At sürülerinin koruyucu ruhu. (At Çobanı: *Yuntmaç)*

4. DEVE (TEVE) İYESİ: Develerin koruyucu ruhu.

MALAHAY: *Cezâ Tanrısı.* [TKA: **Malaxay**]

Eşdeğer: 1. MALAKAY 2. MANKALAY, MANGALAY

Suçlu insanların cezâlarını verir. Yeraltında yaşar.

Anlam: *(Mal/Bal)*. Alın, önyüz demektir. Moğolca’da süvari, atlı, başlık, kalpak, örtmek gibi anlamları da vardır.

MAMUT: *Fillerin Atası.* [TKA: **Mamut**]

Eşdeğer: MAMUT, MAMMUT, MAMMOT, MAMONT

Fillerin atası olan nesli tükenmiş iri bir hayvan. Günümüzdeki fillerden üç ile beş kat daha büyüktür. Söylenceye göre Erlik Han bu hayvanlara kızarak cezâlandırmış ve yeraltına çekmiştir. Sibirya'da Dolganlar ve Yakutlar gibi bazı Türk halkları bu hayvanların yeraltı âleminde Erlik Han'a hizmetçilik ettiklerini anlatırlar. Eğer kaçarak yeryüzüne çıkmaya çalışırlarsa derhal donarak ölürler. Sibirya yerlileri donmuş olarak buldukları bu dev hayvanların dişleri ile çadırlarını süslemiş, postlarını giysi yapmak için kullanmış ve hattâ anlatılanlara göre bâzen buzunu çözüp etini yemişlerdir. Dolganlarda Mamut dişlerinden yapılmış eşyâlar ve süsler bulunmaktadır.

Açıklama: Mamut fosilleri ilk kez Yakutya bölgesinde bulunmuş ve ne ad verileceği düşünülürken bölgede yaşayan Yakutlar (Sahalar), bilim adamlarına çok alışkın bir biçimde bunların adının "Mamut" olduğunu söylemişlerdir. Böylece kelime bilim literatürüne Yakutça'dan geçmiştir. Bir başka görüşe göre yine Sibirya bölgesinde yaşayan bir halk olan Nenets'lerin dilinden gelmedir. Kesin olan şey, o bölgedeki komşu kavimler arasında bilinen ortak bir terim olduğudur. Yakutça'da, Dolganca'da ve Nenetsçe'de kullanılan bir kelimedir. Sözcüğün kaydedilmiş en eski biçimi arasında Avrupa'daki kayıtlarda *Maymanto* ve eski Rusça'daki *Mamant* kelimeleri yer alır. Ural-Altay dillerindeki *May/Bay* kökü ile bağlantılı olma ihtimali vardır. Hantı-Mansı dillerindeki "Ma" köküyle ve Fince toprak ve yeryüzü mânâsına gelen "Ma/Maa" sözcüğüyle bağlantılı olarak yapılan açıklamalar da mevcuttur. Eski Vogulca'daki *Memont* (toprağın boynuzu) kelimesi ise son derece dikkat çekicidir.

MANAS: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Manas**]

Kırgız söylence kahramanı. Kırgızların bir ulus hâline gelmelerinde büyük bir etkisi olmuştur. Hattâ adını taşıyan destanın kendisi bile Kırgızları bir araya getiren ortak bilinç aşılayan bir etkendir. Babasının adı Çakıp (Cakıp/Yakıp/Yakup)'dır. Destana göre Manas anasının karnında on ay kalmıştır. Anadolu'da karşısındakinin kendisini üstün görmesini eleştiren; *"Sen on aylık mısın?"* sorusu ile bu motif ilginç bir benzerliğe sâhiptir. Doğarken elinde bir kan pıhtısı tutmaktadır. Pek çok Türk söylence kahramanı gibi o da bir günde bir yaşına gelir. Altı yaşındayken güreşmeye başlar. Yedi günde yedi yaşına ulaşır. İlerleyen yıllarda büyük bir savaşçı olur. Ayrıca öldükten sonra tekrar dirilişi anlatılır. Yanında kırk yiğidi vardır ve bunların da kendi aralarında bir hiyerarşi bulunur. Manas'ın atının adı "Ak-Kula" ve zırhının adı ise "Ak-Kübö" olarak geçer. O yüzden şöyle denir: *"Ak-Kula'ya at erişmez / Ak-Kübö'ye ok işlemez."* Manas'ın karısı Kanıkay Hanım'ın da savaşçı Kırk-Kız'ı vardır. Manas, Dünyâ'nın en uzun destanlarından biridir (kimi görüşlere göre en uzundur) ve aslında üç bölümden oluşur: Manas, Semetey ve Seytek. Yâni Manas'ın oğlu olan Semetey ile Semetey'in oğlu (Manas'ın torunu) Seytek'in serüvenleri de öyküye dâhildir. Birinci bölümde birlik fikri vurgulanır, ikinci bölümde kavga ve anlaşmazlıklar ele alınır, üçüncü bölümde ise karmaşa ve dağılmaya neden olanların cezâlandırılmaları anlatılır. "Manasçı" adı verilen destanı okuyucuları tarafından ezberlenir ve nesilden nesile aktarılır. Kırgız destancı Sayakbay Karalayev gelmiş geçmiş en iyi Manasçı kabul edilir. Manasçıların Kırgızlarda ulusal bilincin oluşmasında önemli katkıları bulunduğu ifade edilir. Cengiz Aytmatov'un "Yıldırım Sesli Manasçı" adlı bir öyküsü bulunur. Öyküde Manas Destanı'nın insanları nasıl bir araya getirdiği anlatılır.

Anlam: *(Ban/Man).* Heybetli, görkemli, büyük demektir. Ayrıca bu sözcük huy, mîzaç, karakter anlamlarına gelir. Dolayısıyla sağlam karakteri ifâde eder. Ural-Altay kökenli "Manu" sözcüğü at veyâ aygır demektir. Eski Altayca'da öğrenmek, cevap vermek anlamları da kökün içinde mevcuttur. Kök dev, ejderha, canavar mânâları ile de bağlantılıdır.

Açıklama: Türkçe *Man* kökü ve çevre diller ile ilişkisi netleşmiş değildir. Macar söylencelerinde "Mannorot/Manorot/Manrot" sözcüğü bir devin adıdır. Onun soyu ile ilişkilendirilen "Manumoroğut" (Manmarot/Manomarut) adlı efsânevî bir kişi vardır. (Atasının adı ise kayıtlarda Morot/Morut veya Moroğut/Morout olarak geçer.) Ayrıca Azerbaycan târihinde "Manlar/Manglar/Maglar" adıyla bilinen bir kavmin varlığı da bilinmektedir.

MANGADAY: *Çokbaşlı Ejder.* [TKA: **Mağgaday**]

Çokbaşlı bir ejderhadır. Ölmesi için tüm başlarının kesilmesi gerekir. Moğolca'da canavar anlamına gelen Mangas ile etimolojik olarak bağlantılıdır.

MANGUS: *Canavar.* [TKA: **Maňgus**]
Eşdeğer: 1. MANKUS, MANGIS, MONGUS, MONGIS 2. MOGUS, MOĞUS, MOĞUZ, MUĞUS, MOĞOS 3. MOGUR
Moğolca: MONGAS, MANGAS
Dev, ejderha, hortlak, vahşî yaratık gibi anlamların tamamını kapsar. İnanışa göre Dünyâ'nın sonunda yaşarlar ve çok iri cüsselidirler. Çoğu zaman siyah ve sarı renkli olan bu canavarlar farklı sıfatlarla anılırlar. "Amırga Mongus" korkunç bir devdir. Erlik tarafından yaratılmış olan "Andalma Mongus" ise denizden dilini çıkararak insanları yakalayıp yutar. Moğol mitolojisinde *Karamangıs* adlı bir ejderha bulunur. Buryat söylencelerindeki *Mangaday (Mangataş)* ise çok başlı ejderhadır. Bu canavar Tunguz ve Mançu dillerinde de benzer adlarla yer alır. Etrüsklerde *Mantus* adlı şeytânî bir varlık bulunur.
Anlam: *(Man/Ban) ve (Moğ/Boğ). Boğaz* sözcüğü ve *Boğmak, Boğazlamak* fiilleriyle bağlantılı olabilir. Ayrıca *Man* kökü Ural-Altay dil birliğinde heybetlilik, büyüklük, ihtişam, irilik ifâde eder ve dev, ejderha, canavar mânâları ile ilişkilidir. Îran'daki ateşperest büyücüler olan *Maguşlar* (Mecûsiler) ile ilişkilendiren görüşler vardır. Fakat aradaki sesbilimsel ve kavramsal bağlantı yeterli değildir.

MANKURT: *Bilinçsiz Köle.* [TKA: **Maňqurt**]
Türk, Altay ve Kırgız efsânelerinde bahsedilen bir kavramdır. Genel bir tâbirle "Bilinçsiz Köle" demektir. Mankurt hâline getirilmek istenen kişinin başı kazınır, ıslak deve derisi sarılır ve böylece elleri kolları bağlı olarak güneş altında bırakılır. Deve derisi kurudukça gerilir ve başı mengene gibi sıkar. Bunun sonuncunda insana inanılmaz acılar vererek aklını yitirmesine neden olur. Ters yönde uzamaya başlayan saçlar onun büyük acılar çekmesine sebebiyet verir. Böylece bir müddet sonra hâfızasını yitirir, düşünemez hâle gelir. Hattâ anne-babasını bile tanımaz. Efendisi ne söylerse itâat eder. Her isteneni sorgulamadan yerine getiren bilinçsiz bir köleye dönüşür. Ünlü yazar Cengiz Aytmatov'un 1980 yılında yazdığı "Gün Olur Asra Bedel" adlı eserinde, Kırgız destanlarından yararlanarak yeniden işlediği bir kişiliktir. Anlatılan öyküde Mankurt nihâyet kendi annesini öldürür. Kitabın ardından tüm Dünyâ literatüründe ilgi gören bu kavram siyasi sistemler içerisinde öz benliğini yitirerek kendisini kimliksizleştiren kukla hâline gelmiş zavallı insan tipini simgeler. O geçmişiyle bağlarını koparmış, hâfızasız kalmıştır, aklını başkalarının insafına terketmiştir. Yâni düşüncesi, anlayışı ve hattâ vicdânı artık özgür değildir. Dolayısıyla bir anlamda yaşayan bir ölüye dönüşmüştür.
Anlam: *(Bun/Ban/Man).* Türkçe *Bun* sözcüğü akıl yoksunluğunu ifâde eder. Moğolca *Munu/Mung* (Türkçe *Bunu/Bung*) kökü aklını yitirmek anlamını içerir. Moğalca *Munah* ve Türkçe *Bunak* sözcükleri yaşlılık nedeniyle ussal yetileri zayıflamış hattâ yok olmuş olan kişileri anlatır. Evenkçe'de *Mongnon* şeklinde aynı anlama gelen bir sözcük vardır. Bu durum Türkçe'de *Bunamak* fiili ile de izah edilir. Eski Altayca'da *Manu*, Tunguz ve Mançu dillerinde *Mana* sözcüğü us yitimini ve kullanılmaz hâle gelmesini belirtir. Mankurt sözcüğü Türkçe'deki *Mankafa* tâbiri ile aynı kökten gelir ve benzer anlamlar taşır. Moğolca *Mangurah* fiili aklını yitirmeyi, düşünme yeteneklerinin yok olmasını ifâde eder.

MANO: *Masal Cini.* [TKA: **Mano**]
Macar kültüründe yer alan ve uzun kulakları olan çirkin soyut bir varlıktır.

MARKUT: *Efsânevî Kuş.* [TKA: **Markut**]
Eşdeğer: MERKÜT
Altay ve Moğol mitolojisindeki efsânevî kartaldır. Şamanları korur ve göğe yaptıkları yolculukta yardımcı olarak ruhlarına kılavuzluk eder. Güçleri tükenince sırtında yeryüzüne indirir. Anadolu'da yörük boyları arasında da rastlanan bir motiftir. Altaylardaki şamanların dualarında bu efsânevî kuşa şöyle seslenildiği kaydedilmiştir: *"Sol kanadı Ay'ı örter / Sağ kanadı Güneş'i / Ey dokuz kartalın anası!"*

MATIR: *Cesâret Tanrısı.* [TKA: **Matır**]

Eşdeğer: MATUR, PATIR, PATUR, BATUR

Korkusuz bir savaş tanrısıdır. Erlik Han'ın oğludur. Taş bilekli olarak betimlenir.

Anlam: *(Bat/Mat).* Korkusuz, kahraman anlamlarına gelir. *Batırmak* fiili ile bağlantılıdır.

MAY ANA: *Varlık Tanrıçası.* [TKA: **May Ana**]

Eşdeğer: PAY ANA, BAY ANA

İnsanların koruyucusu, kollayıcısı ve gözeticisidir. Göğün üçüncü katında oturur. Kırk başlı bir kadındır. Kimi yerlerde gümüş saçlı sarı bir kadın olarak betimlenir. Evini havada kurar ve çocuklarını orada doğurur. Yay ve oku ile kötü ruhları çocuklardan uzak tutarak onları korur. *Bayanay* ile aynı kişilik olduğu öne sürülür. Anadolu'nun eski halklarının inanışlarında "Ma" adlı savaşçı bir kişiliğe sahip bir Ana tanrıça bulunur. Sümerlerde ise toprak tanrıçası olarak görünür.

Anlam: *(May/Bay).* Varlık, zenginlik, ululuk, bilgelik, yönetmek anlamlarını içerir. *Baymak* fiili, büyümek ve gelişmek anlamına da gelir.

Açıklama: *May/Bay/Pay* (ve dolayısıyla *Bağ/Bag/Mag/Mağ*) kavramı ve kökü Türk inanç sisteminde mitolojik varlıkların adlarında kutsallık içeriğini bildiren bir anlayışı ifâde eder. Örneğin eski Türk inancına göre Ülgen ve onun oğulları gibi, en ulu sayılan tanrısal varlıkların ve en güçlü şamanların adlarıyla birlikte yer alır. "Bay Terek" (Bay Kayın) adı verilen hayat ağacının adında da kullanılır. Bayram sözcüğü ve benzeri bir anlam taşıyan "Bay-Gün" yine bu kavramla alâkalıdır. Moğolca'da *"Bayan, Boyan, Buyan" ve "Poyan"* gibi kişi adlarının içerisinde, Türkçe'de ise *Bayar, Bayık, Bayrı, Bayçar, Baykal, Baysal* gibi sözcüklerin içeriğinde korunmuştur. *Bay/Pay/May* kökü anlam îtibariyle efsun, büyü, duâ kurban, şölen, bayram ve benzeri anlayışlarla bağlılık içerir. Anadolu Türkçesinde "Bağı" sözcüğü efsuncu, büyücü anlamında kullanılır. Altaylarda, "Baylu" sözü dokunulmaz, kutsal ve yasak anlamına gelir. Slav dillerine bu kökten geçen bazı kelimeler vardır. Örneğin Sırpça-Hırvatça'da kullanılan "Bayati" (büyülemek, efsunlamak, fala bakmak) sözcüğü gibi...

MAY ATA: *Varlık Tanrısı.* [TKA: **May Ata**]

Eşdeğer: PAY ATA, BAY ATA

İnsanların koruyucusu, kollayıcısı ve gözeticisidir. Göğün üçüncü katında oturur. Tunguzlarda "Mayın/Mayin" adı verilen bir ruhlar tanrısı vardır ve evreni yarattığına inanılır. Bu Tunguz tanrısı yeni doğan bebeklere ruh verir. Budizm'in etkisiyle "Maitreya" adlı tanrı ile özdeşleşmiştir. (Maitreya, Hint kültüründe, gelecekte var olacak bir Tanrı'yı ifade eder.)

Anlam: *(May/Bay/Pay).* Varlık, zenginlik, ululuk anlamlarını içerir. Moğolca'da *May* aynı zamanda Şenlik Ateşi anlamına da gelir. Avrupa dillerinde "May/Mai" olarak bilinen "Mayıs" ayının adıyla da ilgili görünmektedir ve Latince kökenli bu sözcük büyüklük mânâsı içerir.

MAYGIL: *Su Tanrıçası.* [TKA: **Maygıl**]

Yeryüzündeki sulardan ve su kaynaklarından, su havzalarından sorumludur.

Anlam: *(May/Bay).* Varlık, zenginlik, ululuk, bilgelik, yönetmek anlamlarını içerir. Varıklıklı olan demektir. Arapça kökenli "Mâi" (sıvı) kelimesi ile benzerliği ve bağlantısı tamamen tesâdüfî olup etimolojik bir alâkası yoktur.

MAYILGAN: *Cennet Tanrıçası.* [TKA: **Mayılgan**]

Moğol inancına göre cennetten sorumludur ve oradaki canlılara her tür imkanı sağlar.

MEÇİK: *Zombi.* [TKA: **Mäçik**]
Eşdeğer: MESİK, MESEK
Anadolu halk inancında mezardan çıkan ölü demektir. Ölüp tekrar dirilen varlıktır. İnanışa göre yaşarken kötülük edenlerin ölünce Meçik'e dönüşeceğine inanılır. Daha gömüldüğü gece mezarından kalkar. "Meçik" sözcüğü aynı zamanda tokmak, sopa, uzun sakal, zift gibi anlamlar da içerir ve bu varlığın özellikleriyle de bağlantılıdır. Olumsuz mânâları bulunan bu kelime kimi zaman hakaret amacıyla *("Meçik gelin, Meçik kaynana, Meçik adam" gibi) veyâ* kimi zamanda bedduâ yada korkutma amaçlı olarak *("Seni Meçik yesin", "Önüne Meçik çıksın" gibi)* kullanılır.
Anlam: *(Miç/Meç/Mes/Beç/Biç).* Moğolca'da *Meç*, eski Türkçe'de ise *Biçin/Piçin* sözcükleri maymun mânâsı taşır. Türklerde masal ve söylencelerde maymuna benzer varlıklara rastlandığı dikkate alındığında bu anlam ile bağlantısı netleşecektir. Tatarca'da *Meçe* veyâ *Pesi*, Başkurtça'da *Besey*, Boşnakça'da (Sırpça ve Hırvatça'da) *Maçka*, Macarca'da *Macska*, Kazakça'da *Mısık*, Moğolca'da *Muğus*, Uygurca'da ve Özbekçe'de *Muşuk*, Anadolu Türkçesi'nde *Pisik* veyâ Azerice'de *Pişik*, Buryatça'da *Mis* sözcükleri kedi mânâsı taşır. Kediler kimi efsânelerde tıpkı kurtadamlar gibi şekil değiştirilerek kılığına girilen varlıklar arasında görünür. Örneğin; "Kedi Kadın" motifi bu anlayışla ilgilidir. Sözcük *Biçmek* (kesmek) fiili ile de alâkalıdır. Moğolca *Mes* kelimesi ise silah demektir. Bu bağlamda ruhsal veyâ pençe, diş gibi silahları olan yada tehlikeli bir varlığı işaret eder.

MEÇKEY: *Vampir.* [TKA: **Meçkey**]
Eşdeğer: MEÇEKEY, MESKEY
İnsanların kanını emer, içlerinde büyür. Ölüm saçan kambur bir yaşlı kadın (veyâ bâzen yaşlı bir erkek) şeklinde düşünülür. Tağun (vebâ) hastalığı taşıdığına inanılır. Anadolu ve bazı diğer Türk topluluklarının halk inanışında, batı dillerindeki karşılığı ile birebir örtüşen bir anlamla "Vampir" demektir. Bazı yönleri bütünüyle Türk kültürüne özgü olsa da Batı toplumlarının inanışlarına çok benzeyen özellikleri de mevcuttur. Örneğin tıpkı "Nosferatu"da olduğu gibi, "Tağun" (yâni vebâ) hastalığı yayar. Kavramın günümüz Türkçesine "Biçkey" olarak uyarlanması mümkündür.

MEHMED: *Hz. Muhammed.* [TKA: **Mehmed**]
İslam Dini'nin kurucusu olan son peygamber. Hz. Muhammed kutlu bir mağarada düşünceye dalmış ve kendisine gelen melek (Cebrâil) ona Tanrı'nın *"Oku!"* emrini iletmiştir. Bundan sonra peygamber olarak insanlık târihinin seyrini değiştirmiştir. Kendisine Müslümanların kutsal kitabı Kuran-ı Kerim vahyedilmiştir. Bilime ve akla verdiği büyük önem özellikle yükseliş dönemlerinde İslam medeniyetinin çekirdeğini oluşturmuştur. Türkçe "Mehmed" ve Azerice "Mehemmed" isimleri "Muhammed" adının Türkçeleşmiş biçimleridir. "Mehmedçik" sözcüğü ise Türk askerleri için kullanılan simgesel ve ortak bir tanımlamadır.

"Allah vardı, onunla birlikte başka hiçbir şey yoktu."

(Hz. Muhammed, Hadis-i Şerif)

Anlam: "Muhammed" ismi Arapça *Hamd* kökünden gelir. Övülen, övülmüş demektir. "Mehmed" adı Azeri Türkçesi'ndeki *Mehemmed/Mehemed* okunuşlarından sonra Türkçe olarak aldığı en yalın biçimidir. Kelime içerisindeki sessiz harfler yitirilmediği için Arapça çekim kurallarına göre de isim kökü olduğu gibi durmakta ve aslında gerçek anlamını korumaya da devam etmektedir. Fakat sözcük o kadar Türkçeleşmiştir ki, "Mehmed" biçimiyle bu konuda önbilgiye sâhip olmaksızın başka bir kültürde hiçbir biçimde "Muhammed" isminin kastedildiğinin anlaşılması mümkün değildir. Bu ad yalnızca Türklere özgüdür.

MENERİK: *Şaman Hastalığı.* [TKA: **Menerik**]
Bir kişi bu hastalığa yakalanınca ağzından kan gelir ve böylece şaman olur. Şamanlığa doğuştan gelen bir yeteneği olan kişilerde görülen ve coşkuya (vecde, transa) erişmesini sağlayan sinirsel hastalığa denir. Altaylarda şamanlık, soydan gelen (kalıtsal) bir özellik olarak görülür ve özellikle çocukluk çağında saraya benzer nöbetlerle ortaya çıktığına inanılır. Meneriğe tutulan aday önce büyük bir yorgunluk hisseder; gövdesi kasılıp titrer, bedeni hissizleşir, göğsü daralır, tuhaf sesler çıkararak ağlar, gözleri döner. Sonra âniden sıçrayarak ayağa kalkar ve deli gibi dönmeye başlar. Nihâyet ağzından köpükler saçarak yere yığılır. Bu durum birkaç gün hattâ birkaç hafta sürer. Yakutlarda şaman olacak kişi ormanlara kaçar, kendisini ateşe veyâ suya atmak ister. Sonunda davulunu alıp çalmaya başladığında dinginleşerek kendine gelir. Kendisine bu görev verildiği halde şaman olmak istemeyen kimselerin ya delirdiği ya da genç yaşta öldüğü söylenir. Şamanlığı bırakan kişilerde bu hastalığın yeniden başladığı pek çok defâ kaydedilmiştir.

MENGÜ: *Mani.* [TKA: **Meňgü**]
Manicilik (Maniheizm) dininin kurucusu. Gerek adının bilinmediği ve bu kelimenin aslında bir unvan olduğu söylenir. Nakkaşlık (ressamlık, minyatür çizerliği) yaptığı bilinmektedir ve öğretisini yaymak için yazdığı kitapları resimlerle ve minyatürlerle süslemiştir. Rivâyete göre Şah'ın taht odasını süslemesi, minyatürler çizmesi istenmiştir. Bu odada, nakkaşların yeteneğini ölçmeye yarayan bir "çeşmeli havuz" resmi bulunurdu. Bu resim o kadar gerçekçi olarak çizilmişti ki içeri giren nakkaşlar çeşmeden su içmek için ya kafalarını duvara vururlar yada ellerindeki testileri çarparak kırarlardı. Kimi rivâyetler bu resmin Mani tarafından çizildiğini, kimileri ise gördüğü çeşmenin gerçek olmadığını derhal anlayarak havuzun içerisine yedi renkli bir balık resmettiğini aktarırlar. Balığı o kadar uygun açılarla ve odaya giren ışık dengesini hesaba katarak ki çizer ki, görenler hareket ettiğini sanırlar. Su ile arınmaya büyük önem vermiş olan Mani'nin idam edilerek öldürüldüğü yada çarmıha gerildiği veyâ idamını beklerken hapishânede öldüğü söylenir. Mîlattan sonra üçüncü yüzyılda Pers (Îran) İmparatorluğu içinde onun tarafından kurulan Maniheizm en parlak dönemini sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda yaşamıştır. Çünkü Uygur devletinin millî dini olarak ilan edilmesi çok büyük bir îtibar kazandırmıştır. Ayrıca bu din belirli bir süre Çin'de de yayılmıştır. Daha sonra ise etkinliğini bütünüyle yitirerek, yaşayan bir din olma vasfı ortadan kalkmıştır. Manicilikte aydınlık ile karanlık iki rakip olarak karşı karşıya durur. Bu ikisinin birbirleri ile mücâdelesi ezelden ebede kadar devam edecektir. Aydınlığın bir kısmı karanlığın içinde tutsak kalmıştır. Bulunç (vicdan) kavramı önemli bir yere sâhiptir. Mani, vicdanın önemini şöyle vurgulamıştır:

"İnsan sâdece kendi sesini dinler." (Mani)

Anlam: *(Ben/Men).* Mani adının eski Türkçe "Mengü" sözcüğüyle bağlantılı olduğu öne sürülür. Mengü, sonsuz demektir. Dizi, düzen, özlük, sonsuzluk bildirir. Moğolca *Manah* sözcüğü korumak anlamı içerir. Başka bir görüşe göre sözcüğün Arâmice kökeni olan "Mânâ" kelimesi "ışık, aydınlık" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "aydınlatan" demek olduğu genelde kabul edilir.

MENGÜÇ: *Teslimiyet Küpesi.* [TKA: **Meňgüç**]
Derviş Küpesi. Dünyâdan ve dünyevî etkenlerden soyutlanmayı simgelerler. Eski bir Türk/Oğuz geleneğidir. Geçmişte tiginlerin (prenslerin) kulaklarına Mengüç taktıkları bilinmektedir. Bektâşi geleneğinde "terk" (nîmetlerden vazgeçme) ve "tecrit" (dünyâdan soyutlanma)" simgesi olarak dervişlerin kulağına "Mengüç" (teslîmiyet halkası) bir törenle takılır. Bu anlayış dervişin dünyâdan, dünyevî nîmetlerden ve etkenlerden soyutlanarak arınmasını simgelerler.

MERDE: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Merde**]

Eşdeğer: MORDO

Altay Türklerinin atası ve koruyucusu olduğuna inanılır. Yağmur yağdırma gücü vardır. Teleğütlerin tanrılarından birisidir. Fakirlere yardım eder, kötüleri cezâlandırır.

Anlam: *(Mer/Ber) ve (Bor/Bur).* Bilgelik ve deha anlamları içerir. *Bora, Boran, Borağan* sözcükleriyle aynı kökten gelir. Moğolca *Mordoh* fiili ayırmak, bölmek demektir.

MERGEN: *Akıl Tanrısı.* [TKA: **Mergen**]

Eşdeğer: MEREGEN, PERGEN, BERGEN

Aklı ve zekâyı temsil eder, bilimi ve felsefeyi simgeler. Bilgedir, hikmet sâhibidir ve insanlara bilgelik verir. Herşeyi bildiği için herşeye gücü yeter. Göğün yedinci katında oturur. Oku ve yayı ile betimlenir. Bilgeliğiyle attığı ok hedefini şaşırmaz. Türk halk kültürü içerisinde hedefini kendisi bulan ok motifine masallarda zaman zaman rastlanır.

Anlam: *(Ber/Per/Mer).* Okçu, nişancı, kahraman demektir. Moğolca'da bilge, deha demektir. Mançu dilinde de birebir aynı biçimde "Mergen" olarak yer alır.

MEŞE İYESİ: *Ormanın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Mäşä İyäsi**]

Eşdeğer: MAS İYESİ

Orman ruhudur. Keyfi yerinde olduğunda kalın sesiyle şarkı söyler. Meşe ağacı kılığındadır. Anlam daralması ile "Meşe Ağacının Ruhu" mânâsı da taşır. Bu anlam farklılaşması "Meşe" sözcüğünün Türkçe'de bazı lehçelerde bir ağaç türünü belirtirken, bazılarında ise (örneğin Azerice'de) "orman" demek olması nedeniyledir.

MILAHSIN: *Hayvan Tanrıçası.* [TKA: **Mılaxsın**]

Eşdeğer: MALAHSIN

Ahır hayvanlarını koruyucusu olana tanrıça. "Mal İyesi" anlayışıyla da doğrudan alâkalıdır. Eski Türk ve Moğol kültüründe ahır hayvanları toplumsal (özellikle de Göçer/Göçebe) yaşamın sürdürülmesindeki en önemli unsurdur. Ahır hayvanları genel olarak büyükbaş ve küçükbaş olarak ikiye ayrılır. Mılahsın özellikle büyükbaş hayvanların (at ve sığır) koruyucu ruhu olarak algılanır.

Anlam: *(Mal).* Büyükbaş hayvanların sâhibi demektir. Moğolca "Mal" (sığır) sözcüğünden türemiştir. Zaten Moğol kökenli bir tanrıçadır. Arapça eşyâ, emtia anlamındaki "Mal" ile etimolojik ilgisi yoktur.

MISTAN: *Cadı.* [TKA: **Mıstan**]

Eşdeğer: MASTAN, MUSTAN, MİSTEN, MİSTAN

Çirkin suratlı yaşlı bir kadındır. İnsanların kanını emer veyâ kaçırıp yer. Masallarda "Mastan Kempir" veyâ "Mıstan Kempir" adlı bir dev anasından bahsedilir (*Kempir* kelimesi "dev" mânâsı taşır) ki bu varlığı "Dev Cadı" olarak anlamak mümkündür.

Anlam: *(Mas/Bas) ve (Mıs/Mis/Bis).* Sözcüğün *Basmak, Bastırmak* fiilleri ile bağlantılı olması muhtemeldir. *Pisten* ise maymun mânâsı taşır. Etimolojisi çok net değildir. Türklerde masal ve söylencelerde maymuna benzer varlıklara rastlandığı dikkate alındığında bu anlam ile bağlantısı netleşecektir. Boşnakça'da *Maçka*, Macarca'da *Macska*, Kazakça'da *Mısık*, Anadolu Türkçesi'nde *Pisik*, Buryatça'da *Mis* sözcükleri kedi mânâsı taşır.

MİÇ İYESİ: *Sobanın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Miç İyäsi**]

Sobanın içinde yaşadığına inanılan bir varlıktır. Çoğu zaman Ocak İyesinin özelliklerini birebir taşır.

MİTE: *Bit Cadısı.* [TKA: **Mitä**]
Eşdeğer: BİTE, PİTE
Üstü başı pislik içinde ihtiyar bir kadın kılığındadır. Bâzen 12-13 yaşlarında bir çocuğa dönüşüverir. Ormanlarda ve dağlarda yaşar. İnsanların arasına girip dolaşarak genç ve saf kızları kandırıp evine götürür. Sonra da onlara başındaki bitleri ve pireleri temizletir. Kızların dizkapaklarından kanlarını emer ve birkaç gün sonra öldüklerinde ise onları yer. Etrâfına uyuz hastalığı ile bit, pire saçar. İnsanların yabancılara inanarak bilmediği yerlere gitmemesi gerektiğini vurgulayan bir motiftir.
Anlam: *(Mit/Bit/Pit).* Bitli veyâ bit yayan demektir. *Bitmek* (yok olmak) ve Bitirmek (yok etmek) anlamlarını da içerir. Sözcük, eklembacaklı asalak bir böcek türünü ifâde eden *Bit* kelimesinden türemiştir. Bitler'in bilimsel adı olan "Phthiraptera" terimi ise eski Yunanca "Phtheir" sözcüğü ile birlikte Türkçe *Bit* kökü ile de bağlantılı görünmektedir. Avrupa dillerindeki "Mite" kelimesinin kökeni yine Türkçe'deki *Bit* (Tatarca "*Bet*") ile alâkalıdır. "Mite" adı verilen bu canlılar nemli topraklarda ve en çok da evlerdeki halılarda ve tüylü ortamların içerisinde ürer ve yaşarlar. İnsan vücûdundan dökülen tozlaşmış deri parçacıklarıyla beslenirler. Çıplak gözle toz zerresinden ayırt edilemeyen bu böcekler yoğun olarak halı, koltuk, yatak gibi yerlerde bulunurlar ve astım hastalığına veyâ alerjiye de neden olabilirler. Bilimsel sınıflandırma içerisinde uyuz böceği ile akrabadır. Bu canlıların insan derisiyle beslenmesi ve Mite karakterinin de insan kanını emmesi bağlantılıdır.

MODUN: *Ağaç Tanrısı.* [TKA: **Modun**]
Moğolca: MODON, MOD
Bedeni sık tüylerle ve kabuklarla kaplıdır. Ağaçların içeresine girerek onların tıpkı bir insan gibi hareket etmesini sağlayabilir.
Anlam: Sözcük Moğolca'da ağaç demektir. Türkçe'deki "Odun" kelimesi ile uyuşumu dikkat çekcidir.

MOHOL: *Kötü Ruh.* [TKA: **Moxol**]
Yapılan bedduâlar nedeniyle insanın içine girerler. Mohol giren insanlar ölüye benzerler; yüzleri ve gözleri kurur, çirkinleşirler. Bu insanlar yavaş hareket etmeye başlarlar. **Mohol Han** adlı bir yol tanrısına yolculuğa çıkanların duâ ettiği söylenir. Ancak bu iki varlık arasındaki ilgi netleşmiş değildir.

MONOY: *Hastalık Cini.* [TKA: **Monoy**]
İnsanlara deri hastalıkları verirler. Cüzzam gibi hastalıklara neden olduklarına inanılır.

MUGAL HAN: *Moğolların Atası.* [TKA: **Mugal Xan**]
Eşdeğer: 1. MOĞOL HAN, MOGUL HAN 2. MUNGAL HAN, MONGOL HAN
Bulca Han'ın oğludur. Oğuz Han'ın amcası ve kaynatası olarak anılır. Ona ve çocuklarına (soyundan gelen Moğollara) sıkıntı veren, iç karatıcı bir yörede yaşadıkları için bu adın verildiği söylenir.
Anlam: *(Mun/Bun) ve (Moğ/Mog).* Cesur, korkusuz, seçkin demektir. Moğol adı *Boğmak* ve *Boğucu* sözcükleri ile etimolojik köken olarak bağlantılıdır. *Bunaltma* (sıkıntı verme) anlamını içerir. Moğolca *Munu/Mung* ve Türkçe *Bunu/Bung* kökü aklını yitirme mânâsı taşır. Bu bağlamda "hiçbir şeyi düşünmeyecek kadar cesur" anlamı bulunur. Omurga mânâsı da kimi kaynaklarda öne sürülmüştür.

Açıklama: Günümüzde Hindistan'da (ve kısmen Pâkistan'da) yaşayan Türk-Moğol kökenli Müslüman halka "Mugal/Mughal" adı verilir. Bunlar geçmişte Hindistan'ı egemenliği altına alan Türk-Moğol kökenli Bâbür İmparatorluğu döneminde bu bölgeye yerleşmişlerdir. Bu imparatorluk "Mughliyah Saltanat" veyâ "Moghlıya Saltanat" adıyla da tanınır.

MUMUS: Mağara Cini. [TKA: **Mumus**]
Mağaralarda yaşayan cüce bir varlıktır. Çocukları çuvala atarak kaçırdığına inanılır. Macar mitolojisinde yer alırlar.

MUNÇUK: *Nazar Boncuğu.* [TKA: **Munçuk**]
Eşdeğer: MONCUK, MONÇUG, MUNCUG, MONŞAK, MONÇAK, MONÇOK, BUNCUK, BUNÇUK, BONCUK
Eşanlam: MUYINSAK, MUYINÇAK, MOYUNSAK, MUYUNÇAK, MUYUNSAK, MOYUNÇAK
Yuvarlak ve ortası delik takıyı tanımlar. Kişinin veyâ atın boynuna takılan değerli taş, kutlu hayvanların tırnağı, muska gibi şeyleri ifâde eder. Daha özelde ise nazara karşı takılan “Gökçe Muncuk” (Mâvi Boncuk) da kastedilir. Anadolu’daki *“Boncuk gözlü”* benzetmesi bu anlayıştan kaynaklanır. Her mâvi boncuğun nazarı savması gerçekte halk inanışına göre mümkün değildir. Mutlaka bulunması gereken özelliklerinin yanında, “Göz Ocağı” niteliğinde özel (eski anlayışa göre “İyeli/Eyelü”, yâni koruyucu ruhu olan) bir yerde eritilmiş olmalıdır. Bu ocakta başka bir cam işiyle uğraşılmaz, sâdece nazar boncuğu yapılır. O kadar ki, aynı işliğin içerisinde başka cam eşyâlar yapan usta, nazar boncuğu üretmek için yalnızca asıl ocağı kullanır. Ayrıca gerçek bir nazar boncuğunun mutlaka elde yapılması gerekir, makinelerle seri halde üretilen boncuklar bir süs eşyâsı olmaktan öte bir anlam ifâde etmez. Târihte Atılay (Attila) Han’ın babasının adı da Muncuk’tur. Nazar Boncuğu gözü simgeler çünkü göz her türlü (iyi veyâ kötü) düşüncelerin ilk ve en önemli edinme aracıdır. Bu inanca göre aynı zamanda insanın kendi düşüncelerini de bir güç olarak dışarıya aktarabilir. Kötü bakışlardan korunmak amacıyla soğurma (emme) yeteneği olduğuna inanılan gökçe (mâvi) renkli taşlar çok eski çağlardan bu yana kullanılmıştır. Ortadoğu’da “Hamsa” adı verilen ve el şeklindeki nazar boncuklarının ortasında da yine göz motifi vardır ve Hamsa (yani “beş” rakamı) bir elin beş parmağını ifâde eder. Hamsa’ya Arap coğrafyasının pek çok yerinde aynı zamanda “Fatıma’nın Eli” de denir. İbrâniler ise “Meryem’in Eli” tâbirini kullanırlar.
Anlam: *(Bun/Bon/Mun/Mon).* “Boncuk” kelimesinin farklı söyleyiş biçimleridir. *Muyınsak/Muyınçak (Boyunsak)* biçiminden sözcüğün boyuna takılan nesne anlamına geldiği anlaşılmaktadır. *Bun/Mun* kökü üzerinden Bunaltı’ya (ruhsal sıkıntıya karşı) engel olan şey mânâsına gelmesi de muhtemeldir. Etrüsk görüntü tanrıçasının adı “Munku”dur. Etrüskçe *Mundus* sözcüğü de görüntü anlamı taşır.

MUS HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Mus Xan**]
Eşdeğer: 1. BUZ HAN, MUZ HAN, BÜS HAN, MÜS HAN 2. MUR HAN, PUR HAN, PÜR KAN
Moğolca: MÖS KAN, MÖSÜN HAN
Musdağ’da yaşayan bir hâkan. Bu dağa etrafını çevreleyen buzullar nedeniyle ulaşılamaz. Sibirya’da Musun adlı bir varlığın doğanın ve vahşi hayvanların koruyucusu olduğuna inanılır.
Anlam: *(Buz/Bus/Mus/Pus).* Buz demektir. Donma anlamı içerir. *Buz/Buy* dönüşümü ile *Buymak* sözcüğü üşümek, donmak mânâsı taşır. Ayrıca Ortadoğu’da, özellikle de Eski Perslerde kâhinlere *Muguş/Mugus/Mus/Muz* (Magus) adı verilirdi. Fakat onlar ateşperest rahip sınıfı’nın mensubu idiler.

MÜREN: *Okyanus Tanrısı.* [TKA: **Müren**]
Eşdeğer: MURAN, MÖREN, MÜREN, MÖRÖN
Okyanusları yönetir. Moğollarda ise ırmak tanrısıdır.
Anlam: Moğolca *Mür/Mör/Müren/Mörön/Moran* sözcükleri ırmak, büyük akarsu mânâsı taşır. Moğollara komşu Türklerde ise okyanus anlamında kullanılmıştır. Büyük olasılıkla daha eski dönemlerde denizlerin, büyük ırmaklar olarak algılanması nedeniyle bu anlam değişimi gerçekleşmiştir.

-N-

NALBAN: *Gökyüzü Tanrıçası.* [TKA**: Nalbaň**]
Gökyüzündeki dengenin düzgün işlemesini sağlar. Gökcisimlerini gözetir.

NAMA: *Nuh Peygamber.* [TKA**: Nama**]
Eşdeğer: 1. NAMU, NAMI 2. YIMA, IMA
Hz. Nuh veyâ benzer özellikler taşıyan bir kişi. Altay söylencelerinde adı geçer. Özellikle kuşlarla olan öykü çok özgündür. Sular çekilmeye, denizler alçalmaya başlayıp gemisi bir dağa oturduğunda ilk önce bir kuzgunu pencereden serbest bırakır ama geri dönmez. İkinci gün alâkargayı dışarıya gönderirler, gelmeyince üçüncü gün saksağanı salar fakat o da geri gelmez. Dördüncü günün akşamında bu kez güvercini uçurur pencereden. Güvercin hava kararmadan ağzında bir zeytin dalıyla gemiye girince, Nama ona alkıyarak (hayırduâ ederek), bu kuşu kutlu kılması için Tanrı'ya yakarır. O günden sonra güvercinler insanların evlerine girer, ulak olarak haberlerini götürdü getirirler. Güvercin'in tüm Dünyâ'da pek çok toplumda tâlih ile ilgili görülmesi belki de bu nedenledir. Kuzgunun, alâkarganın ve saksağanın ne yaptıklarını sorduğunda; birinin ölmüş hayvanların leşlerini yediğini, diğerinin sağa sola birikmiş çöpleri karıştırdığını, ötekinin de su yüzüne çıkan malları çaldığını öğrenir güvercinden. Bunun üzerine, o üçüne de kargışta bulunarak o anda ne yapıyorlarsa Dünyâ durdukça aynı şeyi yapmalarını diledi; kuzgunlar leş yemeye, alâkargalar çöp karıştırmaya ve saksağanlar da hırsızlığa mahkûm edildiler. O yüzden o günden beri de öyle yapar dururlar.
Anlam: *(Nam/Yam).* Eski Altayca *Nemeh*, Moğolca *Nımayan*, Mançuca ve Tunguzca *Namı*, Buryatça *Nama*, eski Türkçe *Yıma/Cıma/Imya/Ima/İme* sözcükleri "geyik" anlamına gelir ve bu hayvan kutsal sayılıp, su ve deniz ile ilişkilendirilir. Eski Moğolca *Nam/Namug* (günümüzde *Namag*), Tibetçe *Nem* sözcükleri de dalga ve bataklık anlamlarını da içerirler. *Yaymak* fiili ile de bağlantılı görünmektedir.

Açıklama: Hz. Nuh, Yeryüzünde pek çok toplumda benzer biçimlerde anlatılan Tûfan söylencelerinin başkişisi olarak, (Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in de etkisiyle) hemen her kültürde tanınmaktadır. İnsanlık yeryüzünde yoldan çıkıp, her tür kötülüğü olağan görerek yapılan uyarıları ciddiye almadığında Allah (c.c.) tarafından cezâlandırılır. Yeryüzünü sular kaplar ve büyük bir felâket yaşanır. İnsanlar, kavimler helak edilir. Hz. Nuh, Tanrı'nın emriyle yaptığı bir gemi ile iyi ve doğru insanları, ayrıca her hayvandan bir çifti alarak kurtarır. Bu nedenle insanlığın ikinci babası sayılmaktadır. Ulusların soy ağaçları Hz. Nuh'a dayandırılır. Yeryüzündeki tüm milletlerin onun üç oğlunun neslinden geldiğine inanılır. Gemisinin Ağrı Dağı'nda bulunduğu iddia edilmiştir. Kuran'da ise geminin Cudi dağına oturduğu ifâde edilmektedir. Onun 950 yıl yaşadığı söylenir. Halk inançlarında Hz. Nuh ile ilgili pek çok kıssa anlatılır. Örneğin kedilerin boynundaki uzunlamasına çizgilerin onun el izi olduğu söylenir. Çünkü fâreler aşırı çoğalıp Nuh'un Gemisi'nin ahşap gövdesini kemirerek su almasına sebebiyet verdiklerinde, kedi onları yakalayarak herkesi kurtarmıştır. Bunun üzerine Hz. Nuh onu boynunu okşamış ve o el izi tüm kedilere bir övgü olarak ilelebet orada kalmıştır.

NAMTAR: *Zebani.* [TKA: **Namtar**]
Sümer kökenlidir. Yeraltında yaşayan ve insanları cezâlandıran varlıklardır.

NARDOĞAN: *Kış Bayramı.* [TKA: **Nardoğan**]
Eşdeğer: NARDUGAN, NARDOGAN, NARDUĞAN, NARTAVAN, NARTUKAN, NARDVAN, NARDAVA
21 Aralıktan *(Kış Gündenkliği)* başlayıp sonraki ilk dolunaya kadar kutlanır. Güneş'in ölüp ertesi gün yeniden doğduğuna inanılır. Ön Türklerde ve Sümerlerde de aynı adla anılan yeni yıl bayramıdır. Türklerin eski inanışına göre (tıpkı Manihezim'deki gibi) gece ile gündüz sürekli savaşırlar ve gündüz geceyi ilk kez bu günde yener. Gerçekten de en uzun gece olan 21 Aralık'tan sonra geceler kısalmaya, gündüzler uzamaya başlar. Bu bayramda dallarından insanların türediği, yerle göğü birbirine bağlayan, köklerinden ölümsüzlük suyu kaynaklanan Yaşam Ağacı'nı simgeleyen Akçam süslenir. Bunların altında geleneksel oyunlar oynanır, kopuz çalınır, türküler söylenir. Bu geleneğin Asya'dan Mezopotamya'ya göçen Sümerler aracılığıyla Anadolu'ya ve oradan da Eski Roma'ya geçtiği öne sürülür. Böylece günümüzdeki 1-Ocak (Yılbaşı) uygulamalarının kökenini oluşturduğu sanılmaktadır. Gerçekten de ilk önceleri Hz. İsa'nın doğum günü olarak 21 Aralık kabul edilip kutlamaların bu günde yapıldığı söylenir. Ancak eski rahiplerin, bu günün aslında kökeni Hıristiyanlık öncesi çağlara uzanan daha eski bir gelenek nedeniyle kutlandığını anladıklarında, pagan kutlamalarını yasaklayarak bu târihi 24-25 Aralık'a kaydırdıkları öne sürülmektedir. Bu kararların alındığı yerin "1. İznik Konsülü" olduğu yönünde değişik iddia ve tartışmalar mevcuttur. *Nardugan* kelimesi sözbiçim olarak Türklerdeki Gündönümü ve Gündenkliği anlayışına *Paktıgan, Paynagan, Sayagan ve Koçagan* bayramlarıyla da uyumludur. Tatarlar ise bu bayrama "Koyaş Tuğa" (Doğan Güneş) adı verirler. Mişer Tatarlarında ise biraz daha farklı bir terimle "**Raştua**" olarak anılır. Kış Gündönümü kutlamalarına
Anlam: "Doğan Güneş" demektir. Moğolca'da *Nar/Nara,* Oyratça *Narn* (hattâ Macarca *Nap*) sözcükleri Güneş anlamına gelir. "Dugan" kelimesi ise *Doğmak* fiili iile alâkalıdır. Türk dilleri içeresinde tespit edilmiş olan *Tugan/Togan* (Doğan) sözcüğü de bunu doğrular niteliktedir. Türklere komşu olan halklardan Udmurtlar "**Nardugan**", Zırizyalar "**Nardava**", Mokşalar ise "**Nardvan**" olarak adlandırırlar. Ayrıca Arapça "Nar" (ateş) sözcüğü ile de Ortadoğu kültürleri vasıtasıyla ilgili olduğu öne sürülür. Ancak bu köken olarak çok uzak bir ihtimal olsa da en azından anlam açısından uyumludur.
Açıklama: Asya'da kış bayramına Çille adı da verilir. 21 Aralık gecesi Navruz'a tam üç ay kalmıştır. Aile üyeleri, akrabalar, dostlar bir araya gelerek bu günü kutlar. Ceviz Helvası veyâ Hevic Helvası (çöğen kökünden) yapılır. Ertesi günden başlayarak doğadaki üç kez ölüp dirilmeyi belirten üç günlük şenlikler düzenlenir. Bu üç kez ölüp dirilime anlayışı, üç dönemle belirir. Bu dönemlerin hepsine de Çille adı verilir. *Büyük Çille* 40 gün, *Küçük Çille* 20 gün sürer, *Boz Çille* ise Navruz'a kadar gider.

NARTLAR: *Efsânevî Halk.* [TKA: **Nartlar**]
Nartlar, aynı adlı destanlarda bahsedilen bir halktır. Bu isimle anılan bir toplumun geçmişte gerçekte yaşayıp yaşamadığı bilinmemektedir. Öyküler içerisinde Nart kahramanlarının nasıl doğduğu, serüvenleri ve ölümleri ayrıntılarıyla anlatılır. Yiğitler, genellikle sırları öğrenilerek yada zayıf noktaları anlaşılarak öldürülürler. Örneğin Sosurko dizlerine silah işlediği öğrenildikten sonra öldürülebilmiştir. (Truva Destanları'ndaki topuktan vurularak öldürülebilme motifini anımsatmaktadır). En büyük tanrı olan "Ta" (Taşho/Thaşho) bir gün Nartlar'a elçi olarak bir kuş göndererek; *"Uzun ömürlü yaşamayı ama unutulmayı mı istersiniz, yoksa kısa ömürlü fakat ünlü Nartlar olarak târih boyunca anılmayı seçersiniz?"* diye bir soru iletir. Nartlar yanıtlarını bildirirler: *"Ömrümüz kısa da olsa, ünümüz büyük olsun!"* derler. Nartlar son yemeklerini yer, şarkılar eşliğinde son kez eğlenirler, ardından topluca Ölüm Uykusu'na yatarlar. Onların bilinmeyen bir dağın eteklerinde hâlâ uyumakta oldukları anlatılır.

Anlam: Köken tam olarak netleştirilebilmiş değildir. Kahraman, yiğit, alp, gözüpek, korkusuz, pehlivan gibi anlamlar taşıdığı öne sürülür. Şor Türkçesinde "Nartpak" sözcüğü masal manası taşır. Eski Hintçe kahramanlık, erillik ve yaşam enerjisi anlamları içeren "Nar/Ner" köküne bağlayan görüşler olduğu gibi, Moğolca "Nar/Nara" (Güneş) veyâ "Nert" (ünlü, meşhur) kelimeleri ile veyâ Adigece "Ne" (göz) sözcüğüyle ilişkilendirenler de bulunur.

NART SÖYLENCELERİ: *Kafkas Destanları.* [TKA: **Nart Söylenceleri**]
Nart Destanları Kafkasya halklarının sözlü geleneği içerisinde aktarılan ve günümüzde büyük ölçüde derlenebilmiş bir anlatılar bütünüdür. Türk, Çeçen, Oset, Abhaz, Avar kökenli toplulukların binlerce yıldır birlikte yaşadığı, Kafkas halklarının ortak ürünüdür. Destan en geniş biçimi ile Adigeler arasında bulunmaktadır. Ayrıca Abhaza, Karaçay-Balkar, Oset, İnguş ve Svan dillerinde söylenen kısımlar vardır ki, bunların hepsi Adige versiyonu ile uyum gösterir. Fakat bu değişik versiyonlar birbirlerine benzemekle birlikte kendilerine özgü ulusal öğeleri bünyelerinde barındırdıkları ve aralarında bazı farklılıkların olduğu da reddedilemez. Ancak aşk, ihanet ve entrika öğeleri Kabartay ve Oset efsânelerinde daha belirgin olarak ortaya çıkar. İç içe geçmiş halkların ortak değeri olan Nart mitolojisinin içerisindeki Türk unsurları bulmaya çalışmak pek çok güçlükleri içerir. Bazı kavram, isim ve olaylar birebir Türk söylencelerini andırırken bâzen de başka uluslara âit olduğu apaçık belli olan olgular göze çarpar. Fakat tutarlı ve uyumlu bir örüntü içerisindedir hepsi de. Destanda çok sayıda kadın ve erkek kahramanlar, gök ve yer tanrıları, orman adamları, hortlaklar ve "Ölüler Ülkesi" insanları, "Yisp" denilen cüceler, büyücü ve kâhinler, devler, periler, ejderhalar, define bekçileri ve daha başka mitolojik yaratıklar yer alır. Bâzen komşu kültürlerde, hattâ bâzen daha uzak uygarlıklarda adı geçen figürlere bile rastlanmaktadır ve bunların ilk önce hangi kaynaktan doğup, hangisine daha sonra geçtiğini tespit etmek mümkün değildir. Örneğin "Tekgözlü Dev" (Türkçe "Tepegöz") hem Nart destanlarında, hem Yunan mitolojisinde hem de Türk halk öyküleri içerisinde yer alan bir varlıktır. Nart efsânelerinde sıklıkla bahsi geçen Ölüm Kurultayı tarafından alınacak kararlarla saygın yaşlıların yaşamına son verilir. Örneğin; yaşlanan Örüzmek, bir ziyâfetin ardından farkına vardırılmadan zehir içirilerek (veyâ kadehine gizlice koyulacak bir zehirli yılana sokturularak) öldürülecektir. Toplumdaki kocamış kadın ve erkekler ise kışın, özellikle de en soğuk günlerinde "Yaşlılar Dağı"nda kızaklara bindirilip, dik bir uçurumdan aşağıya doğru kaydırılarak ölüme terkedilirler.

Açıklama: Kafkas halkları tek bir toplum olmayıp binlerce yıldır birlikte yaşayan ve değişik ırklardan gelen kavimlerin kaynaştığı bir Kafkas halkıdır. Daha doğrusu bugün de var olan bir halklar bütünüdür. Karaçay-Balkar (Alan ve Tavlu), Çeçen-İnguş (Nohçı ve Galgay), Oset (İron ve Digor), Abhaz, Adige, Avar ve başka pek çok küçük nüfuslu toplumların kültürel olarak kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak bunların herbiri kendi dillerini konuşur ve ortak kültürel unsurlarının kime âit olduğunu ve hangisinden geldiğini belirlemek bâzen çok zor bâzen de imkansızdır. Sırf Dağıstan'da bile 10'dan fazla etnik alt kültür vardır. Bu nedenle Dağıstan adı bir kavmi veyâ etnik kimliği değil, coğrafî bir birliği ifâde eder. Aynı şekilde Kafkasya da bağımsız bazı ülkelerin yanı sıra pek çok küçük özerk devletin, özerk bölgelerin içerisinde yer aldığı bir alandır. Bazıları aynı soydan gelen ama bir kısmı ise birbirleriyle akraba olmayan diller konuşan halklar burada târihten gelen bir kültür birliği içerisinde yaşarlar. Bu dillerin bazıları birbirleriyle yoğun olarak kelime alışverişinde bulunmuştur. Nart Destanları da bu halkların ortak değerleri arasındadır. Bâzen sâdece dilbilimsel çözümlemeler ipucu vermekte fakat her zaman yeterli olmamaktadır. Aynı durum kültürel unsurlar için de geçerlidir. Bu nedenle Nark anlatılarını Türk kültürünün bir ürünü saymak yanlıştır. Fakat içerisindeki Türklere ait unsurları görmezden gelmek de çok değerli bilgilerin yok sayılması anlamına gelir.

NATIKAY: *Toprak Tanrısı.* [TKA: **Natıqay**]
Eşdeğer: NATIGAY
Çocukları, toprağı, hayvanları ve bitkileri korur. Marko Polo'nun Seyahatnâme'sinde adı geçer. Moğollar tarafından hürmet gösterilen bir tanrı olduğundan bahsedilir. Onun için keçeden ve kumaştan bir saygı alanı yapılıp, erkekler sağ, kadınlar sol yanına ve çocuklar da önüne dizilirdi.

NATULŞAD: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Natulşad**]
Soğuk bir dağda ilk kez ateşi bularak kendini ve kardeşlerini donmaktan kurtaran efsânevî kağandır.

NAYMAN ANA: *Söylencesel Kutsal Ana.* [TKA: **Nayman Ana**]
Mankurt öyküsünde oğlunu kurtarmaya çalışırken ölen kutlu kadın. Mankurt'a dönüşen oğlu tarafından öldürülmüştür ve ruhu "Dönenbey (Dönenbay)" adlı bir kuş olmuştur. Mezarı kutsal kabul edilir. Moğolların sekiz boyunun anası sayılır. "Naymanlar" adlı Türk-Moğol boyu ile de ilişkilidir.
Anlam: *(Nay/Yay).* Çoğaltan, yayan, dağıtan demektir. *Yaymak* fiili ve Moğolca "Nayman" (sekiz) rakamı ile alâkalıdır.

NEME: *Cin.* [TKA: **Nämä**]
İyi veyâ kötü ruh, soyut varlık. Pek çok ruhsal varlık bu sınıflandırma içerisinde değerlendirilebilir. Başlıca iki türü vardır:

1. **Aru Neme:** İyicil Cinler. Bunlar genel olarak zararsızdırlar
2. **Kara Neme:** Kötücül Cinler. Çok tehlikeli olarak görülür.

Anlam: *(Ne/Na).* Sözcüğün kökeni net değildir. Eski Moğolca'da *Nama/Neme/Nomu*, eski Türkçe'de *Cumsa/Yomsa*, Buryatça *Nomo*, Mogurca *Nomu* ile Tunguzca *Nume*, Mançuca *Nem* sözcükleri sıcaklık, sessizlik, hafiflik bildirir. Tunguzca *Nime* ise boynuz ile alâkalıdır. Moğolca *Neme* (Türkçe *Yeme/Ceme*) artmak, çoğalmak, karıştırmak, eklemek anlamları içerir. *Ne/Ney?* (bir varlığı soru yoluyla işâret eden) sözcükleriyle aynı kökten gelir. Tunguz-Mançu dillerinde *Nime* ziyâret etmek mânâsı taşır.

NİGEZ İYESİ: *Ev Ruhu.* [TKA: **Nigez İyäsi**]
Evin temelinin koruyucu ruhudur ve yapının sağlam durmasını sağlar. Depremlerde evi koruduğuna inanılır. Yangın çıktığında veyâ eve hırsız girdiğinde gürültü çıkararak evde yaşayanları uyandırır. Hattâ uyanmadıklarında ev sâhiplerinin ayaklarını çekiştirdiği bile söylenir. Bodrum katta yaşar ve orada un eler, yün veyâ keten eğirir. Yukarıya yalnızca geceleri çıkar. Her insan onu farklı kılıkta görür, ancak genel olarak orta boylu, ak yüzlü, buruşuk derili, ak elbiseli, hafif kambur bir kadın olduğunu söylenir. Bâzen gece yarısı uyanan insanlar evin içinde yürüme veyâ nefes alma sesleri duyarlarsa işte bu sesler ona âittir. Hattâ o, beşiğinde ağlayan bebeği sallar, bulaşık yıkar. Bâzen uyuyan kadınların saçlarını bile örebilir, sabah uyandığında bu durumu fark eden kadının örgüyü sökmesi iyi karşılanmaz, kendi kendine çözülmesini beklemek gerekir.

NOKAY ANA: *Köpek Tanrıça.* [TKA: **Nokay Ana**]
Moğolca: NOKAY EH
Bazı Tatar-Moğol boyları, kırmızı bir köpekle bir prensin birleşmesinden türediklerine inanırlardı. Mangıtlar'ın bazı kabîlelerinin totemlerinin Köpek olduğu da bilinmektedir. Bir efsanede Tanrı Ülgen insanları koruması için köpeği yaratır. Fakat köpek çıplak olduğu için üşür. Bunun üzerine Yeraltı tanrısı Erlik gelerek köpeğe "Nekey" denen postu verir. (Aradaki kavramsal bağlantı yetersizdir.)
Anlam: Moğolca "Nokay/*Nohoy* sözcüğü köpek demektir. "Nogay" adlı Türk-Moğol boyu ile ilişkilidir.

NOKAY ATA: *Köpek Tanrı.* [TKA: **Nokay Ata**]
Moğolca: NOKAY ETSEG
Köpek Ata'ya daha çok Moğol kavimlerinde rastlanır. Macarlarda ve Moğollarda köpek kutlu bir hayvan sayılır. Bazı Moğol boylarının ve Kıtan'ların atası olarak kabul edildiği ve bu nedenle geçmişte köpek kurban ettikleri bilinir. Kırmızı köpek ile evlenen bir Han kızının (prensesin) soyundan türediklerine inanan eski Moğol kabîleleri vardır. "Mayman" boyunun ongunu (totemi) ise kuyruğu yukarı kıvrık, başı geriye dönük bir köpektir. Onlara göre köpek sadakatin ve cesâretin simgesidir. Onlar sarı, ak ve kara benekli köpekten tekrar türeyeceklerine inanılır. Bizans kaynaklarında topraklarına saldıran Tatarlara "köpekler gibi" benzetmesi yapıldığı yazılıdır ancak elbetteki bu durum bir düşmanlık ibaresidir. Moğollara yakın bazı Türk boylarında sözcük *"Kurt Köpeği"* anlamında da kullanılır. Kaynaklarda köpeğin Moğollar tarafından kutsal sayıldığı söylenmektedir. Türklerdeki Kurt kavramının karşılığı olarak algılanır. Oysaki Lessing yazmış olduğu Moğolca Sözlük'te, geçmişte Moğolların da kutlu saydıkları kurdun adını anmaktan çekindikleri için (tabu, yasak) onun yerine "Nokay" dediklerini fakat duruma göre bu ismi Kurt olarak algıladıklarını söyler.

NOM: *Şaman.* [TKA: **Nom**]
Geçmişte kimi Türk topluluklarında şamanlar iki isimle (iki sınıf hâlinde) anılır: 1. **Nom** ve 2. **Kam**. Bazı eski kaynaklarda Nomların bilgileriyle Kamları mağlup ettiklerinden bahsedilir.
Anlam: *(Yom/Nom).* Çince veyâ Sanskritçe (Eski Hintçe) kökenli olduğu öne sürülür. Farklı kaynaklarda din mânâsına geldiği de yazılıdır. Türkçe *Yum/Yom* (tâlih, baht, efsun) kavramı ile de alâkalı görünmektedir.

NOYON HAN: *Asker Tanrısı.* [TKA: **Noyon**]
Eşdeğer: NOYAN HAN
Askerleri ve orduyu korur. Ordu/Ordo (Moğolca *Ord* yâni "askeriye") göçebe Türk ve Moğol toplumlarının toplumsal örgütlenmesinde büyük rol oynamıştır.
Anlam: Moğolca'da efendi, general gibi anlamlar taşır.

NUVAK: *Halk Hikâyesi.* [TKA: **Nuwaq**]
Eşdeğer: 1. NIVAK, NIVAH, NIMAH, NIBAK 2. UMAH
Eşanlam: NARPAH, NARTPAH, NARTPAK
Köy odalarında ocak başında, topluluğa anlatılan, olağanüstü konular içeren genelde uzun öyküler. Halk masalı, halk hikâyesi gibi anlamlar taşır. (Yakutça "Namah" sözcüğü ise bilmece demektir.) Bazı Türk lehçelerinde ise anlam genişlemesine uğrayarak bazen birebir "masal" mânâsında kullanılır hâle gelmiştir. Bu bağlamda Azerice'deki masal demek olan "Nağıl" sözcüğü ile benzer anlamlara sahiptir. Belirleyici özellikleri birkaç noktada toplanır:

1. Kırsal kesimde köy odalarında veyâ insanların topluca bulunduğu başka bir ortamda özellikle de kışın ateş etrafında anlatılırlar.
2. Olağanüstü öyküleri veyâ sıradışı olayları içerirler. Hayvanların ve/veyâ doğa unsurlarının kişileştirildiği, insani özellikler yüklendiği (örneğin konuşturulduğu) sıklıkla görülür.
3. Bâzen günlerce, hattâ aylarca sürecek kadar uzundurlar. Ancak bu kesin bir kural değildir. Kimi zaman da iç içe geçmiş öykülerden oluşurlar.
4. Nesilden nesile aktarılırlar. Bu nedenle de anlatan kişinin hâfızasına ve yeteneğine bağlı olarak zamanla değişikliğe uğrar, uzar veyâ kısalır yada üzerine yeni öyküler eklenir.

-O-

OBA İYESİ: *Oba Ruhu.* [TKA: **Oba İyäsi**]
Her obanın kendi koruyucu ruhu bulunur. Oba sözcüğü göçebe aşîret mânâsı taşır.

OBOT: *Doyumsuzluk Cini.* [TKA: **Obot**]
Görünüşleri son derece çirkin ve korkunçtur. Ateşli gözleri, çok büyük dişleri ve iri kemikleri vardır. Sürekli yerler ama doymazlar çünkü yediklerini anında sindirirler. İçine girdikleri kişiler geleceği düşünemezler ve tüm servetlerini harcarlar. Bu varlıkların insanlar gibi aileleri ve evleri bulunur.
Anlam: *(Ob).* Kökte yemek, yutmak, yok etmek anlamları bulunur. *Obur* sözcüğüyle aynı kökten gelir.

OBRUK İYESİ: *Şelale Ruhu.* [TKA: **Obruq İyäsi**]
Çağlayanların döküldüğü yerde veyâ bâzen ırmaklarda bulunan derin bir çukur şeklindeki oyuklara Obruk denir. Buralarda bulunan Obruk İyesi adlı bir ruh insanların boğulmasına neden olabilir.

OBUN: *Kazâ Ruhu.* [TKA: **Obun**]
Kazâ sonucu ölmüş insanların ruhlarıdır. Ters dönmüş gözleri, yukarıya uzayan saçları vardır.

OCAK: *Kutlu Nesne.* [TKA: **Ocaq**]
Eşdeğer: 1. OÇAK, OCAG, OŞAK, OÇOK, USAK, ÖCEK 2. OÇIR 3. VUÇAH
Moğolca: 1. GULAMTA, GOLUMTA, GOLOMTA, KOLOMTA 2. HULUMTA, HOLUMTA,
İçinde ateş yakılan yer veyâ araç. Evin veyâ çadırın ısıtılmasını ve besinlerin pişirilmesini sağlar. Eski Türklerde evin en önemli unsurlarından biri olduğu gibi mecâzen ev, aile mânâsına da gelir. Örneğin; *"Korkma, sönmez bu şafaklarda tüten en son ocak"* (İstiklal Marşı - M. Akif ERSOY). Anadolu'da kullanılan *"Ocağın batsın!"* bedduâsı yine bu anlamları içerir. Evin tam ortası ve kalbi olarak algılanan ocağın ateşi kutlu kabul edilir. Bunun yanısıra şifâ bulunan veyâ şifâ dağıtıcı olduğuna inanılan yerlere de "Ocak" denir. Bu olgunun çağdaş yansıması "Sağlık Ocağı" kavramıdır. Halk inancında doğaüstü güçlerle bağlantılı olarak farklı ocaklarda bazı rahatsızlık ve sıkıntılardan kurtulunabileceğine inanılır: *Al Ocağı, Kül Ocağı, Uçuk Ocağı, Alaz Ocağı, Sarılık Ocağı, Arpağ Ocağı, Bağı Ocağı, Göz Ocağı, Alaca Ocağı, Kurşun Ocağı, İnme Ocağı, Kumru Ocağı, Karınca Ocağı, Siğil Ocağı, Kısır Ocağı, Mum Ocağı, Yel Ocağı, Kızıl Ocağı…*
Anlam: *(Oc/Oç) ve (Od)*. Anadolu'da *Ocamak* fiili ateş yakmak demektir. *Ocumak/Ocunmak/Ocutmak* ise korkutmak demektir ki, ateşin korku verici olmasıyla bağlantılıdır. *Öcermek,* ateşi sönmemesi için karıştırmak mânâsını içerir. Moğolca *Oç* kelimesi kıvılcım demektir. "Od" (ateş) kelimesi ile de alâkalıdır. "Ocak" sözcüğü bazı Slav ve Balkan dillerine de bağlantılı anlamlarla geçmiştir. Geçmişte insanlar ateşin başında bir araya geldikleri için "toplanılan yer" mânâsında, dernek benzeri kuruluşları ifâde etmek için de kullanılan bir terimdir. Örneğin; *"Türk Ocakları"* gibi. Ocak dâima kutlu sayılan kavramlarla ilişkilendirilir: *Çeri (Asker) Ocağı, Yalvaç (Peygamber) Ocağı…*

OCAK İYESİ: *Ocak Ruhu.* [TKA: **Ocaq İyäsi**]

Ocağın koruyucu ruhu. Her ocak için farklı bir İye vardır. Ateş ruhunun koruyucu ve yardım edici özelliği vardır. Bu nedenle ateşe saygı gösterilmesi gerekir. Azeriler ocağa su dökmeyip kendiliğinden sönmesini beklerler. Çünkü aksi takdirde ocağın ruhunu öfkelenebilir. Eski Türkler evdeki yemekten bir parçayı ocağa atarak ona verirler. Bâzen beyaz bâzen kızıl saçlı bir kadın olarak belirir. Türk kültüründe ocaklar çok önemli bir yere sâhip olduğu gibi aynı şekilde ocağın üzerine koyulan üç ayaklı kazanlar da önem taşır. Bunun kökeninde de Ocak İyesi'nin bu kazanların içerisinde barındığı anlayışı yer alır. Kazanlarda ve bâzen de saclarda bulunan üç ayak geçmişi bugünü ve geleceği simgelerler. "Ocak" sözcüğü yine Türk halk inanışına göre içerisinde *İye* bulunduğuna inanılan bazı mekanlarla ilgili olarak farklı anlamlarda da kullanılabilir: *Kömür Ocağı, Ergene (Mâden) Ocağı, Demirci Ocağı...* Benzer varlıklardan olan *Soba İyesi* sobanın içinde yaşar. Ateşe odun atılması için ses çıkarır, sobanın kenarlarına vurur. *Tandır (Tandıra/Tandur/Tendir) İyesi* bâzen tehlikeli bir varlıktır. Çocukları ve kedileri ateşin içine çekebilir. Tandır (Arapça *Tannur*, Farsça *Tanur*), toprağın içine gömülü ve kilden yapılmış kuyu biçimli fırınlardır. Bir insan boyu kadar derin olanları bile bulunabilir. Ateş dip kısımda yanar. Ekmekler çoğu zaman kızgın tandırların yüzeylerine yapıştırılarak pişirilir. Bâzen de üzerine bir sac konularak kullanılır. Bâzen "Tandır Damı" adı verilen ayrı bir yapıda yahut da evin aşlığında (mutfağında) bir köşede yer alabilir. Bu durumda bir bacası ve hava deliği bulunur.

Açıklama: "M-N" dönüşümü üzerinden benzeşim gösterdiği Türkçe *Tam* kökü yakmak anlamı da taşır ve *Tamur* sözcüğü Tandır anlamı ihtivâ eder.

OD: *Ateş.* [TKA: **Od**]

Eşdeğer: 1. OT, UT, UD, VOT, VUT 2. UĞOT 3. OTAŞ
Eşanlam: 1. TEP, TEB, TIP 2. YALKIN, YALGIN, YALIN 3. ALAV, ALEV 4. ÇULAM, ÇOLAM
Moğolca: GAL, HAL

Türklerde ateş maddî ve mânevî pek çok işlevi yerine getirir. Cezâlandırıcı, temizleyici, tedâvi edici, bereket verici bir unsur olarak da görülür. Bilinen somut, elle tutulur maddelerden farklı olarak algılanan ateşin şekilsiz ve yapısız oluşu onun kut kavramı ile ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. (Şekilsizlik ve enerji olarak algılama durumu su için de geçerlidir.) Ateşin kurbanı göğe ilettiğine inanıldığı için sunular veyâ kurban etleri kısmen veyâ tamamen yakılır çünkü ateşi insanlara Tanrı vermiştir. Tanrı Ülgen'in gökten bir karga ile gönderdiği (veyâ bizzat kendisinin getirdiği) biri kara, diğeri ak iki taşın arasına kuru otlar konularak birbirlerine vurulması sonucu ateş elde edilmiştir. Kimi anlatılara göre ilk ocağı da Tanrı Ülgen kurup insanlara bırakmıştır. Bazı söylencelerde Güneş, Ay ve Od kardeştirler ve hepsi de Yıldırım'ın (Yıldırım Tanrısı'nın) oğludurlar, dolayısıyla ateş yıldırımdan yaratılmıştır. Bilimsel mantık çerçevesinde bakıldığında insanoğlunun ateşi gerçekten de düşen bir yıldırımın yaktığı bir ağaçtan elde etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Şamanizm'de diğer ruhlara duâ edebilmek için ilk önce ateşin ruhuna adak vermek gerekir. Ateş insanoğluna herşeyi söyleyebilir, onları uyarabilir, hattâ bazı şeyleri öğretebilir. İyi insanları koruması, yardımcı olması mümkündür. Ateş mecâzen farklı içerikleri de barındırır, örneğin "Aşk Ateşi" kavramı, aşkın verdiği enerjiyi ve yaşama bağlılığı (yanarak küllerinden yeniden doğuşu) ifâde eder. Ateş üçe ayrılır:

1. Ayıhı Od: İyi ruhlara âittir. Yıldırım düşmesiyle elde edilen ve Tanrı'nın gönderdiği kabul edilen ateştir. İnsanların hizmetinde kullanılır

2. Abahı Od: Kötü ruhlara âittir. Sıcak vermeyen soğuk bir ateştir. Soğuğun yakıcı özelliği ile de bağlantılıdır. *"Soğuk yaktı"* tâbiri ile benzer bir olgu anlatılır.

3. Uluğ Od: Tanrısal ateştir. Dünyâ yaratıldığından bu yana var olduğuna inanılır.

Kırgızya'nın başkenti Bişkek'te, hiç sönmeden yanan bir ateşin içinde bulunduğu "Sönmez Od Anıtı" yer alır. Gerçi bu tür anıtlar Dünyâ'nın pek çok yerinde bulunmakla beraber Türklerde özel bir öneme sâhiptir. Kimilerince *Sönmez Ateş* kavramının Pers ateşperestliğiyle (Mecûsilik) bağlantılı olduğu öne sürülmüştür hattâ eski Türklerdeki ateşe saygıyı ön plana çıkaran "Od İnancı" ile aralarında alâka kurulmaya çalışılmıştır, ancak bu ilişkilendirme çoğu zaman yanlış bir yaklaşımdır. Bölgesel bazı etkilenmeler dışında bu iki anlayış birbirinden oldukça farklıdır ve Türklerde ateşperestlik (ateşe tapma, ona yönelerek ibâdet etme) hiçbir zaman görülmemiştir. Türk kültüründe ateş ve yakıldığı yer kutsaldır, ancak bu eski Fars kültüründeki gibi ateşe tapma şeklindeki bir inanç değildir. Ateş doğanın gizemli bir unsuru olarak görülür ve ona saygı duyulurdu.
Anlam: *(Od/Ot/Vot/Vod). "*Od" pek çok Türk dilinde ateş demektir. *Odak, Oda, Odun* gibi kelimeler bu kökten gelir. Moğolca'da *Od* sözcüğünün "yıldız" anlamına gelmesi ise dikkat çekicidir. Dagur dilinde "Hod" kelimesi de yine yıldız demektir.

OD ANA: *Ateş Tanrıçası.* [TKA: **Od Ana**]
Ocağı ve içindeki ateşi korur. Kırmızılar giymiş yaşlı bir kadındır. Ateşin yalımıyla dalgalanan kırmızı ipekten bir kaftan giyer. Gök yerden ayrılırken yaratılmış olan Od Ana al bir kısrak üzerinde gezinir. Ateşin yalımlarını simgeleyen uzun kırmızı ve örülmüş saçları vardır. "*Kırık Baştu Kıs Ene, Odus Baştu Ot Ene"* olarak tanımlanır. Göğüsleri çok büyüktür. Od Ana evlerdeki ve çadırlardaki her ocağa bir İye (koruyucu ruh) gönderir. Yedi oğlu vardır ve yedisi de ateş tanrısıdır. Yeryüzündeki ilk ocağı Ülgen'in kızları yakmıştır, sonra da Od Ana'ya emanet etmiştir. Dokuz ateş ırmağının kavuşağında dokuz köşeli bakır bir evde yaşar. Evin ve ülkenin koruyuculuğunu da simgeler. Kendi çocuğunu (yani ateşi) yediği söylenir. Bu durum ateşin alçalıp azalan yalımlı doğasını çağrıştırır. Moğollarda evliliği simgeler. Karaçaylarda "Teb Ana" biçimi kullanılmaktadır.

OD ATA: *Ateş Tanrısı.* [TKA: **Od Ata**]
Od Ata, genel olarak evlerdeki ve çadırlardaki ocakları ve ateşini korur. "**Odhan"** olarak da anılır. (**"Odkan"** biçimiyle Moğolca'da yer alır.) ***Not:*** ***Öt Han ile karıştırılmamalıdır.***

OD İYESİ: *Ateş Ruhu.* [TKA: **Od İyäsi**]
Ateşin koruyucu ruhudur. Her ateş için farklı bir İye vardır. Türk kültüründe ateş çok önemli bir yere sâhiptir ve ona (dolayısıyla koruyucu ruhuna da) saygı gösterilmesi gerekir. Od İyesi'nin yatağı yağlı kurum ve kara istir, soluğu dumandır, aşı (yemeği) kuru odundur; köz yastığı, kül ise yorganıdır. Ateşi su ile söndürürken dikkatli olunması gerektiğine inanılır.

Bağlantılı Varlıklar
OD ANA: *Ateşin Koruyucu Ruhu (Dişi).*
OD ATA: *Ateşin Koruyucu Ruhu (Erkek).*
- Duman, Kor, Köz, Kül, Alev, Kıvılcım için bile bunların ayrı İyeleri olduğuna inanılır.

ODDENİZ: *Ateş Denizi.* [TKA: **Oddeňiz**]
Eşdeğer: ODTENGİZ, OTTİNES
Eşanlam: ODTALAY
Dünyâ'yı çevreleyen ateşten bir deniz şeklindedir. Ateş ırmakları buraya dökülür. İlginç bir biçimde yeraltındaki mağma katmanını anımsatır. Dünyâ'nın çevresinde yer alan Akdeniz'in ötesinde yer alır.
Anlam: Od (Ateş) ve Deniz sözcüklerinin bileşimidir.

ODMAN: *Küçük Oğul.* [TKA: **Odman**]
Eşdeğer: OTMAN, OTOMAN, UTMAN
Moğolca: OTGON
Ocağın (ev ateşinin) devamlılığını sağlayan, evde kalan çocuk. Masallardaki dâima başarılı olan Küçük Oğul figürüdür. Türklerde büyük kardeşler kendilerine yeni ev açar fakat en küçük oğul evde kalır. Böylece ocak ateşinin devamını sağlar. Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu Osman Bey'in gerçek adının "Otman" olduğunu, İslâmiyet'i kabul eden Türklerde benzeşim yoluyla Osman'a dönüştüğünü ileri süren târihçiler vardır. Hattâ mecâzen Selçuklu Devleti'nin varisi ve diğer beylikler içinde oldukça küçük olduğu halde Anadolu'daki Türk Devleti'nin ocağını sürdürdüğü için bu adla uyum içinde olduğu da düşünülebilir. Gerçekten de bu ad Avrupa kaynaklarında "Ottoman" olarak geçer.

ODTİGİN: *Küçük Şehzâde.* [TKA: **Odtigin**]
Eşdeğer: ODTEKİN, ODTİĞİN
Moğolca: ODÇIĞIN, ODÇİĞİN
Ocağın ve ev ateşinin devamlılığını sağlayan, evde kalan çocuk motifinin hânedan kültürüne yansımasıdır. Masallardaki dâima başarılı olan Küçük Şehzâde figürüdür. Türk kültüründe büyük kardeşler kendilerine yeni ev açar fakat en küçük oğul evde kalır. Böylece ocak ateşinin devamını sağlar. Masallarda üç kardeşin (genelde üç prensin/şehzâdenin) en küçüğü iyi, dürüst ve başarılı olur. Tanrısal bir güç tarafından korunur. Büyük kardeşler ya sıradandır yada olumsuz özellikleri vardır.
Anlam – Odtigin: Od (ateş) ve Tigin (prens) sözcüklerinin bileşimidir.
Anlam – Odçigin: Od (ateş) ve Çigin (prens) sözcüklerinin bileşimidir.

OĞAN: *Rab.* [TKA: **Oğan**]
Eşdeğer: 1. OGAN 2. UĞAN, UGAN
Yaratıcı. Evreni ve varlıkları yaratan güç. ***Not:* Okan Han ile karıştırılmamalıdır.**
Anlam: *(Ok/Og/Oğ/Uğ/Ug).* Yaratan ve öğreten demektir. Kudret ve güç anlamlarını da içermektedir. *Oğul, Oğulduruk* (dölyatağı), *Okumak* gibi kelimeler bu köke âittir. "Oğulduruk" sözcüğü ana rahmini ifâde eder ki, bir canlının varoluşuyla ilgili olarak aynı kökten gelen bir sözcüktür. Moğolca *Oktargay/Ogtorguy* sözcüğü cennet, cennet bahçesi ve gökyüzü demektir ve bu sözcükle de alâkalı olması muhtemeldir.

OĞUZ HAN: *Türklerin Atası.* [TKA: **Oğuz Xan**]
Eşdeğer: 1. UĞUZ HAN 2. UZ KAN 3. OĞUR HAN, OGUR HAN, UGUR HAN
Türklerin atası olan kahraman. İlk Türk Devleti'nin kurucusu. Bütün yaşamı boyunca Gökkurt (Börteçine) kendisine kılavuzluk etmiştir. Tüm hayatı daha doğumundan başlayarak olağanüstü olaylarla iç içe geçer. Görünümü de sıradan insanlardan farklıdır. Yüzünün rengi mâviye çalar, gözleri al (kızıl) renklidir, ağzı ateş gibidir. Doğar doğmaz yemek yemiştir. Bir kez süt emip sonra çiğ et ile karnını doyurmuştur. Çok çabuk büyümüştür. Gücü simgeleyen boynuzlu bir tacı vardır. Babası Kara Han'ı öldürür. Ormanda tek boynuzlu bir yaratıkla vuruşarak onu yenip öldürür. Gergedan olduğu söylenen bu varlık olasılıkla aslında bir şeytandır. Oğuz Han pek çok boya adlarını o verir (*Uygur, Kanglı, Kıpçak, Kalaç, Karluk* gibi). İki eşinden toplam altı tane oğlu olmuş ve bunların çocuklarından da oğuz boyları türemiştir. Avlanırken, bir ırmağın ortasında yer alan bir ada bulur. Bu adanın içerisindeki (merkezindeki) bir ağacın kovuğunda ışıklar saçan çok güzel bir kız oturmaktadır. Destanın içerisindeki unsurlar çözümlendiğinde Yar-Sub (Yer-Su) anlayışının bu kızla sembolize edildiği görülür. Kızın saçları akarsular gibi mâvidir ve dişleri inci gibidir. Onu oradan çıkararak evlenir ve üç oğlu olur.

Aradan yıllar geçer, bir gün gökten güçlü mâvi bir ışık düştüğünü görür ve yanına yaklaşığında ışığın ortasında güzel bir kız bulur (Gök-Kal yâni “Gök-Hava” da bu kızla sembolize edilmiştir). İnanılmaz güzellikte olan bu kızın başında kutup yıldızı gibi ateşten bir ışık demeti vardır. Bu kızla da evlenir ve üç çocuğu olur. Rüyâsında gördüğü Gümüş Ok’u isteği üzerine bulup getiren ilk üç oğluna bölerek paylaştırır. Aynı şekilde rüyâsında gördüğü Altın Yay’ı da ikinci karısından olan çocuklarına paylaştırır. *Lak (Ilak), Rak (Irak), Zak (Izak)* gibi efsânevî ülkelerin kağanlarını yenerek buraları fetheder. Bu ülkelerde değişik görünümlü varlıkların yaşadığından da bahsedilir.
Anlam: *(Ok/Og/Oğ/Uğ/Ug).* Mübârek, kutlu ayrıca yetenekli, bilgili demektir. Ruh anlamına da gelir. İyi huyluluk da belirtir.

OĞUZ BOYLARI			
	BOZOKLAR	**UÇOKLAR**	**BAŞOKLAR**
1	KAYI	BAYUNDUR	SORKI
2	BAYAT	BECENE	LALA
3	ALKALI	ÇAVULDUR	SAKLAB
4	KARALI	ÇEPNİ	MURDAŞAY
5	YAZIR	SALGUR	TURUMÇI
6	YIPAR	EYMÜR	KARAÇIK
7	DODURGA	ALAYUNT	KAZIĞURT
8	DÖĞER	ÜREĞİR	KANGA
9	AVŞAR	İĞDİR	KALAÇ
10	KIZIK	BÜĞDÜZ	TEKEN
11	BEKTİLİ	YIVA	KARLUK
12	KARKIN	KINIK	KIPÇAK

Açıklama-1: Bazı benzerliklere dayanarak Mete Han ile özdeşleştirip târihi bir kişilik olarak gösterilmesi mâkul değildir. Bu benzerliklerin hem yeterli sayıda olması, belirli bir oranı geçmesi, hem de tarihi kayıtlarla desteklenmesi gereklidir. Hatta coğrafi uyum bile dikkate alınmalıdır.

Açıklama-2: Ünlü târihçi Rüstem Paşa’ya göre Kuran-ı Kerim’de adı geçen **Zülkarneyn** (Çiftboynuz) adlı kutlu kişi, Oğuz Han’dır. Çünkü çiftboynuzlu tacı ile tanınmıştır. Ancak bu iddia kişisel bir varsayım olmaktan ileri gidememiştir. Çünkü destekleyici nitelikte yeterli veri yoktur.

OK: *Kutlu Silah.* [TKA: **Oq**]
Eşdeğer: UK, UH, OH
Yayla atılan ve ucunda sivri bir demir bulunan savaş aracı. Türklerde büyük önemi vardır. Soylu kişilerin attıkları okların Güneş ışıkları tarafından tutulduğuna inanılır ve Güneş’in ışınları da ok olarak kabul edilir. (Yay ise gökyüzünün bir simgesi olarak kabul edilir.) Ayrıca ok ve yay ile fal bakılır. Türk topluluklarına (boylara) “Ok” sözcüğünü içeren adlar verilir: *Onok, Bozok, Üçok…* Yakın dönemde Atatürk’ün “Altı İlkesi” de *Altı Ok* olarak simgeselleştirilmiştir.
Anlam: *(Ok/Og/Oğ).* Silah, sivrilik, öğrenmek, öğreticilik, okul anlamları içerir. *Ok* sözcüğü birçok kaynakta boy anlamında kullanılmıştır. Yine bu sözcükle bağlantılı olan *Oğuz* ve *Oğur* kelimeleri de benzer biçimde kullanılır: *On Oğur, Beş Oğur, Şar Oğur, Üç Oğuz, Altı Oğuz, Dokuz Oğuz* gibi… Bu kavram *Oğur/Öğür* (bölük) kelimeleri de yakından ilişkilidir. *Okruk* hem Türkçe’de hem de bazı Sibirya özerk devletlerinde Devlet (günümüzde Cumhûriyet) demektir. Hungar (Macar) sözcüğünün “Onoğur” tâbirinden geldiği düşünülmektedir. Türkçe’de *Oğ/Og* sözcükleri de Baba anlamında kullanılır. *Okul* sözcüğü ile aynı kökten türemiştir. Yakutlar halay dansına *Ohokay* derler.

OKAN: *Barış Tanrısı.* [TKA: **Oqan**]
Eşdeğer: UKAN, OKON, OKHON, UHAN
Kan davalarını engeller kabîleler arasındaki geçimsizliklerde arabuluculuk yapar. Tanrı'nın küçük oğludur ve cezâlandırılarak yeryüzüne gönderilmiştir. ***Not:* Oğan ile karıştırılmamalıdır.**
Anlam: *(Ok/Og/Oğ/Uğ/Ug/Uk)*. Yaratmak ve barış anlamları taşır. Türkçe'de *Oğ/Og* sözcükleri de Baba anlamında kullanılır. *Okul* sözcüğü ile aynı kökten türemiştir. Ayrıca her ne kadar farklılaşmış olsa da *Oğan* (rab, tanrı) sözcüğü ile de bağlantılıdır.

OKAY: *Sihirbaz Tanrısı.* [TKA: **Okay**]
Su altında yaşayan, öte dünyâ ile bağlantısı bulunan büyücü tanrıdır. Yaşadığı kalenin (evinin) insan kanından meydana gelen bir deniz çevrili olduğu düşünülür. Tabanı denizde, tavanı gökyüzünde olan bu kale tamamen insan kafatasından örülmüştür ve avlusu hayvan kılığındaki insanlarla doludur. Onları bu kılığa Okay Han sokmuştur. Bâzen su içenleri sakallarından tutarak suya çektiği ve sonra da öldürerek kafataslarını aldığı söylenir.
Anlam: *(Oğ/Og/Ok).* Okçu büyücü, falcı anlamında da kullanılır. *Ok* kelimesi ile aynı kökten gelir. Ayrıca *Oğan* (rab, tanrı) sözcüğü ile de bağlantılıdır.

OLCA: *Türklerin Atası.* [TKA: **Olca**]
Türklerin ve Moğolların atası olarak kabul edilir. Bazı kaynaklarda Bulca Han ile aynı kişi olara kabul edilir. Tüm Türk boyları onun çocuklarının soyundan gelmektedir. Bir diğer olasılık ise Bulca Han ile ikiz kardeş olmalarıdır.
Anlam: *(Ol).* Var olan demektir. Savaşta ele geçirilen şeyler (ganîmet) anlamı taşır. Türkçe'deki Olcay ismi ile de alakalı görünmektedir. *Olmak* fiili varlığın ortaya çıkışını, varoluşu ifade eder. Bu bağlamda soy atası anlamı ile de bağlantılıdır.

OLONGO: *Destan.* [TKA: **Olongo**]
Eşdeğer: OLONHO, OLUNGU, OLONKHO, OLONKO
Şiir şeklindeki söylence. Kahramanlık destanı. Hemen her toplumda destanlar bulunur ve şiir biçimli olmaları nedeniyle daha çok ilgi çeker ve düz bir anlatıma sahip olan uyaksız efsanelere göre daha kolay ezberlenirler. Ancak halk kültürleri içerisinde ayrı bir öneme sahip olan Yakut Olongoları binlerce hattâ onbinlerce mısradan oluşabilen uzunlukları ve kendilerine özgü anlatım yapılarıyla dikkat çeker. Olongo anlatısı müzik eşliğinde gerçekleştirilebilir. *"Er Sogotoh", "Ürüng Uğolan", "Nurgun Boğotur", "Abahtay Bergen", "Kulun Kulustur"* gibi destanlar en önemlileri arasındadır. Örneğin; "Nuyurgun Boğotur" bunların içinde en ünlü ve uzun olanıdır, şiir 36.000 dizeden oluşur. Olongolar Yakut folklorunda önemli bir yere sâhiptir ve buna yönelik anlatı geceleri düzenlenir. Bunlar insanların toplanmasını ve kültürel birikimin aktarılmasını sağladıkları gibi eğlendirici yönleri de vardır. 20. Yüzyılın başında bile her Yakut köyünde birkaç tane Olongo anlatıcısının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu anlatıcılara *Olongosut/Olonhosut* (Olongocu) adı verilir. Yakutça'da destan anlatmak ise "Olongolo" veyâ "Olonholo" fiili ile karşılanır. Olongolorda anlatılan öykülerde üç dünyâ yer alır: Üst, Orta ve Aşağı dünyâlar. "Üst Dünyâ" tanrıların yurdudur, "Orta Dünyâ" insanların yaşadığı kısımdır. "Alt Dünyâ" ise yeraltıdır, kötü ruhların âlemi olarak görülür. Evrenin ortasında "Aal Luuk Mas" (Kutlu Ulu Meşe) vardır ve kökleri Aşağı Dünyâ'ya kadar uzanır, dalları ise Yukarı Dünyâ'ya kadar yükselir. Destanlardaki kahramanların mâceraları sıklıkla buralarda geçer.
Anlam: *(Ol/Öl).* Olanların, olmuşların öyküsü demektir. *Olmak* fiili ile ilişkilidir. Türkçe'deki *Olgu* sözcüğünü çağrıştırır. Eski Türkçe'de *Ölön* sözcüğü de destan demektir.

ONGUN: *Totem.* [TKA: **Oňgun**]
Moğolca: ONGON, ONKON
Ongun sözcüğünün Türkçe'de genel olarak kabul gören iki anlamı vardır:
1. Kutsal hayvan ve onun sembolize edilmiş figürü. Kendisinin soyundan gelindiği düşünülen ve saygı duyulan, kutsal kabul edilen hayvan, nesne veyâ varlık. Bereket ve uğur getirdiğine inanılır. Tengricilik inancına göre içinde bir ruhu barındırdığına inanılan nesnelerdir ve genellikle hayvan veyâ bâzen insan biçimli heykelciklerdir. Diğer eski inanç sistemlerinde de bulunan Totem ile eşdeğer görülebilirler. Her boy'un farklı bir kutsal hayvanı ve onu simgeleyen bir Ongun'u vardır. Bu genellikle kendi soylarını koruduğuna inandıkları bir hayvan türüdür ve bu hayvandan türediklerine inanırlar. Bâzen rüzgar bile bir Ongun olabilir. Ongun hayvanlarını yemek, yaralamak ve öldürmek yasaktır. Yasaklara uymayanın başına felâketler gelir ve toplumdan dışlanır. Hattâ bu hayvanların adlarını anmak dahi tabu (kutsal yasak) olarak kabul edilir. Târihi verilerden neredeyse tüm Türk boylarının bir Ongun'u olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar kurt, kaplan, dağ keçisi, koç, geyik, boğa, at, kartal, şahin, doğan gibi hayvanlardır. Daha sonra arma şeklini almış ve bunlara da **Ongan** adı verilmiştir.
2. Bolluk, bereket, süreklilik. Bir varlığın çoğalma yeteneği. (Geçmişte totemlerle ilgili görülürdü.)
Bazı Ongunlar
* **Kotuz/Kutuz:** Yabâni Boğa. Yüksek yerlerde yaşayan tüylü bir sığırdır. Kuyruğundan tuğ yapılırdı.
* **Sıgun/Sığın:** Yabâni Geyik. Hükümdarlık simgesi olarak görülürdü. Denizden çıktığına inanılır.
* **Çugutur/Çuğtur**: Dağ Keçisi. Karaçay-Balkar Türklerinin kültüründe çok önemli bir yere sâhiptir.
* **Kıyat/Kıyand:** Gergedan. Oğuz Kağan'ın ongunudur. Savaşarak onu yendiği destanda anlatılır.
* **Kuba/Kuva:** Kuğu. Altaylar'ın bir kolu olan Ku'lar (Lebedler) kuğudan türediklerine inanırlar.

Anlam: *(On/Ong).* Bolluk, bereket, tamir etmek, iyileşmek anlamlarını içerir. *Onaylamak, Onamak, Onmak, Onarmak* fiilleri ile aynı kökten gelir. *Onsuk* ve *Onat* sözcükleri tamlık, mükemmellik ifâde eder. *On* rakamı iki elin tüm parmaklarıdır ve bütünlüğü simgeler.

ONGON HAN: *Bereket Tanrısı.* [TKA: **Oňgon Xan**]
Bolluk ve bereketin kaynağıdır. Kıtlıkları giderir. Ekinlerin bereketli olmasını sağlar. Onun isteğiyle başaklar bire dokuz verirler.
Anlam: *(On).* Bolluk, bereket, süreklilik, iyileşmek anlamlarını içerir.

OPKAN: *Vampir.* [TKA: **Opqan**]
Eşdeğer: VUPKAN, VOPKAN
Kan emici yaratık. Salgınların, kıranların, ruhsal hastalıkların ve birçok belanın nedeni olarak görülür. Hızlı bir rüzgâr gibi gelen ve insanların düşüncelerinin bozulmasına sebebiyet veren yıkıcı, kötü bir ruhtur. O kendini görünmez kılabilir, çoğunluka köpek kılığında dolaşır. Eskiden onu yatıştırmak için üç kara koyun kurban edilirdi: İlk koyun "Baba Vupkan"a, ikincisi "Anne Vupkan"a ve son koyun da "Tanrı Vupkan"a armağan edilirdi. Sözcük, yutmak ve yemek anlamları ile bağlantılıdır.

ORDUYOLU: *Samanyolu.* [TKA: **Orduyolu**]
Eşdeğer: URDAZOL
Gökyüzünde bir yol gibi görünen galaksi. Güneş sistemi burada yer alır. Söylencesel orduların bu yolda ilerlediği düşünülür. Macarlar özellikle Hun ordularının buradan yürüdüğüne inanırlar.

Açıklama: Samanyolu'nun diğer bir adı olan "Kuş Yolu" tâbiri de askeri birlik (ordu) mânâsına gelen "Koşun/Goşun" sözcüğü ile etimolojik olarak (en azından benzeşim düzeyinde) alâkalı görünmektedir.

OR HAN: *Söylencesel Hâkan.* [<u>TKA</u>**: Or Xan**]
<u>Eşdeğer:</u> UR HAN
Ordağ'da yaşayan bir hâkan. Oğuz Han'ın amcasıdır. Soğuktan ve rüzgardan dolayı Ordağ'a ulaşmak mümkün değildir. Ordu (Ordo) şeklinde askeri örgütlenmeyi ilk gerçekleştiren kişi olarak kabul edilir.
Anlam: *(Or/Ur).* Güç, kuvvet, ordu, yıkılmazlık anlamlarına gelir. Yerleşmek, mevki, makam mânâlarını da içerir. Yücelik ifâde eder. Moğolca *Ord*, Türkçe *Ordu* (askeriye) ve *Ordo* (halk), *Orda/Urda/Urza* (karargah) sözcükleri bu kökten türemişlerdir. Moğolca *Or* sözcüğü İz mânâsı taşır. Pâkice (Pâkistan Dili) aynı zamanda *Urdu (Urduca)* olarak da bilinir ve halkın dili demektir. Bu da Türk-Moğol kökenli bir sözcüktür. *Orun/Orın/Urun/Urın* sözcükleri ise yer, mekan mânâları taşır.

Açıklama: Dünyâ târihinde ilk defâ 10'lu sisteme dayalı ordu örgütlenmesini yapılandıran kişi Hun Kağanı Mete Han'dır.

ORMAN: *Ağaçlık Alan.* [<u>TKA</u>**: Orman**]
<u>Eşdeğer:</u> 1. URMAN 2. VERMEN
<u>Eşanlam:</u> 1. YIŞ, YIS, HIS, SIS 2. TOKOY, TOKAY 3. MEŞE, MAS
<u>Moğolca:</u> 1. SEBER, SİBİR 2. OY, OYIN
Büyük ve geniş ağaçlık alanlardır. Ormanlar Türk kültüründe gizemli alanlar olarak görülür. Burada yaşam ve yeniden doğuş, aynı anda ve sürekli var olan ölümün önüne geçmektedir. Gerçekten de Işığı kullanarak fotosentez yapan bitkilerin Dünyâ'daki yaşam döngüsünü sağladıkları bugün bilimsel bir gerçektir. Söylencelerde ormanlar doğaüstü güçlerle ilişkilendirilir ve içerisinde ruhların da barındığına inanılır. Buralarda yaşayan canlılar kimi zaman insani özelliklerle donatılarak masallara konu edilir ve ormandaki her hayvan farklı bir özelliği temsil eder. *Kögmen Yış, Altun Yış, Çokay Yış, Al Yış, Ötüken Yış, Kara Yış* gibi orman adlarına değişik masal ve efsânelerde rastlanır.
Anlam: *(Or/Ur).* Moğolca *Oron*, Türkçe *Orun* sözcükleri yer, mevki anlamlarına gelirler. *Ur* kökü ise toplanma bir araya gelme, çoğalma anlamlarını ihtivâ eder.

ORMAN İYESİ: *Orman Ruhu.* [<u>TKA</u>: **Orman İyäsi**]
Ormanın koruyucu ruhudur. Her orman için farklı bir İye vardır. Meşe ağacı kılığında veyâ bâzen de kırsaçlı, aksakallı bir ihtiyar olarak görünür. Uzun boyludur ve elinde uzun bir sopa vardır. Ağaçlara her yıl yeni bir halka ekleyerek onları büyütür. Keyfi yerinde olduğunda kalın sesle şarkı söyler. Ormandaki varlıklara zarar verenlerin veyâ aşırı ağaç kesenlerin başına daha onlar ormandan uzaklaşamadan bir felâket getirir. Tunguzlar bu varlıktan "**Ura Amaka**" diye bahsederler.

OTAGAN: *Şaman.* [<u>TKA</u>**: Otagan**]
<u>Eşdeğer:</u> OTAĞAN
Şaman. Büyücülük ve özellikle de hekimlik yapan din adamı. Bu durum geçmiş çağlarda şamanların değişik sosyal işlevlerin pek çoğunu kendilerinde toplamış olmalarının bir sonucudur. Türk-Moğol kültüründe daha çok erkek şamanlara verilen addır. Kadın şamanlara ise **Udagan** *(bkz.)* denir.
Anlam: *(Ot/Od/Ud/Ut).* Tedâvi eden, şifâ dağıtan demektir. *Ota* (ilaç) ve *Otamak* (ilaçla tedâvi etmek) gibi kelimelerle aynı kökten gelir. *Utağan* ve *Yatağan* kelimeleri dölyatağı mânâsı taşır. *Ota* (bitkisel ilaç) sözcüğünden geldiği kadar *Od/Ot* yâni ateş kelimesiyle de bağlantılıdır ki, bu bağlamda ateş ile tedâvi eden kişi demektir. Moğollarda ve Türklerde hekim ve eczacılar değişik adlarla anılır. *Otaman* veyâ *Otaçı/Otoşı* kelimeleri eczacı anlamına gelir. Ayrıca *Utmak* (kazanmak) sözcüğü ile ilgili olma ihtimâli vardır.

OTAĞ : *Hâkan Çadırı.* [TKA**: Otağ**]
Eşdeğer: OTAK, OTAH, OTAV, OTUV, OTU
Moğolca: ASAR, ASARI
Büyük ve görkemli çadır. Çadırdan farkı, çok daha büyük ve süslü olmasıdır. Osmanlı'da pâdişah çadırlarına bu ad verilmiştir. Türk ve Moğol kağanlarının hiç kapatılmayan ve kırk öküz tarafından çekilen otağlarının bulunduğu bilinmektedir. Bu otağ yerleşik kültürdeki sarayın yerini tutmaktadır. Oğuz Han ölüp de yerine oğlu Gün Han tahta çıkınca kendisi için "Altın Otağ" ile sağ ve sol yanına da altışar çadır kurdurur. Sağ tarafa 40 kulaçlık bir direk diktirip başına altın bir tavuk koydurur, dibine ak bir koyun bağlatır. Sol tarafa da 40 kulaçlık bir direk diktirip onun üzerine de gümüş bir tavuk koydurur, dibine de kara bir koyun bağlatır. Farklı renklerdeki otağlar farklı anlamlara gelir:

1. **Akça Otağ:** Kağan (Hâkan) çadırıdır. Korkut Ata Öyküleri'nde Han'ların verdikleri şölenlerde, erkek çocuğu olanların oturduğu çadırdır.
2. **Gökçe Otağ:** Kam çadırıdır. Şamanlar, din adamları veyâ bilge Kocalar ayrı bir öneme sâhip olup mâvi renkli çadırda otururlar. Cengiz Han'ın şamanının adı da Gökçe'dir.
3. **Boz Otağ:** Bey çadırıdır. Beylerin seviyesi Hâkana göre biraz daha düşük olduğu için Boz Otağ biraz daha düşük bir statüyü ifâde eder. Ayrıca vezirlerin çadırı da boz renklidir.
4. **Kızıl Otağ:** Yüksek rütbeli ve saygın konumlu devlet görevlilerinin otağıdır. Han'ların verdikleri şölenlerde, kız çocuğu olanların oturduğu çadırdır.
5. **Sarı Otağ:** Düşük rütbeli devlet görevlilerinin otağıdır. Han'ların verdikleri şölenlerde, kız çocuğu olanların oturduğu çadırdır.
6. **Kara Otağ:** Soylu olmayan, sıradan halkın içinden çıkan ama sonradan mevki edinen Han'ların otağıdır. Şölenlerde, çocuğu olmayanların oturduğu çadırdır.
7. **Yeşil Otağ:** Din adamlarının çadırıdır. İslam Dini'nin etkisiyle ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Çünkü yeşil renk (ve yeşil bayrak) İslâmiyet'in ve Cennet'in simgesidir.

Kırgız bayrağında yer alan kesişen altı çizgi, çadırların tepe penceresinde tahtadan yapılan bir desen bulunur. Bu, geleneksel Kırgız çadırının üst bölümünde bulunan ve bakıldığında içeriden Güneş'in görüldüğü "Tündük" sembolüdür. Tündük, otağları simgeleyen bir motif hâline gelmiştir.
Anlam – Otağ**:** *(Ot/Od/Ud/Ut)*. İçinde ateş yakılan barınak demektir. *Oda* kelimesi de yaklaşık aynı anlama sâhiptir. *Od* (ateş) kelimesi ile bağlantılıdır. *Otak* sözcüğü Azerice'de oda mânâsı taşır.
Anlam – Asar: *(As).* Bu kelime *Asmak* fiili ile aynı kökten gelir. *Asar* sözcüğü gökyüzünü ifâde eder.

OTAĞ İYESİ: *Çadırın Koruyucu Ruhu.* [TKA**: Otağ İyâsi**]
Her çadırın kendi İyesi vardır. Otağ İyesi'nin bâzen orta direği tutarak devrilmesine engel olduğu söylenir. Kimi Türk topluluklarında ise orta direği koruyan ruha ayrıca **Arabağana (Bağan/Bagana) İyesi** denir ki, o olmadan çadırın çökeceğine inanılır.

OTAŞ İYESİ: *Ateşin Koruyucu Ruhu.* [TKA**: Otaş İyâsi**]
Dokuz ateş ırmağının kavşağında dokuz köşeli bakır bir evde yaşar. Her ateşe bir İye gönderir.
Anlam: *(Ot/Od/Ud/Ut)*. Pek çok Türk lehçe ve şîvesinde *Od* veyâ *Ot* sözcükleri günümüzde de ateş anlamında kullanılır. Özbekçe "*Otaş"* biçiminin Farsça "*Ateş"* kelimesi ile benzeşimi ilgi çekicidir.

OTUY: *Ateş Cini.* [TKA**: Otuy**]
Ateşin içinde oynayan kısa boylu bir cindir. Yedi karış uzunluğundaki sakalları kirpi oku gibidir. Sarı bir samura dönüşebildiği söylenir.
Anlam: *(Ot/Od).* Ateşin içinde duran olan demektir. *Od/Ot* (ateş) kelimesi ile aynı kökten gelir.

OVO: *Saygı Yığını.* [TKA**: Owo**]

Eşdeğer: 1. OVOĞ, ÖVÖG, ÖVÖ, OBO, ÖBÖ 2. OBA

Saygı amaçlı oluşturulmuş taş yığını. Moğol ve Altay halk inancında ve Şamanist gelenek içerisinde genellikle kayalardan, taşlardan yada ahşaptan yapılmış bir tür küçük yığma tepe ve saygı alanıdır. Özellikle Moğolya'da pek çok yerde bulunan bu yığıntılar yolculuklarda güven duası ve mevsim sonu ibâdetleri için kullanılır. Höyüklerin sembolize edilmiş küçük biçimleri olarak da algılanabilir. Ovo genellikle dağ geçitleri gibi, dağların üst kısmında ve yüksek yerlerde bulunur. İbadet için ve Budist törenlerde dinî amaçlarla kullanılan yerlerdir. Genellikle yaz sonunda gerçekleşecek dağ ve gök ibâdet törenlerinde kullanılır. Ziyâretçiler Ovo'nun üzerine bir ağaç dalı yada *Hadag (Kadag)* adı verilen bir tür mâvi tören bezi (hattâ bâzen mâvi renkli ipek eşarp, kravat vs.) bırakırlar. Bu mâvi renkli bezler gökyüzünü sembolize eder. Daha sonra da bir ateş yakarak tören dansı yapar ve dualar okurlar. Ardından da bir şölen düzenlerler. Seyahat ederken, bir Ovo'ya rastlandığında daha güvenli bir yolculuk için orada durmak ve sonrada üç kez saat yönünde daire çizerek etrafında dönmek gerekir. Genellikle, kayalardan yapılan bu yığınların etrafına daha sonraları kazıklardan bir çeşit çit eklendiği de olmuştur. Buralara *Saçı* (sunu/sungu) olarak yiyecekler, tatlılar, ekmek, süt yada votka şeklinde hediyeler bırakabileceği gibi para da sunulduğu olur. Moğolya'da komünist rejim döneminde, Ovo ve uygulamaları diğer dinî ibâdetlerle birlikte resmi olarak yasaklanmıştır ama insanlar gizlice bu geleneği devam ettirmişlerdir. Günümüzde ise büyük oranda serbesttir.

Anlam: *(Ov/Ob/Öb).* Moğolca "yığın" demektir. Terimin Kazakça'daki söylenişi olan "Oba" biçimi ise Türkçe *Ob/Öb* kökü ile olan bağlantıyı açıkça göstermektedir. Bu bağlamda *Öbek* kelimesi ile aynı kökten gelir ve benzer bir anlam taşır. Türkçe'de *Oba* sözcüğü çadırlardan oluşan bir kümeyi ve göçebelerin konakladığı yerleşim alanını ifâde eder. Örneğin: *Türkmen Obası.*

OYMAK İYESİ: *Oymağın Koruyucu Ruhu.* [TKA**: Oymaq İyäsi**]

Eşdeğer: OYMAG İYESİ

Moğolca: AYMAG EZEN

Her oymağın (aşîretin) kendi koruyucu ruhu vardır. Eski Türklerde aile ve sülale gibi alt birimlerin üzerinde, toplumsal örgütlenmenin ilk aşaması oymaklardır. Dil, kültür ve akrabalık bakımından türdeşlik gösteren, yapısındaki aileler arasında din, kan, evlilik, soy bağı bulunan topluluklardır. Oymaklar bir araya gelerek boyları oluşturur. Pek çok boyun veyâ oymağın kurucusu olan ve kendi adını taşıyan bir atası bulunur. Bu ata genellikle o oymağın (ve zamanla boyun, hattâ ulusun) koruyucusu olarak kabul görür. Örneğin:

1. **Kazak Han:** Kazakların Atası olarak kabul edilir.
2. **Kıpçak (Kıfçak) Han:** Kıpçak boyunun atasıdır. Bir ağacın kovuğunda doğmuştur.
3. **Kırgız Han:** Kırgız ulusunun kurucucusudur. Yenisey Irmağı'nın kaynağında oturur.
4. **Abakan Han**: Hakasların ve Abakan boyunun koruyucusudur.
5. **Merde Han:** Altay Türklerinin atası ve koruyucusu olduğuna inanılır.
6. **Tileg (Dilek) Han:** Teleğüt Türklerinin ilk atası olarak kabul edilir.
7. **Türügeş (Türkeş, Dürkeş) Han:** Türkeş boyunun kurucusudur. Soyundan on boy türemiştir.
8. **İlemen Han:** İlemen boyunun atasıdır. İl sâhibi, il alan demektir.
9. **Kuzar (Kozar, Hazar) Han:** Hazar boyunun kurucusu ve Azerilerin atasıdır.
10. **Mugal (Moğol, Mungal) Han:** Moğolların atası olarak bilinir. Sıkıntı verici bir bölgede yaşar.
11. **Tatar Han:** Tatar boyları onun soyundan türemiştir.
12. **Saklab Han:** Saklap boyunun atasıdır. Saklamak ve sakınmak anlamları içerir.

Anlam: *(Oy/Uy).* Genişlik ve çokluk bildiren *Oy* kökünden türemiştir. Moğolca *Aymag*, Mançu dilinde *Ayman* olarak geçer. Moğolca *Oyoh* bağlamak anlamı taşır. Türk dilleri içerisinde *Oyu, Oyuv, Uyıv* sözcükleri hep aşîret, kabîle, klan benzeri mânâlar taşır. *Uymak, Uyum* gibi sözcüklerle kökensel olarak bağlantılıdır. *Uy/Üy* kelimesi ev mânâsı taşır. *Oy* (Osmanlıca "Rey") kelimesi Türkçe'de belirli bir yönde görüş bildirmeyi, örneğin seçimlerde oy kullanmayı ifâde eder.

OYOR: *Ced Tanrısı.* [TKA: **Oyor**]
Eşdeğer: OZOR
Ata Ruhlarının önderidir. Ozor ruhları ile bağlantılıdır.
Anlam: *(Oy/Oz).* Önde gitmek, görüş bildirmek anlamı vardır. *Oy* kelimesi bu kökten türemiştir. Moğolca *Oyır* sözcüğü yakınlık ifâde eder.

OYRAT HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Oyrat Xan**]
Oyrat/Kalmuk boylarının atası olarak kabul edilir. Burhanizm içerisinde uyarıcı ve kurtarıcı bir kişilik olarak görülür. **Ak Burhan** olarak adlandırılan ruhun görünmesi efsânevî kurtarıcı Oyrat Han'ın geri döneceğinin habercisi olarak değerlendirilmiştir. 17. yüzyılda gerçekten yaşamış olduğu hakkında işâretler bulduklarını iddia eden târihçiler vardır. Fakat bu kesinlik kazanmış değildir. Başka bir olasılık ise târihte gerçekten yaşamış olan Oyrat Han'ın adını söylencelerdeki bir kişiden almış olabileceğidir.
Anlam: *(Oy).* Dizginlenemez, ele avuca sığmaz demektir. Bu bağlamda *Hoyrat* kelimesiyle de ilişkilidir.

Açıklama: Târihte Batı Moğolları ile Altay Türkleri kendileri için *Oyrat* isimini ortak olarak kullanmışlardır. Altaylar aralarında bir ayrım yapabilmek için Moğollara *Kara Oyrat* ve kendilerine de *Ak Oyrat* demişlerdir. Târihten ilham alan bazı Altaylı önderler 1918 yılında yeni bir "Oyrat Cumhûriyeti" kurmak amacıyla "Karakorum Yerel Komitesi" *(*Rusça; *Karakorumkaia Okruzhnaia Uprava)* adlı bir teşkilat oluşturmuşlardır. Tasarlanan bu Oyrat Cumhûriyeti'nin sınırları Altaylarla birlikte diğer Türk toplulukların bazılarının (Tuva ve Hakas) topraklarını kapsamaktaydı. Bu girişimlere de 1921 yılında Bolşevikler engel olmuşlardır.

OZAN: *Halk Şâiri.* [TKA: **Ozan**]
Eşdeğer: OZGAN
Doğaçlama saz çalıp türkü söyleme yetenekleri vardır. Genellikle bu yetenek Tanrısal bir güç tarafından kendilerine bahşedilmiştir. Çoğu zaman bir rüyâda üç bâde içerler ve uyandıklarında bu yeteneklerini kazanmış olurlar. Köken olarak Şamanizm'den izler taşıyan Âşıklık geleneğin koruyucusu ve aktarıcısıdırlar. "Âşık" olarak anılan bu kişiler bâzen halk öykülerinin öznesi olarak da yer alırlar. Efsânevî motiflerle donatılmış olan Âşık Garip (Gerib/Kerib); Anadolu, Azeri, Gürcü, Ermeni ve hattâ Kafkas kültürlerinin tamamında ortak bir kişilik olarak tanınır.
Anlam: *(Uy/Oy/Oz/Uz).* Önde olan demektir. Çünkü saygı duyulduğu için hep önde otururlar. *Ozmak* (önde gitmek, şarkı söylemek) fiilinden gelir. Uzmanlık bildiren *Uz* sözcüğüyle de ilgilidir. *Ozon* ise yaşlı veyâ bilge anlamına gelir. Sümerce'de "Uzu" gelecekten haber veren kişi anlamına gelir. Asya Türk dillerinde ata ruhlarına da *Ozor* adı verilir. *Uzğa* ise "kendiliğinden"mânâsı içerir.

OZOR: *Ata Ruhu.* [TKA: **Ozor**]
Ataların ruhlarını ifâde eder. İnsanlara yardım edebildiklerine inanılır. Moğol kültüründeki ced tanrısı Oyor Han ile bağlantılıdır.
Anlam: *(Oy/Oz).* Kelime kökü *Ozmak* (önde gitmek) fiilini içerir. *Ozan* sözcüğüyle aynı kökten gelir.

-Ö-

ÖCÜ: *Hayali Varlık.* [TKA: **Öcü**]
Küçük çocukları korkutmak için kullanılan hayali bir varlıktır.
Anlam: *(Oc/Öc/Öç/Ös).* Aynı kökten gelen *Ocumak/Ocunmak/Ocutmak* sözcükleri korkmak ve korkutmak mânâlarını içerir. *Öç* (intikam) sözcüğü ile de alâkalıdır.

ÖDÜGET HAN: *Akarsu Tanrısı.* [TKA: **Ödüget Xan**]
Akarsulardan sorumludur. Su kenarlarında yaşamakta ve gezmektedir.
Anlam: *(Öt/Öd/Öz).* Kelime kökünün içerisinde ses çıkarmak, ilerlemek, geçmek anlamları bulunur. *Ötmek* sözcüğü bu kökten gelir. *Öz* ise Anadolu'da dere, çay demektir. *Ötümek/Ötüğmek* ise rica etmek, yalvarmak gibi anlamlara gelir. *Öt* sözcüğü eski Türkçe'de zaman mânâsı taşır.

ÖĞEN İYESİ: *Avlunun Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Öwen İyäsi**]
Eşdeğer: ÖVEN İYESİ, ÜVEN İYESİ
Evcil hayvanları sever. Örneğin atların kuyruğunu örmekten çok hoşlanır.

ÖĞÜZ İYESİ: *Akarsu Ruhu.* [TKA: **Öğüz İyäsi**]
Eşdeğer: 1. ÖZ İYESİ 2. ÖZEN İYESİ
Akarsuyun koruyucu ruhudur. Her akarsuyun kendi İye'si vardır. Yaşlı bir kadın kılığındadır, dağınık saçları vardır. Çaylarda, derelerde, su kenarlarında yaşar. Köprüden geçerken suya bakanlara kızar ve başını döndürür. O kişi de suya düşer ve bâzen de boğulur. İnsanları ayaklarından tutup suya çekebilir. Bâzen çok sığ olan bir yerde bile insanlar onlarca kulaç derinliğe batabilirler, buna Akarsu Ruhu'nun sebep olduğu söylenir. Suyun kirletilmesi onu çok üzer ve pis şeyler dökenlerin başına belalar getirir. İnsanın doğayla bütünleşik ve saygılı bir yaşam sürmesi esası burada bir kez daha ortaya çıkar. Bâzen de kuraklığa ve hastalığa neden olduğuna inanılır. Akarsudan ilk defâ su almaya giden bir gelin kendisine *Saçı* (sunu/sungu) olarak çeşitli yiyecekler, süt, ekmek veyâ tahıl verir, hattâ bozuk para atılabilir. Arasıra onun sudaki canlıları beslemesi için peynir, çökelek, ekmek dökülebilir (veya balıkları beslemenin onu memnun ettiği düşünülür). 1950'li yıllarda bile Anadolu'nun değişik yerlerinde balıkların yavrulama mevsiminde köylerin içinden geçen akarsulara peynir ve çökelek döküldüğü bilinmektedir. Burada Öğüz İyesi'ni memnun etme amacı unutulmuş olsa bile, suya yiyecek dökme gelenek olarak belirli bir süre sürdürülmüş sonra da bütünüyle kaybolmuştur.
Anlam: *(Öğ/Ög) ve (Öz/Ös).* Akarsu demektir. *Öz* sözcüğü aynı zamanda bir varlığın temel unsuru, bir şeyin aslı demektir ki, su tüm canlı organizmalardaki temel unsurlardan belki de en önemlisidir. Bu bağlamda "Öğ" (düşünce) ve "Ög/Ök"(ana) mânâları da gözden kaçırılmamalıdır. Moğolca'da *Üyer*, Tunguzca'da *Üge/Üve* kelimeleri akarsu anlamına gelir. *Özemek* fiili Anadolu'da bir şeyi seyreltmek, sulandırmak mânâlarında kullanılır. *Öğe/Öge* kelimesi ise unsur, element, kısım, parça gibi mânâlar taşır. *Ökünmek/Öykünmek* fiili taklit etmek demektir ve suyun sesinin yinelenmesini çağrıştırır.

ÖKSÖKE: *Çiftbaşlı Kartal.* [TKA: **Öksöke**]
Eşdeğer: ÖKSÖKÖ
Efsânevî çiftbaşlı kartaldır. Sağ kanadı ile Güneş'i, sol kanadı ile Ay'ı kaplar. Yaşam Ağacı'nın tepesinde yaşar ve onun etrafında döner. Bakır tırnaklıdır, altın (renkli) kanatları vardır. Pençeleriyle Ay ve Güneş'i tutar. Tanrı Ülgen'in sembolüdür ve onun güçlü bir bekçisidir. Orta-Asya Şamanizm'deki inanca göre Yer ve Gök arasındaki çelik kapıyı (geçidi) bu kuş tutar yâni Göğün kapısını bekler. Gökten yıldırımlar indirir. İki kartal Yer ve Göğün tam ortasında evrenin dönüşüne uyarak birbirlerinin etrafında dönmeye başlamışlar ve sonra da birbirleriyle kaynaşıp tek varlık olmuşlardır. Bu bağlamda gece ve gündüzü, ak ve karayı, aydınlık ve karanlığı (yaruk ve karuk), evrendeki çiftli zıtlığı simgeler. Ölümsüzlük suyunu içtiği söylenir. Kılıç kabzalarında bâzen çift başlı kartal figürüne rastlanır. *Çiftbaşlı Kartal,* Türk kültüründe efsânevî bir figür olduğu kadar hânedan arması ve hükümranlık sembolü olarak da kullanılmıştır. Çok daha eski çağlarda Sümerler ve Hititlerde görülür. Asıl kökeni Sümerlerdir ve tespit edilebilen en eski çiftbaşlı kartal motiflerinden birisi Lagaş kentinin simgesidir. Kartal ululuk ve yücelik simgesidir. Türklerin kılıç kabzalarında, çift başlı kartal figürüne sıklıkla rastlanır. Ayrıca nazarlıkların ve sikkelerin (metal paraların) üzerinde işlenir. Selçuklu yapılarındaki çiftbaşlı kartallar surlarda, cami ve medreselerde, saraylarda devletin hâkimiyet sembolü ve kötü güçlerden koruyacağı düşüncesiyle taşlara oyulmuştur. Çift kartal motifi, Bizans'lılar tarafından da zaman zaman kullanılmıştır. Bazı ülkelerin bayraklarında da, çift başlı kartal bulunur. Örneğin Türklerle kısmen ortak bir geçmişleri bulunan Arnavutluk bayrağında çiftbaşlı kartal resmi vardır. Günümüzde Türk Polis Teşkilatının armasında da yer alır.
Anlam: "Ök" (Ana, Yaratıcı) ve "Sökö" (Kemik, Soy) sözcüklerinin bileşik hâlidir. Türkçe'de Ök/Ög kelimeleri de anne demektir. Eski Türkçe *Sük/Sök* sözcükleri ise kemik mânâsı taşır ve soyu simgeler ayrıca *Sökmek* fiili ile de alâkalıdır. Moğolca *Ögsöh* sözcüğü bir yere tırmanmak ve yükseğe çıkmak mânâsı taşır. Moğolca *Ügül*, Mançuca *Üg* sözcükleri anlatmayı ifâde eder.

ÖLÜM: *Vefat.* [TKA: **Ölüm**]
Eşdeğer: ÜLİM
Herhangi bir varlıkta canlılığın sona ermesi demektir. Ruhun, bulunduğu bedeni dönmemek üzere terketmesi şeklinde açıklanır. Ölüm bilinmezlik ve gizemdir. Öteki dünyâ insan zihnini dâima meşgul eden soru işâretleri içerir. Türklerde ruhun insan bedenini uyku hâlindeyken yada hastayken de terkettiği düşünülürdü. Bu nedenle de uykuya "Küçük Ölüm" denirdi. Eski Türkler ölümün bir son olmadığına, ölümden sonra yaşama (âhirete) inanırlardı. Türklerde ölümle ilgili pek çok gelenek vardır. Örneğin ölünün kıyâfetleri topluma açık bir yere yığılır ve yoksullar bunlardan istediğini alır. Bu kıyâfet yığınına "Soyha" adı verilir. Ölünün kırkının çıkması dualarla ve helva yapılarak gerçekleştirilir. Bu anlayışın temelinde ruhun yaşadığı evi kırk gün sonra terkettiği inancı vardır. Ölümden kurtulma (ölümsüzlük) ise dâima bir arayışı içerir fakat asla bulunamaz. Sümerlere göre Gılgamış ölümsüzlüğün sırrına erişmek için yolculuğa çıkar ve denizin dibinde sonsuz yaşamı bahşedecek otu bulur, fakat bir deniz yılanı onu çalar. Bu motif farklı biçimlerde de görünür masallarda. Korkut Ata'nın ölümden kaçtığı söylenir. Kendi ölümünü uykuda haber almıştır. Bunun üzerine ölümden kaçarak Dünyâ'nın dört bir yanını dolaşır ancak yine de nihâyetinde bunun mümkün olmadığını anlar. Hz. Mûsa'nın ruhunu almak için gelen Ölüm Meleği'ne (Azrâil'e) tokat vurarak onun bir gözünü çıkardığı rivâyet edilir. Eski halk inanışında ise sonbahar doğanın ölümü demektir. Bunun sonucu olarak ölen doğanın her bahar yeniden dirildiği düşünülür.
Anlam: *(Öl/Ül).* Kelime kökü cansızlık, canlılığın bitmesi anlamı içerir. Ayrıca kökte paylaşmak ve bölüşmek anlamları da bulunur ve kişinin canını vermesi anlayışı ile alakalıdır.

ÖREK: *Hayâlet.* [TKA: **Örek**]

Tatar kültüründe hayâlet mânâsını karşılar. İnsanların öldürüldüğü yada insan kanının akıtıldığı yerlerde ortaya çıktığı söylenir. Genellikle, öldürülen insanların mezarı üstünde ona rastlanır. Uzun boylu ve zayıf olup, kefenini çıkarmadan sâdece yüzünü açar. *Örek* insanlara zarar vermez, ancak onun ızdırap içende gezdiği görülür yada acıklı seslerle inlediği işitilir. Bu açıdan hortlaktan farklıdır, çünkü hortlak insanlara zarar verebilir. Öldürülmüş insanların ruhu huzur bulamaz ve bu nedenle katilin kapısını çalar yada penceresini tıklatır. Katil bu yüzden aklını yitirebilir. Bu figür, insan öldürmenin eninde sonunda cezâsız kalmayacağını anlatmaktadır.

Anlam: *(Ör/Ür).* Başıboşluk anlamı vardır. Başıboş gezen hayvan sürülerine de "Örek" denir. Yün eğirme aracına da *Öreke* denir ki, sivriliği ile alâkalı olabilir. *Üremek* (çoğalmak) fiili ile de alâkalıdır, yeniden ortaya çıkmak anlamı verir. Öz/Ör/Yör kelimesi aynı zamanda bir kök olarak da ruh ile alakalıdır. "Yör" hayâlet demektir. *Öyrek* ise bazı dillerde ördek anlamına gelir ve bu hayvanların ruh ile ilişkilendirilmesinin en güzel örneklerinden biridir.

ÖREN İYESİ: *Harâbe Ruhu.* [TKA: **Ören İyäsi**]

Eşdeğer: ÜREN İYESİ

Harâbenin koruyucu ruhu. Örenler (eski yapı veyâ kent kalıntıları, virâneler) uygarlığın bozulma sınırları olarak görülür. Buralar korkulan yerlerdir ve ölümle iç içedir. Sabaha kadar kaynağı bilinmeyen ışıklar yanar ve müzik sesleri gelir. Cin, Peri, Mekir, Hortlak, Meçkey gibi adlarla anılan varlıkların geceleri değirmenlerde, hamamlarda, terkedilmiş yapılarda, örenlerde, mezarlıklarda ve hanlarda dolaştıklarına, horoz sesi yada sabah ezanı duyulur duyulmaz dağılıp kaybolduklarına inanılır. Issız yerleri anlatmak için kullanılan *"İn-cin top oynuyor"* deyimi bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Bunun dışında özellikle örenlerde ve mezarlarda gömü (define) bulunduğu inancı halk arasında zaman zaman rastlanan bir durumdur. Hattâ bu tür yerlere kimsenin girmeye cesâret edemeyeceği düşüncesi ile altın veyâ hazînelerin bir çömlek içinde harâbelere veyâ virânelere gömülmesi geçmiş dönemlerde zaman zaman karşılaşılan bir alışkanlıktır. Türk halk inancında "Issız" sözcüğü "Is"sı (İye'si, yâni koruyucu ruhu olmayan) yerleri ifâde etmekte kullanılır ki, bu tür yerlerin koruyucu ruhu olmadığı için artık tamamen kötü varlıkların eline geçtiğine inanılır. İşte örenlerin (harâbe ve virânelerin) en tehlikeli olanları da bunlardır. Örenler veyâ terkedilmiş evler zaman zaman başka âlemlere açılan kapılar olarak algılanır. Çünkü burada artık insan varlığını temsil eden mîmârî yapı eylemsizliğe terkedilmiş, kısmen veyâ tamamen yıkılmış, çökmüş ve bir zamanlar insanın orada bulunduğunu gösteren eşyâlar dağılmış, dökülmüş, kırılmıştır. Böylece orada uygarlık etkisini yitirmeye başlamıştır.

Anlam: *(Öz/Ör/Yör)* kökü üzerinden ruhların gezindiği yer mânâsı içerir. Kökte başıboşluk anlamı vardır. Örneğin başıboş gezen hayvan sürülerine "Örek" denilmektedir ve aynı kökten gelir.

ÖRGÜL: *Hayırduâ.* [TKA: **Örgül**]

Eşdeğer: ERGÜL

Moğolca: ÖRGÖL

Bir insan için iyi temennîlerde bulunma ve bu amaçla Tanrı'ya yakarma. İyi dilekte bulunma mânâsı da taşır. Eski Türk anlayışına göre söz pek çok şeyi değiştirmeye yetebilecek, etkileyici güce sâhiptir.

Anlam: *(Ör) ve (Er).* Moğolca kökenlidir. *Örmek* (bağlamak) fiili ile alâkalıdır. Moğol dilinde *Örgö/Ergü/Ürgü/Ürge* sözcüğü yükselmek, yukarı çıkmak mânâsı taşır. *Örgül/Örgür* veyâ *Yergül/Yergür* kelimeleri ise kurban mânâsı taşır. *Ermek ve Erişmek* fiilleri ile de bağlantılıdır. *Ergi* kelimesi nîmet mânâsı taşır.

ÖRÜZMEK: *Söylecesel Hâkan.* [TKA: **Örüzmek**]

Eşdeğer: ORAZMAK, URIZMAG, VURZAMAK, VURZAMAG, VÜRZEMEK, VERİZMEG

Efsânevî Nart halkının lideridir. Karaçay-Balkarlar ve onlarla birlikte yaşayan, kültürleri iç içe geçmiş olan Kafkas toplumlarının ortak birikimi durumundaki Nart destanlarında adı sıklıkla geçer. Karısı Satanay (Setenay) Hanım'dır. Örüzmek'in yeryüzüne düşen bir meteor parçasından doğduğu ve kurt sütü içerek büyüdüğü anlatılır. İlerleyen yıllarda Tepegöz'le karşılaşır ve onu öldürür. *Kolan* adında alaca renkli bir atı vardır. Bu isim Türkçe "Kulan" (yaban atı) kelimesi ile örtüşmektedir.

Anlam: *(Ör/Ür/Ur).* Türkçe'deki *Örüşmek* fiili kavga etmek demektir. Ayrıca *"*Uruz Beg" adına benzemektedir. İsmin değişik söyleyişleri *Vurmak/Urmak ve Vuruşmak/Uruşmak* fiillerini de çağrıştırır. "Örüz/Örüs" (ırmak, akarsu) ve "Meg/Beg/Bek" (bey, prens) kelimelerinin birleşmesinden oluştuğu düşünülmektedir, bu takdirde anlam "Irmağın Beyi" demektir.

Açıklama: Örüzmek'in yaşadığı olaylar Dede Korkut Öyküleri içerisinde adı geçen Basat Han'ın yaşadığı serüvenlerle bâzen birebir örtüşür. Örneğin Basat gibi Örümek'in de Tepegöz'ü öldürdüğü anlatılır. Türk destanlarındaki "Uruz Beg" ise Basat'ın babasıdır.

ÖS: *Can.* [TKA: **Ös**]

Eşdeğer: 1. ÖZ 2. ÖZÜT, ÜZÜT

Türkçenin farklı şîvelerinde genel olarak iki anlamda kullanılır:

1. Bir varlığın yaşam gücü, can. Kişinin hayatta oluşunun göstergesi. Ruh kavramıyla yakından bağlantılıdır. Türk kültüründe genellikle kuş, yılan veyâ balık olarak temsil edilir. "Öz Kuşu" (Can Kuşu) deyimi bu inanışın sonucudur. Dört kanatlı Bürküt kuşu ordular savaşırken üzerlerinde dolaşır, çünkü bu kuş bütün bir ordunun ruhudur. Eski kayıtlardra Özütleri öldükten sonra toplanacakları yere götüren iki ırmaktan bahsedilir. Ölüm sonrası kasırgaya dönerek daha önce yaşadıkları yerleri ziyâret edebileceklerine de inanılır. Eski Türk inancında kötü olan insan ruhlarının Erlik Han'ın hizmetine girdiği düşünülürdü. "Öz Yerine Öz" anlayışı ise bir kişinin başka birisinin yerine ölmeyi kabul etmesidir ve en yetkin örneği Deli Dumrul öyküsünde yer alır. *Üzüt Aşı* sözcüğü de ölünün arkasından verilen yemek olan "Ölü Aşı" anlamında kullanılır.

2. Bir şeyin temel içeriği, esası. Bir varlığın aslını oluşturan en önemli kısmı; içinde, merkezinde yer alan unsuru.

Anlam: *(Ös/Öz/Üz).* Bir varlığın içeriği, temel niteliğidir. Gerçeklik anlamı da bulunur. *Ösmek* fiili, yükselmek, yukarı çıkmak anlamına gelir. Azerice'de *Öz* sözcüğü "kendi/kendisi" anlamına gelir. Anadolu halk dilinde ise *Öz* tâbiri akarsu mânâsında kullanılır ve tıpkı can (veyâ ruh) gibi suyunda akışkan olması anlayışı ile ilgilidir. *Özek (*Tatarca *Üzek)* sözcüğü merkez, bir şeyin tam ortası anlamına gelir. *Özdek* ise Türk Dil Kurumu tarafından madde, cisim kavramları karşılığında önerilmiştir. Ayrıca konsantre edilmiş, yoğunlaştırılmış veyâ damıtılmış maddeler için de Öz tâbiri kullanılır. Örneğin: *Nar Özü, Harnup Özü…*

ÖT HAN: *Zaman Tanrısı.* [TKA: **Öt Xan**]

Eşdeğer: ÖĞÖT HAN

Zamanın geçişinden sorumludur. Zamanın akışını bâzen hızlandırır, bâzen yavaşlatır. Gündüz ve gece, Türk inancında ak ve kara iki ip yumağıdır. Öt Han'ın bu yumakların sarılmasından sorumlu yardımcıları vardır. Yumaklar hızlı sarılırsa zaman hızlı geçer, yavaş sarılırsa, zaman da yavaşlar. Orhun Anıtlarında şu muhteşem ifâde yer almaktadır:

"Öd Tengri aysar, kişi oglı kop ölgeli törimiş." (Kültigin Yazıtı.)

Bu cümle iki farklı biçimde günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir. Birinci görüşe göre; *“Zaman Tanrısı öyle buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış,”* anlamına gelmektedir. Muharrem Ergin ise *“Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölümlü yaratılmış,”* şeklinde çevirmektedir. Zamanın geçişi insanoğlunun dâima ilgisini çekmiş hattâ onu ölüme doğru götüren bu kavram korkutucu olmuştur. İnsan anlayışında zaman her zaman akışkan olarak algılanmıştır. Bu nedenle de akan bir ırmağa benzetilmiştir. Günümüzde bilimsel olarak da evrenin dördüncü boyutu olduğu bilimsel bir sav olarak öne sürülen zaman ve bağlantılı olarak uzay-zaman eğrilerinin esneyebildiği, hattâ bükülebildiği çeşitli teorilerle kanıtlanmaya çalışılmaktadır. ***Not:* Od Ata ile karıştırılmamalıdır.**

Anlam: *(Öt/Öd).* “Öt” sözcüğü eski Türkçe’de zaman demektir*. Ödemek, Ödünç* kelimeleri bu kökle ilgilidir. Moğolca *Ötlöh* (eski Moğolca’da ise *Ötel*) sözcüğü yaşlanmak, *Öte* ise yaşlı adam demektir ve bu kelimeler zamanın geçişiyle alâkalıdır. Türkçe’de *Ötçek/Ödçek* sözcüğü de saat (zaman ölçme aracı) demektir. *Öz* kelimesi ile uzak anlam bağlantısı yine zamanın aslında maddenin özü olarak algılandığını göstermektedir. Moğolca’daki *Udaga* fiili zamanın geçişini ifâde eder.

ÖTÜĞ: *Duâ.* [TKA**: Ötüğ**]

Yakarma. Tanrı’ya yalvarma. En yalın olarak, bir şeyin gerçekleşmesini veyâ kötü durumlardan korunmayı Tanrı’dan istemek olarak tanımlanabilir. Kuman Türkçesiyle Macarya’ya kadar ulaşmış olan ve Göktanrı’ya yakarış içeren bir kam Ötüğ’ü şöyledir:

Bizim atamız kimsing kökte	*(Bizim atamız kimdir gökte)*
Sentlensing sening adıng	*(Yücelsin senin adın)*
Düşsün senin könglügüng	*(Hoş olsun senin gönlün)*
Neçik kim cerde alay kökte	*(Nice hem yerde tüm gökte)*
Bizing ekmeğimizni ber	*(Bize ekmeğimizi ver)*
Bizge büt bütün künde	*(Bize bütün günlerde)*
İlet bizing minimizni	*(İlet bizim benliğimizi)*
Neçik kim biz iyermiz	*(Nice biz boyun eğeriz)*
Bizge ötrü kelgenge	*(Bize emir geldiğinde)*
İlitme bizi ol camanga	*(İletme bizi hiç kötülüğe)*
Kutkar bizi ol camannan	*(Kurtar bizi her kötülükten)*

ÖTÜKEN: *Kutsal Başkent.* [TKA**: Ötüken**]

Eşdeğer: ÖTÜGEN, ÜTÜGEN, ETÜGEN

Ötügen Türklerin ilk var olduğu ve oradan Dünyâ’ya dağıldığı yerin adı olarak kabul edilmektedir. Orhun Irmağı kaynaklarını bu bölgeden alır. İnanca göre bütün büyük Türk devletlerinin başkenti burada kurulmalıdır. Göktürk Devleti’nin de başkenti yine bu yörededir. Gerçekten de pek çok Türk ve Moğol Devleti biraz genişledikten sonra başkentlerini bu bölgeye taşımışlardır. Kavram aynı zamanda “Etügen” adlı toprak tanrıçası ile de doğrudan bağlantılıdır. Ötüken Dağı’nın “Nama” (Namı) adında bir koruyucu ruhu vardır. Ve bu ruh yine çok büyük olasılıkla Nuh Peygamber’i temsil etmektedir. (Veya daha sonradan onunla özdeşleştirilmiştir.) Nuh’un Gemisi’nin sular çekildikten sonra karaya oturduğu yer ve Ötüken Dağı arasında bir bağlantı kurulmuş olabilir.

Anlam: *(Öt/Öd/Üd/Üt/Ut/Ud) ve (Ed/Et).* Bu kökten gelen *Ötümek* (duâ etmek) ve *Utağan* (döl yatağı) anlamlarını içerir. *Etmek* (yapmak) fiili ile de bağlantılıdır. *Öt* sözcüğü eski Türkçe’de zaman mânâsı taşır. Moğolca *Udaga* fiili zamanın geçişini ifâde eder. *Ötög* sözcüğü ise Moğolca’da ayı demektir ve yuvası toprağın içinde olup aynı zamanda kutlu sayılan bir hayvandır. *Utmak/Ütmek* fiili kazanmak mânâsı taşır. *Ütken* kelimesi Tatarca’da keskin mânâsına gelir.

ÖTÜMEK: *Duâ Etmek.* [TKA: **Ötümek**]
Eşdeğer: ÖTÜĞMEK, ÖTÜKMEK
Yakarmak, dilemek, istemek. Tanrı'ya yalvarmak.
Anlam: *(Öt/Öd)*. Âhenkli ses çıkarmak anlamı vardır. Zaman ve yakarma anlamları içerir. *Öz* kelimesi ile uzak anlam bağlantısı yine duânın (yani sözün) halk inancında aslında varlığın özü olarak algılandığını göstermektedir.

ÖZEN HAN: *Ruh Tanrısı.* [TKA: **Özen Xan**]
Eşdeğer: ÖSEN HAN
İnsanların ruhlarını alan tanrıdır.
Anlam: *(Ös/Öz)*. Türkçe'de *Öz/Ös* sözcükleri ruh, can anlamına gelir. *Ös* ise Moğolca'da intikam demektir (Türkçe *Öç*) ve ölümün yaşamdan intikam alması ile uzak bir anlamsal bağlantıyı çağrıştırır. *Özen* bazı lehçelerde ırmak demektir ve suyun ruh ile ilişkilendirilmesiyle alâkalıdır.

-P-

PAKTA: *Saban Tanrısı.* [TKA: **Pakta**]
21 Eylül'de bu bayramın aynı adlı koruyucu ruhu adına Saban Bayramı düzenlenir.

PAKTAGAN: *Saban Töreni.* [TKA: **Paktagan**]
Saban Bayramı. 22-23 Eylül Güz Gündenkliği'nde düzenlenen bir şenliktir. İnsanlara yemek dağıtılır. Azeri halk inancında Ay ve Güneş sevgilidirler. Onların sevgisi sonsuzdur, ama hiçbir zaman birbirlerine kavuşamazlar. Ancak gece ve gündüzün eşitlendiği bu günde birbirlerinin yüzlerini görebilirler. Buna rağmen kavuşamadan yine kaybederler. Azerbaycan köylerinde bu gecede çeşitli oyunlar oynarlar. Özellikle Şor Türklerinde ise bu törenin düzenli olarak kutlandığı bilinmektedir. Saban tanrısı Pakta Han ile ilgili olduğu kadar lütuf tanrısı Baktı Han'ın adıyla da alâkalıdır.

Açıklama: Koça/Kosagan, Saya/Sayagan, Payna/Paynagan, Pakta/Paktagan dörtlü bir tören silsilesidir.

PAPAY HAN: *Yıldırım Tanrısı.* [TKA: **Papay Xan**]
Asya'da pek çok kültürde yıldırım tanrısı olarak anılır. İskitlerdeki yedi tanrısal varlıktan birisi olan gök tanrısı "Papayos" ile bağlantılıdır. Karısının adı ise **Apay** *(bkz.)* olarak bilinir. **Baba (Babay)** kelimesi yücelik bildiren bir kavram olması bakımından Gök Ruhları ile ilgilidir. Kutlu ve/veyâ soyut varlıkların adlarında yer alan tamlayıcı bir sözcüktür. Örneğin; *Burkut Baba, Zengi Baba, Kamber Baba, Çiftçi Baba ve Rüzgâr Baba* gibi... Türbelerin adlarında da sıklıkla kullanılmıştır. Bu bağlamda eren/ermiş (evliyâ) mânâsı taşıdığı da görülür. Meselâ; *Karaltı Baba, Hazret Baba, Şeyh Baba, Diri Baba, Kırklar Baba, Atlı Baba* gibi… Moğolların en yüksek dereceli tanrılarından birisi olan Esege için aynı zamanda "Babay" (Ata) sıfatını kullanmaları bu anlayışın izlerini taşımaktadır. Babay sözcüğü Tatarca'da "yaşlı adam" demektir ve çocukları yatağın altından kaçıran bir figür olarak görülür.
Anlam: *(Pap/Pab/Bap/Bab).* İskit ve Sogd kökenli bir sözcüktür. Zenginlik ve kutsallık içerir. Eski Tunguz-Mançu dilinde bu kök çalışmak anlamı taşır ve şaman mânâsı ile bağlantılıdır. Türkçe'de yer alan *Baba* sözcüğünün Arapça'daki baba mânâsına gelen "Ebu" (veyâ aynı kökten gelen kelimeler) ile bağlantılı olma ihtimali iddia edildiğinin aksine çok düşüktür. Asıl kökeni İskitçe'de aramak gerekir. Sümerlerde *Bab* kelimesi baba mânâsı taşır. Hıristiyanlığın ruhani önderini tanımlamakta kullanılan "Papa" terimi de yine bu sözcükle ilişkilidir. Hıristiyanlıktan ve Rus kültüründen etkilenen bazı Türk boylarında ise **Babay** ve **Mamay** sözcükleri anne ve baba anlamında kullanılır.

Açıklama: Eski çağlarda yaşamış bir halk olan İskitlerin kökenleri ve dilleri tartışmalıdır. Sogd (Fars) ve Turan (Türk) kavimlerinin karışımından oluştuğu üzerinde araştırmacılar hemfikirdir. Yönetici sınıfın da Türklerden oluştuğu görüşü ağır basmaktadır. Soğdların/Soğdakların gitgide daha çok Türklerin arasında kalmaları ve Türkçe konuşmaya başlamaları ile Sogdca önemini kaybetmiş ve hattâ sonunda tamamen kaybolmuştur. Türkçe konuşan Soğdlar ise Türklere karışarak aralarında eriyip gitmişlerdir.

PAYNA: *Çam Tanrısı.* [TKA: **Payna**]

Çam ağacının koruyucu ruhudur. 21 Aralıkta bu koruyucu ruh adına düzenlenen törende kendisi için at kurban edilirdi. Avrupa dillerindeki "Pine" ("Çam Ağacı", İngilizce okunuşu: *Payn*) sözcüğünün kökeni de tıpkı çam ağacının Dünyâ'ya yayıldığı yer gibi Altaylardır. Bu durum Avrupa'daki Yılbaşı kutlamalarında Çam'ın bir sembol olarak kullanılışına da açıklık getirmektedir. Payna için düzenlenen kış töreni Yılbaşı kutlamalarının kökenini oluşturur. Yakut takviminde Payna adlı bir ay vardır.

PAYNAGAN: *Bağış Töreni.* [TKA: **Paynagan**]

Bağış Bayramı. Kış Gündönümü olan 21-22 Aralık'ta düzenlenir. Güneş'in ölüp ertesi gün yeniden doğduğuna inanılır, çünkü kışın en uzun gecesinden sonra gündüzler uzamaya başlar. Geçmişte bu bayramın koruyucu ruhuna *(Payana/Payna)* at kurban edilirdi. Bu ruhun her Altay boyunu kazâ ve belâdan koruduğuna inanılırdı. Paynagan bayramına özellikle yaşlılar katılırlar. Ayrıca genç erkek ve kızlar burada birbirlerini beğenip çiçek vererek gönüllerini almaya çalışırlar, böylece evlenecekleri kişiyi seçerler. "Payna Bayramı" adı da verilen bu törende boyun nüfusunun artması için duâ edilir çünkü inanca göre boy ne kadar çok fazla nüfusa sâhip olursa Payna da o kadar güçlü olur. Töreni yürüten (yöneten) şamanın doğaüstü yolculuğunda kullanacağı kılıcı yanında bulunur. Paynagan aynı zamanda Bayanay adlı tanrı ve "May Ana" adlı tanrıça ile de alâkalı görülür.

Anlam: *(May/Bay/Pay).* Varlık, zenginlik, ululuk, bilgelik, yönetmek anlamlarını içerir. *Baymak* fiili, büyümek ve gelişmek anlamına da gelir.

Açıklama: Koça/Kosagan, Saya/Sayagan, Payna/Paynagan, Pakta/Paktagan dörtlü bir tören silsilesidir.

PEG İYESİ: *Harâbe Ruhu.* [TKA: **Päg İyäsi**]

Harâbelerin koruyucu ruhları olduğuna inanılır. Harâbeler ölümle iç içe olarak görülen ve korkulan yerlerdir. Buralarda bilinmeyen ışıklar yanar ve müzik sesleri gelir.

PİTSEN: *Maymun Ruh.* [TKA: **Pisten**]

Eşdeğer: 1. PİSTEN, PİSTİN, MİSTEN, MISTAN 2. MATSIN, MİTSİN, MİTÇİN, PİTSEN 3. PİÇEN, MİÇİN

Moğolca: MESEN, MEÇEN

Çirkin yüzlü, kır saçlı bir kadına benzeyen maymun kılığındaki orman yaratığıdır. Kambur, uzun boylu, tüylü bu orman ruhu genelde boş av evlerinde yaşar. Ormana yalnız gelen insanları (genelde avcıları) bir uçuruma götürüp orada öldürür. Bu bağlamda ormanda yalnız gezilmemesi gerektiğini vurgular. Çocukları ailelerinden çalıp, eziyet ederek ıstırap içinde öldürür. Genç kıza dönüşür ve insanlarla ilişkiye girer. Anlatıldığına göre bir avcı, ormanda güzel bir genç kız bulur ve onunla evlenir. Çok geçmeden hızla zengin olurlar. Ancak avcı bir gün eve geldiğinde onu kertenkele yerken, uzun dişli bir canavar biçimiyle görür ve korkuyla bağırınca da eşi de serveti de kaybolur. Kırgız kültüründeki "Mıstan" ile de bağlantılıdır. *Mıstan Kempir* çirkin bir kocakarıyı veyâ bir dev anasını ifâde eder.

Anlam: *(Biç/Miç/Meç).* Eski Türkçe'de *Miçin/Meçin/Biçin/Piçin/Pisin/Pistin/Pitsen* kelimeleri ile Moğolca'da *Meç* sözcüğü maymun anlamına gelir.

POĞDARHA: *Ejderha.* [TKA: **Poğdarxa**]

"Boğmak/Poğmak" fiili ile ilgili görünmektedir. Ayrıca Poğdargamak fiili gururlanmak, kibirlenmek ve dolayısıyla büyüklük bildirir. Sözcüğün son iki hecesini oluşturan ikinci kısmında ise "Ejderha" kelimesi ile etkileşim ve hatta benzeşim bulunması çok büyük bir olasılıktır.

PORHAN: *Şaman.* [TKA: **Porxan**]
Eşdeğer: PORKAN, PURKAN
Ruhlar âlemiyle iletişime geçebilen kişi. İlkel din adamı. *Kara Çor, Sarı Çor, Ak Çor* gibi değişik türlerdeki cinlerle iletişime geçebilirler. Hattâ onların hanlarıyla (önderleriyle) konuşurlar. Ruhları göklerde gezebilir, yeraltına inebilir.
Anlam: *(Bur/Pur/Por).* Farsça *Peri* kelimesinden türeyen "Perihan" ile bağlantılı gösterilse de, aslında "Bur Han" veyâ "Bura Han / Pura Han" gibi Türkçe kökenli bir anlayıştan gelmektedir. Tunguz ve Mançu dillerinde *Borkan* sözcüğü renklilik ifâde eder ki, şamanların rengârenk giysilerini çağrıştırmaktadır. Abdülkadir İnan'a göre *Porhan* kavramı "Burhan" (şaman ruhu) sözcüğünün farklı bir söyleyiş biçimidir ve Fars kültürünün etkisiyle *Perihan* şekline dönüşmüştür.

Açıklama: Farsça *Ferişte / Perişte (Ferişteh, Fereşte, Pireşte)* sözcüğü Melek anlamında kullanılır. Tanrı'nın hizmetkârı olan varlıktır. Melek, peri, iyi ruh gibi anlamlara sâhiptir. "Pireşte" adlı varlık Çuvaşlara göre Tanrı'nın hizmetçisidir ve dolayısıyla yaklaşık olarak melek sözcüğünü karşılar. Sözcüğün diğer bir söyleniş biçimi olan *Perişte*, anlam ve köken olarak yine Farsça kökenli olan *Peri (Parı)* kavramı ile yakından bağlantılıdır.

PURA: *At Tanrısı.* [TKA: **Pura**]
Eşdeğer: 1. BURA 2. BUĞOR
Ruhsal atların (at ruhlarının) tanrısıdır. Ülgen Han'ın oğludur. Şamanların göğe çıkmak için kullandıkları atlara "Pura (Bura)" adı verilir. Bunlar genellikle kurt başlı olarak betimlenirler. Bu atları şamanlara Pura Han hediye eder. Pura Han ve emrindeki Puralar şamanı kötü ruhlardan korurlar. Pura kavramı sonraları İslam inancı içerisinde bahsi geçen "Burak" adlı binek ile özdeşleşmiştir.
Anlam: *(Bur/Pur).* Bu kök, at, geyik, deve gibi anlamlar içerir. Örneğin *Bura/Burçın* (geyik) sözcükleriyle kökteştir. *Buğra* (erkek deve) kelimesiyle de aynı kökten gelir. *Porhan* (şaman) sözcüğü ile de bağlantılıdır.

PUSAT: *Kutlu Silah.* [TKA: **Pusat**]
Eşdeğer: BUSAT
Türk-Altay halk kültüründe ve mitolojisinde silah anlamına gelir. Günümüzde *"At, Avrat, Silah"* olarak da söylenen *"At, Avrat, Pusat"* atasözünde silaha verilen önem vurgulanır. Başka bir anlayışa göre de Türk kültüründe erkeğin bıyığına, kadının saçına, atın kuyruğuna izinsiz dokunulmaz, bunların zorla kesilmesi büyük hakaret sayılır ve bu hakaret ancak pusatla (silahla yâni kan dökülerek) ortadan kaldırılır. Türklerde kutlu sayılan pusatlar ise Ok-Yay ve Kılıçtır.

-R-

ROM ANA: *Yaban Ruhu.* [TKA: **Rom Ana**]
Karadeniz bölgesinde vahşî hayvanları koruduğuna inanılan bir varlıktır (doğa ruhudur). Dağda kalmış, yolunu yitirmiş kişilere de yardım eder. Çevredeki Kafkas inanışlarıyla da bağlantılı ve yöresel kültürlerle (Laz, Ubıh vs.) bağlantılı görünmektedir.

ROMUS ve ROMULUS: *Kurt Atalar.* [TKA: **Romus vä Romulus**]
Eşdeğer: 1. REMUS ve REMULUS 2. REM ve ROM, REM ve ROMUL
İtalyan mitolojisine Etrüskler (Tuskiler) aracılığıyla geçmiş olan bir söylence. Türk efsânelerinde yer alan kurt tarafından mağarada beslenen çocuk figürü ile birebir aynıdır. Romus ve Romulus iki (veyâ ikiz) kardeştirler ve Roma şehrini kurmuşlardır. Bir ırmağa bırakılırlar ve dişi bir kurt onları sudan çıkararak bir mağarada emzirir. Daha sonra çiftçi bir aile tarafından bulunarak evlat edinilirler. Roma şehrini kurmak için de kurt tarafından emzirildikleri yeri seçerler. Bu yerin etrafını çevirirken tartışmaya başlar ve kavga ederler. Bu esnada Romulus kardeşi Romus'u öldürür. (Asya Türk söylencelerindeki "Baba Öldürme" motifi burada kardeş öldürme biçimine dönüşmüştür. Ayrıca kutsal kitaplardaki Hâbil ve Kâbil kıssası ile de benzeşmektedir.) Böylece kurduğu kent devletinin ilk hâkanı kendisi olur. Kardeşleri besleyen ve kara renkli olarak betimlenen kurt ise şehrin simgesi hâline dönüşür. Kara-Kurt (ve bâzen de onun tarafından emzirilen çocuklar) Roma ve hattâ daha genel olarak İtalya'daki sanat eserlerine konu olmuştur. Özellikle kurttan süt emen çocukların işlendiği heykellerin bir kısmı bugüne kadar ulaşmıştır ve târihi eser niteliği taşıyan mîmârî yapıların bünyesinde veyâ müzelerde sergilenmektedirler.

Açıklama: Etrüskler veyâ diğer adlarıyla Tirhene (Turhene)'ler eski çağlarda İtalya'ya Doğu'dan gelmiş olan bir halktır. Kendilerine "Rasna (Rasana)" derler. Kökenleri henüz tam olarak tespit edilememiştir fakat Kafkasya kökenli oldukları veyâ Anadolu üzerinden gelen bir kavim oldukları yönündeki iddialar öne sürülmektedir. Örneğin efsânelerinin Kafkas anlatıları ile benzerlikler göstermektedir, ölü gömme adetleri ise (ahşap odalar şeklindeki mezarlar) veyâ sanat eserlerindeki tarz Anadolu kavimlerini anımsatır. Ayrıca Türkler ile benzer bir kültürel yapıya sâhip oldukları anlaşılmaktadır. Meselâ toplumsal yaşam içerisinde kadının etkinliği bu benzerliklerden yalnızca birisidir. O dönemki Avrupa klanlarına göre ileri bir uygarlık düzeyindedirler ve bu anlamda Roma ve Avrupa toplumlarının uygarlıklarının gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Örneğin bugün kullanılan Latin kökenli Alfabelerin kökeni Turhene'lere dayanmaktadır. Bu alfabe Göktürk yazıtlarındakine benzemektedir. Dilleri, kültürleri ve özellikle de inançları zamanla içinde bulundukları Latin toplumlarından etkilenerek onlarla benzeşmeye başlamıştır. Örneğin Roma mitolojisindeki tanrılara saygı göstererek onları da kendi tanrıları arasında saymaya başlamışlardır. Etrüskler daha sonra İtalyan kavimleri içerisinde eriyip kaybolmuşlardır.

-S-

SABANTOY: *Güz Bayramı.* [TKA: **Sabantoy**]
Eşdeğer: SABANTUY
Güz Gündenkliği'nde (gündüzle gecenin eşitlendiği günde) yapılan bir bayramdır. Kazaklarda güzün son sıcak günlerinde Altı Alaş'ı (ulusu) ve temsilcilerini toplanır. Bu toplantıda bir şenlik tertip edilir ve yemek verilir. Şenlikte at yarışları yapılır ve güreş karşılaşmaları düzenlenir, ozanlar atışır. Yılın en çalışkan ve üretken çiftçilerine de hediyeler verilir.

SAÇILGA: *Kansız Kurban.* [TKA: **Saçılga**]
Eşdeğer: SAÇI, SAÇU, ŞAŞIG, SAÇIĞ
Moğolca: SAÇULI
Doğaya dökülerek verilen yiyecek ve içecek şeklindeki kurban. Farklı uygulama türleri de mevcuttur. Örneğin; *Tahılga/Takılga* (tahıl sunusu) veyâ *Yağaşga/Yağışka* yâni yakılarak sunulan yiyecekler gibi. Günümüzde de mesîre alanlarına pikniğe gidenlerin; *"Kurdun kuşun hakkıdır,"* diyerek doğaya yiyecek (özellikle ekmek) bıraktıklarına sıklıkla rastlanır. Özellikle ateşe "Saçı Verme" geleneği geçmişte oldukça yaygındır. Anadolu'da bugün bile mantıksal bir gerekçe bulmaya çalışılarak (bilimsel anlamda pek mümkün gözükmese bile) "mikropları kırılsın" denilerek mangalda yiyecek pişirenlerin ateşin üzerine tuz serptiğine tanık olunmaktadır. Ayrıca geçmişte belirli bir öneme sâhip olan *Sac* (pişirme aracı) ile de *Saçılga* uygulamasının yine alâkası bulunur. Kızgınlaşan sacın üzerine kullanmadan önce eski halk inancına göre tuz, un veyâ pişirilecek yiyeceklerden bir parça "Saçı" olarak atılır. Eski Türk geleneğinde bahar aylarında derelere ve göllere dökülen sütler, çökelekler, peynirler, ekmekler hem bir Saçı, hem de buralardaki canlılar için bir besin niteliği taşır.
Anlam: *(Sac/Saç).* Saçılan şeyler demektir. *Saçmak* fiilinden gelir. Gelinin başından dökülen hediyelere de Anadolu'da *Saçı* adı verilir. Tatarca'da *Çeçü* fiili hem saçmak hem de ekin ekmek demektir.

SAGAN HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Sagan Xan**]
Sağan Han'ın kırk kızı (bir rivâyet göre kızı ve onun otuz dokuz hizmetçisi) bir gölün kıyısına giderler ve burada sudan (suyun içinden çıkan bir ruhtan) hâmile kalırlar. Bunlardan Kırgız Ulusu (40 Kırgız boyu) türer. Anlatılan öykü Buyan Han efsânesine benzer.
Anlam: *(Sağ/Sag/Sak).* Dikkatli, uyanık, temkinli demektir. *Sağ, Sağlam, Sağlık* anlamlarıyla bağlantılıdır. *Sagun/Sağun/Sıgun* kelimesi hekim anlamına gelir. *Sak* sözcüğü dikkatli ve temkinli olmayı ifâde eder. *Sakınmak* fiili de benzer mânâlar ihtivâ eder. Ayrıca *Sıgın/Sığın* yâni geyik kelimesi ile de ilgilidir. Türklerde geyik dâima sudan çıkan bir varlık olarak algılanır ve burada baba üzerinden kızlar da geyik soyundan geldiği için su ruhları onları seçerler. Moğolca *Sagan/Sagağan* kelimesi ak (beyaz) rengi ifâde eder ve su ile olan alâkayı ortaya koymaya yeterlidir. Ayrıca târihteki ve günümüzdeki "Saka" Türklerinin adına dâir de bir çağrışım içermektedir.

SAGIZAK: *Başıboş Cin.* [TKA: **Sagızaq**]
Issız bahçelerde başıboş olarak dolaşır. Yalnız gezen çocuklara sataşır.

SAGU: *Ağıt.* [TKA: **Sagu**]
Eşdeğer: 1. SAĞU, SAGI 2. SIGIT, SIĞIT
Ölünün ardından duyulan acıları ifâde etmek için genellikle ezgili olarak okunan şiir. Çok uzun olanlarına da rastlanabilmektedir. Türk coğrafyasının pek çok yöresinde özellikle kadınlar tarafından doğaçlama ağıt okuma geleneği günümüzde de sürmektedir. Bunların bir kısmı daha sonradan kulaktan kulağa aktarılarak halk türkülerine de dönüşmektedir. İslâmiyet öncesi dönemlerde "Yuğ/Yoğ" (cenâze) törenlerinde kopuz eşliğinde söylendiği de bilinmektedir. Anadolu'da günümüzde dahi cenazelerde davul çalınan bazı köyler vardır. Türk târihinde en çok tanınan örneklerinden birisi "Alpar Tunga Sagusu"dur. Tatarca *Sağınu* fiili özlemek mânâsı taşır.

SAH: *Amin.* [TKA: **Sax**]
Eşdeğer: SAK, SAG
Eski Türkçe'de ve özellikle Yakutça'da duaların sonunda *"Tanrı kabul etsin,"* anlamında yinelenen bir sözcüktür. Bir görüşe göre Çok eskiden "Tanrı" kavramı karşılığında kullanılırken sonradan anlam kaymasına uğrayarak bu manayı içerir hâle gelmiştir. Başka bir açıklamaya göre ise duâ okunurken veyâ âyin esnasında ruhsal varlıkların bulunduğunu anımsatma amacıyla kişilere dikkatli olmaları uyarısını içerir.
Anlam: *(Sağ/Sag/Sah/Sak).* Dikkatlilik, tedbir mânâlarını ihtivâ eder. *Sağlamlık* ve *Sağlık* anlamları bulunur. Moğolca *Sahıh* sözcüğü korumak mânâsı taşır. Türkçe'deki *Saklamak* ve *Sakınmak* fiilleri ile aynı kökten gelir. *Sağ* (diri) ve *Sak* (temkinli) kelimeleri ile alâkalıdır. Moğollarda pek çok tanrıya sıfat olarak *Sagan (Sagağan) yâni* beyaz sözcüğünün verilmesi bu kavram ile bağlantılıdır. *Sağış Günü* (Hesap Günü) tâbiri de eski metinlerde "Kıyâmet" mânâsında kullanılır.

SAKLAP HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Saqlab Xan**]
Eşdeğer: SAKLAB HAN, SAHLAP HAN
Saklab boyunun atası ve bu boyun koruyucusu olarak bilinir. Oğuz Kağan Destanı'nda bu adın bizzat Oğuz Han tarafıdan verilişi şöyle anlatılır:

> *Kentini saklayarak, iyi korudun diye / Saklap adını verdim, sana ad olsun diye.*

Anlam: *(Sak/Sag).* Saklayan demektir. *Saklamak* ve *Sakınmak* fiilleri ile aynı kökten gelir. Tatarca *Saklav* fiili korumak mânâsına gelir.

SALDI: *Akşam Cini.* [TKA: **Saldı**]
Akşam vaktinde ortaya çıkıp evlerde dolanırlar. Türk halk inanışında Güneş batarken kötü güçlerin ortaya çıktığına inanılır.

SALHIN: *Rüzgar Tanrısı.* [TKA: **Salxın**]
Eşdeğer: 1. SALKIN, SALHI 2. HALHIN, HALHI
Rüzgarlara bir at gibi binip sürer. Moğollarda bu ismi taşıyan dört tanrı, dört büyük rüzgarı yönetirler. Bu bağlamda Dört Yön anlayışı ile de alakalı görünmektedir.
Anlam: (Sal). *Salhın/Halhın* kelimesi Moğolca ve lehçelerinde rüzgar demektir. *Salmak* fiili ile de alâkalı görünmektedir.

SAMANU: *Navruz Aşı.* [TKA: **Samanu**]

Eşdeğer: 1. SAMANAK 2. SUMALAK, SUMALYAK, SÜMÖLÖK 3. SÜMÖLÖT

Hem Türklerde hem de başka pek çok Orta-Asya ve Ortadoğu toplumunda Navruz Günü pişirilen bir çeşit muhallebi olup, bazı yörelerde helva şeklinde de yapılır. Azeri kültüründe "Semeni Helvası" olarak bilinir. Özbek, Kırgız, Kazak Fars, Tâcik ve Afgan geleneklerinde önemli bir yeri vardır. Pişirilmesine ve toplu olarak dağıtılmasına çocuklu bir kadın önderlik eder ve kadınlar kazan başında şarkı söyleyip dans ederler. Navruz gecesi bir kısmı suya bırakılır. Şifa veren bir Cennet yemeği olduğuna inanılır. Anlatıldığına göre geçmiş çağlarda yaşanan bir kıtlıkta, çocukları aç kalan anneler evlerinde kalan yiyecekleri alıp bir araya gelmişler. Toplanan yiyecekler ancak yarım kazan olunca su ile pişirmişler. O esnada dokuz çocuklu dul kadın gelmiş. Elinde verebilecek hiçbir yiyeceği olmadığı için kazana dokuz yuvarlak taş koymuş ve çocukların bu şekilde avutmuş. (Anlatılanların buraya kadar olan kısmı Hz. Ömer'in tanık olduğu dul bir kadının durumu ile ilgili rivâyetten esinlenmiş görünmektedir.) Kazan, tan yeri ağarıncaya kadar kaynamış. Ateşten indirip dağıtmaya başlamışlar yemek bir türlü bitmemiş, herkes bir ay boyunca bu yemeği yemiş ve açlıktan ölmekten kurtulmuşlar. Yapılan dualar kabul edilmiş ve bol ürünlü bir yıl gelmiş. O günden beri de kutlu bir yemek olarak görülmüştür. Asya'da pek çok yörede bu yemek için gerekli malzemelerin sağlanmasına ve şenlik hazırlıklarına 15 gün önceden başlanır. Bunun için işi iyi bilen, tecrübeli kadınlardan birisi görevlendirilir ve kendisine yardımcılar verilir. Buğdayların ekimi, çimlendirilmesi ve alınması hep duayla olur. Ekim karanlık ve hafif sıcak bir odada yapılır, üzerine bez serilmiş bir tahtaya buğdaylar yayılır. Suladıktan sonra, üzerini bir bezle örter. Sabahları ve akşamları sulayarak çimlenmesini sağlar. Zamanı gelince duâ edilerek bez açılır ve çimlenen kısım alınır. Navruz'dan bir gün önce içlerindeki sütlü özler bazı işlemlerle çıkarılır ve biriktirilir. Yağ, su, un, şeker ve buğdayla birlikte bu özler birleştirilerek ocakta pişirilir ve içine ceviz de atılır. Bâzen tarçın, anason veyâ rezene de eklenir. Fazla şeker katmaya gerek olmadığına, çünkü onu Allah'ın tatlandırdığına inanılır. Kazan herkes tarafından sırayla karıştırılır. Akarsulardan toplanmış dilek taşları içine konulur ve bunlar aslında kazanın dibine yanmasını veyâ yapışmasını önler. Bâzen 7 veyâ 9, bâzen de 40 veyâ 41 tane olan bu taşların Sümölök piştikten sonra dağıtılırken kime çıkarsa onun dileğinin yeni yılda gerçekleşeceğine inanılır. Akşam başlayan pişirme işlemi sabaha kadar sürer. Oniki saatten sonra, koyulaşıp toprak rengine çalan bir görünüme ulaşınca ateş söndürülerek, kazanın üzeri bezlerle örtülür. Bir süre dinlenmeye bırakıldıktan sonra dualarla örtü açılarak dağıtılmaya başlanır. Kadınlar bu sırada kazanın ağzını açmayarak bahşiş alırlar. *Semeni* adı verilen çimlenmiş tahıldan yapılan bu yiyecek kimi yörelerde evde de pişirilir ve bu durumda hazırlanma ve pişme süreleri kısalır. **Semeni** ise simgesel bir *Yaşam Otu* olup bir kaba konularak ıslatılan buğdayların yeşermesi sonucu oluşan ve etrafına kırmızı kurdele bağlanan bir demettir. Toprağın yeşermesinin sembolüdür. Her yıl Mart ayında Navruz öncesinde uygulanan bir gelenektir. Semeni Navruz'dan önceki ilk Çarşamba akşamına yakın bir zamanda göğertilir ve Navruz Bayramı'ndan sonra da evlerde, iş yerlerinde başkalarının görebileceği yerlere koyulur. Semeni esasen tohumluk buğdaydan koyulmalıdır (ekim için *Semeni Koymak* tabiri kullanılır). Bezen önceden suda ıslatılmış tohumlar kullanılır. Navruz Günü'nde (veyâ şenliklerin son gününde) bazı yörelerde **Sem (Som)** adı verilen bir tören yapılır. Asyadaki pek çok toplulukta Sem töreni esnasında çimlenmiş tahıllardan yapılan *Samanu* (veyâ *Sumalak/Sümölök*) adı verilen yiyeceği dağıtma geleneği vardır. Azeriler bu yiyeceğe "Semeni Halvası (Semeni Helvası)" derler ve Bayram sofrasında mutlaka bulunması gerektiğine inanırlar. Sümerlerdeki ölümsüzlük otu bu kavramla ilintilidir yeniden dirilişle olan bağlantısını ortaya koymaktadır. Semeni aynı zamanda "Yula" denilen ruhun koruyucusu olarak algılanır ve *Som* töreni de bu ruh ile ilişkilendirilir. Orta Asya halklarının ortak bir uygulaması niteliğindedir.

Anlam – Samanu: *(Sam/Sem) ve (Som).* Moğolca *Sem,* Tunguzca *Süme* kökü gizlilik, gizlemek/ gizlenmek sır anlamları taşır. Mongur dilinde ise *Semen* sözcüğü şaman demektir. Tunguzca'da *Sama,* Türkçe'de *Som/Soma* kelimeleri onur, şeref ve iz, işâret gibi anlamlar da içerir. Moğolca *Sem* kökü gizlemek mânâsını da bünyesinde barındırır. Dolayısıyla "Samanu" kavramın doğaüstü bir güçle ilişkilendirildiği açıktır. *Süme/Suma* sözcüğü eski Altayca ve Moğolca'da şaman anlamı taşır. Bu kelime Halha lehçesinde *Süm* (Buryatça'da *Hum*), Dagur dilinde *Sum* olarak yer alır. Fakat Hintçe kökenli "Sehmin" (tohumlanmak, çimlenmek, yerden bitmek) sözcüğü ile aynı kökten kaynaklanan Latince "Semen" (tohum) kelimesi dikkate alınmalıdır. *Saman* sözcüğü ile de alâkalı görünmektedir.
Anlam – Sumalak: *(Sum/Som/Söm).* Doluluk, bolluk, tamlık, saflık bildiren bir köktür. "Somun Ekmek" tamlamasındaki *Somun* sözcüğünün her ne kadar Yunanca "Psomin" (ekmek, çörek) kelimesinden dönüştüğü öne sürülse de bu kökle bağlantısı ihmal edilemez. Halk arasındaki bir inanışa göre Sümölök/Sumalak kavramı "Su" ve "Melek" kelimelerinin bileşik hâlidir.

SAMRAV: *Gök Tanrısı.* [TKA: **Samraw**]
Göklerin egemenliğini elinde bulundurduğu söylenir. Ural Batır söylencesine göre Samrav'ın iki karısı vardır birisinin adı Kuyaş (Güneş) Ana'dır, diğeri de Ay Ana'dır. Bu eşlerinden birer kızı olmuştur. Güneş'ten doğan kızı Humay (Umay) adlı tanrıçadır, ki bu kızı Buzat (Boz At)'a biner. Ay'dan ise Ayhulu (Ayluh) adlı kızı doğmuştur. Bu kızı da Sarat (Sarı At)'a biner. Bengüsu (ölümsüzlük pınarı) Samrav Han'ın ülkesinde yer alır ve onun tarafından korunur.
Anlam: *(Sam/Sem).* Eski Altay, Moğol ve Tunguz-Mançu dillerinin tamamında şaman içeriği ile bağlantılı bir köktür. Moğolca *Sem* kökü gizlemek mânâsını da bünyesinde barındırır.

SANLAV: *Ulu Kişi.* [TKA: **Sanlav**]
Bir bölgenin eşrafından olan, herkesçe tanınan ulu kişisi. Çocuklara ad verir, duâ eder. Eskiden her köyün yada boyun bir saygın kişisi bulunurdu. Doğan çocuklara (ergenlik çağına gelene kadar veyâ ad hak edene kadar) taşıyacakları ilk isimlerini bazen de gerçek adlarını verirdi.
Anlam: *(San)*. İsim veren demektir. Bâzen "şanlı" anlamında bir sıfat olarak da kullanılmaktaydı.

SARGAY: *Merkez Tanrısı.* [TKA: **Sarqay**]
88 merkez tanrısının başındadır. Moğollarda sekiz rakamı kutludur, o nedenle merkezde 88 vardır. Tatarca *Sarğayu* sözcüğü sararmak manası taşır ve isim sarı renk ile ilişkili görünür.

SARGAYAH: *Bahar Bayramı.* [TKA: **Sarqayah**]
Hristiyan geleneğindeki "Maslenitse" bayramının Türkçe karşılığıdır.

SARI ANA: *Söylencesel Evliyâ.* [TKA: **Sarı Ana**]
Eşdeğer: 1. SARIĞ ANA 2. HARI ANA 3. SARIKIZ, SARIGIZ
Türk halkları arasında yaygın olan inanışa göre bir kadın evliyâdır. Aslında çok daha eski bir inanışın, İslâmiyet'i kabul ile birlikte halk kültüründe yeniden biçimlenmesiyle belirlendiği bir anlayıştan kaynaklanır. Sarı Ana'nın bâzen bir kuş kılığında uçtuğuna inanılır. Bâzen de bulunduğu yöredeki ormanı koruduğu söylenir. Işığa dönüşerek kalplere girebildiği anlatılır. Nâdiren de olsa çoğul biçimiyle "Sarı Kızlar" şeklinde bahsedilir ve dokuz tane Sarı Kız olduğu belirtilir. Sarı renk, Güneş ışığının görünür rengi olarak algılanır. Ayrıca altının rengidir ve altın soyluluğu simgeler.
Anlam: *(Sar).* Moğolca'da *Sar/Sara (*Buryatça *Hara)* sözcüğü ay demektir. *Sura* kelimesi ise Çuvaşça'da beyaz renk mânâsı taşır. Çeçen ve İnguş dillerinde ise *Sura* sözcüğü süt demektir.

SARI HAN: *Ejderha Tanrısı.* [TKA: **Sarığ Xan**]

Eşdeğer: 1. SARIĞ HAN, SARU HAN, SARIK HAN 2. ŞARU HAN

Ejderhaları yönetir. Elinde bakır bir değnekle betimlenir ve yeraltının dokuzuncu katında yaşar. Ayrıca Orta-Asya Şamanizmi'nde bir ayağı diğerinden kısa olarak tasvir edilen bir putun adıdır. Macar mitolojisinde ejderhalara verilen ad ise *Sarkany (Sarkan)*'dır ve aralarında Ural-Altay çağlarından kaynaklanan doğrudan bir alâka vardır. Tatarca'da *Şere* sözcüğü çıplak anlamına gelir ve ejderhalar ile yılanların çıplak varlıklar olarak görülmesiyle alâkalı bir anlayışı yansıtır.

SARKAN: *Ejderha.* [TKA: **Sarqan**]

Eşdeğer: 1. SARHAN, SARIKAN 2. ŞARHAN, ŞARUKAN, ŞARUHAN

Macarca: SARKANY

Çok başlı ejderha (Sarkany) Macar halk öykülerinde bahsi geçen bir yaratıktır. Hemen hemen tüm Macar halk masallarında yer alır. Bâzen insan şeklinde ortaya çıkar, hattâ ata biner. Genellikle yedi (bâzen de astronomik sayılarla ilişkili olarak 3, 12 veyâ 21 başı) vardır. Sarkany genellikle insan kişiliğinin ve davranışlarının olumsuz yönünü simgeler. Yâni masal kahramanı onunla savaşırken aslında kendi doğasının kötü yanıyla mücâdele etmektedir. Altayların "Altın Pırkan" adlı destanında, yeraltının dokuzuncu katında yaşayan "Sarık Kan" (başka metinlerde Sarığ Han) adında bir varlığın adı geçer. Elinde bakır bir asası bulunan bu varlık yedi başlı Yelbeğeni (ejderhayı) yardıma çağırır. Eski Türkçe'de "Ejderhalar Kralı" anlamında kullanılan bu isim, Bulgarca'da "Şarukan" şeklinde yer alır. *Sarkany* kelimesi Transilvanya'da ve Macar masallarında kasırga anlamını da barındırır çünkü o sık sık kasırgalarla (veyâ kasırga gibi) gelir. Bu bağlamda Kıpçakça'daki "Sarkan" sözcüğünün yağmur, fırtına, kasırga gibi anlamlarını çağrıştırmaktadır.

Anlam: *(Sar).* Macarca'da birebir ejderha demektir ve bu anlamda kullanılan genel bir kavramdır. Türkçe *Sarı* sözcüğüyle ve *Sarılmak* (bükülmek, kıvrılmak) fiili ile aynı kökten gelir. Ayrıca *Sarsmak* fiili ile de uzaktan da olsa bağlantılıdır. Sarı renk ise yeşil renk ile birlikte ejderhaları sembolize eder. Avrupalıların bâzen "Ejdersineği" (İngilizce; "Dragonfly") adı verdikleri Yusufçuk Böceği'ne kimi Türk lehçelerinde *Sarıska/Sarınçka/Sarınskan,* Moğol dillerinde ise *Sarsa/Carca/Carcaha* denilmesi yine bu canlının ejderhaya benzetilmesiyle de ilgilidir. Sarkany sözcüğü "beyaz kral" anlamına da gelmektedir ve "Sarığ Han" ismi de bu manayı desteklemektedir. *Sarı/Saru/Şaru* sözcüğü gerçekten de bazı lehçelerde (sarı rengi değil) beyaz rengi ifâde eder.

SATANAY: *Söylencesel Hanım.* [TKA: **Satanay**]

Eşdeğer: 1. SETENEY, SETENAY, SATANAJ, SATANAYA, SETENİ 2. SATA

Karaçay-Balkar Türkleri ile kültürel olarak iç içe geçmiş olan Kafkas halklarının destanlarında Nartların anaları olarak kabul edilir. Güzelliğin ve bilgeliğin sembolüdür. Babası Güneş'tir ve annesi Ay'dır. O, Nartlar'ın lideri Örüzmek'in karısıdır ve Nart destanlarında mutlu bir hayat yaşadıkları anlatılır. Doğaüstü güçlere ve sihirli yeteneklere sâhiptir. "Biyçe" (prenses) unvanını taşımaktadır. Satanay Biyçe gelecekten haber verir, istediği insanın veyâ hayvanın şekline girebilir. Nartları düştükleri sıkıntılı durumlardan keskin zekâsıyla kurtarmayı başaran Satanay, kocası Örüzmek'e de zor anlarında yardımcı olur. Nartlar Satanay'a danışmadan hiçbir işe kalkışmazlar.

Anlam: *(Sat).* Balkarca üzerinden Türklerdeki *Satı* geleneği ile alâkalı olma ihtimali vardır. Kızıl renkli "Sata Taşı"nın sâhibi mânâsı da destanın Balkar versiyonunda yer alır. Bu taşların adının Türk kültüründe kutlu sayılan "Yada/Zada Taşı" ile benzerliği dikkat çekicidir. Adigece'de "Kılıç Veren" demektir. Geçmiş çağlarda tahta çıkan krala hükümranlık simgesi olan kılıcı kraliçenin vermesi ile alâkaladır. Bazı Kafkas dillerinde ise hanımefendi veyâ kutlu ana anlamına gelir.

SATI: *Can Satma.* [TKA: **Satı**]
Eşdeğer: SATIĞ
Eski Türk geleneklerine göre, çocukları olmayan veyâ doğumdan sonra ölen ailelerin dilekleri yerine gediğinde çocuğu kutlu bir kişinin mânevî varlığına emanet etmeleri, himâyesine vermeleri gerekir. Bu aileler çocukları olursa, yaşaması ve uzun ömürlü olması için, onu Tanrı'nın sevdiği bir ulu kişinin ruhuna adarlar. Çocuğu koruması, destek vermesi bakımından mânevî anlamda satılması eylemine *Satma* veyâ *Satılma* adı verilir ve bu uygulamaya ise *Satı* denir. Anadolu'da kızlara verilen "Satı" adı bu anlayıştan kaynaklanır. Benzer bir uygulama da "Avsatma" geleneğidir. Av bol olursa iyi bir av hayvanının kutlu bir mekana bırakılacağına dair adak adanır. *Avsatı* ise kendisine av satılan yani av başarılı geçtiği takdirde armağan edileceği söylenerek adak adanan kutsal bir ruh olarak görülür.
Anlam: *(Sat).* Satma geleneği demektir. Satmak fiilinden gelir. Ayrıca kimi lehçelerde ses dönüşümü ile *Saçı* (cansız kurban, sungu) anlamı da bulunur.

SATILAY: *Fesat Tanrıçası.* [TKA: **Satılay**]
Ruh hastalıklarına ve intiharlara sebebiyet verir. Çaresiz, umutsuz insanları intihar etmeleri için kandırır. Kötülüklere neden olur. Uzun ve dağınık saçları vardır. Görüntüsü ürperticidir. Çıplak ayakları ile sessizce gezer. Gönderdiği kötü ruhların musallat olduğu kişiler aymazlığa ve kendini bilmezliğe düşerler. Uslarını doğru kullanamazlar ve sonunda belaya sürüklenirler.
Anlam: *(Sat)*. Sözcük *Satmak* ve *Satılmak* fiilleri ile aynı kökene sâhiptir.

SAVACI: *Nebi.* [TKA: **Savacı**]
Tanrı'nın elçisi, habercisi. Kitap getirmemiş peygamber, nebi. Sevindirici bir haber veren kişi demektir. Dolayısıyla mecazen müjdeleyici anlamını da içerir.
Anlam: *(Sab/Sav).* Haberci, mesaj getiren kişi demektir. *Sava* kelimesi haber, mesaj anlamı taşır. *Savunmak* fiili ile aynı kökten gelir. *Sav* kökü Türkçe'de haber, iddia, fikir, görüş anlamları taşır.

SAYA: *Bereket Töreni.* [TKA: **Saya**]
Eşdeğer: ZAYA
Hayvancılıkla uğraşan toplumların bereketi artırmak için düzenledikleri bir törendir. 21 Haziran'da bu bayramın aynı adlı koruyucu ruhu için yiyecek toplanır. Töreni yürüten kişiye "Sayacı/Zayaçı" denir ve keçi derisine bürünürler. Koyunlar doğurmaya başladığında çobanlar köylerde ev ev gezip *Saya* toplarlar. Yine *Saya* adı verilen goşalar (maniler) okurlar. Saya Han ile ilişkili bir törendir.
Anlam: *(Say).* Hesaplamak, ölçmek gibi mânâları içerir. Haber içeriğine de sâhiptir. Ayrıca otlak, mera gibi anlamları da bulunur. *Saymak, Saygı* gibi kelimelerle aynı kökten gelir. Yine aynı kökten türeyen **Sayış Günü / Sağış Künü** (Hesap Günü) tâbiri de eski metinlerde Kıyâmet Günü için kullanılır.

SAYA HAN: *Sürü Tanrısı.* [TKA: **Saya Xan**]
Eşdeğer: ÇAYA HAN, TAYA HAN
Moğolca: ZAYA HAN, YAYA HAN
Sürüyü her tür beladan ve kötülükten korur. Mal ve büyükbaş hayvanları kollayıp, gözetir. Bu tanrıya bağlı *Zayaçılar (Zayagçılar/Çayaçılar/Çayakçılar/Tayaçılar)* adlı ruhlar yeryüzüne bereket götürür.
Anlam: *(Say/Zay/Tay).* Kelime kökünde *Saymak, Saygınlık* anlamları vardır. Koruma, yaratma, hesaplama, gölge, haber mânâlarını da taşır. Tibet dilinde *Saya* sözcüğü "milyon" sayısını ifâde etmekte kullanılır. Moğolca'da ise "hemen, şimdi, şu anda" demektir. *Tayı/Dayı* ana-yanlı ancak erkek görünümlü bir soy anlayışının da yansımasıdır. Dayı (annenin erkek kardeşi) sözcüğü ile bu bağlamda ilişkilidir. *Tayılga* (kurban) kelimesi ile de alâkalıdır.

SAYAGAN: *Sürü Töreni.* [TKA: **Sayagan**]
Sürü Bayramı. 21-22 Haziran'daki Yaz Gündenkliği'nde Saya Han adına düzenlenen bir törendir. Sayacılar keçi veyâ koyun derisine bürünüp evlerden Saya toplarlar.

Açıklama: Koça/Kosagan, Saya/Sayagan, Payna/Paynagan, Pakta/Paktagan dörtlü bir tören silsilesi oluştururlar.

SAZAKAN: *Kasırga Cini.* [TKA: **Sazakan**]
Eşdeğer: SAZAĞAN, SAZAGAN
Baharda yağmurdan önce ortaya çıkar, yaz mevsiminde ise bulutların arasında dolaşır. Ejderhaya benzeyen kocaman bir varlıktır. Başının geyiğe benzediği ve dallı, budaklı boynuzları olduğu anlatılır. Kışın sonuna doğru hiç beklenmedik bir kar fırtınası veyâ tipi bastırırsa yahut da baharda âniden sağanak yağmur başlarsa, *"Sazakan Oynuyor"* denilir. Yağmuru güçlendirir, şimşeğin daha şiddetli çakmasına neden olur. Çok fazla oynarsa kocaman ağaçlar kökünden sökülür, evler yıkılır. Yağmurlar bittikten sonra yerin altına girip kaybolur ve girdiği yerde derin bir çukur oluşur. Göklerde dolaştığına inanılan bu varlığın ortaya çıkması, bol yağmura ve bereketli ürün alınacağına yorumlanır.
Anlam: *(Say/Saz/Yaz/Yay).* Yılana benzeyen yaratık demektir. *Sazgan/Sazğan* kelimesi eski Türkçe'de yılan veyâ ejderha mânâsı taşır. Sarı Yılan demek olduğu da öne sürülür ve sarı renk ejderhaları simgeler. Bir balık türü olan *Sazan* kelimesi ise kıvranan mânâsı taşır ve aynı kökten gelir. "Sazar" balığı da yine aynı manaya gelir. Moğolca *Sirüge* kelimesi yine büyük tatlısu balıklarını anlatır. Ayrıca "R" – "Z" ses dönüşümü dikkate alınırsa "Sarkan" adlı ejderha ile de alâkalı olması muhtemeldir. Bataklık yer anlamındaki *Saz/Sazlık* kelimesi ile de bağlantılı görünmektedir, çünkü bu varlığın toprakta çamurlu bir çukur açarak kaybolduğu söylenir. *Çakmak* ve *Yaymak* fiilleri ile de uzaktan bağlantılıdır. Farsça kökenli Saz kelimesi çalgı mânâsı taşır ve ses çıkarmakla da ilgilidir.

SEHEN: *Bilgelik Tanrısı.* [TKA: **Sehen**]
Moğolca: 1. SEHEĞEN 2. SESEN
Bilgeliği ve öğreticiliği temsil eder. İnsanlara geçmişte yaşanan olayları anlatarak öğütler verir ve bunlardan ders çıkarmalarını ister.
Anlam: *(Çeç/Çes/Ses/Seh).* Yakutçada "anlatıcı" demektir. *Çeçen/Sesen* kelimesi bazı Türk lehçelerinde hatip, konuşmacı, güzel konuşan kişi, halk ozanı anlamına gelir. Moğolca'da *Sehe* (eski Moğolca *Sekege*) sözcüğü zekâ, anlayış kavramlarını içerir. *Çeçen/Tsetsen/Sesen/Sisen/Titen* kelimesi ise bilge mânâsı taşır. Türkçe'deki *Ses* kelimesi ile de alâkalıdır.

SELCEN: *Efsânevî Güzel.* [TKA: **Sälcan**]
Eşdeğer: SELCAN, SALCAN
Güzelliği sembolize eder. Adı daha çok Dede Korkut Öyküleri'nde geçer. Selcen Hatun için kullanılan "güzeller serveri" tanımlaması onun güzelliğin simgesi olarak algıladığını açıkça ortaya koymaktadır. Yavuklusu olan Kanturalı üç azman hayvanı (deveyi, boğayı ve aslanı) öldürüp derilerini kızın babasının önüne sererek evlenme hakkını elde eder. Selcen Hatun kılıç kullanır ve gerektiğinde düşmanla vuruşur.
Anlam: *(Sel/Sal).* Coşkulu, taşkın, hareketli, canlı demektir. Türkçe'deki "Sel/Sal" ve Farsçadaki "Can" sözcüklerinin bileşimidir. Huzurlu, aydınlık, parlak mânâları da taşır. Türkçe kök taşmak, kabarmak, coşmak, yayılmak mânâlarını ihtivâ eder (suların taşmasını ifâde eden *Sel* kelimesinde olduğu gibi). *Selcuk/Selçuk/Salçuk* ismi de benzer anlamlarla aynı kökten türemiştir. *Salmak* fiili ile de kökteştir.

SEMETEY: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Semetey**]
Manas Han'ın oğludur. Üç parçadan oluşan Manas Destanı'nın ikinci bölümü Semetey Destanı olarak bilinir. Semetey'in oğlunun adı ise Seytek'tir.

SERGE: *Kutlu Direk.* [TKA: **Serge**]
Eşdeğer: SERGEY, SERGEN
At bağlamak için kurulan direk. Sergenin başında tahtadan atbaşı simgesi yer alır. Ağaç dallarıyla ve at yelesinden yapılan süslerle donatılır. Bu direğin kendi koruyucu ruhunun (İye'sinin) bulunduğuna inanılır. İnsanların atlarıyla sıklıkla durdukları çeşmebaşı, bakkal önü gibi yerlere dikilenlerin basit türlerinin yanısıra, pek çok evin avlusunda da *At Sergeni* bulunur. Bunlar zenginliği, saygınlığı ve gücü temsil eder. Ayrıca özel Sergenlere de rastlanır. Örneğin; *Gelin Sergeni (Kiyi Serge)* yalnızca gelinin atının bağlanabildiği bir direktir ve düğünlerde kurulur. Ayrıca ulu bayramlarda dikilen *Bayram Sergenleri*'ne de rastlanır. Yer-Su ruhları adına üç veyâ dokuz direkten oluşan Sergenler de kurulduğu bilinmektedir. İnekler için olan türleri de vardır, ancak bunlara at bağlanılmaz. Yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü birbirine bağlayan Bay-Terek ile alâkalı görülür.
Anlam: *(Ser). Sermek* fiili ve *Sergi* sözcüğü ile alâkalıdır. *Sırık* sözcüğü ile de bağlantılıdır.

SEZGİ: *Hissiyat.* [TKA: **Sezgi**]
Akıl (Us) ile kavranamayacak olguların derin düşünme (tefekkür) ve duyumsamayla aranarak bulunmasıdır. Şamanizm'de, insanın kendi mânevî gücü tek başına yeterli olmayıp başka etkenler gerekir ki bunlar genellikle doğa ruhlarıdır. Ancak günümüzde daha çok güçlü hislerle ilişkilendirilir. İslamiyetten sonra ise tasavvuf düşüncesi içerisinde önem görmüştür.

SIGINOTU: *Adamotu / Hekimotu.* [TKA: **Sıgunotu**]
Eşdeğer: 1. SIGUNOTU, SIĞUNOTU, SUGUNOTU 2. SAGUNOTU
Sığın adlı kutlu geyiklerin yiyerek ölümsüzlük kazanmalarına vesîle olduğuna inanılan bir bitkidir. Kökü insan bedenine benzer hattâ erkeği ve dişisi bulunduğu söylenir. Çok çeşitli rahatsızlıkların giderilmesi için kullanılır, ancak aynı zamanda zehirleyicidir.
Anlam: *Sagun/Sagın* kelimesi hekim anlamına gelir. *Sağ* ve *Sağlık* sözcükleri ile aynı kökten türemiştir.

SIĞIN: *Kutsal Geyik.* [TKA: **Sığın**]
Eşdeğer: 1. SIGIN, SIGUN, SIĞUN, SİGUN, SUGUN, SUĞUN, SUVIN 2. SİN, SUN
Eşanlam: 1. ALASIĞIN, ALASIGUN 2. GÖKSIĞIN, GÖKSIGUN, KÖKSIGIN
Moğolca: SÖGÖ
Öküz başlı, atkuyruklu olarak betimlenir. Bazı Türk ve Moğol boyları, soylarının bu kutlu varlıktan türediğine inanırlar. Çoğu zaman soyun bir kolu Bozkurt'tan, diğer kolu ise Göksığın'dan gelmektedir. Bozkurt gökyüzünü temsil eder. Sığın ise yeryüzünün simgesidir ve çoğunlukla denizden çıktığına inanılır. Macarlar'ın (Hungarlar'ın) ataları olan iki avcı (Hunor ve Magor) bir geyiği izleyerek denizi geçmişler ve kıyısındaki yarı bataklık bir adada soylu kızlar bularak onlarla evlenmişlerdir. Böylece Macar soyu türemiştir. Anadolu ve Asya halılarında ve kili desenlerinde Geyik motifine resim veyâ sembol olarak sıklıkla rastlanır. Sığın boynuzları kamların en önemli simgelerindendir. Yakutlar'da **"Sıga Toyon"** adlı baltalı bir savaş tanrısı yaratıcı bir ruh olarak tanınır.
Anlam: *(Sığ/Sıg) ve (Sağ/Sag).* Eski Türkçe'de ve günümüzde pek çok şîve ve lehçede geyik demektir. Moğolca *Sagan/Sagağan* kelimesi ak (beyaz) rengi ifâde eder ve su ile alâkasını simgeler. *Sağaltmak* (tedâvi etmek) mânâsı ile de bağlantılıdır. *Sığır* sözcüğü ile aynı kökten türemiştir.

SINAKA: *Atasözü.* [TKA: **Sınaqa**]
Bir cümle hâlinde yargı bildiren ve genelde neden sonuç ilişkisine dayalı olarak, toplumsal bir öğüt vermeyi amaçlayan söz dizisi. En eski Türk Atasözlerinden bir örnek şöyledir:

"Yazmas atım bolmas, yanılmas bilge bolmas." *(Şaşmaz atış olmaz, yanılmaz bilgin olmaz.)*

Anlam: *(Sın).* Sınanmış ve doğrulanmış olan demektir. *Sınamak* fiilinden türemiştir.

SINALIK: *Güçsüzlük Cini.* [TKA: **Sınalıq**]
İnsanın güçsüzleşmesine neden olur, takatini keserler. Kas ağrılarını ve krampları oluştururlar.

SIRMA HANIM: *Söylencesel Kadın.* [TKA: **Sırma Xanım**]
Güzel kadın motifini simgeler. Yanında birbirinden güzel "Kırk Kız" dilberi vardır ve onlarla birlikte gezer. "*Boyu Uzun Burla Hatun"* ve "*Saçı Uzun Sırma Hatun* şeklindeki bir ifâde içerisinde başka bir karakterle birlikte söylencelerde adı geçer. Korkut Ata öykülerinde de yer alır. Burla Hatun kadınlarda savaşçılığı vurgularken Sırma Hatun ise güzelliği sembolize eder. Güzel kadın anlayışı Türk söylencelerinde şöyle ifâde edilir: *Rüzgarda saz gibi sallanan, samur saçları belik belik, saçı üç örgülü, al yanaklı, su gibi duru yüzlü, kuğu gibi uzun boyunlu, ince belli, selvi boylu…*
Anlam: *(Sır)* .Yaldızlı gümüş tel demektir. *Sır* (veyâ *Sırça*) kelimesi cam anlamına gelir.

SİBEL: *Ana Tanrıça.* [TKA: **Sibel**]
"Kibele" adlı Anadolu tanrıçasının Türk kültüründeki adıdır. Büyük olasılıkla daha eski çağlardaki bir Türk tanrıçası Anadolu'da Kibele ile özdeşleşmiştir. Bolluğun, bereketin, toprağın, çoğalmanın simgesidir. Taştan doğmuş olduğu rivâyet edilir. Pek çok batı diline -okunuş olarak- "Sibele" veyâ "Sibela" şeklinde geçmiştir. Örneğin Fransızca'da "Cybele" (*Sibele* okunur) olarak yer alır. Araplardaki "Hübel" ile de eşdeğerdir. Ayrıca sözcük Farsça "yağmur damlası" mânâsı taşır ve bu dilde *Sebil* (su, çeşme) kelimesi ile aynı kökten gelir. Buğday başağı anlamını taşıdığı da pek çok kaynakta ifâde edilir. Kelimenin Yunanca'da büyücü veyâ kâhin kadın mânâsı taşıdığı da öne sürülür. Dolayısıyla Sibel, pek çok kültürün kesişim noktasında duran ortak bir kişiliktir ve insanlığın mitoloji algısındaki ortak simgelerden birisidir. Anadolu'da kızlara verilen Sibel adının kökeni doğrudan bu tanrıçadır.

SİMGE: *Sembol.* [TKA: **Simge**]
Mitolojinin ve halk inanışlarının vazgeçilmez unsurlarından birisi de simgelerdir. En önemli simgeler sayılar ve renkler olarak ele alınabilir.

Sayılar: Türk kültüründe değişik sayılara çeşitli ve çok fazla anlamlar yüklemek yerine, birkaç rakam veyâ sayı dizisi üzerinde odaklanılmıştır.

- Türklerde kutsal rakam Dokuz'dur. Dokuz boyları vardır. 9, 19, 90, 99, 900 şeklinde bir sıralama önem kazanır. Türkler Tanrıyı/Göğü dokuz defâ selamlarlar. Eski Türk inancına göre yeraltı dokuz katlıdır ve yeraltı tanrıları dokuz tanedir. Türk mitolojisinde Yaşam Ağacı dokuz dallıdır ve dokuz ırk bu ağacın dallarından türemiştir. Ayrıca İslam Dini'nde Allah'ın (c.c) 99 ismi olduğu inancı da Türklerin dokuz anlayışıyla büyük bir uyum göstermiştir.
- Moğollarda ise Sekiz rakamı kutsaldır ve sekiz boyları vardır. 8, 18, 80, 88, 800 şeklinde bir sıralamaya önem verirler. Moğollar Tanrı'yı/Göğü sekiz defâ selamlarlar. Moğolların yeraltı tanrıları sekiz tanedir. Yaşam Ağacının sekiz dalı ve sekiz gölgesi vardır. Sargay Han'ın kendisine bağlı 88 tanrısı bulunur.

* Yedi İslâmiyet'in kutsal rakamıdır. İslam'ın etkisiyle Türk kültürüne gelmiş ve kutsallaşmıştır. Bu nedenle 7, 17, 70, 77, 700 şeklindeki bir sıralama da zaman zaman ön plana çıkmıştır. İslam inancında Gök 7 katlıdır. Örneğin Türkiye Cumhûriyeti'nin Cumhurbaşkanlığı Sancağı'nda yer alan Fors simgesinde 16 eski devleti simgeleyen küçük ve ortadaki büyük yıldızla (Güneş'le) birlikte toplam 17 yıldız vardır.
* Moğollarda güneyde 99, kuzeyde 77 tanrı vardır. Ayrıca batıda 55, doğuda 44 tanrı olduğu kabul edilir. Sargay Han ise merkezde 88 tanrının başında yer alır.
* Yine İslâmiyet ile birlikte 40 sayısının da önemi artmıştır. Örneğin; Kırklar (Kırk Ermiş) özellikle halk inancı içerisinde oldukça fazla ilgi gören bir anlayıştır.

Renkler: Türk kültüründe renkler değişik içeriklerle bağlantılandırılmıştır. Örneğin; *Ala* veyâ *Alaca* kavramı karışık renkleri ifâde ettiği gibi mecâzen kötü alışkanlığı olan insanları, kötü huyları ve kötü hastalıkları da anlatır. Moğollar tanrıların isimlerinin sonunda sıklıkla "Sagan/Sagağan)" (beyaz) ve "Ulan/Ulağan" (kızıl) sıfatını kullanırlar. Çadırlar, giysiler ve özellikle de başörtüleri (yazmalar) değişik renklerde farklı anlamlara gelir. Başlıca renkler şöyle sıralanabilir:

1. *Akça Renk*: Soyluluğu, temizliği, saflığı, devleti ve merkezi simgeler. Işığı ve yaşamı çağrıştırır. Egemenliği ve yüceliği vurgular. (Yön: DOĞU)
2. *Gökçe Renk*: Kutsallığı, özgürlüğü, huzuru, enginliği simgeler. Güveni ve inancı çağrıştırır. Bağımsızlığı ve sonsuzluğu vurgular. (Yön: BATI)
3. *Kızıl Renk:* Değişimi, şiddeti, öfkeyi, savaşı, kanı ve aşkı simgeler. Kızgınlığı ve intikamı çağrıştırır. Ateşi ve bayrağı vurgular. (Yön: GÜNEY)
4. *Kara Renk:* Kötülüğü, felâketi, kederi, gücü, yalnızlığı simgeler. Karanlığı ve ölümü çağrıştırır. Otoriteyi ve baskıyı vurgular. (Yön: KUZEY)
5. *Sarı Renk:* Hastalığı, zayıflığı, güçsüzlüğü, bağımlığı simgeler. İkiyüzlülüğü ve ihaneti çağrıştırır. Merkezi ve birlikteliği vurgular. (Yön: ORTA)
6. *Yeşil Renk:* Doğayı, gençliği, yaşamı, doğumu, canlılığı simgeler. Bereketi ve dirilişi çağrıştırır. Dini ve Cennet'i vurgular. İslam ile birlikte önemi artmıştır.
7. *Boz Renk*: Görevi, bağlılığı, doğruluğu, bilgeliği ve yaşlılığı simgeler. Düzen ve huzuru çağrıştırır. Deneyimi ve olgunluğu vurgular.

SİLE: *Akılsızlık Cini.* [TKA: **Sile**]
Eşdeğer: SİLEĞE
İnsanların aklını çeler, düşüncelerini bulandırır, kafasını karıştırır ve yaptığı tüm iyilikleri yok etmesine neden olurlar. Çok hızlı hareket ederler.

SİLKİNMEK: *Şekil Değiştirmek.* [TKA: **Silkinmek**]
Masal kahramanı başka bir varlığa silkinerek dönüşür. Hattâ atların bile silkinerek şekil değiştirdiğine anlatılar içerisinde rastlanır. Türk masallarında sıklıkla silkinerek daz başlı (kel) bir yiğide dönüşmeden bahsedilir. Ayrıca hayvan kılığına girmek de yaygın bir motiftir. Çizgi romanlardaki Süper Kahramanların kılık değiştirmesini veya başka bir varlığı dönüşmesini anımsatmaktadır. Bu tür dönüşüme uğrama anlayışına pek çok kültürde rastlanır.
Anlam: *(Sil).* Birdenbire sarsılmak, korkuyla titremek gibi anlamları bulunur. *Silki* sözcüğü uykuda sıçramak manası taşır.

SOGOTOH: *Söylencesel Hâkan.* [<u>TKA</u>: **Sogotox**]
<u>Eşdeğer:</u> SOKOTOH, SOĞOTOĞ
Sahaların (Yakutların) atasıdır. Bâzen yeryüzündeki ilk insan olarak da anılır. Beş karış omuzlu, üç karış belli, atın dizginleri kadar büyük gözlü, kalça kemiği kadar iri burunludur. O kadar güçlüdür ki kayın ağacını ikiye ayırır, bastığı yer göçer, gezdiği yerler kuru toprak gibi çatlar, sesi gök gürültüsü, nefesi fırtına, bakışı yıldırım gibidir. Kış gelmeyen bir ülkede yaşar. Çadırı elli direkli, otuz kirişli, dört kat duvarlı, üç kat gümüş tavanlıdır. Çadırının ortasında üç kadın yan yana duruyormuşçasına büyük üçayaklı ocağı vardır. Kutlu Yaşam Ağacı'nın içinden çıkan yaşlı tanrıça (ağacın ruhu) ona güneye giderek eşini bulmasını söyler. Alevli Kan Irmağı'nı atının yardımıyla geçer. Türlü engellerin üstesinden gelerek eşini bulur ve ülkesine geri döner. Saha halkı da onun soyundan türer. Kimi yönleri Oğuz Han ile benzerlikler taşır. Karısının adı "Hotuna/Hotuğuna", kayınbabasının ise "Harah Han"'dır.
Anlam: *(So/Soğ/Sok).* Tek, yalnız, yalın demektir. Ayrıca saf ve beyaz anlamlarını da içerir. Yakutçada *Soho* sözcüğü kil mânâsı taşır. *Söğ/Sök* kökü üzerinden yakmak ve ocak anlamlarıyla da bağlantılıdır.

SOGTO: *Kuzey Tanrısı.* [<u>TKA</u>: **Sogto**]
77 kuzey tanrısının başıdır. Moğollarda Budizm'in etkisiyle ikincil yön Kuzey olarak yer almış olmalıdır. *Hüherdey Han* ve *Hültey Hatan* adlı iki fırtına tanrısının da babasıdır.
Anlam: *(So/Soğ/Sok).* Bu kök eski Türkçe ve Moğolca'da aramak ve nefes anlamlarını içerir.

SOHAN: *Karanlık Tanrısı.* [<u>TKA</u>: **Soxan**]
<u>Eşdeğer:</u> SOĞHAN
Yeraltında, karanlıkların içinde yaşar. Yohan'ın oğludur.
Anlam: *(So/Soğ).* Görmezlik ve soğukluk bildiren bir köktür. *Soğmak* fiili, yenmek ve üzmek anlamları içerir. *Soğuk* sözcüğü ile de ilgilidir. *Sohar/Sohor/Sokor/Sokur* kelimesi kör (görmeyen) mânâsı taşır ve masallarda bu adı taşıyan devlere rastlanır. *Sokur* sözcüğü Anadolu'da köstebek demektir.

SOLBONDU: *Gezegenler Tanrısı.* [<u>TKA</u>: **Solbondu**]
<u>Eşdeğer:</u> SULBUNDU
Gezegenleri yönetir ve çarpışmalarına engel olur. Moğol mitolojisinde Malan Han'ın oğludur.
Anlam: *(Çol/Çul/Sol/Sul).* Gezegenlerin sâhibi demektir. Eski Moğolca *Solbun* gök cismi mânâsı taşır.

SONA: *Denizkızı.* [<u>TKA</u>: **Sona**]
<u>Eşanlam:</u> SUSUNA, SUSONA
Sularda yaşayan çok güzel dişi varlık. Deniz kıyılarındaki kayalıklarda oturup şarkı söyler. *Suna* (ördek) kelimesi ile bağlantısı çok büyük olasılıkla deniz ruhlarının ördeğe dönüşebildiği inancı ile alâkalıdır. "Su Ana" kavramındaki sözcüklerin birleşerek kaynaşmış hâli olması da büyük bir olasılıktır.

SÖĞÖK İYESİ: *Mezarlık Ruhu.* [<u>TKA</u>: **Söğök İyäsi**]
<u>Eşanlam:</u> GÜR İYESİ, GUR İYESİ
Mezarlığın koruyucu ruhudur. Onların nasıl göründüğünü genelde kimse bilemez. Ölenlerin ruhlarını cinlerden korurlar. Ayrıca mezarlara saygısızlık gösteren insanlara musallat olup, başlarına felâket getirirler. Özellikle mezar soyguncularının yatağa düştükten sonra öleceklerine inanılır. Mezarlıkta yaşayan iyelerin huzurunu bozmamak için saygılı olunmalıdır, buralarda uyumak ve yemek iyi değildir. Güneş batarken veyâ hava karardıktan sonra mezarlığa girilmesi uygun değildir.
Anlam: Altay Türkçesinde "Söğök" sözcüğü cenâze, ceset demektir. Kemik anlamı da taşır.

SU: *Yaşam Sıvısı.* [TKA: **Su**]
Eşdeğer: 1. SUV, SUB, SUĞ, SIV, SİV 2. ŞIV 3. HIV
Moğolca: 1. US 2. USAN, USUN, OSUN, UHAN
Olağan koşullarda sıvı durumda bulunan, denizleri, gölleri ve akarsuları oluşturan, ayrıca temiz olduğu takdirde içilebilen akışkan madde. Yaşamın temel öğelerindendir. Ayrıca Dünyâ'nın ve tıpkı onun gibi insan vücûdunun dörtte üçü sudan oluşur. Su yaşamın başlangıcını ve yaratıcı devinimi simgeler. Bu bağlamda Dünyâ'nın yaratılışı doğrudan su ile alâkalıdır. Suyun şekilsiz ve yapısız oluşu onu bir madde olarak algılamaktan ziyâde kimi zaman ruhsal varlıklarla ilişkilendirilmesine neden olmuştur. (Aynı şekilsizlik ve enerji olarak algılama durumu ateş için de geçerlidir.) Özellikle yeryüzündeki su kitleleri hem fizîken hem de zihnen bir sınırdır, burada uygarlık biter ve ötesi farklı bir algıya açıktır. Yüzeyi ayna gibi ters görüntü verir. Denizler sonsuzluğu ve tanrısal kapsayıcılığı sembolize eder. Çermikler (termal sular) ve İçmeceler halk inanışlarında önemli bir yere sahiptir. Türk kültüründeki kutsal su anlayışına uygun olduğu için İslâmiyet'in kabûlü ile birlikte *Zemzem* Suyu'na büyük önem verilmiştir.
Anlam: *(Su/Suv/Sub) ve (Sıv/Sığ)*. Akışkanlık bildiren bir köktür. *Sığmak* fiili ile de ilgilidir. *Soyunmak* sözcüğüyle olan uzak anlam bağlantısı ise saydamlığını hattâ *Soyut* olarak algılanışını içerir.

Açıklama: Zemzem; Mekke'de bulunan su kuyusu ve bu kuyunun Müslümanlarca kutsal sayılan suyunun adıdır. Şifa verici bir özelliği olduğuna inanılır. Hacılar Mekke'den ayrılırken evlerine döndüklerinde kendilerini ziyârete gelenlere ikram etmek amacıyla yanlarında Zemzem götürürler. Geleneksel bir anlayışa göre Kıble'ye dönerek ve Besmele çekilerek ayakta içilir. Rivâyete göre, geçmiş çağlarda Hz. İbrahim eşi ve oğlunu bugünkü Mekke topraklarına yakın bir yerde yalnız bırakarak ülkesine (Sümer yurduna) geri dönmek zorunda kalır. Susuz kalan eşi tepeler arasında koşarak su aramış ve ümidi tükendiğinde kendisine gelen ilhamla ayağını yere vurmuştur. Bunun üzerine topuğunun altından çıkan suyun yitip gideceğinden endişe ederek "Zem-Zem!" (Dur-Dur!) diye bağırmıştır. Etrafını küçük taşlarla çevirerek yerini belirlemiş ve az da olsa birikmesini sağlamıştır.

SU ANA: *Su Tanrıçası.* [TKA: **Su Ana**]
Uzun kara (bâzen sarı) saçları neredeyse yere değmektedir. Teni kızılımsıdır ve iri göğüsleri vardır. Kaşsız gözleri siyah ve iridir, hattâ pörtlek olduğu bile söylenir. Genelde su kıyısında veyâ iskelede, saçlarını altın (gümüş) tarağı ile tararken gözükür. İnsanlardan korkup hızla suya dalar ve tarağını da su kenarında unutabilir. Ancak bu tarağı almamak gerekir çünkü onu alanları asla rahat bırakmaz. Su Ata'nın karısı olduğu söylenir. Su Ata ve Su İyesi'nden farklı olarak kıyıya çıkmayı çok sever.

SU ATA: *Su Tanrısı.* [TKA: **Su Ata**]
Genelde ırmakların, göllerin, sazlıkların en derin yerlerinde yaşar. Kıyıya çıkmayı sevmez ve insanların gözüne de görünmek istemez. Irmağın derin yerlerine girerek kendisini huzursuz eden insanlara kızarak onları dibe çeker. Bu yüzden eskiden suda boğulup ölen kişiler için, *"Su Atası aldı"* dendiği bilinmektedir. Suyu kirletenlerden ve onların yaşadığı köylerden nefret eder. Onun huyunu anlayabilmek olanaksızdır, hiç beklenmeyen bir anda suyu dalgalandırabilir, hayvanların, insanların boğulup ölmesine neden olabilir. Suların sakin olduğu bir günde ırmağın veyâ gölün sularının âniden yükselerek bağlağıların (barajların), büğetlerin (bentlerin) veyâ su değirmenlerinin yıkılması onun kızdığına yorumlanır. Bu durumda onu yatıştırmak ve hoşnut etmek için bütün bir ekmeği suya bırakırlar. Bazı yörelerde başka bir köyden gelin gelen kızları, kendi ırmaklarında veyâ göllerinde yaşayan Su Atası'na tanıtmak amacıyla suya atarlar. Gelinlerin suya atılmalarının asıl sebebinin unutulduğu ama bu göreneğin günümüze dek korunduğu köyler vardır.

SU İYESİ: *Su Ruhu.* [TKA: **Su İyäsi**]
Suyun koruyucu ruhudur. Her bağımsız su alanının bir İyesi vardır ve hepsi sularda yaşarlar. Yalnızca akarsuların değil su kaynaklarının da koruyucu ruhları bulunur. İnsanlara zarar vermezler. Cisimsiz, saçsız, sakalsız, kaşsız varlıklardır. Mâviye çalan bir renkleri vardır ve ak giysiler giyinirler. Kimi zaman boynuzlu olarak betimlenir. Balık ve yılan kılığına girebilirler. Bazıları Denizkızı gibi balık kuyrukludurlar. Derileri de balık pulları ile kaplıdır. Etraflarında yüzen ve ışıldayan mâvi renkli balıklarla tasvir edilirler. Yaşadıkları suyun derinliklerindeki büyük bir kayanın altında bulunan geçitten girilen bir sarayda yaşarlar.

Bağlantılı Varlıklar
1. SU ANA: *Suların Koruyucu Ruhu (Dişi).*
2. SU ATA: *Suların Koruyucu Ruhu (Erkek).*

Açıklama-1: Tatar mitolojisinde *Su Atası, Su Anası ve Su İyesi* bâzen tek bir yaratığa verilen çeşitli adlar olarak da görülmektedir.

Açıklama-2: *Vudaş (Vutaş)* adlı su varlık Çuvaş mitolojisinde su ruhudur. Büyük nehirlerde ve göllerde yaşar. Bir söylenceye göre boğularak ölmüştür ve su cinine dönüşmüştür. Yarım insan görünümündedir. Bâzen iki ayakları üzerinde insanlar gibi yürüdüğü söylenir. Onlarında tıpkı insanlar gibi aileleri bulunur, çocukları olur. Erkek veyâ kadın Vudaşlara rastlanabilir. Öğleyin, o sırada Vudaş yıkandığı için insanlar yüzmezler. Güneşli günlerde, koyu saçlı güzel bir kız kılığında kıyıya gelerek uzun saçlarını altın bir tarak ile tarar. Bâzen sahilde uykuya dalar. Onu rahatsız etmemek için su kıyısında yürürken dikkatli davranmak gerekir. Ancak o genellikle vücûdu balık pullarıyla örtülü, balık kuyruklu, solungaçları olan yosun ve çamur kaplı çıplak bir adam olarak betimlenir. Kızıl gözleri, yeşilimsi sakalı ve uzun yosun rengi saçları vardır. Pençe gibi olan elleri perdelidir. Irmak boyunca yüzerken sıklıkla gürültülü sıçramalar yapar. Slavlarda ise benzer bir varlık “Vodyanoy” adıyla tanınır. Yerel halk inançlarında boğulmalar Vodyanoy ile ilişkilendirilir. Kızdırıldığı zaman o barajları, su değirmenlerini yıkar ve bu nedenle de insanlar ve hayvanlar boğulur. Köle olarak kendisine hizmet etmeleri için insanları su altına sürükler. Bâzen de görünümü bir serseriye benzetilir ve tuhaf şapkalar takan bir denizci olarak betimlenir. Benzer bir yaratık Tatarlara komşu olan Mordva halkının inançlarında da vardır ve onun adı “Vedyava”dır. Bazı görüşlere göre bu varlık Fin-Ugor kökenlidir. Sözcük her ne kadar Çuvaşça’nın sesbiçimsel özelliklerine uyumlu bir dönüşüme uğramışsa da büyük olasılıkla Slav kökenli dillerden geçmiştir. Rusça “Voda” sözcüğü su anlamına gelir ve buradan türemişi olma ihtimali yüksektir.

SUDAN ÇIKMA: *Sıradışı Hayvan.* [TKA: **Sudan Çıkma**]
Kendisi veyâ atası sudan (genellikle gölden veya ırmaktan) çıkıp gelen bir atın (veyâ başka bir hayvanın) olağandışılığını ifâde eder. Böylesi bir canlı sıradışı ve olağanüstü niteliklere sâhiptir. Örneğin Köroğlu’nun atı sudan çıkmadır. Bâzen Sudan Çıkma’nın yansıması (soyun diğer tarafı) “Çölden Gelme” *(bkz.)* olarak ifâde edilir. Kimi halk inanışlarına göre bazı hayvanlar Dünyâ’ya gökyüzündeki Süt Gölü’nden çıkarak gelmişlerdir. Örneğin; Altayların efsânelerinde “Pura” adı verilen boynuzlu atlar buradan çıkarlar. Gökyüzündeki Yaşam Ağacı’nın üzerinde bulunan bu göl hayatın kaynağı olarak kabul edilir; yaşamsal unsurları barındırdığına ve yeryüzüne gelecek ruhların içerisinde bulunduğuna inanılır. Bu inanış soylu hayvanların (veyâ atalarının) sudan çıkarak geldikleri anlayışının en eski kökenini oluşturur. Su mecâzen yaradılış, karakter ve huy anlamı da içerir. Örneğin; *“Bu adamın suyuna git,”* sözünde olduğu gibi.

SUĞORUN: *Şaman Tanrısı.* [TKA: **Suworun**]

Eşdeğer: SUVORUN

Gelecekte kam (şaman) olacak kişiyi önceden tespit ederek, gerektiği gibi yetişmesine hükmeder. Suğorun iyi veyâ kötü değildir. Türk mitolojisinde nötür karakter içeriğine sâhip olan belki de tek varlıktır. Ancak kızdığı zaman dehşeti çok kötü olur. Bazı metinlerde bir "Deniz Ruhu" olarak anılır. Sibirya inançlarındaki **Suğor (Suvor)** adlı varlıklar insanların kafasını karıştırır, gönlünü bunaltırlar, yüreğinin derinliklerine nüfuz edebilirler. "Suğoruna" sözcüğü bazı lehçelerde "Değirmen Taşı" anlamına gelir fakat aralarında bağlantı şu an için net olarak tespit edilebilmiş değildir.

SULUKUN: *Sular Kralı.* [TKA: **Suluqun**]

Eşdeğer: SÜLÜKÜN

Sular altındaki saltanata hükmeder. Bazı anlatılarda ilk insanın oğlu olarak kabul edilir ve ruhu yeraltına gidip oradaki denizi yönetmeye başlamıştır. Sayısız sürüsü vardır. Gelecek yılda neler olacağını bilir. Emrindeki ruhlara "Sulukunlar" adı verilir. Sulukunlar Yakut mitolojisinde derin göllerde ve nehirlerde yaşayan ruhsal varlıklardır. Yüzleri insanlara benzer, ancak kaşları yoktur. Kısa boylu olduklarına inanılır. Yılgayak'da (Navruz'da) yeryüzüne çıkan bu varlıklar "Evrenin Uyuduğu An"da kutlu sularda yüzerler. Onlara o gece, sulara yakın yerlerdeki mezarlıklarda yada boş evlerde rastlanabilir, eğer kaçarak kaybolmazlarsa geleceği tahmin edip ne haber verebildikleri söylenir. İnsanlara cömertçe altın verirler, ancak bu para yedi gün içinde tenekeye dönüşür. Dişilerinin bâzen doğum yapan kadınlara yardımcı olduklarına da inanılır.

Anlam: *(Su/Suv).* Sularda yaşayan veyâ suların kralı demektir. *Su* kelimesi ile olan bağlantısı açıkça görülmektedir. *Suluk* sözcüğü hançer mânâsı taşır. İsmin sonundaki "Kun" eki insan anlamına gelen *Hun/Kun* kelimesini anımsatır. Ayrıca suda yaşayan bir canlı olan "Sülük" ile de alâkalı görünmektedir. Her ne kadar Sülük sözcüğünün kökeni Farsça "Zaluk" ve Eski Hintçe "Caluk" kelimelerine dayansa da en azından Türkçeye geçerken bu kavram ile özdeşleşerek bir ses benzeşimi geçirmiş olma ihtimalide dikkate alınmalıdır. Ayrıca Özbekçe'deki *Zuluk* biçimi de Türkçe söyleyişe uygun görünür.

SURHURA: *Kış Bayramı.* [TKA: **Surxura**]

Eşdeğer: SURHIRI, SORHORI

Çuvaş inançlarında kış ortasında kutlanan bir bayramdır. Bu târih genellikle 6 Ocak'tır. Hıristiyan Çuvaşlarda Noel veyâ onun devamı niteliğinde görülür. Bu günde kurban kesilerek bacağı bir ağaca asılır. Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki Avrupa'da eski Pagan inançlarının etkisiyle Noel kutlamalarında keçi kesilmesi geleneğini anımsatır.

Anlam: Çuvaşça'da koyun bacağı anlamına gelir. Ayrıca *Sürü* kelimesi ile de alâkalı görünür. Yarımlık bildiren *Çor/Şor/Sor/Sur* kökü ile de bağlantılıdır.

SUS HANIM: *Yağmur Tanrıçası.* [TKA: **Sus Xanım**]

Eşdeğer: SUT HANIM

Geceleri köylerin etrafında dolanıp kontrol eder. "Süyüt Kazan" (Süt Kazan) adlı yağmur dileme merasimi onun adına gerçekleştirilir ve kendisinden yağmur istenilir. Eski Türklerde yağmur gökyüzündeki efsânevî Süt Gölü'nden yağan süt damlaları olarak algılanırdı. Çadırın tepesindeki Tündük'ten (duman deliğinden) içeriye girerek doğacak çocuğa hayat veren ışıktan oluşan yaşam enerjisine de "**Sus"** adı verilir.

Anlam: *(Su/Suv) ve (Sus/Sud/Sut/Süt).* Su dağıtan demektir. Kökte akışkanlık ve sıvı mânâları bulunur. *Su* kökü ve *Süt* sözcüğü ile bağlantılıdır. *Susamak* fiili ile ilgilidir.

SUSULU: *Yarı Kadın – Yarı Balık.* [TKA: **Susulu**]
Eşdeğer: SISILI
Eşanlam: SUVKIZ, SUVKIS, SUKIZ
Macarca: SELLÖ
Denizde, sularda yaşayan dişi varlık. Kuyruğu balığınki gibidir. Çok güzel bir kız görünümündedir. Nerdeyse tüm Dünyâ mitolojilerinin ortak figürlerinden birisidir. Deniz kıyılarındaki kayalıklarda şarkı söyler. Sudan dışarıya çıkınca ya ölür yada kuyruğu ayaklara dönüşerek insan olur. Bâzen cinsel çağrışımları bulunur, özellikle çıplak kızlar olarak betimlenmeleri bu durumu pekiştirir. Erkekleri kandırarak su altındaki ülkelerine alıp götürürler. Suyun derinliklerindeki büyük bir kayanın altında bulunan bir sarayda yaşarlar. Bâzen de teknede balık yakalandığı sanılarak çekilen oltaya bir Susulu takıldığı görülür. Onun gözlerinin içine bakmamak gerekir. Denizkızlarının ağlayamadıkları ise başka bir mitolojik inanıştır. Azerice ve Kırgızca'da "Su Perisi" tâbiri birebir Denizkızı mânâsı taşır.
Anlam: *(Su/Suv) ve (Sus).* Suya bağımlı olan, suda yaşayan demektir. *Su* kökü ile bağlantılıdır. Aynı köten türetilen *Susur* (Su Sığırı) kelimesi ise manda mânâsı taşır. Sözcüğün ikinci kısmı olan "Sulu/Sılı" sözcüğü Macarca "Sellö" (Denizkızı) kelimesi ile Ural-Altay dilbirliği içerisinde bağlantılı görünmektedir ve yine *Sel* kökü ile alâkalıdır. *Sus* adlı ruhsal enerji ile de ilgisi muhtemeldir.

SUVBUGA: *Su Ejderi* [TKA: **Suwbuqa**]
Eşdeğer: SUVBUKA, SUBUKA, SUBUGA, SUBUĞA
Denizlerde veya göllerde yaşayan ejderhalardır. Tamlamadaki "Buga/Buğa" ejderha manası taşır. *"Alabuğa"* ise balina demek olup sözcüğün kökeninde su ejderine benzetme bulunmaktadır.

SUVOLTA: *Yaşam Tanrıçası.* [TKA: **Suwolta**]
Eşdeğer: SUĞOLTA
Yaşam ağacının koruyucusu olan tanrıçadır. Kökünden Yaşam Suyu kaynaklanan bu efsânevî ağacın yanında yaşar, onu gözetir, çocukları ise dallarının arasında oynarlar. Ayığ Han'ın karısıdır.
Anlam: *(Su/Suv).* Su veren (veyâ alan) demektir, çünkü o Yaşam Ağacını sular. *Su* kökü ile bağlantılıdır. *Suvarmak/Suğarmak* fiili sulamak mânâsına gelir. Kutsallık, iyilik gibi anlamlar kökün en eski içeriklerinde mevcuttur. Yol anlamını da barındırır.

SUYLA: *Yazgı Tanrısı.* [TKA: **Suyla**]
Eşdeğer: 1. SOYLA 2. SUYLAP
Güneş ve Ay'ın ışığından yaratılmıştır ve bu ışığa su katılmıştır. At gözlü, kartal gagalı, eşek kulaklı ve yılan saçlıdır. İki dili vardır. Otuz günlük uzaklığı görebilir. İnsanların yaşamlarını denetler, bir değişiklik olduğunda Ülgen'e bildirir. Ülgen'e kurbanların ruhunu ulaştırır. Ülgen'e kurban götüren şamana gök yolculuğunda yardımcı olur ve onu kötü ruhların saldırısından korur. Genelde Karlık Han ile birlikte adı anılır. Tanrı'nın elçisi sayılan **Toğurtka/Tomurtga** (Ağaçkakan) Kuşu, Suyla Han'ın ongunudur.
Anlam: *(Su/Suv/Suy)*. Sudan oluşan, sudan doğan demektir. (Hâle yâni ayı çevreleyen ışık anlamındaki "Ayla" sözcüğünün oluşturuluşu ile aynı biçimlidir.) *Su* sözcüğü ile olan bağlantısı açıktır. *Soy, Soyluluk, Soyutluk* anlamlarını da içerir. Eski Türkçe'de *Sü/Süğ* kelimesi asker mânâsına gelir ve bu anlam ile de dolaylı olarak bağlantılıdır (Örneğin; *Süğbey/Subay* kelimesi buradan türemiştir.)

SUYLAMAN: *Su Tanrıçası.* [TKA: **Suylaman**]
Gölleri, ırmakları ve su kaynaklarını korur. Sularda yaşayan veyâ suları dağıtan demektir. *Su* sözcüğüyle ve *Suylamak/Sulamak* fiiliyle bağlantılıdır.

SÜLDE: *Savaş Tanrısı.* [TKA: **Sülde**]

Eşdeğer: SULDA, ZÜLDE, ZULDA

Kişinin ırasını (karakterini) belirleyen, benliğini veren ve kendi boyuna (kabîlesine) bağlılığını sağlayan tanrıdır. Zırhlı ve mızraklı bir savaşçı olarak tasvir edilir. Sarı bir ata biner. Moğol inancında tüm insanların "Sülde (Sulda)" adı verilen koruyucu ruhları vardır. Sülde Han bunların başında yer alır. Savaşçılara ve ordulara yardım eder. Yardımcıları ak giysiler giyerler ve bayraklarında alevleri simgeleyen figürler yer alır. Geçmişte Cengiz Han'ın koruyucu tanrısı olduğuna da inanılırdı. Türk ve Moğol halk inancında kendi soyuna bağlı olmayanın kişiliği gelişemez hattâ benliği olmaz. Bu nedenle Sülde insanı toplumsal ruha (yani ortak benliğe) bağlı kılan ruhtur. Toplumsal değerleri umursamayan, kurallara uymayan insanlara *Süldesi Kesik* denilerek kişiliksiz, benliksiz kabul edilirdi. *Süld* sözcüğü Moğolca'da bayrak ve tuğ anlamları taşır.

SÜMER DAĞI: *İlahlar Dağı.* [TKA: **Sümer Dağı**]

Moğolca: 1. SUMUR DAĞI 2. SUMBUR DAĞI

Yedi büyük tanrının yaşadığı dağ olarak kabul edilir. Bir Altay duasında kendisine seslenilirken "*Sümer ulan taykam!" (Sümer kızıl dağım!)* şeklinde tanımlanan bu dağda **"Yedi Kuday"** (Yedi Tanrı) ve emirlerinde bulunan "**Yayuçılar**" (Yaratıcı Ruhlar) otururlar. Sümer Dağı gerçekte simgesel olarak üç bölümden oluşur:

1. **Altındağ:** Gökyüzündedir. Dokuz rüzgârın kesiştiği yerde başlar.
2. **Demirdağ:** Yeryüzündedir. Dokuz ırmağın kavuştuğu yerdedir.
3. **Bakırdağ:** Yeraltındadır. Dokuz yeraltı denizinin birleştiği yerdedir.

Anlam: *(Süm/Sum).* Eski Altayca ve Moğolca'da *Süme/Suma,* Halha lehçesinde *Süm,* (Buryatça'da *Hum,*) Dagurca'da *Sum* sözcüğü Şaman anlamı taşır. *Süm/Sim* kökü Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'da gölge, belirsizlik, bulanıklık ifâde eder. "Sümer" kavminin adıyla ilgisi çok uzak bir olasılıktır.

SÜN: *Ruh (Hareketli).* [TKA: **Sün**]

Eşdeğer: SÜNE, SİN

Moğolca: 1. SÜNESÜN, SÜNESEN 2. HÜN, HÜNEHE

İnsan ruhunun hareketli kısmı. Eski Türk-Moğol inancına göre ruh tek olmayıp insanda birkaç tür farklı ruh bulunur. Ruhun hareketli olan türüne *Sün/Süne* denir. Süne, bedeni terketse bile geri dönebilir, geceleri gezip geri gelebilir. Hattâ sulara girip çıkabilir. Yogur dilinde "Sünesen" olarak geçer.

Anlam: *(Sün).* Moğolca'da *Süns* kelimesi ruh demektir. Esneklik, oynaklık anlamlarını barındırır. Yağmur sularının biriktirildiği çukura *Sünne* adı verilir. *Sünmek* fiili ile aynı köktendir. *Sün* sözcüğünün eski Altay ve Moğol dillerinde tohum anlamı vardır ve ayrıca biçim, görünüm demektir. Bu kök ağarmak (beyazlamak) mânâsını da içerir. *Sünük/Süngük* sözcüğü ise yine kemik mânâsına gelir.

SÜN HAN: *Aile Tanrısı.* [TKA: **Sün Xan**]

Eşdeğer: SÜNKEN HAN

Ailenin ve soyun koruyucusudur. Onları düşman soyların zararlarına karşı korur. Himayesindeki insanlar düşünceli, mantıklı, güçlü ve cesur olurlar. Dünyâ'yı ışık yayarak kirden, pislikten, kötü işlerden temizler. Çok kuvvetli ve ürkütücü bir tanrıdır.

Anlam: *(Sün/Süy).* Kemik veyâ soy demektir. *Sünük/Süngük* sözcüğü ise yine kemik mânâsına gelir. Kemik anlamına gelen başka bir kelime olan *Süyek/Süjek/Söyök/Sujak* ise *Soy* mânâsı ile bağlantılıdır. Eski halk inanışına göre kemik insan soyunun kalıtsal taşıyıcısı olarak görülürdü.

SÜR: *Ruh (Sâbit).* [TKA: **Sür**]

Eşdeğer: SÜRE

İnsan varlığının soyut kısmı, ruh. Ayrıca ruhun sâbit, hareketsiz kısmı. Bedeni terkettiğinde insan ölür.

Anlam: *(Sür). Sürmek* (devam etmek veyâ bir şeyi yönlendirmek) fiili ile ilgilidir. Tıpkı bir kişinin atı sürmesi gibi ruhun da bedeni sürdüğü inancını içerir. Aynı zamanda iz, işâret demektir. Zaman ve devamlılık anlamlarını içerir. Türkçe *Süre* kavramı ile aynı kökten gelir ve ruhun insana belirli bir süre için verildiği anlayışını uzak bir bağlantıyla da olsa ortaya koyar. Moğol ve Tunguz dillerinde yakıcılık ifâde eder. Eski Türkçe'de akıcılık, akışkanlık mânâsı vardır. Moğolca ve Tunguzca'da *Sür/Sir* akmak, damlamak gibi mânâlar da ifâde eder. *Sür* kelimesi ise yine bu dilde efendi mânâsı taşır ve *Sürdeh* sözcüğü de ise korku bildirir. Eski Türkçe'de *Sü* kelimesi asker veyâ komutan anlamına gelir ve dolaylı olarak bağlantılıdır. Ruh ve beden arasında komutan ve asker hiyerarşisi olduğu düşünülür.

SÜRENGE: *Takvim.* [TKA: **Sürenge**]

Eşdeğer: SÜRELGE

Türklerin 21 Mart başlangıçlı takvimini bilimsel olarak tespit eden ilk kişi ünlü matematikçi ve gökbilimci Uluğ Bey'dir. Türk Takvimi Gündönümü ve Gündenkliği esasına göre oluşturulur.

- **21 Mart:** Bahar Gündenkliği
- **21 Haziran:** Yaz Gündönümü
- **23 Eylül:** Güz Gündenkliği.
- **21 Aralık:** Kış Gündönümü.

Türk Takviminin başlangıcı **M.Ö. 209** yılı, yâni Mete Han'ın tahta çıkış târihi olarak kabul edilir. Simgesel olarak Mete Han'ın bu yılın 21 Mart gününde tahta çıktığı varsayılır. Türklerin geçmişte kullanmış olduğu **12 Hayvanlı Sürenge** ise kimi görüşlere göre Çin kökenli olup yalnızca Türklerde değil tüm Asya'da yaygın olarak benimsenmiştir. Bazı bilim adamları ise Türk Takviminin özgün olduğunu ancak Çin Takvimi ile benzerlikler taşıdığını ileri sürmektedirler. Bu takvimde her hayvan bir yılı gösterir. Örneğin; "Pars Yılı" gibi. Her yılın olaylarının o hayvanın özelliklerine göre şekillendiğine inanılır. Örneğin Maymun Yılında eğlence ve hilenin artacağı inanışı vardır. Takvim "Çağ" adı verilen (ÇAĞ: 12x5=60 yıl) şeklindeki dönemler hâlinde ilerler ve bu rakam ortalama insan ömrüdür.

SÜRÖ DAĞI: *İlahlar Dağı.* [TKA: **Sürö Dağı**]

Eşdeğer: SURO DAĞI, SÜRO DAĞI

Tanrıların yaşadığı bir dağdır. Genellikle **Sümer Dağı** ile eşdeğer görülür.

Anlam: *(Sür).* Anlamının tespiti oldukça zor bir sözcüktür. *Sürmek* (devam etmek) fiili ile alâkalıdır. Zaman ve devamlılık anlamları bulunur. Bu kökün heybet, yöneticilik, komutanlık anlamları bulunduğu da belirtilir. *Sür* kelimesi ise yine Moğolca'da efendi mânâsı taşır ve *Sürdeh* sözcüğü ise korku bildirir. *Sür* kelimesi eski Türkçe'de ise ruh anlamına gelir. Bu bağlamda en yakın anlam "Ruhlar Dağı" veyâ "Efendiler Dağı" şeklindedir.

SÜYMESEN: *Deniz Tanrısı.* [TKA: **Süymesen**]

Denizlerin koruyucu ruhudur. Deniz canlılarını ve balıkları da korur.

Anlam: *(Su/Suv/Suy/Süy)*. Sözcük *Su* kökünden türemiştir. Ancak anlam tam olarak belli değildir.

-Ş-

ŞAHTA ATA: *Noel Baba.* [TKA: **Şaxta Ata**]
Eşdeğer: ŞAHTA BABA
Kışın ortaya çıkarak yoksullara yardım eden, çocuklara hediyeler dağıtan ermiştir. Azeri kültüründe bütünüyle Noel Baba (Santa Claus) ile özdeşleşmiştir. Türk halk inançları içerisindeki benzer kişilikler olan "Ayaz Ata" ve "Çıs Han" gibi aksakallı bir yaşlı olarak betimlenir. Ancak onların aksine (Ayaz Ata ve Çıs Han gibi mâvi giysi giymek yerine) Avrupa kültürlerinin etkisiyle kırmızı giysiler giyer ve geyiklerinin çektiği kızağı ile dolaşır.
Anlam: "Şahta" sözcüğü Azerice'de zemheri, karakış, soğuk anlamına gelir.

Açıklama: Tatar kültüründeki "Şahta İyesi" adı verilen mâden ocağının koruyucu ruhu ile isim benzerliği vardır fakat, asıl nitelikleri birbirlerinden çok farklıdır. Bu sözcüklerin kökenleri de büyük olasılıkla farklıdır. Çünkü Azerice'de soğuk mânâsı taşıyan bu sözcük, başka dillerde (Rusça: *Şahta*, Almanca: *Schacht*) sözcükleri mâden çukuru veyâ mâden ocağı mânâsı taşır. Fakat bu figürlerin her ikisi bazı ortak özelliklere de sâhiptir. Örneğin insanlara gizlice yardım ederler. Ayrıca insanlara görünmeden sessizce giderler.

ŞALIK: *Av Tanrısı.* [TKA: **Şalıq**]
Eşdeğer: SALIK, ÇALIK
İlk önceleri ormanlarda avlanan bir insandır. Aşırı güçlü ve boyun eğmezdir. Hiçbir tanrısal gücü tanımaz. Kendini beğenmişliği o kadar ileri düzeye varır ve bileğinin gücüne o kadar güvenir ki, bir gün yeraltına inip Erlik'in sarayının kapılarından birkaçını kırar. Buna kızan Erlik onu okuyla ayağından ve dilinden yaralar. Böylece peltek ve topal bir ruha dönüşüp göğe kaçar. Avlarının uğurlu geçmesini isteyenler ona yalvarırlar. Evenkler'de **Şeli** adlı mamut görünümlü bir tanrı mevcuttur.
Anlam: *(Çal/Şal/Sal)*. Sakat veyâ topal demektir. *Çalmak* fiili ile aynı kökten gelir. *Çalık* sözcüğü Anadolu'da bedensel olarak yarımlık ifâde eder. *Çaldıbar* sözcüğü ise harâbe, virâne anlamlarına gelir.

ŞAŞTI ATA: *Söylencesel Evliyâ.* [TKA: **Şaştı Ata**]
Eşdeğer: ÇAŞDI ATA
Bazı destanlarda adı geçen ve Nogayların atası sayılan kişidir.
Anlam: *(Şaş/Çaş)*. Şaşırtıcı işler yapan kişi demektir. Kelime kökünde hayret etmek anlamı bulunur. *Şaşırmak* fiili ile aynı kökten gelir.

ŞEPEŞ: *Şaman Taklitçisi.* [TKA: **Şepeş**]
Üzerine çeşitli metal nesneler takan ve hareket ettiğinde sesler çıkaran bir karakterdir. Tatarca'da "Şepeşleme" sözcüğü ses çıkarma anlamına gelir. Şamanları taklit eden bir kişi olduğu düşünülür.

ŞEŞE: *Haydut Kuş.* [TKA: **Şäşä**]
Geceleri karanlıkların içinden (bilinmezlik âleminden) gelip çocukları vurarak öldürür veyâ kaçırır. Girdiği evdeki özellikle kırkı çıkmamış çocuğun üzerinden geçtiğinde bebek kapkara kesilip ölür. Altı aylık olmamış çocukların ise boğazlarına gagalarıyla vurur. Onu yakalayan kişi kadınsa Şeşe Anası veyâ erkekse Şeşe Atası olur ve böylece onların zarar verdiği çocukları iyileştirebilir. Şeşe'den korunmak için dış kapının üzerine öldürülmüş Yarasa asılır ve hâmile kadına Yarasa Kanadı ile su verilir. Farsça "Şeş" (altı rakamı) ile de ilgili görünür. Buna göre doğumun "altıncı gününde" çocukların korunması gerektiği, çünkü bu günün tehlikeli olduğu düşünülür. Sözcük Mançuca'da "Şeytan" manası taşır.
Anlam: *(Şeş/Çeş).* Eski Türkçe'de *Soca/Soyav/Sücö* (Moğolca *Sojo/Soco*), Tunguzca'da *Süce* sözcükleri iğne, gaga, boynuz gibi anlamlara gelir. *Süke* ve *Şüke* sözcükleri ise keskin âletleri ifâde eder. *Çaşıt* ise casus demektir*. Çaşmak/Çaşıtlamak* ise casusluk yapmak bir yere gizlice girmek anlamına gelir. Mançuca'da *Şeşemek* fiili şekil değiştirmek manasına gelir.

ŞINGAY: *Kargaşa Tanrısı.* [TKA: **Şıngay**]
Eşdeğer: 1. ÇINGAY, ŞINAY 2. SINZAY
Yeryüzünde kargaşa çıkarır. Erlik Han'ın oğludur. Her yeri alt üst eden olarak tanımlanır.
Anlam: *(Şın/Çın).* Sözcük *Cıngar/Çıngar* (gürültü) kelimesiyle aynı kökten gelir. *Çın* sözcüğü gerçeklik ve ruh anlamları da taşır.

ŞİK: *Şeytan.* [TKA: **Şik**]
Eşdeğer: ŞEK
Çirkin görünümlü, hırıltılı sesi olan ve 12 başlı bir varlıktır. Alnının ortasında tek gözü vardır. Arap kültüründe Deccal'in soy atası olarak kabul edilen ve Şeytan'ı da çağrıştırır. Araplara göre bu varlık aslında iki kişidir ve her ikisinin de kehânet yetenekleri vardır. Türk halk inançları içerisinde zaten var olan "Çak/Şak" adlı şeytânî varlık İslâmiyet'i kabul sonrasında *Şik* ile özdeşleştirilmiştir.

ŞİMİLTEY: *Yeraltı Tanrıçası.* [TKA: **Şimiltey**]
Eşdeğer: ŞEBELDEY, ŞEBELTEY, SİBİLDEY, ÇEBELDEY
Yeraltındaki tüm ruhsal varlıklar onun emri altındadır. Altay efsânelerine göre yeraltının sâhibidir ve bu âlemle bağlantı kurabilen tüm kadın şamanlara önderlik eder. Çok uzun bakır bir gagası vardır. Bulutların arkasına uçabilir. Sürüp giden zaman döngüsünü ve evrenin düzenini simgeler.
Anlam: *(Şim/Çim).* Moğolca *Şim* sözcüğü herhangi bir şeyin özünü, *Şime* ise gürültüyü ifâde eder. Kelimenin sonundaki "-tay/-tey" ekinden toplayıcılık, kapsayıcılık yönü olduğu da anlaşılmaktadır.

ŞU SÖYLENCESİ: *Kahramanlık Destanı.* [TKA: **Şu Söylencesi**]
Destanda İskit (Saka) hâkanı "Şu" komutasındaki Türkler ile Asya seferini yapan Büyük İskender'in savaşımları yer alır. Anlatılanlara göre Türkler gece baskını yaparak Makedonya ordusunun öncü birliğini bozguna uğratınca İskender barış yapmak zorunda kalır. O gittikten sonra Türk hâkanı kendi adını taşıyan "Şu" Kenti'ni yaptırır ve koruması için bir tılsım koydurur. Bu sâyede kimse bu tılsımı aşıp içeriye giremez, hattâ derler ki leylekler bile şehrin karşısına kadar gelirler de orada durup ileriye gidemezler. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un Divân-ı Lügat-it Türk'de aktardığı üzere "Türkmen" adının kökeni konusunda destana dayalı bir rivâyet bulunur. İskender'in orduları karşısında doğuya çekilmeyip yerini koruyan 22 aile için "Türk'e benziyor," anlamına gelen "Türk-Menend" tâbiri kullanılır. ("Manend/Menend" sözcüğü Farsça kökenlidir.) Bu tanımlama zamanla değişerek "Türkmen" şekline dönüşür. Onlara eklenen iki aile de Kalaçlar (Halaçlar)'dır ve toplamları 24 eder.

Açıklama: "Türkmen" sözcüğünü oluşturan "-man/-men" eki Türkçe olup bu kelimenin kaynağını Farsça "Manend" sözcüğüyle açıklamak uzak bir olasılıktır. Her ne kadar İskit devletinde (Farsça ile akraba bir dil olan) Sogdça yoğun olarak kullanılsa da Türkmen adının kökeni konusunda daha doğru görünen başka açıklamalar da vardır. Ancak rivâyet yine de ilgi çekicidir.

ŞUBAR: *Söylencesel At.* [TKA: **Şubar**]
Eşdeğer: ÇUBAR, ÇOBAR, ŞOBAR
Eşanlam: 1. BAYŞUBAR 2. KÖKŞUBAR
Alpamış Han'ın atıdır. Türk efsânelerindeki olağanüstü atların özelliklerinin tamamını taşır. Atası sudan çıkmadır. Uçabilir, konuşur, bir aylık yolu bir günde gider, sâhibinin ne durumda olduğunu hissederek ona göre davranır, onu önceden uyarır, yaralıyken yalnız bırakmaz. Altın yeleli, gümüş üzengili, kuyruğu dokuz örgülü, dokuz kolanlı olarak betimlenir.
Anlam: *(Çob/Çup/Şub).* Boz renkli demektir. Türkçe *Çubar*, Moğolca *Çabdar*, Buryatça *Sabıdar* sözcükleri boz renk ifâde eder. Çok renkli, üstünde yuvarlak lekeler bulunan hayvana "Çubar" denir. Çilli insanlara da şaka olsun diye söylenir. *Çapmak* (hızlı gitmek, at sürmek) fiili ile de alâkalı görünür. Örneğin; Türk masallarında **Çapar/Çapan** denen haberciler atları ile üç gün üç gece hiç durmadan yol alırlar yada her şehirde bir at değiştirerek ve atın üstünde uyuyarak yol alırlar.

ŞULBUS: *Cadı.* [TKA: **Şulbus**]
Eşdeğer: ŞULBIS, ÇULMUS, ÇULBUS, ÇULBIS
Moğolca: 1. ŞULMUS, ŞULMAS, SOLMOS, SILMUS 2. SULMI, ŞULMA, ŞILMA, ŞULMO
Ne doğurmayan, ne daha fazla yaşlanmayan, ne ölmeyen ihtiyar bir kadındır. Derin mağaralarda yaşar, kılıktan kılığa bürünürler. Tüm gücü kızıl saçlarındadır. Saçını ele geçiren onu emri altına alabilir. Bazı anlatılarda erkek Şulbuslara da rastlanır. Erkek ve kadın Şulbuslar birbirlerini öldürürler.
Anlam: *(Çol/Çul/Şul).* Bu kök yarımlık, eksiklik ve hastalık bildirir. Moğolca *Şul/Çul* kökü Türkçe'deki *Çol* kökünün karşılığıdır. *Çolak* kelimesi sakat demektir. Farsça kökenli olduğu da öne sürülür.

ŞUNNU: *Şeytan.* [TKA: **Şunnu**]
Eşdeğer: 1. ŞINNU 2. ŞUMNU, ŞIMNU, ŞIMNUS
Eski Moğolca metinlerde Şeytan anlamında kullanılan bir sözcüktür.

ŞÜLGEN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Şülgen**]
Eşdeğer: ŞULGAN
Sular diyarının hâkanıdır. Açgözlü ve hırslıdır. Bâzen Ural Batur'un kardeşi olarak tanınır. Destana göre, denizlerle çevrili bir adada yaşayan iki kardeşten adı Ural olan tokgözlü ve yardımseverdir. Şülgen ise gelenekleri umursamayan asi ruhlu bir kişidir. Anne ve babaları onları evde bırakıp avlanma gittiklerinde Şülgen kuralları çiğneyerek evdeki hayvanların kanını içer ve kardeşini de kendisi gibi davranması için ikna etmeye çalışır ama o bunu reddeder. Bunun üzerine kendi kanını da içer. Eve dönen anne ve babası tarafından lânetlenerek evden kovulur. Anlatılan öykü kısmen Hâbil ve Kâbil arasındaki çekişmeyi anlatır ve Başkurtlara göre en az kutsal metinlerde anlatılan bu kıssa kadar eskidir ve kökeni târih öncesi çağlara dayanır. Başkurtya'da yer alan "Şulgan-Taş" Mağarası bu söylenceye dayalı bir halk inanışıyla bugün bile ziyâret edilir. Şülgen'in kızının adı ise **Nerkez**'dir.
Anlam: *(Şül/Çül).* Moğolca *Şült* ve *Sülükey* sözcükleri, sıvı ve akışkanlık ifâde eder. Kalmukça'da *Şülke* ve Kıgızca *Şilekey* de benzer anlamlara sâhiptir. *Şülen/Şilen/Sülen/Çelen,* Tunguzca *Sili/Şili* sözcükleri balıkçıl kuşu mânâsına gelir. Tatarlarda "Şelülgen" adlı yağmur habercisi bir kuşun varlığına inanılır.

ŞÜĞŞEK: *Şimşek Tanrısı.* [TKA: **Süğşek**]
Şimşekler çaktırır ve onları tıpkı bir ata biner gibi sürer.
Anlam: Sözcük birebir şimşek demektir. Işıldamak, parıldamak, yanıp sönmek gibi mânâlar içerir.

ŞÜRELE: *Yarım Cin.* [TKA: **Şürele**]
Eşdeğer: 1. ŞÜRELİ, ŞURALA 2. ÇURALA, ÇÜRELE
Tek gözlü, tek kollu, tek bacaklı bir varlıktır. Vücûdu kıllı ve her yanı tırnaklarla kaplıdır. Alnının ortasında tek boynuzu olduğu söylenir. Ağaç budakları gibi eğri büğrü parmakları vardır ve yaşamı boyunca parmaklarını birkaç kez değiştirebilir. Ormanlarda tek başlarına dolanır veyâ sürü hâlinde gezebilirler. Biraz eğilerek yürürler. Çok hızlı koşabilirler ve gövdeleri de ağaca benzediği için fark edilemezler. Kadın veyâ erkek olabilirler ve aileleriyle birlikte yaşarlar. İnsan gibi konuşurlar. Ormanda yolunu kaybedenleri bütünüyle şaşırtıp en kuytu köşelere götürürler. Güneş doğarken veyâ batarken görünebilirler. Bâzen orman yollarında insanın karşısına çıkar ve kaybolduğunu söyleyerek ağlar, yardım ister. Bunun üzerine kendisine yardım etmeye çalışan kişiyi ormanın hiç bilinmeyen yerlerine götürür. Bazı inanışlara göre insanlara oyun oynamayı teklif eder ve kabul edenleri öldürene kadar gıdıklar. Tek başına olmayan veyâ yanında köpekle gezenlerin yolunu asla kesmez. Bu yaratığın ilginç bir alışkanlığı vardır ki soru sormayı çok sever. Fakat kendisine sorulan soruları hiçbir zaman yanıtlamaz. Ondan kurtulmak için giysileri ve ayakkabıları ters giymek gerekir, çünkü böyle yapınca o da kendi ayakkabılarını ters giyecek ve yürüyemeyecektir. Bu anlayış Anadolu'da hileci insanları tanımlamakta kullanılan *"Şeytana papucunu ters giydirmek"* sözü ile de bağlantılıdır. Kurtulduktan sonra onun tarafından tekrar izlenmekten korunmak için geriye yürümek gerekir, böylece Şürele ters tarafa koşacaktır. Ayrıca sudan çok korktuğu için ondan kurtulmak isteyen kişinin bir akarsuya doğru koşması gerekir. Şürele yakaladığı kişiye *"Suyun başı ne yanda?"* diye sorarsa, ona suyun geldiği yön değil tam aksine aktığı taraf gösterilmelidir. Tatarlar arasında kullanılan *"Şürele'ye suyun başını göstermek"* deyimi, en kurnaz insanları bile aldatmayı ifâde eder. Bu cinin diğer bir özelliği de ata binmeyi çok sevmesidir. Ormanlara yakın yerlerde bulunan at sürülerinin içinden en iyi atı seçer ve sonra onun üzerine binerek gün boyu koşturur. Şürele ormanda yalnız gezmenin halk anlayışı içerisinde sakıncalı bulunduğunu vurgulayan bir varlıktır. Eski Bulgarlarda "Şüreli Han" adıyla ölüm tanrısı konumundadır.
Anlam: *(Çor/Şor/Şür).* Yarım olan, eksikliği bulunan demektir. Hastalık mânâsını ve korkutucu olmayı da içerir. Çuvaşça'da hem yarımlık hem de beyazlık anlamlarını içeren *Çüre/Şüre* sözcüğü vardır. Bazı lehçelerde *Sura/Şura* sözcüğü beyaz veyâ sarı renk belirtir ki bu varlığın bu renklerde olduğunun düşünülmesiyle de ilgilidir. Moğolca *Şor* sözcüğü şiş anlamına gelir ve boynuzu çağrıştırır. Anadolu'da cin çarpmış ve ruhsal hastalıklı anlamında *Çorlu* tâbiri kullanılır. Slav topluluklarının halk inanışlarında *Çort/Çert* olarak bilinen şeytânî bir varlık bulunur.

-T-

TAHILGA: *Tahıl Sunusu.* [TKA: **Taxılga**]
Eşdeğer: TAKILGA
Tahılların (özellikle buğday, yulaf, arpa, darı) doğaya veyâ ırmaklara saçılarak sunulmasına denir. Özellikle elde edilen hasattan az da olsa bir miktar bırakılır. *"Kurdun kuşun hakkı,"* tâbiri ile hayvanların yemesi için saçıldığına da rastlanır. "Saçılga" adlı sunu anlayışının tahıllara özgü türüdür.
Anlam: *(Tah/Tak).* Tahıl verme veyâ tahıl dökme demektir. Moğolca'da günümüzde "sunu/sungu" anlamında kullanılan bir sözcüktür. *Dağılmak* sözcüğü ile de alâkalıdır.

TALAY: *Okyanus Tanrısı.* [TKA: **Talay**]
Eşdeğer: DALAY
Okyanuslar ve denizler onun sorumluluğundadır ve onları yönetir, içindeki canlıları korur. 19 denizin birleştiği yerde yaşar. Uzun beyaz bıyıkları olan yaşlı bir adam görünümündedir. İstediği zaman devasa bir balık (balina) biçimine girebilir. Denizlerin yükselip alçalmasına (gel-git) karar verir.
Anlam: *(Tal/Dal).* Okyanus, deniz demektir. *Talmak/Dalmak* fiilinden gelir. Enginlik, derinlik, genişlik, sonsuzluk anlamları vardır. *Talaz* kelimesi dalga mânâsına gelir. *Daluy/Taluy* sözcükleri de yine okyanus anlamında kullanılır. Macarca'da *Taltos* sözcüğü şaman mânâsı taşır.

Açıklama: Moğol Budizmi ile yakın ilişki içinde bulunan Tibet Budizmi'nin (Lamaizm) mânevî önderi olan kişilere verilen "Dalai Blama" (Dalay Lama) ünvanının ilk kısmını oluşturan *Dalai/Dalay* sözcüğü Moğolca'dan Tibet diline geçmiştir ve okyanus anlamı taşır. Bu unvan engin bir bilgeliği ve şefkati anlatmak için kullanılır.

TAMAĞ: *Cehennem.* [TKA: **Tamağ**]
Eşdeğer: 1. TAMAG 2. TAMU, TAMUĞ, TAMUG, TAMUK
Moğolca: TAM
Öldükten sonra suçluların cezâlandırılmak üzere gittiğine inanılan yer. Pek çok dinde ve inançta geniş betimlemeler yapılmış ve nasıl bir yer olduğu hakkında değişik fikirler ileri sürülmüştür. Fakat neredeyse tüm görüşlerdeki ortak nokta ateş ile ilgili olduğudur. Kimi görüşlere göre bu durum yeraltından çıkan mağma ile ilgilidir. Eski Türkler (örneğin Oğuzlar, Çu'lar) yeraltında bulunduğuna inanırlardı. Efendisi Erlik Han'dır ve günahkâr kişileri cezâlandırır. Altay inanışında insanlar Tamağ'da cezâsını çektikten sonra Yayuçı tarafından göğün üçüncü katına götürülürler. Hakaslar'da Cehennem'i yöneten **Tamı Han** adlı bir tanrının varlığından söz edilir. **Karşıtı "Uçmağ"dır.**
Anlam: *(Tam/Dam).* Kapalı yer demektir. Karanlık anlamı vardır. *Dam* kelimesi ev veyâ üzeri kapalı oda anlamına gelir. Sanskritçe (Eski Hintçe) *Tamas* (karanlık) sözcüğü ile de bağlantılı olduğu söylenir. Moğolca ve Tunguzca'da *Tama* sözcüğü toplanmak, bir araya gelmek mânâları içerir. Türkçe'de *Tam* kökü yakmak anlamı da taşır ve *Tamur* sözcüğü bu anlamı ihtivâ eder.

TAMMUZ: *Bereket Tanrısı.* [TKA: **Tammuz**]
Eşdeğer: 1. TAMIZ, TAMUS, TAMMUS, TAMIS 2. DUMUZ, DUMIS, DUMIZ
Sümer kökenli bir bereket tanrısıdır. Türk coğrafyasının büyük kısmında adı yaz aylarından birisine verilir; *Temmuz, Tamız, Tamıs* gibi… Çoğu zaman ahır hayvanlarının ve/veyâ çobanların tanrısı olarak görülür. Bâzen de kırsal hayatın, ekinlerin ve hasadın koruyucusu olarak anılır. Sümer mitolojisinde çoban görünümlü olarak betimlenir ve adı *Dumuzı* veyâ *Damuzı* biçiminde geçer ve ünü tüm Ortadoğu'ya yayılmıştır.
Anlam: *(Tam/Dam)*. Sümerce'deki anlamı güvenilir demektir. Türkçe de *Dam/Tam* yâni ahır ile bağlantılı bir anlam kazanmıştır. Ayrıca Türkçe *Dum/Tum/Tom/Yom* kökü ile de bağlantılı görünmektedir ve uğur, baht, tâlih anlamlarını içerir. Sümerce söylenişi olan *Dumuzi/Dumuzı/Dumzı* biçimi *Domçı/Tomçı (Yomçı)* kelimesini akla getirmektedir. *Damızlık* sözcüğü, *Damız* (ahır) sözcüğüyle olduğu kadar bu isimle de bağlantılıdır ve Tammuz için ayrılan hayvan demektir.

TANÇOLPAN: *Şafak Tanrıçası.* [TKA: **Taňçulpan**]
Eşdeğer: TANÇULPAN, TANÇOLBAN, DANÇULPAN
Şafakta ormanda gezen bir tanrıçadır. Başına çiçeklerden bir çelenk takan neşeli bir genç kızdır. Elbisesi rüzgardan daha hafiftir ve tüm vücûdu görünür, omzuna yeşil şal örter. Venüs gezegenini simgeleyen tanrıça "Çolpan" ile de akrabadır. Bâzen orman tanrısının kızı veyâ torunu olarak da anılır.
Anlam: Tan (şafak) ve Çolpan (Venüs) sözcüklerinin bileşik biçimidir.

TANHA: *Kader Tanrısı.* [TKA: **Tanxa**]
Kişinin doğumundan îtibaren davranışlarını izeyerek kayıt altına alır ve kaderine hükmeder, geleceği hakkında karar verir. Adı "Cılha Han" *(bkz.)* ile birlikte anılır
Anlam: *(Dan/Tan).* Eski Türkçe, Moğolca ve hattâ Tunguz-Mançu dillerinde saymak, hesaplamak, bilmek, bilgi sâhibi olmak anlamları içeren bir köktür. Şaşırmak, hayret etmek anlamları vardır. *Tanımak* (Moğolca *Tanıh*) fiilleriyle de ilgilidir. *Tanla* ve *Tansık* sözcükleri mûcize anlamına gelir ve olağanüstü olayların kök ile bağlantısı açıktır. Türkçe *Tanık* kelimesi bir şeyi görmüş olmayı ve bu durumu açıklayan kişiyi ifâde eder. Ayrıca *Danışmak* fiili ile olan alâkası da başka bir tanrı ile birlikte hareket ettiğinin belirtisi olarak yorumlanabilir. *Tanyu/Tanhu/Tanju* sözcüğü hükümdar demektir.

TANRI: *İlah.* [TKA: **Tanrı**]
Eşdeğer: 1. TENRİ, TENGRİ, TİNGRİ, TANGRI 2. TANGARA, TANARA 3. TARI, TAGRI, TAYRI, TEYRİ
Moğolca: 1. TENGİR, TENGER 2. TENGERE, TENEGERE
İnsanüstü ve/veyâ doğaüstü varlık. İnsanlar ve doğa üzerinde egemenliği olan güç, Yaratıcı. Çok-tanrılı inançlarda belirli bir sorumluğu yerine getirdiğine inanılan, herhangi bir görevi olan ve bir doğal unsur ile ilişkilendirilen, genellikle insan biçimli olarak algılanan, bâzen de soyut ruhsal kişilik. En az 2500 yıllık bir geçmişi bulunan bu sözcük bütün Türk şîve ve lehçelerinde ortak bir kavram olarak yer alır, ayrıca Moğolca ile birlikte başka Asya dillerine de yerleşmiştir. Eski Sümer dilinde birebir Tanrı mânâsı taşıyan *Dingir/Tingir* sözcüğü ile de bağlantısı vardır. Bu takdirde geçmişi en az 6000 yıl geriye gidecektir. Etrüsklerde diğer tanrıların doğumunda rol oynayan "Thanr" adlı üstün bir Tanrı vardır. Bazı Türk boylarında bazen İyeler (koruyucu ruhlar) için de bu ad kullanılır; *Su Teyrisi, Yer Teyrisi* gibi. İslam öncesi dönemde nihâi irâdeye sâhip bir gücün esasını oluşturduğu "Tengricilik" anlayışı sistematik bir inanç olarak tüm toplumsal hayata işlemiştir. Eski metinlerde *Ulu Teyri, Han Tengri* gibi ifâdelere sıklıkla rastlanır. Ayrıca Türklerin "*Köke Möngke Tengri"* (Moğolların "*Hühe Münhe Tengeri*") yâni "Sonsuz Gök Tanrı" şeklindeki tanımlamaları ise bu konudaki anlayışlarını özetler niteliktedir.

Navruz Bayramı'na ise "Tagrıtoy" adı verilir. Türkçe "Tanrı" sözcüğü İslâmiyet'le birlikte tek olarak kabul edilen yaratıcıyı nitelemekte de kullanılmaya başlanmıştır. Yeri gelmişken değinilmesi gereken bir husus, Allah (c.c.) için "Tanrı" adının veyâ sıfatının kullanılıp kullanılamayacağıdır. Bu hususta iki uç görüş vardır. Bir tarafta "Tanrı" kelimesinin hiçbir biçimde Allah'ı tanımlamak için kullanılamayacağı hattâ daha ileri ve aşırı görüşlerde bunun günah olduğunu bile öne süren bir yaklaşım vardır. Diğer tarafta ise "Tanrı" sözcüğünün bir kelime olarak "Allah" adını birebir karşılayan, onun yerine kullanılabilecek bir sözcük olduğunu iddia eden, hattâ "Tanrı" tâbirinin yeterli olduğunu savunan görüşler bulunur. Ancak her ikisinin de hatâlı olduğu yönler oldukça fazladır. Öncelikle Elmalı'lı Hamdi Yazır'a (ve onun belirttiği üzere İslam bilginlerinin çoğunluğuna) göre "Allah" lafzı özel bir isimdir. Bu nedenle genel adların bazı kuralları onun için kullanılamaz, meselâ çoğulu yapılamaz. Buna karşın Türk-Moğol lehçe ve şîvelerindeki "tanrı" sözcüğü mutlak tekillik içermez ve çoğulu olan "tanrılar" ifâdesi sıklıkla kullanılır. ("Tanrı" kavramının Arapça karşılığı olan "ilah" sözcüğünün de bu dilde çoğul çekimi yapılır.) Üstelik İslam öncesi eski Türk halk inançlarında en üstün ve başat güç durumundaki "Göktanrı" karşısında bile bir "Yertanrı" vardır. Dolayısıyla bir genel ad olarak da kullanılan "Tanrı" sözcüğü "Allah" adının birebir karşılığı değildir. Diğer taraftan Allah (c.c.), Kuran-ı Kerim'de "Nas Sûresi" içinde kendi zatı için "ilâhin-nas" (insanların tanrısı) ifâdesini kullanır. Dolayısıyla Kuran-ı Kerim'de Allah (c.c.) kendisi için "ilah" (tanrı) kelimesini bir anlamda tanımlayıcı olarak kullanmıştır. Yâni "Tanrı" olarak nitelenebilecek kendisinden başka bir varlığın olmadığını vurgulamıştır. İslam inancına göre tanrılık vasfı ve mutlak yaratıcı güç yalnızca ona âittir. Kelime-i Tevhid'de de bu durum açıkça görülür: *"Tek Tanrı Allah'tır" (Allah'tan başka Tanrı yoktur).* Örneğin Ahmed Yesevî sürekli olarak "Tengri Teâlâ" hattâ sıklıkla da "Allah Tengri" ifâdelerini kullanmıştır. Çünkü onun için Tengri zaten tek olan Allah'tan başka bir varlık değildir, olamaz da. Yâni "Tanrı" kelimesi tıpkı Avrupa dillerinde olduğu gibi bâzen özel ad olarak kullanılsa da çoğu zaman bir kategori belirtir. "Allah" sözcüğü ise İslam inancında kesin bir biçimde "Tek Tanrı" olarak tanımlanan yüce yaratıcıya mahsus en özel ve başka hiçbir varlığa özgülenemeyecek ve paylaşılamayacak bir isimdir. Ancak değişik özellikleri nitelenir: *Bağışlayan, Yaradan, Acıyan, Yarlıgayan, Esirgeyen, Gözeten...*

Anlam: *(Dan/Tan) ve (Ten/Tin/Din).* Sümerce'de "Dingir/Tingir" olarak yer alır. Eski Türkçe, Moğolca ve hattâ Tunguz-Mançu dillerinde saymak, hesaplamak, bilmek, bilgi sâhibi olmak anlamları içeren bir köktür. Şaşırmak, hayret etmek anlamlarını bünyesinde taşır. *Tanımak, Tan* (şafak), *Tansık* (mûcize) *Tin/Tın* (ruh), *Dinç, Diri* gibi sözcüklerle bağlantılıdır. Moğolca *Tenreh* fiili güçlendirmek mânâsı taşır.

TANRIÇA: *İlahe.* [TKA: **Tanrıça**]

Çok-tanrılı inançlarda dişi tanrı. Başka bir tanrının eşi olarak görünebildikleri gibi bağımsız birer varlık olarak da yer alırlar. İyi ve kötü olanları bulunabilir.

Açıklama: Türk dilinde "-ça/-çe" eki ile dişil sözcükler üretilmesi pek yaygın değildir. Bu ek aslında küçültme amaçlı olarak kullanılır. Örneğin: İl ve İlçe gibi… Türkçe'de asıl cinsiyet dönüştürücü "-an/–en" ekidir. Ve bu ek tamamen yansız olarak cinsiyeti tersine çevirir. Örneğin:

* **Bay ve Bayan:** Efendi ve Hanımefendi
* **Kız ve Kızan:** Kız Evlat ve Erkek Evlat
* **Çav ve Çavan:** Eril Organ ve Dişil Organ
* **Ök ve Öken:** Anne ve Baba

Türkçe'de dişil sözcükler türetmek için kullanılan bir yol (çok sık olmasa da) "–ım/–im" ekidir.

* **Han ve Hanım:** Kral ve Kraliçe
* **Beğ/Beg ve Begüm:** Prens ve Prenses

Yine de "Tanrıça" sözcüğünün türetiliş biçiminin aşağıdaki örneklere de uygun olduğu söylenebilir.

* **Kıral ve Kıralça:** Melik ve Melike
* **Tigin ve Tiginçe:** Prens ve Prenses
* **Biy/Bey ve Biyçe:** Efendi ve Hanımefendi
* **Ul ve Ulça:** Oğul ve Kız

TANRIDAĞI : *Kutlu Dağ.* [TKA: **Tanrıdağı**]
Eşdeğer: TENGRİTAV, TANGARATAĞ, TANGRITAV
Çok eski dönemlerden beri Tanrı tarafından kutlu kılındığı kabul edilen sıradağların genel adı. Türklerin ortak simgelerinden birisidir.

TANSIK: *Mucize.* [TKA: **Tansık**]
Eşdeğer: TANSI, TANSIĞ, DANSI, DANSIĞ, DANSIG, DANSIK
Eşanlam: TANLA, TANLAĞI
Akıl almaz, mantıkla açıklanamayan, şaşırtıcı, olağanüstü olay. Genelde Peygamberler tarafından, ancak Tanrı'nın izniyle gerçekleştirildiğine inanılır. Örneğin; Hz. Muhammed'in ayı ortadan ikiye yarması veyâ Hz. İsa'nın elini sürerek körlerin gözlerini açması gibi.
Anlam: *(Dan/Tan).* Şaşırtıcı olay demektir. Şaşırmak, hayret etmek anlamları vardır. *Tanımak, Tan* gibi sözcüklerle bağlantılıdır. *"Kafası dank etti"* veyâ *"Kafasına dan etti"* deyimleri bu kök ile alâkalıdır.

TAPDUK: *Söylencesel Kahraman.* [TKA: **Tapduq**]
Eşdeğer: TAPDIK, TAPTIK, TAPTUK
Kötü varlıkları temizlemek için gökten yere indiğine inanılan söylencesel kahramandır. Bir isim olarak da İslâmiyet öncesi Türk topluluklarında kullanılır. Yunus Emre'nin şeyhi olan Tapduk Emre'nin adının buradan geliyor olması muhtemeldir. Hattâ bazı araştırmacılar, Tapduk Emre'nin târihsel bir kişilik olmadığını, bu eski efsâne kahramanının Yunus Emre'nin yaşam öyküsüne halk kültürü ve toplumsal bellek tarafından uyarlandığını öne sürmektedirler. Onun dergâhına kırk yıl odun taşıdıktan sonra Türk târihinin yetiştirdiği en büyük ozanlardan bir olan Yunus Emre şiirlerinden birinde şöyle der: *"Yunus bir doğan idi kondu Taptuk koluna"...* Ayrıca "Taptuklular" adı verilen bir topluluğun Selçuklular döneminden îtibaren Anadolu'da yaşadığı bilinmektedir. Taptuklu şeyhlerinin çam ağacına taptıkları ise bazı kaynaklarda öne sürülmektedir.
Anlam: *(Tap).* Kendisine inanılan demektir. Bulunmuş mânâsına geldiği de söylenir ve tanrısal bir güç tarafından gönderilerek insanlarca bulunan çocuk motifiyle bağlantılıdır. (Azerice "Tapmak" sözcüğü bulmak anlamı taşır.) Eski Türkçe *Tapzug/Tabuzguk* kelimeleri bilmece (bulmaca) mânâsına gelir. İnanmak, kulluk etmek anlamlarıyla bağlantılıdır.

TAPINAK: *Mabet.* [TKA: **Tapınaq**]
İçerisinde ibâdet edilen yer. Herhangi bir dini inanç veyâ geleneğin âyinlerini veyâ törenlerini yerine getirmek için yapılan, çoğunlukla kutsal kabul edilen yapılardır. Farklı dinlere âit ibâdethânelerin tamamı genel olarak bu sınıflandırmanın içerisine dâhil edilebilir. Bağlı olunan dinsel anlayış ve yapılan ibâdetler bakımından ele alındığında tapınaklar hem yüklenen anlamlar açısından hem de mîmârî ve yapısal bakımdan oldukça fazla farklılık gösterirler. Hattâ bu farklılıkları coğrafî etkenler bile bir düzeyde de olsa biçimlendirir. İnsanoğlunun var olduğu her yerde tapınaklar da mevcut olmuştur. Buralara tanrısal güçlerle bağlantı kurulan yerler olarak bakılmıştır.
Anlam: *(Tap/Tab).* İbadet yapılan yer demektir. Bu kelimeyle aynı kökten gelen *Tapu* sözcüğü, güven ve belirli bir hakkı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

TAPINMAK: *İbadet Etmek.* [TKA: **Tapınmak**]
Eşdeğer: TABINMAK, TOPINMAK
Tanrısal yada doğaüstü bir güce karşı bağlılık göstermek için belirli bir takım dinsel eylemlerde bulunmak. Tanrı'ya saygı göstermek, onun istediği, buyurduğu boyun eğme davranışlarını sergilemek.

TAPMAK: *İman Etmek.* [TKA**: Tapmak**]

Bir yaratıcıya inanıp varlığını kabul etmek. Tanrı'ya kulluk etmek. Bir varlığı Tanrı olarak tanımak. Herhangi bir dini inanç veyâ geleneğin âyinlerini veyâ törenlerini yerine getirmek için Mecâzen herhangi bir şeyi tutku ile sevip bağlanmak.

Anlam: *(Tap/Tab).* İnanmak, kulluk etmek anlamları vardır. Azerice'de ve Türkmence'de "Tapmak" sözcüğünün bulmak anlamında kullanılması, inancın "Bulunç" (vicdan) ile alâkasını ortaya koyması açısından önemlidir. Kelime kökü aynı zamanda inanç ve bağlılık içerir. Eski Türkçe'de ise hizmet etmek mânâsı da taşır. *Teb/Tep* (ateş) kökü ile de alâkalıdır ve inancın bir ateş veyâ ışık gibi algılanmasını çağrıştırır.

TAPUĞ: *İlahi (Mûsikî).* [TKA**: Tapuğ**]

Eşdeğer: TAPUK, TAPZUĞ

Dinsel mûsikî. İçeriği dini konulara dâir olan ve özel ezgileri bulunan şiir ve/veyâ müzik türü.

Anlam: *(Tap/Tab).* Tapınak müziği demektir. Daha eski mânâsı ise tapınma esnasında okunan şiirdir. *Tapmak* (iman etmek), *Tapınmak* (ibâdet etmek) gibi sözcüklerle aynı kökten gelir.

TARGUTAY: *İlk İnsan.* [TKA**: Targutay**]

Eşdeğer: TARGITAY, TARGİTAY

Türklerle bağlantılı eski bir kavim olan İskit (Sak/Saka) halkının mitolojisinde adı geçer. Targutay'ın üç oğlu vardır ve bunlar yeraltını, yeri ve göğü simgeler. Oğullarının adı ve özellikleri şöyledir:

- **Arpoksay:** Arpa yemeği yer ve Arpaçay'da oturur.
- **Lıpoksay:** Balık yemeği (Palıksay) yer ve Lıpokçay'da oturur.
- **Kolaksay:** Kuş yemeği yer ve Kulakçay'da oturur.

Anlam: *(Tar).* Toprakla uğraşan emektir. Kelime kökü tarım yapmak anlamı içerir. Türkçe'de *Tarançı* ve *Taruman* sözcükleri çiftçi mânâsı taşır. *Tarım* kelimesi ile aynı kökten gelir. "Tangrı-Tay" yâni Tanrı'nın Oğlu anlamını taşıdığı da öne sürülür. Eski Türkçe'de *Tar/Targ/Tarh* kökü akrabalık bildirir. Ayrınca Sibirya Türkçesi'ndeki *Tur* (boğa) sözcüğünden türediği de bazı araştırmacılar tarafından iddia edilir. Türkçe "Turgut/Turagut" (uzun ömürlü) adıyla da bağlantılı olduğu ise başka bir görüştür.

Açıklama: İskit kökenli "Targutay" adının, özellikle Moğol boylarında yaygın olarak kullanılması Türk-Moğol kültüründen kaynaklandığına kanıt olarak gösterilebilir. Babası ölen Cengiz Han'ın (henüz adı Temüçin iken), yerine tahta geçen ve onu öldürmeye çalışan amcasının oğlunun adı da Targutay'dır.

TARKAN: *Demirci Ustası.* [TKA**: Tarqan**]

Eşdeğer: TARHAN, TARGAN, TARKAN, DARGAN, DARHAN

Demirci ustalarına verilen bir addır ve toplum içindeki saygın bir konumu ifâde eder. Çünkü demircilik kutlu bir meslek olarak görülür. Bu nedenle demircilerin araçlarının da kutlu olduğu kabul edilir ve bu araçların herbirinin koruyucu ruhu (İye'si) bulunur. Hattâ demirci ocağında yakılan mas (meşe) ağacı da kutsal sayılır. "Tarhan" kavramı daha sonraları Türk-Moğol sosyal hayatında ve devlet geleneğinde bir unvan olarak da kullanılmıştır ve ayrıcalık tanınmış kişileri ifâde eder. Bu kişiler duruma göre vergi vermezler, suçları dokuz kereye kadar bağışlanır, hattâ kağanların huzuruna izinsiz girebilirlerdi.

Anlam: *(Tar/Dar).* Demirci demektir. Moğolca'da Usta şeklinde bir anlam genişlemesine uğramıştır. Eski Altayca'da ve eski Moğolca'da yaymak, germek anlamları içeren bir köktür. Aynı zamanda saldırmak anlamını da içerir. "Türk" adıyla da bağlantılı olduğunu öne süren görüşler vardır.

Açıklama: Sezgin Burak tarafından oluşturulmuş özgün bir karakter olan “Tarkan” adlı bir Hun savaşçısının serüvenlerinin anlatıldığı çizgi öyküler 1967 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Bu çizgi romanın daha sonra sinema filmi uyarlamaları da çevrilmiştir. Bu öyküler pek çok kültürel unsuru bünyesinde barındırır, örneğin bir kurt tarafından büyütülen kahramanın yanında dolaşan bir kurdu vardır ve onun ayrılmaz bir arkadaşıdır. Ailesini katleden Alan Kralı Kostok'tan intikam alır. Attila Han’ın fedâisi ve ona hizmet eden bir savaşçı olarak görünür. Gülmeyen yüzü, amacına ulaşmaktaki karalılığı, vazgeçmeyen kişiliği, cesurluğu, silah kullanmadaki yeteneği bütün öykülerde hep öne çıkar. Avrupa mitolojisindeki motiflerden zaman zaman yararlanılır. Örneğin Dünyâ egemenliğini simgeleyen Mars’ın Kılıcı’nı arar. Bâzen Vikingler ile savaşır, Roma askerleriyle dövüşür. Çinliler Tarkan’ın peşinden Avrupa’nın içlerine kadar gelir onu tâkip ederler. Kendisinin “Hun Türkü” olduğunu ara sıra vurgular. 1969 yılında ilk Tarkan filmi *Mars'ın Kılıcı*, daha sonra da sırasıyla *Gümüş Eyer, Viking Kanı, Altın Madalyon, Güçlü Kahraman* mâceraları sinemaya aktarılmıştır.

TARLA İYESİ: *Tarlanın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Tarla İyäsi**]
Eşdeğer: TALA İYESİ, DELE İYESİ
Moğolca: DALA EZEN, DELE EZEN
Ekili tarlaları korur. Kırsaçlı bir kocakarıdır ve “Uruk” adlı bir ağaçta oturur. Uzun kollu olduğu için göğe kadar uzanıp bulutları sıkarak yağmur yağdırır. Bâzen komşu tarlaların iyeleri arasında kavga çıktığına inanılır. Tarlalar üstünde ziraat yapılan belirli toprak parçalarıdır ve başlıca geçim kaynaklarından birisi olduğu için insanların zamanlarının önemli bir kısmını ayırmalarını gerektirir. Bu nedenle Türk halk kültürü içerisinde önemli bir yerleri bulunur. “Tarla Bekçisi” olarak da adlandırılır.
Anlam: *(Tar).* Kelime kökü de ekin ekmek anlamını barındırır. *Tarım* sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Tarançı/Tarancı* ve *Taruman/Tarman* kelimeleri çiftçi mânâsı taşır. *Tarıg* ise ekili yer demektir.

TAŞ-ATA: *Mezar Totemi.* [TKA: **Taş Ata**]
Mezarın başına dikilen ve ölen kişiyi veyâ olasılıkla koruyucu ruhunu temsil eden, kabaca insan biçimli taştan yapılma heykellerdir. Silahsız ve iki elleriyle bir kap tutanları olduğu gibi belindeki kemere biri uzun, diğeri kısa iki kılıç asılı olanları da vardır. Savaşçı sol eliyle bu kılıçlardan birini, sağ eliyle de küçük bir kap tutar. Elde tutulan bir kap dâima hepsinde ortak bir unsurdur.

TAŞ HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Taş Xan**]
Eşdeğer: DAŞ HAN
Taşdağ’da yaşayan bir hâkan. Etrafındaki kayalık bölgeler kendisini korur.

TAŞKAPI: *Yeraltı Geçidi.* [TKA: **Taşqapı**]
Eşdeğer: DAŞGAPI
Yeraltı Dünyâsı’na giden geçidin kapısıdır. Bir mağaranın içinde bulunur.
Anlam: *(Taş/Daş/Dış).* Kelime kökündeki dışarıda olma içeriği dikkate alındığında “Dış Kapı” anlamına dahi gelir ki, bu evrenin dışarıya açılan son kapısı demektir.

TAŞKIN: *Tûfan.* [TKA: **Taşqın**]
Genel olarak suların yükselmesi, gelen selin çevreyi kaplaması, ırmakların ve göllerin yataklarına sığmayarak dışarıya taşması demektir. Özel bir anlam ile Türk halk kültüründe ve anlatılarda “Nuh Tûfanı” için kullanılan bir tâbirdir. “Büyük Taşkın” anlayışı yeryüzündeki pek çok kültürde, hatta birbiriyle hiç bağlantısı olmayan uygarlıklarda yer alır. Bunların benzerlikleri ve farklılıkları mevcuttur.

Anlam: *(Taş/Daş).* Kabına sığmayan suyun dışarıya boşalması veya ırmağın yatağına sığmayacak kadar çoğalan suyunun yayılarak çevreyi kaplaması demektir. *Taşmak* fiilinden türemiştir. Ayrıca *Taşımak* fiili ile bağlantısı da dikkate değer bir ayrıntıdır, çünkü Tûfan'dan kurtulanlar gemi ile taşınmışlardır.

TATAR HAN: *Tatarların Atası.* [TKA: **Tatar Xan**]
Bulca Han'ın oğludur. Tatar ulusu onun soyundan gelir. Ayrıca bazı soyağaçlarında Türker'in atası olarak da anılır. Soyu bâzen Ak-Tatar ve Kara-Tatar olarak ikiye ayrılır.
Anlam: *(Tat).* Süvari, atlı demektir. At sürmek, hızlı gitmek anlamlarını barındırır. Aynı zamanda posta sürücüsü, haberci anlamı da taşır. Kekeme anlamına gelen Kalmukça *Tatr* ve Çuvaşça *Tutar* sözcüğü ile ilişkilendiren görüşler vardır. Sözcük Batılı kaynaklarda *Tartar* olarak yer alır. "Tav-Tar" yâni dağda yaşayan mânâsına geldiği de iddia edilir.

TATAY: *Kasırga Tanrısı.* [TKA: **Tatay**]
Eşdeğer: TATA
Kasırgalara ve fırtınalara sebep olur. Atı yıldırıma dönüşür. Ulukayın'ın dibinden çıkan Yaşam Suyu'na bekçilik yapar. Kara renk ile simgelenir. 77 kuzey tanrısının temsilcisidir (önderleri değildir).
Anlam: *(Tat).* At sürmek, hızlı gitmek anlamlarını içerisinde barındırır. *Tatar* kelimesiyle aynı kökten türemiştir. Türkçe *Tata* ve Tunguzca *Tagta* sözcükleri korkmak ve şaşırmak bildirir.

Açıklama: "Usan Han" ise 99 güney tanrısının temsilcisidir (önderi değildir). Ak renk ile simgelenir.

TAVARA: *Gece Cini.* [TKA: **Tavara**]
İnsanların ağzını kapatarak üzerine çıktığına veyâ göğsüne bastığına inanılan gece yaratığıdır.

TAYGA İYESİ: *Tayga Ruhu.* [TKA: **Tayga İyäsi**]
Altaylara özgü bir bitki örtüsü ve ova türü olan Tayga'nın koruyucu ruhudur.
Anlam: *(Tay/Yay).* Yayılmış yer demektir. Dışarıda bulunan alan anlamı vardır. *Dağ* sözcüğü ile de bağlantılı olduğu da söylenir. Yakutça'da ise ormanlık arâzi demektir.

TAYILGA: *Boğarak Kurban.* [TKA: **Tayılga**]
Eşdeğer: 1. TAYALGA, TAYLAGAN 2. TAYIG, TAYIĞ, TAYIK
Moğolca: 1. TAYİLGA 2. HAYILGA
Hayvanın boğularak öldürüldüğü kurban türüdür. Türk, Altay ve Yakut Şamanizmi'nde yer alan bir kurban uygulamasıdır. Özelikle at veyâ sığır gibi büyükbaş hayvanların boğularak (kesilmeden) öldürülmesiyle gerçekleştirilir. Altaylar ve Yakutlar (nâdiren de olsa bu gün bile) kurban olarak kestikleri atın derisini uzun bir sırığa geçirip tıpkı bir at şekline benzeterek asarlar. Tayılga için hazırlıklar genelde akşamüzeri veyâ Güneş batınca başlar. Töreni yöneten şamana veyâ yaşlıya **Tayığçı** denir. Önce sürünün içinden kurbanlık hayvan aranıp bulunur. Sonra bir tören yeri seçilir. Şaman ormanın ıssız bir yerinde en uygun yeri belirler ve orada bir çadır kurulur. Çadırın ortasına, "Tündükten" (duman deliğinden) tepesi dışarıya çıkacak biçimde bir kayın ağacı yerleştirilir. Kurban töreni başlayıp gerekli dualar okunduktan sonra ayakları bağlanmış olan hayvan boğularak veyâ bel kemiği kırılarak öldürülür. Boğma işlemini hayvanın ağzını, burnun tıkayıp bağlayarak gerçekleştirirler. Daha sonra yüzülen deri, başı, ayağı ve kuyruğu ile birlikte bir sırığa (Baydara'ya) asılır. En önemli sayılan ve uzun süren tören Tanrı Ülgen adına yapılır. Güneşle ilişkilendirilerek Hayvan eğer Ülgen için kurban edilmişse Baydara'nın başı doğuya, yeraltı tanrısı Erlik'e kurban verilmişse batıya dönderilir.

Ardından Ata ruhlarına ve koruyucu ruhlara (İye/Eğe) sungu verilerek kurbanın eti yenir. Sungu ise bazı kabîlelerde *Yağaşga/Yagaşka (Yağaş/Yagış)* biçiminde gerçekleştirilir yâni etin bir parçası ateşe atılarak yakılır ve dumanının Tanrı'ya ulaşacağına inanılır. Bazı Türk ve Moğol boylarının kurbanın kanını akıtmadıkları kesin olarak bilinmektedir ve bu uygulama "Kan Korusu" (kan yasağı, kan tabusu) anlayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü canın/ruhun kanda olduğuna (veyâ kanın kendisinin ruh olduğuna), bu nedenle de kutlu canlıların kanlarının toprağa dökülmesinin aileye veyâ boy'a hattâ tüm ülkeye felâket getireceğine inanılır. Cengiz Han koymuş olduğu Yasa'da bir hayvanı Müslümanlar gibi kesmeyi yasaklamış ve kurbanın boğazlanmadan, karnı yarılarak ölene kadar yüreğinin sıkılması gerektiğini duyurmuştur. Ancak İslâmiyet'i kabul eden Türkler arasında hayvanın kesilerek öldürülmesi *(Boguzlaga/Boğazlaga)* giderek yaygınlaşmış ve genel bir uygulamaya dönüşmüştür.
Anlam: *(Day/Tay/Yay/Zay). Tayak/Tayag/Tayah* kelimesi pek çok Türk lehçesinde değnek mânâsı taşır ve hayvanın derisinin sırığın ucuna geçirilmesiyle bağlantılıdır. *Yaymak* (derinin yüzülmesi mânâsında) fiili ile de alâkalıdır. Moğolca ve Mançuca *Yadah*, Tuvaca *Yadı* sözcükleri ihtiyaç hâlinde olmayı ve gerek duymayı ifâde eder. *Tay* (at yavrusu) sözcüğü ile aynı kökten gelir. Bereket tanrısı "Zaya" için düzenlenen *Saya* adlı tören ile de köken olarak ortaklık gösterir. *Zayagçılar/Çayagçılar/Tayagçılar* adlı Kader Ruhları ile *Yayuçılar* (Yaratıcı Ruhlar)'la da ilişkilidir.

TAZ HANIM: *Gök Tanrıçası.* [TKA**: Taz Xanım**]
Eşdeğer: TEZ HANIM, DAZ HANIM
Bazı metinlerde Tanrı Ülgen'in karısı olarak bahsi geçer. En önemli özelliği kel olmasıdır. Tazlık (kellik) belirgin biçimde Türk kültürüne âit bir güç simgesidir. Fakat buradaki asıl ilgi çekici husus dişil bir varlık için bu adın verilmiş olmasıdır. Çünkü kellik çoğunlukla erkeklere özgü bir durum olarak algılanmaktadır. "Taskıl" ve "Tazagan" gibi dağ adları yine bu konuyla ilintilidir.
Anlam: *(Tas/Taz/Taş/Daş).* Kel demektir. *Dazlak/Tazlak* sözcüğü ile aynı anlamı taşır. Moğolca'da akbaba kuşuna *Tas/Tasu* denmesi de bu kuşun kel bir görünümünün olmasıyla alâkalıdır. Tuvaca'da kartala *Tas* adı verilir ve onun gücünü çağrıştırır.

TAZŞA: *Kel Kahraman.* [TKA**: Tazşa**]
Eşdeğer: TAŞŞA, TAŞSA, TAZÇA, TASŞA
Daz (kel) başlı yiğit. Gücünü kelliğinden alır. Türk söylencelerinde kellik bir güç ve zekâ simgesidir. Aynı zamanda kendiliğinden ortaya çıkan kurnazlık ve yenilmezlik gibi özellikleri barındırır. Daz başlı yiğit asla yenilmez. Bazı durumlarda normal, sıradan bir insan olan kahraman silkinerek ton/don (biçim) değiştirerek birdenbire Taşşa'ya dönüşür. Hattâ onunla birlikte atı da silkinir ve daz başlı olur. Böylece ikisi de yenilmez hâle gelirler. Taşşa, Keloğlan'ın önsel ve ilkel biçimidir. Ancak Keloğlan gibi gülünç değildir. Aksine kellikle birlikte yiğitliği ve ciddiyeti, ayrıca fiziksel özelliklerinin gelişmişliği ve gücü de artar. Avarların söylencelerinde, soyundan türedikleri daz başlı (kel) ataları vardır. Manas Destanında *Targıl Taz* adlı bir kâhinin adı geçer (*Taz* sözcüğü "kel" mânâsı taşır).
Anlam: *(Tas/Taz/Taş/Daş).* Kellik, dazlaklık anlamlarını içerir. Moğolca'da *Tar* sözcüğü kel mânâsına gelir. Ayrıca Taş kelimesi üzerinden dayanaklılık ve güçlülük çağrışımları içerir.

TELEKEY: *Evren Tanrıçası.* [TKA**: Telekey**]
Eşdeğer: TELGEY
Tüm kâinatı kuşatır ve denge içinde olmasını sağlar. Nerede yaşadığı bilinemez. Aslında herşey O'dur. Bir anlamda "Varlığın Birliği" anlayışının Asya Şamanizmi'ne göre biçimlenmiş, somutlaşmış hâlidir. Uryanhay Moğollarının inançlarında yer alır. Bâzen toprak tanrıçası olarak da görünür.

Anlam: *(Tel/Til).* Moğolca'da *Telek/Teleh* kelimesi yaymak, genişlemek, açılmak, yaratmak mânâlarına gelir. *Tüleh* ise ısı, sıcaklık anlamlarını taşır. Bazı Moğol lehçelerinde *Delhe* sözcüğü kâinat demektir. Evenkçe'de *Düleçe* sözcüğü Güneş anlamına gelir. Bazı Türk lehçelerinde ise *Tilekey* kavramı Dünyâ mânâsı taşır. *Dilemek* fiili ile aynı kökten gelir.

TEMİR HAN: *Demir Tanrısı.* [TKA: **Temir Xan**]
Eşdeğer: TEMÜR, TİMÜR, TİMİR, TİMER, DEMÜR, DEMİR
Moğolca: TÖMÜR
Demir madenlerini, demirci ocaklarını ve demircileri korur. Erlik Han'ın oğludur. "Sokor" (tek gözlü) olarak anılır. *"Akacak kanı yok, çıkacak canı yok"* şeklinde tanımlanır. Yağrını (kürek kemiği) demirdendir. Yuvarlak saç örgüsü vardır. Demircilik sanatını insanlara öğretmiş ve ilk demircileri yeryüzüne insanlara hizmet etsin diye göndermiştir. Türk halk kültüründe geçmiş çağlarda demir kutlu kabul edilen bir metaldir. Pek çok Türk topluluğunda and içilirken, kılıcı yanlamasına önlerine koyarlar ve *"Gök girsin kızıl çıksın,"* derler. Bu ifâde; gök renkli kılıç sözünde durmayanın kanına bulansın demektir. Demirin gökten indirilmiş bir metal olduğuna inanılır. Türk mitolojisinde altın kapılı, gümüş pencereli demir çatılı evlere sıklıkla rastlanır. Bâzen de evin kendisi demir olarak betimlenir. Demircilik mesleği de, özellikle ateşi kullanmaları ve çok eski devirlerde herkesin yapamayacağı bir iş olması nedeniyle son derece saygın hattâ gizemli bir iş olarak algılanmıştır. Demircilerin araçları kutlu sayılır ve bunların herbirinin koruyucu ruhu (İye'si) bulunur. Hattâ demirci ocağında yakılan mas (meşe) ağacı da kutlu kabul edilir. Ak Demirci ve Kara Demirci denen iki türleri bulunur. Ak Demirciler iyi ruhların yardımını alırlar ve doğudaki iyilik veren tanrıya bağlıdırlar, Kara Demirciler ise kötü ruhların yardımını alırlar ve batıdaki kötülük veren tanrıya bağlıdır. Biraz daha özelleşmiş bir mesleğin icracısı olarak *Kayarçılar* (nalbantlar) Türk halk kültürü içerisinde önemli bir yer tuttukları gibi halk öykülerinde, masallarda ve efsânelerde de sıklıkla rastlanan figürlerdir.

Anlam: *(Dem/Tem/Tim) ve (Tüm/Töm).* Sağlamlık, dayanıklılık, bütünlük bildiren bir kökten türemiştir. *Tüm* (bütün) sözcüğü ile de bağlantılıdır.

Açıklama: Karaçay ve Balkarlar (Alanlar ve Tavlular) ile kültürleri iç içe geçmiş olan Kafkas halklarının Nart destanlarında bahsedilen *Debeç (Debet, Debek)* adlı demirci kahraman çıplak elleriyle kızgın demiri dövebilir, istediği şekli verebilir. Kuşların ve bütün hayvanların dillerini bilir ve onlarla konuşabilir. İlk at nalını o bulmuştur, böylece Nart savaşçıları atları ile uzak ülkeleri fethetmeye gidebilmişlerdir. Nart kahramanları için demirden kılıçları, kalkanları ve zırhları da ilk defâ o yapmıştır. "B" – "M" dönüşümüyle sözcük *(Deb/Dem/Tem)* köküyle bağlantılı görünmektedir.

TENGRİ: *Tek Yaratıcı.* [TKA: **Teñri**]
Mutlak yaratıcı. "Tanrı" sözcüğünün farklı bir söyleyişi olmakla birlikte, eski Türk inanç sistemini ifâde eden *Tengriçilik* (Batı dillerinde *Tengrizim*) kavramından dolayı günümüzde tek Tanrı mânâsında tercih edilmektedir. Ahmed Yesevî de benzer bir anlıyışla sıklıkla *"Allah Tengri"* tâbirini kullanmıştır. *Bengü ve Beyrü* (*Ebedî ve Ezelî*, Öncesiz ve Sonrasız) olan tek varlık O'dur. İslâmiyet öncesinde Tanrı değişik isim ve sıfatlarla anılmıştır. En önemlileri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. **Bar:** Var olan demektir.
2. **Kuday:** Hüdâ, yaratıcı demektir.
3. **Yalap:** Nur demektir.
4. **Bayar:** Zengin, ulu demektir.
5. **Buyan:** Aziz, cömert demektir.
6. **Oğan:** Rab, var eden, yaratan demektir.
7. **Çalap:** Kudretli demektir.
8. **Yazgan:** Kaderi tâyin eden demektir.
9. **Bayat:** Ezelî demektir.
10. **Olcay:** Herşeyi yapabilen, gücü yeten demektir.

TEP: *Ateş Tanrısı.* [TKA: **Täp**]

Eşdeğer: TEB

Gök yerden ayrılırken yaratılmıştır. Karaçaylarda “Teb Ana” olarak tanınır ve İskitlerin “Tabıtı” adlı ocak tanrısı ile bağlantılıdır. Ayrıca “Tüpe” (Gök) sözcüğü ile de alâkalı görünmektedir. *Tob/Tup* sözcüğü ise evin ortasını (ocağın bulunduğu yeri) ifâde eder.

TEPEGÖZ: *Tekgözlü Dev.* [TKA: **Tepegöz**]

Eşdeğer: TÖPEKÖS, TÜBEGÖZ, TÖBÖKÖZ

Başının ortasında tek gözü olan insan biçimli devasa bir yaratıktır. Gözünün bir tas büyüklüğünde olduğu söylenir. Bazı masallarda Kaf Dağı’nda yaşadığından bahsedilir. Annesi alageyik donuna girebilen bir peridir. Bu perinin bir çobanla birleşmesinden doğmuştur. Yalnızca gözünden vurularak öldürülebilir. Bedeninin diğer kısımlarına silah işlemez. Parmağında büyülü bir yüzük takılıdır. İnsan eti yediği söylenir ve insan kemiklerinden örülmüş bir kalede yaşar. Bazı öykülerde çobanlık yaptığı ve sürülere sâhip olduğu anlatılır. Bâzen baştan aşağı demir giyimli olarak betimlenir. Kimi masallarda **Yaztırnak** adlı yaratık onun karısı olarak gösterilir. Türklerle iç içe geçmiş olan Kafkas halklarının Nart mitolojisinde birebir (gelişen olaylar da dâhil) aynı özellikleri taşıyan tek gözlü devden bahsedilir. Bâzen dişi, bâzen de erkek Tepegöz’lere rastlanabilir, hattâ aileleri bile bulunabilir. Bunlar hep birlikte kayalık dağlardaki düzlüklerde yaşarlar. Bazıları karnı şişen dağlardan doğarlar. Dede Korkut öykülerinde anlatıldığına göre her gün 500 koyun yer. Basat koyunların arasına saklanarak onun mağarasına girer vuruşmaya başlarlar, ancak Tepegöz’e ok işlemez. En sonunda Basat onun gözüne kızgın şişi saplayarak öldürür. Bazı halk öykülerinde “Kirgis” adını taşıyan bir Tepegöz’ün çok tehlikeli olduğu anlatılır. Çok bilinen iki türü vardır. 1. **Eğegöz** ve 2. **Yalgızgöz.**

TEYREN: *İblis.* [TKA: **Täyran**]

Eşdeğer: TAYRAN

Eşanlam: SEREN, SEĞREN, SEĞEREN, SEYREN

Tek ayaklı, tek bacaklı, tek kollu, tek ellidir. Tek gözünü de uzun kirpikler örter. Göründüğü kişinin sâhibi olur ve ne istiyorsa yapar, fakat karşılığında onun ruhuna sâhip olur. Bu yönüyle Batı edebiyatının başyapıtlarından olan Faust’taki Mefisto’yu (İblisi) andırır. Türk halk kültüründeki *Diren/Tiren* adlı varlıklarla da doğrudan ilgilidirler. İslam kültüründe ve edebiyatında **İblis**, ateşten yaratılmış, kötülüğü temsil eden soyut bir varlıktın. Tanrıya isyan etmiş, kovulmuş ve insanları yoldan çıkarmaya çalışan bir cin olarak anılır. İslam inancında İblis ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre, İblis aslında en başta bir melektir ve sonradan lânetlenmiştir. Hattâ meleklerin başı olacak kadar önde gelen bir varlıktır ancak o melekler gibi nurdan değil nardan (ateşten) yaratılmıştır. İkinci bir yaklaşıma göre ise, İblis ateşten yaratılmış olan cinlerin ilk atasıdır ve en baştan beri içinde kötülük vardır. Allah (c.c.) bir insan yaratacağını söylediğinde, melekler yeryüzünde kargaşa çıkartıp, kan dökecek niteliklere sâhip olan bu varlığın neden yaratılacağını sorarlar. Fakat yine de yaratılan ilk insana secde etmeleri istendiğinde Allah’ın emrini yerine getirirler. Yalnız İblis bu buyruğu uygulamaz. Kendisinin ateşten, insanın ise topraktan yaratıldığı söyleyerek, daha üstün bir konumda bulunduğunu öne sürer. Bu durum Tanrı’nın öfkesini çeker ve kovulur, ancak Allah'tan kıyâmet gününe kadar izin ister ve isteği kabul edilir.

Anlam: *(Dir/Tir)* ve *(Tay/Tey/Sey).* Eski Türkçe’de *Tirge/Tire*, Moğolca *Tarhı*, Tunguzca *Türe* sözcükleri küfretmek, lânetlemek, hor görmek anlamları taşır. “Tayrı/Tanrı” sözcüğüyle bağlantılı olduğu görüşü anlam içeriği bakımından pek mâkul değildir. Arapça “Tayran” (kuşlar) kelimesi ile hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü asıl kökeni oluşturan Vugur Türkleri’nin Arap dünyâsı ile hiçbir bağlantısı olmamıştır.

Açıklama: Sözcüğün *Seren/Sereğen* olarak söylenişi ise Yunan mitolojisindeki "Siren" adlı varlıkları akla getirir. Şeytânî özellikleri olan Sirenler söyledikleri şarkılarla denizcileri büyüleyip kandıran, denizkızına benzer varlıklardır. Fakat Sirenler denizcilerin kendilerini (ruhlarını değil) fiilen alıp yaşadıkları adaya götürerek köleleştirirler.

TİKİ: *Gizemli Ses.* [TKA**: Tiki**]

Geceleri işitilen ve kaynağı bilinmeyen ses. Ruhlar sağ iken yaşadıkları kentlerde her yıl bir kez toplanırlar ve halkı ziyâret ederler. İşte bu ses onlara âittir ve geceleyin kim işitirse ölür.

Anlam: *(Tik/Tık/Tıg/Tig).* Yansıma sestir. *Tıkırtı* sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Tig/Tığ* kelimesi eski Türkçe'de kılıç mânâsı taşır ve kökün silah mânâsı ile bağlantısı bulunur.

TİLEG: *Söylencesel Hâkan.* [TKA**: Tileg**]

Eşdeğer: DİLEK, TİLEK

Teleğüt Türklerinin ilk atası olarak kabul edilir. Ayrıca Merkür gezegenine de "Tilek" adı veriler.

Anlam: *(Til/Dil). "*Teleğüt" ismi ile doğrudan bağlantılıdır. *Dilemek* fiili ile aynı kökten türemiştir.

TİMER: *Demir Yaratık.* [TKA**: Timer**]

Tatar halk inanışına göre demir bedenli bir varlıktır. İnsanları döverek öldürebilir. Kaçırdığı kadınları tutsak edip evlendiğine inanılır. Bu kadınlardan tek gözlü çocukları doğar. Timer kılıçla öldürülebilir.

TİN: *Ruh.* [TKA**: Tin**]

Eşdeğer: 1. TIN, DİN 2. ÇIN, ÇUN

İnsan varlığının somutdışı ve nesnesel olmayan kısmı, düşünsel ve duygusal yapısı. Soyut, doğaüstü varlık. Bir şeyin özü. Ölüm soluk alıp vermenin kesilmesidir ve ruh bedeni terkedince ölüm gerçekleşir. Bu nedenle ruh sıklıkla nefes ile ilişkilendirilmiştir. İnanışa göre soluk bedenin tüm eklemlerini birbirine bağlar, o olmazsa dağılırlar. Türk halk inancında insan ruhunun bir kuş şekline bürünebildiğine inanılır. İnsan doğarken ruhu bir kuş şeklinde gelip ağzından girer, ölürken de ruh yine kuş kılığında çıkarak Ulukayın'ın yaprakları arasına gider. Bazı inanışlara göre ise daha ana karnındayken eğer bebek kımıldıyorsa ruhu gelmiş demektir. Edebiyatta mecâzen yine çoğu zaman kuş ilişkilendirilir. Bu yüzden ölüm için *Ruhun Uçması* veyâ *Kuş Olması (Güvercin Olması, Şahin Olması)* tâbirleri kullanılır. Örneğin Yunus Emre'nin aşağıdaki dizeleri bu anlayışın bir uzantısıdır.

İş bu söze Hak tanıktır
Bu can gövdeye konuktur
Bir gün ola çıka gide
Kafesten kuş uçmuş gibi

Şamanizm'e göre insanın birden fazla ruhu vardır. Asya halklarının bazıları insanın üç farklı, bazıları ise yedi farklı tür ruhu olduğuna inanır. Örneğin; Yakutlar, Çukçiler, Yukagirler ve Buryatlar insanın üç ruhu olduğunu kabul ederler. Eski Türk inancında ise ruhun iki türü vardır: Sâbit kısmına **Sür**, hareketli kısmına da **Sün** adı verilir. İnsanın eceli yettiğinde hareketli ruhu (Sün) ölmeden kırk gün önce, sâbit ruhu (Sür) ise ölüm anında çıkar. Bâzen de ölümden kırk gün sonra evi terkettiğine inanılır. Çıkan tin (ruh) ise parlayarak bir ip gibi göğe uzar. İslâmiyet'te ve diğer pek çok dinde ise ruh her insan için tektir ve kişi öldükten sonra yaşamaya devam eder. Ruhlar genellikle ölümsüz olarak kabul edilirler. Birçok inanışa göre (Örneğin; İslâmiyet'te) ruh, insan daha doğmadan önce de mevcuttur ve nasıl ki bu dünyâya gelmeden önce ruhlar âleminde yer almaktaysa, ölünce de oraya geri dönecektir.

Anlam: *(Din/Tin/Tın).* Rüzgar, nefes, esinti, can, güç anlamlarını içerir. *Çın* sözcüğü Türkçe'de hakîkat demektir. *Dinç* ve *Dinlenmek* sözcükleri ile kökteştir. Etrüsklerde "Tın/Tına" adlı bir gök tanrısı bulunur ve ruh anlamına gelen Türkçe *Tin/Tın* kavramı ile bağlantılı görünmektedir.

TİYERGEN İYESİ: *Avlunun Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Tiyergen İyäsi**]
Avlunun sâhibi olduğuna ve orayı koruduğuna inanılan bir varlıktır.

TOBADI: *Yemin.* [TKA: **Tobadı**]
Eşdeğer: TUPATA
Bir yemin sözüdür. "And Olsun" veyâ "Yemin Olsun" benzeri anlamlarda kullanılan bir kelimedir. Örneğin; *"Tobadı doğru söylüyorum,"* gibi.
Anlam: *(Top/Tob) ve (Tab/Tap).* Kök, eski Türkçe ve Moğolca'da diz ve diz çökmek anlamı içerir ve aynı anlam Tunguz ve Mançu dillerinde de vardır. Ayrıca "Toba" (Tabgaç) adıyla bilinen eski Türk kavminin adını da çağrıştırmaktadır. *Tapmak* fiili ile de alâkalıdır. Çuvaşça'da *Tob/Tup* sözcüğü ise evin ortası demektir ve ocağın bulunduğu yeri anlatır. İskit ocak tanrısı Tabıtı'nın adıyla da bağlantılıdır. "Tüpe" (Gök) sözcüğü ile de ilgili olması muhtemeldir ve Çuvaşça da **"Tüpe Tura"** tamlaması "Gök Tanrı" anlamına gelir. *Tupsa* kelimesi de eşik anlamına gelir ve üzerinden diğer yana geçilir.

TOGUN: *Süslemeci Tanrısı.* [TKA: **Togun**]
Genelde bezekçi ve süslemecilerin, daha özelde ise gümüş işlemecilerinin tanrısıdır.
Anlam: *(Tog/Tok).* *Tokmak* (dövmek fiili veyâ dövme âleti sözcüğü) ile alâkalıdır. Moğolca'da *Togo/Togu* sözcüğü, mâden eritme kabı (eritme potası) anlamı taşır. *Toka* sözcüğü ile aynı kökteştir.

TOĞRUL: *Anka Kuşu.* [TKA: **Toğrul**]
Eşdeğer: 1. TUĞRUL, TOGRUL, DOĞRUL 2. TONGRUL, TUNGRUL
Macarca: TURUL
Doğaüstü nitelikleri olan kızıl renkli devasa kuş. Ölümsüzlüğü ve yeniden dirilişi simgeler. Diğer pek çok Dünyâ uluslarının mitolojilerinde de değişik adlarla mevcuttur. Ancak Türk kültüründe diğer mitolojilerdeki eşdeğerlerinden en önemli farkı, tek başına olmayıp bir ikizinin bulunmasıdır. "Kongrul Kuşu" *(bkz.)* ile birlikte anılır. Her ikisi de Anka kuşunun pek çok niteliklerini taşırlar. Toğrul Kuşu yeraltına da inebilir. Yiğitleri kanatlarının altına alıp yardım eder, ne isterse yapacağını söyler. Tüyleri sihirlidir, ondan alınan iki tüyü birbirine sürtünce bir istek karşılanır veyâ zenci bir cin çıkarak üç dileği yerine getirir. Oğuz Kağan ilk eşini başında Toğrul Kuşu bekleyen bir ağacın kovuğunda bulmuştur. Konrul Kuşu Moğolları, Toğrul Kuşu ise Türkleri simgeler. Fars ve hatta genel olarak Ortadoğu kültürünün etkisiyle her gün yanarak öldüğü ve kendi küllerinden yeniden doğduğu inanışı yaygındır. Bu ise aslında Güneş'i sembolize eder. Kaf Dağı'nda yaşar ve bu dağı korur. Kimi masallarda kahramanlara yardımcı olur. Gizemli diyarlardan yiğitleri sırtına alarak kurtarır. Kırk gün kırk gece durmadan uçabilir. O nedenle kahraman onun sırtına kırk tulum et ile kırk tulum su yükler ve her gün bunlardan birini verir. Tüyleri sihirlidir, birbirine sürtünce, zenci bir cin çıkar ve dilekleri yerine getirir. Kanatlarının ve tüylerinin her türden hastalığı veyâ yarayı sağaltabileceği söylenir. Diliyle yaladığı yaralar iyileşir hattâ böylece kahramanın kopan bacağını yerine yapıştırabilir. Bir sembol olarak Attila Han'ın ve bazı Oğuz boylarının bayraklarında yer almıştır. Macarların ulusal simgeleri olarak armalarında kullandıkları bu kuşun heykellerine Macarya'da pek çok yerde rastlanır. Tanrı'nın onu Macarlara önderlik etsin ve yol göstersin diye yeryüzüne gönderdiğine inanırlar. Macarlar, Turul Kuşunun ikizini Avrupa mitolojilerindeki "Griff" (Griffin) olarak kabul etmişlerdir.

Anlam: *(Tog/Toğ/Doğ/Dog).* Yeniden doğan demektir. *Doğan* adlı bir kuş türünün bulunması da bu sözcüğün kuşlarla olan bağlantısını açıkça ortaya koyar. Ayrıca *Doğa, Doğurmak* sözcükleri ile de kökteştir. Tavuğa eski Türkçe'de *Tok* denir.

Açıklama: Fars efsanelerinde bahsi geçen **Simurg** devasa bir kuştur. Güneş'te yanar ve her gün kendi küllerinden yeniden doğar. Tüyleri bakır rengindedir. Köpek başlıdır ve pençeleri de tıpkı bir arslanınki gibidir. Ufuk noktasının ötesindeki sonsuz denizde bulunan Kaf Dağı'nın ardındaki karanlıkta yaşar. Yeryüzündeki uygarlığın üç kez yıkıldığını görmüştür. Uçtuğunda, kanatlarının esintisinden kutlu Yaşam Ağacı'nın dalları sallanır ve çeşitli tohumların dökülmesine neden olur. Bu tohumlar yeryüzünün her yanına dağılır ve onlardan bitkiler biter. Farsça kuş mânâsındaki "Simurg" sözcüğü Altayca'da "Semrük" biçimine dönüşmüştür. Çok düşük bir olasılıkla Türkçe *Sem* kökü ile alâkalı görüldüğü söylenebilir. Örneğin; *Semirmek* (irileşmek, beslenmek) fiili. Semrük sözcüğünün gerçek kuş adları (özellikle de Keklik) için kullanıldığı da bilinmektedir.

TOKAY: *Orman Tanrısı.* [TKA: **Tokay**]
Keyfi yerinde olduğunda kalın sesle şarkı söyler. Kır saçlı, aksakallı bir ihtiyardır.

TOLAYSI: *Ruhsal Rahatsızlık.* [TKA: **Tolaysı**]
Ruhsal varlıkların verdiği rahatsızlık sonucu hastalanmayı anlatır. *Tolaysımak* fiili ile de ifâde edilir. *Dulav* fiili Tatarca'da azgınlaşmak, kudurmak mânâları taşır.

TOMÇI: *Tıp Tanrısı.* [TKA: **Tomçı**]
Eşdeğer: DOMÇI
Hekimleri ve eczacıları korur. Mesleklerini doğru olarak yerine getirmelerine yardımcı olur.
Anlam: *(Yom/Com/Dom/Tom).* Mutluluğun sâhibi veyâ şifâ dağıtan demektir. *Yom* (uğur, baht, tâlih) sözcüğü ile aynı kökten gelir. Kutsallık ve güç anlamları içerir. *Yomçu/Yumçu* ise melek demektir. Tom sözcüğünün ila mânâsı taşıdığı da belirtilir.

TONGA HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Toňga**]
Eşdeğer: TUNGA HAN
Efsânevî bir Türk kağanıdır. Yanında iki tane tonga (leopar) ile betimlenir. Bazı kaynaklarda Saka (İskit) hükümdarı olduğu söylense de gerçekten yaşamış târihi bir kişilik olduğu tartışmalı bir konudur. **"Alpar/Alper"** sıfatıyla tanımlanır. "Tonga/Tunga" sözcüğü aslında leopar cinsinden yırtıcı bir hayvanın adıdır. Bir yiğitlik simgesi olarak Alp'lara verilen bir ünvandır ve Tonga'yı çağrıştırdığı için saçlarını uzatırlar. Ayrıca savaşçılığı simgeleyen arslan, kaplan, pars, tonga gibi yırtıcı hayvanların postlarını giyerler. Yırtıcı hayvanların hükümranlık sembolü olarak kullanılmalarının en özgün örneklerinden birisini ortaya koyar. Îran mitolojisinde Türk hükümdarı olarak bahsedilen ve Şehnâme'de adı geçen "Afrasyab" ile aynı kişi olduğu Divân-ı Lügat-it Türk'te Kaşgarlı Mahmud tarafından öne sürülse de en azından etimolojik verilere göre bu iddianın kanıtlanması mümkün değildir. Kendisi için yazılmış olan bir Sagu (ağıt) ise son derece tanınmıştır ve şu sözlerle başlar:

Alp Er Tunga öldi mi? *(Alp Er Tunga öldü mü?)*
Issız ajun kaldı mu? *(Dünyâ ıssız kaldı mı?)*

Anlam: *(Ton/Tun).* Leopar veyâ panter demektir. Moğolca'da *Ton* sözcüğü sessizlik ve *Tonoh* ise yağmalamak demektir. Kırgızca'da *Tono* kelimesi yol kesmek anlamına gelir. Ayrıca Türkçe'de *Don/Ton/Tong* sözcükleri donanımlı olmayı ifâde eder ve giysi, teçhizat mânâları da taşır.

Açıklama: Söylencelerde adı geçen, bâzen yiğitlere unvan olarak da verilen veyâ hükümdarlarla ilişkilendirilen başlıca dikkat çekici diğer yırtıcı hayvanlar şunlardır:

* **Arslan/Arstan** * **Kaplan/Kaplaz** * **Öşek/Üşek** (Vaşak)
* **Bars/Pars** (Leopar) * **İrves/İrbis** (Kar Kaplanı) * **Yolvas/Colbas** (Bozkır Parsı)

TOPRAK: *Yeryüzü.* [TKA: **Topraq**]
Eşdeğer: 1. TOBURAH, TUPRAK, TOPRAH, TUFRAK 2. TOPRA, TOVURA, TOBURA 3. TORPAK, TORPAH
Moğolca: TUS
Her tür bitkinin yetiştiği ve üzerinde yaşanılan yeryüzü katmanı. Yaşamın en önemli unsurlarından birisidir. Besleyici, barındırıcı ve yaşam vericidir. Yer, yaratılışın çekirdeğidir. Bazı yörelerde Navruz Bayramı'nda toprak altına kısa ve basit bir tünel kazılarak içinden geçilir ve bu oyun insanın varlığının toprakla olan bağlarını, topraktan yaratılış mitini ve yeniden doğuşu temsil eder. Ahmed Yesevî'nin toprak altına mezar kazıp orada yaşayarak çile çekmesi toprağa geri dönüşü simgeler. Âşık Veysel toprağı insan biçimli olarak ele alarak şöyle der:

Karnın yardım kazmayınan bel ilen,
Yüzün yırttım tırnağınan el ilen,
Gine beni karşı karşıladı gül ilen,
Benim sadık yârim kara topraktır.

Anlam: *(Top/Tob). Topramak* fiili katılaşmak anlamına gelir. *Toplanmak* fiili ile aynı kökten türemiştir. Sözcük kökü birikmek, bir araya gelmek mânâlarını içerir.

TOPRAK ANA: *Toprak Tanrıça.* [TKA: **Topraq Ana**]
Göğün üçüncü katında oturur. Kutlu, güçlü bir kadındır ve evrenin ruhudur. Evi sekiz köşelidir. Bitip tükenmeyen bir yaşam gücü bulunur. İnsanlara iyilik yapmak istediğinde bol tahıl verir. Doğum, ölüm, yaşam, cinsellik gibi kavramlar hep onunla ilgili olarak görülür. Eski Türk inancında Toprak Ana'ya beyaz tavuk kurban edildiği bilinmektedir ve kesilen hayvanın özellikle başı toprağa gömülür. Bâzen de balık, koyun veyâ öküz kurban olarak verilirdi. "Anavatan" (Anayurt) kavramı Toprak Ana ile bağlantılıdır. Vatan insanları doğuran ve onları besleyen bir Ana gibi algılanmaktadır. Söylencelerde bahsi geçen mezarda doğma motifi de yine bu tanrıça ile bağlantılıdır. Bazı masallarda ise zayıf ve çelimsiz çocuklar ana babaları tarafından toprağa gömüldükten sonra orada güçlenir ve üç gün sonra bir yiğit olarak dışarıya çıkarlar. Toprak Ana kimi zaman "Doğa Ana" veyâ "Ana Tanrıça" kavramları ile özdeşleşerek yaratıcı gücü simgeler. Bereketin ve doğurganlığın tanrıçası olarak görülür. Ünlü Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un "Toprak Ana" adlı romanında bu motif çağdaş bir yaklaşımla yeniden işlenmektedir. Toprak ve Tolunay (kitabın başkişisi olan yaşlı kadın) arasındaki içsel konuşma ise muhteşemdir ve giriş kısmı şöyledir:

- *Merhaba Tolunay, demek geldin… Ne kadar kocamışsın. Saçların ağırmış, değnekle yürüyorsun üstelik.*
- *Evet yaşlanıyorum, bir yıl daha geçti, sen de toprak, sen de bir hasat geçirdin. Bugün ölüleri anma günü.*

TOPRAK ATA: *Toprak Tanrı.* [TKA: **Topraq Ata**]
Besleyici, barındırıcı ve yaşam vericidir. Göğün üçüncü katında oturur. Bazı Türk uluslarında "Atayurt" kavramı kullanılmaktadır ve vatan insanı koruyan, ona soyunu veren bir baba olarak algılanmaktadır.

Açıklama: Türk halk inançlarında Toprak çoğu zaman dişil olarak algılanır. Yine de Toprak Ana yanında hep geri planda kalan bir de Toprak Ata vardır. Gök de ise tam tersidir ve eril olarak kabul edilir.

TORBALAN: *Çuvallı Canavar.* [TKA: **Torbalan**]
Bulgar halk kültüründe annelerin küçük çocukları korkutmak için bahsettikleri korkunç bir varlıktır. Çocukları çantasına alarak kaçırdığı söylenir. Türkiye'de *Torbacı* veyâ *Torbalı* olarak tanınır. Torbasını damlarda bacadan içeriye sarkıtır ve içinde hediyeler vardır, fakat bunu almak isteyen çocuğu torbasıyla yukarıya çeker. Yâni Noel Baba'nın tam karşıtı bir karakter olarak ortaya çıkar.
Anlam: Kavramın kökeni *Torba* sözcüğünden kaynaklanır. Bulgarca bu kelime çuval mânâsı taşır. Sözcüğün ikinci kısmında ise Türkçe *Almak* fiili göze çarpar. Bu bağlamda "Torbasına Alan" biçiminde bir anlamı olduğu söylenebilir. Tatarca'da *Torba* sözcüğü baca manası taşır.

TOYBADIM: *Yeraltı Nehri.* [TKA: **Toybadım**]
Eşdeğer: TOYBODIM, TOYMADIM
Açgözlülük ve hırs ırmağıdır. İnsanın gözü doymazlığını simgeler. Gözyaşlarından oluşan bu ırmağın zerinde at kılından yapılmış bir köprü vardır. İçerisinde ise su ejderleri yaşar ve kaçmak isteyen ruhları yakalayarak tekrar yeraltına gönderir. Dokuz hırsı simgeleyen dokuz yeraltı akarsuyunun kavuşarak Toybodım Irmağı'na dönüştüğü yerde yeraltı tanrısı Erlik Han'ın demir sarayı bulunur.
Anlam: *(Toy/Doy).* **"**Doymadım" demektir. *Doyumsuzluk* kavramını çağrıştırır. "Duymadım" şeklindeki biraz daha uzak bir anlam ise buradaki çaresizliği anımsatır.

TOYUN: *Efendi.* [TKA: **Toyun**]
Eşdeğer: TOYON
Şaman anlamında kullanılır. Erkek kamlar veyâ baksılar için saygı belirten bir unvan olarak da tercih edilir. Bâzen de tanrıların sıfatı olarak geçer. Kadın şamanlar veyâ tanrıçalar için ise "Hotun" *(bkz.)* tâbiri tercih edilir. Bu bağlamda Toyun ve Hatun (Toyon ve Hoton) bir ikili oluşturur.
Anlam: *(Toy).* Sahip, efendi demektir. Saygınlık ifâde eder. *Toy* (kutsal şölen) ile sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Toy* kelimesi Anadolu Türkçesi'nde "Düğün" şekline dönüşmüştür ki sözbiçim olarak "Toyun" ile de benzerlik gösterir ve bu anlam geçmişte düğünleri şamanların yönetmesiyle bağlantılı olabilir. Toylamak ise "Şenlik Yapmak" demektir. Ayrıca *Duymak* ve *Duyumsamak* fiilleri ile de ortak bir kökenden kaynaklanır ki şamanın algısal yetenekleri ile alâkalıdır.

TÖRÜNGEY: *İlk İnsan.* [TKA: **Töröngey**]
Eşdeğer: TORUNGUY, TÜRÜNGEY, TÜRÜNGEY, TORONGAY
Yaratılarak yeryüzüne gönderilen ilk insandır. Türeyi (hukuku) ve Töreyi (geleneksel kuralları) ilk kez oluşturan o'dur. Tanrı Ülgen yarattığı dokuz dallı çam ağacından kendi halkını türetir ve insanoğlunun yalnızca beş dalından yararlanmasana izin verir. Yeraltı tanrısı Erlik tarafından kandırılan Töröngey ve eşi yasaklanmış olan diğer dört daldaki yemişlere el uzatırlar. Nöbetçilikle görevlendirilmiş olan yılan da ihanet edip ağaca tırmanarak onlara yardımcı olur. Bu nedenle Tanrı Ülgen tarafından görüldüğü yerde öldürülmesi yönünde lânetlenen yılan insanları korkutan bir varlık olarak yeryüzüne sürülür. Töröngey'e de dokuz kızın ve dokuz oğulun sorumluluğu yüklenir.
Anlam: *(Tör/Tür).* İlk kez ortaya çıkan veyâ soyu süren demektir. *Türemek* kökünden gelir. *Töre/Türe/Törö* sözcüğü adâlet ve hukuk anlamı da taşır. *Türk* kelimesiyle de kökteştir. *Tör/Törü/Türe/Törö/Turo/Turu* sözcükleri Moğolca'da da emir, düzen ve ayrıca evlilik ve doğum anlamlarını bünyesinde barındırır.

TÖZ: *Totem.* [TKA: **Töz**]

Eşdeğer: TÖS

1. Bir topluluğu simgeleyen hayvanın ruhu veyâ koruyucu gücü. Ayrıca bu hayvanın sembolize edilmiş heykeli veyâ ikonu. Örneğin, **"Aba Tös"** bazı Türk boylarında "Ayı Ruhu" mânâsına gelir ve aynı zamanda ayı dişlerinden yapılan ve koruyucu olduğuna inanılan bir nesneyi ifâde eder. Çadırın veyâ evin içinde bulunan herkesi koruduğu düşünülür. (*Aba* sözcüğü aynı zamanda "Ata" veyâ "Ana" demektir bir genellemeyle "Ata Ruh(u)" veyâ "Ana Ruh(u)" mânâları da taşır.) Gerçekten birçok Türk boyu ayıdan türediğine inanır. Her oymağı koruyan bir hayvan vardır ve soyun ulu atası sayılan bir varlığı sembolize eder. Bu varlıkların ruhlarının ezelden beri var olduğuna inanılır. Kimi zaman dağlar bile töz olarak kabul edilir. "Gul İyesi" (hayvan ruhu) ile bağlantılı bir kavramdır. Tözler ikiye ayrılır:

1. **Aruğ (Arı) Töz**: İyi ruhların temsil edildiği tözler.
2. **Karuğ (Kara) Töz**: Kötü ruhların temsil edildiği tözler.

2. Cevher, öz, esas, temel, asıl. Değişmeden kalan, aslında değişkenlerin bile içinde sâbit olan kısım. Günümüz literatüründe aynı zamanda felsefî bir kavram olan "Töz" bir varlığın esas unsurunu ifâde eder ve görüntüden veyâ biçimden bağımsız olduğu öne sürülür. Bir varlığın veyâ olgunun gerçek mahiyetinin onun görüntüsünden farklı olup olmadığı tartışmaları Felsefe'de dâima var olmuştur.

Anlam: *(Töz/Tös).* Öz, cevher gibi anlamlar taşır. Köken, başlangıç mânâlarını barındırır. *Tüze* kelimesi yasa anlamı da içerir. *Tös* kökü Moğolca'da şekil ve görünüm anlamları da içerir. Moğolca *Töv* kelimesi ise "merkez" demektir. Tatarca *Töş* sözcüğü çekirdek anlamına gelir.

TÖZ HAN: *Ced Tanrısı.* [TKA: **Töz Xan**]

Eşdeğer: TÖS HAN

İnsanlığın ata ve analarını temsil eder. Göklerde yaşar. Töz ruhlarının önderi olarak kabul edilir. Elinde oku ve yayı olan bir avcı görünümündedir.

TUĞ: *Hükümranlık Sembolü.* [TKA: **Tuğ**]

Eşdeğer: TOĞ, TUK, TUG

Moğolca: TUG

Herbirinin ucunda hayvan kılından birer püskül bulunan dokuz kollu değnek biçimli sembol. Ayrıca kıldan yapılan flama anlamına da gelir. Kut simgesidir ve uğurlu bir nesne olarak kabul edilir. Bâzen savaş isteğini (savaşçılığı) ifâde etmek için bâzen de başkaldırı sembolü olarak kullanılmıştır. Moğollarda, Selçuklularda ve Anadolu beyliklerinde bağımsızlık alâmeti sayılmıştır. İlk başlarda "**Kutas**" denen yaban öküzünün veyâ atların kuyruğundaki kıllardan yapılan püsküller mızraklara bağlanmıştır. Tuğ'un ilk biçimi sayılabilecek örnekler ise sancağın tepesine takılan at kuyruğundan ibaret iken daha sonraları bayraktan ayrılarak tekli, ikili ve üçlü püsküller olarak da sıklıkla kullanılmıştır. Bunlar dokuzar tane olmak üzere askeri birliklerde yer almıştır. Ancak en özgün biçimiyle dokuz kollu bir değnek şeklinde özel olarak tasarlanmış ve uçlarına dokuz kutlu hayvanın kuyruğu asılmıştır. İlerleyen zaman içinde ise bu kuyrukların yerine renkli püsküller geçmiştir. Ayrıca değneğin üzerine bakırdan büyük bir top ve bâzen da onun üzerine bir hilâl yerleştirilmiştir. Türklerdeki "Dokuz Tuğ" geleneği dokuz sayısının kutluluğu nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bir iddiaya göre Tuğ'un kollarından herbiri gökteki dokuz gezegeni temsil etmektedir. Türklerin İslamiyet öncesi evren anlayışında Gök dokuz kattan oluşur ve yeryüzü de dokuz bölgeye bölünmüştür. Ayrıca dokuz kollu (dallı) Yaşam Ağacı (Ulukayın) ile de doğrudan bağlantılı olup onun temsili bir simgesidir. Geçmişte Şamanların törenlerde Ak-Tuğ, Gök-Tuğ ve Al-Tuğ kullandıkları da bazı kayıtlarda yer alır.

Uygur hâkanlarından biri adına dikilen "Şine Usu" Yazıtı'nda *"Üç tuğluk Türk budunu"* ifâdesine rastlanır. Cengiz Han'ın, kağanlığını ilan ettiğinde dokuz kollu beyaz bir tuğ diktirdiği bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin sultanı kendilerine beylik verdiğini belirtmek için Osman Gâzi'ye davul, tuğ ve sancak göndermiştir. Osmanlı pâdişahlarının da Oğuz geleneğine uygun olarak Dokuz Tuğ'u bulunurdu. Suat Yalaz'ın Karaoğlan adlı çizgi romanından uyarlanarak bir seri hâlinde çekilen filmlerin müziğindeki sözler Tuğ'un dokuz rakamı ile ilişkisine dikkat çeker:

Ak aygırım koşulur / Koşulur oy kuşulur
Yalçın dağlar aşılır / Aşılır oy aşılır
Kum sıcaktır yel ateş

Orman yeşil geçilir / Geçilir hey geçilir
Tuğ dokuzdur çakılır / Çakılır hey geçilir
Su dökülür dibi taş

Anlam: *(Tuğ/Toğ/Tog/Tok/Dok/Dog/Doğ).* İşâret, alâmet anlamları taşır. Tuğra (pâdişah mührü) sözcüğü bu kökten türemiştir. *Toğ/Tok* sözcüğü tavuk demektir ve hâkanların direğin üzerine diktirdiği Altın Tavuk ile ilgili görünmektedir. *Doğa, Doğurmak ve Dokuz* sözcükleri ile aynı kökten gelir. Uzak bir anlam bağlantısı içerse de *Toy* (şenlik) sözcüğü Tuğların şenliklerde veyâ savaş öncesi şamanların yaptığı törenlerde dikilmesini çağrıştırır.

Açıklama: Mûsevi Hazarlar kendilerinin Tevrat'ta bahsi geçen "Togarma/Togharma" kabîlesinin soyundan geldiklerini kabul etmişlerdir. Her ne kadar İbrâni kültüründeki "Kayıp On Kabîle" ile ilişkilendirilse de Tüklerin "Tog/Toğ" anlayışına uygun göründüğü için daha kolay benimsenmiştir.

TUĞRA: *Pâdişah Mührü.* [TKA: **Tuğra**]
Eşdeğer: TUĞRAĞ, TUĞRAG, TUGRAG, TUĞRAK
Pâdişahın ismi ve ünvanı bulunan mühür, imzâ yerine geçen özel bir işâret ve estetik simge demektir. Hat sanatının bir dalına da dönüşmüştür. "Tuğ" sözcüğüyle bağlantılıdır ve şekil olarak da sembolize edilmiş bir Tuğ'a benzer. Orhan Gâzi tarafından kullanılan ilk tuğra "Orhan bin Osman" (Osman oğlu Orhan) tamlamasından ibârettir. Osman Gâzi'ye âit herhangi bir tuğraya günümüze dek hiçbir yerde rastlanmamıştır. Diğer Osmanlı pâdişahlarının tamamının bir tuğrası vardır.

TUĞUL: *Destan.* [TKA: **Tuğul**]
Şiir şeklinde okunan efsane. Olağanüstü olayların konu edildiği anlatı.

TUKRAN: *Çocuk Hırsızı.* [TKA: **Tukran**]
Tatar kültüründe çocukları çalan bir varlık olarak görünür. Tatarca'da ağaçkakan mânâsı taşır.

TULPAR: *Kanatlı At.* [TKA: **Tulpar**]
Eşdeğer: TOLPAR
Uçan At. Kanatları olan genelde beyaz veyâ kara (tek renk) bir at olarak betimlenir. Kuday (Tanrı) tarafından yiğitlere yardımcı olması için yaratılmıştır. Bunlar Manas destanında, ünlü savaşçıların bindiği, rüzgarı bile geçen efsânevî atlardır. Başkurt inançlarına göre onların kanatlarını hiç kimse göremez çünkü Tulpar kanatlarını yalnızca karanlıkta ve çok uzun mesâfeleri aşarken açar. Eğer birisi Tulpar'ın kanatlarını görürse, onun kaybolacağına inanılır. Moğolya devlet armasında Tulpar motifi yer alır. Ayrıca Kazakya'da bir havayolu şirketinin adı olarak kullanılmaktadır. "Tulpar" adı yalnızca Türk lehçelerinde değil komşu Avar, Lak, Andı, Dargı ve Tabasaran kavimlerinin dillerinde de yer alır. Osetler'de "Tolpar", Çeçenlerde ise "Turpal" olarak bilinir. Bir Kumuk atasözünde şöyle der:

Tulpar yerün birevü buççağunda bulsa da, öz yılkısın tabar.
(Tulpar Dünyâ'nın bir başka köşesinde olsa da, kendi sürüsünü bulur.)

Anlam: *(Tul/Yul/Zul).* Safkan at demektir. Moğolca *Zulbah* (kel, saçsız) sözcüğüyle alâkalı olabilir, Çünkü Türk mitolojisinde kellik kahramanlar için olduğu gibi atlarda da gücü simgeler. *Yol* sözcüğü ile de uzak bir anlam bağlantısı içerir. *Tulu* sözcüğü eski Altyaca'da kıraç rengi ifâde eder.

TUMAR: *Muska.* [TKA: **Tumar**]
Eşdeğer: TOMAR
Genellikle belalardan veyâ hastalıklardan korunmak yada kurtulmak, kötü etkileri ve özellikle nazarı uzak tutmak için boyuna asılan veyâ kişinin üzerinde taşınan sarılmış yazılı kağıt. Çoğunlukla üçgen biçimli deri, meşin, gümüş veyâ altın kılıflar içine koyularak boyuna veyâ bâzen de kola takılır. İslam öncesi Türk toplumlarında içerikleri çok çeşitli olabilen Tumarlar'da gizemli yazıların yanısıra değişik nesnelerin yer alabildiği örneğin çocukların saçlarının sarıldığı bile bilinmektedir. İslâmiyet'i kabulden sonra *Muska* kullanımı da bazı değişikliklere uğramıştır. Muskalara Arap harfleri ile sûre, âyet, hadis, duâ veyâ Allah'ın (c.c.) isimlerinin yazıldığına sıklıkla rastlanmaktadır. Bâzen meleklerin, peygamberlerin, hattâ efsânevî kişilerin adları veyâ harfler, rakamlar, simgeler, işâretler ve daha da ötesi anlaşılmaz sözler bile yazılmıştır. Bunlar bâzen çocukların üzerine bir nazar boncuğu ile birlikte görülür biçimde takılır veyâ yataklarında yastık altına koyulduğu veyâ başucuna asıldığı da olur. Bâzen de yetişkinler iç cep gibi bir yerde görünmeyecek biçimde kendi üzerlerinde de taşırlar. Bunların su geçirmez bir kılıfla en az yedi kat sarılmış olması esastır. Arapça "Hamaylı/Hamayıl" adıyla bilinen türü bütün İslâm dünyâsında yaygın biçimde kullanılmaktadır. Kendisine tabancayla sıkılan kurşunlardan üzerindeki muska (veyâ hamayıl) sâyesinde korunduğunu yada kazâ yapan araçlardan bu sâyede sağ çıktığını söyleyen insanlara rastlanmaktadır. Gerçekte ise İslâmiyet'te yardımın yalnızca Allah'tan (c.c.) dilenmesini vurgulanmıştır ve genellikle muskalara izin verilmediği veyâ insanın üzerinde yalnızca âyetleri taşıyabileceği pek çok din bilgini tarafından söylenmektedir. Muska'nın bir türü olarak kabul gören (Arapça'da kalkan, zırh anlamına gelen) "Cevşen" ise aslında geniş kapsamlı bir dualar bütünüdür. Olabildiğince küçük bir yazıyla yazılarak sarılıp kişinin üzerinde taşınır ve pek çok kimse Cevşen'in etkili bir koruma özelliği olduğuna inanır.
Anlam: *(Dom/Tom/Tum).* Kıvrılmış kağıt demektir. Bu kökteki yuvarlamak, kıvırmak, sarmak anlamları Moğolca, Türkçe ve Tunguzca'nın tüm lehçelerinde mevcuttur. Tunguzca'da *Tomka/Tomko,* Moğolca'da *Tom/Tomu/Tomo* sözcükleri yuvarlamak, bükmek mânâlarını içerir. Ayrıca *Tom/Yom* sözcüğü kutsallık ve tâlih ifâde eder. Bağlantılı olan *Dum* kökü ise bir şeyin içine dalmak, gözden yitmek, görünmemek, dumanlanmak gibi anlamları ihtivâ eder.

Açıklama: "Muska" sözcüğünün Arapça'daki doğru biçimi *Nüshâ'dır.* Bazı Türk dillerinde *Nusha, Nuska* şeklinde de söylenir. Bu aynı zamanda kelimenin dönüşümünü de gösterir. Türkçe'de son olarak "N" – "M" ses değişimine uğramıştır. Bu biçimiyle yalnızca Türkçe'ye özgü bir kelimedir.

TUNG-AK: *Tanrılar Topluluğu.* [TKA: **Tuňg-Ak**]
Gökyüzünde yaşayan tanrıların oluşturduğu topluluktur. Başlarında "Tungak Han" vardır. Moğollara göre Tungak Han bir aslında kabîle tanrısıdır ve Moğol kabîlelerinin beylerinin başında bulunur. Aralarındaki anlaşmazlıkların çözülmesine yardımcı olur.

TUNG-PUK: *Tanrılar Topluluğu.* [TKA: **Tuňg-Puk**]
Gökyüzünde yaşayan tanrıların oluşturduğu topluluktur. Başlarında "Tungbuk Han" vardır. Onun altı ayaklı bir geyiği gökyüzünde kovaladığı anlatılır. Çevredeki Ural kökenli kavimler ile de ilişkili görünmektedir.

TUR: *Efsânevî Hâkan.* [TKA: **Tur**]
Eşdeğer: 1. TURYAS, TURIYAS, TURAJ, TURAC 2. TUR HAN 3. TURAN, TURON
Türklerin atası olan hâkan. Îran söylencelerinde Farsların baş düşmanı olarak anılır. Kardeşlerine saldıran ejderha ile vuruşmuştur. Babası ülkeyi oğulları arasında bölüştürürken ona Türkistan ve Çin'i vermiştir. Pers soylu devletlerin döneminde adı "Türk" sözcüğü ile ilişkilendirilmiştir. Onun adına istinaden ülkesine de "Turan" adı verilmiştir. Türkler ise Fars efsâneleri ile tanıştıklarında, kendilerini Tur'un kavmi olarak görmeye başlamışlar ve gururla Turan ülkesinin uyruğu olduklarını kabul etmişlerdir. Onun soyundan yine Fars efsânelerinde adı geçen ve Türklerin hâkanı olarak görülen Afrasyab'ın geldiği söylenir. Eski Farsça metinlerde *Turya/Tuirya/Turiya/Turyan* (Turi) adı ile anılan bir halktan bahsedilir. Bu kelimeler kimi zaman Farsların kendilerini ve geldikleri soyu tanımlamakta sıkça tercih ettikleri *Arya/Airya/Ariya/Aryan* (Ari) kavramı ile karşıtlık oluşturacak biçimde kullanılır.
Anlam: *(Tur/Dur).* Dayanıklı, yerinde duran, ölümsüz demektir. Îran söylencelerinde "cesur" anlamına geldiği söylenen bu ad Farsça kökenli (veyâ bu dilden aktarılan) olmasına rağmen, doğrudan Türklerle ilgili olduğundan dolayı daha eski dönemlerde Türkçe'den geçmiş olduğu varsayılmalıdır. Ayrıca Sibirya Türkçesinde "boğa" anlamına gelen *Tur* sözcüğü de dikkate alınmalıdır. *Türemek* fiili ile de alâkalı görünmektedir. *Durmak* fiili ile aynı kökten gelir. "Türk" sözcüğü ile doğrudan bağlantılıdır. Moğolca'da *Turay* sözcüğü toynaklı hayvanları ifâde eder ve bu bağlamda at ile de bağlantılıdır.

TURA: *İlah.* [TKA: **Tura**]
Eşdeğer: TURO, TURI, TÜRE
Yaratıcı, tanrı. Tektir ve ortağı yoktur. Tüm varlık âlemi ona bağlıdır ve herşeye hükmeder. İslâmiyet'teki Allah inancı ile büyük oranda örtüşen bir kavramdır. Çuvaş dilinde genel olarak "Tanrı" mânâsına gelen bir sözcüktür ve farklı ilâhi varlıkları ifâde emek için kullanılır. Örneğin; "**Tüpe Tura"** (Gök Tanrı) tamlamasında olduğu gibi. Fakat tek başına kullanıldığında "Tura" sözcüğü tek ve mutlak Yaratıcı'yı anlatmaktadır. Burada ilgi çekici olan şey, Çuvaşların coğrafî olarak İslam uygarlığına en uzak ve en yalıtık toplumlardan birisi olmasıdır. Dolayısıyla bu inanç dış tesirlerle veyâ etkileşimle değil, tamamen kendiliğinden ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Bir Çuvaş duası şöyle başlar: *Yüce Tura! Sen göktekilerin de yerdekilerin de egemenisin. Bağışla ve koru bizi.*
Anlam: *(Tür/Tur/Dur).* Kalıcı, daim olan demektir. *Durmak* fiili ile aynı kökten türemiştir. "Türe" söyleyişi yaratan, çoğaltan kural koyan, Tatarca'da ise amir, şef, patron gibi mânâlar taşır.

Açıklama: Ailelerin çocukları olduğunda ölmeden uzun yaşaması ve sağlıklı olması dileğini içeren ve çok eskilere dayanan bir gelenek vardır ve kısmen bugün de sürdürülmektedir. *Dursun, Durmuş, Durdu, Duran, Dural* gibi adlar da hep aynı geleneğin ürünüdür. Bu isimler "Tura" ile de en azından etimolojik köken açısından alâkalı görünmektedir. Hattâ Fars efsânelerinden aktarılan bir isim olan "Turan" için de bu gelenekle bağlantılı olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

TURAN: *Efsânevî Yurt.* [TKA: **Turan**]
Türk yurdunu ifâde eder. Türk kavimlerinin tamamının yaşadığı bütün topraklardır. Kavramın kökeni Fars mitolojisindeki "Tur" adlı efsânevî kişilik ile de bağlantılıdır. Turan daha sonraları birleşik Türk ülkeleri idealinin bir simgesi hâline gelmiştir ve "Turancılık" (Batı dillerinde "Turanizm") olarak bilinen milliyetçi bir akıma adını vermiştir. Ziyâ Gökalp, "*Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir; Turan"* diyerek bu görüşün özetini vermektedir. Bu siyasi akım özellikle 1900'lü yılların başında Macarlar arasında da yayılmış ve oldukça fazla taraftar toplamıştır. Hattâ Macarya'da "Turan" adlı bir dergi yayınlanmıştır. Türk ülkelerinde bu adı taşıyan yerleşim birimleri bulunur ve erkek çocuklarına isim olarak da verilir.

Anlam: *(Tur/Dur).* Sonsuza kadar var olacak ülke demektir. Eski Fars metinlerinde *Tura/Turya* adlı bir halktan bahsedilmektedir ve bu bağlamda "Turya'ların Yurdu" mânâsı taşır. Etrüskler'de kuğu ile simgelenen "Turan" adlı bir sevgi ve yaşam tanrıçası vardır ve sözcük Etrüskçe'de kural koymak köküyle bağlantılıdır. İlginç bir biçimde Moğolca'da *Dur/Dura* ve Tuvaca *Tura* sözcüğü sevgi, istek ve arzu anlamları taşırken, Mançucadaki *Doron* sözcüğü yasa demektir.

Açıklama: Avrupa'da Puccini tarafından yazılmış "Turandot" (Turan Kızı) adlı bir opera eseri de bulunmaktadır. Sözcük Farsça kökenlidir ve bu dildeki orijinal okunuşu "Turanduht" biçimindedir. Bu eserde Turandot adlı bir Çin prensesinin başından geçenler anlatılmaktadır. Kendisiyle evlenmek isteyenler bilgelik sınavından geçmek zorundadır ve adaylara bilmeceler sorulur. Doğru yanıt veremeyenler tıpkı Doğu masallarında olduğu gibi idam edilirler. Gelişen olaylar içerisinde Fars Prensi önemli bir rakip olarak ortaya çıksa da onun da başı bizzat Turandot'un emriyle vurulur en sonunda "Calaf" adındaki Tatar Prensi evlenmeye hak kazanır.

TURUĞ: *Şaman Ağacı.* [TKA: **Turuğ**]
Moğolca: TORUĞ
Tanrı ilk şamanı yarattığında onun evinin önüne sekiz dallı bir ağaç dikmiştir. Bu nedenle her şaman kendisini temsil eden bir ağaç diker. İşte bu ağaca "Turuğ" adı verilir.
Anlam: *(Tur/Dur).* Dayanıklı, yerinde duran, ölümsüz demektir. *Tör/Törü/Törö/Turo/Turu/Türe* sözcükleri Moğolca'da da emir, düzen ve arıca evlilik ve doğum anlamlarını içerir. Şamanların ağaçtan doğduğuna inanılması, evliliklerin ağacın altında yapılması hep bu anlam ile bağlantılıdır.

TÜKEL: *Ağaç Evladı.* [TKA: **Tükel**]
Ağaçtan doğduğuna inanılan kişi. Uygur söylencelerinde adı "Tükel Tigin" olarak geçer. Eski Türk efsanelerinde ağaçtan doğma motifine sıklıkla rastlanır.
Anlam: *(Tük/Dük) ve (Dik/Tig).* Dikilmek anlamı içerir. Tamlık ve bütünlük belirtir. *Tıa/Tığa* sözcüğü Dolganca'da orman mânâsı taşımaktadır.

TÜNDER: *Peri Kızı.* [TKA: **Tünder**]
Çok güzel ve bâkire soyut masal varlığı. Dilekleri yerine getirebilir. Macar kültüründe yer alır.
Anlam: Eski Türkçe'deki "Tünkür" (melek) kelimesi ile aynı kökten gelir. *Tün* (gece) kökü ile alâkalıdır.

TÜNKÜR: *Melek.* [TKA: **Tünkür**]
Tanrı'nın verdiği görevleri yerine getiren, onun emrindeki kutsal, soyut varlık. Işıktan yaratılmıştır. İslamiyetle birlikte meleklarin nurdan yaratıldıkları inanışı kabul görmüştür. Herbirinin Allah (c.c.) tarafından verilmiş ayrı bir görevi vardır. Örneğin İslam inancında "Münkir ve Nekir" adlı meleklerin ölümden sonra kabirde insanın ilk sorgusunu yapacağına inanılır. Diğer varlıklar üzerinde gerçekte bir belirleyici etkileri yoktur, onlar yalnızca Allah'ın irâdesini yansıtırlar. Onlar Allah'ın emrine karşı çıkamazlar, dolayısıyla günahsızdırlar. Yemeyen, içmeyen, cinsiyeti olmayan, uyumayan, gözle görülmeyen, nurdan varlıklardır. Buna karşın halk inancı içerisinde ve masallarda çoğunlukla güzel dişi varlıklar (kanatlı genç kızlar) olarak betimlenirler. Diğer büyük melekleri ise erkek olarak algılama eğilimi görülür. Kimi zaman halk edebiyatında meleklere insani vasıflar yüklenir. Örneğin bir rivâyete göre Hz. Mûsa ruhunu almak için gelen Ölüm Meleği'ne (Azrâil'e) tokat vurarak onun bir gözünü çıkarmıştır. Azrâil de Allah'a *"Beni öyle bir kula gönderdin ki, ölümü istemiyor,"* diye serzenişte bulunmuş ve bunun üzerine Allah (c.c.) tekrar ona gözünü iade etmiştir.

Anlam: *(Tün/Tun).* Gece görünen varlık demektir. *Tüngümek* sözcüğü sıçramak, yukarı gitmek demektir. Hız ve kaybolmak anlamlarını da içerir. Eski Moğolca'da ve eski Altayca'da bu kök haber vermek, bilgilendirmek, çağırmak anlamı taşır.

TÜRK HAN: *Türklerin Atası.* [TKA**: Türk Xan**]
Eşdeğer: TÜRÜK HAN
"Uluğ Türk" olarak anılır. Adını ona Tanrı vermiştir. Türklerin atası olarak kabul edilir. Aynı zamanda kutlu ve aksaçlı bir Baksı'dır. Bilge ve rüyâ yorumcusudur. Ateşi Tanrı'dan alarak insanları donmaktan kurtarmıştır. Otağı (çadırı) o bulmuştur ve aşa (yemeğe) ilk kez tuzu o (veyâ oğlu) katmıştır. Bu bağlamda insanın gereksinimleri karşılamaya dayanan buluşlar yapan bir kişiliği temsil eder. Tanrı'nın ona verdiği ve boynunda taşıdığı **Yada Taşı** ile doğaya etki edebilir. Bozkurt zor anlarında ona yardım eder. Koruyucu ruhunu çağırırken *"Uzganmas Uluğ Türk!" (Ulu Türk Uyumaz)* diye seslenir. Türkan adlı bir eşi (bazı kaynaklarda kızkardeşi) olduğu ileri sürülür. Dört oğlunun adı *Tütek/Tüzek, Emlek/Amlak, Barsçak/Barsacak ve Çegel/Çekel* şeklinde anılır. 1126 yılında yazılmış olan ve yazarının kim olduğu bilinmeyen "Mücmel et-Tevârih" (Mucmal at-Tavârih) adlı eserde; *"Türk doğuya doğru gitti…"* şeklinde başlayan ve dağların, göllerin, akarsuların ve ormanların yanı başında uygun bir yer bulup otağını kurarak oraya yerleşmesini anlatan ifâdeler yer alır. Türk'ün oğlu Tütek'in avladığı geyiği pişirip yerken elinden bir parça eti tuzla'ya (tuz taşına, tuz kayasına) düşürmesi ve böylece tuzun keşfi Şecere-i Türkî'de anlatılmaktadır. Türk kavimlerinin ve devletlerinin tamamının Türk Han'ın soyundan geldiği kabul edilir. "Türkti Ata" adlı bir eren ile de bağlantılıdır.
Anlam: *(Tür/Tör).* "Türk" adı *Türe* ve *Töre* sözcüklerinden gelir. Olgunluk, devlet, miğfer, güç, kuvvet, hukuk, gelenek, kural gibi anlamlar içerir. *Türemek* fiili ile bağlantılıdır. Moğolca ve Mançuca'da *Türgen* hızlı, çabuk demektir. "Türkü" sözcüğü de Türk kelimesinden türemiştir.

Açıklama-1: "Türk" adının kökeni ve ilk olarak ne zaman kullanıldığı konusunda çeşitli görüşler öne sürülmekte ve farklı kaynaklara âit verilerden yararlanılmaktadır. Ayrıca bazı benzer sözcüklerin doğrudan ilişkilendirilmesi ile kapsamı çok genişlemektedir. Özellikle Çin kaynakları bazı kavim adlarının değerlendirilebilmesine olanak tanımaktadır. Bu kaynaklar üzerinden mîlattan önce üçüncü yüzyıla kadar uzanan *"Tik/Tük" (Çince Tieh)* sözcüğü ile bağlantısı ileri sürülmektedir. Mîlattan sonraki ilk yüzyılda Romalı târihçilerce tarafından Karadeniz'in doğusunda yaşayan İskit kavimleri için *Turcae/Tyrcae/Tyrkae* adı kullanılmıştır. Ayrıca Yunan kaynaklarında bahsi geçen *Targıta,* Hint kaynaklarındaki *Turukha,* Mezopotamya çivi yazılarında rastlanan *Turukku,* Etrüskleri ifâde eder *Tyrrheni,* Trakya'ya adını veren *Thraik* gibi târihin değişik dönemlerinde yer alan bazı topluluk adlarının Türklerle bağlantılı olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca yine târihi kayıtlar içerisinde *Torkıl* adlı bir kavimden bahsedilir. Günümüzde Türk soylu halkları tanımlamak için Arapça bir ekle Türki/Türkî kavramı kullanılır.

Açıklama-2: "Türk" adı ile bağlantılı olarak günümüzde de varlığını sürdüren diğer bir ulus adı ise "Türkmen" kelimesidir. Bu ad, Türk-Men (Ben Türk'üm), Türk-Manand (Türk'e Benzer) gibi çok düşük olasılıklı çağrışımlarla bile açıklanmaya çalışılmıştır. Hattâ "Türk-i İman" (İnançlı Türk, Müslüman Türk) tâbirinin Müslüman Oğuzları, diğer Şamanist Türklerden ayırmak için kullanıldığı bile öne sürülmüştür. Batılı kaynaklarda Oğuzlar için "Turcoman" adı verildiği de bilinmektedir. Ancak en doğru açıklama Fransız Türkolog Jean Deny tarafından yapılmış görünmektedir ve ona göre "-men" eki güçlendirici etki yapar (tıpkı "Kocaman" sözcüğünde olduğu gibi). Dolayısıyla "Gerçek Türk" bir anlam ortaya çıkar. Türkmen kelimesinin Arap dilbilgisindeki çoğul biçimi "Terakime" olarak geçer. Bu sözcük de bir Türk boyunu ifade eden "Terekeme" sözcüğünü çağrıştırmaktadır.

TÜRK ve TÜRKAN: *İlk Erkek ve İlk Kadın.* [TKA: **Türk vä Türkan**]
Yaratılan ilk Türk erkek ve kadındır. Ömer Seyfeddin "Altun Destan" adlı şiirinde "Âdem ile Havva" çiftini "Türk ile Türkan" olarak simgeleştirmiştir. Ziyâ Gökalp de benzer bir biçimde "*Türk'üm, adım Türkan'dır"* diyerek bu anlayışı şiirlerinde kullanmıştır. Bazı Türk destanlarında yaratılan ilk insan olarak bahsedilen "Törüngey" adının "Türk" sözcüğü ile bağlantısı bulunur. Türkan adının soyla (yani türeyişle) olan ilgisini ortaya koymak için bu adı taşıyan bir boy örnek gösterilir. Türkmenler ile Kürtlerin bütünleşip bir arada yaşadığı "Türkan Aşîreti" günümüzde de Güneydoğu Anadolu'da varlığını sürdürmektedir. Hattâ bâzen Kürtçe konuşan bir Türk aşîreti olarak bile tanımlanmaktadır. Türkan sözcüğü Farsça çoğul eki ile "Türkler" demektir. Daha özelde ise kağana saltanatta yardımcı olan hattâ ortaklık eden eşi yâni kraliçe anlamına gelir.

Altun Destan

Tanrı önce mâvi göğü, kara yeri yarattı,
Sonra gökte günü, ayı, yıldızları parlattı.

Yeryüzünü denizlerle, dağ ve belle bezedi,
"İşte sana su, od, ağaç, demir, toprak, al!" dedi.

"Al, bunlarla bir şen yurt yap, bir yeşil bağ hazırla,
"Sana bir çift gelecektir, onu iyi ağırla!"

Ey biricik olan Tanrı, ey ikiler: Gök ve Yer!
Ey altılar: Gün, Ay, Yıldız, Dağlar, Beller, Denizler!

Ey dokuzlar ve ey beşler, siz sevinçten coştunuz;
Türk ve Türkan geliyordu, hep görmeye koştunuz!

TÜŞİMEL: *Rüyâ Tâbircisi.* [TKA: **Tüşimel**]
Rüyâları yorumlayan kişi. Rüyâlardan geleceğe dâir çıkarımlarda ve öngörülerde bulunur. Bâzen hâkanın yardımcısı anlamına gelir ki, geçmiş çağlarda hükümdarların kâhinleri önemli bir konumda bulundurmaları ile alâkalıdır. Oğuz Kağan Destanında "Tuşı Koca" adlı bir kişinin adı geçer.
Anlam: *(Tüş/Düş).* Rüyâlarla uğraşan demektir. Eski Türkçe *Tus*, eski Moğolca *Tüs*, Eski Tunguzca *Tis* kökü yardım etmek mânâsını barındırır. *Düş* (hayal) kelimesinden türemiştir. Türkçe *Tuşı/Tüşi* (Moğolca *Cüci/Cöçi*) kelimesi saygıdeğer insanlara verilen bir ünvandır.

TÜYEN: *Şelale Tanrıçası.* [TKA: **Tüyen**]
Çağlayanları korur ve sularının bol olmasını sağlar.
Anlam: *(Tüy/Tüğ/Töğ).* Çağlayan demektir. *Tüymek/Tüyülmek* fiili suyun fışkırmasını ifâde eder. Ayrıca ses dönüşümleri dikkate alındığında *Dökülmek* fiili ile de uzak bir bağlantı içerir.

TÜZEK: *Efsânevi Kişi.* [TKA: **Tüzek**]
Eşdeğer: TÜTEK
Uluğ Türk Han'ın oğludur. Bu isim töre oluşturmayı, yasa koyuculuğu ve düzeni temsil eder. Şecere-i Türkî'de avladığı geyiği pişirip yerken elinden bir parça eti tuzla'ya (tuz taşına, tuz kayasına) düşürmesi ve böylece tuzun keşfi anlatılmaktadır.
Anlam: *(Düz/Tüz/Töz).* Yasa koyan demektir. Hukuk, yasa, doğruluk bildiren bir köktür. Tatarca *Tüzü* fiili dayanmak, sabretmek anlamları içerir. Efsâneye göre "Tuz" sözcüğü ile de alâkalı görünür.

-U-

UBIR: *Vampir.* [TKA: **Ubır**]

Eşdeğer: 1. OBUR, HOBUR, UPIR, VUPAR 2. OPKUR 3. OPKAN, UPKAN, VUPKAN

Ölüp dirilen varlık. Günahkar kimseler mezarda bir hayvan şekline bürünür. Genellikle ölen büyücüler Ubır'a dönüştüğüne inanılır. İri başlı, uzun kuyruklu bir yaratıktır. Ağzından ateş püskürür. Günlerce hattâ aylarca hareketsiz kalabileceği gibi istediğinde uçabilir de. Hiç kimseden korkmaz. Etrafına bulaşıcı hastalık yayar. Ne bulursa yer. İstediği şekle girebilir, hattâ güzel bir kız kılığına bürünebilir. Kurt veyâ yaban köpeği kılığına girip koyunları parçalar. Leşle beslendiği de söylenir. Bir dağın başında toplanıp, kaçırdıkları insanları yedikleri de anlatılır. Kadınları ve hayvanları emmeyi sever. Balkarlar yeni doğan çocuğu kaçırmasın diye "Istım" adı verilen bir nöbet tutarlar ("Istımlamak", iz sürmek demektir). Bazı halk inançlarında ise ele geçirdiği insanın içinde yaşayan korkunç bir yaratıktır. İçine Ubır giren kimseler yemeye doymazlar ve geceleri kalkıp yemek ararlar ve bulamadıklarında ise gidip başka evlerden çalarlar. Üstelik çok yemelerine karşın zayıf kalırlar. Çünkü yedikleri yemek kendilerine değil, Ubır'a yarar. Tatarca'da *"Ubır kendisi doysa da gözü doymaz"* şeklinde bir deyim bulunur. Yakalanacakları zaman bir ateş topuna dönüşerek bacadan kaçarlar. Ubır da tıpkı ateş gibi herşeyi yutan, doymak bilmez bir varlıktır. Ubır olduğu anlaşılan bir ölünün mezarı açılıp çivi çakılır, ayrıca şüphelenilen bir cesedin Ubır'a dönüşmemesi için ateşin altından geçirilmesi gerekir. Bu sözcük daha çok Romanya ve Moldova'da yaşayan Türk topluluklarınca "Vampir" anlamında kullanılır. Fin-Ugor kavimlerinde de benzer terimlere rastlanır. Ayrıca Çekçe'ye ve Slovakça'ya "Upir" olarak geçmiştir ve Çekoslavak kültüründe tam olarak "Vampir" anlamında kullanılır. Slav halklarında ölen büyücülerin Upir olduğuna inanılır. Balkan ülkelerinde de farklı ifâdelerle de olsa benzer varlıklara rastlanır. Hattâ bunlar gerçek kabul edilerek bâzen ciddiye alınır. Örneğin; 1833 yılında Bulgarya'nın Tırnova şehrinin kadısı Ahmed Şükrü Efendi tarafından hükümet merkezine gönderilmiş ve Takvim-i Vekâyi gazetesinin 69. sayısında yayınlanmış olan bir belgede şu ifâdeler yer alır:

> *Mezarlar açıldı. Cesetler yarım misli büyümüş, kılları ve tırnakları da üçer dörder uzamış bulundu. Gözlerini kan bürümüş, gâyet korkunç idi. Mezarlıktaki bütün kalabalık bunu gördü. Bu adamlar sağlıklarında her türlü pis çirkin işi yapmış, ırza, nâmusa, mala saldırmış, adam öldürmüş, Yeniçeri ocakları kaldırıldığı zaman her nasılsa yaşlarına bakılarak cellada verilmemiş ecelleri ile ölmüş kişilerdi. Sağlıklarında yaptıkları yetmezmiş gibi şimdi de halka habis ruh olarak tebelleş olmuşlardı.*

Anlam: *(Up/Ub/Ob/Op).* Açgözlülük anlamı içerir. *Obur* kelimesi doymaz, iştahı yerinde kimseler için kullanılır. Aynı kökten türeyen *Obruk, Obram, Obuz* gibi sözcükler girdap, su çevrintisi, bataklık, su çukuru mânâları taşır ve hep suyun yutulması veyâ başka varlıkları yutması ile alâkalı görülür. Obur kavramı Farsça çiğnemeden yutan mânâsındaki "Avbar" (Arap alfabesindeki yazımı "Obar" olarak da okunur) kelimesi ile de ilişkilendirilir. Fakat bu düşük bir olasılıktır. Hattâ Türkçe'den Farsça'ya geçmiş olma ihtimali de mevcuttur. Slav dillerinde ise ısırmak mânâsı ile ilişkilendirilir.

UÇAN HALI: *Sihirli Halı.* [TKA: **Uçan Xalı**]
Eşdeğer: UÇAR KALI
Eşanlam: UÇAN KİLİM, UÇAR KİLEM
Uçabilir ve üzerinde insanları taşıyabilir. Türk kültürüne özellikle Arap masallarının etkisiyle girmiştir. Ancak halı Türklerde önemli bir kültürel öğe olduğu için ilgi görmüştür. Moğolca'da *Halıh*, Kırgızcada *Kalkı* fiilleri akışkanlık ve uçma anlamları içermesi ise ilginç bir benzerlik içerir.

UÇAR HAN: *Haber Tanrısı.* [TKA: **Uçar Xan**]
Kötü haberleri getiren tanrıdır. Erlik Han'ın oğludur. Bâzen casusların tanrısı olarak görülür.
Anlam: *(Uç).* Uçan veyâ uçarak gelen demektir. "Uçar" sözcüğü haber anlamı da taşır.

UÇMAĞ: *Cennet.* [TKA: **Uçmağ**]
Eşdeğer: UÇMAK, UCMAK, OCMAH
Ölümden sonra iyi insanların mükâfat olarak gideceği yer. Yeşilliklerle ve nîmetlerle dolu, ışıklı bir mekandır. Hemen her inançta ölümden sonra iyi insanların gideceği güzel bir dünyâ veyâ mekan vaat edilir. **Karşıtı "Tamağ"dır.** Yunus Emre'nin dizelerinde sık sık rastlanan bir kelimedir.

> *Tutulmadı Yunus canı, geçti Tamu'dan, Uçmak'tan*
> *Yola düşüp Dost'a gider, ol aslına uyakmağa*

Anlam: *(Uç).* Uçularak gidilen yer demektir. Yükselmek anlamı içerir. Ruh bedeni terkettiğinde uçan bir kuşa dönüşür. Ölmek anlamındaki "Uçabarmak" sözcüğüne de eski kayıtlarda rastlanır.

UÇUH: *Hastalık Cini.* [TKA: **Uçux**]
Eşdeğer: UÇUK, UÇUĞ, UÇGUK, UÇUG, UÇIG, UŞIK
İnsanlara hastalık veren kötü bir ruhtur. Daha çok uykudan uyanıldığında dudak ve ağız kenarında görülen kabarıklıklara (bâzen de vücutta kızarıklıklar ve kabarmalara) sebep olduğuna inanılır. *"Uçuk yaladı" ifâde*si gece insanın ağzını veyâ bedenini bu ruhun yaladığı ve bu nedenle de uçuk (hattâ kızamık, kızıl, siğil) gibi hastalıklara yakalandığı anlayışından kaynaklanır. Halk inancına göre böyle bir durumda özel bir sağaltım (tedâvi) uygulanır. Kam (şaman), nasıl bir kurban kesilmesi gerektiğini belirleyip tarif eder, hasta kişi veyâ bir yakını da onun verdiği bu tanıma uygun bir hayvanı bulup boğazlar (kurban keser). Bazı basit hastalıklarda doğaya "Saçığ" (sunu) verilir. Anadolu'da uçuk ve siğil tedâvisinde toprağa okunmuş buğday gömülmesi bu geleneğin bir devamıdır. Bâzen de Idığ (azat kurbanı) olarak bir hayvan salınır. "Uçuk" sözcüğü günümüzde de dudak kabarığı anlamında kullanılmaya devam etmektedir. "Ruh Bayramı" olarak tanımlanabilecek bir şenlik de bu adla anılır.
Anlam: *(Uç/Uc).* Bu kök herhangi bir şeyin sınırında olmayı ifâde eder ki, bu âlemle öte dünyâ arasındaki sınır her zaman bir korkuya sebebiyet verir. *Uçunmak* kelimesi korkmak, çekinmek demektir. *Uçmak* fiili de mecâzen aklın sınırlarını zorlamak ve bâzen de delirmek anlamına gelir. *Uçukmak* ise görünmek demektir ve değişik varlıkların görünmesini anlatır.

UD: *Kutsal İnek.* [TKA: **Ud**]
Eşdeğer: UY, UT
Moğolca: ÜNE, ÜNEĞE
Kutlu kabul edilen bir canlıdır. Bazı Türk boyları, soylarının inekten türediğine inanır.
Anlam: *(Ud/Ut).* Eski Türkçe'de sığır demektir. Sümerlerdeki "Utu" adlı Güneş Tanrısı ile de bağlantılı olması muhtemeldir çünkü *Od/Ot/Ut/Üt* kökü ateş anlamı içerir. *Od* kelimesi ateş mânâsı taşır. Moğolca söyleyiş olan *Üne* ise Türkçe'deki "İnek" sözcüğü ile benzerlik gösterir.

UD ANA: *İnek Tanrıça.* [TKA: **Ud Ana**]
Sığırları korur. Kırgızlar ilk analarının bir inek olduğuna ve bir mağarada yaşadığına inanırlar. Ayrıca kısır kadınlar kutsal mağaralardaki boynuzlara ip bağlayarak çocuk dilerler. Aslında erkeklere özgü görünen ve güç simgesi olan boynuz unsuru pek çok tanrıçada bulunur. Meselâ Umay Ana boynuzlu olarak betimlenir. Bunun nedeni sığırların dişilerinde de boynuz bulunmasıdır.

UD ATA: *Boğa Tanrı.* [TKA: **Ud Ata**]
Boğaları korur. Gücü temsil eder. Oğuz Kağan'a adını veren de Boğa Ata'dır. Kahramanlarda bulunan boynuz kavramı boğadan esinlenmiştir. Bu boynuzlar gücü simgeler ve Ay'ı çağrıştırırlar. Gerçekten de boynuz hem tek başına hem de ikisi yan yana getirildiğinde Ay'ın Hilal biçimine benzemektedir. Kırgızlar Dünyâ'nın bir öküzün boynuzları üzerinde durduğuna inanırlardı. Boğa Ata'nın bâzen boz bir boğa kılığına girerek başka boğalarla güreştiği anlatılır. Boğa kılığındaki bir tanrının birleştiği bir kızdan çocuğu olur ve Buryat kavmi onun soyundan gelir. O yüzden Buryatlar tarafından geçmişte kendisine boz boğa kurban edildiği bilinmektedir.

UDAGAN: *Şaman.* [TKA: **Udagan**]
Eşdeğer: UDAĞAN, UTAGAN
Türk-Moğol kültüründe kadın şamanlara verilen addır. Erkek şamanlara ise **Otagan** *(bkz.)* denir.
Anlam: *(Ot/Od/Ud/Ut).* Aynı kökten gelen *Utağan* sözcüğü dölyatağı, *Ota* ise bitkisel ilaç anlamı taşır. *Uta* kavramı ise ruhsal bir enerjiyi tanımlar.

UGUR: *Yol Cini.* [TKA: **Ugur**]
Eşdeğer: UHUR, UĞUR
Yollarda gezen bir varlıktır. Görenlere tâlih ve baht getirir. Uğur kelimesi buradan türemiştir.
Anlam: *(Ug/Uğ).* Anadolu'da *Uğramak* fiili, ruhsal varlıkların insanlarla geçici olarak iletişime geçmesi (kötü varlıkların ise musallat olması) anlamında kullanılır. *Uğunmak* ise hastalanıp kendinden geçmek, bayılmak demektir. *Ugu/Uğu/Ügü* sözcüğü ise baykuş demektir ve olumsuz anlamlar yüklenen bir canlıdır. (Uhu biçimiyle Almanca'ya da geçmiştir.)

UĞRU: *Eşkıya.* [TKA: **Uğru**]
Eşanlam: UĞRU, UGRI, OĞRU
Yol kesici, eşkıya demektir. Bâzen hırsız anlamında da kullanılır. Uğrular masallarda sıklıkla rastlanan kötü karakterler olup, ancak kimi zaman bilerek veya bilmeyerek masal kahramanlarına yardımcı oldukları, aralarında kalmalarına izin verdikleri, onu kendilerine lider yapmaları, bazı anlatıların sonunda pişman olup doğru yolu bulmaları da öykünün işlenişine yardımcı olan motiflerdendir. Anadolu halk ağzında bir hakaret olarak Uğursuz Uğru tabiri de kullanılmaktadır.

UKULAĞAN: *Su Tanrısı.* [TKA: **Uqulağan**]
Eşdeğer: 1. UKULAN 2. UKULA, UKULO 2. UKUN
Suyun temizliğini korur, balıkları çoğaltır. Balık tutmadan önce kendisinden izin istenir ve avın uğurlu geçmesi dilenir. Suyu kirletenleri ve gölleri kurutanları cezâlandırır. Kışın ırmağın buz tutmuş kısmı üzerinde ateş yakılmasını hoş karşılamaz ve böyle yapanlara kin besler.
Anlam: *(Uh/Uk/Uğ).* Moğolca *Ukağah* fiili yıkamak demektir. *Uha* sözcüğü Buryatça'da su anlamına gelir. Eski Moğolca'da ve eski Türkçe'de *Ug/Uk* kökü kaynak anlamı bildirir ve su da herşeyin kökeni olarak algılanır.

ULU: *Yüce.* [TKA: **Ulu**]
Eşdeğer: ULI, ULUĞ, OLI, OLU, OLO
Yüce, büyük, aşkın, görkemli demektir. Genellikle Tanrı'nın veyâ bazı efsânevî kişiliklerin sıfatı olarak kullanılır. Moğollarda pek çok tanrıya sıfat olarak "Ulan/Ulağan" (Kızıl) sıfatı verilmesi hem "Ulu" kavramı hem de bu anlayış ile de alâkalı görünmektedir. Çin anlatılarında *Lung/Long* (bâzen *Lu/Luu*) olarak bahsedilen ejderha için bu bölgelere yakın Türk kavimlerinin ejderhaya *Ulu/Uluu/Uluğ* demeleri ise söyleyiş kolaylığı bakımından tesâdüfî olsa bile onun büyüklüğü ve görkemi ile de alâkalıdır. Efsanevi Yaşam Ağacı'na da "Ulu Kayın" denilmektedir. Türkçe'de "Ulu" kelimesi ile başlayan ve söylencelerde geçen pek çok kavram vardır:

* **Uluşar:** Şehir merkezi. Kent meydanının bulunduğu yer.
* **Uluyol:** Bulvar. Pek çok yolun kavuştuğu ana cadde.
* **Ulukand:** Büyük şehir. Birkaç şehrin birleşmesiyle oluşur.
* **Uluğırmak:** Büyük nehir. Birkaç nehrin birleşmesiyle oluşur.
* **Ulusu:** Okyanus. Büyük deniz.
* **Ulukonak:** Saray. Hükümdar konağı.
* **Uludağ:** Çok yüksek ve tehlikeli dağ.
* **Ulukun:** Nevruz. 21 Mart günü.

Anlam: *(Ul/Ol). Olmak* fiili ile aynı kökten gelir ve *Olumluluk* mânâsı da içerir. *Ulumak* fiili de kurdun kutsallığı ile alâkalıdır. (*Ululamak* ise saygıyla anmak demektir. Arapça "Tekbir" sözcüğü karşılığında *Ululama/Uluğlama* dinsel terminolojide değişik dönemlerde kullanılmıştır.) Moğolca'da *Olon* kelimesi çokluk ve fazlalık, Tunguzca'da *Ülen* sözcüğü ise iyilik mânâları içerir. Tunguz ve Mançu dillerinde *Ula* kavramı yücelik ve iyilik ifâde eder. Bağlantılı olduğu *Ül* kökü ise nasip, bölüşmek, paylaştırmak gibi içeriklere sâhiptir. Eski Türkçe'de *Ülüğ* sözcüğü kısmet mânâsına gelir. Moğolca'da *Ula/Uğul* sözcükleri dağ demektir. Sümerce'de "Ulu" sözcüğü Türkçe'dekine benzer anlamlar taşımaktadır.

Açıklama: *Ulucanlar* sözcüğü dervişleri veya erenleri ifade eder. Ankara'da eskiden bir çarşıda yer alan derviş mezarları bu şekilde adlandırıldığı için, bulunduğu semte de aynı isim verilmiştir.

ULU TUYAR TOYON: *Eziyet Tanrısı.* [TKA: **Ulu Tuyar Toyon**]
Yakut inançlarına göre İnsanlara eziyet eder ve delilik verir. Boynuzlu, kuyruklu ve tek gözlüdür.

ULU TÜYER TOYON: *Huzur Tanrısı.* [TKA: **Ulu Tüyer Toyon**]
Yakut inançlarına iyi ruhların başı olarak anılır. "Sür" olarak bilinen ruhu insanlara o vermiştir.

ULUĞ ANA: *Yaratıcı Tanrıça.* [TKA: **Uluğ Ana**]
Eşdeğer: ULU ANA
Eşanlam: 1. ULUĞ HOTUN, 2. OLU HOTON
Büyük yaratıcı gücü ifâde eder ve bu gücün eril yönünü simgeler. Soyut (ruhsal) bir varlıktır. Ancak bâzen *Ak Ana, Od Ana, Gün Ana, Toprak Ana, Gök Ana, Yel Ana* gibi yaratıcı güçlerin tamamını da ifâde eder. Pek çok varlığın ayrışmadan önceki biçimidir. Ezelî ve önsel bir bağıntı olarak, ondan koparak ayrılan ruhların ve varlıkların yeniden yaklaştırıcısı hattâ birleştiricisi olarak düşünülebilir. Bu bağlamda Tüm-tanrıcı bir yaklaşıma kaynaklık eder. Herşeyi bilir. Yaşam verici gücün en üst noktasına bulunur. O yaşlanmazdır ve ölümsüzdür. Hem düzenleyici başlangıç, hem de karmaşık sonlanış onda bir araya gelir. Karşıtlıkları kendi içinde barındırır. Bu nedenle zıtlar onda birbirleriyle yer değiştirebilir ve ters işlevli varlıklar ortaya çıkabilir. Saf ve eldeğmemiştir ancak varlığı cinselliği de kapsar ve doğurgandır. İyiliği temsil ettiği gibi aynı zamanda şeytânî unsurları da içerir. İnsani olduğu kadar hayvani bir yönü de bulunur. Hem Yeraltı Dünyâsı'nın hem de göğün sâhibidir. Bolluk ve bereketin yaratıcısıdır. Bâzen insani niteliklerle kişileştirilerek sallanan iri göğüsleri olan bir kadın biçiminde betimlenir. Baksılara yaşlı ve bilge bir kadın kılığında uykularında göründüğü ve yardım ettiği söylenir.

ULUĞ ATA: *Yaratıcı Tanrı.* [TKA**: Uluğ Ata**]
Eşdeğer: ULU ATA
Eşanlam: ULUĞ TOYUN 2. OLU TOYON
Büyük Yaratıcı gücü ifâde eder ve eril yönünü simgeler. Soyut (ruhsal) bir varlıktır. Ancak bâzen *Ak Ata, Od Ata, Kün Ata, Toprak Ata, Gök Ata, Yel Ata* gibi yaratıcı güçlerin tamamını da ifâde eder. Şamanların koruyucusudur ve onları yeryüzüne gönderdiğine inanılır. Kayıp ve adı bilinmeyen gök ruhlarının önderidir. **Ayıhı** olarak bilinen iyi ruhların başı olarak anılır. Ancak zıtlıkları içerisinde barındırdığı için istediğinde kötü varlıklar olan **Abası** ruhlarının kılığına bürünebilir. "Sür" olarak bilinen ruhu insanlara o vermiştir. Gökyüzünün yedinci katında yaşar. Oğulları ak veyâ boz atlarla gökyüzünden yere inerler. Moğollarda pek çok tanrıya "Ulan/Ulağan" (kızıl) sözcüğünün sıfat olarak verilmesinin kavramsal olarak bu tanrı ile bağlantılı olması muhtemeldir.

ULUKAYIN: *Yaşam Ağacı.* [TKA**: Uluqayın**]
Eşdeğer: ULUĞKAYIN, ULIKADHIN, ULUGAYIN, OLOKAYGIN
Eşanlam: 1. BAYKAYIN, BAYGAYIN, BAYKATIN 2. ULUBUK, OLOBUK, OLIBUK 3. LUK MAS (ULU MEŞE)
"Yaşam Ağacı" olarak da bilinir. Yerle göğü birbirine bağlayan efsânevî ağaçtır. Dünyâ ile birlikte yaratılmış ve Kayra Han tarafından dikilmiştir. Dünyâ'nın, yeraltının ve göğün tam merkezinde yer alır. Gökleri delip bilinmez yüksekliklere çıkar. Dalları gökyüzünü ayakta tutar, kökleri ise toprağın tüm katlarını delip yeraltı okyanusuna kadar uzanır. Tepesinde Tanrı Ülgen oturur. Öksökö kuşu etrafında dönerek uçar ve bâzen de zirvesine konar. Dokuz boy (Türklerin dokuz kavmi veyâ yeryüzündeki dokuz büyük insan ırkı) bu ağacın dokuz dalından türemiştir. Umay onun sâhibidir ve yeryüzüne inerken bu ağacı kullanır. Kübey Hanım bu ağacın içinde yaşar. Köklerinden yaşam suyu (Bengüsu) akar. Her dalı, yetmiş yapraklı olarak tanımlanır. Yaprakları altın'dandır ve büyüklükleri birer at derisi kadardır. Dallarından biri Güneş'e biri de Ay'a uzanır. Bazı efsânelerde ise bir yanında Ay, diğer yanında ise Güneş bulunur ve Demir Dağ'ın üzerinde durduğu kabul edilir. Sekiz gölgeli, dokuz köklü olarak anılır. İnsanların, kuş kılığındaki ruhları bu ağacın dalları arasında uçuşur durur. Osmanlı Devlet'nin kurucusu Osman Bey'in rüyâsında gördüğü, büyüyüp dalları her yana uzanan ve gölgesi tüm Dünyâ'yı kaplayan ağaç da Ulukayın'a benzemektedir ve bu anlayışın bir devamı olarak görülmelidir. Ağaca bez/çaput bağlayarak dilekte bulunma (**Çalama**) uygulaması da yine Ulukayın ile bağlantılı görünmektedir ve yeryüzündeki kutlu sayılan ağaçlar onun bir temsilcisi olarak algılanmaktadır. Bâzen bir çam ağacı olarak kabul edilir ve **İlge** denilen reçinesi, onu yiyenlere olağanüstü bir güç verir. Yaşam Ağacı anlayışına yaklaşık aynı özelliklerle ama biraz yalın bir biçimde Macar mitolojisinde de rastlanır. Macarlara göre şaman trans hâlindeki yolculuğunda bu ağaca tırmanarak göğe çıkar. Günümüzde Çuvaş bayrağında sembolize edilmiş bir hayat ağacı bulunur.
Anlam: Ulu (yüce) ve Kayın (ağaç) sözcüklerinin bileşiminden oluşur.

Açıklama-1: "Kayın" sözcüğü akrabalık bağlarını da içeren bir kavramıdır. Örneğin; *Kayın-Ana (Kaynana)* veyâ *Kayın-Ata (Kaynata)* gibi. Bu sözcükler muhtemelen geçmiş çağlarda evlilik törenlerinin kutlu sayılan "Kayın Ağacı" altında yapılması ile ilgilidir. Türkçe'de *Kayın/Katın/Kazın* veyâ *Gacın/Gayın/Hazın*, Moğolca'da ise *Kada/Kadun/Hadun/Hadan* biçimleriyle değişik şîve ve lehçelerde yer alan bu ağacın (eski çağlarda muhtemelen "gelin" anlamında kullanılan) Türkçe *Kadın (Hatun/Katun)* ve Moğolca *Hatan (Hotun/Hoton)* sözcükleriyle alâkası ilgi çekicidir.

Açıklama-2: Maniheizm'in etkisiyle **Yaşam Ağacı**'nın karşıtı olan **Ölüm Ağacı** da Türk kültürüne girmiştir fakat çok fazla yaygınlaşmamıştır. Bunlar aynı kökten çıkan iki ağaç görülür ki, bu durum iki zirvesi olan "Dünyâ Dağı" anlayışı ile de uygun düşer.

ULUKONAK: *Saray.* [TKA: **Uluqonak**]
Hükümdar konağı. Türklerde yerleşik kültüre geçiş sonrası ortaya çıkmış bir öğedir. İhtişamı, saltanatı ve göz alıcılığı simgeler. Yeryüzündeki tüm büyük uygarlıklarda saraylarının görkemli olması esastır, bu hânedanın gücünü ve otoriteyi sembolize eden bir anlayıştır. Büyük sütunlar, çok fazla sayıda oda, karmaşık bir bütün oluşturan yapılar topluluğu belirleyici özellikleri arasında sayılabilir. Saraylar hükümdarların, sultanların, şahların, hâkanların, devlet başkanlarının yaşadığı büyük ve gösterişli yapılardır. Söylence ve masallarda sık sık rastlanan ihtişamlı binalardır. Zenginliğin, gücün, otoritenin ve bulundukları uygarlığın gelişmişliğinin bir simgesi olmuşlardır. Hükümdarların tanrının temsilcisi olarak görüldüğü geçmiş çağlarda saraylar aynı zamanda dinsel bir merkez niteliği de kazanmışlardır. Türkler ve Moğollar târihte bazı dönemlerde yerleşik yaşama geçmenin kendilerinin sonunu getireceğini düşünmüşlerdir ve bundan dolayı göçebe yaşamın bir sonucu olarak hükümdarlar uzunca bir dönem Otağlarda (görkemli çadırlarda) yaşamışlardır. Yerleşik yaşama geçildiğinde ise ilk başlarda tüm yapılarda sâdece ahşap kullanılmıştır. Örneğin; Batı kaynakları Attila Han'ın sarayının bütünüyle ahşap olduğunu aktarmaktadır. Ruhsal varlıkların (perilerin) mekanı olarak simgelenen sırça saraylar (cam saraylar), gizemli cadıların zümrüt sarayları veyâ erişilmez bir zenginliği betimleyen altın saraylar masallarda zaman zaman yer alır. Çok fazla sayıda insan barındırdığı için etkileşim fazladır. Örneğin; bir masalda şehzâde veyâ vezir, mutfakta çalışan bir aşçıdan, ahırdaki bir seyisten yada dışarıdaki bir bahçıvandan gizemli bilgiler edinebilir. Ayrıca devlerin mağara sarayları, denizkızlarının sualtı sarayları gibi daha başka pek çok türevine de rastlanır.

ULUKUN: *Işık Tanrısı.* [TKA: **Uluqun**]
Eşdeğer: ULUKOYUN, ULAKAN
Yeryüzüne aydınlık sağlar. Karısının adı **Sabaga Hanım** olarak anılır ve o da ateş tanrıçasıdır.
Anlam: Bir görüşe göre Ulu (büyük) ve Kun (insan) sözcüklerinin bileşik hâlidir. Başka bir görüş ise "Kun" sözcüğünün Koyun anlamına geldiğidir. Çünkü koyun bereketi, bolluğu simgeler. Koçların boynuzlarının ışık ile ilişkilendirilmesi de dikkate alınabilir. "Ulukun/Ulugun" (Ulu-Gün) aynı zamanda "Navruz" için kullanılan bir tâbirdir ve kavramsal olarak ışık ve ateş ile de bağlantılıdır.

UMAY: *İyilik Tanrıçası.* [TKA: **Umay**]
Eşdeğer: OMAY, IMAY, HUMAY, UBAY
Ana Tanrıça. İyiliği simgeleyen kutlu bir varlıktır. Bâzen yaşam tanrıçası olarak da tanımlanır. Doğacak çocukları belirler. Üç boynuzlu olarak betimlenir. Beyaz elbiselidir ve yere kadar uzanan gümüş saçları vardır. Etrafına ışık saçar. Görünümü orta yaşlıdır. Kuş kılığına bürünebilir ve kanatlıdır. Yaşam ağacının sâhibidir. Yeryüzüne bereket dağıtır. Kimi zaman kızarak insanları korkutabilir. Çocukların koruyucusu olarak da anılır. Çocuğu olmayanlar kendisine kurban adarlar. Gebe kadınları ve yavru hayvanları da korur. Gökyüzünde yaşar, ancak bâzen yeryüzüne iner. Yanında bir Buğu (ceylan) veyâ zarif bir Geyik ile dolaştığı söylenir. Sıklıkla çocuk ölümlerinin yaşandığı evlerde onun korumasını çektiğine inanılır ve bu hallerde kendisine bir tür sitemle "Kara Umay" diye hitap edilir. "Taskıl Umay" (Kel Umay) olarak adlandırıldığı da olur, ancak yapılan betimlemelerde uzun saçları olduğu dikkate alındığında ara sıra büründüğü bir görüntü olduğu söylenebilir, çünkü kellik bir güç ve zekâ simgesidir. Ayrıca kendisine ithafen "Taskıl Umay" adlı bir dağın varlığı da bilinmektedir. Mâvi veyâ beyaz kuş kılığına girebilir. Amma Hanım adlı tanrıça ile de bağlantılı olduğu öne sürülmektedir. Adının "Humay" biçimindeki söylenişi ise "Hüma Kuşu" ile ilişkilendirilir. Nartlarda *Umay Biyçe* ve *Bayrım Biyçe* üzerine kurulu ikili tanrıça inancı oluşturulmuştur ("Biyçe", Kafkas dillerinde Prenses demektir). Bazen **Umay ve Kuday** eş olarak görülürler. Kuday eril (gökyüzü) ve Umay ise dişil (yeryüzü) tanrılarıdır.

Anlam: *(Um/Om).* Umut dağıtan veyâ kendisinden istekte bulunulan demektir. Koruyucu, şefkatli anlamına geldiği de söylenir. Kelime kökü dilemek, istemek ve ayrıca korkutmak mânâlarını içerir. *Ummak* fiili ve *Umut* sözcüğü ile aynı kökten türemiştir. *Umaç* sözcüğü hedef demektir (daha sonra Farsça'ya geçerek "Amaç" biçimine dönüşmüştür). *Umar* ise çare demektir. *Omay* kelimesi seçkin, güzide anlamına da gelir. Eski metinlere göre "Umay" sözcüğü etene (plasenta, çocuğun ana karnında içinde yaşadığı sıvı dolu kese) anlamını da barındırır ve Moğolca'da dölyatağı anlamı da taşır. Tunguzca'da *Omo/Umu (*Türkçe'de *Yum)* kökü yumurta bırakma mânâsı içerir. Eski Türkçe'de *Uma/Umat/Ubat* kelimeleri yakmak anlamına gelir. Tunguzca'da *Omah/Umah* ve Yakutça *Umay* kelimeleri ise ocak anlamı taşır ve ismin ateşle olan bağlantısını da ortaya koyar. *Yom/Yum* (uğur, şans, tâlih) kavramı ile de alâkalı görünmektedir.

Açıklama-1: *Huma (Hüma, Homa, Homay* veya *Kuma, Kumay)* Fars kültüründe ve edebiyatında görünmeden dinlenmeksizin uçan, asla yere inmeyen efsânevî kuştur. Bazı kaynaklarda ayakları olmadığı söylenir. Huma kuşunun canlı olarak asla yakalanamayacağı yaygın inançlar arasındadır. Kendini yakarak tükettiği ve küllerinden yeniden doğduğu söylenir. Cennete yaşadığı, çok yükseklerde uçup yedi kat göklerde ve burçları oluşturan takımyıldızlar arasında dolaştığı anlatılır. Hattâ Tanrı'ya kadar gidip gelebilen bir kuş olduğu bile ifâde edilir. Onun da "Umay (Humay)" adıyla ilgili olduğu düşünülür. Bu bağlamda tanrıça Umay Ana'nın kuşu olduğu da öne sürülen görüşler arasındadır. Bir Anadolu Halk türküsünde; "*Kuma kuşu yükseklerden seslenir,"* şeklinde bahsi geçen bu kuş Türk halk edebiyatında erişilemeyecek yüksekliklerin bir simgesidir. Türk kültüründeki *Kumayık Kuşu* ile de alakalı görülür. Bâzen köpekbaşlı olarak betimlenir. Kumayık kimi zaman köpeklerin atası olarak da anılmaktadır. Örneğin; *"Kuş törüsü (reisi) Buğdayık, it törüsü (reisi) Kumayık"* (Kırgız Atasözü). Huma Kuşu'nun başına konduğu kimseye mutluluk ve şans getirdiğine inanıldığı için *Talih Kuşu* olarak da bilinir. *Devlet Kuşu* (veyâ Fars kültüründe "*Şahlık Kuşu*") ise çoğunlukla günümüzde tâlih simgesi olarak bilinse de geçmişte aslında egemenliği sembolize eden bir kavramdır. Hânedana âit egemenliğin Tanrı vergisi veyâ göklerden gelen bir ayrıcalık oluğuna dâir eski inancın izleri onunla ilgili söylencelerde belirginleşir. Bir inanışa göre "Devlet Kuşu"nun gölgesinin bir insanın başı üzerine düşmesi, taç giyerek kral/sultan/şah olacağının işâreti sayılırdı. Türk ve Azeri geleneğine dâir anlatılarda, eski çağlarda bir hâkan ölünce halk bir alanda toplanır ve göğe bir kartal salınırdı, onun omzuna konduğu (veyâ bazı uygulamalarda gölgesinin üzerine düştüğü) kişi yeni hâkan olarak seçilmiş olurdu. *"Başına Talih Kuşu Kondu"* veyâ *"Başına Devlet Kuşu Kondu"* tâbirleri hep bu anlayışla yakından ilgilidir. Osmanlı târihindeki Farsça kökenli "Hümâyun" teriminin, saltanat, krallık veyâ hükümranlık anlamlarını içerir. (Örneğin; Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Humayün, devlet işlerinin görüldüğü kurulu ifade eder.) Bazı görüşlere göre Hümâyun kavramı da Huma Kuşu ile alâkalı görünmektedir. İnsanların başlarına kuş (özelde güvercinlerin) konmasının hatta pislemelerinin bile şans getireceğine veya piyango çekilişleri ile ilişkilendirilmeleri hep bu nedenlerden dolayıdır. Bütün bunlara rağmen yine de Farslara ait olan Huma ile Türklerdeki Umay arasındaki bağlantı kesinleşmiş değildir ve tesadüfi bir benzerlik olması, hatta bir ses benzeşimi bulunması da mümkündür.

Açıklama-2: Anadolu'nun ve Asya'nın değişik yörelerinde çocukları korkutmak için söylenen "Umacı/Omacı/Humacı" (diğer lehçelerde "Uması/Umahı" ve Moğollarda "Omısı") ve bağlantılı olarak "Umı" (Umu, Imı, Humu, Hommu) gibi düşsel varlıklar da "Umay" ile ilişkilendirilir. Fakat bunlara korkutucu anlamlar yüklenir. Kimi görüşlere göre bunlar Umay tarafından gönderilir ve anneler aslında bunların çocuklara zarar vermeyeceğini bildikleri için adlarını çekinmeden anarlar. Yani aslında çocukların anneleri tarafından iyicil varlıkların adlarıyla korkutularak kandırılmaları söz konusudur. Sibirya inançlarında ise *Hubay* adlı kötü bir ruhun varlığından bahsedilir**.**

URAL HAN: *Söylencesel Hâkan.* [TKA: **Ural Xan**]

"Ural Batır" olarak tanınır. Aynı adı taşıyan Başkurt söylencesinde adı geçen bir kahramandır. Babasının adının **Yenbirte** (Yanbirze) ve annesinin adının da **Yenbike** (Yanbike) olduğu söylenir. **Akbut** adlı uçan ata biner. Karısı **Humay** ise kuş kılığına girebilir. Yaptığı yolculuklarda ölümü yenmek ve Bengüsu'yu bulmak için mücâdele eder. Bir anlamda Sümerlerden beri var olan Gılgamış'ın ölümsüzlük arayışının bir uzantısıdır bu serüvenler. Öykü, pek çok metinle kıyaslandığında oldukça eski görünmektedir. Kökeni kutsal kitaplarda anlatılan kıssalar kadar geriye hattâ belki de daha eski târihlere uzanmaktadır. Örneğin, Ural Batur'un kardeşi Şülgen ile olan çekişmesi "Hâbil ile Kâbil" anlatısını akla getirir. Şülgen evdeki hayvanların kanını içtiği için ana-babası tarafından lânetlenmiştir. Üç kısımdan oluşan destanın ilk bölümünde Dünyâ'nın yaratılışı anlatılır. Çevresi sularla kaplı bir adada (veyâ kıtada) ilk insanlar olan "Yanbirde" ve "Yanbike" ortaya çıkarlar. ("Yan/Jan" sözcüğü Eski Başkurtça'da ruh mânâsı taşır. Bu bağlamda Yanbirde ismi "Ruh Veren" demektir ve Yanbike ise "Ruh Kadın" anlamına gelir. *Yang/Yan/Can/Cang* kökü Kalmıkça'da yalnızlık ile ilişkilidir.) Daha sonra Ural'ın doğumundan bahsedilir. İkinci bölümde ölümsüzlük arayışı ve kötü varlıklarla yapılan mücâdeleler yer alır. Örneğin Gılgamış Destanı'nda anlatılanlara benzer biçimde bir boğa ile yaptığı dövüşte (tıpkı Boğaç Han öyküsünde olduğu gibi) hayvanın alnının ortasına yumruk vurarak, boynuzlarından tutup yere devirir. Şülgen seller oluşturup her yanı sularla kapladığında ise Ural Han halkını kayıklarla kurtarır. Üçüncü bölümde ise Ural'ın ve Şülgen'in oğullarının serüvenleri anlatılır. Destan Ural'ın ölümüyle sona erer ve onun bedeninin Ural Tav (Ural Dağ)'a dönüştüğü söylenir.

Anlam: *(Ur/Vur).* Cengâver, dövüşçü demektir. Yiğitlik ve savaşçılık anlamları vardır. *Urmak/Vurmak* ve *Uruşmak/Vuruşmak* fiilleri ile aynı kökten türemiştir. *Ural/Vural* adı günümüzde Anadolu'da erkek çocuklarına yaygın olarak verilen isimlerden birisidir. Tatarca'da sınır anlamına gelir. *Uruk/Uruğ/Urıv/Oruk/Iruğ/Irığ* sözcükleri ise sülale, soy mânâları taşır ve adın soy oluşturucu kökenini akla getirir. *Uran* sözcüğü ise yetenekli becerikli demektir. Ayrıca sözcüğün kaya mânâsı ise Ural Dağlarıyla da bağlantılı görünmektedir. Ural dillerinden Vogulca'da "Ur-Ala" sözcüğü dağ zirvesi anlamına gelir. Fin-Ugor kökenli dillerde aydınlık mânâsı taşıdığı da bazı kaynaklarda belirtilmektedir.

URASA: *Nefes Tedâvisi.* [TKA: **Urasa**]

Doğaüstü güçlerle iletişime geçilerek uygulanan ve ruhsal hastalıkları sağalttığına (tedâvi ettiğine) inanılan ilkel bir tedâvi yöntemi. Günümüzde büyük oranda örtüştüğü (ancak kısmen farklı kavramlarla karıştırılarak) "Üfürükçülük" olarak bilinen bir anlayışa benzer. *Urasalamak* fiili ise bu işlemi yapmayı ifâde eder.

Anlam: *(Ur).* Kökte işlemek, üretmek, bağlamak anlamları vardır. Sözcüğün hediye mânâsına geldiği de bazı kayıtlarda yer almaktadır. Rüyâ tâbiri mânâsına gelen *Yor/Yoru* sözcüğü ile de alâkalı görünmektedir. *Uraz* (tâlih, baht) kavramı ile doğrudan ilgilidir. Bağlantılı göründüğü *Or* kökü ise bir şeyi yerine koymak ve beklemek mânâları da içerir. Moğolca *Urıh* fiili ise dâvet etmek demektir. Türkçe'deki *Uruç* kelimesi ise yukarı çıkmak, yükselmek mânâsı taşır.

URAZ: *Talih.* [TKA: **Uraz**]

Eşdeğer: 1. URAS, ORAZ, IRAZ IRAS 2. ORUS

Tâlih, baht, şans. Rastlantıları düzenlediğine inanılan, iyi veyâ kötü durumları belirleyen soyut güç.

Anlam: Sözcüğün nâmus, şeref haysiyet gibi anlamları da bulunur. Eski Türkçe'de şimşek veyâ yağmur mânâlarına geldiği de söylenir. Aynı kökten türeyen *Urza* kelimesi ise hedef, amaç demektir. *Oruz/Orus* sözcüğü ise tâlih ve ayrıca düşünce mânâsını da içerir. Tataca'da "Uraza" sözcüğü "Oruç" mânâsı taşır. Tunguz inançlarında "Orokannar" (Orokanlar) koruyucu dişi ruhlardır.

URGUN: *Cin.* [TKA: **Urgun**]
Eşdeğer: ORGUN, VURGUN
Ateşten yaratılmış soyut varlık. İyi veya kötü hatta **Esen** (Müslüman) ve **Söven** (Kafir) olanları vardır. Tek ağaçların altında, su kıyılarında yaşarlar. Hava karardıktan sonra ortaya çıkarlar. Kısa boylu ve tersine ayaklıdırlar. Bâzen büyüyerek bir kadın kılığına bürünebilirler. İnsanlara verdikleri zararlara ise "Vurgun" denir ve karanlık yerlerde gezen, tekinsiz yerlerde yatan veyâ sudan geçen kişileri "vurduklarına" (çarptıklarına) inanılır. Cin tarafından çarpılan kişi bir süre ölü gibi yatar ve/veyâ uzunca bir süre sağır ve dilsiz dolaşır. "Vurgun Yeme" olarak da adlandırılan bu rahatsızlık çok tehlikelidir. Bedeni kararmış veyâ bazı yerleri tokat izi kadar kapkara olmuştur. Bu durumdaki kişi bir Vurgun Ocağı'na götürülür. Bazı yörelerde kullanılan *"Vurgunun güçlü gelsin!"* cümlesi ağır bedduâlardan kabul edilir. Eskiden öfkelenen insanların birbirlerine *"Seni vurgun götürsün"* veyâ *"Seni vurgun vursun"* dedikleri bilinmektedir. Dalgıçların su altındaki basınç farkını doğru ayarlayamayıp hızlı çıktıklarında vücutlarında meydana gelen hasara da "Vurgun" denir ki, aslında geçmiş çağlarda sualtı ruhlarının verdiği zarar olarak düşünüldüğü için bu ifâde kullanılmıştır.
Anlam: *(Ur/Vur).* Vurma veyâ darp etme demektir. *Urmak/Vurmak* fiili ile aynı kökten türemiştir. Uzak bir anlam bağlantısı ile *Yorgun* sözcüğü ile de alâkalı görünür ve insanlara verdikleri rahatsızlığın yoruculuğu ile ilgili görünmektedir.

URKAY: *Mâden Ocağı Tanrısı.* [TKA: **Urqay**]
Eşdeğer: URKA, URHAY
İnsana görünmez. Islıkla veyâ kedi miyavlaması ve köpek uluması gibi seslerle madencileri uyarır.

URUSLAN: *Söylencesel Kahraman.* [TKA: **Uruslan**]
Tatar halk edebiyatında adı geçen bir kahramandır. Askerliğe ve savaşa dâir mâceraları, aşk ilişkileri Tatar kültüründe sık sık anlatılır. Ruslar tarafından da çok sevildiği için Rus halk edebiyatına "Yeruslan" (veyâ Eruslan) adıyla geçmiştir. Uruslan'ın mâceraları zaman zaman Pers mitolojisi ile iç içe geçer. Babasının adı "Zalazar"dır. Farsların mitolojik kahramanı Rüstem'in babasının ismi de Zal (veyâ Zal-Zar)'dır. Atının adı **Araş** ise yine Rüstem'in atı olan "Raş/Rahş/Rakş" isminden kaynaklanır. Bâzen de "Yeruslan Lazareviç" adı ile oldukça etkisinde kaldığı Rus efsâneleri ile bütünleşir. Örneğin bir öyküde Rus kahraman İvan ile karşılaşır ve onunla dövüşür, ancak daha sonra İvan'ın bir dev tarafından kaçırılan kız kardeşini kurtarır. Uruslan adının kökeninin Türkçe "Arslan" sözcüğü olduğu düşünülür. Kimi Türk lehçelerinde Arstan (Arıstan) olarak söylendiği göz önüne alındığında "Uruslan/Urustan" adının gerçekte "Rüstem" isminin kısmen Türkçeleşmiş biçimi olduğu söylenebilir. Fakat daha önceki çağlarda var olan Türk adlarından da köken aldığı bir gerçektir. Örneğin *Uruz* ismi ile bağlantısı bulunur. Çok ender görülebilecek bir biçimde Türk, Fars ve Rus motiflerinin iç içe geçtiği ilginç bir halk anlatısı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Açıklama: *Rüstem* (veya *"Zaloğlu Rüstem")* Pers/Fars mitolojisinin efsânevî kahramanıdır. Güreşçilerin piri olarak görülür. Ünlü Îran şâiri Firdevsi'nin "Şehnâme" adlı eserinde de adı geçer. Atı **Rakş/Rahş** ise sıra dışı özellikleri olan bir hayvan olarak betimlenir. Farslar ile Turanlılar arasındaki savaşlarda büyük yiğitlik göstermiştir ve Turan hükümdarı Afrasyab ile giriştiği mücâdele anlatılır. Güreşçi yönü ağır basar ve tutuştuğu güreşlerde hiç yenilmediği söylenir. Efsâneye göre dev Sefit ile de güreşmiştir. Babasının çalınmış olan kılıcını bulmak için yolculuklar yapar. Yalnızca Fars kültüründe değil tüm Ortadoğu'da, Anadolu'da ve hattâ Türk halk anlatılarında güreşçilerin simgesi hâline gelmiştir. Bu yüzden pehlivanları övmek için ona benzetirler.

URUZ: *Söylencesel Han.* [TKA: **Uruz**]
Cesur, boyun eğmez bir savaşçıdır. Kazan Han'ın oğludur. Dede Korkut Öykülerinde bahsi geçen Oğuz yiğitlerinin en önemlilerinden birisidir. Babası esir düştüğünde savaşarak onu kurtarır. Annesinin onuru için hiç düşünmeden ölmeye razı olduğunu bildirir. Uruz adı Nart destanlarındaki Örüzmek (Urızmag) ve Tatar halk anlatılarındaki Uruslan ile de bağlantılı görünmektedir.
Anlam: *(Ur/Vur).* Hedefinden şaşmayan veyâ korkusuz savaşçı demektir. *Urız* sözcüğü hedef, amaç gibi mânâlara gelir. *Irız* kelimesi ise cesur, yiğit demektir. *Vurmak* ve *Vuruşmak* fiilleri ile aynı kökten türemiştir. *Uruşman/Uruşçu (Vuruşman/Vuruşçu)* sözcükleri cengâver anlamı taşır. *Uraz* (tâlih) kelimesi ile de alâkalı görünmektedir.

USAL: *Orman Cini.* [TKA: **Usal**]
Ormanlarda yaşar ve orman koyunu kılığına girer. Halk inançlarına göre sudan korkar. Sözcük Tatarca'da acımasız demektir.

USAN: *Su Tanrısı.* [TKA: **Usan**]
Eşdeğer: UHAN, USUN
Yeryüzündeki suları ve su kaynaklarını, bulakları, pınarları korur. Suların bollaşmasını sağlar. Kalkanı sudan yapılmıştır. Yürüdüğü yerlerden sular fışkırır. Ak renk ile simgelenir. Moğolların 99 güney tanrısının temsilcisidir (önderleri değil).
Anlam: *(Us).* Suları yöneten veyâ suların sâhibi demektir. Akıl ve genişlik, bilgelik, enginlik anlamları vardır. Moğolca'da *Us/Usan/Usun*, Buryatça'da *Uha* sözcükleri su anlamına gelir.

Açıklama: **"**Tatay Han" ise 77 kuzey tanrısının temsilcisidir (önderi değildir). Kara renk ile simgelenir.

UTA: *Ruh Enerjisi.* [TKA: **Uta**]
Eşdeğer: UTHA, UTKA
Koruyucu ruh ve (daha doğru olarak ruh şeklinde düşünülen) koruyucu enerji. Bâzen iyicil ruhları tanımlamakta da kullanılır. Türk, Altay ve özellikle Moğol halk inançlarında ve Şamanist geleneklerinde ruh enerjisi olarak tanımlanır. Kut'un farklı bir türü olarak kabul edilir.
Anlam: *(Ut/Ot).* Moğolca kökenli bir kavramdır. Dagurca'da *Huta*, Moğolca'da *Utaga* sözcükleri duman mânâsına gelir ve yarı şeffaf (yar soyut) bir görüntüyü ifâde etmektedir. *Utga* kelimesi ise Moğolca'da his demektir. *Ut/Ot/Od* kelimeleri farklı Türk lehçelerinde ateş anlamına gelir ve ruhsal enerji de ateş ile ilişkilendirilir. Sümerlerde ise "Utu" adlı bir Güneş Tanrısı vardır.

UTKAÇI: *Kurban Tanrısı.* [TKA: **Utqaçı**]
Eşdeğer: UTKUÇI
Ülgen'e en yakın konumdaki tanrıdır. Gökyüzünde yaşar. Şamanların trans hâlindeyken getirdikleri kurbanları alarak iyilik tanrısı Ülgen'e götürür. Çünkü şaman en fazla Altınkazık Yıldızı'na (Kutup Yıldızı'na) kadar ulaşabilir ve daha ileriye gidemez. Kurbanları kendisine teslim eden şamanlara ise kaz (olasılıkla düşünsel ilham) hediye eder ve onlar da bu kaza binerek geri döner.
Anlam: *(Ut).* Kazanan, zafer elde eden demektir. Güler yüzlü anlamı da bulunur. *Utmak* (yenmek, zafer kazanmak) fiili ile aynı kökten gelir. *Utku* sözcüğü zafer mânâsı taşır. Moğolca'da *Uta/Utaga* fiili dumanın tütmesi demektir ki, kurbanın yakıldığı ateşin sonucunda çıkan dumanla alâkalıdır ve *Ut/Ot/Od* yâni ateş mânâsı ile de ilgilidir. Yine Moğolca *Utga/Utka* sözcüğü duygu, duyumsama gibi anlamlar ifâde eder. *Uta* adı verilen ruhsal enerji ile de doğrudan bağlantılıdır.

UYAT: *Vicdan.* [TKA**: Uyat**]
Eşdeğer: OYAT
Doğru ile yanlışı ayırt etme ve bulma gücü. Tatarca *Oyat* sözcüğü utanç, ayıp anlamlarına gelir.

UYLAK: *Israrcı Cin.* [TKA**: Uylaq**]
Geceleri dışarıda dolaşarak yolculuk yapanlara musallat olurlar. Kişiye adıyla seslenen, sataşan, alay eden, kötü sözler söyleyen hattâ taş atan yaratıklardır. Köpek, koyun, kedi ve hattâ başka bir insan kılığına, bâzen de tabut gibi ürkütücü nesnelerin biçimlerine girdikleri söylenir.
Anlam: *(Uy/Oy).* Israr eden demektir. *Uylamak* (musallat olmak, ısrar etmek, üstelemek) ve *Oyalamak* fiilleriyle yakından alâkalıdır.

UZUH: *Dev Adam.* [TKA**: Uzux**]
Eşdeğer: 1. UZUĞ 2. UĞUZ
Eşanlam: 1. UCUGULU 2. UZUNBULUK
Çok eski devirlerde yaşamış, iri cüsseli, azman varlıklardır. O kadar uzun ve büyüktürler ki, Güneş'i ocakları olarak kullanırlar ve bunun için yiyecekleri gökyüzüne kaldırarak pişirirler. Irmakları bir adımda geçerler. Devasa halılar dokurlar. Başları bulutlara kadar uzanır. Normal bir insanın boyu ancak onların topuğu kadardır. Onların ölülerinin bir tek kemiğinden koca bir köprü yapılabilir. Nuh Tûfanı'nın suları ancak dizkapaklarına gelebilir. Bin yıldan fazla yaşarlar. Daha sonra yok olup gitmişlerdir. Bir kıyaslama yapılacak olursa bu betimlemelere uygun bir insan ancak dinozorlar çağına uygun olabilir. *Uc (Oc, Og)* adlı insan görünümlü devin Hz. Nuh peygambere gemisini yaparken yardımcı olduğu anlatılır. Ayrıca bazı anlatılarda Nil Irmağı kıyısındaki tarlalarda çalıştığı ve karşılığında köylülerden yemek aldığı söylenir. Sonra da kırk gün boyunca sürekli uyuduğu ve ancak iki kaşının arasına balta veyâ çekiç ile vurularak uyandırabildiği eski metinlerde yer alır. Bir başka rivâyette ise Büyük Tûfan'da dev ırkının yok olduğu yalnızca devlerden birisinin yüzerek gelip gemiye tutunduğu ve kendisini kurtarması karşılığında, Nuh'un kölesi olacağı sözünü verdiği aktarılır. Bu devin adının da "Uc bin Anak" olduğu rivâyet edilir. Onun soyuna da "Anaklar" adı verilir. Etimolojik olarak da "Uzuh" adlı dev ile en azından uyumlü görünmektedir. Hintçe kökenli olan Dev (Div) sözcüğü de benzeri efsânevî yaratıkları ifade etmek için kullanılır. Devler insan görünümünde fakat çok büyük ve çok kuvvetlidir. Masallarda insanları kaçırırlar. Doğu (Hint, Îran) efsânelerinde çoğunlukla tanrılarla arasında husumet vardır. Bu anlayış geçmişte devlerin tanrısal varlıklar olarak da algılanmasıyla alâkalıdır. Bazı hikâye ve söylencelerde insan yiyen canavarlar olarak da tasvir edilirler. Masallarda anlatılan yaşadıkları yerler genellikle mağaralar, ormanlar ve dağlardır. Devler dişi veya erkek olabilir:
1. Dev Anası: Masallarda dev anaları çok iri memeli varlıklar olarak betimlenirler. Memelerinin birini sol omuzuna, birini sağ omuzuna atarlar. Masal kahramanı yiğit (bâzen de cesur bir kız) gizlice gelip dev anasının arkasına attığı memesinden sütünü emer. Böylece dev anasının "oğlu" (veyâ "kızı") olur. Dev anası da onu kendi çocuğu sandığı için dokunmaz. Dev anaları masallarda nâdiren de olsa, olumlu karakterler olarak da yer alabilirler.
2. Dev Atası: Erkek devler çoğu zaman yalnız başlarına, mağaralarda, devasa saraylarda, altın köşklerinde yada görkemli demir evlerinde yaşarlar. Bunlar genellikle kötü karakterli olarak betimlenirler. İnsanlara sık sık kötülükler yapar, zarar verirler. Masal kahramanlarının başarması gereken önemli işlerin önündeki en büyük engel çoğu zaman bu devlerdir. Ancak yakışıklı yiğitler veyâ kurnaz kahramanlar genellikle devlerin aptallığından, akılsızlığından veyâ zaaflarından faydalanarak onları alt ederler.
Anlam: *(Uz).* Çok uzun olan demektir. *Uzamak* fiilinden türemiştir. *Uzun* sözcüğü ile aynı kökten gelir.

-Ü-

ÜÇMÜSTÜ: *Çocuk Tanrıçası.* [TKA: **Üçmüstü**]

Çocukları kötü ruhlardan korur. Üç boynuzu vardır. Burada üç tane (tek rakamlı), yâni kötü varlıklara âit olan sayıda boynuzu bulunması ilgi çekicidir. Bu durumdan onun kötücül bir varlık olması gerektiği akla gelir fakat tam aksine çocukları korumaktadır. Buna yönelik yapılabilecek bir açıklama şu olabilir: Çocukları kötü ruhlardan koruduğu için en az bu kötü varlıklar kadar güçlü olmalıdır.

Anlam: *(Üç).* Üçlenmiş demektir ve üç boynuzu kastedilmektedir. Başka bir açıklamaya göre birebir "Üç Boynuz" anlamı taşır.

ÜÇOKLAR: *Yersel Kavimler.* [TKA: **Üçoqlar**]

Eşdeğer: UÇOKLAR

Oğuz Han'ın ilk (yersel) eşinden olan üç oğlu ve onlardan türeyen boylardır. Yerle ilgili unsurları temsil ederler. *Gümüş Oklar*'ın sâhibidirler. Bu kabîleler *Dağ-Han, Deniz-Han ve Gök-Han adlı* üç kardeşin soyundan gelirler. Bunlara "İç Oğuzlar" da denir ve boylar hiyerarşisi içerisinde sol kolu oluştururlar. Burada dikkate değer olan husus Gök kavramının Yer'in bir parçası sayılmış olmasıdır. Bu durum Yaratılış çağlarında Gök ve Yer'in ayrışmadığı ve bir bütün olduğu anlayışını akla getirmektedir. Diğer bir görüşe göre ise burada kastedilen uzay değil havadır (yani atmosferdir). Bu anlayış da Gök-Kal tâbirini hatırlatmaktadır. 24 Oğuz boyundan 12'sini oluştururlar. *(Bkz. BOZOKLAR.)*

Anlam: Üç (veyâ sınır anlamına gelen "Uç") ve Ok sözcüklerinin bileşimidir. Üç oka sâhip olan anlamı taşır. Diğer bir açıklama ise sınırları koruma görevi verilmiş olan boylar olduğudur. Örneğin Türk Devlet geleneğinde "Uç Beylikleri" bu manada kullanılan bir tâbirdir. "Ok" sözcüğü ise boy anlamında kullanılmıştır. "Oğuz" ve "Oğur" kelimeleri de aynı kökten gelir ve yaklaşık olarak boy mânâsını ihtivâ ederler. Eski Türkçe'de *Og* sözcüğü baba, *Ög* ise anne anlamı taşır.

ÜKEK: *Burç.* [TKA: **Ükek**]

Eşdeğer: ÜGEH, ÜGEG, ÜKÖK

Moğolca: HÜKEG

Gökyüzünü oniki bölüme ayıran takımyıldızlardan herbiri. Türk kültüründe göğün bir eksen etrafında dönüşünün sonucu olarak yılın herbir ayını temsil ederler.

- **Od Ükekleri** (Ateş Burçları)**:** Koç, Aslan ve Yay'dır.
- **Toprak Ükekleri** (Arz Burçları)**:** Boğa, Başak ve Oğlak'tır.
- **Kalığ Ükekleri** (Hava Burçları)**:** İkizler, Tartı ve Kova'dır.
- **Su Ükekleri** (Mai Burçları)**:** Yengeç, Çayan ve Balık'tır.

Anlam: *(Üg/Ük/Ök/Ög).* Toplanmış, yığılmış olan demektir. Kelime kökü yığmak anlamı içerir. Ayrıca asıl, esas gibi mânâları da ihtivâ eder. Aynı zamanda kalelerdeki burçları da ifâde eden bir sözcüktür. *Yük* kelimesi ile de bağlantılı görünmektedir.

ÜLGEN: *İyilik Tanrısı.* [TKA: **Ülgen**]
Eşdeğer: (BAY) ÜLKEN, ÜLGÖN, ULGON
Moğolca: ULGAN
Göğün 16. katında oturur. Kayra Han'ın oğludur. Altın Dağ'da, altın kapısı olan altın bir sarayda yaşar. Altın bir tahtı vardır. Kayra Han'dan sonra ikinci derecede öneme sâhiptir. Bay Ülgen Göğün hâkimidir ve gökcisimlerini yönetir. Gökcisimlerinin herbiri kendisine ulaşmak isteyen şaman için bir engeldir. En güçlü şaman bile en fazla Altınkazığa (Kutup Yıldızı'na) kadar ulaşabilir, daha öteye gidemez. Astronomik ve meteorolojik olayların ilk kaynağıdır. Güneş, Ay ve yıldızlardan (tüm gökcisimlerinden) çok uzakta yaşar. İyilik yapmayı sever. Yaşlı ve bilge bir görünüm ile betimlenir. Üç börkü (başlığı) vardır. Uzun sakallı ve uzun saçlıdır. Yanında büyük bir kalkanı bulunur, elinde şimşekler gönderen bir yayı vardır. Dallı budaklı topuzu, Yaşam Ağacı'nın köklerine benzer. Yıldırımlar onun silahıdır ve bunlarla vurduğu yer kutsallık kazanır. Kendisi için parlak, gürleyen, yakıcı, şimşekçi gibi sıfatlar kullanılır. Mâvi renk ile simgelenir. Dünyâ'yı taşımaları veyâ destek olmaları için üç tane balık yaratmıştır. Biri sağında ve diğeri solunda iki ak Güneş bulunur. Biri ak, diğeri kara iki taşla gelerek (veyâ Korbolko Kuşu ile göndererek) insanlara ateş yakmayı öğretmiştir. Ezelî ve ebedî kabul edilir. Evrenin başlangıcında yalnızca Ülgen ve Erlik vardır. Kaz ve kuğu kılığına girerek sonsuz suyun üzerinde uçarlar. Ülgen her zaman Erlik'den daha güçlüdür ve yaptığı hileleri anlayarak onu cezâlandırır. Birkaç yerde karısının adı "Taz Hanım" (Kel Hanım) olarak geçer. Bindiği hayvan da **Kelke** adlı kel bir öküzdür. Üç, altı, dokuz yada oniki yılda bir görkemli törenler yapılarak kendisine beyaz kısrak kurban edilir. Komşu kavimlerden olan Vogullar'da "Ulgon" adıyla tanınır ve ateşin kaynağı olarak görülür. Yedi kızı vardır ve hiçbirinin adları bilinmez. Yedi oğlu göğün yedi katını simgeler.

Ülgen'in Oğulları:

1. **Karağus Han**: Kuşlar Tanrısı.
2. **Baktı Han**: Lütuf Tanrısı.
3. **Pura Han** : At Tanrısı.
4. **Burça Han**: Zenginlik Tanrısı.
5. **Yaşıl Han**: Doğa Tanrısı.
6. **Kanım Han**: Güven Tanrısı.
7. **Karşıt Han**: Temizlik Tanrısı.

Anlam: *(Ül/Ul).* Ulu, yüce demektir. Bazı kaynaklarda bu sözcüğün büyücü anlamına geldiği söylenir. Göksellik, paylaştırmak, bölüştürmek, yaratmak gibi anlamlar içerir. Moğolca'da pek çok tanrının adının sonunda yer alan Ulağan/Ulagan (kızıl) sıfatıyla da bağlantılı görünmektedir.

ÜLGER: *Destan.* [TKA: **Ülger**]
Moğolca: ÜLİGER
Olağanüstü öykü, şiir şeklindeki masal, destan demektir. Söylencelerden ve nesilden nesile aktarılagelen öykülerden oluşur. Genellikle târihsel ve mitolojik kahramanların efsâneleri anlatılır. Moğollar, Buryatlar ve diğer Sibirya kabîlelerinin sözlü gelenekleri içerisinde ağızdan ağıza aktarılan öykülerin önemli bir kısmını oluştururlar. Budist öyküleri yaygınlaştırmak için de kullanılmıştır. Bu öyküler, "Ülgerçi" (veyâ "Üligerçin") denilen öykücüler tarafından özellikle yaylı çalgılar eşliğinde okunur. Moğolya'da 1960 yılında bu destanları toplamak için "Üliger Evi" adı verilen özel bir birim oluşturulmuştur ve burada günümüzde 250'den fazla Üliger'in bulunduğu bilinmektedir. Cengiz Han'a atfedilen hikâyeler oldukça ilgi görür. Moğolların olduğu kadar aynı zamanda Tibet ve Çin folklorunun da ortak unsuru olan Geser Destanı gibi uzun mitler günümüzde bile Moğol anlatıcılar tarafından ezbere okunur. Kalmıkların Cangar/Yangar Destanı, "Çangarçi"lar tarafından okunur. Genellikle kışın ateşin etrafında anlatılan bu öykülerde ortak bir motif olarak kötülüğü simgeleyen "Mangus" adlı bir canavar bulunur. Ayrıca yeraltına yolculuk, atlar, savaşlar sıklıkla bahsi geçen konulardır.
Anlam: *(Ül).* Kelime kökü yaratıcılık, paylaşmak, bölüşmek, kısmet anlamları içerir. Eski Türkçe'de *Ölön* sözcüğü de destan demektir. Tatarca *Ölger* sözcüğü hızlı, çabuk anlamlarına gelir.

ÜNGÜR: *Mağara.* [TKA: **Üŋgür**]
Eşdeğer: ÜNKÜR, ÖNGÜR, ÜNGİR
Moğolca: HONGIL
Yeryüzü ile bağlantılı olan ancak gün ışığı almayacak derinlikteki yeraltı boşluklarıdır. Türklerde mağaralar Yeraltı Dünyâsı'nın bir parçası olarak algılanırlar. Bâzen de farklı âlemleri ve gizli diyarları birbirine bağlayan geçitler yada yeraltı diyarına açılan kapılar olarak algılanırlar. Şamanlar yeraltına yolculuk yaparlarken "Dünyâ'nın Bacası" denilen bir kapıdan geçerler. Daha sonra yeraltında bulunan uçsuz bucaksız mağaralardan oluşan karmaşık tünellerde yolculuk yaparlar. Hun Devleti'nde şamanlar ile devlet adamlarının yılın belli günlerinde ziyâret ettiği kutsal sayılarak saygı gösterilen bir "Ata İni" (Mağarası) vardır ve burası bir tür tapınaktır. Eski Türklerde tapınakların önemli bir kısmı mağaralarda yer alır. Kurttan türemenin efsânesi genellikle bir mağarada gerçekleşir. Türklerin "Aşına" adlı soy analarının bir mağarada kurttan doğduğu anlatılır. İstanbul'un altında ucu gelmez tünellerden oluşan bir yeraltı ağı olduğu inanışı daha Bizanslılardan beri mevcuttur ve halk inanışlarına son derece uygun olan Türkler tarafından da benimsenmiştir. Hattâ "Şahmaran Efsânesi" bile İstanbul'a uyarlanmıştır ve bu yılanlar kraliçesinin şehrin altındaki dehlizlerde yaşadığı inanışı yaygınlaşmıştır. Ayrıca Anadolu'da var olan yeraltı kentleri, örneğin Nevşehir yöresindeki (aslında belki hepsi de birbirleriyle gerçekten bağlı olan) birkaç yeraltı şehri bu inanışın somut örneğidir. Bu şehirler katlar boyunca aşağıya inen ve tünellerle, birbirlerine bağlı odalarla her yana genişleyen yapılardan oluşur ve tamamen oyularak inşâ edilmişlerdir. Sınırları tespit edilememiş olup, haritası çıkarılmaya devam eden şehirler vardır.

ÜREN: *Hasat Tanrısı.* [TKA: **Üreň**]
Ürünlerin bereketli olmasını sağlar. Hasat mevsiminde ekinlerin harman edilmesinde çiftçilere kolaylık ve güç verir. Harman âletlerinin İyelerini (koruyucu ruhlarını) o gönderir.
Anlam: *(Ür).* Ürünleri veren veyâ çoğaltan demektir. *Üremek* fiilinden türemiştir. *Ürün, Üretim* kelimeleriyle kökteştir. Moğolca'da ise *Üreng* sözcüğü beyaz renk ifâde eder ve şaman anlamına gelir. Tatarca *Ürü* fiili ekin biçmek, hasat etmek mânâsı taşır.

ÜRGEL: *Takımyıldız.* [TKA: **Ürgel**]
Gökyüzünde görülen ve insanların hayal gücü ile belirli varlıklara benzetilen yıldız toplulukları ve kümeleri. Dünyâ'daki hemen hemen tüm topluluklarda takımyıldızlara söylencelerle ilgili isimler verilmiştir. Türklerde dikkati çeken pek çok takımyıldız vardır ve bunlarla ilgili öyküler anlatılır. Örneğin "Yeteğen" takımyıldızının yedi yılkı uğrusu (yedi at hırsızı) olduğu söylenir. Yaygın bir anlatıya göre bir obadan çalarak kaçırdıkları atlar ve peşlerindeki kendilerini kovalayan atlılar ile göğe savrulmuşlardır. O yüzden uğruların (haydutların) bu yıldızlara bakarak yollarını buldukları söylenir. Bazı önemli takımyıldızlar şunlardır:

* **Yeteğen / Yediger:** Ursa Major (Büyükayı)
* **Kömük / Kümük:** Ursa Minor (Küçükayı)
* **Ülker / Ülger:** Pleiades (Süreyya)
* **Kovan / Arıkovanı:** Praesepe (Yemlik)
* **Kambar / Kempir:** Leo Minor (Küçükaslan)
* **Karakurt / Karagurd:** Cassiopeia (Kraliçe)
* **Tayaktah / Tayahtah:** Orion (Avcı).

Anlam: *(Ür/Yür/Yör).* Çoğalmak, toplanmak, bir araya gelmek mânâları içerir. *Yürümek* fiili ile alâkalıdır. Ayrıca Moğolca'da *Ürgelç* sözcüğü kalıcılık anlamı taşır.

ÜRÜNG AR TOYON: *Canlılar Tanrısı.* [TKA: **Ürüň Ar Toyon**]
Yeryüzündeki tüm sürecin işleyişinden, insanlardan ve diğer canlılardan sorumludur.

ÜRÜNG AY TOYON: *Gökyüzü Tanrısı.* [TKA: **Ürüň Ay Toyon**]
İlk insanı o yaratmıştır. Dünyâ'yı idâre eder. Yaratıcı ruhların en büyüklerindendir.

Açıklama: Yakutçadaki "Ürüng" sözcüğü beyaz renk ve gümüş mânâlarına gelir. Mecâzen saf ve temiz anlamlarını da içerir. Bu kavram bazı tanrı ve tanrıçaların sıfatları olarak da kullanılır. Moğolca'da ise "Üreng" kelimesi hem beyaz rengi ifâde eder hem de şaman, büyücü gibi anlamlara da gelir.

ÜYGÜL: *İyilik Tanrısı.* [TKA: **Üygül**]
Yüceliği, üstünlüğü ve büyüklüğü sembolize eder. Yeryüzünde iyilik yapan insanları korur.

ÜZÜT: *Can.* [TKA: **Üzüt**]
Bir varlığın yaşam gücünü içeren soyut varlığı. Kimi zaman da ölmüş kişilerin ruhlarını tanımlar. Örneğin "Üzütler Toprağı" kavramı ile ölüler ülkesi kastedilir. Üzütler bâzen yeryüzünden ayrılamazlar ve yaşayan insanları rahatsız ederler. Bu gibi durumlarda şaman onların yeraltına indirilmesini sağlar ve yolculuklarına eşlik eder. En çok kuş, yılan ve balık olarak simgelenirler. Halk inanışında insan öldüğü zaman ruhunun bir kuş olup uçtuğu düşünülür. Özellikle geçmişte ölen kişinin ardından yırtıcı bir kuş türü kastedilerek *"Sunkır boldı" (Sungur oldu)* denilirdi. Masallarda bazı varlıkların ruhları başka bir yerde bulunur. Örneğin; Yelbeğen (dev) ruhları genelde balığın, ayının, kuşun, geyiğin karnında saklıdır. Bâzen de altın veyâ gümüş bir sandığın içinde bulunur. "Ruh" ile "Can" sıklıkla aynı kavramı belirtmek üzerine birbirlerinin yerine kullanılır. Can çoğunlukla yaşama gücü olarak nitelendirildiğinden, tüm canlılar için kullanılan ortak bir terimdir. Ruh ise genellikle daha öznel bir varlık olarak düşünülür ve kişisellik, bireysellik içerir. Kimi mutasavvıflara göre, ruh mânevi bir cevher (öz) olarak tanımlanır ve başlıca üç temel işlevinin duygu, düşünce ve sezgi olduğu söylenir. Ruh bedeni idâre eder ama ondan kısmen de olsa etkilenir.

-V-

VERİÇELEN: *Görünmez Yılan.* [TKA: **Veriçelen**]
Eşdeğer: VEREÇELEN, VERİŞELEN
Ejderhaya benzeyen devasa yılanlardır. Bulgar mitolojisinde bir şehrin kuruluş efsânesinde o bölgeye gelen bir yiğit, Veriçelen ile karşılaşır. Onu öldürmek istediğinde ise bu yılan, Tanrı'dan kanat ister ve böylece uçarak oradan uzaklaşır.
Anlam: Ejder-yılan demektir. Moğolca'da *Ever* (eski Moğolca'da *Ebher*) sözcüğü boynuz mânâsı taşır ve ejderhaların boynuzlarının olduğu yaygın bir inanıştır. Tunguzca'da *Üre* (Ulça lehçesinde ise *Vere*) kelimesi yılan veyâ ejderha anlamına gelir. Eski Türkçe'de *Evren/Ebren* sözcüğü de yine ejderha demektir. "Çelen" kavramı ise "Yılan" sözcüğünün farklı bir söyleyiş biçimidir. *Cılan/Jılan/Çılan* veyâ *Ilan/Ilon/İlan/Elan* biçimleriyle Türkçe'nin değişik lehçelerinde yer alır. Hattâ Almanca'ya "Schlange" (okunuşu *Şlange*) biçimiyle geçmiştir.

VOT: *Ateş Tanrısı.* [TKA: **Wot**]
Eşdeğer: UĞOT
Dokuz ateş ırmağının kavşağında dokuz köşeli bakır bir evde yaşar.

VUÇAH: *Ocak Tanrısı.* [TKA: **Wuçah**]
Eski Türkler evdeki yemekten bir parçayı veyâ biraz tuzu ocağa atarak ona verirler.

VUPAR: *Vampir.* [TKA: **Wupar**]
Eşdeğer: UPAR, UBAR, VUBAR, VOPAR, VAPAR, VUPIR
Geceleri ortaya çıkarak Uyuyan insanlara saldırır. Hayvanların ve insanların kanını emer veyâ havasız bırakarak boğulmalarına neden olur. Çuvaş mitolojisinde yer alan kötü bir ruhtur. Ateş saçan bir yılan şeklinde görünür. Kadın veyâ erkek kılığına bürünebilir. İnanışa göre onu elle yakalamak imkânsızdır. Hıristiyan Çuvaşlar ondan korunmak için kollarını yatarken çapraz olarak koyarlar (haçı andırdığı için). "Ubır" adlı varlıkla doğrudan alâkalıdır.

VUPKAN: *Vampir.* [TKA: **Vupqan**]
Kan emici yaratık. Salgın hastalıkların ve birçok belanın nedeni olarak görülür. "Vupkın" sözcüğü Çuvaşça'da "hasar veren" veyâ "sefâlet getiren" mânâsı taşır. "Opkan" adlı varlıkla doğrudan alâkalıdır.

VURGUN: *Cin Çarpması.* [TKA: **Vurgun**]
Bir cin veyâ kötü ruh tarafından insana soyut, ruhsal, fiziki veyâ bedensel zarar verilmesi. Sözcüğün "Vurulmak" fiilinden türediği ve bu kelimenin aynı zamanda "Âşık Olmak" mânâsına geldiği de göz önüne alındığında "Aşk Perisi"yle ilişkilendirilmesi de ihtimal dâhilindedir.

-Y-

YABAŞ: *Bozgun Tanrısı.* [TKA: **Yabaş**]
Eşdeğer: CABAŞ, JABAŞ
Yeryüzünde kötülüklere ve bozgunculuğa sebebiyet verir. Erlik Han'ın oğludur. Kara-Kam (kötücül şaman) ile Erlik arasında arabulucuk yapar. Aygır yeleli olarak betimlenir.
Anlam: *(Yab/Yap/Cab/Çap).* Yapan (bozgunculuk ve kötülük eden) demektir. *Yaba* (çatal harman aracı) sözcüğü ile aynı kökten gelir. Ayrıca *Çapmak* (at sürmek, yağmalamak) sözcüğü ile de alâkalıdır.

YADA: *Büyü Taşı.* [TKA: **Yada**]
Eşdeğer: 1. CADA, JADA, CATA, SATA, CAYA 2. YAT, CAT 3. CAY, CEY, YAY, YEY
Türk mitolojisinde yağmur yağdırabilen büyü taşıdır. Tanrı, büyük kamlara bu taşı armağan etmiştir. Böylece onlar istedikleri gibi yağmur ve kar yağdırılabilir, dona neden olabilir, hava olaylarını etkileyebilirler. Koruyucu güçleri olduğu da söylenir. Anlatıldığına göre soğuk olan bu taşlar yumruk büyüklüğünde ve türlü koyu renklidirler. Üzerleri damar damar çizgilidir. İçinden sesler gelmesine karın boş değildirler. Yada Taşı Kullanıldıkça zayıflar ve güçleri düşer hattâ tamamen yiter. En iyileri kendiliğinden kutlu hayvanların şeklini almıştır. Özel bir yerde muhafaza edilir ve sık sık ele alınmaz, sâdece gerektiğinde kullanılır. Kurdun karnından çıktığı söylenir. Çin kaynaklarına göre Türk şamanları savaşlarda kar ve yağmur yağdırarak zaferler kazanmışlardır. Bu taş ile büyü yapan kişilere *Zadaçı/Cadacı/Yadaçı/Yatçı/Yayçı* adı verlir. İslâm kaynaklarına göre Türklerin atasına babası tarafından Türkistan toprakları verilir. Gittiğinde burasının kurak bir ülke olduğunu görerek durumu söylediğinde babası ona üzerinde duâ yazılı olan bu tılsımlı yağmur taşını hediye eder. Gerek duyduğunda bu taşı kullanırken mutlaka Allah'a (c.c.) yağmur yağdırması için duâ etmesini tembihler. Bir efsânede anlatıldığına göre bu "Yada Taşını" daha sonra Oğuz Han almıştır. Bazı söylencelere göre bu taşın koruyucusunun Zada Han'dır. Evenklerde "Dyada" adıyla bilinir.
Anlam: *(Cay/Yay/Yad/Yat/Zat/Zay).* Yayan (güç, enerji dağıtan) demektir. Kelime kökünde dışsallık anlamı vardır ve insanın gücünün dışındaki olayları ifâde eder. Uzaklık, erişilmezlik, gizem, yaratmak anlamları içerir. Moğolca ve Mançuca *Yadah* ve Tuvaca *Yadı* sözcükleri ihtiyaç hâlinde olmayı ve gerek duymayı ifâde eder. *Yadgan* sözcüğü Moğolca'da şaman mânâsına gelir. Farsça'ya geçen "Yadamışı/Cadamışı" sözcükleri büyü ile yağmur yağdırmak mânâsı taşır.

YADAÇI: *Yağmur Büyücüsü.* [TKA: **Yadaçı**]
Eşdeğer: 1. ZADAÇI, JADAÇI, CADACI 2. ZUDAÇI 3. YAYÇI, YATÇI
Yada Taşı ile büyü yapan şaman. Bu kişilerin yağmur yağdırma ve doğa olaylarını kontrol etme gücü olduğuna inanılır. "Zduhaç" biçimiyle Slav dillerine de geçmiştir ve köyün koruyucu kişisini ifâde eder. Anlatılanlara göre güçlü bir Yadaçı, köyün bir yanına yağmur ve kar yağdırabilirken, öbür yanında güneş açtırır. Türklerin bu taş sâyesinde savaşlarda düşmanlarına üstünlük sağladığı da eski kaynaklarda yer alır.

YADLAMAK: *Büyücülük Yapmak.* [TKA: **Yadlamak**]
Eşdeğer: YATLAMAK, YADALAMAK
Yada Taşı ile sihir yapmak, yağmur veyâ kar yağdırmak. Maddenin niteliklerine hükmetmek, hava olaylarını yönetmek. Türkler ile komşu olan hattâ birlikte yaşayan Keşmir kavimlerinde Yada Taşı kullanarak yağmur yağdırma inancı ve buna yönelik uygulamalar bulunur. Bu taş ile yağmur, kar, dolu yağdırılabilir veyâ bulutlar istenen yere çekilebilir. Bu güçlere sâhip olan kişilere "Yatçı" adı verilirdi.

Açıklama-1: Avrupa kültüründe simyagerler "Felsefe Taşı" ile basit metalleri altına dönüştürme (veyâ daha genel bir tâbirle maddeyi başka bir maddeye dönüştürme) amacı güderler. Yada Taşı ise doğal olaylara müdâhale etmek amacıyla kullanılır.

Açıklama-2: "Yat/Yad/Zad" kelime kökü pek çok kültürü etkileyen hatta ortak kesişim alanlarında bulunan kelimeler türetmiştir. Örneğin; bu kökle ilişkili görünen *Cadı (*Farsça *Cadu*) sözcüğü büyücülük yapan kötü kadınları tanımlamak için kullanılır. Özellikle Avrupa medeniyetlerinin etkisiyle cadıların simgesi bir süpürge hâline gelmiştir. Bu süpürgeye binerek uçabilirler ve geceleri gökyüzünde gezerler. Genelde çirkin ve yaşlı bir görünümü olmasına karşın; çok güzel, çekici ve erkekleri baştan çıkartan, ayartıcı, genç bir kız kılığına girebilir. Zor bulunan otlardan ve bazı hayvanların organlarından (en meşhur olanı Kurbağa Bacağı) büyülü meyveler, tozlar ve iksirler yaparlar. Bunlar ile şekil değiştirebilir veyâ insanları belirli bir yönde davranmaya zorlayabilirler. Meselâ kendilerine veyâ bir başkasına âşık edebilirler. Her büyücü (büyü yapan) kadın, bir cadı değildir. Fakat bunun tam tersi doğrudur, yâni cadı aynı zamanda çok iyi bir büyücüdür. Çünkü cadının belirleyici başka özellikleri de vardır. Cadı olmak bir uğraş veyâ meslek değil bütünsel bir yaşam biçimidir. Örneğin uçma veyâ şekil değiştirme yetenekleri olduğuna inanılır. Hattâ cadılık doğuştan gelen bir özellik olarak görülür. Cadılar günümüzde bir masal motifi hâline gelmişlerdir. Onlar kötü, acımasız ve yıkıcıdırlar. Olayların doğal akışına ve insanların hayatına, zarar verebilirler. Acı çektirebilir, hastalık verebilir ve hattâ öldürebilirler. Bâzen topluluk hâlinde yaşarlar. Güçlü yetenekleri olan liderleri vardır. Dünyâ üzerinde değişik kültürlerde farklı isimlerle anılan cadılık çok yaygın bir kavramıdır ve *Cadılar Bayramı* gibi değişik halk şenliklerine bile konu olmaktadır. Sözcük farklı bir söyleyişle Anadolu'da *Cazı* tâbiri huysuz, yaramaz kız çocukları için kullanılır. Sözcük Eski Farsça büyücü, Eski Hintçe (Sanskritçe) kötü ruh, cin, yolcu anlamına gelen "Yatu" kelimesinden türemiştir. Bu bağlamda büyücülük bildiren "Yat/Yad/Zad" kökü ile alakalı görünür.

YAĞAŞGA: *Kurban.* [TKA: **Yağaşga**]
Eşdeğer: 1. YAĞIŞ, YAGIŞ, YAĞAŞ 2. YAGIĞ, YAKIĞ 3. YAĞIŞKA, YAGIŞGA, YAĞIŞGA, YAĞAŞKA
Tanrısal veyâ dini bir amaçla kesilen hayvan. Eski devirlerde kurbanlık hayvanları veyâ etlerini tanrısal bir alevin yaktığı düşünülürdü. Bu kurbanın kabul edildiği anlamına gelirdi. Bâzen de kokusunun tanrıların hoşuna gittiğine inanıldığı için etin bir parçası, bir kısmı hattâ tamamı yakılırdı.
Anlam: *(Yağ/Yak).* Yakılan şey veyâ yakma işi demektir. *Yakmak* fiili ile aynı kökten türemiştir. Moğolca *Yag* sözcüğü tam ve eksiksiz anlamlarına gelir. *Yagamak* fiili bir şeyi ateşte yakmak mânâsı taşır. *Yakarmak* (duâ etmek) fiilinin kökeni de bu anlayışa dayanır.

YAĞMA: *Potlaç.* [TKA: **Yağma**]
Beyin veyâ hâkanın mallarını kendi isteğiyle talan ettirmesi. Bu onun şanını ve şerefini yüceltir. **"Hân-ı Yağma"** olarak da bilinir ve bu biçimiyle Farsça "talan sofrası" demektir.
Anlam: *(Yığ/Yağ/Yag/Yak).* Birlikte saldırıp kapmak demektir. *Yığmak, Yığışmak, Yağmak* anlamlarını içerir. Mecazen yağmur gibi boşalmayı ifade eder. Türkçe'den Farsça'ya geçmiştir.

YAĞMUR İYESİ: *Yağmurun Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Yağmur İyäsi**]
Yağmur damlası yere düşene kadar diğer damlalar ile çarpışmasını engeller. Kısır kadınlar bahar yağmurlarını bir kapta biriktirip içtiklerinde gebe kalacaklarına inanırlar çünkü yağmur bir tür ilâhi tohum olarak algılanır ve bu anlayış da dolaylı olarak Yağmur İyesi ile alâkalı görünmektedir.

YAKARMAK: *Duâ Etmek.* [TKA: **Yakarmak**]
Tanrı'ya yalvarmak ve istekte bulunmak. Örneğin; "Yağmur Duâsı" özellikle kurak dönemlerde yağmur yağması için yapılan yakarış ve Tanrı'ya bu amaçla yöneltilen istektir. İslam öncesi eski Türk halk inancı içerisinde de bulunan ve İslâmiyet'in kabûlünden sonra da sıklıkla rastlanan bir uygulamadır. Çoğunlukla geniş ve açık bir alanda yapılır. Allah'a hamd ve duâ edilir. Bâzen iki rekat namaz kılınır. Yağmur duasında eller omuzdan yukarı kaldırılır. Yağmur duâsını ara vermeden üç gün üst üste tekrarlamak, yamalı eski elbiseler giymek, duaya giderken yoksulara sadaka vermek, üç gün oruç tutmak, tövbe etmek, hayvanları yemlemek ve otlanmaya salmak bağlantılı gelenekler arasındadır.

YALANAŞ: *Rüzgar Tanrısı.* [TKA: **Yalanaş**]
Harman savuranlar ona duâ ederler ve şarkı ile çağırırlar.

YALAP: *Nur.* [TKA: **Yalap**]
Eşdeğer: YALAB, YALABUK
Kutsal Işık. "Yalap" eski kaynaklarda Tanrı'nın bir sıfatı olarak da yer alır.
Anlam: *(Yal).* Işık, aydınlık demektir. *Yalabımak* fiili, parıldamak, aydınlanmak anlamlarına gelir.

YALBUZ: *Söylencesel Dağı.* [TKA: **Yalbuz**]
Eşdeğer: YALVUZ, ALVUZ
Aşılmaz yüksekliğe sâhip, etrafı sularla çevrili efsânevî dağ. Düşsel canlıların yaşadığı yerdir. Toğrul ve Kongrul kuşlarının yuvası buradadır. Peri kızlarının da burada yaşadığı söylenir. Fars kültüründe **"Elbürz"** olarak bilinir. Gürcü kaynaklarında Kafkas dağlarının adı "Yalbuz-Albuz" olarak geçer.
Anlam: *(Yal/Al).* Kelime kökü ateş anlamı içerir. *Yalazlanmak* sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Yelbis, Yelvi* gibi sihir mânâsı içeren kavramlarla da yakından alâkalıdır.

YALÇUK: *Ay Tanrıça.* [TKA: **Yalçuk**]
Parlaklığı, ışığı ve güzelliği simgeler. Göğün altıncı katında oturur. Bazı Türk boyları aydan türediklerine inanırlar. Pek çok medeniyette ay dişil olarak tasavvur edilir.
Anlam: *(Yal/Cal).* Işık saçan demektir. Türkçe'deki bu köke denk düşen Moğolca'daki *Zal* kökü de benzer biçimde ışıldamak, parıldamak mânâlarını içerir.

YALGIZGÖZ: *Tekgözlü Dev.* [TKA: **Yalgızgöz**]
Eşdeğer: CALGIZGÖZ, JALGISKÖS
Başının ortasında tek bir gözü vardır. Tepegöz'ün bir türü olarak görülür.
Anlam: Yalgız (tek veyâ ateş saçan) ve Göz sözcüklerinin bileşik hâlidir. *Yalın* (tek) ve *Yalım* (ateş) mânâları ile alâkalıdır. Moğolca'da *Yalgah* sözcüğü fark etmek anlamına gelir.

YALLI: *Tören Dansı.* [TKA: **Yallı**]
Azeri kültüründeki bir tür Halay dansıdır. Yaşam döngüsünü, dayanışmayı, enerjiyi, devinimi, durup devam etmeyi ve uyumu içerir. Al (kızıl renk) ve Yal (ateş) mânâları ile bağlantılıdır.

YALMAVUZ: *Dev.* [TKA: **Yalmawuz**]

Eşdeğer: YALMAĞUZ, YALMOĞUS, YALMOGİZ, YELMOGUS, CALMAĞUS, JALMAVUS, YELMEVES, YALMUZ

Genellikle insan biçimli olarak betimlenen çok büyük bir masal yaratığıdır. Karaçam gibi uzun olan Demir Yalmavuz'un Kara At'ı ve Kara Çokmar'ı (gürzü) vardır.

Anlam: Yel/Yal/Cal (ruh, canlı) ve Moğus/Moğos (canavar) sözcüklerinin bileşik hâlidir. Sözcüğün ilk kısmı "Yel/Cel/Çel" (rüzgar) ve "Çal/Cal/Yal" (ateş) mânâları ile de alâkalıdır. İkinci kısım olan "Moğuz/Mogus" kavramı ise *Boğaz* ve *Boğmak* fiilleri ile aynı kökten türemiştir. Bu bağlamda "Mogus" sözcüğü "boğucu canavar" veyâ "yutucu yaratık" anlamına da gelir. "Magus/Mağus" biçimi ise kimi zaman büyücü mânâsı ile ilişkilendirilir.

YALPAĞAN HAN: *Ejder Tanrısı.* [TKA: **Yalpağan Xan**]

Eşdeğer: YALBAĞAN HAN

Ejderhaların tanrısı olarak görülür. Bütün ejderhalar (yelbeğenler) onun emrindedir. Kendisi de istediği zaman yedi başlı bir ejder kılığına bürünür.

Anlam: Yal/Yel (ruh, ateş) ve Bagan/Bağan (büyücü) sözcüklerinin bileşik biçimidir. Yal/Cal sözcüğü alev mânâsı taşır ve ejderhaların ateş saçan varlıklar olarak görülmeleriyle ilişkilidir. "Yelbeğen/Celbeğen" sözcüğü Türk dillerinde ejderha mânâsı taşır. *Yal* sözcüğü Moğolca'da cezâlandırmak anlamı içerir. *Bağa/Baga* sözcüğü ise kaplumbağa veyâ tosbağa gibi hayvanların sert kabuklarını ifâde eder ve ejderhaların kalın derileri ve sert pulları ile de alâkalıdır. Aynı kökten türediği "Yalpamak/Yalpalanmak" fiili ile "Yalpağa" (bayrak) sözcüğündeki salınma, dalgalanma, rüzgarda uçma gibi anlamları dikkate almak gerektiğini göstermektedir.

YALTAŞ: *Yeraltı Kapısı.* [TKA: **Yaltaş**]

Öte âlemlere açılan bir kapıdır. Zor ulaşılan bir mağaranın en derin ve en karanlık yerinde bulunur. Bu kapının ardında bâzen günlerce, aylarca hatta yıllarca yol alınabilecek kadar uzun bir tünel bulunur.

YALUN: *Ateş Tanrıçası.* [TKA: **Yalun**]

Eşdeğer: YALIN, CALUN, CALIN, JALIN

Ateşin koruyucu ruhudur. Başında kızıl bir örtü bulunur. Veyâ sırtında al bir atkısı olduğu söylenir.

Anlam: *(Yal/Al).* Alev, ateş demektir. *Yalın/Calın/Çalın* kelimeleri alev anlamına gelir. Benzer mânâlar taşıyan *Yalaz, Yalım* sözcükleri ile de alâkalıdır. "Calın" adlı bereket töreni ile de alâkalıdır.

YALVAÇ: *Resul.* [TKA: **Yalwaç**]

Peygamber. Tanrının habercisi. Kitap getirmiş olan elçi. Türkler târih boyunca değişik dinlere ve bunların farklı mezheplerine tabi olmuşlardır. Ancak başlıca en fazla rağbet görmüş dinler şu şekilde sayılabilir: Budizm (ve Lamaizm mezhebi), Maniheizm, Hıristiyanlık, Mûsevilik ve en son olarak İslâmiyet (Sünnî ve Alevî mezhepleri dâhil). Her dinin kurucusu hakkında anlatılanlar arasında halk kültüründe ilgi gören konular daha yoğun olarak işlenmiştir. Türkler en son olarak İslam Dini'ni kabul etmişler ve bu din tüm Türk dünyâsının ortak değerlerinden birisi hâline gelmiştir. İslam'a göre Allah'ın (c.c.) varlığına ve birliğine inanmak birincil ve en önemli koşuldur. Bundan sonra da Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğuna, ardından da Tanrı'nın gönderdiği (Kuran-ı Kerim'de adı ister sayılmış olsun isterse olmasın) diğer tüm elçilere inanmak ve saygı göstermek gerekir. Kelime-i Şehâdet ("Tanıklık Sözü") Türkçe çevirisi ile şu şekildedir:

> *Tanıklık ederim ki Allah'tan başka tanrı yoktur.*
> *Ve yine tanıklık ederim ki Muhammed onun kulu ve yalvacıdır.*

İslâmiyet'in kabûlüyle birlikte temel kavramları yerleşmeye başlamış ve düşünce dünyâsı ile halk inançlarını da doğrudan etkilemiştir. Fakat geçmişteki anlayışlarla uyumlu olarak ilgi çeken her konu daha hızlı yayılmıştır. Bu bağlamda İslam Dini'ndeki bazı peygamber kıssaları diğerlerine nazaran daha çabuk yayılmış ve halk anlayışında daha fazla yer edinmiştir. Çünkü bu anlatılardaki bazı unsurlar zaten geçmişten beri var olan halk inanışlarını çağrıştırmaktadır. Kısaca değinilecek olursa, bazı peygamberlerin adları ve onlarla ilgili olarak halk kültürü içerisinde sıkça anlatılan olaylar şunlardır:

* **Hz. Muhammed:** (Arapça "Muhammad". Batı dillerine de aynı okunuş ile geçmiştir. Ayrıca "Mahmud" ismiyle de bağlantılıdır. Azerice "Mehemmed", Türkçe "Mehmed" isimleri de diğer söylenişleridir.) Özellikle Miraç kavramı halk ve tasavvuf edebiyatında geniş yer tutar. Miraç, bâzen yanlış veyâ eksik olarak salt göğe yükselme olarak ele alınmıştır. Yükselirken kullandığı "Burak" adlı binek Türk halk edebiyatında önemli bir yer tutar.
* **Hz. Mûsa:** (İbrânice "Mose".) Asası ile yere vurarak denizi ikiye yarması kendisine verilen bir mûcize olarak kabul edilir. Ayrıca asasının bir ejderhaya dönüşmesi ilgi çekicidir.
* **Hz. İsa:** (İbrânice "Yeşu", Arapça doğru okunuşu ile "Isa". Batı dillerine "Jesus" olarak geçmiştir. Anadolu'da "Ese" olarak da söylenir.) Körlerin gözlerini açması, daha beşikteyken konuşması, ayrıca annesinin kendisine babasız hâmile kalması halk edebiyatında ilgi çeken konulardır.
* **Hz. Nuh:** (İbrânice "Noah".) İnsanlığın ikinci atası olarak kabul edilir. Büyük bir gemi inşâ ederek insanları ve hayvanları kurtardığı "Büyük Tûfan" ise Anadolu, Mezopotamya ve Ortadoğu'da Sümerlerden beri yaygın ve ortak bir anlatıdır. 950 yıl yaşadığı söylenir.
* **Hz. İbrahim:** (Asurca ve Akkadça "Abraham", İbrânice "Avraham". Peygamber olmadan önceki adı ise "Avram/Abram"dır.) Atıldığı ateşin onu yakmaması anlatılan hakkında anlatılan en ilgi çekici olaydır. İbrahim Peygamber Sümer kökenli olarak kabul edilir ve Türklerin ataları arasında sayılır. Kâbe'yi inşâ ettiği söylenir. Ayrıca eşinin ayağını yere vurarak kutsal suyu (Zemzem) çıkartması da yine Türk kültürü açısından çok ilgi çekici bir konu olmuştur.
* **Hz. Süleyman:** (İbrânice "Şalomo". Batı dillerine ise "Salomon" olarak geçmiştir. Kazakça'da "Süleymen" olarak söylenir.) Kuşlara ve rüzgarlara hükmettiği anlatılır. Hayvanlardan oluşan orduları vardır. Hayvanlarla konuşması da yine diğer ilgi çekici bir kavram olarak yer alır.
* **Hz. Yusuf:** (İbrânice "Yosef".) Kuyuya atılması ve rüyâları yorumlaması oldukça önemli görülmüştür çünkü kuyular Türk kültüründe önemli bir yere sâhiptir. Ayrıca rüyâsında gördüğü gök cisimleri de dikkat çeker.
* **Hz. Yunus:** (İbrânice "Yonas".) Dev bir balık tarafından yutulduğu anlatılır. Kavmini terkederek bir gemiye binip ülkesinden ayrılmıştır. Yolculuğu esnasında dev bir balık kendisini yutmuş fakat sonra kurtulmuştur.
* **Hz. Davud:** (İbrânice "David".) Demirciliği en yetkin biçimiyle yapabildiğine inanılır. Demiri eliyle şekillendirebildiği söylenir.
* **Hz. Lokman:** (Arapça "Lukman".) İslam inancında bilge ve hikmet sâhibi birisidir. Ölümsüzlüğü aradığı söylenir. Hekimlerin piridir. Bilinmedik diyarlardaki otlardan ilaçlar yapar.
* **Hz. Eyüb:** (İbrânice "Iyyob".) Bir mağarada, dermansız bir hastalık nedeniyle çile çekmiş, daha sonra Tanrı tarafından bahşedilen kutsal bir suyun sâyesinde iyileşmiştir.
* **Hz. İlyas:** (İbrânice "Eliyah". Anadolu'da "Ellez" olarak söylenir.) Kıtlık zamanında iyi insanların evlerine bir mûcize olarak, bolluk ve bereket getirdiği söylenir.

Ayrıca "**Ashab-Kehf**" kıssası mağaralarla ilgili olarak, halk anlatıları içerisinde önemli bir yere sâhiptir. Bir mağarada çok uzun yıllar uyuyarak daha sonra uyanan gençler ve yanlarındaki köpekleri anlatılır. Kuran-ı Kerimde anlatılan olay halk inançlarında da yer edinmiştir ve hattâ kimi yörelerdeki mağaraların Ashab-ı Kehf'e ait olduğu düşünülmüştür.
Anlam: *(Yal).* Elçi, haberci demektir. Haber vermek anlamını taşıyan *Yalvamak/Yalbamak* fiilinden gelir. *Yal* sözcüğü Moğolca'da cezâlandırmak demektir. *Yalvarmak* fiili ile aynı kökten türemiştir ve Tanrı'ya yakarmak anlamını çağrıştırır. Orhun Yazıtları'nda "Yalabaç" sözcüğü elçi anlamında geçer. Eski Uygurca'da *Yalavar* kelimesi de haberci demektir.

YALVAMAK: *Risâlet Etmek.* [TKA: **Yalwamak**]
Peygamberlik Etmek. Tanrı'dan haber getirmek.
Anlam: *(Yal).* Kelime kökü yakarmak, haber vermek anlamlarını taşır. *Yalbamak/Yalabamak* fiili haber vermek, bildirmek mânâsı taşır. *Yalvarmak/Yalbarmak* fiili ise eski Türkçe'de ikna etmeye çalışmak anlamına gelir.

YANGAR: *Söylencesel Hakan.* [TKA: **Yaňgar**]
Eşdeğer: 1. CANGAR, CANGIR, CANGARAY 2. CUNGAR 3. CUNRA 4. JANGAR
Cangar Han (Altay varyantında Yangar) Moğollara akraba Oyrat (Kalmık) ulusunun kahramanlık destânının baş kişisidir. Cangar Destânı'nın oluşması ve Oyratlar arasında yayılması çok eski çağlara dayanır. Destanda anlatılan bâzı mitolojik unsurların mîlattan önceki dönemlerde biçimlendiği öne sürülür. Kimi araştırmacılar tarafından târihteki Cungar Krallığı ile de ilişkilendirilir. Destanın giriş bölümünde, Cangar'ın doğumu ve daha sonra gelişen olaylar anlatılır. Kahramanın doğumunda olağanüstü özellikleri bulunması, küçük yaştan îtibaren kahramanlıklar yapması gibi unsurlara yer verilir. Destan Budizm'den önemli ölçüde etkilenmiştir. Cangar daha genç yaşta *Burhan* yani en üst düzey din adamı olur, yani kahramana dinsel kimlik de yüklenir. Eski Kalmuk şamanizmine ait motiflere de rastlanır. Cangar'ın ve 12 savaşçısının "Bumba" adlı ülkelerini düşmanların saldırılarından korumaları destânın ana konusunu oluşturur. Cangar'ın 6 bin kahraman askeri bulunur. 12 komutanın her biri 500 askere komuta eder. Destan da 12 bölümden oluşur. Düşmanlar bazen yer altından çıkan Mangas adlı yaratıklardır, bazen de göklerden inen Şulmuslardır. Gökte yaşayan, kadın görünüşündeki bir canavar savaşırlarken 44 başlı kartala dönüşerek Cangar'ı gökyüzündeki yuvasına götürür. Ancak Cangar kurtalarak geri iner. Cangar'ın eşsiz güzellikteki eşinin adı ise *Şavdal* (bazı derlemelerde ise *Gerenzel*) olarak geçer. Cangar'ın olağanüstü yetenekleri bulunan, çok hızlı ve zeki atı ve *Altan Böre* (Altın Börü) adlı bir de mızrağı vardır. Destânın Altay varyantında Cangar'ın kız kardeşinin adının *Yangarçi* olarak anılması ilgi çekicidir. Çünkü Cangar destânını okuyan kişilere *Cangarçi* denir. Cangarçiler halk arasında bir saygı görürler. Cangarçi olabilmek için usta-çırak ilişkisine dayalı bir eğitim gerekir. Destanda Cangarçi ile ilgili bir de öykü anlatılır: Cangar ve komutanları ülkelerinde huzurlu bir şekilde yaşarlarken nereden geldiği belli olmayan güzel bir kız ortaya çıkar. Kahramanların bulundukları çadıra girer, Cangar'ın ve arkadaşlarının yiğitliklerini ve savaşlarını anlatan şarkılar söylemeye başlar. Böylece Cangar Destânı ortaya çıkar.
Anlam: Destandan elde edilen ipuçlarıyla yapılan açıklamalarda yetim, kimsesiz, yalnız anlamlarına geldiği görüşü ağır basar. Bu Sibirya bölgesi Türk-Moğol destanlarının kahramanlarının belirgin özelliği olduğu söylenebilir. Örneğin Şor Türklerinde "Çagıs" ismi benzer biçimde yalnız, tek başına, kimsesiz demektir. Destanda anlatılanlara göre Cangar'ın zamanın başladığı eski çağlarda doğması ve küçük yaşta yetim ve kimsesiz kalması sebebiyle adının verildiği anlaşılır. Cangar adının Farsça *Cihangir* sözcüğünden türediği öne sürülse de bu mâkul bir yaklaşım değildir.

YAPANAY: *Kır Tanrısı.* [TKA: **Yapanay**]
Kırsal bölgeleri korur. Yabâni çevrenin ve yaban hayvanlarının gözeticisidir. Kırlarda dolaştığı insanların gözüne çok fazla gözükmediği söylenir.
Anlam: *(Yap/Yab).* "Yapan/Yaban" sözcüğü kırsal alan demektir. "Yaban" kelimesinin Farsça olduğu iddia edilse de bu husus tartışmalı olup kimi araştırmacılar Türkçe olduğu yönünde görüşe sahiptirler. Ayrıca *Yapmak* fiili ile aynı kökten türemiştir. *Yabu* sözcüğü yabâni at mânâsına gelir. (Sözcüğün sonundaki –ay eki Bayanay olarak bilinen Tanrı'nın adında da mevcuttur.)

YARAN: *Su Cini.* [TKA: **Yarañ**]
Eşdeğer: 1. YEREN 2. ARAN, ARANG
Sularda yaşarlar. Genelde insanlara zararları dokunmaz. Sayıları çok fazladır. İyicil varlıklardır, nâdiren kötü davranırlar. İnsanları korurlar. Bazı kutlu kişiler onları egemenlikleri altına alabilirler. Çölde susuz kalıp ölme noktasına gelen kişilere yardım ederler. Suların akışına hükmettiklerine inanılır. Macar mitolojisindeki "Arany Atya" (Aran Ata) ile de alâkalı görünmektedir. Efsâneye göre Aran Ata suların dibinden çıkarılan çamurla kendi ülkesini yaratmıştır. Ayrıca yeryüzünü suların kapladığı Büyük Tûfan'da büyük bir sal yaparak insanları kurtarmıştır. (Ancak Macarca'daki "Arany" sözcüğü altın anlamına gelir ve doğrudan su ile ilişkili görünmez.)
Anlam: *(Er/Ar/Yar).* Yardım eden veyâ yaratan demektir. *Aramak* ve *Ermek* fiilleriyle alâkalı görünmektedir. Tunguz-Mançu, Moğol-Buryat ve Türk-Altay dillerinde *Ar* kökü öteki âlemle iletişime geçmeyi ifâde eder. *Eren (İren/Yiren)* kelimeleri ile de bağlantılıdır. *Yarar, Yardım* sözcükleriyle aynı kökten gelir. *Yaranmak* fiili memnun etmek anlamı taşır. Yaruk sözcüğü ise Eski Türkçe'de aydınlık, ışık anlamlarına gelir.

YARBOĞA: *Yarı Boğa.* [TKA: **Yarboğa**]
Eşdeğer: 1. YARBUĞA 2. ARBUĞA, ERBOĞA
Yarı insan yarı boğa olan yaratık. Bâzen yarı insan yarı geyik veya yarı at olarak görülebilir. Bu durum insanların düşünsel yetenekleri ile hayvanların fiziksel güçlerinin birleştirilmesi anlamına gelebileceği gibi kutlu sayılan hayvanların soyundan gelinmesi inancının da izlerini taşır.
Anlam: "Yar" (yarım) ve "Boğa" sözcüklerinin bileşik biçimidir. Yarı-Boğa demektir. *Yar/Zar* sözcüğü Moğolca'da yarım anlamına gelir. *Boğa/Buğa/Buğu* sözcüğü pek çok Türk lehçesinde geyik demektir.

Açıklama: Yarı insan ve yarı hayvan olan varlıklara Dünyâ'da pek çok kültürde rastlanır. Kimilerinde alt kısım hayvan, belden yukarısı insandır (özellikle Yunan kültüründeki "Centaurus" adı verilen yarı at şeklindeki varlıklar), bazılarında ise kafa hayvan başı alt taraf insan şeklindedir (örneğin eski Mısır inançlarındaki tanrılar).

YARIMTIK: *Yarım İnsan.* [TKA: **Yarımtıq**]
Yarım vücutlu, tek bacaklı, tek ayaklı, tek kollu, tek gözlü, tek dişli, tek boynuzlu canavardır. "Tek dişi kalmış canavar" tâbirini çağrıştırmaktadır. Şeytânî bir karakterdir. Bazı Ural kavimleri ve Sibirya Tatarları bu yaratığın ormanda yaşadığına inanırlar ve ondan çok korkarlar. Onun gönlünü hoş etmek için beyaz horoz kurban ederler. Çok meraklı olduğu söylenir; köylere kadar gelip dolaşır, insanları izler. Ondan kurtulmak için de ayakkabıları ve giysileri ters giymek gerekir. Aklı da yarım olduğu için ayakkabıların ters yöne giden izlerinin ardına düşer.
Anlam: *(Yar).* Yarım olan demektir. Eksiklik mânâsı içerir. Anadolu Türkçesi'nde sakat veyâ felçli kişilere de "Yarım" denir.

YAR İYESİ: *Uçurumun Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Yar İyäsi**]
Tehlikeli bir varlıktır. İnsanları uçuruma itebilir.
Anlam: Bazı Türk lehçelerinde *Yar/Yara/Yere/Yarah/Carah* sözcükleri uçurum veyâ dağ mânâsı taşır.

YARUK: *Nur.* [TKA: **Yaruk**]
Eşdeğer: 1. YARUĞ, CARIK, CARUK, ZARIK 2. CORUK, CORU
Kutsal Işık. Yaşamı simgeler. Yaşamı yaratan Tanrı'nın kutlu ışığıdır. Aslında İslam inancındaki Nur ve Türklerdeki Kut kavramları ile de kısmen benzerlik gösterir.
Anlam: *(Yar/Car).* Kelime kökü ışık saçma anlamı taşır. Modern fizikteki ışık demeti elde etmeye yarayan "Yarık" kavramı ile bağlantısı ise ilgi çekicidir. *Yaratmak* sözcüğü ile de ilgisi bulunmaktadır. Moğolca'da *Yaruğ* sözcüğü asâlet anlamına gelir, aynı zamanda ezgi mânâsı da taşır. Moğolca *Yıragu* (Eski Moğolca *Yara*) ve eski Türkçe *Yar* kelimeleri parlamak demektir.

YARYUNT: *Yarı At.* [TKA: **Yaryunt**]
Eşdeğer: 1. YARYOND 2. ARYUNT, ARYOND, ERYUNT
Yarı insan yarı at olan yaratık. Genellikle üst kısmı insan şeklinde düşünülür. Hakas masallarında "Haşha" adlı toynaklı bir halktan bahsedilirb
Anlam: "Yar" (yarım) ve "Yunt/Yond" (at) sözcüklerinin bileşimidir. Yarı-At demektir.

YAŞAM AĞACI: *Efsâne Ağacı.* [TKA: **Yaşam Ağacı**]
Yeri ve göğü birleştiren söylencesel ağaç. Eski Türk (ve Macar) inançlarında, Dünyâ'yı tam ortasından (göbeğinden) Demirkazık'a (Kutup Yıldızı'na) bağladığı düşünülür. Bu nedenle "Demir Ağaç" da denir. Sekiz gölgeli, dokuz köklü olarak anılır. Türk halk inancanda dokuz dallı olduğu söylenir. Sekiz dallı olarak düşünülmesine ise daha çok Moğol ve Yakut geleneklerinde rastlanır. Şamanlar öte âlemlere yolculuk yaparken dallarına tutunarak göğe çıkarlar. Gök katları Ural-Altay kültürlerinde kayın ağacından yapılan bir direk üzerine kertikler açılarak simgelenir. Bu kertiklerin sayısı yedi, sekiz, dokuz veyâ oniki olarak görülür. Sürekli çiçek açan bu ağacın tepesinde köpüklü ve şifâ verici bir sıvı bulunur. Bâzen de Süt-Akgöl adı verilen ve içerisinde doğacak insan ruhlarının bulunduğu bir gölün bu ağacın üzerinde yer aldığı anlatılır. Türk kültüründe "Ulukayın" olarak da bilinen bu ağaçtan insan ırklarının türediği de farklı söylencelerde geçer. Köklerinden "Bengüsu" (Ölümsüzlük Suyu) kaynaklanır.

YAŞIL: *Doğa Tanrısı.* [TKA: **Yaşıl**]
Eşdeğer: CECİL, ÇECİL
Doğayı korur, bitkilere can verir. Yedi Altay boyundan birisinin koruyucusudur. Doğanın yeşillenmesini ve doğumunu (baharı) yönetir. Tanrı Ülgen'in oğludur. Eski Türk kültürü doğayla bütünleşik ve onu kendi parçası gibi gören bir anlayışa sâhiptir ve doğayı cansız bir nesne olarak görüp sınırsızca tüketmeyi hiçbir zaman kabul etmemiştir. Bunun en somut örneği Yaşıl Han'dır.
Anlam: *(Yaş/Yeş).* Yeşil renk mânâsı içerir. Canlılık bildiren *Yaş, Yaşam, Yaşamak* sözcükleri ile aynı kökten gelir. Işık anlamına gelen *Yaşuk/Yaşık/Yaşı/Yaşu* sözcükleriyle de bağlantılıdır.

YAŞIK: *Nur.* [TKA: **Yaşıq**]
Eşanlam: YAŞUK
Kutsal ışık. İlâhi veyâ ruhsal varlıklar ile ilişkili görülür.
Anlam: *(Iş/Yış/Yaş).* Aydınlık demektir. Işık sözcüğü ile aynı kökten gelir, hattâ farklı bir söyleyiş biçimidir. *Yaşam ve Yaşamak* sözcükleri ile aynı kökten gelir. Navruz Günü'ne ise "Yışak" denir.

Açıklama: Sümer aydınlık tanrıçasının adı olan "İştar" (Iştar/Aştar) sözcüğü de Türkçe *Iş/Yış/Yaş* köküyle bağlantılıdır. Kelimenin ilk kısmındaki *Iş/İş/Eş/Aş* ise Moğolca ve eski Türkçe'de dişilik bildirir.

YATIR: *Evliyâ Mezarı.* [TKA: **Yatır**]

Türk kültüründe ve halk inancında evliyâların veyâ kutlu kişilerin, din âlimlerinin hatta devlet adamlarının mezarlarına verilen addır. Hem türbe hem de orada yatan evliyâ için kullanılan bir kavramdır. Türk kültüründe Şamanist geleneklerin bir devamı olarak orada yatan kişiden doğrudan yardım istemek, Tanrı'ya aracı kılmak, hürmetini vesîle kılmak veyâ o kişinin ruhuna duâ okumak gibi pek çok uygulamanın öznesi konumundadır. İslam Dini açısından tartışmalı olan, hattâ aşırı ve yanlış uygulamalar nedeniyle pek çok açıdan doğru bulunmayan Türbe ziyâretleri halk arasında sık sık yapılmakta ve buralarda dualar edilerek, bâzen de dileklerde bulunulmaktadır. Özellikle İslâmiyet açısından sakıncalı ve hattâ tehlikeli bulunan nokta orada gömülü bulunan kişiden medet umulması ve ondan bazı şeyler dilenmesidir, çünkü ölülerden daha doğrusu Allah'tan başka bir varlıktan medet ummak, bir şey istemek ve beklemek kesin olarak yasaklanmıştır. Bu gibi yerlerde dileklerde bulunan kişiler çoğunlukla doğrudan orada yatan kişiye seslenmeseler bile onun mânevî varlığının kendilerine bu konuda aracılık ettiğini düşünmektedirler. Dileklerin bu kutlu kişilerin *"Yüzü suyu hürmetine"* Allah tarafından kabul edildiğine inanılmaktadır. İslam inancı ise son derece kısıtlı olarak, çok dikkatli bir biçimde yapılmak kaydıyla (ve ölümü anımsamak amacıyla) yalnızca ruhuna duâ bağışlanmasına izin vermektedir. Buna karşın halk inancındaki yaygın bir kanıya göre yatırlar hastaları iyileştirebilir, belaları uzaklaştırabilir hattâ evde kalan kızların bahtlarını açabilir. Bu nedenle onlar için adakta bulunulmasına ve kurban kesildiğine bile rastlanır. Bazı yatırların yardımını sağlamak için türbelere mum dikilir, kimilerinin adına da helva veyâ şeker dağıtılır. Sivas'ta Devlet Hastanesi bahçesinde bulunan "Bun Baba" (Bunalmışların Babası) adlı türbe yörede "Mum Baba" adıyla da tanındığı için uzun yıllar buraya mum dikme geleneği sürmüştür. Hattâ hastane yönetiminin uyarıları bile engel olamamıştır. En ilginç örneklerden biri ise İstanbul'un işgal edildiği yıllarda bir yatıra giderek bastonuyla mezara vurup yardım isteyen yaşlı bir adamın öyküsüdür. O gece rüyâsına giren kutlu kişi kendisine bir tokat vurur ve ölüden medet ummak yerine kalkıp mücâdele etmesini söyler. Tokat öyle şiddetlidir ki uyanan yaşlı adamın ağzının geçici bir süre eğildiği rivâyet edilir. Yataktan kalkar kalkmaz da tüfeğini alarak Milli Mücâdele'ye katılır. Türbeler genel olarak dinsel bazı niteliklere sâhip olduğu düşünülen insanlara özgü olarak algılanmasına karşın, aslında yalnızca dünyevi yönleriyle ön plana çıkmış ünlü devlet adamlarına âit olduğu örnekler de oldukça fazladır. Hattâ daha uç örneklerde rüşvetçiliği ile tanınan vezirlerin bile türbelerinin olduğuna rastlanmaktadır. Eski Türk halk inancıyla da örtüşen bir anlayışla Türbeler kutsal sayılan yerler olarak görülmektedir ve bu uygulama geçmiş dönemlerdeki Ata Ruhları'ndan yardım isteme inancının bir uzantısıdır. Halk arasında anlatılagelen inançlara göre türbede yatan kişilerden kaynaklanan bazı doğaüstü olaylar vardır. Bunların en sık bilineni bu erenlerin bazı kişilerin rüyâlarına girmesidir. Bazı yörelerde evliyâ mezarlarının belediyeler tarafından yıkılmak istendiğinde kepçe ve dozerlerin ağızlarının kırıldığı, eğildiği anlatılır. Yıkım kararını alan Belediye Başkanlarının rüyâlarına girerek bu karardan caymasını aksi takdirde şehri dümdüz edeceğini söyleyen evliyâlar nedeniyle yıkımından vazgeçilen Türbeler ile ilgili söylentiler pek çok şehirde benzer biçimlerde anlatılmaktadır.

Anlam: *(Yat/Yad).* Mezarda yatan kişi veyâ ölünün yattığı yer demektir. Yunanca "İatros" (hekim) kelimesinden geldiği söylense de bütünüyle doğru değildir. Gerçekte Türkçe *Yatmak* fiilinden türemiştir. Daha mâkul bir açıklama ise farklı dillerdeki bu iki sözcüğün benzeşim yoluyla uyarlandığıdır. Fakat Yunanca "hekim" mânâsının uzaklığı bu olasılığı bile zayıflatmaktadır. Ayrıca *Yatlamak* (doğa olaylarını etkilemek) kelimesi ile aynı kökten türediği dikkate alınmalıdır.

YAY: *Kutlu Silah.* [TKA: **Yay**]

Eşdeğer: 1. JAY, CAY, YEY 2. YEYE, CEYE 3. CA, SA, SE

Ok atmaya yarayan, iki ucu arasına kiriş gerilmiş, genellikle ahşaptan yapılan eğri bir savaş aracıdır. Türklerde büyük önemi olan bir silahtır. Gökyüzünü simgeler. Yayın kıvrık iki ucu tıpkı hilal gibi boğanın boynuzlarını simgeler. Bunlar da güç demektir. Oğuz Kağan "Bozoklar" denen oğullarına Altın Yay'ı üçe bölerek vermiştir. (Üçoklar adı verilen diğer oğullarına da üç gümüş ok paylaştırmıştır.) Gökkuşağı, eski kültüründe "Altı Yay" veyâ "Altı İpli Yay" olarak düşünülür.

Anlam: *(Yay/Yaz).* Kelime kökünde genişlik, esneklik, yaratmak anlamı vardır. *Yaylanmak* fiili sallanmak, esnemek mânâsı içerir. *Yaz* sözcüğü ile aynı kökten gelir. *Yay/Cay* kelimesi pek çok lehçede aynı zamanda ilkbahar demektir. Gökkuşağına ise "Yeygör" adı verilir.

YAYAĞANLAR: *Yaratıcı Ruhlar.* [TKA: **Yayağanlar**]

Eşdeğer: YAYANLAR

Yaratıcı ilham verirler. "Zayagan" adlı tanrı ile doğrudan bağlantılıdırlar. Sibirya inançlarındaki "Yayay" adlı varlıklar evin koruyucu ruhu olarak görülürler ve bâzen davulun içinde yaşadıklarına inanılır.

YAYAK: *Yaratıcı Ruh.* [TKA: **Yayak**]

"Yayaklar" şeklinde çoğul olarak da kullanılır. "Yayuçı" adlı yaratıcı tanrıçanın emrinde bulunurlar. Yanlarında taşıdıkları yayları bulunur. Yay'ın kutlu kabul edilmesi bu yaratıcı ruhlarla da alâkalıdır.

Anlam: *(Yay/Cay/Zay).* Yaratıp dağıtan demektir. Eski Türkçe'de *Yaymak* fiilinin yaratmak mânâsı da bulunur. "Yayık/Cayık/Jayık" adlı tanrı ile de bağlantılı görünmektedir.

YAYGUÇI: *Yaratılış.* [TKA: **Yayguçı**]

Eşdeğer: YAYGUNÇI, YAYGANÇI

Evrenin ve canlıların yaratılıp yeryüzüne yayıldığı gündür. "Yayguçı Çağ" (Yaratılış Günü) olarak da bahsedilir. Henüz başka hiçbir şey yokken, her yerde yalnızca uçsuz bucaksız bir su vardır. Buradaki denizin gerçekten bir su kitlesi olarak mı düşünülüğü yoksa mecâzen uzayı veyâ hiçliği mi ifâde ettiği akla gelebilecek bir sorudur. Geçmiş çağlardaki söylencelerde soyut kavramların kişileştirilmesi ve doğallaştırılması yaygın olsa da bunun bilinçli bir biçimde veyâ en azından sanatsal amaçlarla yapılmadığı kesindir. Dolayısıyla bu sonsuz su anlayışı kaosu (karmaşayı) ve tekdüzeliği simgeler, fakat bu geçmişe doğru günümüzden bakılarak yapılan bir yorumdur. Sonsuz suların içinde henüz Gök bile yaratılmamışken herşey sağır ve dilsizdir. Sonra suyun içinden toprak çıkarılır. Bu görev Erlik'e verilir, ancak o kendisi için çamur saklar. Bunu anlayan Ülgen onu cezâlandırır. Bazı efsânelerde ise Ak Ana çamur getirmeleri için **Kutan/Koton** (balıkçıl kuşu) ve **Kögön/Kogon** (yaban ördeği) gönderir. Kutan toprağı kendisi için saklar ve bunu anlayan Ak Ana onu cezâlandırır. Çıkarılan balçıktan Dünyâ yaratılır, ikinci olarak dalan Kögön ise küçük çakıl taşları çıkarır, bunlarla da kıyılardaki dağlar oluşur. Altay Yaradılış Destanı'nın Verbitsky'nin derlediği varyantında altı günde yaratma inancına da rastlanır, ancak dış etmenlerin (özellikle Hıristiyanlığın) etkisiyle girmiş olma ihtimali yüksektir. Yaradılış başlamadan önce hiçbir şeyin anlamı ve adı yoktur. Sayan söylencelerine göre bu sonsuzlukta önce varlıklara ad verilmiştir ve böylece evren oluşmaya başlamıştır. Sümer mitolojisinde de benzer bir biçimde su tanrısı Enki herşeye bir ad vermiş ve böylece yaratılış başlamıştır. Ad ise anlam demektir. Yâni önce maddenin değil ideanın (düşüncenin) var olduğu anlayışı belirir. (Fakat sonsuz su anlayışı ise yine de maddî bir varlığı temsil ettiğinden dolayı aksi yöndeki bir öngörüye de açıktır.) Türklerdeki yaradılış inancının felsefî yönü daha dikkatli incelendiğinde görülür ki; evren bir yürek gibi çarpan, bir açılıp bir kapanan, genişleyip daralan bir yapıya sâhip olarak algılanmaktadır.

Eski Türk inançlarından çıkarılabilecek sonuç; evrenin, bütün ve parçaların birbirleriyle bağlı olduğu canlı bir varlık olarak algılandığıdır. Eski Türk inancında dağlar, ırmaklar, ağaçlar gibi doğal varlıkların tamamının ilk yaratılışta insan (veyâ insan gibi bilinçli) olduğu düşünülür. İnanışa göre Güneş eskiden bir erkek çocuğu, Ay ise kız çocuğudur. Hattâ kış mevsiminin de bir kocakarı olduğu söylenir. Bu anlayışın bir uzantısı olarak Anadolu'da "Kocakarı Soğukları" kavramı yer alır. Dağlar ise yenilmez yiğitler olarak görülürler. Bunların hepsi bilinen biçimlerine daha sonradan dönüşmüştür fakat ruhları yine de içlerinde yer almaktadır.
Anlam: *(Yay/Yaz)*. Yaratma zamanı demektir. *Yaymak* (çoğaltmak) ve *Yayılmak* (dağılmak) fiilleri ile de ilgilidir. *Yayuçı* sözcüğü yaratıcı tanrıları ifâde eder. *Yazmak* fiili üzerinden kaderin yazıldığı vakit mânâsı da içerir.

Açıklama: Sümer inanışına göre başlangıçta Gök ile Yer bitişiktir hattâ birdir, daha sonra tanrılar tarafından ayrılmışlardır. Sümerlerde evrenin kökeni bazı aşamalarla açıklanır ve anlatılanlar Türk yaratılış anlayışına da paraleldir:

1- Başlangıçta yalnızca sonsuz sulardan oluşan bir deniz vardır. Fakat bütünsel bir hiçlik veyâ yokluk durumu değildir. Bu denizin kökeni veyâ nasıl ortaya çıktığı konusunda ise bir bilgi verilmez. Sümerler onun her zaman var olduğunu düşünmüşlerdir. Gök ile Yer henüz ayrışmamıştır. Altay ve Yakut yaratılış destanları da benzer ifâdeler kullanır.

2- Bu denizin içinden çıkan bir dağ oluşur ve gerçekte yeryüzünü simgeler. Böylece Gök ve Yer birbirinden ayrılır. Türk yaradılış destanları da yeryüzünün suyun içinde çıkarılan topraktan oluştuğunu anlatırlar. Sümer inancına göre Gök eril, Yer ise dişil olarak algılanır. Türklerde de benzer biçimde Gök Ata, Toprak Ana algısı vardır.

3- İnsanoğlu yaratılır. Hattâ tanrılar insan biçimli olarak kişiliğe bürünürler. Sümer söylencelerinde insanın tanrılara hizmet etmesi için yaratıldığından bahsedilir.

YAYIK: *Tûfan.* [TKA**: Yayıq**]
Eşdeğer: JAYIK, ZAYIK
Genel olarak sel gelmesi, suların yükselmesi, ırmakların ve göllerin taşması demektir. Türk halk kültüründe ve anlatılarda yeryüzünü suların kapladığı "Büyük Tûfan" için kullanılan bir tâbirdir. Bu veyâ benzeri söylenceler yeryüzündeki pek çok kültürde yer alır fakat ilk kez Sümerlerde bahsi geçer. Hıristiyanlık, Mûsevilik ve İslam dinleri ile birlikte neredeyse tüm Dünyâda ortak bir anlayış hâline dönüşmüş ve zaten pek çok toplumda var olan benzer halk söylenceleriyle de örtüşerek pek çok yöresel versiyonları oluşmuştur. Türk kültüründeki önemi yeryüzünün yaradılıştan önceki sularla kaplı hâline yeniden dönmesidir. Bu bağlamda yenilenmenin ve yeniden doğuşun sembolüdür fakat bu yenilenme bir tür devrim ile ortaya çıkmaktadır. Çünkü Tûfan ile eskimiş olan herşeyin hattâ bozulmuş zihniyetin bile sonu gelir, fakat bu sonun ardından dönülen yer ise tekrar başlangıçtır (yani Öz'dür). Bütün canlılardan yalnızca birer çiftin inşâ edilen gemiye bindirilerek korunması ise bu Öz'ü simgeler. Bu bağlamda Tûfan aslında Öz'e Dönüş demektir ve yaşamın bir çember (döngü) olduğu inancını benimseyen ilkel toplumların düşünce sisteminin en güzel örneğidir. Kötülük yüzünden karmaşa ortaya çıkar ancak sonra herşey yeniden dinginleşir. Altayların kökleri çok eski çağlara kadar uzandığı anlaşılan bir söylencesinde sulara hükmeden "Cayık" (Yayık/Jayık) adlı tanrının Tûfan'dan sonra gökyüzüne çıktığı söylenir. Ayrıca ırmaklar taştığı zaman ona istinaden *"Yayık sudan çıktı"* derler. Altay söylencelerindeki ifâdelere göre Yayık'ın (Büyük Tûfan'ın) gerçekleşeceğini Demir Boynuzlu "Kök-Teke" önceden haber vermiştir ve yedi gün boyunca Dünyâ'nın çevresinde bağırarak dolaşmış, acı acı melemiştir. Bu öykünün sonrası ise şu şekilde anlatılır:

Yedi gün deprem oldu,
Yedi gün dağlar ateş saçtı.
Yedi gün yağmur yağdı,
Yedi gün fırtınalar koptu,
Yedi gün yağdı dolu,
Yedi gün boyu karlar yağdı.

Yeryüzünü sular kaplamadan önce "Yedi Nomçı" (Yedi Şaman) kardeşler bir araya gelerek bir gemi yaparlar ve insanlarla her tür hayvanlardan birer çifti kurtarırlar. Gemi "Yal-Möngkü" dağında karaya oturur. Dışarısının güvenli olup olmadığını anlamak için gemiden saldıkları horoz soğuktan ölür. Kazı salarlar o da uçar gider. Kuzgun leş yemeye koyulur. Güvercin geri gelerek suların çekildiğini haber verir, yedi kardeşler de dışarıya çıkarlar.
Anlam: *(Cay/Yay).* Engin, her tarafı kaplayan, yayılan, genişleyen demektir. Bazı ırmaklara genişliği ve sularının bolluğu nedeniyle bu ad verildiği bilinmektedir. Taşmak anlamını da içerir. *Yayılmak* fiili ve *Yaygın* sözcüğü ile aynı kökten türemiştir. Yaratmak ve kurban etmek mânâsı da kökte mevcuttur. Savaş silahı olan *Yay* kelimesi ile doğrudan bağlantılıdır. Anadolu'da "Yayık" adı verilen ahşap araç sütün yağını çıkarmak veyâ ayran çalkalamak için kullanılır. Dolayısıyla çalkalama, sallama gibi mânâları da ihtivâ eder.

YAYLA: *Plato.* [TKA: **Yayla**]
Eşdeğer: YAZLA, YAYLAV, YEYLEV, CAYLA, CAYLAV, CEYLEV, JAYLA
Yüksek yerlerde özellikle dağların üst kısımlarında yer alan ve genellikle derin akarsularla yarılmış düz alanlardır. Göçebe toplumlarda veyâ (yerleşik hayata geçildikten sonra ise) dönemsel yerleşiklik anlayışında yazın konaklanan obalara "Yazla/Yayla" veyâ "Yaylak/Yazdak" adı verilir. Halk kültüründe gökyüzüne daha yakın oldukları için yüksek alanlar dâima gizemli yerler olarak algılanmıştır. Ayrıca buralar daha fazla ıssız ve insanlardan daha kopuk bölgelerdir.
Anlam: *(Yay/Yaz).* Yazın geçirildiği, hayvanların yayıldığı yer demektir. *Yaylamak* fiili yaylada oturmak, yazı geçirmek mânâsı taşır. *Yazı/Jazı* sözcüğü otlak demektir. *Yaymak* (hayvanı otlatmak) ve *Yayılmak* (otlamak) fiilleri ile de bağlantılıdır.

YAYLA İYESİ: *Yayla Ruhu.* [TKA: **Yayla İyäsi**]
Eşdeğer: YAZLA İYESİ, YAYLAV İYESİ
Yaylanın koruyucu ruhudur. Bâzen yabâni hayvan kılığına girerek gezer. Gereksiz yere ağaçları kesenlerin başına felâketler getirir.

YAYUÇI: *Yaratıcı Tanrıça.* [TKA: **Yayuçı**]
Eşdeğer: YAYGUÇI, DAYUÇI, ZAYUÇI, ZAYAÇI
Çocuk yapmaları için insanlara kut (yaşam enerjisi) gönderir. Göğün dördüncü katında yaşar. Yayguçı/Yayuçı sözcüğü aynı zamanda bu tanrıçaya bağlı olan yaratıcı ruhların da adıdır.
Anlam: *(Yay/Yaz/Zay).* Yaratıcı, dağıtıcı demektir. *Yaygaru* sözcüğü bahar mevsimi mânâsına gelir. *Yaymak* fiili ile aynı kökten gelir.

YAZAGIL: *Devlet Tanrısı.* [TKA: **Yazagıl**]
Devleti korur. Yasaların ve devlet otoritesinin önemini vurgular. Türk târihi, devlet geleneğinin en köklü uygulamalarını içerdiğinden böyle bir tanrının varlığı da şaşırtıcı değildir.
Anlam: *(Yas/Yaz).* Yasa kelimesinden türemiştir. *Yazı* sözcüğü ve *Yazmak* fiili ile de alâkalıdır.

YAZGI: *Kader.* [TKA: **Yazgı**]

Yeryüzündeki pek çok toplumda insanın yaşayacaklarının önceden tanrısal bir güç tarafından belirlendiği ve bunun bir yere yazılmış olduğu inancı bulunur. Türk kültüründe bu yazının insanın alnında olduğu düşünülürdü. Kader anlayışı pek çok inançta mevcut olup, günümüzde bilimsel verilerle de insanın başına gelenlerin ve geleceklerin azımsanamayacak bir kısmının kendi elinde olmadığı kanıtlanmış durumdadır. Örneğin insanın Dünyâ'ya geldiği çağ ve yer farklı olsaydı veyâ yaşamın akışındaki önemsiz gibi görünen etmenler küçük zaman farklarıyla ortaya çıksaydı ne olurdu gibi bir yaklaşımın göz önüne alınması bile insan yaşamının farklı biçimlerde gelişebilme olasılıklarını ortaya koyar. Modern fizikteki "Başlangıç Durumuna Hassas Bağlılık" öngörüsü de benzeri iddiaları farklı açılardan ileri sürer. Buna karşın kaderini mahiyetinin ne olduğu dinler târihinde çok önemli tartışmalara neden olmuştur. Yeryüzündeki pek çok dinde olduğu gibi İslam târihine bakıldığında bu konuda birbirinden çok farklı uç görüşlerin öne sürüldüğü görülür. Bu tartışmaların odak noktasında ise "İrâde" kavramı yer alır. Cüzî İrâde insanın istencini, yâni kendi kararlarını alabilmesini; Küllî İrâde ise tanrısal istenci, Allah'ın kararını ifâde eder. İnsanın özgür irâdesinin yaşamına yön vermede ne derece belirleyici olduğu, hattâ özgür irâdenin bulunup bulunmadığı felsefî pek çok akımın da ilgi alanına girmiştir. Eski Türk inancında Tanrı gerçek irâdenin sâhibidir ve insanın yazgısına egemendir. Gücü, başarıyı, iktidarı hep O verir. Dilediğinde ise özellikle bunları doğru kullanmayanlardan geri alır. Savaşlarda ancak Tanrı'nın isteği ile zafere ulaşılabilir. Türklerin haksızlığa uğradıklarında yada aşılması güç bir zorlukla karşılaştıklarında başlarını Göğe doğru kaldırıp "Bar Tengri" (Tanrı var) veyâ "Bir Tengri" (Tanrı tektir) dedikleri bilinmektedir. Türk kültüründe İslam öncesi dönemde bile ölüm de kaderin bir gereği olarak algılanır. **"Alınyazısı"** olarak da söylenir.
Anlam: *(Yaz).* Yazılmış olan şeyler demektir. *Yazı* kelimesiyle ve *Yazmak* fiiliyle aynı kökten gelir.

YAZ HAN: *Yaz Tanrısı.* [TKA: **Yaz Xan**]

Eşdeğer: YAY HAN, CAZ KAN, YEY HAN, CAY HAN, CEY HAN
Yılın en sıcak dönemi olan yaz mevsiminin tanrısıdır. Bu mevsimi düzenler ve zamanında başlayıp zamanında sona ermesini sağlar. Yazın gerçekleşecek olayları belirler. Yayla/Yazla köylerini korur.
Anlam: *(Yaz/Yay/Yey/Cey/Cay/Caz).* Kelime kökünde sıcaklık, yaratıcılık, kader, yazı, otlak anlamları vardır. İlkbahar ise aynı kökten "Cay/Cey" kelimesi ile de ifâde edilir. *Yazbaş* ise Navruz demektir.

YEDİ: *Kutlu Rakam.* [TKA: **Yedi**]

Türk halk inancında İslâmiyet ile birlikte önem kazanmış bir rakamdır. İslam Dini'nin kutlu sayısı olduğu söylenebilir. Örneğin Kuran-ı Kerim'de göklerin yedi kat olduğu vurgulanır. Kâbe yedi kez tavaf edilir. Hz. Yusuf'un rüyâlarında yedi rakamı (yedi besili inek ve yedi cılız inek gibi) öne çıkar. Hıristiyanlıkta ise Tanrı'nın yeryüzünü altı günde yarattığı ve yedinci gün dinlendiği söylenir. Bu nedenle haftanın yedi günden oluştuğuna inanılır. Gökkuşağında yedi renk vardır. "Yeteğen" (Büyükayı) takımyıldızında yedi parlak yıldız görünür. Türk kültüründe Yedi (Kardaş) Pınar, Yedi Bulak, Yedi Deniz gibi su ile ilgili unsurlara ve Yedi Yıl, Yedi Vezir, Yedi Oğul, Yedi İklim, Yedi Çadır gibi masal motiflerine de rastlanır.

YEDİ BİLİZ: *Yedi Cüceler.* [TKA: **Yedi Biliz**]

Eşanlam: YEDİ ECENE
Avrupa masallarının etkisiyle Türk kültürüne girmiştir. Ormanda yaşayan ve mâden ocağında çalışan yedi cücenin olduğu anlatılır. Orman cinleri veyâ mâden cinleri ile de alâkalı görünürler. Macar kültüründe "Törpe" adı verilen yaraltında ve ormanda yaşayan yedi cüce vardır.

YEDİLER: *Yedi Ulular.* [TKA: **Yediler**]

Yedi bilge kişi. Tanrısal bir lütuf sonucu hikmet (derin bilgi) sâhibi olduklarına inanılır. Birkaç değişik anlamda kullanılır:

1. *Yedi Yalvaç:* Kendilerine özel görevler verilmiş peygamberler. Halk inancında bunların herbirinin Göğün bir katında bulunduğu söylenir.
2. *Yedi Eren:* Tanrı dostu olan ve gözlerden uzakta yaşayan yedi kutlu kişi. Onların hürmetine Dünyâ'nın yok olmadığı, ayakta durduğu inancı yaygındır.
3. *Yedi Ozan:* Ölümden çekinmeden doğruyu söyleyen kişilerdir. Özellikle Alevî inancında önemi olan bir kavramdır. Kökeni İslâmiyet öncesi dönemlere kadar uzanır.

Yedi kişinin bir araya gelmesi anlayışı Türk ve Moğol mitolojisinde değişik biçimlerde ortaya çıkar. Örneğin; Türklerin "Yeteğen" (Yediler) olarak bildikleri Büyükayı takımyıldızındaki yedi yıldıza Moğollar ise "Yedi Bilge" veyâ "Yedi Yaşlı" derler. "Cetevlen" olarak da bilinirler.

YEK: *İblis.* [TKA: **Yäk**]

Eşdeğer: YİK, YEG, YİĞ

İnsanoğlunu yoldan çıkaran ve kötülüğün simgesi olan varlık. Tanrı'ya isyan ettiği nerdeyse yeryüzündeki tün dinlerde var olan ortak bir inançtır. Karanlık güçleri temsil eder. Halk anlayışında kısa boylu ve güçlü bir yaratık olarak düşünülür. Yerin altında yaşadığına inanılır. "Yeg" kavramı Tatarca'da "açgözlü, doyumsuz ruh" mânâsı taşır. Maniheizm'de bu kavram yine şeytan anlamında kullanılmıştır. Teleğüt şamanlarının davullarında "Yeg Yılan" adlı bir canavarın resmine rastlanır. Ayrıca **Yaka** adlı bir kötü ruh ile de bağlantılıdır. Bulgar kültüründe ise **Yaga** olarak bilinen bir cadı figürü bulunur.

Anlam: *(İğ/Yiğ) ve (Çak/Cak/Yak/Yag)*. Hastalık, kötülük, fesatlık kavramlarını barındırır. *İğrenmek* fiili yine bu kökten gelir. *İg/Yiğ* sözcüğü verem, *Yiğnik* ise dizanteri mânâsı taşır. "İklig" kelimesi eski Türkçe'de "hastalık" anlamı barındırır. Kazakça'da her türlü hastalığı tanımlayan "Jegi" şeklinde bir sözcük bulunur ve ruhsal hastalık, kötü ruh, zarar gibi anlamları da vardır. İddia edildiği gibi Arapça veyâ Farsça kökenli değildir. ("**Yek/Yak**" sözcüğü Farsça'da bir, tek, yalnız anlamına gelir). *Yakmak* ve *Çakmak* fiilleri ile üzerinden ateş, yakıcılık ve delicilik, sivrilik mânâları ile de alâkalı görünür. Türklerdeki "Çak" ve Araplardaki "Şik" adlı varlıkla da bağlantılandıran görüşler mevcuttur. *İğ* aynı zamanda ucu sivri uzun nesneleri ve bu biçime sâhip yün eğirme aracını ifâde eder. Dolayısıyla her ne kadar çevre kültürlerden etkilenmiş gibi gözükse de sözcük Türkçe kökenlidir.

Açıklama: Bulgar kültüründe ise *Yaga (Jaga, Yaha, Jaha, Jezi)* olarak bilinen bir cadı figürü bulunur. Kötü dişi bir varlıktır. Türklerle komşu olan Slav kavimlerinin halk inanışlarında cadı olarak nitelenebilecek bir karakterdir ve süpürgesiyle köylerin etrafında uçar. Küçük çocukları kaçırdığı (ve bâzen onları yediği) anlatılır. Korkunç görünüşlü bu kadın küp'e veyâ toprağa da girebilir. Slav mitolojisinde kayıp ruhlara rehberlik eden bir varlık olarak da görünür. Tavuk ayaklarına benzer dört ayak üzerinde duran bir kulübede yaşar. Bu ev tarzı özellikle Ural ve Tunguz topluluklarında rastlanan bir yapı biçimidir. Köken olarak Slav dillerinde korku, hastalık, felâket gibi anlamlar içerir ve bu dillerdeki söyleyişlerinden biri olan *Jedze/Jeze/Jezi/Cezi* biçiminin Anadolu'da huysuz, yaramaz kız çocukları için kullanılan *Cazı* tâbiri ile benzeşir ve bu kelime de *Cadı* kavramı ile ilişkilidir. "Yaga" isminin mânâsı kimi kaynaklarda "boynuzlu yaşlı kadın" olarak açıklanır. Türkçe'de *Yağan/Yağna*, Tuvaca'da *Çağan ve* Moğolca'da *Zağan/Dıgan* kelimeleri fil demektir ve bu bağlamda boynuz (fildişi) ile de alâkalı görünmektedir. Türkçe'deki "Yek/Çek/Çak/Çah" (şeytan) sözcüğüyle de bağlantılıdır.

YEL: *Rüzgar.* [TKA**: Yel**]
Eşdeğer: 1. CEL, ÇEL, ŞİL, CİL, ÇİL, ZEL, JEL 2. EL 3. TIĞAL
Moğolca: SALHIN, SALHI, SALKIN, SALGIN, HALHIN, HALHI
Macarca: SZEL
Havanın yer değiştirmesi nedeniyle meydana gelen akım, esinti demektir. Türklerde rüzgar hızı ve doğaüstü güçleri anımsattığı için dâima ilgi çekici bir konu olmuştur. Eskiden yaşamsal unsurlardan birisi sayılan havanın hareketlenmesinde algılanan canlılık içeriği daha sonra ruh, cin gibi kavramları da çağrıştırmaya başlamıştır. "Yel/Yil" sözcüğü, Türk boylarının birçoğunda rüzgâr anlamının yanında "kötü ruh, zarar verici varlık" anlamında kullanılır. Bu anlamda **Çel** söyleyişine daha sık rastlanır ve *"Çel"* ile başlayan kötü ruh adları bulunur. Hakaslarda ve Teleğütlerde "Çil" şekliyle kötü ruhları tanımlar. Yel anlayışı, Anadolu'da olduğu gibi, Azerbaycan'da da insan organlarına yayılan ağrı veyâ sızıları anlatır ve *"Yel girdi"* tâbiri ile ifâde edilir. Bu tür rahatsızlıkların geçmişte şeytânî güçlerden veyâ kötü ruhlardan kaynaklandığı düşünülürdü. İnsan vücûduna girerek gezen ve organları saran kötü ruhlar, orada ağrı ve sızı meydana getirirler. Bu nedenle halk dilinde romatizmaya da "Yel" denir. Kökende yatan bu anlayış büyük oranda unutulmuş olup, günümüzde *"Yel girmesi"* bâzen doğrudan rüzgara maruz kalmakla ilişkilendirilse de, çoğunlukla belirsiz bir kavram olarak söylenip geçilir. Geçmiş çağlarda özellikle ilkel topluluklarda rüzgarların görünmeyen ruhsal varlıkların gelişi nedeniyle oluştuğu inancı oldukça yaygın bir anlayıştır. Örneğin dingin bir havada hafif bir esinti çıkarsa bu durum, bir ruhun geçtiğine yorulurdu.
Anlam: *(Cel/Çel/Yel/Yil).* Kelime kökünde esinti, can, ruh, cin gibi anlamları içinde taşır. "Al" sözcüğü ile aynı kökten gelen "Yal/Yel" kelimesi halk ağzında cin, kötü ruh anlamlarında da kullanılır. Şamanın, trans hâlindeki ruhuna **"Yelgen"** adı verilir. *Yeleğen* sözcüğü ise yel gibi hızlı, süratli anlamına gelir. *Yelmek* kelimesi ise koşmak, hızla gitmek anlamına gelir.

YEL ANA: *Rüzgar Tanrıça.* [TKA**: Yel Ana**]
Moğolca: SALHIN EH
Macarca: SZEL ANYA
Macarlara göre Dünyâ'nın sonundaki büyük bir dağda bulunan bir mağarada yaşar ve bu mağaranın etrafında güçlü fırtınalar döner. Bu mağarayı koruyan Yel Ana kendisi güçlü bir kasırga olup eser. Macar mitolojisi içerisindeki önemli kişiliklerden birisi olarak yer alır. Özbekler ise fırtına veyâ şiddetli rüzgarlar çıktığında onu çağırıp, *"Çal Mama! Çal Mama!" (Yel Ana! Yel Ana!)* diye bağırarak kendisinden bunları dindirmesini isterler.

YEL ATA: *Rüzgar Tanrı.* [TKA**: Yel Ata**]
Moğolca: SALHIN ETSEG
Macarca: SZEL ATYA
Macarlar **"Szel Kraly"** (Yel Kralı) olarak da anarlar. Tüm silahları gümüştendir. Dünyâ'daki tüm fırtınaların, rüzgarların, kasırgaların, hortumların, tayfunların yöneticisi olan tanrıdır. Asya'da harman savurmak isteyen köylüler; *"Yel Ata, gel atına saman götür..."* diye bağırarak onu yardıma çağırırlar. O da geldiğinde rüzgar estirerek harmanı savurur ve buğdaydan ayrılan samandan bir avuç alarak atına yem alarak götürdüğüne inanılır. Atı rüzgara dönüşebilir ve böylece bir anda istediği yere ulaşır. Anadolu'da kullanılan *"Yel gibi gitmek"* deyimi bir mecaz olduğu kadar aynı zamanda de bu anlayıştan da kaynaklanır. Güney Anadolu'da özellikle Türkmenlerin başlıca ziyâret yeri olan "Yel Baba" Türbesi bulunur. Kutlu sayılan bu mekanı özellikle vücûduna "Yel girmiş" (romatizmaya yakalanmış) olan ve iyileşmeyen hastalar ziyâret etmektedirler. Etrüsklerde ise "Cel" adlı bir yeraltı tanrısı vardır.

YEL İYESİ: *Rüzgar Ruhu.* [TKA**: Yel İyäsi**]

Rüzgarın koruyucu ruhu. Her rüzgarın kendi İyesi vardır. Eski Türk halk inancında koruyucu ruhlara bağırmak veyâ yüksek sesle çağırmak çoğu zaman saygısızlık ve hattâ tehlikeli olarak algılanır. Ancak bunun en önemli istisnâsı Yel İyesi'dir. Çünkü rüzgâra ihtiyaç olduğunda çağırabilmek için onun çıkardığı sesten daha güçlü bir biçimde bağırmak gerekir ki duyabilsin. Türklerde kız çocuklarına isim olarak verilen Yeliz sözcüğünün de Yel İyesi ile bağlantısı vardır. Bir olasılığa göre Yel Eze / Yel İzi (Yel İyesi) kelimelerinin bileşiminden oluşmuştur. "Haydar" (Heyder), Azeri kültüründe Yel İyesi'ne benzer bir varlığa verilen addır. Harman savurmak isteyen köylüler onu yardıma çağırırlar. Halk kültürü içerisinde anlatılan bir söylentiye göre; Fatma Kadın yedi renkte yumak dolayıp dizinin altına koyar. Fakat çıkan esinti nedeniyle yumaklar yuvarlanıp gittiği için Haydar'a sinirlenir. Fatma Kadın bunun üzerine ok ve yay ile onu vurmak ister. Haydar ise gülerek kaçar ve Fatma Kadının yünlerini göğün yedinci katına saklar. Bu yumaklar açılınca da gökkuşağı oluşmuştur. Kazaklar harman vakti rüzgar esmeye başlamamışsa, "*Mir Heyder*" dedikleri bu ruhu yüksek sesle çağırırlar. Azeriler hasat zamanı harman bitince *"Haydar Baba, gel payını götür!"* diyerek ona seslenirler. Ama daha önce harman savrulurken rüzgarı (Rüzgar İyesi'ni) çağırmak için ise şu şekilde bağırırlar;

Haydar Haydar, es de gel!
Yedi harman basta da gel!
Haydar Haydar, ekmek ver,
Kişilere yürek ver.
Harmanları yığmaya,
Serin serin rüzgâr ver.

Bağlantılı Varlıklar

1. YEL ANA: *Rüzgarın Koruyucu Ruhu. (Dişi)*
2. YEL ATA: *Rüzgarın Koruyucu Ruhu. (Erkek).*

➢ Ayrıca değişik rüzgar türleriyle ilgili olarak farklı adlardaki İye'lere de rastlanır.

* **Holoruk/Holloruk İyesi:** *Hortum Ruhu.*
* **Kasırga/Gasırga İyesi:** *Tayfun Ruhu.*
* **Borağan/Burağan/Boran İyesi:** *Fırtına Ruhu.*

Açıklama-1: Alevî kültüründe Türküler içerisinde de *"Yürü be Haydar!"* gibi veyâ benzeri başka ifâdelerle sık sık rastlanan bu isim, Anadolu'da Pir Sultan Abdal'ın gerçek adı olmasından kaynaklanıyor gibi görünse de kökeni aslında burada aramak gerekir. Eski Türkçe'deki "Aldar/Aydar" ismi ile de uyumlu görünmektedir. Tatarca "Eyder" sözcüğü önder mânâsı taşır. *Ayıtmak/Eyitmek* (*Ey!* ünlemi ile de bağlantılıdırlar) ve *Haykırmak* fiilleri ise konuşmak, bağırmak, seslenmek, hitap etmek gibi anlamlar içerirler. Haydar, her ne kadar Arapça kökenli bir isim olsa da Türk kültüründeki kavramlarla ilişkilendirilmiş olması muhtemeldir.

Açıklama-2: Azeri kökenli Îran'lı şâir Mehemmed Hüseyin Şehriyar, eteğinde kurulduğu dağdan adını alan, çocukluğunu geçirdiği Haydar-Baba köyü için; *"Heyder Baba, senin könlün şad olsun…"* dizesiyle biten *Haydar Baba'ya Selam* adlı ünlü uzun şiirini yazmıştır. Bu köyün ve dağın adı da büyük olasılıkla Haydar anlayışından kaynaklanmaktadır. Dağların eteklerinin rüzgarlı yerler olması bu öngörüyü destekler. Geçmişe özlem ve doğayla iç içe yaşamanın verdiği huzuru aramayı da geri planda işleyen bahsi geçen bu şiirin içinde şâir sanki bu durumu anlatırcasına şöyle seslenir:

Garı nene gece nağıl deyende	*(Yaşlı nine gece masal söyleyende)*
Külek galhıp gapı bacanı döyende	*(Rüzgar kalkıp kapı bacayı dövende)*

YELBEĞEN: *Ejderha.* [TKA: **Yelbeğen**]

Eşdeğer: 1. CELBEĞEN, JELBEGEN, JİLBEGEN, YİLBEGEN 2. YELBÜKE 3. YEGEN, YEKEN

Çok büyük bir masal yaratığıdır. Genellikle ejderha, bâzen de insan biçimlidir. Üç, yedi veyâ oniki başı vardır. Kanatlı, kuyruklu, derisi pullu, ağzından ateş saçan yılan biçimli efsânevî canavardır. Genel olarak siyah yada sarı renklidirler. Örneğin; *Sarı Yelbeğen, Kara Yelbeğen*. Güneş ve Ay'ın tutulması Yelbeğen'in bu gökcisimlerini yemesi olarak anlatılır. Onlar, atlara düşmandırlar, ayrıca insanları yerler. Büyük kulaklı, büyük dişli, büyük ağızlı değişik türleri vardır. Büyük kulaklı olanları yeraltında yaşarlar ve bunlar *Temir Kulak, Ay Kulak, Kan Kulak, Kün Kulak, Çoğun Kulak* gibi isimlerle anılırlar. "Ana Yelbeğen" denilen dişi devlerin bulunduğu da söylenir. Yelbeğen, ormanda veyâ doksandokuz köşeli yurdunda (ülkesinde veyâ çadırında) yaşar. O gelirken önce gök gürler, sonra şimşekler çakar, yer sarsılır ardından da kara bir bulut görünür. Bâzen Yelbeğen bu bulutun içinden çıkar. Yeraltında karanlık diyarda, dağlardaki büyük mağaralarda ve suların altında yaşarlar. Masallarda çoğu zaman ruhları başka bir yerde saklıdır ve genelde balığın, ayının, kuşun veyâ geyiğin karnında korunmaktadır. Bâzen de kristal bir şişede yahut da altın veyâ gümüş bir sandığın içinde bulunur. Bir masaldaki devin ruhu üç ayrı kuştadır. Kimi söylencelerde "Yalpagan Han" adlı bir ejderha tanrısından bahsedilir ki, sözcüğün "Yelbeğen" ile bağlantısı, hattâ farklı bir söyleyişi olduğu açıktır. Fars, Hint ve Çin kültürlerindeki Ejderha *(Ejder/Ajdar)* anlayışı Türk mitolojisini büyük oranda etkilemiştir. Batı dillerinde *Dragon* (eski Yunanca yılan mânâsı taşır) olarak anılan ejderhalara âit efsâneler tüm Dünyâ'daki bu motifi doğrudan biçimlendirmiştir.

Anlam: Yel (ruh, canlı) ve Büke/Böge (yiğit veyâ ejderha) sözcüklerinin bileşik hâlidir. *Yal/Cal/Çal* kökü ateş mânâsı içerir ve ejderhaların ateş saçan yaratıklar olması ile de alâkalıdır. *Yal* sözcüğü Moğolca'da cezâlandırmak anlamına gelir. *Bağa/Baga* sözcüğü ise kaplumbağa gibi hayvanların sert kabuklarını ifâde eder ve ejderhaların kalın derileri ve sert pullarını çağrıştırır. *Yalabımak* fiili ise parıldamak mânâsı taşır. "Yalpamak" fiili salınmak, "Yalpağa" ise bayrak demektir.

Açıklama: Ejderhaların farklı adlarla olsa da hemen her toplumda yer alması son derece ilgi çekicidir ve kavramın ortaya çıkışına kesin bir açıklama getirilememiştir. İnsanın bilinçaltındaki yılan korkusuna dayandıranlar olduğu gibi tamamen hayal ürünü bir masal unsuru olduğunu öne süren görüşler de mevcuttur. Geçmiş çağlarda nesli tükenmiş böylesi bir varlığa insanoğlunun atalarının henüz yaşarken tanık olduğunu ileri sürenler dahi bulunmaktadır. Örneğin 12 hayvanlı Türk takviminde tıpkı yaşayan diğer hayvanlar gibi, onlarla birlikte adının bir yıla (seneye) verilmesi bu duruma küçük de olsa bir kanıt olarak öne sürülmektedir. Ancak kesin olan şey şudur ki, târih öncesinin dev sürüngenleri (dinozorlar) hakkında bilimsel hiçbir veri yokken bile ejderlerin varlığına inanılırdı. Belki de geçmiş çağlarda bunların son örneklerine tanık olunabilmişti veyâ dinozorların kemikleri ile karşılaşınca çeşitli öyküler oluşturulmuştu.

YELBİS: *Dağ Kızları.* [TKA: **Yelbis**]

Eşdeğer: YELBİZ

Kutsal dağın iki kızına verilen ad. Altay Şamanizmi'nde ise "Dağ İyesi"nin (Dağların Koruyucu Ruhunun) kızlarının adı olarak geçer. Farklı kaynaklarda bahsi geçen dağın adı ise **Yalbuz** (**Albuz**)'dur. Bu kızlar "Yelbi/Yelvi" adı verilen kutsal güce sâhiptirler. Yelbiz sözcüğü bazı lehçelerde aynı zamanda ruh, cin gibi anlamlara gelir.

Anlam: *(Yel/Yil).* Ruh, can, gizem gibi anlamlar içeren bir köktür. *Yaluy* sözcüğü büyü, tılsım mânâlarına gelir. *Yel* kelimesi ise rüzgarı, hızı ve ayrıca ruhsal varlıkları ifâde eder. *Yelvi* kavramı sihir, büyü, efsun gibi mânâları kapsar.

YELVİ: *Efsun.* [TKA: **Yelvi**]
Eşdeğer: 1. İLVİ, CİLBİ 3. SİLBE
Moğolca: 1. İLBİ 2. JİLBİ, JİLVİ
Büyü, sihirli söz, efsun demektir. Bir takım sihirli sözler ve dualarla doğal süreçleri etkilemeyi amaçlar. Bazı duaları, hattâ anlamı başkalarınca bilinmeyen sözleri; karşıdaki kişiyi hastalıklardan korumak veyâ kurtarmak bâzen de zehirli hayvanlardan etkilenmesini engellemek amacıyla okuyup üflemek demektir. Büyüye benzer bir yönü vardır, ancak daha çok bir şeylerden korunmak gayesi ile yapılır. Bir tür soyut bir zırha bürünme maksadı güdülür. Örneğin; yılan veya akrep sokmasına karşı efsunlanmak gibi. **Yelviçi/Yelviçin** ise efsuncu, sihirbaz anlamına gelir.
Anlam: *(Cel/Jel/Yel/Yil/İl).* Ruhsal varlıklarla iletişim kurmak demektir. Kelime kökünde ruh, can, esinti, gizlenme, uzaklaşma gibi anlamlar bulunur. *Yelbinmek* fiili "Cin çarpmak" mânâsı taşır.

YELVİÇİ: *Sihirbaz.* [TKA: **Yelviçi**]
Büyücü, efsuncu. Doğaüstü güçleri kullanarak sıradışı işler yapan kişi.

YELPİN: *Cin.* [TKA: **Yelpin**]
Eşdeğer: YELBİN
Rüzgardan yaratılmış, görünmeyen soyut varlık. İyicil veyâ kötücül olabilirler. Bir kişi şaman olduğunda **Yelbi** adı verilen güç bedenine yerleşerek ona sıra dışı güçler verir. Yelpinler (cinler) de bu güce sâhiptirler. Bu gücü dağıtan Ülgen Han'ın kızlarıdır.
Anlam: *(Yel/Yil/İl).* Yele benzeyen, yel gibi olan varlık demektir. *İlenmek* (lanetlemek) sözcüğü ile de bağlantılıdır. Hastalık bildiren bazı sözler bu kökten gelir. Örneğin "Yelpik" kelimesi astım demektir.

YELPİNMEK: *Cin Çarpmak.* [TKA: **Yelpinmek**]
Eşdeğer: YELBİNMEK
Cinlerin musallat olması sonucu ortaya çıkan bedensel veyâ ruhsal hastalığa yakalanmak.

YENBİRDE ve YENBİKE: *İlk Erkek ve İlk Kadın.* [TKA: **Yänbirde ve Yänbike**]
Eşdeğer: YANBİRZE ve YANBİKE
Ural Han'ın babası ve annesi. Hz. Âdem ve Hz. Havva'ya benzer özellikler taşırlar. Yanbirde adı "Ruh Veren" anlamına gelir. Yanbike ise "Ruhun Kraliçesi" mânâsı taşır. "Yen/Yan" sözcüğü ruh demektir. "**Birze/Birde**" (Kral/Prens) ve "**Bike/Büke**" (Kraliçe/Prenses) sözcükleri ikinci kısımlarını oluşturur.

YER: *Arz.* [TKA: **Yer**]
Eşdeğer: 1. CER, ÇER, CİR, JER 2. **"Yeryüzü"** de denir.
Moğolca: GAZAR
Toprak, Dünyâ anlamlarına gelir. Türk-Moğol ve Sümer söylencelerinde dişil gücü simgeler ve doğurgandır. Onun canlı bir varlık olduğu hattâ diğer canlılarla iletişim kurabildiğine inanılır. Örneğin ayı veyâ yılan benzeri toprakta yaşayan ve özellikle de kış uykusuna yatan canlılar ile doğrudan alâkalı olarak görülür. Türk kültüründe yeryüzü büyük bir otağa (çadıra) benzetilir. Yaşam Ağacı "Ulukayın" ise onun ortasındaki direk olarak düşünülür. Bu bağlamda Türk yurdu ve Türk devleti üç boyutlu olarak algılanır: 1. Doğu-Batı (Sağ-Sol), 2. Kuzey-Güney ve 3. Gök-Yer. Sâmi (günümüzde İbrâni-Arap) kültüründe ise Yer eril olarak algılanır. Yâni Türk-Moğol anlayışının tam tersidir. Örneğin "Âdem" sözcüğü yeri ve toprağı ifâde eder (İbrânice "Adama/Adam" adı balçık, çamur mânâlarını içerir). Bu açıdan Türk kültürü, Sâmi anlayışından ciddi bir farka sâhiptir.

Anlam: *(Yer/Cer/Çer).* Üzerinde ikamet edilen, yaşanılan anlamı vardır. Dünyâ, toprak gibi mânâları da içerir. Moğolca'da "Yertönt", eski Türkçe'de "Yertinç/Yerdinç" kelimeleri Dünyâ anlamına gelir. *Yerey* ise arâzi demektir. *Çerçi* sözcüğü köy köy gezen seyyar satıcı demektir ve masallarda yollarda hep onlara rastlanır. *Carçı* Moğolca'da aynı anlama gelir (Moğolca kökte bağırmak anlamı da vardır).

YERALTI: *Aşağı Dünyâ.* [TKA: **Yeraltı**]

Söylencelerde karanlık diyar, cehennem gibi mânâlarda kullanılır. Şamanist inançlarda yalnızca fiziksel anlamıyla "toprağın altı" değildir. Çeşitli katmanlardan oluşan farklı bir âlemdir. Şamanların özellikle ölünün ruhuna eşlik etmesi gerektiğinde (meselâ ruh Dünyâ'dan ayrılmak istemiyor ve başkalarını rahatsız ediyorsa) yeraltına inmesi gerekir. Türk halk kültüründe uzun dehlizlerle birbirine bağlı olan yeraltı mağaraları her zaman ilgi görmüştür. Pek çok köyde ve hattâ şehirlerde dağlardaki kuyuların veyâ mağaraların yeraltı geçitleriyle bağlı olduğuna inanılmakta ve bunların ucunun bulunamadığı anlatılmaktadır. Masallarda ise yeraltına ya bir geçit kullanılarak yada atlama yoluyla gidilir. Atlamada ya bir hayvana binilir yada bir canlının kılığına bürünülür (örneğin kuş) ve böylece bu dünyâ ile diğer dünyâ arasındaki sınırlar ortadan kalkar. Karanlık yeraltı âlemindeki varlıklar hep tek boynuzlu, tek kollu, tek bacaklı varlıklardır. (Veyâ tek sayılar kullanılır; üç bacaklı at gibi…)

YER ANA: *Arâzi Ruhu.* [TKA: **Yer Ana**]

Moğolca: GAZAR EH

İri cüsseli, uzun boylu, orta yaşlı bir kadın olarak betimlenir. Çok geniş adımlarla yürüdüğü söylenir. Herbir arâzi parçasına Yer İyelerini gönderir. Eski Asya halk inançlarında kısır kadınlar kutlu bir ağacın altında Yer Ana'ya duâ ederler. Masallarda bilgece öğütler verdiği yiğitleri sağ göğsünden iki sol göğsünden bir kez emzirir ve onlar da olağanüstü bir güce kavuşurlar. Onlara gelecekte haberler verir.

Açıklama: Türklerde Yer dişil olarak algılanır. Bu yüzden **"Yer Ata"** tâbiri pek yaygın değildir. Fakat Yer ve Gök birbirinden ayrışmadan önce herşey zıddını da ihtivâ ettiği için onun da var olduğu söylenir.

YER İYESİ: *Arâzi Ruhu.* [TKA: **Yer İyäsi**]

Moğolca: GAZAR EZEN

Toprağın koruyucu ruhudur. Her arâzinin farklı bir İye'si vardır. Yılan kılığında toprağı korur. Yılan ise ölümsüzlüğü ve yeniden doğuşu simgeler. Eski Türklerde her yıl hasattan önce onun için kurban verildiği bilinmektedir. Toprağın her karışında onun yaşadığı söylenir. Toprakta yaşayan canlılar ile konuşur. Halk inanışına göre ayılar isimlerinin söylendiğini topraktan işitirler. Çünkü "Çir Kulaktu" (Yer Kulağı) onu duyar. Ayının yaşadığı yer de toprak ve yeraltıdır. Anadolu'da kullanılan *"Yerin kulağı vardır"* deyimi de bu anlayışı ifâde eder. Bu inanç yılan, köstü (köstebek), geleni (tarla fâresi) gibi canlılar için de geçerlidir. Hattâ gerektiğinde insan ile de konuşur. Her söyleneni işitir, her gizli kötülüğü görür ve zamanı gelince açığa çıkarır. Toprağın içinde hiçbir şeyi gizli tutmayacağı yönünde bir andı bulunduğu söylenir, bu nedenle gizlice öldürülüp toprağa gömülen herkesin bir biçimde mezarının ortaya çıkmasını sağlayacağına inanılır. Bosna Hersek'de 20. yüzyılda Avrupa'nın göbeğinde yaşanan soykırımda saklanan toplu mezarlar, mâvi kelebeklerin beklenmedik sayıda çok görüldüğü yerlerde bulunmuştur. Çünkü bu kelebekler Yavşan Otu'na konmakta ve ondan beslenmektedirler. Yavşan ise cesetlerin toprağa saldığı organik maddelerin bol bulunduğu yerlerde büyümektedir.

Bağlantılı Varlıklar

1. YER ANA: *Yeryüzünün Koruyucu Ruhu (Dişi).*

2. YER ATA: *Yeryüzünün Koruyucu Ruhu (Erkek).*

YEREH: *Aile Tanrısı.* [TKA: **Yereh**]
Aileyi ve evi korur. Ağaç kabuğundan örülerek kapı arkalarına yerleştirilen sepetlerin içinde yaşar. Onun için özel olarak yapılan ve yedi nesil boyunca sağlam olarak saklanan bu sepetlere “Yereh” veyâ “Yereh Türkelli” adı verilir. Kızlar gelin olduklarında sepetlerini de (yani koruyucu ruhlarını da) birlikte yanlarında götürürler ve çeyiz anlayışının kökeni de olasılıkla bu uygulamaya dayanmaktadır. Çok sevdiği için soğanların yanına kendisine “sungu” olarak yemek bırakılır. Deri hastalıklarının iyileşmesi için ona duâ edildiği de çeşitli kaynaklarda yer alır. Yer-Tanrı kavramı ile bağlantılı bir varlık olarak da görülür. Slav halk inançlarına ise “Berehin/Beregin” (veyâ “Bereginya/Berehinya”) olarak geçmiştir.
Anlam: *(Yer/Cer/Çer).* Yerde yaşayan demektir. *Yerleşmek* fiili ile düşünüldüğünde, “yerleşmiş olan” anlamını içerir. *Yerçi/Yirçi* sözcüğü rehber mânâsı taşır. Moğolca’da *Yeröh* kelimesi dilek anlamına gelir ve kendisinden dilek dilenen bir varlık olması ile de alâkalıdır. Slav dillerinde *Berehty* (Rusça *Berec*) ise korumak mânâsı taşır.

YER-SU: *Doğa Katmanı.* [TKA: **Yer-Su**]
Eşdeğer: YARSUB, YARSUV, YARSU
Yer ve su unsurları ile buralardaki ruhları da içeren doğal varlıkların tamamını kapsayan bir anlayıştır. Bu anlamda kutsal bir güç ve yaşam enerjisidir fakat maddî varlıklardan da soyutlanmış değildir. İnsanlar bu enerji ile (ve bu enerjiyi taşıyan soyut varlıklarla) doğrudan bağlantı ve iletişim kurabilirler. Çünkü insana en yakın olan soyut katman burasıdır. Yer-Su ruhları ise kendi içlerinde birkaç büyük alt kategoriye ayrılabilir: *Dağ Ruhları, Orman Ruhları, Su Ruhları…* Diğer ruhları bunların içinde veyâ bunlara bağlı olarak yer alan soyut varlıklar olarak düşünmek mümkündür. Fakat bu kesin bir sınıflandırma değildir çünkü farklı bakış açılarında yüzlerce ruh tespit edilebilir. Hattâ bâzen unutulmuş ataların ruhları da bunlara katılırlar. Yer-Su ruhları Toprak Ana’ya (Ötüken'e) bağlıdırlar ve onlara saygı göstermek gerekir. Örneğin bir ormana girildiğinde dikkatli davranılmalıdır. Sesli konuşulmaz, dallar kırılmaz, taş atılmaz; aksi takdirde orman ruhları kızabilirler. Doğayı kirletmenin ise bereketi azaltacağına inanılırdı. Eğer insan doğadan bir şey alacaksa, bu ancak doğa ruhlarının izniyle mümkün olur. Bu yüzden Yer-Su’ya şükrederler. Göç Destanı’nda anlatıldığına göre, Türkler kutsal bir kayayı Çinlilere verdiklerinde bitkiler solar ve salgın hastalıklar yayılır. Sâdece hayvanların “Göç! Göç!” diye bağırmaları işitilir. Bu şekilde Yer-Su ruhları yapılan bu büyük saygısızlığı cezâlandırırlar. Yer-Su anlayışı Moğol bayrağında simgesel olarak yer alır. Altay inançlarında “Yezim” adlı ruh aynı zamanda Yer ve Su ruhlarının koruyucusu olarak anılıd. Bir anlamda üstün bir ruhtur. Sözcük aynı zamanda öncü ve devriye anlamlarına gelir.

YERTENGRİ: *Yeryüzü Tanrı(ça)sı.* [TKA: **Yerteňri**]
Eşdeğer: ÇİRRTENGRİ, CERTENGER, YERTANRI
Genellikle dişil olarak algılanır (bâzen büyük bir kayın ağacının gövdesinde yaşayan ak saçlı bir kadın olarak betimlenir). Ancak soyut bir varlıktır ve insan biçimli olarak pek fazla tasvir edilmemiştir. Göktengri’nin yanında ikinci planda kalır. Yertengri’ye beyaz tavuk bâzen de balık, koyun veyâ öküz kurban edilir. Kesilen hayvanların özellikle başı toprağa gömülür. Masallarda zayıf ve çelimsiz çocuklar ana babaları tarafından toprağa gömülürler, orada güçlenip üç gün sonra bir yiğit olarak çıkarlar. Yakut destanlarında, ileride yenilmez olacak yiğitler çocukken sıska ve zayıf oldukları için ana-babaları bile evlat olarak kabul etmezler. Ancak kutlu bir kişi gelip onları toprağa gömdükten sonra güçlenirler, güçlü ve yakışıklı kahramanlara dönüşürler. Çünkü Yertengri onu beslemiştir. Anadolu'da bazı yörelerde günümüzde bile delileri kuyuya salladıklarına tanık olunur, böylece onların akıllanacağına inanılmaktadır. Kimi anlatılarda insâni özellikleri ve nefsâni duyguları simgelediği de görülür.

YETEĞEN: *Yedi Yıldız.* [TKA: **Yeteğen**]
Eşdeğer: 1. YETEGEN, CETEGEN 1. YETEGER, YEDİGER
Avrupa kültüründe Büyükayı olarak bilinen takımyıldıza Türklerde verilen isimdir. Bunların yedi at hırsızı olduğu söylenir. Bir obadan çalarak kaçırdıkları atlar ve peşlerinde kendilerini kovalayan atlılar ile birlikte göğe savrulmuşlardır. Bu nedenle haydutların bu yıldızlara bakarak yollarını buldukları söylenir. Türk kültüründe bu takımyıldıza bâzen Yedi Kağan (Yedi Hâkan/Han) veyâ Yedi Uğru (Yedi Hırsız), Yedi Karakçı (Yedi Haydut) yada Yedi Ker (Yedi Kör) adı verilir. Kimi zaman da Yedi Arkar (Yedi Dağkoyunu) olarak anılır. Moğollar ise "Yedi Bilge" veyâ "Yedi Yaşlı" anlamındaki tâbirler kullanırlar.

YILAN: *Efsânevî Hayvan.* [TKA: **Yılan**]
Eşdeğer: 1. ÇILAN, CILAN, ZILAN, ŞILAN, ŞILANG, ILAN, ILON, İLAN, ELAN 2. YIL 3. ZILANGAÇ
Moğolca: MOGOY
Kıvrılarak hareket eden, uzun sürüngen hayvan. Yılanın deri değiştirmesi onun ölümsüz olduğu şeklinde bir inancın doğmasına neden olmuştur ve bu nedenle şifâ verici olarak algılanıp tıp simgesi hâline gelmiştir. Toprak altında gezmesi ise ölüler dünyâsına inebildiğine yorumlanarak gizemli bir canlı olduğu düşünülmüştür. Şaman davulundaki yılan simgesi Yeraltı Dünyâsı'yla bağlantıyı sembolize eder. Yılan gücü, kudreti ve koruyuculuğu simgeler. Zehiri ile öldürücü olabildiği için de ona karşı korku ile karışık bir saygı duyulur. Altaylara göre, yeraltı tanrısı Erlik'in bedeni yılanlarla sarılıdır ve kırbaç yerine elinde yılan tuttuğu söylenir. Söylencelerde tek boynuzlu yılan karanlık dünyâyı temsil eder. Azerbaycan halk inanışlarında "Ev İyesi" (evin koruyucu ruhu) genellikle yılan kılığında gezer ve ona dokunulmaz. Yılanın girdiği evde bereket olacağına inanılır. "Ev Yılanı" denilen bu hayvana zarar verilirse o eve bela gelir, bereketi yiter ve kıtlık yaşanır. Pek çok dinde insanoğlunu kandırarak Cennet'ten kovulmasına neden olan varlık, yılandır (veyâ kılığına girmiş olan Şeytan'dır).
Anlam: *(Yıl/Cıl/Çıl).* Çıplak canlı demektir. *Yılmak* (çekinmek, bıkmak) ve *Yıldırmak* (korkutmak, bezdirmek) fiili ile aynı kökten türemiştir. Yalınlık ve soyunma içeriği bulunan Türkçe *Yal* (Moğolca *Şıl/Şal*) kökü ile de bağlantılıdır. Moğolca'daki "Şaldan/Şaldang" (eski Moğolca "Sıldang") ve eski Türkçe "Yalang" sözcükleri ise çıplak mânâsına geli ve yılanın tüysüz olmasıyla alâkalıdır. Asıl kökenin Çinçe yılan mânâsındaki "Lu/Lung" kelimesi söylenir fakat Türkçe'den Çince'ye geçmiş olma ihtimali olduğu gibi, benzer kelimelerin birbirine uyarlanmış olması da mümkündür. Almanca'da ise "Schlange" (okunuşu *Şılange*) olarak yer alır. Bulgar kültüründe "Çelen" adlı bir ejderha vardır.

YILAN ANA: *Yılan Tanrıça.* [TKA: **Yılan Ana**]
Moğolca: MOGOY EH
Yılanların kendisinden türediğine inanılan efsânevî yaratık. Ak yılan olarak betimlenir. Fars kültürünün etkisiyle "Şahmaran" ile özdeşleşmiştir. Yılan ordusunun başında bir gün dünyâyı istila edeceğinden korkulur. Yeraltı güçlerini temsil eder. Yılan Ana'nın karnının altını eliyle sıvazlayan kişinin sırlara ereceğine inanılır. "Zılant/Zilant" adıyla Tatarların ve başkentleri Kazan'ın simgesi olarak kabul edilmiştir.

YILAN ATA: *Yılan Tanrı.* [TKA: **Yılan Ata**]
Moğolca: MOGOY ETSEG
Genelde kara bir yılan olarak betimlenir. Yılanlara hükmeder. Belinden aşağısı yılan, üst kısmı insan biçimindedir. Yerin yedi kat altında yaşar. Her tür derde devâ bulabilir. Yılan bu nedenle tıbbın sembolüdür. Bâzen tek boynuzlu olarak betimlenir. Çift boynuz nasıl evrensel düzeni (karşıtların birliğini) simgeliyorsa tek boynuzda düzensizliği, eksikliği, şeytânî varlıkları temsil eder.

YILDIZ: *Işıklı Gökcisimi.* [TKA: **Yıldız**]
Eşdeğer: 1. ULDIZ, ULDUZ, YULDUZ, YOLDUZ, YOLDIZ, CILDIZ, JILDIZ 2. YONDOZ 3. SULUS 4. SALTAR
Moğolca: OD, ODIN, ODON
Kendiliğinden ışık yayan gök cisimleridir. Yol gösterici, yön buldurucu nitelikleri vardır. Parlaklıkları nedeniyle daime simgesel anlamlar yüklenmiştir. Bâzen ateşle ilişkilendirilir. Ayrıca yıldızlar yaratılışın başlangıcı ile alâkalı görülürler. Diğer Dünyâ kültürlerinde *Astroloji* bir zamanlar bilim dalı olarak görülmüştür ve tamamen gök nesnelerinin insan hayatını etkilediği inancıyla oluşmuştur.
Anlam: *(Yıl/Cıl/Cal) ve (Ul/Yul/Yol).* Işık yaymak anlamı vardır. *Yıldırım* sözcüğüyle aynı kökten gelir. "Yoldız" biçimi ise *Yol* gösteren mânâsı taşır. *Yalım, Yaldız* gibi parlaklık ve ateş içeriği taşıyan kelimelerle de bağlantılıdır. *Ul* kökü üzerinden *Ulu* sözcüğü ile olan bağlantısı da yükseklik ifâde eder.

YILDIZ HAN: *Yıldız Kağanı.* [TKA: **Yıldız Xan**]
Oğuz Han'ın göksel eşinden olan oğullarından birisidir. Ongunu Atmaca'dır.

YILGAYAK: *Navruz.* [TKA: **Yılgayaq**]
Eşdeğer: YILGAYAH, CILGAYAK, JILGAYAK, ILGAYAH, İLGAYAH
Eşanlam: YILSIRTI
Yılın ilk günüdür. Bahar bayramı olarak kutlanır. 21 Mart'ı 22 Mart'a bağlayan gecedir. Gece ile gündüzün eşitlendiği gündür. Uluğ Bey takviminde de yılın ilk günü olarak belirlenmiştir. Diğer adı Uluğ-Gün (Ulu-Gün)'dür. Oniki Hayvanlı Türk Takvimi'nde Yılbaşı aynı güne rastlar. Baharın gelişini, doğanın uyanışını simgeleyen ve mîlattan önceki çağlara kadar uzanan bir gelenektir. Târihte pek çok devlet tarafından değişik adlarla bayram olarak kutlanmıştır. Dünyâ'nın yeniden doğumu olarak algılanabilir. O gece tam gece ile gündüzün eşitlendiği anda bütün doğa ve tüm kâinat, canlı cansız tüm varlıklar bir anlık bir uykuya dalar, sonra geri uyanırlar. Irmaklar bir an için durur sonra yeniden akmaya başlar. Herşey bir an için ölüp geri dirilirler. "Evrenin Uyuduğu Bille" (Âlemin Uyuduğu An) olarak bilinen bu vakitte Dünyâ tanrısal bir güç tarafından sanki yeni baştan yaratılmaktadır. Dolayısıyla her yıl yinelenen o bir an aslında yaradılıştan bu yana geçen tüm zamanları içinde barındırmaktadır. Yaratılıştaki kaosun bitip düzenin başlayışı simgelenmektedir. Dünyâ'nın soluğu ısınır, doğaya yemyeşil ipek bir halı serilir. O gece evlerdeki tüm kaplar akarsulardan ve pınarlardan alınan su ile yıkanır. Gün doğarken insanlar gidip derelerde, kuyularda, çeşmelerde ellerini yüzlerini yıkarlar veyâ İslam inancı uyarınca yunup kılarlar (abdest alırlar). Sabah boy abdesti (gusül) alanın o yıl günahlardan uzak duracağına, göze sürme çekildiğinde hasta olunmayacağına inanılır. Evler temizlenir, yoksullara ve tanıdıklara yemek verilir, küsler barışır, hattâ suçlular bağışlanır; böylece yürekler kötülüklerden temizlenmiş olur. Doğan günle birlikte çocuklar taş doldurdukları kovalara kepçeyle vurup sesler çıkararak şölen çadırının etrafında dönerlerken; " *Yer yarılıp ot çıksın, meme yarılıp süt çıksın,*" diye bağırırlar. Ardından "Köz Tangmay" (Körebe Oyunu) ve "Arkan Tartmay" (İp Çekme) oyunları oynanır. Kırım Tatarları Navruz'da erkenden kalkarlar, ağaçlardan yaş dal keserek üzerlerine çiçekler asarlar. Çocuklar bu dalları alıp kapı kapı gezerek hediye olarak yumurta, şeker gibi yiyecekleri toplarlar ve sepetlerine koyarlar. Aytışmanlar (atışmacılar) bir araya gelerek karşılıklı aytışırlar (atışırlar). Mete Han'ın bu günü kutsal saydığı ve törenlerle karşıladığı söylenir. İskitlere göre ilk insan olan Targutay'ın oğlu Kolaksay'ın düğünü (toyu) yeryüzünün ilk şenliği olarak kabul edilir ve bu târihte yapıldığına inanılır. Türklerin demir dağı eriterek Ergenekon'dan çıkışının bu târihte gerçekleştiği rivâyet edilir. Masallarda kutlu bir ağaç tarafından senede bir tane verilen Altın Elma'yı ejderhalar her yıl Yılgayak'da gelip çalarlar, çünkü uyuyan hastaları bile uyandıracak kadar şifâlıdır. Türklere göre Navruz Günü'nde şu olayların gerçekleştiğine inanılır:

1. Dünyâ bugünde yaratılmıştır, 2. İlk insan yaratılmıştır, 3. Hz. Nuh'un gemisi karaya oturmuştur, 4. Hz. Muhammed'e peygamberlik verilmiştir, 5. Şiî ve Alevî inancına göre Hz. Ali bugün doğmuştur.

Değişik Türk topluluklarında ayrıcı *Ekin Bayramı, Ulus Bayramı, Bozkurt Bayramı, Ölüler Bayramı* gibi adlarla da bilinir. Tatar kültüründe ise "Yanayıl" kavramı kullanılır.

Anlam: *(Cıl/Jıl/Yıl/Il/İl).* Yılın geçişi demektir. "Yıl" sözcüğü ve "Kaymak" fiilinin bileşimi olma ihtimali yüksektir. Baharda ilk düşen yıldırım Yılgayak'ın habercisi demektir ki bu bakımdan *Yıldırım* ve *Yılgayak* sözcüklerinin kökensel ortaklığı dikkat çekicidir. *Yılğa/Yılga/Cılga* sözcüğü ise ırmak anlamına gelir ve akarsuların bir an durması anlayışı ile de bağlantılı görünmektedir.

Açıklama-1: Farsça *Nevruz (Navruz)* ve Asya'da pek çok ülkede *Novruz, Noruz, Navrız, Noğruz, Nevroz* adıyla bilinen Bahar Bayramı 21-22-23 Mart'ta tüm Ortadoğu'da ve Orta-Asya'da kutlanan bir bayramdır. "Yılbaşı" olarak kabul görür. Sözcük Farsça "Yeni-Gün" anlamına gelir. Selçuklu ve Osmanlı'da "Nevruziye" adlı şiirler okunarak kutlandığı târihi kayıtlarda yer alır. Mevleviler o gün *"Selam"* sözüyle başlayan ve yedi âyetten oluşan bir duâ okurlar. Bektâşiler cem âyinleri düzenledikten sonra herkese süt ikram ederler. Asya'da çimlenmiş buğdaydan yapılan bir çeşit tatlı olan *Sümelek (Sumalak/Sümölök)* pişirilerek geleneksel olarak dağıtılır. Doğu Anadolu'da gökte görünen kuş kılığındaki bir ermiş Navruz'un kendisi olarak kabul edilir. Zerdüştler ve Yezidiler'de 21 Mart'ı bayram olarak kabul etmişlerdir. Navruz'dan önceki son dört Çarşamba'ya özellikle Azeri kültüründe ayrı bir önem verilir. Navruz yaratılışın aşamalarını simgeleyen dört öğeyle (su, ateş, rüzgâr ve toprak) ilgili kutlamaları içerir. Navruzda kutlama yapılan tüm ülkelerde neredeyse ortak bir motif olarak şölen ve şenliklerde ateş yakma ve üzerinden atlama davranışlarına rastlanır ki, bu durum doğanın ısınması ile ilişkilidir. Azerilerin inanışlarında Navruz Bayramı'ndan önce yılın son Çarşamba gününde gerçekleştirilen törenleri ifâde eden *"Cemle"* sözcüğü de yine ateş ile alakalıdır ve doğada en son olarak toprağın ısınması simgeler. Bazı yörelerde Navruz Bayramı'nda toprak altına kısa ve basit bir tünel kazılarak içinden geçilir.

Açıklama-2: Hıristiyanlıktaki "Paskalya Bayramı" da yine Bahar Gündenkliği'ni esas alır ve genel bir kanıya göre 21 Mart'tan sonraki ilk dolunay belirleyici olur.

YILKI İYESİ: *Sürü Ruhu.* [TKA: **Yılqı İyäsi**]
At ve sığır sürülerini koruduğuna inanılır.

YILMAYA: *Kanatlı Deve.* [TKA: **Yılmaya**]
Eşdeğer: CILMAYA, CİLMAYA, JILMAYA, İLMAYA
Söylencelerde adı geçen uçan devedir. Bazen de kanatlı bir at (veya ata benzeyen bir deve) olarak bahsi geçer. Kanatları vardır. Genelde beyaz veyâ kara, tek renk bir deve (veya at) olarak betimlenir. Kuday (Tanrı) tarafından yiğitlere yardımcı olması için yaratıldığı anlatılır.
Anlam: *(Yıl/Cıl/Jıl).* Kökte hızlılık mânâsı bulunur. *Yıldırım* kelimesiyle kökteştir. At ise yıldırım ile ilişkilendirilir. *Yılmanık* sözcüğü parlak mânâsı taşır. *Yılmak* kelimesi ise korkmak anlamı taşır.

YOHAN: *Yeraltı Tanrısı.* [TKA: **Yoxan**]
Eşdeğer: YOĞHAN
Yeraltının koruyucusudur. Yok oluşu simgeler. Dokuz kat yeraltını (Cehennem'i) yönetir. Karanlıklar içinde yaşar ve kimseye görünmez. Evi Ulukayın'ın köklerinin altındadır. Oğlunun adı ise Sohan'dır.
Anlam: *(Yo/Yoğ/Yok).* Kelime kökü "Yokluk" mânâsını çağrıştırır. Türkçe *Yok* sözcüğü ile kökteştir.

YOL: *Gidişat.* [TKA: **Yol**]
Eşdeğer: 1. YUL, COL, JOL, ZOL 2. YOLAK
Moğolca: COL, ZOL
Ulaşımda kullanılan, yerleşim alanlarını birbirine bağlayan düzenlenmiş, uzayıp giden arâzi parçasıdır. Ayrıca yöntem, üslup, dinsel uygulama ve yaşam biçimi anlamlarını da mecâzen içerir. Yasanın ve düzenin, mutluluk ve huzurun sembolüdür. Yol doğru bilineni yapmak demektir. Bu yüzden eski Türkçe'de *Yolçu* kelimesinin peygamber anlamı da bulunur, *Yoldaş* kelimesi de siyasi çağrışımlar içerir. Yol ayrıca ömür ve kader gibi kavramları da ifâde eder. Örneğin Âşık Veysel Şatıroğlu'nun; *"Uzun ince bir yoldayım, / Gidiyorum gündüz gece"* dizeleri bu anlayışın en güzel bir yansımalarından birisidir. Masallarda yalnızlığı, arayışı ve bir hedefe yönelişi simgeleyen yollarda Çerçilere (gezgin tacirlere), çingenelere, haydutlara rastlanır.
Anlam: *(Col/Yol/Yul).* Moğolca *Zol* sözcüğü tâlih demektir. Türkçe *Colay* sözcüğü "uğurla gelen" mânâsı taşır. *Yula* kelimesi meşale, pınar, ruh demektir.

YOL İYESİ: *Yol Ruhu.* [TKA: **Yol İyäsi**]
Moğolca: COL EZEN
Yolların koruyucu ruhudur. Her yolun kendi İyesi vardır. Yol İyesi'nin kötü niyetli insanları her gün yürüdükleri yoldan bile şaşırtabileceğine inanılır. Bu tür insanlar çok iyi bildikleri bir yoldan giderken kendilerini bir anda karanlık bir ormanın içinde bulurlar. Bâzen de bir kar fırtınasına yakalanıp kendi evlerinin çevresinde dolanıp dururlar, aslında çok yakın oldukları halde yolu bulamadan donup ölebilirler. Moğollarda **Zol Zayağçı** (Yol Yaratan; yâni kaderi tâyin eden, tâlih getiren) olarak tanımlanan bir ongun/ruh vardır ve 19 yolun birleştiği yerde yaşar. Yolun kader ve kişinin irâdesi ile ilişkilendirilmesi Pir Sultan Abdal'da en açık biçimde ifâdesini bulmaktadır.

Kadılar müftüler fetva yazarsa
İşte kement işte boynum asarsa
İşte hançer işte başım keserse
Dönen dönsün ben dönmezem yolumdan

Açıklama: Moğol halk inançlarındaki **"**Zar Zargaçı" (Türkçe: "Yar Yargıcı") ile "Zol Zayağçı" (Türkçe: "Yol Yayağçı") ikili teşkil ederler ve adları birlikte anılır.

YOLAK İYESİ: *Patikanın Koruyucu Ruhu.* [TKA: **Yolaq İyäsi**]
Yolaktan geçenlere zararsız şakalar yaparak eğlenir.

YOM: *Baht.* [TKA: **Yom**]
Eşdeğer: 1. YUM 2. DOM, TOM 3. NOM
Uğur, şans, tâlih, baht gibi anlamlar taşır. Uğurlu nesne ("Yom Taşı" gibi) kavramını da karşılar. Aynı zamanda mutluluk, neşe demektir. Halk dilinde "iyi haber" mânâsına da gelir. Ural dillerinde ise "Tanrı" anlamı taşır. Dede Korkut Öyküleri'nin sonunda *"Yum vereyim..."* ifâdesine rastlanır. Buradaki "Yum" sözcüğü hayır duası anlamı taşır ve efsun kavramını da karşılar, ayrıca "doğru söz" içeriği de bulunur. *"Yom tutmak"* deyimi ise "uğur getirmek" demektir ve bâzen "hayıra yormak" veyâ "uğurlu saymak" mânâlarında da kullanılır. Tuvaca'da kötü ruhların kovulmasını ve büyücülüğü içeren âyinlere de "Dom" adı verilir. Türklerde hekimlerin koruyucusu ve şifâ dağıtıcı olarak görülen "Tomçı" adlı bir tıp tanrısı vardır. Ostyakların "Tomam" adlı tanrıçaları kuş kılığına girer ve kanatlarını sallayınca tüyleri dökülür, bu tüylerden yeni kazlar doğar.

Anlam: *(Yum/Yom/Com).* Kelime kökü iyilik, kader gibi anlamlar içerir. Büyü, efsun, duâ gibi anlamları da bulunur. Şaman anlamındaki *Yomya/Yomza/Yumza (Comya/Cumza)* sözcüğü de yine bu kökle ilgilidir. Moğolca'da *Dom* ve *Domog* kelimeleri büyü, "Yum" ise "nesne" demektir. Çuvaşça'da ise "Yum" kelimesi şaman anlamına gelir. Eski Türkçe *Çom* sözcüğü de nazarlık anlamına gelir. *Yomok/Comog* (destan) sözcüklerinin de bu kavram ile bağlantılı olduğu söylenebilir. "Nom" ise din veyâ din adamı mânâsı taşır fakat bazı kaynaklarda bu sözcüğünü kökeninin Çince olduğu belirtilir. "Nomos/Nomoy" sözcüğü Batı dillerinde özellikle Yunanca'da yasa, tüzük anlamları da taşır ve Eski Hintçe kökenlidir. Hattâ Yunan mitolojisinde "Nomos" adlı bir yasa tanrısı (adâlet ruhu) bulunur.

YOMAK: *Destan.* [TKA**: Yomaq**]
Eşdeğer: COMOK, COMOG, JOMOK, JOMAK, YOMOK, YUMAH, NOMOK, ZOMOK, ZUMAK, NIMAK, NIBAK
Moğolca: DOMOG
Dizeli ve uyaklı olarak, uzun şiirler şeklinde anlatılan öykü. Söylencelerin en ilgi çekici ve akılda kalıcı anlatım yollarından biridir. Binlerce kıtadan oluşan destanlara bile rastlanmaktadır. "Yomokçu/Yomakçı" (Comokçu/Jomoğçu) adı verilen destan okuyucuları en az üç yıllık bir eğitim ve deneyim sürecinden geçerler. Kırgız halk edebiyatının simgesi hâline gelmiş olan Manas Destanı ise özel olarak "Manasçı" olarak adlandırılan destancılar tarafından bugün bile okunur. Eski çağlarla ilgili anlatıların, bunları anlatan ve dinleyen kişilere olumlu etki yapacağı düşünülür ve ayrıca geçmişte yaşamış insanlara âit öykülerden güç alınacağı inancı bulunur. Efsânevî kişilerin anılarının böylece destanlarda yaşadığı ve onların ruhlarının anlatıcılarla iletişim kurabildikleri de Asya'da yaygın bir anlayıştır. İyi bir anlatıcı karşısındaki dinleyicileri de başka âlemlere götürürcesine etkileyebilir. Örneğin ritim ve hareketlerle anlatılan Comoklar'ı dinleyenlerin, atla ilgili bir bölümde kendilerini atın üzerinde gidiyorlarmış gibi hissettiklerini söyledikleri kaydedilmiştir.
Anlam: *(Yum/Yom/Com).* Kökte anlatmak, söylemek, büyülü söz, efsun, doğru söz anlamları vardır. Tunguz ve Mançu dillerinde "Nımka/Nıma" olarak yer alır ve şamanlık yapmak, hikâye anlatmak geçmişten haber vermek gibi mânâları da içerir. *Yom* (baht, tâlih) sözcüğü ile de bağlantılıdır. "Yomak" kelimesi Başkurtça'da bilmece mânâsı taşır ve sözün gizemli bir kavram olarak görülmesi ile alâkalıdır. Karakalpakça *Jumbak,* Özbekçe *Jumbok* sözcükleri ise yine bilmece anlamına gelir. Moğolca "Domog" biçimi ise büyü mânâsı ile de alâkalıdır. *Nomçı/Nomça* sözcüğü ise şaman veyâ din adamı anlamları taşır. Çuvaşça *Sımah* kelimesi söz, Yakutça *Nomoh/Namah* ise bilmece demektir.

YORU: *Kehânet.* [TKA**: Yoru**]
Eşdeğer: YUR
Moğolca: YOR
Geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunmak, özellikle rüyâlardan sonuç çıkarmak. "Yormak" fiili bu anlamda kullanılır. **Yorçu**/**Yoruçu** sözcüğü kâhin veyâ rüyâ yorumcusu anlamına gelmektedir. Rüyâ yorumları pek çok kültürde olduğu gibi Türklerde de her zaman ilgi odağı olmuştur. İslâmiyet'te rüyâları yorumlayabilmenin Allah vergisi bir yetenek olduğuna inanılır ve bunun en yetkin örneklerinin de Hz. Yusuf'da görüldüğü anlatılır. Rüyâ yorumlama ve kehânet yeryüzündeki ister ilkel, ister çağdaş tüm toplumlarda bir biçimde mevcuttur. Günümüzde modern psikolojide ise insan bilinçaltına inmenin yollarından birisi olarak rüyâ çözümlemelerine başvurulur. (Elbetteki rüyâ yorumculuğu ile bu psikanaliz tekniği elbetteki birbirinden farklı şeylerdir.)
Anlam: *(Yor/Yur).* Rüyâyı tâbir etmek demektir. Eski Türkçe fal ile haber verme mânâsı da taşır. *Yormak* fiili tahmin etmek, sonuç çıkarmak mânâlarını da içerir. *Yorumlamak* fiili ile aynı kökten türemiştir. *Yorulmak* (bitkinleşmek) anlamıyla bağlantısı kehânetin yoruculuğu ve zorluğuyla ilgilidir.

YÖN TANRILARI: *5 Tanrı.* [TKA**: Yön Tanrıları**]

Dört anayöne ve merkeze hükmederler. Buryatlarda 55 tanesi ak renkle, 44 tanesi ise kara renkle nitelenen toplam 99 ilah bulunur. Kaleler ile şehirlerdeki çıkış kapıları benzer bir anlayışla yönlerle adlandırılır. Örneğin: *Doğu Kapısı.* Dolayısıyla Yön Tanrıları'nın mitolojik bir kalenin yöneticileri olarak algılandığı söylenebilir.

Yön Tanrıları

1. **Alıgan** – 99 Güney tanrısının başında bulunur. (Temsilcisi Usan Han'dır.)
2. **Sargay** – 88 Orta (Merkez) tanrısının başında bulunur.
3. **Sogto** – 77 Kuzey tanrısının başında bulunur. (Temsilcisi Tatay Han'dır.)
4. **Hürmüz** – 55 Batı tanrısının başında bulunur. (Anaları Manzan Hatun'dur.)
5. **Atay** – 44 Doğu tanrısının başında bulunur. (Anaları Mayas Hatun'dur.)

YÖR: *Hayâlet.* [TKA**: Yör**]

Eşdeğer: ÜĞÖR

Yeraltında yaşadıklarına inanılır. Başıboş, kötü ruhlardır, amaçsız bir biçimde gezinirler. Yakut inançlarına göre ölen kişilerin ruhları "Üğör"e dönüşür. Bâzen yeryüzüne çıkarlar. Bu takdirde genelde ölü bir kişinin ruhunun duyu organlarıyla algılanabilir şekilde belirmesini ifâde eder. Burada görüntü ve/veyâ ses ölü kişiye âit olsa da (hattâ ölü ile ilgili bir mekanda bulunulsa da) kesinlikle bir beden söz konusu değildir, soyut bir varlık görülür. Yakutlar Üğör'lerin yaralanan parmaklara bile girdiklerine inanırlar. Kötü insanlar ölünce ruhlarının bunların arasına karıştığı söylenir.

Anlam: *(Yör/Ör/Ür).* Ruh demektir. Gezmek mânâsı kelime kökünde yer alır. Örneğin aynı kökten türeyen *Yörük* kelimesinde olduğu gibi. *Yürümek* fiili ile aynı de aynı kökten gelir. Kazan Türkleri ruh için "Ürek" sözcüğünü kullanırlar, bu kavram Türkçe'deki "Yürek" kelimesi ile benzerlik gösterir. Çünkü insanın ruhunun bulunduğu yerin *Yürek* olduğu inancından kaynaklanır. Bazı lehçelerde *Üyrek/Öyrek* ise ördek mânâsı taşır ve ruhun kuş olup uçması anlayışıyla ilişkilidir. "R/Z" dönüşümü dikkate alındığında *Ör/Yör* kelimesinin "Öz" kavramı ile de alâkalı olduğu görülür. Yakutça ve Dolganca "Üör" kelimesi aynı zamanda topluluk, grup, öbek, sürü gibi mânâlar taşır ve diğer Türk dillerinde *Ör/Ür* ve *Öğür/Öjör/Öjer/Ujur/Üjür/Üjir* kelimeleri de benzer anlamlar içerir. Tatar halk kültüründe *Örek* sözcüğü hayâlet anlamına gelir.

YUĞ: *Cenâze Töreni.* [TKA**: Yuğ**]

Eşdeğer: YOĞ, YIĞ

Cenâze töreni, cenâze yemeği gibi anlamları vardır. Cenâze merasimleri yeryüzündeki tüm kültürlerde büyük öneme sâhiptir, çünkü bilinmeyen bir diyara yapılan bu yolculuk her zaman gizemini korumuştur. Eski Türklerde ölü bir çadıra koyulup, etrafında dokuz kere dolanılırdı, böylece ruhunun göğe çıkacağına inanılırdı. Kimi zaman cenâze töreni içerisinde at yarışları düzenlenir ayrıca koyunlar ve atlar kurban edilirdi. İskitlerde ve Moğollarda ceset mezara kadar araba ile taşınırdı. Vusun'lar mezarın yerini bir akarsuyun yakınında seçerlerdi. Bâzen de yüksek tepeler tercih edilirdi. Ölen kişi Türk inançlarına göre hayvanları, özelikle atı ile birlikte gömülürdü. Ayrıca öldürdüğü düşmanlarını simgeleyen taş heykelcikler mezarının başına dikilirdi. Çünkü hayvanların ve öldürdüğü düşmanların öteki dünyâda ona hizmet edeceğine inanılırdı. Eski geleneklerde ölenlerin yakınlarının kendilerine tırnakları ve hattâ bıçak kullanarak zarar verdikleri bilinmektedir. Ancak İslâmiyet'i kabul eden topluluklarda bu uygulamada önemli oranda bir azalma olmuştur, çünkü İslam Dini yas sürecinin uzatılmasını ve kendine zarar verecek şekilde dövünmeyi yasaklamıştır. Eski halk kültürtnda Cenâze çıkan evden kırk gün boyunca hiçbir şey alınmayacağına ve hiçbir şey de verilmeyeceğine inanılırdı.

Bâzen kırk gün boyunca ölünün adı bile anılmazdı, çünkü adını duydukça ruhun evden ayrılmak istemeyeceği ve ailesinin yanında kalmaya devam edeceği düşünülürdü. Eski halk inançlarında insanın birden fazla ruha sâhip olduğuna ve bunların farklı zamanlarda bedeni terkettiğine inanılırdı. Altayların giderek azalarak da olsa bugün bile sürdürdüğü bazı uygulamalar cesedin geçmişte nasıl kaldırıldığına dâir fikir verebilmektedir. Cesetleri ağaçlarda veyâ bir direkte sergileme, hayvanların yemesi için bırakma, yakma veyâ mumyalama uygulamalarına rastlandığı gibi beklemeden doğrudan gömülen cesetler vardır. Ama her durumda (ilk dört türden sonra da) cesetten geriye kalanlar mutlaka gömülürdü. Cesedin yakılması "Od İnancı" (Ateş İnanışı) ile bağlantılıdır ancak bu anlayış kesinlikle ateşe tapma değildir. Ateş temizleyici bir unsur olarak görülür ve soyut algılanması nedeniyle ruhla ilişkilendirilir. Mumyalama ise özellikle savaşta ölen hükümdarın cesedinin ülkesine taşınabilmesi zorunluluğu nedeniyle bekletilebilmesi amacıyla yapılmaktaydı. Osmanlı pâdişahlarının bazılarının seferde ölmesi nedeniyle iç organları bulundukları yerde gömülmüş, bedenleri ise mumyalanarak başkente taşınmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın mumyalanması bu durumun en iyi bilinen örneğidir.

Anlam: *(Yoğ/Yuğ/Yığ) ve (Ağ).* Ağlama töreni demektir. *Yuğut/Yığut/Ağıt* ise yas şiiri mânâsı taşır. *Yığlamak/Yuğlamak* kelimesi *Ağlamak* veyâ *Ağıt Okumak* demektir. Ayrıca *Yo/Yoğ/Yok* kökü üzeriden yokoluşu çağrıştırır. Tatarca *Yuğalu* fiili kaybolmak, yok olmak, *Yılav* ise ağlamak anlamına gelir.

YUĞLAMAK: *Ağıt Okumak.* [TKA: **Yuğlamak**]

Eşdeğer: YIĞLAMAK

Ölünün arkasından ağlayarak yas şiiri okumak mânâsı taşır. Birbiri ile bağlantılı kavramları ifâde eden **Ağıt** (Ağu), **Sığıt** (Sagu), **Yığut** (Yuğu) gibi kelimelerin hepsi de ölünün arkasından yaşanan yas sürecinde acıyı dışavurmakla ilgilidir ve benzer anlamlar içerir.

YULA: *Rüyâ Ruhu.* [TKA: **Yula**]

Eşdeğer: YOLA, ÇULA, ÇOLA

İnsan ruhunun uyku esnasında bedenden geçici olarak ayrılabilen hareketli kısmıdır. Hayal gücü anlamı da taşır. İlham ve vahiy kavramları ile bağlantılıdır.

Anlam: *(Col/Yol/Yul).* Meşale demektir ve ruhun bir tür ateş veyâ ışık (enerji) olarak algılanmasının en güzel örneğidir. Hükümdar ve ululuk mânâlarını da içerir. *Zol/Yol/Yul* (tâlih) kelimesiyle de bağlantılıdır. Tatarca *Yul* sözcüğü ise yol, *Yola* ise gelenek anlamına gelir.

YULAMAK: *Rüyâ Görmek.* [TKA: **Yulamak**]

Ruhun hareketli kısmının bedenden ayrılarak soyut diyarlara yolculuk yapması. Ayrıca sıradışı, esin kaynağı rüyâların görülmesi için de "Yulamak" tâbiri kullanılır. İnsan vücûdunu geçici olarak terkedebilir. Bâzen bu durumu hissetmek bile mümkün olmayabilir.

Anlam: *(Col/Yol/Yul).* Kelime kökü soyutlanmak, rüyâ görmek anlamlarını bünyesinde barındırır. Kaynaktan çıkmak mânâsı da barındırır. Ruh kavramını karşılayan *Yula* sözcüğünün su kaynağı ve meşale anlamları da vardır. *Yular* (dizgin) sözcüğü ile aynı kökten gelir ve yönlendirmek mânâsı ile alâkasını içerir. *Yolmak* ise tüylerini koparmak mânâsı taşır ve çıplaklık, soyunukluk anlamı belirtir.

YUMÇU: *Melek.* [TKA: **Yumçu**]

Eşdeğer: YUMUŞÇU, CUMUŞÇU, YOMIŞÇI

Tanrı'nın hizmetinde bulunan, nurdan yaratılmış kutsal varlıklardır. Kendilerine verilen emirleri yerine getirirler. Cinsiyetleri olmadığı söylenir.

Anlam: *(Yum/Yom).* Kökte kutsallık, kader, uğur gibi mânâlar vardır. *Yumuş/Yomış* kelimesi görev, hizmet anlamına gelir. Anadolu'da "Yumuş Buyurmak" deyimi birisine iş yapması için görev veyâ emir vermek demektir. Çuvaşça'da "Yum" kelimesi şaman anlamına gelir. Kökenin hangi dilde olduğu tam olarak tespit edilemeyen "Nom" sözcüğü ise din veyâ din adamı mânâsı taşır.

YUNAK: *Hamam.* [TKA: **Yunaq**]
Eşdeğer: 1. MUNSA, MUNŞA, MONÇO, MUNÇA, YUNÇA 2. YONAK
Eşanlam: CAĞ, CAĞLIK
Türk halk kültüründe belirli bir düzeyde önemi olan alanlardır ve gizemli mekanlar olarak algılanır. Buralarda ateş ve su bir araya gelmektedir. Bedensel temizlenmeyi olduğu kadar, ruhsal arınmayı da simgesel olarak gerçekleştiren bir yer olarak görülür.
Anlam: *(Mun/Yun).* İçinde yıkanılan yer (hamam, banyo) demektir. *Yunmak* sözcüğü yıkanmak temizlenmek anlamlarına gelir. *Yunup* sözcüğü ise eski Türkçe'de abdest mânâsı taşır.

YUNAK İYESİ: *Hamam Ruhu.* [TKA: **Yunaq İyäsi**]
Hamamın koruyucu ruhudur. Kısa boylu bir ihtiyar kılığında olduğuna inanılır. İnsanlara temizliği öğrettiği söylenir. Türk halk inancına göre Güneş battığı zaman ve gece yarısı hamama girilmez, çünkü bu saatte Yunak İyesi kendisi yıkanır. Hamamda yıkanan kişi yüzü sabunlu iken su tasını bulamazsa yada hamamdan çıkarken ayakkabılarını yitirirse, bunlar onun yaptığı şakalar olarak algılanır. Tatarlar, yıkandıktan sonra çıkarlarken ona *"Yunağın ısısı sana, huzuru bana!"* derler. Benzer hatta aynı denebilecek bir varlık da **Hamam İyesi'dir.** Türk kültüründe gizemli mekanlar olarak algılanan hamamda yaşadığı söylenir.

YURT İYESİ: *Memleket Ruhu.* [TKA: **Yurt İyäsi**]
Eşdeğer: YURD İYESİ, YORT İYESİ
Vatanın koruyucu ruhudur. Aslında "Çadır İyesi" ile de bağlantılı bir varlıktır. Çünkü "Yurt/Yurd/Yort" sözcüğü aynı zamanda geçmişteki ilk anlamıyla çadır demektir ve Türk/Moğol göçebe halkları tarafından kullanılır. Bu kelimenin daha sonradan anlam genişlemesiyle "ülke" kavramını karşıladığı söylenebilir. Bu nedenle Yurt İyesi'nin çadırdaki ocakta yaşadığına inanılır. Türk kültüründe yeryüzü büyük bir çadıra benzetilir, dolayısıyla Yurt hem ev hem de vatan demektir.
Anlam: *(Yur/Yor).* Moğolca'da çadır demektir. Değişik şîve ve lehçelerde *Curt/Cort/Yort* kelimeleri hep çadır mânâsı taşır. Türkçe'de anlam kaymasına uğrayarak vatan, memleket anlamlarını içerir hâle gelmiştir. Cumhûriyet'in ilk yıllarında "Kulüp" anlamında da kullanılmıştır. Kelime kökünde bir şeyin etrafını çevirmek, yayılmak mânâları vardır. *Yöre* kelimesi ile de uzak bir anlam bağlantısı bulunur.

YUVHA: *Şahmaran.* [TKA: **Yuwxa**]
Eşdeğer: YUHA
Söylencesel sürüngen. Yılan eğer kırk yıl yaşarsa Büke'ye (ejdere) dönüştüğü söylenir. Büke'nin de kırk yıl yaşarsa Yuvha olacağına inanılır. Bazı söylencelerde ejderlerin bin yıl yaşadıktan sona Yuvha olduğu anlatılır. Bu yaratık güzel bir kız kılığına girebilir ancak göbek deliği yoktur. Böylece onun Yuvha olduğu anlaşılabilir. Irmakların veyâ göllerin buzlarının kırıldığı yada delindiği yerlerde güzel bir kız kılığına bürünerek göründüğü de söylenir. Bâzen yakışıklı erkek kılığına girdiği de anlatılmaktadır ancak bu motife çok sık rastlanmaz. Doyacak kadar su içmezse ölür, bu nedenle ırmakların önünü keser ve kurban ister. Aksi takdirde suyu bırakmaz.

Anlam: *(Yuv/Yuğ/Yuh/Yoh)*. *Yuvanmak* sözcüğü kıvrılmak, dönmek, döndermek anlamları taşır. Yuvarlak kelimesiyle aynı kökten türemiştir. Moğolca *Zuha/Zuvha* kelimesi ateş ve ocak mânâları taşır. Ejderhaların ateş saçan varlıklar olması ile ilişkilidir. *Yoğ* kökü ile olan bağlantısı ise yok ediciliği ile alâkalıdır yâni yokluğu simgeler.

Açıklama: *Şahmaran* Fars halk anlatılarında ve efsanelerinde adı geçen yılan kraliçedir. Bellerinden aşağısı yılan, üstü ise insan şeklindeki *Maran* adlı yılanların önderidir. (Şahmaran; Farsça hükümdar demek olan "Şah" ve yılan anlamındaki "Maran" sözcüklerinin bileşik biçimidir. Sözcük her ne kadar eril olarak görünse de Şahmaran'a ilişkin efsanelerde ve tüm betimlemelerde bir dişidir.) Hiç yaşlanmayan, ölünce ruhunun kızına geçtiğine inanılan bir varlıktır. Güney Anadolu'da çoğu zaman Şahmaran resimlerde betimlenir ve bu konuda uzmanlaşmış ustalar tarafından yapılan tablolar evlere asılır. Efsaneye göre bir yeraltı mağarası bulan Camşab adlı kahraman, burada bir havuzun başındaki tahtta sütten ak bedenli bir yılanın oturduğunu görür. Buranın büyüsüne kapılarak uzun seneler bu bahçede yaşar. Bu süre içerisinde görür ki maranlar (yılanlar) dertlere deva olacak ilaçlar üretip gizlice yeryüzüne çıkarak hekimlerin odalarına bırakmaktadırlar. Yıllar sonra, ailesini çok özlediğini söyleyip gitmek için yalvarır. Bunun üzerine Şahmaran da kendisini salıvereceğini, ancak yerini kimseye söylemeyeceğine dair söz vermesini ister. Ancak yıllar sonra ülkenin hükümdarı hastalanınca derdine tek çare olarak Şahmaran'ın etinin yemesi gerektiği haberi her yana salınır ve bu yaratığın yerini bilenlerin ödüllendirileceği söylenir. Camşab kuyunun yerini insanlara gösterince Şahmaran dışarı çıkarılır ve öldürülür. Efsanenin bazı türevlerinde ise Şahmaran'ın öldürüldüğünü henüz bilmeyen maranlar (yılanlar) insanların dertlerine deva olacak ilaçları üretmeyi sürdürürler. Bu durumu öğrendiklerinde ülkelerinden çıkıp insanların yaşadıkları şehirleri basacakları ve yok edecekleri anlatılır. Bu inanış Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde oldukça yaygındır.

-Z-

ZADA HAN: *Rüzgar Tanrısı.* [TKA: **Zada Xan**]
Eşdeğer: CADA HAN, YADA HAN
Moğolca: ZASA HAN
Rüzgarlar ve fırtınalar onun emrindedir. 13 rüzgarın kesiştiği yerde yaşar. Yağmur yağdırır, fırtınalar estirir. Yada Taşı'nın sâhibi ve hâkimidir. Kamların kullanabilmesi için yeryüzüne Zada Han tarafından gönderildiğine inanılan bu büyülü taşın doğa olaylarını kontrol edebilme gücü bulunur, onunla özellikle de yağmur, kar ve tolu yağdırabilir. Zada Han rüzgarların üzerine bir ata biner gibi binip yolculuklar yapar, İstediği yere böylece bir anda ulaşır. Şahin gibi kanatları olan konur (kahverengi) bir atı vardır. Onunla birlikte rüzgarları sürer. Moğol söylencelerinde boğa kılığına girebildiği anlatılır.
Anlam: *(Yad/Yat/Zat/Zad).* "Yada/Yat" (büyü) gücüne sâhip olan kişi demektir. Moğolca *Zad* sözcüğü mızrak, *Yadgan* ise şaman mânâsına gelir. *Zavar* ise esinti anlamı taşır. *Zasa/Dasa* kelimesi ise eski Moğolca'da cezâlandırmak mânâsı içerir. Mançuca *Dasa* sözcüğü de düzeltmek anlamına gelir.

ZAMBU: *Efsâne Ağacı.* [TKA: **Zambu**]
Yakutlara göre Cennet'te büyüyen Yaşam Ağacıdır. Tanrıça Kupay/Kübey bu ağaçta yaşar ve göğüsleriyle insanlığı besler. Dört nehrin kaynaklandığı bu ağacın dibinde bir ejderha yatar.

ZARLIK: *Yargı Tanrıçası.* [TKA: **Zarlıq**]
Eşdeğer: YARLIG
Yargıçları korur. 17 Büyük Gök Mahkemesi'nin en başında bulunur. Türk-Moğol devlet geleneğinde yargı çok önemli bir yere sâhiptir. Adâletsiz yöneticilere ilenilir (lânet edilir) ve başlarına en kötü felâketlerin geldiğine inanılır. Moğollarda **Zar Zargaçı** (Car Çağıran, yâni çağrı yapan) adlı bir ongun vardır. Buradaki Moğolca "Zar" kelimesi çağrı mânâsı taşıdığı gibi Türkçe yarım anlamı da içerir çünkü bu ruh tek kolludur. Tatarlarda ise benzeri bir varlık olan "Car Cayanı" adlı bir ruh vardır.
Anlam: *(Yar/Zar).* Buyruk veren, yasa yapan demektir. *Yarlıg/Yarlık* söcüğü ferman anlamına gelir. *Yargılamak* (hükmetmek) ve *Yarlıgamak* (affetmek) fiilleri ile aynı kökten türemiştir. Kıskançlık anlamı da taşımaktadır. Türklerde *Yarguçu/Yargıçu*, Moğollarda ise *Yargan* sözcükleri hâkim mânâsı taşır. *Car/Zar* ise bağırmak, çağrı yapmak, duyurmak mânâlarını barındırır. Farsça'ya geçmiş olan "Zar" kelimesi de benzer anlamlar içerir ve anlam kayması ile ağlamak mânâsı da bulunur.

Açıklama: Moğol halk inançlarındaki **"**Zar Zargaçı" (Türkçe: "Yar Yargıcı") ile "Zol Zayağçı" (Türkçe: "Yol Yayağçı") ikili teşkil ederler ve adları birlikte anılır.

ZAYAÇI: *Kader Ruhları.* [TKA: **Zayaçı**]
Kaderi tâyin eden varlıklardır. Yeryüzüne bereket götürürler. Buryatlarda **Zajan/Zayan** adlı kader tanrısının bunların başında olduğuna inanılır. *Zayagçılar/Çayagçılar/Tayagçılar*.

ZAYAĞAN: *İyilik Tanrısı.* [TKA: **Zayağan**]
Eşdeğer: ZAYAGAN, YAYAGAN, JAYAGAN
Kötü ruhlara karşı mücâdele eder. Barışı sağlamak için mücâdele eder. Bu bağlamda *Barış Tanrısı* olarak da görülebilir. "Yayay" ve "Yayak" adlı yaratıcı ruhlar ile de alâkalı görünür.
Anlam: *(Yay/Zay/Cay).* Yaratıp dağıtan demektir. Eski Türkçe'de *Yaymak* fiilinin yaratmak mânâsı da bulunur. Kutlu kabul edilen bir silah olan *Yay* ile de alâkalıdır.

ZEMİRE: *Cemre Cini.* [TKA: **Zemire**]
Havayı, toprağı, suyu ısıtıcı gücü vardır. Baharda göğe yükselir sonra inip buzları eritir. Eski Bulgarca kökenli bir kelime olup İslâmiyet sonrası Arapça "Cemre" sözcüğü ile benzeşim yoluyla özdeşleşmiştir.

ZILANT: *Yılan Anası.* [TKA: **Zılant**]
Eşdeğer: ZİLANT
Her tür derde devâ bulabilen tek boynuzlu bir yılandır. Günümüzde Tatarya'nın simgesi hâline gelmiştir. "Zılan-Tav" (Yılan Dağı) adlı bir yerde yaşadığına inanılır. Bir efsâneye göre geçmiş çağlarda iki başlı bir ejder Tatar ülkesine musallat olur. Bu başlardan biri yalnız ot yerken, diğeri ise bâkire kızları yutar. Bu ejdere her gün (bazı söylencelerde senede bir kez), ot ve genç kız gönderilir. En sonunda bir yiğit çıkarak otun için saklanır ve ejder kızı yutmadan otları ve mağarayı ateş verir. Ejder kaçarak bir gölün içine girer ve kaybolur. Tatarlar yüz yıl yaşayan yılanın "Zilant" olacağına inanırlar.

ZÖGEY: *Yaban arısı.* [TKA: **Zögey**]
Eşdeğer: CÖGEY
Kelime kökünde birşeyler taşımak, nakletmek ve acı çektirmek anlamı vardır. Moğol halk kültüründe kutlu bir hayvan sayılır. Efsaneye göre Bürküt (Kartal Tanrı) en iyi yiyeceğin ne olduğunu merak eder ve bunu öğrenme görevini arıya verir. Yaban arısı konduğu her canlının etini ısırır ve canını yakar. Gökte dolaşan arıya kırlangıç rastlar ve en iyi etin insan eti olduğunu arıdan öğrenir. Ancak ısırarak arının dilini koparan kırlangıç, konuşma yeteneğini yitirmesine neden olur. Kartal arıya sorduğunda aldığı yanıtı yılan sesine benzeterek en iyi etin yılan eti olduğuna karar verir. O günden beri kartalların en sevdiği yiyecek yılan etidir.

ZÜZÜLÖ: *Dev Kuş.* [TKA: **Züzülö**]
Eşdeğer: ZUZULO, SÜZÜLÖ
Türk söylencelerinde adı geçen devasa bir kuştur. Kanadını vurunca rüzgar eser. Sümerlerde "Zu" adlı fırtına çıkaran bir kuş vardır.
Anlam: *(Zu/Zü/Sü). Süzülmek* (uçmak) fiili ile alâkalı görünür. Moğolca'da *Zuh* sözcüğü, ısırmak anlamına gelir.

Açıklama: Sümer mitolojisinde **Zu** adlı bir rüzgar kuşu bulunur. Kanatlarının vuruşu rüzgarları oluşturur. Ağzından ateş saçan ve su soluyabilen, arslan başlı, kartal gövdeli dev bir kuş olarak betimlenir. Göktanrısının hizmetkârıdır. Sümer mitolojisinde aslında fırtına tanrısı olan Zu yeraltında yaşar ve istediğinde kuş kılığına girerek kanadıyla fırtınalar çıkarır.

EKLER:

DİĞER TÜRK TANRILARI

1. **Abıyaş Han:** Yaşam Tanrısı. İnsanları ve canlıları yönetip yönlendirir.
2. **Adagalı (Adagalah) Han:** Fitne Tanrısı. Yeryüzünde bozgunculuk yapar.
3. **Adanı Han:** İyilik Tanrısı. İnsanlara iyilikler yapar.
4. **Albotay Han:** Gezgin Tanrısı. Yolculara yardım eder.
5. **Ancasın Han:** Yıldırım Tanrısı. Şimşekler ve yıldırımlar çaktırır.
6. **Apsatı (Avsatı) Han:** Av Tanrısı. Vahşî hayvanların da koruyucusudur.
7. **Artık Han:** Yol Tanrısı. Yolculara yardım eder.
8. **Aştotur Han:** Çoban Tanrısı. Çobanları vahşî hayvanlardan korur.
9. **Aymuş Han:** Çoban Tanrısı. Çobanları korur.
10. **Avlı Han:** Dağ Tanrısı. “Avlı Barkan” olarak da anılır.
11. **Babıray Han:** İyilik Tanrısı. İyi insanları koruyup kollar.
12. **Barula (Barallak) Han:** Orman Tanrısı. Avcılar ateş yakar ona saçı yaparlar.
13. **Buğomça Hanım:** Yol Tanrıçası. Uzaklara giden yolların koruyucu ruhudur.
14. **Cabağan (Cabaha) Han:** Hastalık Tanrısı. Onmaz dertlere ve marazlara neden olur.
15. **Canday Han:** Sakatlık Tanrısı. Kol, bacak hastalıkları verir.
16. **Cebelek Hanım:** Kötülük Tanrıçası. İnsanları yolundan çevirir. “Yer Kulaklı” olarak anılır.
17. **Cerde Han**: Ev Tanrısı. Evi ve aileyi korur.
18. **Cınıs (Çınıs) Han:** Yasa Tanrısı. Dünyânın yönetilmesi için gerekli yasaları koyar
19. **Cöhögöy (Cöğöy) Han:** At Tanrısı. Atların koruyucusudur.
20. **Cölörü Han:** Yeraltı Tanrısı. Eline düşenler bir daha geri dönemezler.
21. **Çaçlı Hanım:** Ev Tanrıçası. Evi ve aileyi korur.
22. **Çayan (Şayan) Han:** Gökyüzü Tanrısı. Yeryüzünün düzenini sağlar.
23. **Çoğonah (Çuğonah) Hanım:** Hastalık Tanrıçası. İnsanları hasta eder.
24. **Çomparaş (Çamparas) Hanım:** Uyku Tanrıçası. Uyuyamayanlar kendisinden yardım ister.
25. **Çokku Hanım:** Dilek Tanrısı. Kendisinden dilek dilenir.
26. **Çoppa Han:** Ekin Tanrısı. Ekinlerin bol olmasını sağlar.
27. **Çuğoran (Çuğorağan) Han:** Şeytanların yöneticisidir. İnsanları şeytan kılığına sokabilir.
28. **Çuppakan Hanım:** Gök Tanrıçası. Göklerin düzenini sağlar.
29. **Duguy Han:** Haberci Tanrısı. Tanrıların haberlerini insanlara getirir.
30. **Eder Han:** İyilik Tanrısı. İyi ve güzel işlerin yapılmasını sağlar.
31. **Elez Hanım:** Bekâret Tanrıçası. Bekâretini ve iffetini koruyan kızlara yardımcı olur.
32. **Erirey Han:** Ürün Tanrısı. Tarladaki hasadı korur.
33. **Eyke (Öyke) Hanım:** Kadın Tanrıçası. Günlük ev işlerinde kazalardan korur.
34. **Gölpön Han:** Koyun Tanrısı. Koyunları korur.
35. **Hagdan Han:** Kamburluk Tanrısı. Bel bükülmesi ve kamburluk gönderir.
36. **Harabıl Han:** Yeraltı Tanrısı. Yeraltındaki bazı kötü ruhların önderidir.
37. **İndirbey Han:** Av Tanrısı. Av hayvanlarını korur.
38. **Kagır (Kağar) Han:** Elçi Tanrısı. Ülgen ve Erlik arasında elçilik yapar.
39. **Karakçı Han:** Cehennem Tanrısı. Matman Karakçı olarak anılır.
40. **Kayadan (Keyden) Han:** Kuvvet Tanrısı. Kuvveti sembolize eder.
41. **Kayırnar (Kaynar) Han:** Güneş Tanrısı. Güneşin ışıklarının çoğalmasını sağlar.
42. **Kemisken Hanım:** Göl Tanrıçası. Göllerin koruyuculuğunu yapar.
43. **Kıskıydana Hanım:** Kötülük Tanrıçası. Abasıların kızıdır.
44. **Kollu Han:** At Tanrısı. İskit kökenlidir. Balkarlarda bu adda bir bayram vardır.
45. **Korı (Korıy) Han:** Rüzgar Tanrısı. Rüzgarlara yön verir.

46. **Koylusan Hanım:** Gök Tanrıçası. Gökleri yönetir.
47. **Köbölök Han:** Ölüm Tanrısı. İnsanların canını alır. Bakır burunludur. Kızıl bir atı vardır.
48. **Kudustay Han:** Rehin Tanrısı. Bu adda üç kardeştirler (Bur, Tas, Vot). İnsanları kaçırırlar.
49. **Kürmüş Han:** Ev Tanrısı. Evi ve içindeki aileyi korur. Ailenin devamını sağlar.
50. **Mansar Han:** İyilik Tanrısı. İyi işler yapanları ödüllendirir.
51. **Matmas Han:** Kâinat Tanrısı. Ülgen tarafından evrenden sorumlu kılınmıştır.
52. **Mucara Han:** Yoksullar Tanrısı. Yoksul insanları korur.
53. **Odığın (Odın, Odon) Han:** Yasa Tanrısı. Dünyânın yönetimine gereken yasaları düzenler.
54. **Ohol Han:** Vahşet Tanrısı. Yeryüzünde büyük kırımlara sebebiyet verir.
55. **Okto Han:** Dağ Tanrısı. Dağların ve dağlarda yaşayan canlıların koruyuculuğunu yapar.
56. **Orangay Han:** Yaratıcı Tanrı. Canlıları yaratır ve doğadaki yerlerini belirler.
57. **Ovcay (Avcay) Han:** Bereket Tanrısı. Ürünlerin bol olmasını sağlar.
58. **Ovsal Han:** Hastalık Tanrısı. Hayvanları hastalandırır. Yalnız kadınlara musallat olur.
59. **Oymon Hanım:** Bitki Tanrıçası. Bitkileri korur ve onlara can verir.
60. **Oysul Han:** Deve Tanrısı. Develeri korur.
61. **Ozay Han:** Bereket Tanrısı. Her tarafta bolluk olmasını sağlar.
62. **Perbi Han:** İyilik Tanrısı. Hakkında çok fazla bilgi yoktur.
63. **Pınçu Han:** İyilik Tanrısı. İyilikler yaptığı söylenir.
64. **Puysa Han:** İyilik Tanrısı. Herkesin iyiliğini ister.
65. **Sabıray Han:** Yazgı Tanrısı. İnsanların geleceği hakkında karar verir. Yeraltında yaşar.
66. **Sangır Han:** Av Tanrısı. Kızdığında ormanları yakıp, av hayvanlarını kaçırdığı söylenir.
67. **Saradıman Hanım:** İyilik Tanrıçası. Demirci Tanrıçası olarak da görülür.
68. **Sarasan Han:** Soğuk Tanrısı. Kışın soğuklara neden olur.
69. **Tabıt (Tabı) Han:** Koruyucu Tanrı. İnsanların ve evin koruyuculuğunu yapar.
70. **Taşgaşıt Han:** Kısmet Tanrısı. İnsanların kısmetini belirler. Çok güçlü ve keldir.
71. **Tayçu (Tayçı) Han:** At yavrularını (veyâ boğaları) koruduğu söylenir.
72. **Tıday (Dıday Han):** Güven Tanrısı. Korku anında adı söylenir.
73. **Tımmıl (Dımmıl) Han:** Tahıl Tanrısı. Aynı adı taşıyan bir ekmek türü vardır.
74. **Tiribel Han:** Tahıl Tanrısı. Ekinleri ve ziraatçileri korur.
75. **Toktur Han:** Avcı Tanrısı. Avcıları korur.
76. **Tukbaş Hanım:** Kadın Tanrıçası. Kadınları ve evi korur.
77. **Tuğulbay (Tukulbay) Han:** Av Tanrısı. Avcıları korur.
78. **Turay Han:** Kötülük Tanrısı. Abasılar arasında sayılır.
79. **Tuşkun Han:** Korku Tanrısı. İnsanlara korku ve panik verir.
80. **Tünböri (Tunburı) Han:** Yeraltı Tanrısı. Yeraltındaki karanlık suların tanrısıdır.
81. **Türün Han:** Cehennem Tanrısı. Cehennemi yönetir.
82. **Tüsümel Han:** Yeraltı Tanrısı. Kötülükler yaptığı söylenir.
83. **Tüşülü Han:** Kötülük Tanrısı. İnsanları kötülük yapmaya iter.
84. **Ubahalah Hanım:** Hastalık Tanrıçası. İnsanlarda ve hayvanlarda hastalıklara neden olur.
85. **Urbalcın Han:** Kavga Tanrısı. Yeraltındaki bazı kötü ruhların önderidir.
86. **Uslo Han:** Doğa Tanrısı. Dağları ve doğadaki canlıları korur.
87. **Uya Han:** Kötülük Tanrısı. Çorak Uya adıyla anılır.
88. **Üygen Hanım:** İffet Tanrıçası. Nâmuslu insanları özellikle iffetli kadınları korur.
89. **Yabır Han:** İyilik Tanrısı. İyiliğin onun özü olduğu söylenir.
90. **Yapkara Han:** Hizmet Tanrısı. Ülgen'in yardımcısıdır ve onun emirlerini yerine getirir.
91. **Yatman Han:** Rüzgar Tanrısı. Rüzgarları estiren koruyucu ruhtur.
92. **Yezim Han:** Soğuk Tanrısı. Yeryüzüne soğuk getirir.

DİĞER MOĞOL TANRILARI

1. **Arban Han:** Tıp Tanrısı. Aynı adda dokuz kişidirler.
2. **Abarga Han:** Hastalık Tanrısı. İnsanlara hastalık verir.
3. **Ang Han:** Varlık Tanrısı. Yeryüzündeki tüm varlığın düzenini temsil eder.
4. **Amıtay Han:** Kurul Tanrısı. Yaşlılar kurulunu korur ve doğru kararlar almalarını sağlar.
5. **Basalgan (Bısalgan) Han:** Nehir Tanrısı. Irmaklarda yaşar.
6. **Bulur Han:** Yaşlılar Tanrısı. Yaşlıları korur.
7. **Bumal Han:** Göktaşı Tanrısı. Göktaşlarından sorumludur.
8. **Boğomo Han:** Salgın Tanrısı. Salgın hastalıkları yeryüzüne yayar.
9. **Bolungud (Bolıngıd) Han:** Ozan Tanrısı. Şâirlerin ve ozanların koruyucusudur.
10. **Boşıntoy (Boyuntoy) Han:** Demirci Tanrısı. Demircilere yardımcı olur, kuvvet verir.
11. **Budargu Han:** Kar Tanrısı. Kışın kar yağmasını sağlar.
12. **Budung Hatun:** Sis Tanrıçası. Sislerin içerisinde yaşar.
13. **Daban Hatun:** Demirci Tanrıçası. Demirci Ocaklarını korur.
14. **Dayan Han:** Mağara Tanrısı. Kâinat anlamında da kullanılır.
15. **Dun Han:** Yağ Tanrısı. Tereyağını insanlara o armağan etmiştir.
16. **Dülen Han:** Işık Tanrısı. Gökyüzü ışıklarını "aurora" ortaya çıkarır.
17. **Ekhe Hatun:** Yurul Han'ın eşidir. Diğer büyük Tanrıların anasıdır.
18. **Elbite Han:** Kıskançlık Tanrısı. Diğer Tanrıları kıskandığı söylenir.
19. **Emerse Han:** Meltem Tanrısı. Bu adda dört Tanrı vardır, dört meltem rüzgarını yönetirler.
20. **Erin Han:** Aşk Tanrısı. Erkeklerin gönlüne sevgi verir. Hanı Hatun ile birlikte anılır.
21. **Gere Hatun:** Ev Tanrıçası. Bilgelik sâhibidir. Bâzen Ülgen'in karısı olduğu söylenir.
22. **Gerel Han:** Şelale Tanrısı. Şelâlerin suyunun çok olmasını sağlar.
23. **Godlı Han:** Hayvan Tanrısı. Evcil hayvanları korur.
24. **Gohon Hatun:** Güzellik Tanrıçası. Naran Gohon yâni Güneş güzeli olarak anılır.
25. **Golto Han:** 1000 Burhan Tanrısı. Bu iyi ruhları yönetir.
26. **Gug Han:** Zaman Tanrısı. Zamanı yönetir.
27. **Gurusa Han:** Balıkçı Tanrısı. Karısının adı da aynıdır.
28. **Gurusa Hatun:** Balıkçı Tanrıçası. Kocasının adı da aynıdır.
29. **Gutar Han:** Kader Tanrısı. Kut kelimesi ile ilgilidir.
30. **Gücer Han:** Yalan ve İftira Tanrısı. İnsanların yalan ve asılsız sözler söylemesini sağlar.
31. **Habata Han:** Işık Tanrısı. Habata Gerel (Aydınlık Habata) olarak anılır.
32. **Hacır Han:** Kemik Tanrısı. İnsanların soylarını belirler.
33. **Hangay Han:** Geyik Tanrısı. Ak bir geyik olarak betimlenir.
34. **Hanı Hatun:** Aşk Tanrıçası. Kadınların gönlüne sevgi verir. Erin Han ile birlikte anılır.
35. **Helin Han:** Enerji Tanrısı. İnsan ruhuna enerji sağlar.
36. **Homon Han:** Yaratıcı Tanrı. Yeryüzünde yaşanan olaylar onun denetimindedir.
37. **Hun Han:** Gölgeler Tanrısı. İnsan gölgelerinin oluşmasını o sağlar.
38. **Hundarı Han:** Evlilik Tanrısı. Evlenen çiftleri korur ve imkanlarının artmasını sağlar.
39. **Hüherdey (Hohoday) Han:** Şimşek Tanrısı. Hüherdey'in abisidir.
40. **Hültey Hatun:** Yıldırım Tanrıçası. Hültey'in kızkardeşidir.
41. **Hürey Han:** Soy Tanrısı. Oymakları korur.

42. **İsihi Han:** Bereket Tanrısı. Yeryüzüne bolluk ve bereket gönderir.
43. **Kurkıl (Kırgıl) Han:** Yaratıcı Tanrı. Yeryüzündeki canlıları yaratır.
44. **Lobsogoldoy Han:** Hastalık Tanrısı. İnsanlara hastalık verir.
45. **Maha Han:** Et Tanrısı. Kurban Tanrısı olabilir.
46. **Manha (Manhan, Mana) Han:** Keşişler Tanrısı. Keşişlerin koruyucusu olarak görülür.
47. **Manan Han:** Sis Tanrısı. Yeryüzüne sisleri o gönderir. Aslında aynı adlı üç kişidirler.
48. **Manzan Hatun:** 55 batı tanrısının anasıdır.
49. **Mayas Hatun:** 44 doğu tanrısının anasıdır.
50. **Mayılgan Hatun:** Cennet Tanrıçası. Cennet'teki canlılara her tür imkanı sağlar.
51. **Mender Han:** Dolu Tanrısı. Dolu yağmasını sağlar.
52. **Nercer Han:** Şimşek Tanrısı. Şimşekler çaktırır.
53. **Ohuru (Ohıru) Han:** Giysi Tanrısı. İnsanlara ve şamanlar giysi verir.
54. **Oyodol Han:** Ayna Tanrısı. Aynalara koruyucu ruhlar gönderir.
55. **Uyır (Oyır) Han:** Meyve Tanrısı. Meyveleri olgunlaştırır.
56. **Sahaday Han:** Yangın Tanrısı. Çakmaktaşı, çelik ve çırayı korur. Yeni doğan kış güneşine can verir.
57. **Sahal Hatun:** Ateş Tanrıçası. Yeryüzünde yangınlara neden olur.
58. **Sargay (Şargay) Han:** Dağ Tanrısı. Dağlarda yaşar.
59. **Sebdeg Han:** Kış Tanrısı. Buz ile temsil edilir. Sesegen'in babasıdır.
60. **Sesegen (Seseğen) Hatun:** Güz Tanrıçası. Sebdeg'in kızıdır.
61. **Soldon (Soldong) Han:** Tan Tanrısı. Doru at şeklinde olduğu söylenir.
62. **Sombov Han:** Yeryüzü Tanrısı. Angır adlı kuşun getirdiği toprakla karaları yaratmıştır.
63. **Somol Han:** Yanardağ Tanrısı. Yanardağları o patlatır.
64. **Suhan Han:** Kan Tanrısı. Aynı ada sâhip 13 kişidirler.
65. **Şerem Han:** Hastalık Tanrısı. İnsanlara hastalık verir.
66. **Şibengeni Han:** Canlılar Tanrısı. Yeryüzündeki canlıları yaratır.
67. **Tad Han:** Geyik Tanrısı. Rengeyiklerini korur.
68. **Tarıla Han:** Alınyazısı Tanrısı. İnsanların yazgılarını belirler.
69. **Udaga Han:** Su Tanrısı. Su kaynaklarını korur.
70. **Ugal Han:** Gökkuşağı Tanrısı. Şamanların gökkuşağından geçişine yardım eder.
71. **Uhın Hatun:** Hastalık Tanrıçası. Kadın hastalıklarını verir.
72. **Urag Han:** Kuğu Tanrısı. Kuğuları korur ve kuğu kılığına girer.
73. **Uran Han:** Oyun Tanrısı. Oyuncuların koruyucusudur.
74. **Üden Han:** Kapı Tanrısı. Evlerin kapılarını ve yeraltına giden geçidi korur.
75. **Ürgese Han:** Hîle Tanrısı. İnsanların hîle yapıp birbirlerini aldatmalarını sağlar.
76. **Yonhoboy Hatun:** Hastalık Tanrıçası. Bu ada sâhip birkaç kızkardeştirler.
77. **Yogotor Hatun:** Çiftçi Tanrıçası. Çiftçileri ve ürünlerini korur.
78. **Yurul Han:** Diğer büyük Tanrıların atasıdır. İyilik Tanrısı olarak geçer.
79. **Zala Han:** Çocuk Tanrısı. Çocukları korumak için yeryüzüne iner.
80. **Zayahung Han:** Bilgelik Tanrısı. Kirpi şeklinde betimlenir.
81. **Zayan Han:** Başarı Tanrısı. Çalışan insanların başarılı olmasını sağlar.
82. **Zülhe Han:** Savaş Tanrısı. Savaşçılara yardım eder.

GEZEGENLER

1. **TİLEK** (DİLEK)**:** *Merkür, Utarit.*
Eşanlam: **TİLEKDİZ** (DİLEKTİR) – *TİLEG*
Dilek yıldızı. Ona bakılarak dilek dilenir. Çıplak gözle görülür.

2. **SEVİT** (SEVÜT)**:** *Venüs, Zühre.*
Eşanlam: **ÇOLPANDIZ** (ÇOLPANTIR) – *ÇOLPAN*
Moğollarda Çolpan adı verilir ve bu yüzden yanlışlıkla kelime benzerliği nedeniyle dönüşerek "Çoban Yıldızı" denir. Çıplak gözle görülür.

3. **YERTİNÇ** (YERDİNÇ)**:** *Dünyâ, Arz.*
Eşanlam: **YERDİZ** (YERİNTİR) – *YER*
Yeryüzü. İnsanoğlunun yaşadığı gezegen.

4. **KÜRÜT** (KÜRÜD)**:** *Mars, Merih.*
Eşanlam: **KIZANDIZ/KIZILDIZ** (KIZANTIR/KIZILTIR) – *KIZAN/KIZIL*
Güçlü ve kızgın bir yiğit olarak düşünülür. Çıplak gözle görülür.

5. **ONGAY** (ÖNGEY)**:** *Jüpiter, Müşteri.*
Eşanlam: **ERENDİZ** (ERENTİR) – *EREN*
Olgunluğu ve bilgeliği temsil eder. Çıplak gözle görülür.

6. **ERKLİĞ** (ERKLİ) **:** *Satürn, Zuhal.*
Eşanlam: **SEKENDİZ** (SEKENTİR) – *SEKEN*
Etrafında halkaları vardır. Çıplak gözle görülür.

7. **CETEGEY** (CETEY)**:** *Uranüs.*
Eşanlam: **YETENDİZ** (YEDENTİR) – *YETEN*
Çıplak gözle görülemez.

8. **KONUŞUK** (KONUŞU)**:** *Neptün.*
Eşanlam: **ALTANDIZ** (ALTANTIR) – *ALTAN*
Çıplak gözle görülemez.

9. **YALDIRIK** (YILDIRAK): *Plüton.*
Eşanlam: **USANDIZ** (USANTIR) – *USAN*
Çıplak gözle görülemez.

Açıklama: Son yıllarda yapılan çalışmalarda Plüton gezegeninin aslında birbirinin etrafında dönen iki gezegen olduğu anlaşılmıştır. Adları **Yaldırık** ve **Yıldırak** olarak ikili hâle getirilebilir. Ayrıca Uluslararası Gökbilim Kurulları tarafından da artık gezegen olarak kabul edilmemektedir.

BURÇLAR

1. **SAKA** (SEVE): *Aquarius.*
Eşanlam: **KÖNEK** (KÜNEK)**, KOVA** (KOĞA), **DOLÇA, ÇELEK** (ŞELEK), **KÜRÜLGEN**
Yakutça: TANHA

2. **KOÇ** (KOÇAK, KOÇKAR): *Aries.*
Eşanlam: **KUZU** (KOZI, GUZU), **HOY**
Yakutça: ELBİS

3. **GÜREŞÇİ** (GÜREŞÇİLER)**:** *Gemini.*
Eşanlam: **İKİZLER** (İĞİZ, EGİZ, EKİZLER), **İGİRELER**
Yakutça: CÖHÖGÖY

4. **YENGEÇ** (YENNE)**:** *Cancer.*
Eşanlam: **KISALA** (KISLA), **SUVŞAYAN, PAKA, ARAĞAK**
Yakutça: İYEHSİT

5. **ARSLAN** (ASLAN, ARSTAN)**:** *Leo.*
Eşanlam: **TONGA** (TUNGA), **HAHAY**
Yakutça: AYIĞ

6. **BAŞAK** (MAŞAK, MASAK)**:** *Virgo.*
Eşanlam: **BUĞDAY** (BODAY, BUĞDA)
Yakutça: ALAHÇIN

7. **ÜLGÜ** (ÜLÇEV)**:** *Libra.*
Eşanlam: **KESİL, TARTI, IYAHIN**
Yakutça: ULUĞ

8. **ÇAYAN** (ÇADAN, ŞAYAN, ÇEYEN)**:** *Scorpius.*
Eşanlam: **KUYRUĞAN**
Yakutça: HOTOY

9. **YAY** (CAY)**:** Sagittarius.
Eşanlam: **OKÇU, OKTAR, OHÇUT, BÖKEY**
Yakutça: SUĞORUN

10. **OĞLAK** (ULAK, OVLAK)**:** *Capricornus.*
Eşanlam: **SERKE**, **KEÇİ, EÇKİ** (ÖÇKE), **ÇUBUKU**
Yakutça: CILHA/CILOHA

11. **BOĞA** (BUKA, BUĞA): *Taurus.*
Eşanlam: **UD** (UT), **ÖKÜZ** (ÖGÜZ, ÜGİZ, OGUS)
Yakutça: AYIHIT

12. **BALIK** (BELİK, BALIKLAR, BALIKTAR)**:** *Pisces.*
Eşanlam: **ÇABAK, UÇULU**
Yakutça: AĞAR

TAKIMYILDIZLAR

	Takımyıldız	Uyarlama	Geleneksel	Açıklama
1	Andromeda	Gelin	Elik	Elik: Dağ Keçisi
2	Antlia	Körük	GY	Körük: Hava Pompası
3	Apus	Sağan	GY	Sağan: Kuş Türü
4 *	Aquarius	Saka	Könek	Könek: Kova
5	Aquila	Kartal	Bürküt	Bürküt: Kartal
6	Ara	Sunak	GY	
7	Argo (a+b+c)	Gemi (a+b+c)	GY	Ület: Yelkenli Gemi
(7-a)	Carina	Gövde (Gemi)	GY	
(7-b)	Puppis	Pupa (Gemi)	GY	
(7-c)	Vela	Yelken (Gemi)	GY	
8*	Aries	Koç	Koçkar	Koçkar: Dövüş Koçu
9	Auriga	Sürmen	Kağnı	Sürmen: Sürücü
10	Boötes	Çoban	Çoğurtka	Çoğurtka: Çekirge
11	Caelum	Arda	GY	Arda: Çelik Kalem
12	Camelopardus	Kerik	Beserek	Kerik: Zürafa, Beserek: Deve
13*	Cancer	Yengeç	Kısala	Kısala: Yengeç
14	Canes Venatici	Tazı	Ars	Ars: Gelincik
15	Canis Major	Köpek	GY	
16	Canis Minor	Enik	GY	Enik: Yavru Köpek
17*	Capricornus	Keçi	Serke	Serke: Keçi
18	Cassiopeia	Ece/Kraliçe	Kırlangıç	
19	Centaurus	Yarboğa	GY	Yarboğa: Yarı İnsan – Yarı Boğa
20	Cepheus	Ede/Kral	Döven	Döven: Harman Aracı
21	Cetus	Halım	GY	Halım: Balina
22	Chamaeleon	Keselmen	GY	Keselmen: Bukalemun
23	Circinus	Yezbe	GY	Yezbe: Pergel
24	Columba	Güvercin	GY	
25	Coma Berenices	Belik	Tuğ	Belik: Saç Örgüsü
26	Corona Australis	Taç	GY	
27	Corona Borealis	Cığa	Takav	Takav: Nal, Cığa: Gelin Tacı
28	Corvus	Karga	GY	
29	Crater	Kap/Kupa	GY	
30	Crux	Haç	GY	
31	Cygnus	Kuğu	Kögön	Kögön: Yaban Ördeği
32	Delphinus	Yunus	Irgay	Irgay: Yunus Balığı
33	Dorado	Kılıçbalığı	GY	
34	Draco	Sarkan	Bukağı	Sarkan: Ejder, Bukağı: Pranga
35	Equuleus	Tay	Tarpan	Tarpan: Yaban Atı
36	Eridanus	Irmak	GY	
37	Fornax	Ocak	GY	
38*	Gemini	İkizler	Güreşçiler	
39	Grus	Turna	GY	
40	Hercules	Yiğit	Batur	
41	Horologium	Güngen	GY	Güngen: Güneş Saati
42	Hydra	Subukası	GY	Subukası: Su Ejderi
43	Hydrus	Suyılanı	GY	

44	**Indus**	Şaman	**GY**	
45	**Lacerta**	Kertenkele	Kıvraşıl	Kıvraşıl: Kertenkele
46*	**Leo**	Arslan	Tonga	Tonga: Leopar
47	**Leo Minor**	Kaplan	Pars	
48	**Lepus**	Tavşan	**GY**	
49*	**Libra**	Tartı	Ülgü	Ülgü: Terazi
50	**Lupus**	Kurt	**GY**	
51	**Lynx**	Vaşak	Öşek	Öşek: Vaşak
52	**Lyra**	Çalgı	Iklığ	Iklığ: Kemençe
53	**Mensa**	Masa	**GY**	
54	**Microscopium**	Mercek	**GY**	
55	**Monoceros**	Kilin	**GY**	Kilin: Tekboynuzlu At
56	**Musca**	Sinek	**GY**	
57	**Norma**	Cetvel	**GY**	
58	**Octans**	Gönye	**GY**	
59	**Ophiuchus**	Yılancı	Tarançı	Tarançı: Çiftçi
60	**Orion**	Avcı	Avan	Avan: Avcı
61	**Pavo**	Tavus	**GY**	
62	**Pegasus**	Tulpar	Yunt	Tulpar: Uçan At, Yunt: At
63	**Perseus**	Güvey	Torum	Torum: Deve Yavrusu
64	**Phoenix**	Anka	**GY**	
65	**Pictor**	Boyar	**GY**	Boyar: Boyacı, Ressam
66*	**Pisces**	Balıklar	Çabak	Çabak: Balık
67	**Piscis Austrinus**	Sazan	**GY**	
68	**Pyxis**	Pusula	**GY**	
69	**Reticulum**	Ağ	**GY**	
70	**Sagitta**	Ok	Ok	
71*	**Sagittarius**	Yay	Yay	
72*	**Scorpius**	Çayan	Çadan	Çayan: Akrep
73	**Sculptor**	Bedizmen	**GY**	Bedizmen: Heykeltıraş
74	**Scutum**	Kalkan	Çömlek	
75	**Serpens (a+b)**	Yılan (a+b)	Kosa (a+b)	Kosa: Tırpan
(75-a)	**Serpens Caput**	Yılan (Baş)	Bıçkı (Kosa)	
(75-b)	**Serpens Cauda**	Yılan (Kuyruk)	Sap (Kosa)	
76	**Sextans**	Çekül	Çeten	Çeten: Küfe, Çekül: Eğim Ölçer
77*	**Taurus**	Boğa	Ud	Ud: Sığır
78	**Telescopium**	Dürbün	**GY**	
79	**Triangulum**	Üçgen (Kuzey)	Umbal	Umbal: Sivri Demir
80	**Triangulum Australe**	Üçgen (Güney)	**GY**	
81	**Tucana**	Tukan	**GY**	Tukan: Kuş Türü
82	**Ursa Major**	Ayı	Yetegen	Yeteğen: Yedi Ulular
83	**Ursa Minor**	Manık	Kömük	Kömük: Çukur, Manık: Yavru Ayı
84*	**Virgo**	Erden	Başak	Erden: Bâkire
85	**Volans**	Uçanbalık	**GY**	
86	**Vulpecula**	Tilki	Tilki	

GY: Güney-Yarıyuvar. Dünyâ'nın bu bölümündeki takımyıldızlar Kuzey-Yarıyuvar'dan görülemediği için Türk-Moğol halk kültüründe herhangi bir karşılığı yoktur.

*** :** Burçlar. Yılın belirli bir dönemini simgeleyen 12 takımyıldız.

TAKVİM

Anadolu'da yapılmış olan derleme çalışmalarına göre ay adları aşağıdaki gibidir.

SÜRENGE									
No.	**Ay (Sara)**	İklimsel		Araçlı	Kırsal	Hayvanlı	**Günler**		**Sürem**
1	**Nisan**	AÇAR	AÇAN	KÖTEN	DİKİM	KÖKEK: Guguk Kuşu	31	30*	KÖK, KÖKEY, KÖKLEM
2	**Mayıs**	KIRÇAN	KANDIK	SABAN	SAÇIM	KORAN: Karaca	31	31	
3	**Haziran**	UĞRAŞ	ISIK	KOSAK	KIRKIM	BUĞRA: Erkek Deve	31	31	
4	**Temmuz**	BİÇEN	TOZARAN	ORAK	BİÇİM	KULCA: Dağ Koçu	31	31	YAZ
5	**Ağustos**	BOZAR	BOZARAN	DİREN	DERİM	TEKE: Erkek Keçi	31	31	
6	**Eylül**	SÖKEN	KISIK	DÖVEN	VERİM	OĞNA: Bozkır Keçisi	30	31	
7	**Teşrin-i E.**	BUDAN	KOÇAN	TAPAN	EKİM	SIĞIN: Erkek Deve	30	30	GÜZ, GÜZEY, GÜZLEM
8	**Teşrin-i S.**	KARAŞ	BALAĞAN	DİBEK	SÖKÜM	KOÇKAR: Koç	30	30	
9	**Kanun-i E.**	KIRLAŞ	ARALIK	KAZAN	KATIM	ELİK: Dağ Keçisi	30	30	
10	**Kanun-i S.**	BUĞAN	ÇAĞAN	OCAK	SAĞIM	MARAL: Dişi Geyik	30	30	KIŞ
11	**Şubat**	AKPAN	GÜCÜK	KİRMEN	ÜSÜM	ARKAR: Dağ Koyunu	30	30	
12	**Mart**	YELEN	TULUĞAN	KÜLEK	SÜRÜM	TOYGAR: Tarla Kuşu	30*	30	

- ***:** Dört yılda bir 31 gün sürer.
- Birinci ayın birinci günü, günümüz takvimiyle 21 Mart'tır.
- Ayların süreleri mevsimlerin bilimsel toplam sürelerine göre düzenlenmiştir.
- Hayvanlı Takvim Asya'ya âittir. Karşılaştırma amaçlı verilmiştir.

DİĞER TÜRK TOPLULUKLARI:

	Ay	**Kazak**	**Hakas**	**Sagay**	**Kumandı**	**Şor**	**Altay**	**Balkar**	**Çuvaş**	**Diğer**
1	**Nisan**	Birtin	Körük	Körik	Kerek	Koruk	Kank	Toturnu	Çu	Sevir
2	**Mayıs**	Kökek	An	Namıs	Örteng	Şın	Koskar	Hıçavban	Şertme	Guralay
3	**Haziran**	Mamır	Pes	Tartçan	Kezel	Şabın	Silker	Lukur	Uta	Tutar
4	**Temmuz**	Otamalı	Ölen	Par	Olan	Odağ	Çulug	Yaynı	Şurla	Ustar
5	**Ağustos**	Şilde	Piçen	Tos	Toz	Piçen	Toz	Kırkar	Avan	Iyam
6	**Eylül**	Tamız	Orgak	Ot	Çızıg	Orgak	Kisçen	Kırkavuz	Yola	Aylul
7	**Teşrin-i E.**	Kırküyek	Ürtün	Alçan	Tayga	Urtun	Ürten	Güznü	Çüğük	Atırdah
8	**Teşrin-i S.**	Kazan	Kurtuyak	Çarıs	Küçkerek	Kus	Kiçkerek	Kaçnı	Paştav	Balağan
9	**Kanun-i E.**	Karaşa	Kırlaş	Hırlas	Sok	Kırlaş	Soh	Endirevük	Karlaç	Harlas
10	**Kanun-i S.**	Caltoksan	Kiçig	Alay	Kitig	Kiçik	Alay	Başıl	Naras	Bilide
11	**Şubat**	Kantar	Cel	Çil	Küzer	Çel	Kürgen	Bayıça	Puş	Baydak
12	**Mart**	Akpan	Azıg	Hıra	Argan	Çaskı	Pozug	Avuznu	Aka	Saban

Gagavuzlarda:

1. Büğük 2. Küçük 3. Baba 4. Çiçek 5. Hederlez 6. Kirez
7. Orak 8. Harman 9. Ceviz 10. Canavar 11. Kasım 12. Kırım

Karaçay-Balkarlar her ayı üç bölüme ayırırlar:

1. TOTURNU:	a) Toruk (Aguz)	b) Kımmıy (Totur)	c) Kuttus (Şırlı)
2. HIÇAVBAN:	a) Konta	b) Çolpan (Kürüldevük)	c) Kölköl
3. LUKUR:	a) Çamay	b) Künlü	c) Kuşmuş
4. YAYNI:	a) Eliye	b) Küşdüger	c) Kondaray
5. KIRKAR:	a) Ötgür (Tommay)	b) Küsümmü (Taldırık)	c) Küylü (Aymuş)
6. KIRKAVUZ:	a) Sınçıma	b) Atçak	c) Kılı (Arkışlık)
7. KÜZNÜ:	a) Yanakkı (Etiyik)	b) Ban (Çıklı)	c) Yemiş (Cırmı)
8. KAÇNI:	a) Batık	b) Kırtlı	c) Tutamış (Sınarık)
9. ENDİREVÜK:	a) Uslu (Amıstol)	b) Kutas	c) Tusanak
10. BAŞIL:	a) Tutar	b) Beçel	c) Pırsıvay (Kıyamıt)
11. BAYRAM:	a) Balavuz	b) Yantay	c) Ergür (Baykın)
12. AVUZNU:	a) Sönegey	b) Yankan (Çapalak)	c) Şatık (Yankoz)

* **Oşlak Ay** (**Aşlak Ay**) – Özellikle Avrasya göçebe halklarının takviminde birinci aydır. Uluğ Kün (Ulu Gün) yâni Navruz kutlamalarıyla birlikte yâni 21 Martta başlar.

* **Sonlak Ay** (*Azerice* **"Sonay"**) – Azeri folklorunda güz mevsiminin son aylı gecelerine de denir. Azerbaycan köylerinde bu gecede çeşitli oyunlar oynarlar.

12 HAYVANLI YIL TAKVİMİ

YIL SÜRENGESİ								
No.	**Eski-1**	**(Anlamı)**	**Eski-2**	**(Anlamı)**	**Hakas**	**(Anlamı)**	**Yeni**	**Özellik**
1	**Tıçkan**	(Fâre)	**Sıçgan**	(Fâre)	KÜSKE	(Fâre)	KÜSKE	Hareket, sezgi.
2	**Ut**	(Öküz)	**Buğa**	(Boğa)	İNEK	(Sığır)	BOĞA	Sakinlik, akıl, bilinç.
3	**Pars**	(Leopar)	**Bars**	(Leopar)	TÜLGÜ	(Tilki)	PARS	Atılganlık, kavga.
4	**Tavışkan**	(Tavşan)	**Koyan**	(Tavşan)	HOZAN	(Tavşan)	TAVŞAN	Merhamet, korkaklık.
5	**Lu***	(Ejder)	**Bal**	(Balık)	KİLESKİ	(Ejder)	BALIK	Talih, zenginlik.
6	**Çılan**	(Yılan)	**Yılan**	(Yılan)	ÇILAN	(Yılan)	YILAN	Saygı, hürmet, korku.
7	**At**	(At)	**Yunt**	(At)	ÇİLGİ	(At)	AT	Acele, telaş, sürat.
8	**Koy**	(Koyun)	**Koçkar**	(Koç)	HOY	(Koyun)	KOYUN	Sevgi, dürüstlük,çokluk.
9	**Biçin**	(Maymun)	**Meçin**	(Maymun)	KİZİ	(Kişi)	BİÇİN	Eğlence, kurnazlık, hîle.
10	**Tagaku**	(Tavuk)	**Toğ**	(Tavuk)	TANAH	(Tavuk)	TAVUK	İsyan, cimrilik.
11	**İt**	(Köpek)	**Köpek**	(Köpek)	TORNA	(Turna)	KÖPEK	Sadakat, hissiyat.
12	**Tonguz**	(Domuz)	**Tonuz**	(Domuz)	ÖSKİ	(Keçi)	DOMUZ	Karmaşa ve sükunet.
*Lu: Ejder yerine Nek (Timsah) kullanıldığı da olur.								

- Her yılın o hayvanın özelliklerine göre şekillendiğine inanılır.
- (ÇAĞ: 12x5=60) şeklindeki dönemler hâlindedir. Bu rakam ortalama insan ömrüdür.
- Türk Takvimi Mete Han'ın tahta çıkış târihi olan M.Ö. 209'da başlar.

Yakut Yıl Takvimi ise Tanrı adlarıyla oluşturulmuştur:

1. CÖHÖGÖY	2. AYISIT	3. İYEHSİT	4. AYIĞ	5. BUĞOR	6. CAHIN
7. SUĞORUN	8. HOTOY	9. BAYANAY	10. SEHEN	11. TANHA	12. OTUN

HAFTA

GÜNEĞİ							
No.	Gün	Yöresel-1	Yöresel-	Yöresel-3	Balkarca	Çuvaşça	Moğolca
1	Cumartesi	GİREĞİ - GİREY	BAŞGÜN	GİREGÜN	KIYAVGÜN	ŞAMATKÜN	NAR (NARA): Güneş.
2	Pazar	DİREĞİ - DİREY	DERGÜN	DİREGÜN	IYIKGÜN	VIRSARNIKÜN	SAR (SARA): Ay.
3	Pazartesi	GEÇEĞİ - GEÇEY	ODGÜN	GÜRGEGÜN	BAŞGÜN	TÜNTİKÜN	GAL (GULUVUN): Ateş.
4	Salı	ORTAĞI - ORTAY	ORGÜN	İNEGÜN	KÜRGEGÜN	ITLARIKÜN	(UHA) USUN: Su.
5	Çarşamba	UĞRAĞI -UĞRAY	YEYGÜN	BARASGÜN	BARASGÜN	YÜNKÜN	(MOD) MODUN: Odun.
6	Perşembe	GİDEĞİ - GİDEY	ARAGÜN	TOZAGÜN	ORTAGÜN	KEŞNERNİKÜN	(ALT) ALTAN: Altın.
7	Cuma	TOPLAĞI - TOPLAY	ELGÜN	BAYRIGÜN	BAYRIMGÜN	ERNEKÜN	(ŞOR) ŞORON: Toprak.

<u>**Not:**</u> *Halk kültüründeki mantığın anlaşılabilmesi için günler bu sırayla dizilmiştir.*

İslami geleneğe göre hafta tâtili Çarşamba öğleden sonra başlar, Cuma öğleden sonra biter (toplamda yine 2 gün eder). Zannedildiğinin aksine Cuma tam gün tâtil değildir. Tam gün tâtil yalnızca Perşembe'dir. Bu nedenle Perşembe için halk ağzında Aragün veyâ Gideği denilmiştir.

Farslarda
Fars kültüründe ve etkilediği çevre kültürlerde (Azeri, Kürt, Özbek, Türkmen vs.) kullanılır.

1. <u>Pazartesi:</u> **Duşenbe**, Düşembi, Duşem, Doşenbe, Düşenbe, Düyşembi
2. <u>Salı:</u> **Seşenbe**, Sişembi, Seşem, Sişenbe, Seyşenbe, Şeyşembi, Seysenbi
3. <u>Çarşamba:</u> **Çeherşenbe**, Çerşembi, Çerşem, Çerşenbe, Çarşenbe, Şarşembi, Sersenbi
4. <u>Perşembe:</u> **Pençşenbe**, Pencişembi, Pencşem, Penşenbe, Peyşenbe, Beyşembi
5. <u>Cuma:</u> **Cuma**, Cüme, Cumga, Coma, Yoma, Juma
6. <u>Cumartesi:</u> **Şenbe**, Şembi, Şimbe, Şemi, İşembi, Senbi
7. <u>Pazar:</u> **Yekşenbe**, Yekşembi, Yekşem, Cekşembi, Ceksenbi

Turşamba: Çarşamba gününü ifâde eder. Farsça bir ek ile oluşturulmasına karşın tamamen Türk kültürüne özgüdür. Fars mitolojisindeki Türk hâkanı Tur'un adından geldiği en akla yatkın görüştür.

GÜN

GÜN					
Oğur	Öyün	Türkçe-1	Türkçe-2		Bölüm
06.00	Sabah	ERTE/İRTE	KÜNE	TAN	(GÜNDÜZ)
	Kuşluk	*BİRİNDİ (BİRİNÇ)*	KALKSI	KÜŞ	
12.00	Öğle	ÖĞLE/ÖVLE		TÜŞ	KÜN
	İkindi	*İKİNDİ (İKİNÇ)*		SÜŞ	
18.00	Akşam	BİTE/PİTE	TÜNE	ÜŞ/ÖŞ	(DÜNDÜZ)
	Yatsı	*ÜÇÜNDÜ (ÜÇÜNÇ)*	YATSI	SÖN	
24.00	Leyl	GECE/KEÇE			TÜN
	Teheccüd	*DÖRDÜNDÜ (DÖRTÜNÇ)*			

- Gün, ÇAK adı verilen 12 bölüme ayrılmıştır. (1 ÇAK = 2 Saat)
- Her Çak ise KEH adı verilen sekiz parçadan oluşur.

1. **Oğ:** An, 2. **Oğur:** Saat, 3. **Oğrak:** Dakika, 4. **Oğurdak:** Saniye, 5. **Oğurçak:** Salise.

MEVSİMLER

1. <u>İlkbahar:</u> **Kök**, Kökey, Köklem (*Farsça:* Bahar)
2. <u>Yaz:</u> **Yaz**, Yay, Cay, Cey
3. <u>Sonbahar:</u> **Güz**, Güzey, Güzlem (*Farsça:* Payız)
4. <u>Kış:</u> **Kış**, Kıs, Gış, Hış

YÖNLER

Güneşin durumuyla bağlantılı olarak yönlere de şu adlar verilmiştir:

1. **GÜNEY/KÜNEY:** Tüştük, Könyek, Güntüştük. Tuşay, Tüşey.
2. **TÜNEY/DÜNEY:** Tündük, Tönyek, Güntündük. Kuzay, Kuzey.
3. **DOĞU/DOĞI:** Çığış, Şığıs. Künçığış, Könsığış. Gündoğusu.
4. **BATU/BATI:** Batıs, Bayış. Künbatıs, Könbayış. Günbatısı.

RÜZGARLAR

Türk halk kültüründeki belli başlı rüzgar adları şu şekildedir:

1. Akyel (Akçayel): Doğudan eser.
2. Gökyel (Gökçeyel): Batıdan eser.
3. Bozyel (Bozcayel): Doğudan eser.
4. Kıryel (Kırcayel): Batıdan eser.
5. Kabayel: Güneyden eser.
6. Karayel: Kuzeyden eser.
7. Kızılyel: Güneyden eser.
8. Aşılyel: Kuzeyden eser.
9. Günyeli (Künyeli): Güneyden / Gündüz eser.
10. Tünyeli (Dünyeli): Kuzeyden / Gece eser.
11. Korakyel: Güneydoğudan eser.
12. Çakmakyel: Güneydoğudan eser.
13. Alakyel: Kuzeydoğudan eser.
14. Azakyel: Kuzeydoğudan eser.
15. Yakaryel: Çöl rüzgarıdır.
16. Yağaryel: Yağmur rüzgarıdır.
17. Isıyel: Denizden eser.
18. Ilıyel: Denizden eser.
19. Karyeli: Tipi demektir. Kışın eser.
20. Çölyeli: Sam demektir. Çöllerden eser.
21. Tanyeli: Şafak Rüzgarı. Sabah eser.
22. Kuzyel: Soğuk eser.
23. Tersyel: Sıcak eser.
24. Uluyel: Fırtına demektir.

RENKLER

KARA: Siyah	**AK/AKÇA:** Beyaz	**AL/ALKA:** Kırmızı
SARA/SURA: Sarı	**KULA:** Kahverengi	**KUBA:** Açık Sarı
ŞARGIL: Turuncu	**YAŞIL/YEŞİL:** Yeşil	**KIZIL:** Koyu Kırmızı
KOVAK/KEVEK: Lacivert	**KÖKÇEK/GÖKÇEK:** Mâvi	**GÖVEK/GÖĞEK:** Haki
GÖVEM/GÜVEM: Macenta	**GÖVEL/GÖĞEL:** Zeytuni	**GÖĞEZ/GÜVEZ:** Mor
KONUR: Kestane	**SANKUR:** Turkuaz, Cıyan	**KALTUR:** Koyu Kahverengi
BUVALDUR: Eflatun	**ÇEKÜR:** Ela	**ÇALAYGAN:** Gri
ÇOYAN: Bronz	**YAGAN:** Pembe	**HÜREN/KÜREN:** Bordo
BORO: Açık Gri	**HORO:** Koyu Gri	**ÇAL:** Gümüşi
KIR: Kirli Beyaz	**BOZ:** Külrengi	**SUR:** Kurşuni

AKRABALIK

Eril Akrabalık Bağları				
	1	**2**	**3**	**4**
Baba	ATA (Atte/İtte), ATAY, OTA	ETE/EDE, ETİ, İDE	KEKE/KAĞA	OĞ/OG
Abi	AĞA/AGA/AVA	EGE/EĞE, EGİ, İGE	ABZA	KADA
Amca	AKA/AHA, AKAY, OGA	EKE/EHE, EKİ, İKE	BAKA/BAYKA	AMU/EMİ
Dayı	AZA/ASA	ESE/EZE, EZİ, İZE	TAĞA/TAYA/TAYI	
Büyükbaba	ATAKAY/ADAGAY	EBÜGE	DEDE/DADA	OLATAY
Erkek Kardeş	UYA	ETİGE/EDİGE	BEŞE/BAŞA/BAŞI	BENEL
Erkek Evlat	OĞUL/UĞUL/UL		BALA/MALA	OĞLAN/ULAN
Enişte	YEZDE/YEZNE/CEZNE			

- **Adam:** ERKEK/İRKEK veyâ GİŞİ
- **Kayınata, Kayınaga:** Eşlerin akrabalarını tanımlamakta kullanılır.
- **İDEÇ:** Erkek Yeğen.

Dişi Akrabalık Bağları				
	1	**2**	**3**	**4**
Valide	ANA (Anne/İnne), ANAY, ONA	ENE, ENİ, İNE	ŞEŞE/ÇEÇE	ÖG/ÖK
Abla	ABA/APA, APAY, OPA	EBE, EBİ, İBE	ABLA	GACA
Hala	ALA, OLA	ELE, ELİ, İLE	HELE/HALA	AMA/EME
Teyze	AÇA/AŞA	ECE/EJE/EŞE, EÇİ, İCE	TETE/TEZE/TEZİ	
Büyükanne	ABAKAY/AVAGAY	EMEGE	NENE/NİNE	ÖLESEY
Kız kardeş	ÜKE	ECEKE/ECİGE	BEÇE/BAÇA/BACI	SENEL
Kız Evlat	ÜĞÜL/ÜGÜL/ÜL		ÇAĞA/SAĞA	ÜLEN
Yenge	YENGE/YİNGE/CENGE			

- **Kadın:** EŞKEK/İŞKEK veyâ DİŞİ
- **Kayınana, Kayınapa:** Eşlerin akrabalarını tanımlamakta kullanılır.
- **İGEÇ:** Kız Yeğen.

- **ALUNCA (ELÜNCE):** İkinci Kuşak Ata ve Analar (Dede ve Nineler)
- **KULUNCA (KÜLÜNCE):** Üçüncü Kuşak Ata ve Analar (Dede ve Nineler)

SOYLAR

Türk toplumsal hiyerarşisi şu şekildedir:

1. **Oguş/Yuğuş:** Aile,
2. **Urug/Uruk:** Sülale,
3. **Oymak/Aymag:** Aşîret,
4. **Bod/Boy:** Kabîle, Klan
5. **Bodun/Budun:** Kavim
6. **Ulus:** Millet

ORDU

Rütbelere dâir sınıflandırma târihin değişik dönemlerindeki farklı Türk ülkelerindeki askeri düzenlerin incelenip karşılaştırılmasıyla elde edilmiştir. Bu nedenle günümüzdeki Türk devletlerinde var olan aşamaları göstermediği gibi mevcut rütbelerle de birebir örtüşmez, hattâ aralarında önemli farklılıklar bulunabilir. Örneğin, "Çavuş" eskiden Yüzbaşı ve Binbaşı ile kıyaslandığında daha yüksek sayılabilecek bir rütbeyi ifâde ederdi. Aşağıdaki tablo, Türk askerî hiyerarşisi hakkında bir fikir edinme olanağı sağlaması açısından verilmiştir.

<table>
<tr><th colspan="5">ÇERİ DÜZENİ</th></tr>
<tr><th>Bölük</th><th>Türkçe</th><th>Aşama (Urun)</th><th colspan="2">Birlik</th></tr>
<tr><td>Nefer</td><td>ER</td><td>ER</td><td colspan="2">–</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Erat</td><td rowspan="3">SUBAŞI</td><td>ONBAŞI</td><td colspan="2">Onluk</td></tr>
<tr><td>YÜZBAŞI</td><td colspan="2">Yüzlük</td></tr>
<tr><td>BİNBAŞI</td><td colspan="2">Binlik</td></tr>
<tr><td>Serjant</td><td>ÇAVUŞ</td><td>ÇAVUŞ</td><td colspan="2">–</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Mülâzım</td><td rowspan="3">SÜYMEN</td><td>YEĞMEN</td><td>(Çapur)</td><td rowspan="3">TÜMEN</td></tr>
<tr><td>TEĞMEN</td><td>(Bayur)</td></tr>
<tr><td>SEĞMEN</td><td>(Tabur)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Zâbit</td><td rowspan="3">SUBAY</td><td>YARBAY</td><td colspan="2">Yaray</td></tr>
<tr><td>ALBAY</td><td colspan="2">Alay</td></tr>
<tr><td>TUĞBAY</td><td colspan="2">Tugay</td></tr>
<tr><td rowspan="3">General</td><td rowspan="3">PAŞA</td><td>KORPAŞA (KORBAY)</td><td colspan="2">Kurmay Komutanı</td></tr>
<tr><td>KOLPAŞA (KOLBAY)</td><td colspan="2">Kolordu Komutanı</td></tr>
<tr><td>ORPAŞA (ORBAY)</td><td colspan="2">Ordu Komutanı</td></tr>
<tr><td>Mareşal</td><td>ODUZ</td><td>ODUZ</td><td colspan="2">–</td></tr>
<tr><td colspan="5">➢ NOYAN: Genelkurmay Başkanı.
➢ BAŞBUĞ: Devlet Başkanı'nın Başkomutan Sıfatı.
➢ YABGU: Devlet Başkanı.</td></tr>
<tr><td colspan="5">➢ Kolordu: Hava, Deniz, Kara kuvvetlerinin herbiri.
➢ Kurmay: Paşaların tamamından oluşan kurul.</td></tr>
</table>

Asker Türleri:

1. **KARAVUL (KARAĞUL):** Kara askeri, Karacı
2. **SUYAVUL (SUYAĞUL):** Deniz askeri, Denizci
3. **UÇAVUL (UÇAĞUL):** Hava askeri, Havacı
4. **ILGAVUL (ILGAĞUL):** Komando
5. **ÇAPAVUL (ÇAPAĞUL):** Jandarma
6. **ATAVUL (ATAĞUL):** Atlı asker, Süvâri

* **UZAVUL (UZAĞUL):** Astront/Kozmonot kelimesinin karşılığı olarak önerilmiştir.

Benzer Kavramlar:

1. **YASAVUL (YASAĞUL):** Zabıta
2. **YARGAVUL (YARGAĞUL):** Adli Kolluk
3. **KOLAVUL (KOLAĞUL):** Polis
4. **BAKAVUL (BAKAĞUL):** Gardiyan

GÜNÜMÜZDEKİ TÜRK DEVLETLERİ

ULUS	DİL	ÜLKE ADI-1	ÜLKE ADI-2	ÜLKE ADI-3	DİĞER-AD
TÜRK	TÜRKÇE	TÜRKİYE	TÜRKELİ	TÜRKİSTAN	
AZERİ	AZERİCE	AZERİYE	AZERELİ	AZERİSTAN	HAZAR
TÜRKMEN	TÜRKMENCE	TÜRKMENİYE	TÜRKMENELİ	TÜRKMENİSTAN	
KAZAK	KAZAKÇA	KAZAKYA	KAZAKELİ	KAZAKISTAN	KOSAK
KIRGIZ	KIRGIZCA	KIRGIZYA	KIRGIZELİ	KIRGIZISTAN	
ÖZBEK	ÖZBEKÇE	ÖZBEKİYE	ÖZBEKELİ	ÖZBEKİSTAN	UZBEK
TATAR	TATARCA	TATARYA	TATARELİ	TATARISTAN	TARTAR
UYGUR	UYGURCA	UYGURYA	UYGURELİ	UYGURISTAN	
YAKUT	YAKUTÇA	YAKUTYA	YAKUTELİ	YAKUTISTAN	SAHA
ÇUVAŞ	ÇUVAŞÇA	ÇUVAŞYA	ÇUVAŞELİ	ÇUVAŞISTAN	ÇAVAŞ
BALKAR	BALKARCA	BALKARYA	BALKARELİ	BALKARISTAN	TAVLU
ALAN	ALANCA	ALANYA	ALANELİ	ALANISTAN	KARAÇAY
TUVA	TUVACA	TUVAYA	TUVAELİ	TUVASTAN	TUBA
GAGAVUZ	GAGAVUZCA	GAGAVUZYA	GAGAVUZELİ	GAGAVUZISTAN	
MOĞOL	MOĞOLCA	MOĞOLYA	MOĞOLELİ	MOĞOLISTAN	HALHA
BURYAT	BURYATÇA	BURYATYA	BURYATELİ	BURYATISTAN	
OYRAT	OYRATÇA	OYRATYA	OYRATELİ	OYRATISTAN	KALMUK
MACAR	MACARCA	MACARYA	MACARELİ	MACARISTAN	HUNGAR
HAKAS	HAKASÇA	HAKASYA	HAKASELİ	HAKASISTAN	ABAKAN
ALTAY	ALTAYCA	ALTAYYA	ALTAYELİ	ALTAYISTAN	
BAŞKURT	BAŞKURTÇA	BAŞKURTYA	BAŞKURTELİ	BAŞKURDISTAN	BAŞKIR
AVAR	AVARCA	AVARYA	AVARELİ	AVARISTAN	
BOŞNAK	BOŞNAKÇA	BOŞNAKYA	BOŞNAKELİ	BOŞNAKISTAN	
NEYMENG	NEYMENGÇE	NEYMENGİYE	NEYMENGELİ	NEYMENGİSTAN	
• **Neymeng:** Çin'in İç-Moğolistan Özerk Bölgesinde yaşayan Moğollara verilen addır.					

GÜNÜMÜZDEKİ ÖNEMLİ TÜRK HALKLARI

Kaşkaylar, Nogaylar, Karaylar, Tunguzlar, Kırımçaklar, Kumuklar, Dolganlar, Urumlar, Halaçlar, Yugurlar, Şorlar.

TARİHTEKİ BAZI TÜRK DEVLETLERİ

Sümer (Kenger), Urartu, Çu, Hungnu, Vey, Vusun, İskit (Saka), Kuşhan (Tohar), Hun, Etrüsk (Tirhene), Akhun, Onogur (Ungar), Tabgaç, Göktürk, Uygur, Türgeş, Uz (Oğuz), Avar, Karluk, Sabar (Sibir), Hazar, Peçenek, Kuman (Kıpçak), Bulgar (Oğur), Katay (Hıtay), Gurkan, Karahan (Hâkan), Salçuk, Cengiz, Kubılay (Yuğan), Çağatay, İlhan, Kölemen, Saltuk, Karaman, Akkun (Akkoyun), Karakun (Karakoyun), Akorda, Altınorda, Nogay, İldeniz, Salgur, Mengücek, Artuk, Avşar, Kaçar, Saruhan, Aydınoğlu.

ÖNEMLİ BOY ADLARI

Abakan, Abay, Abdan, Aday, Agıs, Akı, Akman, Aktaz, Alaç, Alakçın, Alan, Alaşa, Alçın, Alha, Almat, Altın, Anav, Andarcay, Ank, Appak, Ara, Arday, Argın, Arık, Arlat, As, Asak, Asık, Atıgay, Ayan, Aydurgaz, Ayıt, Aymak, Badanın, Baday, Bagana, Bagıs, Bağa, Bakal, Bakay, Baktı, Baraba, Barga, Bargı, Barın, Barmak, Barlas, Basmıl, Batan, Bataş, Batrak, Baybaktı, Bayıd, Bayıs, Bayraç, Baysıyık, Bakbulat, Bekler, Belek, Beltir, Berin, Beriş, Bıraş, Biyüm, Boğaca, Bonan, Burçıgın, Borçığıt, Börkimek, Buçay, Buğanay, Bura, Burkaz, Busurman, Buşman, Butbay, Bükeceme, Bükrü, Büler, Bürcen, Calman, Canıs, Capalag, Cappas, Captu, Carud, Cekey, Celden, Cerid, Cirik, Culut, Cumart, Cumuk, Curu, Cuvuş, Cuy, Cüğüldek, Çabalak, Çağaldak, Çahar, Çaka, Çal, Çalbak, Çalgar, Çalım, Çalman, Çaltaz, Çanşık, Çaplan, Çapraştı, Çaptı, Çavdur, Çavgatı, Çavkaçık, Çavlay, Çeçey, Çekli, Çeküy, Çelim, Çerkeş, Çetim, Çetti, Çığal, Çımbır, Çıtak, Çibeney, Çiğendik, Çiğil, Çiken, Çilbek, Çiltek, Çimbil, Çolım, Çoros, Çökür, Çömekey, Çuktay, Çungar, Çunkara, Çunkay, Çuran, Çurtay, Çümekey, Çürçet, Dahur, Danrık, Darkad, Daşkı, Daz, Dolgan, Doylat, Dörbet, Dulat, Duvan, Eçiğ, Edigene, Elteke, Ergenekti, Esetemir, Esti, Eyüge, Gele, Geyne, Göklen, Halaç, Harçın, Hasar, Horzum, Hotamış, Hoton, Hotogot, Ilaman, Irgıt, Istı, İdeger, İldet, İlmen, İney, İrge, İrgir, İrkit, İrtiş, İstek, İtemke, Kaç, Kaçan, Kaçar, Kaçay, Kaçın, Kaçkar, Kadırşa, Kağşal, Kağoçı, Kakı, Kalkaman, Kalmak, Kamasm, Kamaş, Kan, Kanay, Kandı, Kangalas, Kanıldı, Kank, Kanlı, Kar, Karaba, Karaga, Karagas, Karağunas, Karakçı, Karaman, Karavul, Karay, Karayım, Karkas, Karpık, Karşı, Kasar, Kasay, Kaş, Kaşkay, Katso, Kayanı, Kayduk, Kazay, Keldey, Kelesin, Keneges, Kengerme, Kereş, Kerey, Kerderi, Kergil, Kergit, Kerler, Keştin, Ketsik, Kıdık, Kır, Kıra, Kırık, Kışak, Kıtay, Kıyak, Kıyan, Kıyat, Kineges, Kineki, Kirderi, Kireyit, Kisek, Kisey, Kite, Kolçık, Koldıkay, Kongı, Kongur, Konrat, Korçu, Kosay, Koşut, Kotı, Koy, Koybal, Köbök, Ködyö, Kökim, Kökmürün, Köl, Kölpeş, Kösögölü, Kösön, Köyö, Ku, Kuba, Kuban, Kudagaçın, Kumandı, Kumuk, Kun, Kunçay, Kundur, Kuralas, Kurama, Kurçık, Kurıkan, Kuskal, Kuvakan, Kuvandık, Kuvuk, Kuyan, Kuydu, Kuzgan, Küçey, Küğerik, Küğüs, Küldenen, Kürüme, Küsün, Kütküleç, Küyüs, Lala, Lakay, Madır, Madyar, Mançu, Mangıt, Mangıtay, Masak, Maskar, Maşak, Matay, Mayma, Merket, Mılış, Mırış, Miltek, Minçe, Mireke, Mirgek, Misit, Mişer, Miter, Monak, Monguldar, Mongur, Monguş, Morun, Mundus, Mungal, Munşak, Mülgü, Mürküt, Müyten, Nayhan, Nayman, Negüs, Nogay, Oçu, Ogutur, Ongrat, Ordos, Orus, Oşaktı, Oyrat, Öled, Ölet, Öndün, Ötemişö, Palan, Parat, Paylagas, Polu, Pürü, Sabay, Sadır, Sagay, Sağır, Sakar, Saknı, Salar, Salcığıt, Saluk, Samadın, Samay, Sambat, Sanglı, Sarar, Sarbas, Sart, Sartul, Satıkay, Sayak, Sebe, Selmek, Senrik, Sıbak, Sıban, Sıykım, Sirgeli, Soğ, Sokulak, Soltu, Soyonk, Soyot, Söyündük, Subak, Sumruk, Sunak, Suvan, Suvar, Sönit, Süki, Şalkal, Şapak, Şaragaş, Şekti, Şeley, Şor, Şu, Şubı, Taban, Tabın, Tabunay, Tagap, Tagay, Tama, Tamyan, Tana, Tangdu, Tanıp, Taracak, Taraktı, Taralık, Tarduş, Tarlık, Tartkın, Tatos, Tayaş, Tayıt, Tazanay, Tazdar, Telenget, Teleğüt, Teley, Temeş, Tenet, Teney, Tepter, Terekeme, Teyni, Tilev, Tilik, Tobol, Tobus, Todaş, Tofa, Toğul, Toğulbay, Tok, Tokabay, Tokaç, Tokalak, Tokay, Tokmak, Tokman, Tokpak, Toksara, Tokum, Tolkan, Tongşon, Torduş, Torgul, Torgut, Toro, Tortkara, Töki, Tölek, Töles, Tölös, Töntürt, Tugabay, Tulatay, Tuma, Tuman, Tunguz, Turan, Tuyak, Tübey, Tübüş, Tüküçey, Tümed, Türküt, Uğrı, Uran, Urad, Urgu, Urkıt, Urus, Uryanhay, Uryankat, Ustu, Uvak, Uvanış, Uysun, Ülçeki, Üsergen, Üzemçin, Varsak, Vusun, Yabagu, Yağma, Yalan, Yamanbay, Yangak, Yaplan, Yarık, Yaramulu, Yarım, Yatı, Yavmut, Yemti, Yıdak, Yıltas, Yıttas, Yobır, Yomut, Yudak, Yurmatı, Yurtas, Yüğeçi, Yüs, Yütü, Zakçı, Zarubay, Zunga

YER ADLARI

1. **Kent** (Kend, Kant, Kand)**:** Şehir demektir.
   Semerkent, Taşkent, Yarkent, Çimkent, Hankent, Kumkent, Mankent, Özkent, Tünkent, Semizkent, Sütkent, Yegenkent
2. **Balığ** (Balı, Balık)**:** Sur, duvar demektir.
   Ordubalığ, Kuzbalığ, Beşbalığ, Yengibalığ, Togubalığ, Baybalığ, Kaşbalığ, Togubalığ, Çakukbalığ, Bavılbalığ, Gökbalığ
3. **Yurt** (Yurd)**:** Vatan demektir.
   Karlıyurt, Yeşilyurt, Akyurt, Taşlıyurt, Bozyurt, Kızılyurt, Çayyurt, Düzyurt, Özyurt, Başyurt, Çamyurt, Dağyurt, Saryurt, Güzelyurt
4. **El** (İl)**:** Yurt, vatan demektir.
   Tunceli, Türkmeneli, Yıldızeli, Çayeli, Korkuteli, Orhaneli, Çameli, Güneli, Taşeli, Kocaeli, Kırklareli, Oğuzeli, Yavuzeli
5. **Kışla:** Kışın kalınan, konaklanan yer demektir.
   Şarkışla, Akkışla, Ulukışla, Akçakışla, Kızılcakışla, Kızılkışla, İnkışla, Başkışla, Taşkışla, Sarıkışla, Beykışla, Düzkışla
6. **Yayla:** Yazın kalınan, yerleşilen yer demektir.
   Altınyayla, Uzunyayla, Akyayla, Sarıyayla, Çamyayla, Başyayla, Bozyayla, Düzyayla, Çamlıyayla, Yeşilyayla, Karacayayla

KİŞİ ADLARI

Önemli Masal ve Söylence Kişileri:
Aduçak Hanım, Agay Han, Akbökö Hanım, Akkübek Han, Akçenem Hanım, Alamcı Han, Alday Han, Algazar Han, Alıp Han, Altınak Han, Anşıbay Han, Aralçın Han, Aranay Han, Argaçı Hanım, Argo Hanım, Aybüke Hanım, Aydar Han, Aytana Hanım, Bağar Han, Babsak Han, Banı Hanım, Barçın Han, Basat Han, Begil Han, Begis Han, Bıyansu Hanım, Boğaç Han, Bolot Han, Buğuçay Han, Buhan Han, Burla Hanım, Cantar Han, Cılamaş Hanım, Coğonoy Han, Contay Han, Cüstükey Hanım, Çekpergen Han, Çaga Han, Dirse Han, Dotan Han, Dudar Hanım, Dülek Han, Emren Han, Engeş Han, Erkeş Han, Erkin Han, Göne Han, Inal Han, Kadış Han, Kapçıkay Han, Karalday Hanım, Karamay Hanım, Karapar Han, Kartaga Han, Kartkocak Han, Kaspak Hanım, Katan Han, Kazan Han, Kençeke Hanım, Kerede Han, Kerünçek Han, Kılış Han, Kıpçakay Han, Kırıktay Han, Kırım Han, Kiden Han, Kobılandı Han, Koşay Han, Ködön Han, Kögüdey Han, Kökem Han, Kökin Han, Kölömbet Han, Körpöş Han, Köstö Han, Közüyke Han, Kubayko Hanım, Kurgulday Han, Kurtka Han, Kuskun Han, Kuyuk Han, Kübür Han, Kükül Han, Künker Han, Küzençük Han, Mağday Han, Malçı Han, Mamay Han, Mengli Han, Mişek Han, Monay Han, Oçıbala Hanım, Orak Han, Oturgış Hanım, Ötken Han, Püdey Han, Samır Han, Salur Han, Sayın Han, Selcen Hanım, Seğrek Han, Sokor Han, Sulutay Han, Suluv Hanım, Şagay Han, Şaranay Han, Şentey Han, Şulgan Han, Tangzı Han, Tapdık Han, Tarakay Han, Targın Han, Tayşık Han, Teben Hanım, Temeliken Hanım, Toksurmuş Han, Torgoyok Hanım, Töştük Han, Uhır Han, Ulaş Han, Uruz Han, Uşun Han, Ülgerçi Hanım, Yeğenek Han, Yegey Han, Yestey Han.

Bir Türk Efsanesi

Türk târihi hep aynı olayı yazar.

Türk Milleti ne zaman bir var oluş mücâdelesiyle karşı karşıya kalsa Tanrı yol gösterici olarak kutlu bir kurt gönderir. Ortaokullarda, liselerde -maalesef yeteri kadar geniş yer verilmese de- Türk efsâneleri ile ilgili olarak alıntılanan edebi metinlerde görürüz bunun örneklerini. En eski çağlardan başlayarak, Kök-Börü (Gök-Kurt) veya Bozkurt olarak da bilinen bu canlı Türk ve Moğol boylarının neredeyse tamamında kutsal kabul edilmiştir. Büyük Türk Devletlerinin kayıtlarında da önderlerine hep aynı varlığın göründüğünden bahsederler. Mete Han, Attila Han, Alparslan Han için benzer söylentiler vardır. Daha başka Türk liderlerinin kutlu kurt ile karşılaştığından bahsedilir; hem de yalnızca efsanelerde değil, son derece ciddi târihi kaynaklarda. Moğollar Börtö-Şına adını verdikleri ve Gök Tengri tarafından gönderilen kılavuz kurt efsanesini Cengiz Han için anlatırlar. Bazı Türk ve Moğol boyları, soylarının bu kutlu varlıktan türediğine inanırlar. Türklerin İslâmiyet'e girişlerinin erken dönemlerinde bu efsâne biraz şekil değiştirir ama asıl dokusu asla bozulmaz. İslam dinine biraz daha uygun hâle gelir halk kültürü ve halk inanışında. Örneğin, kurdun Allah tarafından gönderilen bir melek olduğu veya kurdu aslında bir meleğin yönlendirdiği vurgulanır mitolojik motifin içerisinde. Ama her defâsında Bozkurt, Türklerin liderinin çadırının önüne gelir ve gideceği yönü ve harekete geçeceği zamanı kendisine gösterir. Ancak bunlardan en ilginci ve en yakın döneme âit olanı, târih kitaplarına geçmeyen bir rivayettir.

Derler ki, Başkomutan tepede kurulmuş olan çadırında, yokluklar içerisinde geçen mücâdelenin son aşaması olan Büyük Saldırı için doğru zamanı beklemektedir. Aslında ulusun geleceğini tâyin edecek olan bu var oluş saldırısını gecenin sonuna doğru İmsak (yani Sabah Namazı) vaktinde başlatmayı planlamaktadır. Harekete geçme zamânı geldiğinde her yana müthiş bir sis çöker ve bu yüzden sisin kalkması beklenir ve planın uygulanması ertelenir. Bir süre bekledikten sonra Paşa karargah çadırından dışarıya çıkar ve muhtemelen bir sigara yakar. Bu zorunlu gecikmeye canı sıkılmıştır, çünkü o gecenin karanlığı sona ermeden harekete geçmek gerektiğini düşünmektedir, ama bu sis askerin görüş alanını daralttığı için mecbûren bekleyeceğini bildiği için sabırsızlanmaktadır. Fakat her zaman olduğu gibi soğukkanlılığını muhafaza etmekte ve belki de olası yeni alternatif taktikler tasarlamaktadır. Taarruzu erteleyişinin üzerinden yaklaşık bir saat kadar zaman geçmiştir. Sonra birden sisin içerisinde iki çift göz görür. Ama o korkmaz, tam aksine o yöne doğru bir kaç adım daha atar merakla. Bunun üzerine sisin içinden çıkan bir kurt çadırının önüne doğru bir iki adım daha yaklaşır. Hayvan oldukça sakin ve temkinli hareket etmektedir ama onun da korkmadığı apaçık ortadır. Gözlerini hiç ayırmadan karşısındaki kalpaklı öndere bakmaktadır. Paşa'nın içinde derin bir huzur vardır artık. Biraz sonra sis dağılmaya başlar; kurt önce uçurumun kıyısına kadar varır ve aşağıya, ovaya bakar, ardından da karanlığın içine doğru koşarak kaybolur. Başkomutan anlar ki artık doğru zaman gelmiştir. Güneş'in doğuş vakti yaklaşmaktadır. Ama alacakaranlık henüz dağılmamıştır.

Kimbilir belki de mecbûren ve ilâhi bir güç tarafından ayarlanarak beklenen o bir saat, savaş stratejisi açısından şu an târihte geriye doğru baktığımızda asla bilemeyeceğimiz neleri değiştirmiştir...

Bugün tarihsel veriler her ne kadar bu efsaneyi resmi kayıtlarla doğrulayamasa da, taarruzun ertelenmesine neden olan sisin o gece yaşandığı kesin olarak bilinmekte ve anlatılan rivayetle de örtüşmektedir. Savaşın kazanılmasının ardından paraların üzerine Bozkurt simgesi Türk kültürünün bir unsuru olarak basılır.

YÖRESEL SÖYLENTİLER

Yöresel efsâneler veyâ söylentiler kimi zaman bütünüyle kendi özgü ve başka bölgelerde benzerine rastlanmanyacak kadar farklı olabilirken, bâzen de konu veyâ işlenen motifler benzer ve hattâ neredeyse aynı bile olabilmektedir. Farklılaşma isim, yer adları veya anlatımda ortaya çıkmaktadır. Aşağıda verilen örnekler Türk coğrafyasındaki pek çok yörede ayrıntı farklılıklarıyla da olsa benzer biçimlerde anlatılmaktadır.

1. Bir gün, bir adam gölde tuttuğu balıkları akşam evine getirir ve karısına bunları kızartmasını söyler. Kadın, yağı kızdırdığı tavaya balıkları koyar ve bir şeyler almak için başından kısa bir süreliğine ayrılır. Geri döndüğünde balıkların tavada olmadığını görür. Kocasına sorar ama onun da hiçbir bilgisi yoktur. İkisi de bu durum karşısında şaşkınlık içine düşerler. Ertesi gün yeniden balık tutmak için göle giden adam yakaladığı balıkların vücutlarında yaralar bulunduğunu fark eder. Dikkatle inceleyince bunların yanık izleri olduğunu anlar. O günden sonra bu gölde yüzen balıklar kutsal sayılır ve o yöreden hiç kimse bu gölden bir daha balık tutmaz. O gün bugündür göldeki balıkların her birinin gövdelerinde yanık izine benzer lekeler vardır.

2. Dağda gezmekte olan erenlerden birinin yolunu kesip para isteyen haydutlar onu kovalamaya başlar. Bir süre sonra erenin elindeki süt dolu çanak dökülür ve döküldüğü yerde, tıpkı süt gibi apak bir su fışkırır. Fışkıran bu sulardan bir ırmak oluşur. Arkasından koşanlar bu ırmaktan öteye geçemezler. O da bu dağlarda kaybolur gider.

3. Bir ermişin mezarını ziyârete gelenler, oradaki şifâlı olduğuna inanılan bir pınarın başında bakır bir tastan su içerlermiş. Anlatıldığına göre bu tas birkaç kez çalınmış fakat her defasında bir vesîle ile yerine geri gelmiştir.

4. Söylentiye göre, yörede kendilerine Yedi Kardeşler denilen erenler uzak diyarladan gelmişlerdir. İnanışa göre bunlar yedi kardeştirler ve hepsi de ermiştir. Her biri farklı bir tepenin üzerine defnedilmiştir. Ancak sadece üç tanesinin adı bilinir ve anılır.

5. Bir yol çalışması nedeniyle bozkırdaki (veya bir dağın eteğindeki) bir türbeyi yıkmak üzere, işçilere emir verilir. Yakınlarda bir yere bir çadır kurmuşlardır. Akşam olunca çadır taşlanmaya başlanır ama dışarı çıkıp baktıklarında kimseyi yakalayamazlar ve araştırdıklarında da kimseyi de göremezler. Ustabaşı, sabahleyin işçileri de alarak mühendisin yanına gider, olanları ona anlatır. Mühendis buna inanmayarak bu sefer kendisi gider ve etrafa nöbetçiler diker. Akşam olduğunda çadır yine taşlanmaya başlanır. Mühendis sabaha kadar uyuyamaz. Türbeyi yıktırmaktan vazgeçer ve yolun güzergahını biraz yana doğru kaydırır.

6. Çukurluk bir alanda kurulmuş olan bir şehrin, dokuz musluklu çeşmesi (veya dokuz oluklu bir pınarı) varmış. Öyle bir zaman gelmiş, bu çeşmeden o kadar çok su akmaya başlamış ki, sonunda şehir sular altında kalmış. Yerinde bir göl oluşmuş. İnsanlar daha yukarıda bir yerde şehri yeniden kurmuşlar.

7. Kutlu sayılan bir taşı o yörede yaşayan bir kişi yerinden alıp başka bir yere taşır. Rüyâsında taşı yerine götürmesi, yoksa zarar göreceği uyarısını alır. Kendisi bir kaç defâ daha rüyâsında bu şekilde korkutulur. Ama o ciddiye almaz. Ondan sonra bu adam hasta olur. Ne zamanki kendi eliyle taşı eski yerine götürür, ondan sonra düzelir.

8. Eskiden Perşembe geceleri bir çeşmeden su yerine süt akarmış. Buraya saygı göstermeyen bir kadının bazı pis elbiselerini bu çeşmenin başında yıkaması nedeniyle artık gözeden süt akmaz olmuş.

9. Bir gün avcılar dağda yakaladıkları bir keçiyi kesip yemek isterler. Tam keçiyi yatırıp kesecekleri zaman bir şimşek çakar (veya yakınlarına bir yıldırım düşer) ve avcılar korkarak keçiyi kesmeyi başaramazlar. Birkaç defa daha keçiyi kesmeyi deneseler de her seferinde ya gök gürler ya yer sarsılır; hayvanı kesmekte başarılı olamazlar ve sonunda salarlar. Akşamleyin evlerine dönüp uyuduklarında rüyâlarına giren bir eren; "Keçiyi kesip yemek istediniz ama başaramadınız? Çünkü o hayvan gebeydi ve benim korumam altındaydı" der.

10. Bir sürü keçi sahibi olan kutlu bir kişi keçilerini otlatmak için çoban tutar. Bir gün bu çoban diğer çoban arkadaşlarıyla bir araya gelerek keçilerden birini kesip yemek isterler. Yaşlı adam sorduğunda ise kurt kaptığını söylemeyi tasarlayarak aralarında anlaşırlar. Tam keçiyi yatırıp kesecekleri zaman bıçağın ağzı körelir. Birkaç defa daha kesmeye yeltenirlerse de bir türlü başarılı olamazlar. Ancak aynı bıçakla elma soyup ağaç dallarını yontmakta hiçbir sorun yaşamazlar. Akşamleyin çoban hayvanları köye getirdiğinde aksakallı adam, gebe hayvanları kesmemesi gerektiğini söyler kendisine.

11. Geçmişte bir kuraklık olur ve bir türlü yağmur yağmaz. Küçük bir kız çocuğu rüyâsında ak sakallı bir yaşlının kendisine yitik türbesinin bulunduğu yeri gösterip orayı ortaya çıkarmalarını ancak bundan sonra yağmurun yağacağını söylediğini anlatır. Kızın anlattıklarına önce kimse inanmaz. Fakat daha sonra birkaç çocuk daha aynı rüyayı görünce gidip yitik mezarı bulmaya karar verirler. Bulduktan sonra yağmur duâsına bu dağda çıkmaya karar verirler. Gerçekten de küçük kızın dediği gibi olur ve yağmur yağmaya başlar. Bu olaydan sonra yağmur duâsı için o dağa çıkmak bir gelenek olur.

12. Kutlu bir dağda bulunan herhangi bir ağaçtan bir dal bile kesenin başına felâket geleceğine inanılır. Buna yeltenen kişinin onması mümkün değildir. İnanışa göre, buradaki ağaçlara zarar veren kişinin başına mutlaka kötü bir iş gelir. O çevredeki diğer dağlarda ot bile bitmez iken, bu dağın kutsallığı nedeniyle ağaçlarla kaplı ve yemyeşil olduğu söylenir. Eskiden burada geceleri bir ışık yandığını söyleyenler de vardır.

13. Genç bir kız rüyâsında elinde kılıç tutan bir savaşçıyı bir bataklığın içinde yatıyor olarak görür. Bu savaşçı, genç kıza gelip kendisini kurtarmasını söyler. Bunun üzerine genç kız kendisine târif edilen yere gelir, durumu o yörede bulunan köylülere anlattıktan sonra onlarla birlikte rüyâsında gördüğü tepeye çıkarlar. Daha sonra orada buldukları bataklığın suyunu akıtıp kazarlar. Elinde kılıcı olan bir cesedi suyun (veya çamurun) içinde yatar halde bulurlar. İlk önce kılıcını elinden almaya çalışırlar ama bir türlü başaramazlar. Sonra kendi aralarında kılıcı da yapılacak mezara koyacaklarını konuşurlar, biraz sonra tekrar denediklerinde kılıcı kolaylıkla alırlar. Ölü eski yerinin biraz üst tarafına yapılan bir mezara kılıcı ile beraber defnedilir. Daha sonra oradaki bataklık göze (kaynak) haline getirilir.

14. Bazı kutlu mekanlara hayvan sokmamak gerekir. Buralara her hangi bir hayvan bağlanırsa ağzından köpük gelir, hastalanır ve bazen de şişerek ölür.

15. Köylülerden biri kaybolan develerini (veya büyükbaş hayvanlarını), izlerini tâkip ederek bir gölde (veya sıcak su kaynağında) bulur. Burada yıkanan veya suyundan içmiş bulunan hayvanların hastalıklarından kurtulduklarını ve sapasağlam olarak iyileştiklerini görür. Buraya daha sonra bir Çermik (Kaplıca) veya İçmece yapılır.

16. Bazı yörelerde ermiş mezarlarının belediyeler tarafından yıkılmak istendiğinde kepçe ve dozerlerin ağızlarının kırıldığı, eğildiği anlatılır. Yıkım kararını alan Belediye Başkanlarının rüyâlarına girerek bu karardan caymasını aksi takdirde şehri dümdüz edeceğini söyleyen evliyâlar olduğu söylenir.

17. Kocası askerde olan bir kadın iki çocuğunu kışın odun toplamak için dağa gönderir. Çocuklar farkına varmadan evden uzaklaşırlar ve ıssız bir yerde yalnız bir ağaç bulurlar. Ağacı kesmeye çalışırlar ama bu kutlu bir ağaçtır (ağaçların sultanıdır). İnanışa göre böylesi ağaçlara balta vuran asla onmayacaktır... Ama çocuklar bunu bilmediklerinden kesmeye kalkışırlar. Baltayı vurduklarında ağaçtan bir meyve düşer; onu alıp yerler. Çocuklar bu şekilde her balta vurdukça düşen meyveyi alırlar ve böylece zaman geçip akşam olur. Kar tipiye dönüşür... Çocuklar ağacın kovuğuna sığınırlar. Anneleri ise çocuklarının dönmediğini görünce onları aramaya başlar. Sonunda donmak üzere olan çocuklarını bulunca ısınmaları için onlara sımsıkı sarılır. O gece hepsi de donarak orada ölür. Kocası askerden dönünce kadın bir gün bir adamın rüyâsına girer ve ağacın yerini târif eder. Adam yanına arkadaşlarını alarak gelip ağacı bulur ve dibindeki toprağı kazmaya başlarlar. Bakarlar ki taş kesilmiş kadının gözlerinden sanki ağlar gibi bir su akmaktadır. Oraya bir çeşme yaparlar.

18. Bir köye çok eski zamanlarda bir yabancı gelir. Adam o geceyi geçirecek bir yer arar. Zenginlerin evlerini gösterirler. Gider kapıları çalar fakat kimse onu misâfir etmek istemez. En sonunda rastgele bir kapıyı çalar. Bu ev köydeki en yoksul insana aittir. O kadar ki yoksulluktan evlenemeyen, kimsenin kız vermediği bir gençtir. Ama misâfiri hemen buyur eder. Elinden gelen hürmeti gösterir. Kendi yiyeceği ekmeği ona verir. Ertesi gün misâfir evden ayrılırken dua eder; “Allah evine bolluk bereket versin! Soyun sürsün çoğalsın” der. İşte o günden sonra yazgısı değişir. Malı mülkü artar. Tarla alır, ekinleri bire yedi verir. Koyun alır, birkaç yılda çoğalıp sürü olur.

19. Düşmandan tek başına kaçan bir asker ne yapacağını şaşırmış. Ellerine düşeceği korkusuyla Yaradan’a yalvarmış. “Ya canımı al, ya da beni taşa çevir” diye yakarmış... Ve dileği anında kabul olup, orada taşa dönüşmüş.

20. Bir yiğit kendisini her yandan sıkıştıran düşmanlarından kurtulmak için atıyla beraber yüksek bir kayadan aşağıya (veya diğer bir kayaya) atlar. Atın ön ayaklarının bastığı yerde bir kayanın üstünde nal izleri kalır. Yağmur yağdığında içi suyla dolar. Yağmur yağmadığında ise yöredeki insanlar tarafında o taşın üstündeki nal izine su dökülür.

21. Amansız bir hastalığı bulunan zengin bir tüccar yolculuk yaparken yaralı kurtların kaynar bir su kaynağına (veya balçığa) girerek iyileştiklerini görür. Kendisi de aynı suya girerek içinde beklediğinde şifâ bulur. Bunun üzerine oraya bir çermik yaptırarak hastaların sağaltılmasına vesile olur. Yıllar sonra öldüğünde de yakınlarda bir yerde gömülerek kendisine bir türbe yapılır.

22. Bir bey evlenmesin diye kızını küçük yaştan îtibâren erkek kılığına sokarak yetiştirir. Ancak büyüyen genç kız kaval çalan bir çobana âşık olur. Sonra her gece kavalın sesini dinleyerek çobanın yanına gider ve böylece buluşurlar. Fırtınalı bir günde kız yine yola çıkar ama esinti kavalın ezgilerini alıp başka yönlere götürdüğü için sesin ne yandan geldiğini anlayamaz. Rüzgarın oyunuyla şaşırarak farkına varmadan yolunu yitirir ve bir göle (veya ırmağa) düşerek boğulur.

23. Define arayıcıları kutlu bir mezarı rahatsız ederler ve hepsi de sırasıyla hastalanır, o günden sonra başlarından bela ve dert eksik olmaz. Ömürlerinin sonuna kadar sıkıntı çekerler.

24. Oradan geçmekte olan yolcunun biri yatır mezarına saygısızlık yapar ve orada yatan kişi ile dalga geçer, evine geri dönerken yolda kaza geçirir, kolunu (veya bacağını) kırar.

25. Çobanın biri büyüklerin uyarılarına rağmen, sürüsünü yatır mezarının etrafındaki çayırlık alana sokarak yaymaya başlamış. Akşam köye dönerken koyunlarından (veyâ başka türden hayvanlarından biri) yardan aşağı düşerek ölmüş. (Bâzen de koyunu veya keçiyi kurt kaptığı söylenir.)

26. Defîne arayıcıları kutlu bir mezardan bir eşyâ çalmışlar. Hepsi sırasıyla hastalanmış, başlarına belâlar gelmiş. En sonunda pişman olarak aldıkları eşyâyı geri götürüp yerine bırakınca işleri yoluna girmeye başlamış.

27. Geceleri bir ağacın etrâfının aydınlandığını gören yöre halkı bu çam ağacının kutsal olduğuna inanır ve buraya gelerek dilek dilerler. Ancak bir gün çevredeki köylerden birinde yaşayan bir adam ağacı kesmeye başlar ve baltayı vurduğu yerden kan gelir. Yine de adam vazgeçmez ve ağacı keserek evine götürür. O gün akşam daha önce görülmemiş yoğunlukta bir yağmur yağar ve adamın yaşadığı köye bir sel gelir. Sel köyden sadece bu adamı ve evini alıp götürür ama başka kimseye zarar vermez.

28. Vaktiyle bir delikanlıyla yörenin Bey'inin güzel kızı birbirlerine âşık olurlar ve gizlice buluşurlar. Delikanlı kızı görebilmek için her gece koskoca gölü yüzerek karşıya geçer. Kız da, sevgilisi karanlıkta gölde yüzerken yolunu bulabilsin diye, kıyıdaki yüksekçe bir kayada ateş (veya fener) yakarmış. Bir gece kuvvetli fırtına ışığı söndürür. Bütün çabasına karşın ışığı göremeyen delikanlı dalgaların içinde yitip gider. (Bazı anlatılarda durumu anlayan kızın babası tarafından fener söndürülür veya gölün dalgalarına bırakılır. Işığı izleyen genç yorgunluktan dalgalara yenik düşer.) Sevdiği gencin gelmediğini gören genç kız sabaha kadar bekler. Genç kız da sevgilisini aramak üzere sulara girerek yüzmeye başlar ve o da kaybolur.

29. Falcılardan kızının yılan sokmasıyla öleceğini öğrenen bir han (veya bey) kızını bir kaleye kapatır. Kızına götürülen yemek sepetindeki üzümlerin arasına saklanan yılan kızı sokarak öldürür.

30. Güzel genç bir kız, sevmediği bir erkek ile evlendirilmek istenir. Ama o içten içe köyün başka bir delikanlısına âşıktır. Anne ve babasına yaptığı îtirazları umursamazlar. Düğün günü gelince koca evine gelin olarak yolcu edilmiş. Gelin alayının önünde giden atın üzerinde götürülürken içinden Allah'a yalvararak "Allah'ım, beni kötü koca eline düşürmektense taşa çevir" demiş. Gelinin duâsı kabul olmuş ve at üstünde taş oluvermiş.

31. Şehirlerin kuruluş efsânelerine göre kimi zaman yedi veya dokuz yolun kavşağında kurulmuştur. Bazen de yedi veya dokuz ırmağın birleştiği yerde kurulduğu söylenir.

32. Bir avcı kovaladığı geyiği okla yaralar. Geyik bir tekkenin yakınlarında gözden yiter. İçeri giren avcı, konuştuğu ermişin omzundaki yarayı farkeder. Oturduğu minderin altında da kendi attığı okun başını görerek tanır. Anlar ki ermiş kişi geyik kılığına girerek dolaşmaktadır.

33. Bir köyde karısı zor bir doğum yapmakta iken dışarıda bekleyen kocasının yanına gelen dilsiz bir kişi işaretle peynir (bazen de ekmek, yoğurt veya süt) ister. Adam bunları getirip verir, kısa bir süre sonra çocuğun sağlıklı doğduğunu öğrenir. Ama arkasına döndüğünde adamı göremez. Komşuları da öyle bir kimseyi görmediklerini söylerler.

34. İnsanlar bir göl kıyısından çok güzel bir kız bulmuşlar ama konuşamıyormuş. Kızın ayağında çok güzel ayakkabılar varmış, insanlar bunları ayağından alınca kız bir kuşa dönüşmüş, uçup gitmiş.

35. Bir gölün kıyısına inen bir kuş üzerindeki giysiyi çıkarınca çok güzel bir kıza dönüşmüş. Bu giysiyi gizlice alan bir çoban onunla evlenmiş.

36. Ava gitmelerini yasaklayan babalarını dinlemeyen oğlu (veya oğulları) gizlice avlanmaya çıkmışlar. Duydukları bir kuşun sesine ok atmışlar. Öldürdüklerinin düdük çalmakta olan babaları olduğunu görünce taşa dönüşmüşler.

37. Geyikleri kovalayan avcı, bindiği atı ve köpekleri yollarını kaybedip göğe çıkmışlar ve orada yıldıza dönüşmüşler.

38. Birbirlerine kavuşamayan iki sevgili kahrından ölür. Bunun üzerine kız saçına takmış olduğu güle, erkek ise onun aşkıyla sabahlara kadar öten bülbüle dönüşür.

39. Kız gelin giderken babasının kendisine verdiği çeyizleri beğenmemiş, bunun üzerine babası beddua edince düğün alayı taşa dönüşmüş. Bu nedenle bu kayalara Kelinşek adı verilmiş.

40. Erenlerden birine rüyasında ölümsüzlük verilmiş ama ağzına ölümün adını almaması söylenmiş, günlerden bir gün yanlışlıkla “Ölsem de vazgeçmem” deyince ölümsüzlüğü yitirmiş. Bu öykü kimi zaman Korkut Ata ile ilgili olarak anlatılır.

41. Yaşlı kadın keçilerine saldıran kurda eğirmenini fırlatınca yere saplanmış oradan bir yanardağ oluşup lavlar fışkırmış.

42. Bir kıza aşık olan iki delikanlı birbirlerine düşman olmuşlar ve kızla evlenebilmek için yarışmaya başlamışlar ve gençler sonunda rüzgara dönüşmüş, kız da göl olmuş.

43. Düşmandan kaçan bir hakan kızı ve 39 arkadaşı Tanrı’ya dua etmişler ve yakalanmaktansa taş kesilmeyi dilemişler ve duaları kabul olmuş. Her biri ayrı bir görünümde olan bu kayaların yanında bir de kazan görünümlü bir taş daha vardır ve içerisine su damlamaktadır.

44. Bir büyücü genç kız dağda gezerken rastladığı bir çoban evlenme teklif eder ama güzelliğine aldanmayarak içindeki kötülüğü görüp evlenme teklifini kabul etmeyen çobanı, yanındaki köpeğini ve koyunlarını taşa çevirir.

45. Yaşlı bir dilenci kadın bir köye gelir ve evleri dolaşıp kendisine yatacak bir yer arara ama kimse buna yanaşmaz. Yalnızca fakir bir gencin evinde konuk olarak kalabilir. Kadın gece yarısı evden ayrılır ve gence sabah güneş doğarken ne duyarsa duysun dışarı çıkmamasını tembihler. Ertesi gün sabah köy batar ve yerin dibine girer. Buraya “Yer Yutmuş” denilir.

46. Kendisine kalacak bir yer bulamayan ve hakarete uğayan bir gencin bedduası üzerine bir köy sular altında kalır. Bu gölün dipsiz olduğuna inanılır ve kimse yüzmeye girmez.

47. Bir kadın hasta yatağında su ister ama kızları vermezler. Bunun üzerine dua eder ve bir Guguk kuşuna dönüşür. Derler ki bu nedenle Guguk kuşları yavruları yumurtadan çıkınca onları terkederler.

48. Bir kış günü birlikte kaçan sevgililer ana babalarının bedduası üzerine donarak karların içinde dağılır giderler. Tam dondukları yerde Nevruz Çiçeği (Umurzaya) çıkar.

49. Omzunda kovalarla su taşıyan bir kızı ay kaçırmış, o yüzden ay yüzeyinde bu kıza benzer bir görüntü bulunmaktadır.

50. Bir çoban dağda gezinirken bir gölden Yılkı (at sürüsü) çıktığını görür. Bu sürüyü sahiplenerek zengin olur. Bazen de gölden çıkan bir su ruhuna karşılığında köpeğini verir.

51. Sevdiğinden başkasıyla evlendirilmek istenen bir genç kız Allah'a dua eder ve bir başkasının karısı olup yaşamaktansa ömrü kısa bir çiçeğe dönüşmeyi diler ve duası kabul olup çiçeğe dönüşür.

52. Hanımından eziyet gören hizmetçi bir genç kız, bu durumdan o kadar yılmış ki, sonunda dua etmiş ve dileği kabul olup bir kuşa dönüşmüş (genelde Turaç kuşu).

53. Çıplak olarak yüzen bir genç kız (veya gelin) gölden çıkarken taşa dönüşür. Kimi zaman elbiselerini bulamadığı için insanların arasına böyle çıkmaktansa taşa dönüşmeyi dilediği söylenir.

54. Düğün alayı geçerken köprüyü sular yıkar ve gelin boğulur. Bu nedenle ırmak her yıl aynı günde taşmaya devam eder.

55. Bir avcı yanlışlıkla bir yavru geyiği vurur, anası öyle üzülür ki, avcı bir sonraki avda geyik postu giyen arkadaşını (bazı söylentilerde oğlunu veya babasını) geyik sanarak vurur ve kahrından oracıkta taşa dönüşür.

56. Sevmediği ve kendisinden yaşça çok büyük zengin bir adamla zorla evlendirilmek istenen bir kızın gözyaşlarından tuz gölü oluşur.

57. Fakir bir adam güçlükle biriktirdiği Hacc parasını çok zor durumda olan birisine bağışlar. Bir süre sonra Hacca gidenler bu adamın kendilerinden önce Hacc'a gelmiş olduğunu uzaktan görürler. Bazı rivayetlerde ise Hacc'da parasız kalıp geri dönemeyen bir kişiyi göz açıp kapayıncaya kadar memleketine ulaştırdığı da söylenir.

58. Fakir bir adamın evine bir kış günü misafir gelmiş, ikram edecek birşeyi yokmuş. Dışarı çıkıp kartopu yapıp tepsiye dizmiş. Allahtan yardım dilemiş, içeri girince kartoplarının helvaya dönüştüğünü görmüş.

59. Kutlu bir zat yerleşmek için kendine uygun bir yer ararken ıssız ama güzel bir bölgeye yaklaşınca eline büyükçe bir taş alır ve fırlatır. Taşın düştüğü yere evini inşa eder.

60. Bir kişiye rüyasında bir hazinenin yeri gösterilmiş ama kimseye söylmemesi tembihlenmiş. Adam hazineyi bulup çıkarmış ama bir süre sonra çenesini tutamayıp komşularına anlatmış, daha sonra torbayı açına altınların kömüre (bazen yılana) dönüştüğünü görmüş.

61. Erenin bir susamış bir halde bir bağa varır ve sahibinden su ve biraz yiyecek ister. Ama bir bahane bularak isteğini yerine getirmez bağ sahibi. Bunun üzerine eren ilenir ve oradan ayrılmasıyla bağ bir tuz gölüne dönüşür.

62. Savaşta başı kesilen bir cengaver yine de savaşmaya devam eder. Savaş sona erdiğinde başını bulur ve onun yanında yere yatar.

63. Savaşta kendisine yardım eden arkadaşının adresini almak isteyen askere arkadaşı adres vermek istemez. Ama o zorla alır ve savaştan yıllar sonra aklına düşer ve arkadaşını ziyaret etmek ister ama gidince orada bir ev değil türbe bulunduğunu görür. (Kıbrıs ve Kore harekatları için benzer örnekler vardır.)

64. İki arkadaş başlarına ne gelirse gelsin birbirlerine yardım etmeye söz verirler. Arkadaşlardan bir askere gider. Çarpışma esnasında düşman askerleri tarafından sıkıştırılınca arkadaşının adını bağırarak söyler. Köyde harmanda çalışan arkadaşı zihninde onun sesini duyunca elinden bir şey gelmediği için sinirlenir ve yabasını fırlatır. Yaba uçarak gider ve düşman askerlerini öldürür.

65. Bir gölde yaşayan ve kutlu olduğuna inanılan balıklar, savaş zamanlarında ortadan kaybolurlar. Haftalarca hatta aylarca hiçbiri görünmezler. Geri döndüklerinde ise pek çok balığın yaralı olduğuna insanlar tanık olur.

66. Sefere çıkan bir komutana rüyasında tam bulunduğu yerde durması söylenir. Bunun üzerine düşmanı orada yenen ordu daha sonra geri dönmeyerek yakınlarda bir şehir kurarlar ve çevre halklardan evlilikler yaparak çoğalırlar.

67. Yaylada yazı geçirmekte olan bir köy halkının yanına yaşlı ve perişan bir adam gelir. Bu yaşlı adam ile dalga geçenler taş kesilir.

68. Oduncunun biri kesmek üzere kendisine bir ağaç seçer ve yorulduğu için baltasını ve çantasını bu ağaca asarak altında uyumaya başlar. Uyandığında ağacın altında olmadığını görür. Bunları rüya sanar ama ağacın köklerinin olduğu yerdeki çukuru görünce şaşırır. Ayağa kalkıp dolaşırken üzerinde balta ve çanta asılı ağacı başka bir yerde görür. Ağacı kesmekten vazgeçer.

69. Akşam vakti pınardan su almaya giden bir genç kız, yazmasını (eşarbını) yakındaki bir ağacın alt dalına asar ve orada unutur. Ertesi sabah geldiğinde yazmasını ağacın üst dallarında görünce şaşırır. Sonraki gün bu kez bilerek ağaçta bırakır yazmasını. Yine üst dallara çıkmış olduğunu görünce birkaç kez daha dener aynı şeyi ve her defasında aynı sonuçla karşılaşır. En sonunda bir gece yatmayıp ağacı izler ve ağacın gece ibadet ettiğine (secde ettiğine) tanık olur. Bunu köy halkına anlatır. Önce kimse inanmak istemese de gözlediklerinde aynı olaya herkes tanık olur.

70. Sürüyü yaymaya götüren gelin, uyuyakalır ve uyandığında sürünün yanında olmadığını görür. Aramaya başlar ama bir türlü bulamayan gelin kaynanasından korkarak Tanrı'ya dua eder ve "ya sürümü buldur ya da beni taşa çevir" diye yakarır.

71. İki sevgili aileleri izin vermediğinden dolayı evlenemezler, bunun için kaçmaya karar verirler. Ancak durumu anlayan aileler peşlerine adam salarlar. Gençler büyük bir gölün kıyısında sıkışıp kalırlar. Ancak yakalanmamak için el ele suya girer ve gecenin karanlığında ilerleyerek kaybolurlar. Kısa bir süre sonra bahar gelir ve o güne kadar görülmedik bir ördek türü gölde ortaya çıkar ve sayıları arttıkça artar.

SİBİRYA MİTOLOJİSİ

Türk mitolojisi ile hem anlayış ve inanış, hem de sözsel köken açısından benzerlik taşıyan veya belirli bir düzeyde bağlantılı görünen ancak aralarındaki ilişkiyi kurabilmek için yeterli veriye ulaşılamayan kavramlardan en önemli görünenleri aşağıda verilmiştir.

AMAKA: *Koruyucu Ruh.* Canlı varlıkların, bitkilerin, hayvanların, (dağ, ırmak, göl, orman gibi) doğadaki unsurların koruyucusu olan. ***(Köken:** Tunguz)*

ES: *Yaratıcı Ruh.* Tüm herşeyin yaratıcısı ve de koruyucu ruhudur. Erkekleri sağ, kadınları sol eliyle çamurdan yaratmıştır. “Es Yenisey” unvanı en yüksek Tanrı için kullanılır. ***(Köken:** Ostyak – Vogul)*

ESKERİ: *Yaratıcı Tanrı.* Efsanelerde sonsuz suların içerisindeki derinliklerden çamur/balçık çıkararak Dünya’yı yarattığı anlatılır. ***(Köken:** Tunguz)*

İLEM: *Sessizlik Tanrısı.* Konuşamayan yaratıcı tanrıdır. Sonsuz sessizliği yani (hem bireysel hem de kozmik anlamda) varoluştan öncesini simgeler. ***(Köken:** Ostyak)*

KALA(V): *Hastalık Cini.* Sibirya inançlarında ölüm ve hastalık getiren varlıklardır. Kala’lar yeraltında yaşarlar ve özellikle kalp hastalıklarına neden olurlar. ***(Köken:** Koryak)*

KAMAK: *Vampir.* İnsanların kanını emen bir canavar olduğu söylenir. Avrupa mitolojisindeki “Vampir” kavramı ile ne düzeyde benzeştiği net değildir. ***(Köken:** Koryak)*

KELE(T): *Ölümcül Şeytan.* İnsanların ruhlarını alan bir varlık olarak tanımlanır. Ölüm getirir, bu bağlamda bir tür ölüm meleği olarak da görülebilir. ***(Köken:** Çukçi)*

PON: *Üstün Varlık.* Yaratıcı tanrı olarak da izah edilir. Sözcüğün kökeni tarih öncesi çağlara uzanmaktadır ve etimolojisi eldeki bilgilerle oldukça yetersizdir. ***(Köken:** Yukagir)*

PUGU: *Güneş Tanrısı.* Adaletin sağlayıcısı, onurlu yaşamın, iyilerin ve mazlumların koruyucusu, kötülüklerin cezalandırıcısı olarak anılır. ***(Köken:** Yukagir)*

ŞELİ: *Mamut Tanrı.* Tunguzların bir kolu olan Evenklerin inançlarında bahsi geçen Mamut görünümlü bir tanrıdır. ***(Köken:** Evenk)*

TANULA: *Yeryüzü Ruhu.* Toprağın, bitkilerin ve hayvanların koruyucu ruhudur. Yeryüzündeki yaşamın devamını sağlar. ***(Köken:** Koryak)*

TANUTA: *Toprak Ruhu.* Toprağın yaratıcısı olarak görülür. Koryaklardaki “Tanula” adlı tanrı ile aynı varlık mı yoksa farklı birer tanrı mı oldukları netleştirilememiştir. ***(Köken:** Koryak)*

TAYAN: *Üstün Varlık.* İnsanlar arası ilişkilere karışmayan üstün bir varlık olarak anılır. Batı felsefesindeki “Deizm” akımını anımsatmakla birlikte kapsamları elbetteki farklıdır. ***(Köken:** Koryak)*

TOMAM: *Kuş Tanrıça.* Kuş kılığına girerek kanatlarını sallayınca tayleri dökülür. Dökülen tüylerden yeni kazlar doğar. Göçmen kuşların koruyucusu olarak da görülür. ***(Köken:** Ostyak)*

YİTSİGEY: *Yaratıcı Tanrı.* Gilyak inançlarına göre en yüksek düzeydeki tanrıdır. Moğol mitolojisindeki “Esege” ile ilgili görünmekle birlikte aradaki bağlantı netleştirilememiştir. ***(Köken:** Gilyak)*

KOVAKI – SAVAKI – HAVAKI: *Yaratıcı Tanrılar.* Üç yaratıcı tanrı olarak anılırlar. ***(Köken:** Tunguz)*

DİZİN

Akyan	Ağyan	Aqyan	29
Al	Al	Al	30
Al Ana	Al Ana	Al Ana	30
Al Ata	Al Ata	Al Ata	31
Alabolan	Alabolan	Alabolan	31
Alahçın	Alaxçın	Alaxçın	31
Alankova	Alanqova	Alanqova	31
Alaşa Han	Alaşa Xan	Alaşa Xan	32
Alaz	Alaz	Alaz	32
Alazlama	Alazlama	Alazlama	32
Alban	Alban	Alban	33
Albasmak	Albasmaq	Albasu (Albasmaq)	33
Albastı	Albasdı	Albastı	33
Albıs	Albıs	Albıs	33
Alcı	Alçı	Alçı	34
Aldaçı	Aldaçı	Aldaçı	34
Alıgan	Alıqan	Alıgan	34
Alığ Han	Alı Xan	Alı Xan	34
Alınca	Alınca	Alınca	35
Alka	Alqa	Alqa	35
Alkarısı	Alqadın	Alxatın	35
Alkım	Alqım	Alqım	36
Alkımak	Alqımaq	Alqıw (Alqımaq)	36
Alkış	Alqış	Alqış	37
Allay Han	Allay Xan	Allay Xan	37
Allay Hanım	Allay Xanım	Allay Xanım	37
Alma	Alma	Alma	37
Alma Ana	Alma Ana	Alma Ana	38
Alma Ata	Alma Ata	Alma Ata	38
Alp	Alp	Alıp	38
Alpamış	Alpamış	Alpamışa	39
Alpkız	Alpqız	Alıpqız	39
Altan	Altan	Altan	39
Altanhadas	Altanxadas	Altınqadaq	40
Altınçağ	Altunçağ	Altınçaq	40
Altındağ	Altundağ	Altıntaw	40
Altınkazık	Altunqazıq	Altınqazıq	41
Altınterek/Altındirek	Altuntərək/Altundirək	Altınteräk/Altıntiräk	41
Alyaban	Alyaban	Alyaban	41
Ama Hanım	Əmə Xanım	Ämä Xanım	41
Ambar Ana	Anbar Ana	Ambar Ana	42
Amra	Əmrə	Ämrä	42
Amulca	Amulca	Amulca	42
Amurga	Amırqa	Amırğa	42
Ana	Ana	Ana	43
Anak İyesi	Anax İyəsi	Anaq İyäse	43
And	And	Ant	44
Andagay	Andaqay	Andağay	44
Andakar	Andaqar	Andaqar	45

Andar	Andar	Andar	45
Aragün	Aragün	Arakön	45
Arah Han	Arax Xan	Arax Xan	46
Aran	Aran	Arañ	46
Aran Ana	Aran Ana	Arañ Ana	46
Aran Ata	Aran Ata	Arañ Ata	47
Aran İyesi	Aran İyəsi	Arañ İyäse	47
Aran Söylencesi	Aran Söyləncəsi	Aran Söyläñcäse	47
Arat	Arat	Arat	48
Arbamak	Arbamaq	Arbaw (Arbamaq)	48
Arçı	Arçı	Arçı	48
Arçura	Arçura	Arçura	48
Ardov	Ərdov	Ärdow	49
Argalıh	Arqalıx	Arqalıx	49
Arığ	Arığ	Arıq	49
Arpağ	Arpağ	Arpağ	49
Arsı	Arsı	Arsı	49
Asar	Asar	Asar	50
Aş	Aş	Aşaw	50
Aşapatman	Aşapatman	Aşapatman	51
Aşına	Aşina	Aşına	51
Aşık	Aşiq	Ğaşiq/Aşiq	52
Aşkınlık	Aşanlıq	Aşuğanlıq	52
Aşlık İyesi	Aşlıx İyəsi	Aşqana İyäse	52
At	At	At	52
Ata	Ata	Ata	53
Atay	Atay	Atay	54
Atlama	Atlama	Atlaw	54
Avul	Ağul	Awıl	55
Avul İyesi	Ağul İyəsi	Awıl İyäse	55
Ay	Ay	Ay	55
Ay Ata	Ay Ata	Ay Ata	56
Ay Han	Ay Xan	Ay Xan	56
Aya	Aya	Aya	56
Ayaçı	Ayaçı	Ayaçı	57
Ayanga İyesi	Ayanğa İyəsi	Ayañğa İyäse	57
Ayas	Ayas	Ayas	57
Ayaz Ata	Ayaz Ata	Ayaz Ata	57
Aydın Ata	Aydın Ata	Aydın Ata	57
Ayı	Ayı	Ayu	58
Ayı Ana	Ayı Ana	Ayu Ana	58
Ayı Ata	Ayı Ata	Ayu Ata	58
Ayığ	Ayığ	Ayug	59
Ayığı	Ayıxı	Ayıxı	59
Aykun	Ayqun	Ayqun	59
Aylanu	Aylanu	Äylänü	59
Aysar	Aysar	Aysar	60
Ay-Yıldız	Ay-Ulduz	Ay-Yoldız	60
Ayzıt	Ayzıt	Ayzıt	61

Aza	Aza	Aza	61
Azar-Pazar-Kazar	Azar-Bazar-Qazar	Azar-Bazar-Qazar	62
Azman	Azman	Azman	62
Azmıç	Aznıç	Azmıç	63
Azna	Azna	Azna	63
B			**64**
Badış	Badış	Batış	64
Badraç	Badraç	Batraç	64
Bağı	Bağı/Magi	Bağu/Bäyü	64
Bağlamak	Bağlamaq	Bäyläw (Bäylämek)	65
Bahça İyesi	Bağça İyəsi	Baqça İyäse	66
Bakav	Baxav	Baqaw	66
Bakavcı	Baxavcı	Baqawçı	66
Bakırdağ	Baqırdağ	Baqırtaw	67
Bakırterek/Bakırdirek	Baqırtərək/Baqırdirək	Baqırteräk/Baqırtiräk	67
Baksı	Baxşi	Bağuçı/Baxşı	67
Baktı	Baxtı	Baqtı	67
Balağan	Balağan	Balağan	68
Balbal	Balbal	Balbal	68
Baltay	Baltoy	Baltuy	68
Bar	Bar	Bar	68
Barak	Baraq	Baraq	68
Barak Ana	Baraq Ana	Baraq Ana	69
Barak Ata	Baraq Ata	Baraq Ata	69
Baran	Baran	Baran	69
Basaman	Basaman	Basaman	69
Basat	Basat	Basat	70
Basırga	Basırqa	Basırqa	70
Basırgamak	Basırqamaq	Basırqaw (Basırqamaq)	70
Bastı	Basdı	Bastı	70
Bastırık	Bastırıq	Bastıru	70
Basu İyesi	Basu İyəsi	Basu İyäse	70
Baş-Çelik	Baş-Çəlik	Baş-Çälik	71
Bataçı	Batacı	Batacı	71
Batur	Bator	Batır	71
Bayanay	Bayanay	Bayanay	71
Bayar	Bayar	Bayar	72
Bayça	Bayça	Bayça	72
Bayçar	Bayçar	Bayçar	72
Bayçarmak	Bayçarmaq	Bayçaru (Bayçarmaq)	72
Bayçomart	Bayçomard	Bayyumart	72
Bayındır Han	Bayandur Xan	Bayındır Xan	73
Bayram	Bayram	Bäyräm	73
Bayrım Ana	Bayrım Ana	Bayrım Ana	73
Bedik	Bədik	Bädik	74
Bekenbey	Bəkenbəy	Bäkenbäk	74
Beki	Bəki	Bäki	74
Belen	Belen	Belen	74

Bengiboz	Bəngiboz	Mengebuz	74
Bengü	Məngü	Mãñge	75
Bengüsu	Məngüsu	Mãñgesu	75
Bengütaş	Məngüdaş	Mãñgetaş	76
Bergü	Bergü	Birgü	76
Beyrek	Bəyrək	Beyräk	77
Beyrü	Meyrü	Meyrä	77
Beyterek	Bəytərək	Baytiräk	77
Bıçura	Biçura	Biçura	78
Bişkek	Bişkek	Bişkäk	78
Bodun Han	Bodun Xan	Budun Xan	78
Boguzlaga	Boğazlağa	Buğazlaqa	78
Boğa	Buğa	Buğa	79
Bohan	Boğxan	Boxan	79
Bolloh	Bollox	Bollox	79
Boran	Boran	Buran	80
Bozkurt	Bozqurd	Buzqort	80
Bozoklar	Bozoqlar/Bozoxlar	Buzuqlar	81
Bökey	Bökəy	Bökäy	81
Börteçine	Börtəçinə	Börtäçinä	81
Börü	Börü	Büre	81
Buga	Buga	Buga	81
Buğdayık ve Kumayık	Buğdayıq və Qumayıq	Bodayık häm Qomayıq	82
Buk	Bux	Buq	82
Buka Han	Buxa Xan	Buqa Xan	82
Bulak	Bulaq/Bulax	Bulaq	83
Bulak İyesi	Bulaq İyəsi	Bulaq İyäse	83
Bulan	Bolan	Bolan	83
Bulca	Bulca	Bulca	84
Bulunç	Bulunc	Bulunç	84
Bulut İyesi	Bulud İyəsi	Bolıt İyäse	84
Buncak	Bunçaq	Moñçaq	85
Bur	Bur	Bur	85
Burça	Burça	Burça	85
Burhan	Burxan	Burxan	85
Burhancılık	Burxancılıq	Burxançılıq	86
Burla	Burla	Burla	86
Burşun	Burşun	Burşun	86
Busul	Buzul	Bozıl	86
Buta	Buta	Buta	86
Buyan Han	Buyan Xan	Buyan Xan	86
Buzancar	Bozançar	Buzançar	87
Büke	Bükə	Böge	88
Bükrek ve Sangal	Bükrək və Sanqal	Bükräk häm Sanqal	88
Bürküt	Bürküt	Börket	88
Büyü	Böyü	Bie/Biye	89
Büyülü Nesne	Böyülü Nəsnə	Biele/Biyele Närsä	89

Göl İyesi	Göl İyəsi	Kül İyäse	135
Göz	Göz	Küz	135
Gözgü	Güzgü	Közge	136
Gulyaban	Qulyabanı	Gulyabanı	136
Gur İyesi	Qur İyəsi	Gür İyäse	137
Guta	Quta	Qota	137
Guyuk	Quyux	Quyuq	137
Gün Ana	Gün Ana	Kön Ana	138
Gün Han	Gün Xan	Kön Xan	138
Güneş	Günəş	Qoyaş	138
Güreş	Güləş	Köräş	139
H			**140**
Haç Ana	Xaç Ana	Xaç Ana	140
Haç Ata	Xaç Ata	Xaç Ata	140
Hadur	Xador	Xadır	140
Hâkan	Xaqan	Xaqan /Qağan	141
Halay	Xalay	Xalay	141
Hal Dili	Xal Dili	Xäl Teli	141
Han	Xan	Xan	142
Hanım	Xanım	Xanım	142
Hara	Xara	Xara	143
Harsa	Xarsa	Xarsa	143
Harkıt	Xarqıt	Qarqıt	143
Haydut	Haydut	Xaydut	143
Hevel	Həvel	Hävel	144
Hıbılık	Xıbılıq	Xıbılıq	144
Hınkır	Xınqır	Xınqır	144
Hırtık	Xırtıq	Qırtıq	144
Hızır	Xıdır	Qıdır	144
Hortdan	Xortdan	Xırtdan	145
Hortlak	Xortlaq	Xırtlaq	145
Hortlamak	Xortlamaq/Xortdamaq	Xırtlaw (Xırtlamaq)	146
Hotoy	Xotoy	Xotoy	146
Hotun/Hatun	Xotun/Xatun	Xotun/Xatın	146
Höyük	Üyük	Öyük	147
Höyük İyesi	Üyük İyəsi	Öyük İyäse	147
Hu Hanım	Xu Xanım	Xu Xanım	147
Hunor ve Magor	Xunor və Maqor	Xunor häm Mağor	147
Hürmüz	Hörmüz	Ormuz	148
I			**149**
Idık	Idıq	İdik	149
Inçıh	Inçıx	Inçıx	149
Irık	İrıq	İrik	149
Irıklamak	İrıqlamaq	İriklew (İriklemek)	149
Irkıl	İrqıl	İrkil	150
Irmak	İrmaq	Irmaq	150
Irmak İyesi	İrmaq İyəsi	Irmaq İyäse	151

Kanırmağı	Qanirmağı	Qanırmağı	166
Kara	Qara	Qara	166
Karabasan	Qarabasan	Qarabasu	166
Karabasmak	Qarabasmaq	Qarabasu (Qarabasmaq)	166
Karabastı	Qarabasdı	Qarabastı	167
Karaçor	Qaraçor	Qaraçor	167
Karaçuha	Qaraçuxa	Qaraçuxa	167
Karaguş	Qaraquş	Qaraqoş	167
Kara Han	Qara Xan	Qara Xan	168
Karakırnak	Qaraqırnaq	Qaraqırnaq	168
Karakızlar	Qaraqızlar	Qaraqızlar	168
Karakura	Qaraqura	Qaraquray	168
Karamat	Qaramat	Qaramat	169
Karaoğlanlar	Qaraoğlanlar	Qaraullar	169
Karaş	Qaraş	Qaraş	170
Karav	Qarav	Qaraw	170
Karçana	Qarçana	Qarçana	170
Kargımak	Qarğımaq	Qarğanu (Qarğanmaq)	170
Kargış	Qarğış	Qarğış	171
Karı	Qarı	Qarçıq	171
Karluk	Qarluq	Qarluq	171
Karşıtlık	Qarşıtlıq	Qarşılıq	171
Kartal	Qartal	Qartal	173
Kartal Ana	Qartal Ana	Qartal Ana	174
Kartal Ata	Qartal Ata	Qartal Ata	174
Karuk	Qaruk	Qaruq	174
Karzıt	Qarzıt	Qarzıt	175
Katay	Qatay	Qatay	175
Kay	Qay	Qay	175
Kayçı	Qayçı	Qayçı	176
Kayakapısı	Qayaqapısı	Qayaqapısı	176
Kayış	Qayış	Qayış	177
Kayra	Kayra	Qayra	177
Kazak Han	Qazax Xan	Qazaq Xan	178
Kazan Han	Qazan Xan	Qazan Xan	178
Kazan İyesi	Qazan İyəsi	Qazan İyäse	178
Kazırgan	Qazırqan	Qazırğan	178
Kelçe	Kelçe	Kälçä	179
Kelemter	Kelemter	Kelemter	179
Keley	Keley	Keley	179
Keloğlan	Kaloğlan	Kalul	179
Keltegey	Keltəgey	Keltägäy	180
Kempir	Kempir	Kempir	180
Kempirkuşak	Kempirqurşaq	Kempirquşaq	181
Kençliyü	Kənçliyü	Känçliyi	181
Kepe	Kepə	Kepä	181
Ker	Ker	Ker	181
Kereh	Kərəh	Kiräk	182
Kerey	Kerəy	Kerey	182

Kıla İyesi	Qıla İyəsi	Qıla İyäse	182
Kılıç	Qılınc	Qılıç	183
Kımız	Kumıs	Qımız	183
Kıpçak Han	Qıpçaq Xan	Qıpçaq Xan	183
Kırgıl	Qırqıl	Qırğıl	183
Kırgız Ata	Qırğız Ata	Qırgız Ata	184
Kır İyesi	Qır İyəsi	Qır İyäse	184
Kırk	Qırx	Qırıq	184
Kırkavlan	Qırxavlan	Qırıqawlan	184
Kırklar	Qırxlar	Qırıqlar	185
Kırsut İyesi	Qırzut İyəsi	Qırsut İyäse	185
Kısıl	Qısıl	Qısıl	185
Kıyand	Qıyand	Qıyand	185
Kızagan	Qızaqan	Qızağan	186
Kızıl-Alma	Qızıl-Alma	Qızıl-Alma	186
Kil Han	Kil Xan	Kil Xan	187
Kilin	Kilin	Kiliñ	187
Kimsene	Kimsənə	Kemsäni	187
Kiremet	Kiremet	Kiremet	187
Kiştey	Kiştəy	Kiştäy	187
Kitre iyesi	Kitrə İyəsi	Kiträ İyäse	188
Koca	Qoca	Xuca/Quca	188
Koç	Qoç	Quç/Quçqar	188
Koça	Qoça	Quça	188
Koçagan	Qoçaqan	Quçaqan	188
Kokpar	Kokpar	Kükper	189
Koncalaz	Qoncalas	Qoñçolos	189
Konrul	Qonrul	Quñrıl	190
Kopuz	Qopuz	Qubız	190
Kor	Kor/Qor	Qur/Quz	190
Korbolko	Korbolko	Qorbolqo	191
Korkoy	Qorqoy	Qurquy	191
Korkut Ata	Qorqud Ata	Qurqut Ata	191
Kormusta	Qormusta	Xormusta	192
Korosun	Qorosun	Qorosuñ	192
Korsan	Qorsan	Qorsan	192
Korşak	Qorşaq	Qorsaq/Qurçaq	192
Koruğ	Qoruğ	Qorığ	192
Koruk	Qoruq	Qorıq	193
Kosa	Qosa	Qosa	193
Kotaz	Qotaz	Qotız	193
Kovak	Kovaq	Kovaq	194
Kovuç	Qoğuç	Qawuç	194
Kovuçu	Qoğuçu	Qawuçı	194
Koyun	Qoyun	Quyın	194
Köbek	Köbək	Kübek	195
Köçüt	Köçüt	Küçüt	195
Kömey	Hömey	Kümey	195
Köpek	Köpək	Küpäk	196

M			**210**
Mal iyesi	Mal İyəsi	Mal İyäse	210
Malahay	Malaxay	Malaxay	210
Mamut	Mamont	Mamont	210
Manas	Manas	Manas	211
Mangaday	Manqaday	Mañğaday	211
Mangus	Manqus	Mañgus	212
Mankurt	Manqurt	Mañqort	212
Mano	Mano	Mano	212
Markut	Marqut	Marqut	212
Matır	Matır	Matır	213
May Ana	May Ana	May Ana	213
May Ata	May Ata	May Ata	213
Maygıl	Mayqıl	Mayğıl	213
Mayılgan	Mayılqan	Mayılqan	213
Meçik	Məçik	Mäsek	214
Meçkey	Məçkəy	Mäçkäy/Mäçekäy	214
Mehmed	Məhəmməd	Möhämmäd	214
Menerik	Mənərik	Mänärik	215
Mengü	Mengü	Mäñge	215
Mengüç	Məngüç	Mäñgeç	215
Merde	Merdə	Merdä	216
Mergen	Mergen	Märgän	216
Meşe İyesi	Meşə İyəsi	Meşä İyäse	216
Mılahsın	Mılaxsın	Mılaxsın	216
Mıstan	Mistan	Mestan	216
Miç İyesi	Miç İyəsi	Miç İyäse	216
Mite	Mitə	Betä	217
Modun	Modun	Modun	217
Mohol	Mohol	Moxol	217
Monoy	Monoy	Moñoy	217
Mugal Han	Muqal Xan	Mugal Xan	217
Mumus	Mumus	Mumus	218
Munçuk	Munçuq	Muyınça/Muyınçaq	218
Mus Han	Mus Xan	Moz Xan	218
Müren	Müren	Müren	218
N			**219**
Nalban	Nalban	Nalban	219
Nama	Nama	Nama	219
Namtar	Namtar	Namtar	220
Nardoğan	Narduqan	Nartuğan	220
Nartlar	Nartlar	Nartlar	220
Nart Söylenceleri	Nart Söyləncələri	Nart Söyläñcäläre	221
Natıkay	Natıqay	Natıqay	222
Natulşad	Natulşad	Natuluşat	222
Nayman Ana	Nayman Ana	Naymañ Ana	222
Neme	Neme	Nämä	222
Nigez İyesi	Nigəz İyəsi	Nigez İyäse	222

Satı	Satı	Satu	250
Satılay	Satılay	Satulay	250
Savacı	Savaçı	Sawaçı	250
Saya	Saya	Saya	250
Saya Han	Saya Xan	Saya Xan	250
Sayagan	Sayaqan	Sayaqan	251
Sazakan	Sazaqan	Sazaqan	251
Sehen	Sehen	Sähän	251
Selcen	Selcən	Salcan	251
Semetey	Səmətəy	Sämätäy	252
Serge	Sərgə	Särgä	252
Sezgi	Sezgi	Sizü	252
Sıgunotu	Sıqunotu	Siyınutı	252
Sığın	Sığın	Siın/Siyın	252
Sınaka	Sınaqa	Sınaqa	253
Sınalık	Sınalıx	Sınalıx	253
Sırma Hanım	Sırma Xanım	Sırma Xanım	253
Sibel	Sibel	Sibel	253
Simge	Simgə	Simgä	253
Sile	Silə	Sila/Silä	254
Silkinmek	Silkinmək	Selkenü (Selkenmek)	254
Sogotoh	Soqotox	Sogotox	255
Sogto	Soqto	Sogto	255
Sohan	Soxan	Soxan	255
Solbondu	Solbondu	Sulbuñdu	255
Sona	Suna	Suna	255
Söğök İyesi	Söğök İyəsi	Söyäk İyäse	255
Su	Su	Su	256
Su Ana	Su Ana	Su Ana	256
Su Ata	Su Ata	Su Ata	256
Su İyesi	Su İyəsi	Su İyäse	257
Sudan Çıkma	Sudan Çıxma	Sudan Çığu	257
Suğorun	Suğorun	Suworun/Suorun	258
Sulukun	Sulukun	Suluqun	258
Surhura	Surxura	Surxuri	258
Sus Hanım	Sus Xanım	Sus Xanım	258
Susulu	Susulu	Susulı	259
Suvbuga	Suvbuqa	Suwbuga	259
Suvolta	Suğolta	Suwolta	259
Suyla	Suyla	Suyla	259
Suylaman	Suylaman	Suylaman	259
Sülde	Süldə	Süldä	260
Sümer Dağı	Sümər Dağı	Sümär Tawı	260
Sün	Sün	Söñ	260
Sün Han	Sün Xan	Söñ Xan	260
Sür	Sür	Sör	261

Tazşa	Tazşa	Tazça	273
Telekey	Telgəy	Telgäy	273
Temir Han	Təmir Xan	Tämir Xan	274
Tengri	Tengri	Teñgre	274
Tep	Teb	Tüb	275
Tepegöz	Təpəgöz	Tübäküz	275
Teyren	Təyrən	Täyrän	275
Tiki	Tiki	Tiki	276
Tileg	Tiləg	Teläk	276
Timer	Timer	Timer	276
Tin	Tin	Tın	276
Tiyergen İyesi	Tiyergən İyəsi	Tiyergän İyäse	277
Tobadı	Tobadı	Tobadı	277
Togun	Togun	Tugun	277
Toğrul	Toğrul	Tuğrıl	277
Tokay	Toqay	Togay	278
Tolaysı	Tolaysı	Tolaysı	278
Tomçı	Tomçı	Tomçı	278
Tonga Han	Tonqa Xan	Tuñğa Xan	278
Toprak	Torpaq	Tufraq	279
Toprak Ana	Torpaq Ana	Tufraq Ana	279
Toprak Ata	Torpaq Ata	Tufraq Ata	279
Torbalan	Torbalan	Torbalan	280
Toybadım	Toybadım	Tuybadım	280
Toyon	Toyun	Toyun	280
Törüngey	Törüngəy	Törengäy	280
Töz	Töz	Töz	281
Töz Han	Töz Xan	Töz Xan	281
Tuğ	Tuğ	Tuğ	281
Tuğra	Tuğra	Tuğra	282
Tuğul	Tuğul	Tuğul	282
Tukran	Tuqran	Tuqran	282
Tulpar	Tulpar	Tolpar	282
Tumar	Tumar	Tom/Tomar	283
Tung-Ak	Tung-Aq	Tuñg-Aq	283
Tung-Puk	Tung-Buq	Tuñg-Buq	283
Tur	Tur	Tur	284
Tura	Tura	Tura	284
Turan	Turan	Turan	284
Turuğ	Turuğ	Turuğ	285
Tükel	Tükəl	Tikel	285
Tünder	Tündər	Tönder	285
Tünkür	Tünkür	Tönkür	285
Türk Han	Türk Xan	Törek Xan	286
Türk ve Türkan	Türk və Türkan	Törek häm Törkan	287
Tüşimel	Tüşimel	Töşimel	287
Tüyen	Tüyən	Tüyän	287
Tüzek	Tüzək	Tözäk	287

V			**303**
Veriçelen	Veriçələn	Vereçeleñ	303
Vot	Vod	Vot	303
Vuçah	Vuçax	Vuçax	303
Vupar	Vupar	Vupar	303
Vupkan	Vupqan	Upqan	303
Vurgun	Vurgun	Urğun	303
Y			**304**
Yabaş	Yabaş	Yabaş	304
Yada	Yada	Yada	304
Yadaçı	Yadaçı	Yadaçı	304
Yadlamak	Yadalamaq	Yadlaw (Yadlamaq)	305
Yağaşga	Yağaşqa	Yağuşqa	305
Yağma	Yağma	Yawu	305
Yağmur İyesi	Yağış İyəsi	Yañğır İyäse	306
Yakarmak	Yaxarmaq	Yağaru (Yağarmaq)	306
Yalanaş	Yalanaş	Yalanaş	306
Yalap	Yalab	Yalab	306
Yalbuz	Yalbuz	Yalbuz	306
Yalçuk	Yalçuq	Yalçıq	306
Yalgızgöz	Yalqızgöz	Yalğızküz	306
Yallı	Yallı	Yallı	306
Yalmavuz	Yalmavuz	Calmavız	307
Yalpağan Han	Yalpağan Xan	Calpağan Xan	307
Yaltaş	Yaldaş	Yaltaş	307
Yalun	Yalun	Yalun	307
Yalvaç	Yalvaç	Yalwaç	307
Yalvamak	Yalvamaq	Yalwaw (Yalwamaq)	309
Yangar	Canqar	Cangar	309
Yapanay	Yapanay	Yabanay	310
Yaran	Yaran	Yarañ	310
Yarboğa	Yarbuğa	Yarbuğa	310
Yarımtık	Yarımtıx	Yarımtıq	310
Yar İyesi	Yar İyəsi	Yar İyäse	311
Yaruk	Yaruq	Yaruq	311
Yaryunt	Yaryund	Yaryont	311
Yaşam Ağacı	Yaşam Ağacı	Yäşäw Ağaçı	311
Yaşıl	Yaşıl	Yäşel	311
Yaşık	Yaşıq	Yışıq	311
Yatır	Yatır	Yatur	312
Yay	Yay	Cäyä	313
Yayağanlar	Yayağanlar	Cäyäğännär	313
Yayak	Yayak	Cayak	313
Yayguçı	Yayquçı	Cayguçı	313
Yayık	Yayıx	Cäyek	314
Yayla	Yayla	Cäylä	315
Yayla İyesi	Yayla İyəsi	Cäylä İyäse	315
Yayuçı	Yayuçı	Cayuçı	315

“NAĞIL” SÖZCÜĞÜNE İLİŞKİN EK AÇIKLAMA

Aşağıdaki kavram bahsedilen gerekçelerle sözlüğe eklenmekten vazgeçilmiş ancak elde edilen bazı yeni bilgiler sonucu düzeltmeler yapılarak gerekli kriterleri taşıma ihtimalinin bulunduğu kanaatiyle en azından bir ek olarak burada yer verilmiştir.

NAĞIL: *Halk Anlatısı.*
Köy odalarında ocak başında, topluluğa anlatılan, olağanüstü konular içeren genelde uzun öyküler. Halk masalı, halk hikayesi gibi anlamlar taşır. Anlam genişlemesine uğrayarak Azerice’de birebir “masal” manasında kullanılır hale gelmiştir. Kırsal kesimde köy odalarında veya insanların topluca bulunduğu başka bir ortamda özellikle de kışın ateş etrafında anlatılırlar. Bu olağanüstü öyküler bazen günlerce, hatta aylarca sürecek kadar uzundurlar. Bu nedenle de anlatan kişinin hafızasına ve yeteneğine bağlı olarak zamanla değişikliğe uğrar, uzar veya kısalır ya da üzerine yeni öyküler eklenir. Sözcüğün etimolojisi Arapça “Nakil” (Naql) kavramı ile açıklanmaktadır. Ancak “Nağalmak” (yayılmak, genişlemek ve süslemek) ile “Nağalamak” (yenilemek ve sahtesini yapmak) fiileri bütünü ile göz ardı edilmiştir. Üstelik Hakasça’daki “Nağılanmak” (yankılanmak) fiili ve “Naarpah” (masal) kelimesi bu bağlantıyı daha açık olarak ortaya koymaktadır. Dolayısıyla her ne kadar Arapça Nakil sözcüğü ile uyumlu gözükse de bu durum yanıltıcıdır ve köken çok daha eski Asya Türkçe’sindedir.

Sözlükten çıkarılma gerekçesi kavramın Türkçe kökenli olmadığı kanaatidir. Fakat maddenin sonuna eklenerek belirtildiği üzere elde edilen yeni bilgiler doğrultusunda kavramın aslında Türkçe kökenli olma olasılığı çok yüksek olduğu görülmektedir.

DİĞER ESERLER:

1. Aktarma Sözlüğü

Türk Dillerinden Anadolu Türkçesi’ne. Açıklamalı 26.000 kelime.

2. Elma

Geleneksel bir halk öyküsünden esinlenen müthiş bir roman.

KAYNAKÇA
(Referans Grubu)

AÇIKLAMA: Aşağıda verilen yapıtların sonundaki kaynakça listelerinde gösterilen eserler tek tek incelenmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu nedenle mevcut liste aslında bir referans grubudur.

1. TÜRK MİTOLOJİSİ, Bahaeddin Öğel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971, 2 Cilt
2. TÜRK MİTOLOJİSİ ANSİKLOPEDİK SÖZLÜK, Celal Beydili (Memmedov), Yurt Kitap-Yayın, 2004
3. ALTAY ŞAMANLIĞINA AİT MATERYALLER, Andrey Anohin, 2006, Kömen Yayınları, Çeviren: Z. Karadavut
4. TÜRK MİTOLOJİSİ, Pertev Naili Boratav, Bilgesu Yayınları, 2000
5. TÜRKLERİN VE MOĞOLLARIN ESKİ DİNİ, Jean Paul Roux, Kabalcı Yayınevi, 2002
6. ALTAY TÜRKLERİNDE ÖLÜM, Jean Paul Roux, Kabalcı Yayınevi, 1999
7. TÜRK MİTOLOJİSİNİN ANA HATLARI, Yaşar Çoruhlu, Kabalcı Yayınevi, 2002
8. TÜRK MİTOLOJİK SİSTEMİ, Fuzuli Bayat, Ötüken Yayınları, 2007, 2 Cilt
9. BÜYÜK LARAOUSSE, Çok Yazarlı, Milliyet Gazetesi Yayınları, 1986, 24 Cilt (İlgili Maddeler)
10. NART BOYU TÜRKLERİ MİTOLOJİSİ, Sofi Tram Semen, Kaynak Yayınları, 2008
11. TÜRK MİTOLOJİSİ, Murat Uraz, Düşünen Adam Yayınevi, 1994
12. FOLKLOR VE MİTOLOJİ SÖZLÜĞÜ, Özhan Öztürk, Phoenix Yayınevi, 2009
13. BALKANLAR'DAN TÜRKİSTAN'A HALK İNANÇLARI, Yaşar Kalafat, Berikan Yayınları, 2007, 10 Cilt
14. İSLAMİYET VE TÜRK HALK İNANÇLARI, Yaşar Kalafat, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996
15. DOĞU ANADOLU'DA ESKİ TÜRK İNANÇLARI, Yaşar Kalafat, Ebabil Yayınevi, 2006
16. ALIP MANAŞ, Metin Ergün, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997
17. TÜRK HALK EDEBİYATI TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ, Doğan Kaya, Akçağ Yayınları, 2007
18. SİBİRYA'DAN, Vasili Wilhelm Radloff, Maarif Vekaleti Yayınları, 1954, 4 Cilt, Çeviren: A. Temir
19. TÜRKLÜK VE ŞAMANLIK, Vasili Vasilyeviç Wilhelm Radloff, Örgün Yayınevi, 2010
20. CHOSEN BY THE SPIRITS, Julie Ann Stewart (Sarangerel Odigan), Inner Traditions, 2001 (İngilizce)
21. TARİHTE VE BUGÜN ŞAMANİZM, Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000
22. ESKİ TÜRK DİNİ TARİHİ, Abdülkadir İnan, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976
23. ŞAMANİZM, Mircea Eliade, İmge Kitabevi, 1999, Çeviren: İ. Birkan
24. ESKİ TÜRK İNANÇLARI VE ŞAMANİZM SÖZLÜĞÜ, Esat Korkmaz, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2003
25. THE MYTHOLOGY OF ALL RACES, Uno Holmberg Harva, 13 Cilt, AIA, Boston, 1927 (İngilizce), Cilt: 4
26. TÜRK KABİLELERİ ARASINDA, Nikolay Fyodoroviç Katanov, Kömen Yayıları, 2004, Çeviren: A. Bağcı
27. DÜNYA MİTOLOJİSİ VE NARTLAR, Özdemir Özbay, Kafkas Derneği Yayınevi, 1999
28. MANAS DESTANI, Anonim, Akçağ Yayınları, 2002, Hazırlayan: Tuncer Gülensoy
29. KÖROĞLU DESTANI, Pertev Naili Boratav, Adam Yayınları, 1984
30. DİVAN-I LÜGAT-İT TÜRK, Kaşgarlı Mahmud, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008, Hazırlayan: Şaban Kurt
31. KUTADGU BİLİG, Yusuf Has Hacib, Kabalcı Yayınevi, 2006, Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat
32. ŞECERE-İ TÜRKİ, Ebulgazi Bahadır Han, Maarif Vekaleti Yayınları, 1925, Hazırlayan: Rıza Nur
33. ŞECERE-İ TERAKİME, Ebulgazi Bahadır Han, Yöntem Yayıncılık, 1996, Hazırlayan: Zuhal Ölmez
34. DEDE KORKUT KİTABI, Korkut Ata, Devlet Kitapları, 1969, Hazırlayan: Muharrem Ergin
35. URAL BATIR DESTANI, Anonim, Yurt Kitap-Yayın, 2005, Hazırlayan: Atilla Dirim
36. OĞUZ KAĞAN DESTANI / OĞUZNAME, Anonim, Enderun Kitabevi, 1972, Hazırlayan: Zeki Velidi Togan
37. MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ, Anonim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, Hazırlayan: Ahmet Temir
38. BİLİG DERGİSİ, Süreli, Ahmed Yesevi Üniversitesi Yayınları, İlk Sayı – 1996'dan itibaren.
39. TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Süreli, Ankara Üniversitesi Yayınları, İlk Sayı – 1963'den itibaren.
40. MODERN TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, E-Dergi, AÜ-DTCF, İlk Sayı – 2004'ten itibaren.

Önemli Makaleler

1. TATAR TÜRKLERİNDE MİTLER VE İNANIŞLAR, Çulpan Zaripova Çetin, Bilig-Dergisi, Sayı: 43, 2007
2. SİBİRYA TÜRKLERİNDE ATEŞLE İLGİLİ İNANIŞLAR, İbrahim Dilek, Bilig-Dergisi, Sayı: 43, 2007
3. ESKİ TÜRK İNANCI ÜZERİNE BİR ÖZET, Saadettin Gömeç, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 33, 2003
4. NART DESTANLARINDA AT, Ufuk Tavkul, M. Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı: 3, 2007
5. YAŞAYAN ESKİ TÜRK İNANÇLARI – BİLDİRİLER, Çok Yazarlı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2007
6. DİVAN-Ü LÜGAT-İT TÜRK’DE ŞAMANİZM, Abdülkadir İnan, Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 100, 1971
7. TATAR EFSANELERİ, Yaşar Kalafat, İlyas Kamalov, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, 2005
8. TÜRKLERDE TABİAT-ÜSTÜ VARLIKLAR, Ayşe Duvarcı, Bilig-Dergisi, Sayı: 32, 2005
9. TÜRK MİTOLOJİSİNDE KURBAN, Selahaddin Bekki, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 3, 1996
10. TÜRKİYE’DE NEVRUZ KUTLAMALARI, Ramazan Karaman, Milli Folklor Dergisi, Sayı: 42, 1999
11. ŞAMANİZM VE ESKİ TÜRK DİNİ, Saadettin Gömeç, Pamukkale Üniversitesi-EF Dergisi, Sayı: 4, 1998
12. SİBİRYA TÜRKLERİ MİTOLOJİSİ, Naciye Yıldız, M. Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 4, 2008
13. TÜRKLERDE AĞAÇ İNANIŞLARI, Ramazan Işık, Fırat Üniversitesi-İF Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2, 2004
14. TÜRK HALK ANLATILARINDA KADIN, Muharrem Kaya, Toplumbilim Dergisi, Sayı: 15, 2002
15. İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ, Saadettin Gömeç, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 31, 2000

Sözlükler

1. MOĞOLCA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Ferdinand Lessing, TDK Yayınları, 2003, 2 Cilt, Çeviren: Günay Karaağaç
2. YAKUTÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Yuriy İvanoviç Vasiliev (Cargıstay), TDK Yayınları, 1995
3. AZERİCE – TÜRKÇE SÖZLÜK, Yaşar Akdoğan, Deniz Kitabevi, 1999
4. TÜRKMENCE – TÜRKÇE SÖZLÜK, Mehmet Ölmez, Talat Tekin, Simurg Kitabevi, 1995
5. ÖÇZBEKÇE – TÜRKÇE KARŞILIKLAR KILAVUZU, Ertuğrul Yaman, Nizamiddin Mahmud, TDK Yayınları, 2000
6. KAZAKÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov, Akçağ Yayınları, 2007
7. KIRGIZ SÖZLÜĞÜ, Konstantin Kuzmiç Yudahin, TDK Yayınları, 1998, 2 Cilt, Çeviren: Abdullah Taymas
8. TUVA TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Klara Kuular, Ekrem Arıkoğlu, TDK Yayınları, 2003
9. ÇUVAŞÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK (Ek: Atasözleri ve Deyimler), Emine Ceylan, Simurg Kitabevi, 1996
10. TATARCA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Halil Açıkgöz, Fuat Ganiyev, İnsan Yayınevi, 1997
11. KARAÇAY – MALKAR TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Ufuk Tavkul, TDK Yayınları, 2000
12. KIPÇAK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Ahmet B. Ercilasun, Hanifi Vural, TDK Yayınları, 2000
13. TÜRKÇE – BAŞKURTÇA SÖZLÜK, G. D. Zeynullina, Başkortostan Kitep Neşriyeti, 1996
14. HAKASÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Erdal Şahin, TDK Yayınları, 2000
15. TÜRKÇE SÖZLÜK, Kolektif, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945
16. TÜRK DİLİ SÖZLÜĞÜ, Orhan Hançerlioğlu, Remzi Kitabevi, 1992
17. TÜRK DİLİNİN ETİMOLOJİSİ SÖZLÜĞÜ, İsmet Zeki Eyüboğlu, Sosyal Yayınlar, 1998
18. TÜRKİYE’DE HALK AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ Cilt: 1-12, TDK Yayınları, Ankara, 1963-1982
19. GAGAVUZ TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Nikolay A. Baskakov, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991
20. ALTAYCA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Nikolay A. Baskakov, 1999, TDK Yayınları, Çeviren: Emine G. Naskali
21. YAKUT DİLİ SÖZLÜĞÜ, Edouard K. Pekarskiy, TDK Yayınları, İstanbul, 1945
22. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Emir Necipoviç Necip, TDK Yayınları, 2005, Çeviren: İ. Kurban
23. KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ, Ahmet B. Ercilasun Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991
24. AZERBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜGETİ, Eliheyder Orucov, Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı, 1966
25. KIRGIZ TİLİNİN ETİMOLOGİYALIK SÖZDÜGÜ, Kasımbek Seydakmatov, İlim Basması, Frunze, 1988

İnternet Sözlükleri

1. Türk Dil Kurumu – Sözlük Veritabanları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu
2. Starling Etymology (The Tower of Babel) – Dünya Dilleri Etimolojik Veritabanı, Sergei Starostin
3. Freelang Dictionary, İnternet Sitesi – Dünya Dilleri Sözlükleri Veritabanı

Yardımcı Kaynaklar

1- J. M. Deguignes; Hunların, Türklerin, Moğolların ve Tatarların Tarih-i Umumisi; İstanbul, 1924
2- B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962
3- Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1941
4- H. Ecsedy, Tribe, Empire and Society in the Turk Age, Acta Orientalia, 30/1, Budapest, 1977
5- E. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul, 1978
6- D. Sinor, Some Components of Civilization of the Turks, Altaistic Studies, Stockholm, 1985
7- S. Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara, 1997
8- J. R. Hamilton, Toquz-Oguz et On-Uygur, Journal Asiatique, 250, Paris 1955
9- R. Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi, İstanbul, 1975
10- A. Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988
11- A. B. Ercilasun, Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınevi, 2007
12- J. R.Krueger, Chuvash Manual Introduction - Grammar, Indiana University, 1961
13- M. Ş. Günaltay, Mufassal Türk Tarihi, 5 Cilt, İstanbul, 1922-1924
14- H. Tanyu, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara, A. Ü. Basımevi, 1980
15- J. Baldick, Animal and Shaman - Central Asia, New York University Press, 2000
16- M. A. Czaplicka, Aboriginal Siberia, Oxford, 1914
17- V. Dioszegi, M. Hoppal, Shamanism in Siberia, Budapest, Akademiai Kiado, 1978.
18- N. Drury, Şamanizm - Şamanlığın Öğeleri, İstanbul: Okyanus, 1996, (Çeviren: E. Şimşek)
19- W. Eberhard, P. N. Boratav, Typen Türkischer Volksmärchen, Franz Steiner Verlag, 1953
20- M. Eliade, Mitlerin Özellikleri, İstanbul, Om Yayınevi, 2001, (Çeviren: S. Rifat)
21- M. Kosko, Mitologia Ludow Syberii, Varşova, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1990
22- I. Kunos, Türk Masalları, İstanbul, Engin Yayıncılık, 1991, (Çeviren: G. Yener)
23- Z. Makas, Türk Dünyasından Masallar, İstanbul, 2000.
24- M. Önder, Anadolu Efsaneleri, Ankara, 1966
25- S. G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre 13th Century Turkish, Oxford 1972
26- A. Y. Ocak, Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, 2002
27- S. V. Örnek, 100 Soruda Din, Büyü, Sanat, Efsane, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1988
28- M. Perrin, Şamanizm, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, (Çeviren: Bülent Arıbaş)
29- K. Reichl, Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms; London: Garland Publishing, 1992
30- C. Sener, Şamanizm - Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini. İstanbul, AD Yayıncılık, 1997
31- W. Walker, A. E. Uysal, Tales Alive in Turkey, Harvard University. Press, 1968
32- M. And, Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 1998
33- W. Anderson, Türk Masal Hazinesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, (Çeviren: N. Gözaydın)
34- P. N. Boratav, Az Gittik Uz Gittik, İstanbul, Adam Yayınları, 1997
35- N. A. Alekseev, Shamanism Among the Turkic Peoples of Siberia, Shamanism – SSTR; 1990
36- İ. Dilek, Altay Destanları 1-2-3 Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002
37- M. H. Tehmasib, Azerbaycan Dastanları, "Koroğlu Dastanı", Çırak Neşriyatı, Bakı, 2005
38- Z. İndirkaş, C. Göknil, Türk Mitosları ve Anadolu Efsanelerinin İzsürümü, 2007
39- Sen Gupta, Suresh Chandra, Alpamış Menşei ve Versiyonları, 1983, (Çeviren: Ç. YILDIRIM)
40- B. T. Davletov, Huban Arığ - Hakas Türklerinin Destanı, Ankara, Türksoy Yayınları, 2006
41- S. Hummel, Eurasian Mythology in the Tibetan epic of Gesar, Guido Vogliotti, 1998
42- Ö. Çobanoğlu, Türk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2003
43- N. Chadwick, V. Zhirmunsky; Epics of C. Asia, Cambridge Press, 1968, ISBN: 9780521148283
44- P.N. Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1984
45- U. S. Al-Ashqar, The World of the Jinn and Devils, Boulder, Al-Basheer Company, 1998
46- K. Menges, The Turkic Languages and Peoples, An introduction, Wiesbaden, 1968
47- A. Schimmel, Mystische Dimensionen des Islam, Insel Verlag, 1995, ISBN: 3458334157
48- A. Schimmel, Sayıların Gizemi, İstanbul, 2000
49- U. Harva, Les Representation Religiuses Des Peuples Altaigues, Gallimard, 1959
50- Y. Kemal, 3 Anadolu Efsanesi (Köroğlu, Karacaoğlan, Alageyik), Y.Kredi Yayınları, 2004, İstanbul

51- E. M. Meletinsky, The Poetics of Myth, Routledge, 2000, ISBN: 0415928982
52- J. L. Henderson, M. Oakes; The Wisdom of the Serpent, 1990, ISBN: 9780691020648
53- O. Acıpayamlı, Türkiyede Doğumla İlgili İnanmaların Etimolojik Etüdü, Ankara, 1974
54- P. N.Boratav, Les Maitres de l'Espace Sauvage, Pratiques et Representations, Paris, 1976
55- W. Petrovitch, Hero Tales and Legends of the Serbians, Harrap, 1917
56- D. Arık, Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Aziz Andaç Yayınevi, 2005
57- G. Luck, Arcana Mundi - Magic and the Occult, Baltimore, Johns Hopkins U. Press, 1985
58- H. El-Shamy, Folk Traditions of the Arab World - A Guide, 2 Cilt, Bloomington, 1995.
59- N. S. Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı Yayınları, 1976
60- J. Needham, Science and Civilization in China, Cambridge University Press, 1954
61- G. Samuel, Civilized Shamans, Smithsonian Institution Press, 1993, ISBN: 9781560986201
62- A. Gölpınarlı, Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-I Veli, "Vilayet-Name"
63- N. Alpman; Başka Dünyanın İnsanları Çingeneler, ISBN: 2880000117865
64- M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul, 1992
65- P. Howarth, Attila - King of the Huns, Man and Myth, 1995
66- M. Molnar, A Concise History of Hungary, Cambridge University Press, 2001
67- C. Saccone, İblis – Satana del Terzo Testamento, Centro Essad Bey, Padova, 2012
68- A. Güzel, Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybi) Menakıbnamesi, Ankara, 1999
69- L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971
70- F. Bayat, Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006
71- İ. Dilek, Altay-Türk Kayçılık Geleneği, TDK Yayınları
72- I. V. Puhov, Altayski Narodny Epos, Moskova, 1973
73- S. Surazakov, Altayski Geroicheski Epos, Moskova, 1985
74- M. N. Önal, Romanya Dobruca Türkleri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998
75- M. Ekici, Türk Dünyasında Köroğlu, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004
76- F. G. Ferhadov, Koroğlu Dastanı (17 Kol), Bakı, 1975
77- M. F. Köprülü; Türk Saz Şairleri I-V, Milli Kültür Yayınları, Ankara, 1962.
78- F. Bayat, Köroğlu – Şamandan Aşıka, Alptan Erene, Akçağ Yayınları, Ankara 2003
79- M. Gimbutas, The Kurgan Culture, Selected Articles from 1952 to 1993, ISBN: 0941694569
80- U. Z. Bayramukov, Etimologii Slova Nart, Leksiki Karaçayevo-Balkarskogo i Nogayskogo, 1993
81- V. İ. Abayev, N.G. Djusoyev; Nartlar-Asetin Halk Destanı, Çeviren: Kayhan Yükseler, YKY, 1999
82- V. İ. Abayev, Osetinskiy Epos, Moskova, 1978
83- A. İ. Aliyeva, T.M. Haciyeva, R.A.K Ortabayeva, Malkar-Karaçay Nart Epos, 1994
84- G. Dumezil, Le Livre des Heros, Legendes sur les Nartes, Paris, 1965.
85- G. U. Ergis, Culuruyar Nurgun Bootur, Yakutskay, 1947
86- M. Ersöz, Olonho Metinlerinin Derlenmesi ve Yayımlanması, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2009
87- E. K. Pekarskiy, Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov, St. Petersburg, 1908
88- G. U. Ergis, Oçerki Po Yakutskomu Folklor, Akademiya Nauk SSSR Sibirskoe, Moskova, 1974
89- T. Cornell, The Beginnings of Rome, Routledge, 1995, ISBN: 9780415015967
90- T. P. Wiseman, Remus – A Roman Myth, Cambridge Press, 1995, ISBN: 9780521483667
91- V.O. Karatayev, Yakutskiy Geroiçeskiy Epos – Modun Er Sogotoh, Novosibirsk. 1996.
92- Ö. Çobanoğlu, Türk Dünyası Epik Destan Geleneği, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
93- Alaeddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, Ankara, 1999, Çeviren: Mürsel Öztürk
94- W. Ashbrook, H. Powers, Puccini's Turandot, Princeton U. Press, 1991, ISBN: 0691027129
95- S. Mladenov, Etimologiceski i Pravopisen Recnik na Balgarskiya Knizoven Ezik, 1941
96- S. T. Kayıpov, Problemı Poetiçi Eposa Er Töştük, Giperbola, Sravnenie, İlm, Frunze, 1990
97- G. Atnur, Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma, Erzurum, 1996
98- W. Heissig, Mongolen, 1999, 812-23. ISBN: 9783110154535
99- S. Yoshitake, A Chapter from the Uliger-Un Dalai, Bulletin of School of Oriental Studies, 1928
100- E. Esin, Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul, 1979
101- İ. Görkem, Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar, Türk Dünyası Araştırmaları, 1992, Nisan.
102- İ. Atasoy, Peygamberler Tarihi, Nesil Yayınları, 2006

Kaynakça Ek-1: Ayrıntılı İnceleme Kaynakları

1. Rinchindorji, Mongolian-Turkic Epics, Typological Formation and Development, Sayfa: 387
2. Ö. Öztürk, Karadeniz Ansiklopedik Sözlük, Heyamola Yayınevi, 2005, Cilt: 2, Sayfa: 55
3. C. Colpe, Götter und Mythen der Kaukasischen und Iranischen Völker, Sayfa: 89
4. E. Jacobson, The Art of the Scythians, Brill, 1995, Sayfa: 6, ISBN: 9789004098565
5. A. Gacek, The Arabic Manuscript Tradition, A Glossary of Terms, Sayfa: 12-13, 2001, ISBN: 9004120610
6. İ. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 25. Baskı, Sayfa: 3
7. M. Newton, Michael, Encyclopedia of Cryptozoology, 2005, Sayfa: 19, ISBN: 0786420367
8. C. V. Findley, The Turks in World History, Oxford University Press, 2005, Sayfa: 38, 45 ISBN: 0195177266
9. M. İsmayılov, Azerbaycan Tarihi. Bakü, Azerneşr, 1992. Sayfa: 3
10. D. J. Roxburgh, Turks - A Journey of a 1000 Years, Royal Academy of Arts, London, 2005, Sayfa: 20
11. S. Sakaoğlu, A. Duymaz, İslamiyet Öncesi Türk Destanları, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2003, Sayfa: 29
12. G. Asatrian, Al Reconsidered, Brill Publishers, 2001, Sayfa: 149–156. ISSN: 16098498
13. J. P. Roux, Die Alttürkische Mythologie, Klett-Cotta, Stuttgart, 1999, Sayfa: 251, ISBN: 3129098704
14. J. P.Roux, Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yayınevi, 2005, Sayfa: 31-32
15. M. Eliade, Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yayınları, Sayfa: 296
16. M. Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Kabalcı Yayınları, 2003, Sayfa: 14, Çeviren: Ali Berktay
17. M. Eliade, Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri, İmge Kitabevi, Ankara 2006, Sayfa: 31, Çeviren: İsmet Birkan
18. M. Eliade, Kutsal ve Dindışı, Gece Yayınevi, Ankara, 1992, Sayfa: 122-125, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay
19. M. Eliade, Le Chamanısme Et Les Techniques Archiques de Extase, Payot, Paris 1951, Sayfa: 244
20. İ. Özkan, Ergenekon Destanı Hakkında, Türk Yurdu, Cilt: 29, Sayı: 265, Eylül, 2009, Sayfa: 43-47
21. İ. Özkan, Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu, Türk Dili, Sayı: 549, Eylül, 1997, Sayfa: 223-233
22. D. A. Weese, Islamization and Native Religion in Golden Horde, Pennsylvania U. Press, 1994, Sayfa: 273
23. Meydan Larousse, Ergenekon Destanı, Cilt: 4, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1971, Sayfa: 313
24. N. Çıblak, Halk Kültüründe Nazar ve Nazarlık İnancı, TBA Dergisi, 2004, Sayı: 15, Sayfa: 103-125
25. W. B. Henning, A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqataran, London, Sayfa: 501-522
26. L. P. Peirce, The Imperial Harem, Oxford University Press, 1993, Sayfa: 312
27. Muhammed bin Süleyman er-Rudani, Büyük Hadis Külliyatı, Cilt: 5, Sayfa: 18
28. P. Padfield, Tide of Empires, Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West, Routledge 1979, Sayfa: 65
29. W. Andrews, M. Kalpaklı, The Age of Beloveds, Duke University Press, 2005, Sayfa: 341-342
30. S. Bekki, Merkez Simgeciliği ve At Çakı, Folklor-Edebiyat, Sayı: 35, 2003, Sayfa: 181-184
31. A. Z. Velidi Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Sayfa: 35 (metin), 80 (tercüme).
32. M. Duranlı, Üör ve Üstlendiği Sosyal Fonksiyonlar, Motif Akademi Dergisi, 2008, Sayfa: 11–23
33. C. Pegg, Mongolian Music, Dance, Oral Narrative, 2001, Sayfa: 57–58. ISBN: 9780295981123
34. F. Sümer, Oğuzlar (Tarihler, Teşkilat, Destanlar), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999, Sayfa: 227-232
35. C. Rose, Giants, Monsters and Dragons, Norton Company, 2001, Sayfa: 384, ISBN: 9780393322118.
36. A. Galakhova, B. Veselovsky - History of Russian Literature, 1880, Sayfa: 431
37. J. Maehder, Turandot-Studien, Deutsche Oper Berlin, Spielzeit 1986/87, Sayfa: 157–187
38. A. Altıntaş, Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Aralık 1987, Sayfa: 51
39. İ. Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Anakara 1980, Sayfa: 29
40. Ü. Günay, H. Güngör, Türklerin Dinî Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2009, Sayfa: 118-122
41. A. İnan, Ongun ve Tös Kelimeleri Hakkında, Türk Tarih ve Arkeologya Dergisi, 1935, Sayfa: 2
42. E. Şenocak, Göktürk Yazıtlarında Halk Edebiyatı, F.Ü. SB Dergisi, 2001 Cilt: 11, Sayı: 2, Sayfa: 165-176
43. B. Atalay, Divan-ü Lügati't – Türk, TTK Basımevi, 2006, Cilt: 1, Sayfa: 41
44. B. Atalay, Divan-ü Lügati't – Türk, TTK Basımevi, 2006, Cilt: 3, Sayfa: 149-150.
45. W. M. Clements, The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife, 2006, Sayfa: 432
46. I. M. Diakonoff, The Paths of History, Cambridge University Press, 1999, Sayfa: 100
47. B. Ögel, Keloğlan Masal Motifinin Eski Türk Kökenleri, MFAD Yayınları, 19, 1976, Sayfa: 265-68
48. R. Abdurahim, Uyğurlarda Şamanizm, Milletler Neşriyatı, Pekin 2006, Sayfa: 3
49. M. Tsaroieva, Anciennes Croyances des Ingouches et des Tchetchenes. Sayfa: 195, ISBN: 2706817925
50. E. Esin, Eski Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Sayfa: 178
51. Mirza Tahir Ahmad, An Elementary Study of Islam, Sayfa: 12, ISBN: 1853725625
52. E. Yavuz, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Sayfa: 169
53. A. George, The Babylonian Gilgamesh Epic, Oxford, 2003, Sayfa: 7, ISBN: 0198149220
54. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara, TDK Yayınları, 1986, Sayfa: 264
55. M. Gervers, W. Schlepp; Religion, Customary Law and Nomadic Technology, JCAPS, 2000, Sayfa: 60

56. M. Kütükoğlu, 18. Yüzyılda Korsanlık Hareketleri, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 12, Yıl 1968, sf. 57–71
57. D. Kaya, Köroğlu Kollarının Yeni Varyantları, Türklük Bilimi Arastırmaları, Sayı: 5, 1997, Sayfa: 311-334
58. L. S. Akalın, Türk Folklorunda Kuşlar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, Sayfa: 41
59. S. Gömeç, Eski Türklerde Siyasi Hakimiyet, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 100, İstanbul, 1996, Sayfa: 113
60. Altay Baatırlar, C-VIII, Gorno Altay, 1974, Sayfa: 228
61. E. Gürsoy-Naskali, Manas Destanında Kırk Yiğit (Niçin Kırk Yiğit),Türk Dili, 529, 1996, Sayfa: 56–59
62. R. R. Hanks, Central Asia, ABC-Clio, 2005, ISBN: 9781851096565, Sayfa: 168
63. J. Bottero, L'Oriente Antico, Dai Sumeri Alla Bibbia, 1994, Sayfa: 246–256, ISBN: 9788822005359
64. M. W. Green, Eridu in Sumerian Literature, PhD Dissertation, University of Chicago, 1975, Sayfa: 224
65. H. T. Kover, Peeps at Many Lands – Hungary, Read Books, 2007, Sayfa: 8, ISBN: 9781406744163
66. R. Toparlı, Ahmet Vefik Paşa – Lehçe-i Osmani, TDK Yayınları, Ankara, 2000, Sayfa: 100
67. F. Bayazitova, Tatar Halqının Beyrem Könküreş Yolaları, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1995, Sayfa: 121-124
68. G. Lewis, The Book of Dede Korkut, Harmondsworth, Penguin, 1974, Sayfa: 20-21
69. D. Yıldırım, Köroğlu Destanı'nın Ortaasya Rivayetleri, Köroğlu Semineri Bildirileri, Ankara, 1983, Sayfa: 107
70. H. İnalcık, Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü, AÜ – SBF Dergisi, XIV/1, 1959. Sayfa: 74
71. M. Çakmak, M. Işın, Anadolu Kuş Adları Sözlüğü, Kitap Yayınevi, 2005, Sayfa: 77, ISBN: 9756051035
72. I. Szabolcs, Sarkanyok Születese Baba Kiado, Szeged, 2006, Sayfa: 269, ISBN: 9637337407
73. Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, Sayfa: 40-41, 63, 75, 211
74. Z. Gökalp Külliyatı-1, 1977, s. 323. 19 Türkçülüğün Esasları, 1976, Sayfa: 25, 135
75. Z. Gökalp, Eski Türkler'de Din, Dar'ül-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuaları, Sayı: 5
76. A. İnan, Al Ruhu Hakkında, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, Sayfa: 259-267
77. A. İnan, Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, Makaleler ve İncelemeler, Sayfa: 462-479
78. M. Turan, Tarihi Kaynaklar Işığında Nevruzun Menşei Meselesi, Milli Folklor Dergisi, 1998 Sayfa: 37, Ankara
79. A. Özek – H. Karaman, Kur'an ve Türkçe Açıklamalı Meali, Lokman Suresi, 1992
80. M. Kirişçioğlu, Olonkhoların Toplanması - Araştırılması, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları, 2003, Sayfa: 227-233
81. J. Hastings, Encyclopaedia of Religion and Ethics, Bölüm: 22, "Buriats"
82. M. Kutlu, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, "Nevruz", 1990 Cilt: VII, Dergah Yayınları

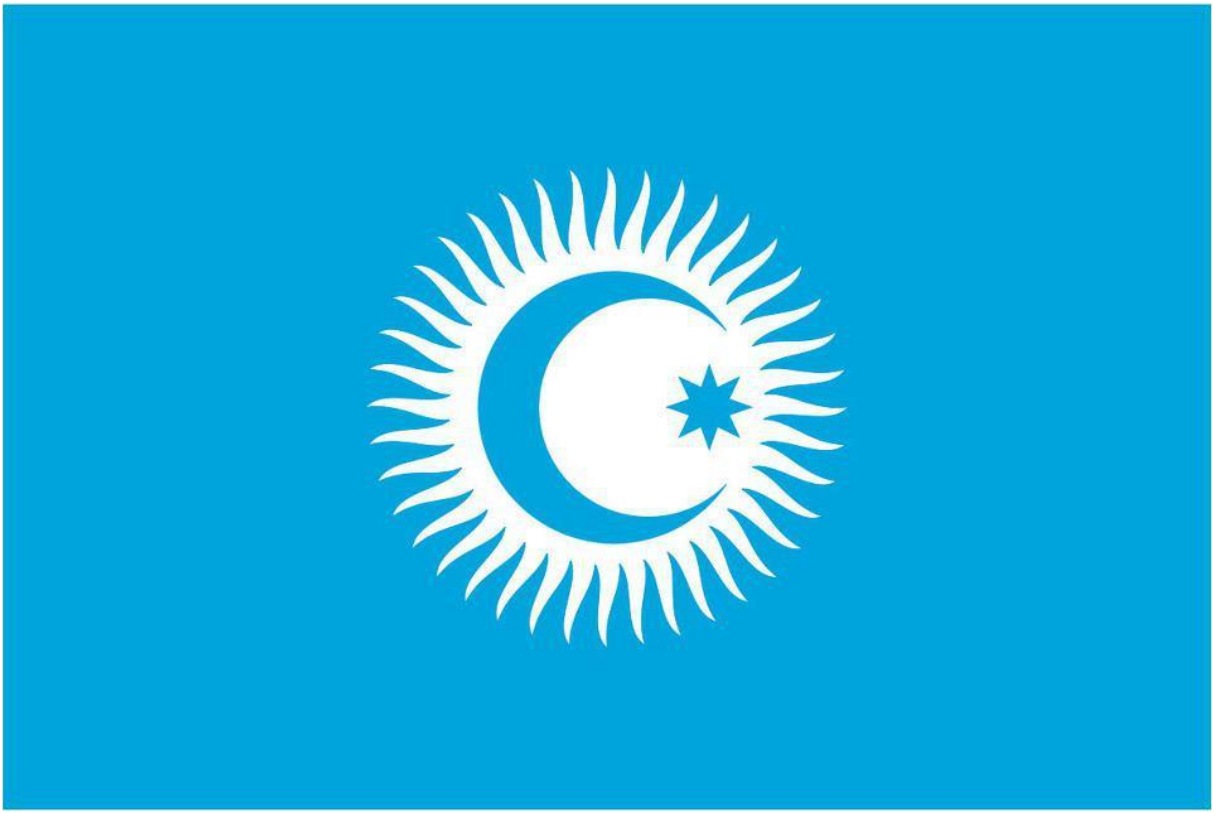
<u>Kaynakça Ek-2:</u> Süreli Yayın ve Dergi Kaynakları

1. İ. Dilek, Sibirya Türk Destanlarında Yeraltı ve Gökyüzü, Milli Folklor Dergisi, 2010, Yıl: 22, Sayı: 85
2. B. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF Yayınları, 611-2, Ankara, 48
3. T. Gülensoy, Mogolların Gizli Tarihi, Turkish Studies, Türkoloji Arastırmaları Cilt: 2/2, 2007
4. A. Adiloğlu, Nart Sosurka, Karaçay-Malkar Dergisi, Sayı: 5, 1993, Ankara
5. H. Özbaş, Yozgatta Congoloz, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı: 12, 1967
6. Y. Z. Sümbüllü, Halk Meteorolojisi - Bir Melheme Örneği, IP for the LLH-T Cilt: 3/7, 2008
7. A. Appa, Nartların Demircisi Debet-1, Birleşik Kafkasya Dergisi, Sayı: 16, Eskişehir, 1998.
8. A. Appa, Nartların Demircisi Debet-2, Birleşik Kafkasya Dergisi, Sayı: 17, Eskişehir, 1999.
9. Z. Karadavut, Ü. Yeşildal; Anadolu-Türk Folklorunda Geyik, Millî Folklor, 2007, Yıl: 19, Sayı: 76
10. M. Gültekin Türk Kültüründe Fal ve Falcılık, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Sayı: XLIX
11. A. Ö. Güvenç, 40 Sayısının Halk Edebiyatında Kullanımı, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı: 41, 2009
12. A. Adiloğlu, Karaçay-Malkar Nart Destanları, Karaçay-Malkar Dergisi, 1993, Sayı: 4, Ankara
13. A. Adiloğlu, Karaçay-Malkar Türklerinde Nart Destanları, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: 15 (I. Cilt), 1997
14. R. E. Koçu, Tırnova Cadıları, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı: 154
15. B. Durbilmez, Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeciliği, Millî Folklor Dergisi, 2007, Yıl: 19, Sayı: 76
16. P.Ergun, Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü, Millî Folklor Dergisi, 2010, Yıl: 22, Sayı: 87
17. A. Appa, Nart Örüzmek ve Satanay Biyçe, Karaçay-Malkar Dergisi, Sayı: 6, Ankara, 1993
18. Varlık - Aylık Edebiyat ve Kültür Dergisi, Sayı: 1053, Haziran 1995, Yıl: 62

<u>Kaynakça Ek-3:</u> Ansiklopedik Kaynaklar

1. Qazaqtın Etnografiyalık Kategoriyalar, Ansiklopedi, Almatı, DPS, 2011, ISBN: 978601702672
2. Tatar Encyclopaedia, The Republic of Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, 2002
3. I. Foszerk, S. A. Tokarjev, Mitologiai Enciklopedia, Magyar Kiadast Gondolat, 1988. ISBN: 9632820274
4. Dinler Tarihi Ansiklopedisi, Sabah Yayınevi, 4 Cilt, İstanbul, 1999

İÇİNDEKİLER:

TSS

DİJİTAL MATERYAL